

નવજીવન

અને

સત્ય.

જુનું પુસ્તક ૫ મું
મુદ્રા પુસ્તક ૧ હું

જુલાઈ ૧૯૧૫.

અંક ૧ લેા.

“ સત્ય ” નું “ નવજીવન ”

“ સત્ય ” આજે “ નવજીવન અને સત્ય ” બને છે—જુનું પત્ર નવા રૂપમાં અને નવા તુથી પ્રકટ થાય છે. અમે “ નવજીવન ” નામનું નવું માસિક જ્ઞાર પાડવાનો અમા અભિલાષ બહિર કર્યો તે પછી “ સત્ય ” ના વિદ્વાન અને ઉત્સાહી તંત્રી પાસે તહેમનું પત્ર અમે મેળવી શક્યા છીએ અને તેમની કૃપા માટે તેમને આભાર માન અમે આશા રાખીએ છીએ કે “ સત્ય ” પત્રે જ્ઞાન અને સુધારાનો પ્રચાર કરી શુદ્ધિની જે સેવા બજાવી છે તેવી સેવા કરવા અમે લાગ્યશાળી થઈએ

ગુજરાતના માહિત્યક્ષેત્રમાં આ નવા-જુના છતાં નવા માસિકનો પ્રવેશ થયો જોઈ ન જાણતા અમે હાહા શુર્જર બંધુઓને વિદાસિ કરીએ છીએ. ગુજરાતમાં ઘણા માસિકો છે એ કહી શકાયજ નહિ—એમ કહેવું એ ગુજરાતની શક્તિને અપમાનકારક છે. પાછ ઘણા સંસ્થાઓમાં જ્યારે મુસલમાનોના જુદાં અને મરાઠાઓની હુંડકાટે ગુજ-

રાતના સાહિત્ય અને ધર્મસંસ્થાઓનું નીકંદન કર્યું હતું અને ગુજરાતમાં એક છેડથી બીજા છેડા સુધી મધ્યરાત્રિની નિરાશાજનક શાન્તિ પ્રસરી હતી ત્યારે પણ જે ગુજરાતે ભકિતના મીઠા સુર ઇશ્વરને મોકલ્યા છે અને ભાવભીનું રાંકડું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે તે ચેતનના આ જમાનામાં આટલાં માસિકો ઉત્પન્ન કરે એમાં શી નવાઈ? કંઈક સ્વયંભૂ અને કંઈક પાશ્વર્યમના સંસ્કારોથી સ્પુરેલું ચેતન સમગ્ર દેશમાં પ્રસરે છે તે ધાર્મિક હિલ-ચાલો જગાવે છે છતાં કેવળ ધાર્મિક નથી; તેમ રાજકીય અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે છતાં રાજકીય નથી. ત્હેનો પ્રદેશ જીવન જેટલો વિશાલ છે અને જીવનનાં 'સર્વ' વિભાગોને ચેતનભય બનાવીને તે સિધ્ધ થાય છે. કોણ કહેશે કે આટલાં જ માસિકોથી ગુજરાતનું ચેતન સમાપ્ત થયું છે? ચેતન અનન્ત છે અને ગુજરાતની શક્યતાઓ પણ અનન્ત છે.

આમ કેવલ એક નવું માસિક પ્રકટ કરવાનોજ અમારો હેતુ હોત તોપણ તે અસ્થાને ન ગણાત. પણ અમારે એકદમ ઠંધૂલ કરવું જોઈએ કે આ માસિકનો હેતુ સવિશેષ છે. આ પત્રને સકારણ બનાવવા હાલનાં પત્રોની અવગણના કરવાની જરૂર નથી, તેમ કરવાનો અમારો આશય પણ નથી; અને છતાં અમે સહને પૂછીએ છીએ કે ગુજરાત હાલનાં પત્રોથી પૂરેપૂરું સંતુષ્ટ છે? ગુજરાતનું ખરું હૃદય હાલનાં પત્રોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે? અને પત્રોમાં પ્રકટ થતા લેખો ગુજરાતના હૃદયને જાગૃત અને પ્રોત્સાહિત કરે છે? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પૂરેપૂરો સંતોષકારક ભાગ્યેજ લાગશે. જ્યારે થોડા વિદ્વાનો અને વધારે વિદ્વન્મન્યો હાલનાં પત્રોને ઉત્સાહથી વધાવે છે, ત્યારે ઘણા બુદ્ધિશાળી અને સુશિક્ષિત લોકોને તે નીરસ લાગે છે અને થોડા ઉત્સાહી દેશભક્તોને ત્હેમાં ઉપયોગી વસ્તુની લયાનક ન્યૂનતા જણાય છે. ગુજરાતના હૃદયકમલની જ પાંખડીઓ નવીન પ્રકાશથી ઉઘડવા માંડી છે તેનું સૌરભ આ પત્રમાં બીજાં અને પ્રોત્સાહક વિચારોથી તે પાંખડીઓને વધારે ને વધારે વિકસાવવી એ અમારો એક પવિત્ર અભિલાષ છે.

ઉપરાંત અમારી અને અમારા ઘણા મિત્રોની દૃઢ માન્યતા છે કે ગુજરાતમાં વિા વિચારનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયો છે કે જે પત્રોમાં નહિં જેવે અંશે અવિર્ભાવ પામે છે, અને જેને એક પત્રમાં પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતમાં નિઃચેતન જડતા હી છે એ જેમ દુર્ભાગ્યે ખરું છે તેમ એ પણ ખરું જ છે કે નવચેતનનાં છૂટા છવાયા સંદેશ થયો રથો નજરે પડે છે. આપણી આસપાસ વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનું જે ઝાર અને બેતાલ સંગીત ચાલી રહ્યું છે ત્હેમાં કોઈ જાગૃતિમય અને પ્રભાવશાળી સૂર ઠવાત સંભળાય છે; પુરાણી ભાવનાઓ અને મધ્યકાલીન ચર્ચાઓમાં ક્વચિત્ હૃદયના આ રણકાર જેવી લાગણીઓ અને આશાઓ જડી આવે છે. એ ભવ્ય સૂરને બીજાં અને એ લાગણીઓનો ઉદ્દેશ કરવાને આ પત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ઉન્નતિ એ અમારું સાધ્ય છે અને આત્મનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ એ અમારો માર્ગ છે. જે યુગે જુદી જુદી પ્રજાઓને જુદા જુદા ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નિયમ પ્રમાણે આપણા દેશને સમૃદ્ધ અને યશસ્વી બનાવવાનો મહાન ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે. કળદુષ્ક જ નાન અને પુષ્કળ વરસાદ છતાં હાલે અને લાખો માણસો ભૂખે મરે છે

અને તેથી પણ વધારે માણસો વારંવાર ખેલે અને દુકાળના લોભ ખાતે છે. વિદ્યા અને ધર્મના સંસ્કારોને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા દેશમાં કરોડો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ જ્ઞાનહીન અને ધર્મહીન જીવન ગાળે છે—તો પછી શાસ્ત્ર અને સાહિત્ય માટે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થવાની તો વાતજ શી? સો દોઢસો વર્ષ ઉપર જે પ્રજા હાલના ઘણા સુધરેલા દેશોને કીમતી માલ પૂરો પાડતી હતી અને વેપારમાં મેળવેલા અખૂટ ધનથી પોતાના દેશને સુંદર બનાવતી હતી તેના જુના હુન્નરો તુટી ગયા છે અને નવા ઉદ્યોગો નહિ જેવાજ રચાયા છે. દુકામાં તેત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અને અગણિત શક્ત્યવાળા આપણા દેશની સુધરેલી આલમમાં નથી કંઈ પ્રતિષ્ઠા કે નથી જરા સત્તા. હિન્દુમાતાનો કથો પુત્ર આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં દેશોદ્ધારિને પોતાનો પરમ હેતુ નહિ લેખે, અને વિદ્વાતાના વિલાસો કે કવિતાનાં રસસ્વપ્નોની મોહિનીમાં ન ફસાતાં તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પ્રયત્નો નહિ આદરે?

આ હેતુ જેટલોજ તેનો ઉપર જણાવેલો પ્રવૃત્તિમાર્ગ પણ અમારે મન મહત્વનો છે; કારણકે જેમ વ્યક્તિ તેમ પ્રજા પોતેજ પોતાને ઘડી-સુધારી શકે છે; ખંડારના સંસ્કારો કે સત્તાઓ નહિ, પછી તે ગમે તેટલી ચમત્કારિક કે સત્તાવાન હોય. ધર્મ અને નીતિ, સમાજ અને સાહિત્ય, રાજ્ય અને અર્થ—એ બધાં જીવનનાં મહાન તત્વો છે અને તે સર્વને પ્રજાકીય વર્ણુ આપવાથીજ પ્રજાજીવન ખરેખરું ઉન્નત બને—ત્યારેજ પ્રજાનું યશસંગીત દેશેદેશમાં સંભળાય. અત્રે દેશકાળના વિવિધ પ્રશ્નોની વિશેષ દ્રીને આ દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરીશું—અમારી લેખમાળાઓથી અમારો હેતુ કેટલો અશે સધાય છે એ વિચારવાનો ધર્મ વાંચકોનો છે, અમારો નહિ.

અંતમાં અમે સમસ્ત ગુર્જર પ્રજાને આ પત્રને યથાશક્તિ સહાય આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ—કારણકે તે સહાયથીજ અમારા હેતુની સિદ્ધિ શક્ય થશે.

સાહિત્યનાં પ્રેરક તત્વો.

સાહિત્ય એ દેશની, રાષ્ટ્રની વાણી છે; રાષ્ટ્રમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓની દૃઢતા, તેમાં ઘુંટાતી ભાવનાની તેજસ્વિતા, તેમાં ઉદ્ય પામના નવા વિચારોની મહત્તા માપવાનું પહેલું સાધન છે. નવા યુગના પ્રભાવશાક્તી વાતાવરણે જુના સાહિત્યનું નહાનકડું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ બનાવી દીધું છે. વખત એક એવો હતો કે સાહિત્ય એ થોડા ઘણા સંસ્કારી જીવોના શોખનું સાધન હતું; ન્યારે વર્ષોના વર્ષો મજૂરી કરી, થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવી ચીથરાં પર કે તાડપત્ર પર લખી અથવા ગોઠોડે રાખી તે સાહિત્ય ચીરંજીવિ કરાતું અને ખીલ્યોને તેનો લાભ અપાતો. તે સમયે (હિંદુ અને ગ્રીસ શીવાય ખીજા બધા દેશોમાં) સાહિત્ય એટલે કેટલાક વિદ્વાનોની વિદ્વાતાનું પ્રદર્શન; નહિં તો રાજા કે મહાપુરૂષોને રીઝવાનું પ્રશંસાસ્તોત્ર, અને દરેક વિદ્વાન પોતાના સમયમાં વ્યક્ત

થવા મેયતી શક્તિઓ કરતાં પહેલાં થઇ ગયેલા વિદ્વાનોએ સાહિત્યદ્વારા પ્રગટાવેલાં તત્ત્વો તરફ વધારે ધ્યાનથી જોતો, તેનેજ પોતાનાં લેખોમાં દર્શાવી; પુરાતન કાળથી આદી આવતી કાળને પહેલાં જેવીજ ખીલવવા પ્રયત્ન કરતો. યુરોપમાં કયાં સુધી “એરીસ ટોટલ”ના અભ્યાસીઓ ઇતિહાસે સાધેલી પ્રગતિને ગણકાર્યા વિના તે ગ્રીક મહાત્માની પ્રભાને સજીવન કરવાના નિષ્ફલ પ્રયત્નો પાછળજ જીવંતી બરખાદ કરતા; આપણા શાસ્ત્રીઓ તો અસલી સાહિત્યની અસ્ત પામેલી ભાવનાઓને વળગી રહી, મૂળ કાવ્યને ગુંથવૃત્તી નિર્જીવ ટીકાઓ ઉપરાંત કાંઈ વધુ કરી શક્યા નહિ. દરેક સમયની શી શી પ્રેરક શક્તિઓ છે, દરેક સૈદ્ધાંતી સંસ્કૃતિ કયાં કયાં તત્ત્વોને ઉદય પમાડવા-પૂર્ણકાળોએ ખીલવવાજ હસ્તીમાં આવી છે તેનું જ્ઞાન પહેલાનાં સાહિત્યકારોને થોડું હતું. સમયબળને ધિક્કારી, કાળને ખાતરજ તેઓ કાળની સેવા કરતા; અને પુરાણકાળથી ઉઠી મનાતી રીતેજ પોતાની વિદ્વત્તા કેળવતા, બહાર પાડતા, અને રાજ્યોને રીઝવતા.

પણ એ સમય વીતી ગયો. પાંચશે વર્ષપર મેયન્સ નામના જર્મન શંકેરમાં ગટનબર્ગે નવયુગ આરંભ્યો હતો. તેણે છાપવાની કળા શોધી છાડી, એક મહા-પ્રયત્ને જુની સંસ્કૃતિ પર પડેલો પાડ્યો; સાહિત્યના ઇતરહારોનો ઇતરો બંધ કરી તેમનો ખજાનો રસ્તાના ચાલનારને હુંટાવી દીધો; દરેક મનુષ્યને જ્ઞાનનું-સત્તાનું પ્રબળ સાધન હાથમાં સોંપી જે દુર્ગોની પાછળ વિદ્યા ભરાઈ રહી હતી તેને જમીન-દોસ્ત કર્યા. ગટનબર્ગ નવા જમાનાનો વિધાતા છે. પૃથ્વીપર વસતી મનુષ્યજાતિને એક (Corporate) વાણી બક્ષી-તેના શરીરમાં આત્મા આપ્યો. એણે પ્રગટાવેલા જૈતન્યથી નવો ઇતિહાસ, નવું જીવન, નવી ભાવના એક બહુગરની ઇન્દ્રજાળ માફક ઉભાં થયાં. વિશ્વામિત્રે વેદના વારામાં નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; ૧૫ માં સૈકામાં ગટનબર્ગે નવી સૃષ્ટિ પેદા કરી.

તે નવી સૃષ્ટિમાં નવાં તત્ત્વો આવ્યાં. ઇતરહારોએ સંઘડેલી દોલત સામાન્ય લોકોમાં વહેંચાઈ અને તેમની બુદ્ધિની સમૃદ્ધિ તરેહમાં તેમજ બહોળાશમાં વધી. ધીમે ધીમે જનસમાજપર તે સમૃદ્ધિની અસર થઈ; આધાતનો પ્રત્યાઘાત થયો; અને હંમેશને માટે જીવનના કેટલાંક તત્ત્વો મનુષ્યની બુદ્ધિનું મૂર્ત સ્વરૂપ જે સાહિત્ય. તેમાં આવીને રહ્યાં.

યુગના જીવનમાં જે ખરાં તત્ત્વો હોય તેજ તે જમાનાનો ખજાનો છે- તેજ ભવિષ્યની પ્રજાને વારસો સોંપવા મેળવેલી દોલત-અને તેને કેળવવાં તેમાંજ પ્રચલતી સંસ્કૃતિનું સાદૃશ્ય. અને ગટનબર્ગના વખતમાં ઉદ્ભવેલાં તત્ત્વોએ ત્યારથી વિજયયુદ્ધ આરંભી જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં ફેરફારના ડંકા વગડાવ્યા છે; અને કાળ જેમ જાય છે તેમ તેમ તે તત્ત્વો સ્પષ્ટ થઈ માનવજાતિ ક્યે કીનારે ઘસડાય છે તેનો વિચારશીલ માણસોને ખ્યાલ આપે છે. અને જેટલે અંશે જીવનમાં કે સાહિત્યમાં તે યુગનાં પ્રેરક તત્ત્વો ઉતરે તેટલેજ અંશે તે જીવન કે સાહિત્ય જીવન્ત કહેવાય. ઉત્ક્રાન્તિમાં-પ્રગતિના

આગળ વધતા પ્રવાહમાં જે લાયકમાં લાયક હોય તેજ તરી પાર ઉતરે; “Survival of the fittest” કાવીન તેને કહેશે. આપણે જોઈએ છીએ કે માદલાં કમઅકલ, સમયાનુસાર વર્તન કરવા અશક્ત પ્રાણિયો માટે દુનિયામાં સ્થાન નથી. ઉત્કાન્તિ માટે જરૂરી સમયખંડની મહાશિક્ષા રૂપ તત્વો જે કોઈ-પછી તે વ્યક્તિ હોય કે સમાજ, પોતાનાં ન કરી શકે, પોતાને ઇતિહાસસાંકળની કડીરૂપ, ન બનાવી શકે તેને માટે કોઈને આશા નથી; તેવી “અચુકત” વ્યક્તિ કે સમાજને ગીતા પણ આશ્વાસન દેતી નથી.

નાસ્તિ બુદ્ધિર્યુક્તસ્ય ન જ્ઞાયુક્તસ્ય ભાવના ।

તેનું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ તો આપણો દેશ લોકો, આપણા દેશની સમૃદ્ધિ, આ વિશાળ આર્થાવર્તની સ્થૂળ મદત્તા, આર્યોની ગગનભેદી વિશાળ બુદ્ધિ, માનવઈતિહાસના અલંકારરૂપ તેની સંસ્કૃતિ, જુએ છે અને પુછે છે કે અહિંયા શી ખોટ છે કે દુનીયામાં તેના હિસાબ નથી- કે જ્યાં ને ત્યાં બાપડા અને બિચારા થઈ તેના બાળકો ફરે છે? તેનો જવાબ તરતજ મળશે. અર્વાચીન યુગના મહાતત્વો આપણા જીવનમાં છે? આપણે “Fittest”- “યુક્ત” છીએ? આપણાં સાહિત્યે તે લાયકતાનાં લક્ષણો ઘેરે ઘેર પહોંચાડ્યાં છે? ચોપડીયોના લેખકો અને પ્રકાશકો વાંચકોનો અભાવ જોઈ આંસુ પાડે છે; પણ તેમની કૃતિઓમાં લાયકાત છે? શા માટે “કલાપીના” કેકારવ” અને સ્વામી રામતીર્થનાં ભાષણો માટે તે ફરીયાદ નથી કરવી પડતી? જીવ વિનાના ખોલીયાંને કોણ હાથમાં લેશે? પ્રગતિ મરેલાં-મરવાને આલસે જીવતાનો, હિસાબ ગણતી નથી. મરેલું થયું એટલે “ઠહાડો ઠહાડો” જ મુખથી ભાખવું પડે. પરંતુવી હોય તો કોઈ જીવતીજ સ્ત્રી જોઈએ; ઈજીપ્તના જુના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે અમર કહેલી “મમી” રાજકુમારી નકામ લાગે—તે તો કોઈ પ્રદર્શનનો ખૂણોજ શોભાવે. તેમાં આપણાં ગુજરાતમાં—કમનસીબ, વેપારી બુદ્ધિના, ભાવનાહીન ગુજરાતના જીવનમાં અને સાહિત્યમાં નવા યુગના તત્વો આવ્યાં છે કે કેમ એ વિચારવા માટે ઘણા વખત અને સ્થલ જોઈએ. હમણા તો ઉપર ટપકે તેનું સિંહાવલોકનજ થઈ શકે; અને ઠારણો દર્શાવ્યા વિના કયા સાહિત્યકારમાં શાં શાં તત્વો છે કે નથી તેજ કહી શકાય. સાહિત્યમાં તત્વો કયાં કયાં છે તે તેમાં શું લખ્યું છે તેજ માત્ર જોઈ નહો ઘઈ શકે નહિ; પણ શૈલીની રચનામાં, વિચારો અને લાવોની તરેહમાં, તેની અસર અને સત્તામાં ફેરફારો જ્યારે આપણે જોઈએ અને તે અરસામાં માણસ અને સમાજમાં થયેલા ફેરફાર સાથે સરખાવીએ—અને ઇતિહાસની એકતાના પ્રકાશમાં તેનો અર્થ કરીએ ત્યારેજ તે તત્વો સ્પષ્ટ થઈ શકે. આપણું સાહિત્ય ખંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના સાહિત્ય સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી તો પછી યુરોપના જીવન્ત સાહિત્ય જેમાં જીવનના નાનામાં નાના ફેરફારનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેની સાથે તો તેનું નામ પણ કેમ લઈ શકાય? આ કેટલાંક સાહિત્યોમાં બધાંજ અર્વાચીન તત્વો ઘણે અંશે હસતી ધરાવે છે; આપણે ત્યાં એવો એક લેખક ભાગ્યેજ મળે છે કે જેની કૃતિમાં એક કે બે કરતાં વધારે તત્વ નજરે ચડતાં હોય.

પહેલું તત્વ સ્વાતંત્ર્ય છે. જીવન અને સાહિત્યની એકમેક પર થતી જખરી અસરથી સાહિત્યમાં ફેરફાર શો છે તે જાણતા પહેલાં જીવનમાં થયેલા ફેરફાર જોવા જોઈએ. ગટનબર્ગની શોધથી અને ધીજા કેટલાંક કારણોથી મનુષ્યની વિચારશક્તિ ખીલી. જ્ઞાનના, સત્તાના, ધનના ઇબ્બરા રહ્યાં મહાયુદ્ધ શરૂ થયું. સ્વમતિ એજ શાસ્ત્ર-પારકાએ અર્પેલા નિયમો એ ગુલામગીરી-પોતાની નજરે જોયેલું, પોતાની ખુદ્દિથી ગ્રહેલું તેજ માન્ય: આ કેટલાક વિષયોમાં લયંકર પરિણામ નીપજવનાર શક્તિ આ જમાનામાં પેડી. ક્યુથરે ધર્મનાં કોટોને ગબડાવ્યાં; પોપે મહા મહેનતે સંસ્કૃતી ધર્મની સત્તા નિર્બળ થઈ. હોલાંડમાં આ તત્ત્વે પહેલો રાજકીય વિગ્રહ શરૂ કર્યો; “ખૂરીટેનીઝમ” નું અડગ સ્વરૂપ ધારણ કરી ચાલ્સ પહેલાનું માથું કાપ્યું; સમૂદ્ર તરી નવાખંડમાં નવાયુગની રાજનીતિ મૂર્તિમાન કરનારી લોકશાસનની પદ્ધતિ પ્રસારાવી. તેણે યૂરપમાં નાસ્તિકતા આણી; દેવળો તોડી સામાન્ય નાટકકાર અને “ખુદ્દિની દેવી” તરીકે સ્થાપી; નેશનલ એસેમ્બલીમાં સર્વાનુમતે કરાવ કરાવ્યો કે ઇશ્વર નથી; અને આખરે તેણે ફ્રાન્સના પ્રચંડ લાયનક યુગાન્તરરૂપ સૃષ્ટિ-સંહારક તાણવનૃત્ય કરી, નેપોલીયને વગડાવેલા વિજયઘોષના ઘોંઘાટથી આડકતરી રીતે યૂરોપના બધા દેશોમાં પોતાની સત્તા સુદૃઢ કરી. ત્યારબાદ રચાયેલી યૂરોપીય રાજ્યનીતિઓમાં તે તત્ત્વ સ્વીકારાયું; અને ઓગણીશમી સદીનો ઇતિહાસ તે તેની પ્રયાણકથાનું માત્ર પ્રકરણજ થયું. ફેર માત્ર એટલોજ રહ્યો કે હવેના પ્રકરણોમાંથી પહેલા ધસતા પ્રવાહનું તોફાન કેટલેક અંશે અટક થયું છે. ઇંગ્લાંડમાં થયેલો, “રીફોર્મ બીલ”નો શાન્ત ફેરફાર; પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંઘર્ષથી એશીયાના ઉંઘતા દે માં નવી પેદા થયેલી જાગૃતિ; ઇંગ્લાંડ અને અમેરીકામાં ચાલતું સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય માટે મરદો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ; સામાજિક વ્યવસ્થામાં પેઢેલું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને તેને પરિણામે જુની વર્ણવ્યવસ્થાનો જુના બંધનોનો અને જુની ધાર્મિક સંસ્થાનો હિન્દ, ચીન, અને જાપાન જેવા સંરક્ષણ પદ્ધતિની સેવા કરતા દેશોમાંથી વધતો જતો અભાવ—આ બધા વિજયો મેળવી નવા યુગના સમાજજીવનમાં પોતાનું સામાન્ય સ્વાતંત્ર્યે અચળતાથી સ્થાપ્યું છે.

આ શાક્તિની સાહેલીરૂપ ધીજા મહાશક્તિએ પણ તેની સાથે રહી આ બધામાં લાગ લીધો છે. સ્વાતંત્ર્યથી “સમાનતા” એ એકજ ડગલું આગળ; એક ઢાળની બે બાજુઓ કહીએ તો ચાલે.

આ મહાશક્તિએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઉતરી. જે તરવોએ રાજ્યોનાં સિંહાસનો ડગમગાવ્યાં, અને ધર્મિષ્ઠોએ ભાવથી સંઘરેલા આચારવિચારોને તુચ્છકાર્યો તેણે સાહિત્યમાં પણ જુના નિયમો, કૃત્રીમતા, અને આડંબરનો વિનાશ કરી વૈવિધ્ય, સમૃદ્ધિ, અને પ્રભાવને નોતર્યાં. વિદ્વાતાની ટોંચપરથી નહિ પણ મનુષ્યત્વની સામાન્ય સપાટીપરથી મેળવેલાં ગમે તેવા રત્નો સમાનતાએ શોધવા માંડ્યાં; અને સ્વાતંત્ર્યે તેનો ગમે તેવા શિષ્ટાચાર વિરૂદ્ધ પણ આર્થિક સાધન વડે પ્રદર્શિત કરવાં શરૂ કર્યાં; સ્વાતંત્ર્યે.

વિવિધતા આણી, સમાનતાએ સરળતા સાધી; વિદ્વત્તાના મેડુ શિખરો વધતાં અટક્યાં, પણ આસપાસની ભૂમિની ઉંચાઈ વધી.

સ્વાતંત્ર્યે સાહિત્યમાં ઘણા મોટાં ફેરફાર થયાં. ગદ્યમાં સ્વચ્છંદતા આણી. કાલીઈલ અને રીક્ટરની પછાડા મારતી અદ્ભુત ચિત્રમયતા છતાં પણ સામાન્ય વાક્યરચનાની અવગણના કરતી શૈલી ઉંચા પ્રકારના સાહિત્યમાં ઉદભવી. આર્ટિનીંગ વગેરે કવિઓની ગદ્ય રૂપે દેખાતી પણ રસથી છલકાતી કૃતિઓએ કૂટપટીથી માપીને લખતા કવિઓને પ્રભાવમાં, વાક્યાટવમાં, કવિશક્તિમાં શરમાવ્યા; ગીટીએ, આયરને કવિતાનો વસ્તુ-પ્રદેશ વધાર્યો—મહાકાવ્યમાં મહાભારતો લખવા છોડી હૃદયના અસ્પર્શ્ય, અકથ્ય લેખતા લાવેને તેમની અમર કવિતામાં મૂર્તિમાન કર્યાં. સમાનતાએ સામાન્ય હૃદયની ઝીણવટોને રૂપવતી બનાવી, નવલકથા જેવા આધુનિક કાલના લોકપ્રિય અને પ્રભાવશાળી સાહિત્યને જન્મ આપ્યો; વર્તમાનપત્રોનું ક્ષણભંજુર, અને સામાન્ય વિદ્વત્તાવાળું સાહિત્ય પેદા કર્યું. ચારે ગમથી સમૃદ્ધિ છલકાઈ. ગમે તે પ્રકારે વિચાર પ્રગટાવી, સાહિત્યમાં ગમે તેવું પણ રૂચિકર સ્વરૂપ અર્પી દુનિયાના માનસિક દરિયાનાં મથનમાં પોતાથી બને તે નાંખી લવિષ્યમાં નીકળવાનાં રતો પેદા કરવા તરફ પોતાનો ફાળો આપ્યો, એ સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થયો.

ન્યારે અંગ્રેજી સત્તાના પરિણામે પશ્ચિમ જોડે આપણો સંબંધ બંધાયો ત્યારે આપણું સાહિત્ય, આપણા સમાજની માફક કૃત્રીમ નિયમોની જુલમી જાંજીરમાં સપડાયું હતું. નાટકમાં કર્ણાવસથી ભરપુર અંત લાવી, કે ધીરે-દાત્ત શીવાય કોઈ પણ જાતનો નાયક મૂકી રસની શુદ્ધતા કે ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની છૂટ ન હતી. કાવ્યોમાં જુના છંદો, જુનાં પાત્રો, જુનાં ભાવો, જુના અલંકારો શીવાય કંઈ બીજું દાખલ કરવાની મગદૂર કોઈની થતી નહોતી; ગદ્ય જેવા તુચ્છ, સામાન્ય સાધનોની મદદ લેવાનું હીનપત કોઈ ધરતું નહોતું. આવા આવા અનેક બંધનોમાં બંધાયે ગુર્જરગીરા મહામુરકેલીએ સંસ્કારી પૂત્રોના સંસ્કાર થોડા પહોર પાડતી; અને એના ગુંગલાટથી નવા થયેલા, પહેલી વિશીના સાહિત્યકારો પણ પરંપરાડીયાના આછા આભાસમાં ફાંફાં મારતા હોય તેમ થોડું કંઈ જોઈ શક્યા, થોડું કંઈક સ્ક્રમણ શક્યા અને બાકીનું બધું અસ્વસ્થતામાં તેમજ અધારમાં ગયું. સ્વભાવે જુની ભાવનાવાળા દલપતરામે કાવ્યમાં સમાનતા ને સરળતા છેક નીરસ બનાવી મૂકી. સ્વતંત્રતાના ભક્ત શિરોમણિ નર્મદે તે દેવીનું માનસિક ધ્યાન ધર્યું, પણ તેને હૃદયે ઉતારી તાદાત્મ્ય મેળવી શક્યો નહિ. પણ તેની પાછળના ભક્તો તે મેળવી શક્યા. દાખલા તરીકે રા. નરસિંહરાવ. સમાનતાને પરિણામે આત્માકથનનાં (Subjective) કાવ્યો લખાયાં. પછી કલાપી થયો; સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાની પરમ ભક્તિના ઉત્સાહની ધૂતમાં તેનો રસિક, અમી ઝરતો આત્મા પુરાણ સાહિત્યે પહેરાવેલી બેડીયો તોડી વ્યોમના સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં વિહરવા અને વિહરાવવા ઉડી ગયો; અને સામાન્ય મનુષ્યહૃદયની મન્દાકિનીને તીરે રહેલાં રતો લાવી ગૂર્જર દેવીને ચરણે મુક્યાં. તેણે ભૂતકાળપર પડેલો પાડ્યો; નવા યુગનાં તત્વો કાવ્ય દ્વારા ગુજરાતના વાતાવરણમાં પ્રસારી આ જમાનાના સાહિત્યનો સુકાની બન્યો.

કાવ્યમાં સ્વાતંત્ર્યની વાત કરતાં સ્વરૂપમાં સ્વચ્છંદ સ્ત્રીકારનારી રા. ન્હાનાલાલની કૃતિઓ તરત યાદ આવે છે. પણ તેમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્વરૂપમાંજ છે; આત્મામાં જુના બંધનો ઘણા રહ્યાં છે. છુટી છવાઈ સમાનતા નજરે ચડે છે, પણ લેખક તેને સામાન્ય (rampant) ગણી દૂર રાખવાજ મથતા હોય તેમ લાગે છે. રા. ન્હાનાલાલની શૈલી ગુજરાતના લાવિ પદ્ય કરતાં ગદ્યપર વધારે અસર કરશે એમ જણાય છે અને તેથીજ આધુનિક જમાનાના એક ઉગતા સાહિત્યકાર તરિકેજ તેમની ગણના થાય છે તે ખરીજ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ગદ્ય એ સમાનતાનું મુખ્ય ક્ષેત્ર છે. નર્મદનું તેમાં સ્થાન મહોટું છે ખરૂં, પણ સ્વાતંત્ર્યના તોફાન તેમજ વૈવિધ્ય વિના નર્મદનું ગદ્ય પ્રભાવશાળી નથી. મેઘગર્જનાંની ચિત્તલેદક શક્તિ ધરાવી મણીલાલની શૈલી સ્વાતંત્ર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે; પણ જેમ મણિલાલ વિચારે જુના હતા તેમજ તેમની શૈલી સમાનતામાં અર્વાચીન થઈ શકી નહિ. વિદ્વાતાની ટોચેથી નીચી ઉતરો સામાન્ય સંસ્કાર લણી સ્નેહલીની થઈ નહિ. આપણાં ગદ્યગગન ના ઊભા મહાઅહ ગોવર્ધનરામજ કહી શકાય. તેમનું ગદ્ય ઘણું અંશે કળાવાળું છે; સમાનતાની વિશાળ નજર, ઘણા ભાવો દર્શાવવાની શક્તિ અને વર્ણવવાની શક્તિ તેમાં છે. પણ તેમાં સ્વાતંત્ર્યની વિવિધતા સાથે પ્રભાવ નથી; બુદ્ધિપ્રાધાન્યથી ઉમળકાને તે જતા કરે છે; બાણ અને દહિંડના કૃત્રીમ વાતાવરણમાં ઉછરી હોય તેમ સ્વાભાવિકતા કે સરળતા લાંબો વખત રાખી શકતી નથી. ગદ્યમાં પણ નવલકથા એ સમાનતાના સાહિત્યનો પ્રથમ વિભાગ છે; અને તેમાં તો આપણી નિર્જીવ સંપત્તિ જોતાં ગોવર્ધનરામ પ્રથમ—એક પૂરાજ છે. પણ છતાં એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે તે ક્ષેત્રના પૂરા અધિકારીને જોઈતી સરળતા કે સ્વાતંત્ર્ય “સસ્સ્વતિચંદ્ર” ની પુરાણ જેવી નવલ કથામાં નથી. ઘણી વખતે મનુષ્યહૃદયના આદિ શુરૂ તરીકેની નવલકથાકારની પદ્ધતિ છોડી ગોવર્ધનરામ જુના સામાજિક અને નૈતિક નિયમોના પાલક તરીકે બહાર પડી સાહિત્યને જુની દુનિયાના કંઠાપણની વેદી પર હોમી દે છે; છતાં તે જુના જમાનાનાં સારામાં સારાં લક્ષણોનો આકર્ષક રીતે સાક્ષાત્કાર કરી તે યુગ તરફ આપણા હોલવાતા મોહને પ્રદીપ્ત કરે છે ને જેવો કલાપી નવા જમાનાનું સાહિત્યદ્વાર ખોલતો ઉભો રહ્યો છે તેમ ગોવર્ધનરામ ગયા જમાનાપર ખારણાં વાસે છે; વાસતાં વાસતાં સ્નેહથી સહૃદયતાથી, નવાયુગની અપેક્ષા રાખે છે—રખાઈ જાય છે.

ગુજરાતમાં ઉભારતાં ચોપાનીયાંઓ, વાર્તાઓ, કવિતાઓ અનેક ઉદ્દેશથી પ્રગટ થતી સાહિત્યમાળાઓ જનસમાજમાં આ તત્વોનો વિકાસ સિદ્ધ કરે છે. પરંપરાના વધતા જતા શબ્દો, અલંકારો લાખાને સમૃદ્ધિવાન કરે છે, અને નવા વિચારોને ઉત્સાહથી આદરે છે.

ત્રીજું તત્ત્વ ૧૯ મા સૈકાની પેદાશ છે; સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના પ્રચંડ ઉત્સાહસમુદ્રના નેપોલીયનના વિગ્રહ જેવા પ્રલયતરંગે, જુના સમાજ સાથે અથડાઈ તેના જલને ચારે દીશામાં પાથર્યા ત્યારે તેના વીખરાતા મોજાના

શ્રીલંકાથી લલિતસમી આ મહાશક્તિ બહાર આવી તે રાષ્ટ્રીયતા નેપોલીયનના લશ્કરી સામ્રાજ્યે યુરોપમાં વસતી પ્રજાને એક નાથે નાથી, ગુલામગીરીના અસહ્ય અસંતોષથી તેમનાં બિન્ન લક્ષણો સતેજ કર્યા—તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલવું; ઔગસ્ટ કૅન્ટ જેવાની પ્રેરણાઓએ માન્યતા સામાન્ય કરી કે જનસમાજ છુટાં છવાયાં જન્મીને સમુચ્ચ નથી, પણ જુદાં જુદાં અવયવોથી શોભિત જીવંત શરીર છે. તેમાં એ પણ ખાત્રી વધતી ગઈ કે આખા માનવકુળની સજીવ એકતા અનુભવવાના દિવસો આવ્યા નથી; પણ એક જાતની, એક સંસ્કૃતિએ કેળવેલી એક તરેહની ભાવનાઓએ પુરાણ કાળથી પ્રેરિત થયેલી પ્રજા તે એક વ્યક્તિ—એક રાષ્ટ્ર છે. દેશ જનવરોને હોય; ભૂગોળવેત્તાની સગવડ માટે જુદો કહેવાય. પણ જીવંત પ્રજા માટે—પ્રગતિ માટે તો રાષ્ટ્ર જ હોઈ શકે. યૂરોપના મહાન દેશો (“English nation” “German nation”) રાષ્ટ્ર નામથીજ ઓળખાય છે. ધીમે ધીમે આ ખ્યાલ વધતો ગયો; રાષ્ટ્રોમાં મનુષ્ય શરીરસમી સુદૃઢતા વધી, ભવિષ્યની દુનિયા રાષ્ટ્રોમાંજ ઠહેંચાવી જોઈએ એ રાજ્યનીતિનો ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત થઈ પડ્યો; અને યુરોપમાં હાલ ચાલતા દાડણ મહા વિચ્છેદનું મૂળ કારણ—મિત્ર રાજ્યોએ માથે ઠોરેલાં ભયાનક કર્તવ્યનો ખરો ઉદ્દેશ જર્મન અસ્વાભાવિક મહત્વાકાંક્ષા તોડી રાષ્ટ્રીયતા જાળવવાનોજ છે. નેપોલીયનના વિચ્છેદને પહેલાં એ તત્ત્વો માટે કયું તે આ વિચ્છેદ આ તત્ત્વ માટે કરશે.

આ તત્ત્વ આપણા દેશમાં ઘણું મોડું આવ્યું; પણ એક જે પ્રાન્તોમાં જુરસામેર તેને પ્રવાહ વધ્યો છે—અને સ્થાનિક સાહિત્યને પ્રેર્યો છે. પણ બંગાલ, પંજાબ, અને મહારાષ્ટ્રમાં આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં જે ઉગતો આભાસ દેખાતો હતો, તેવો આજે પણ આપણે ત્યાં નજરે ચડતો નથી.

આ તત્ત્વ સાહિત્યમાં જે સ્વરૂપે જડે છે. આપણા રાષ્ટ્ર તરફ ઉજાળતી ભક્તિ દર્શાવવી એ એક પ્રકાર છે; અને બીજા આપણામાં રમી રહેલી પણ અવ્યક્ત અર્વાચીન રાષ્ટ્ર ભાવનાઓને મૂર્તિમાન કરતું સાહિત્ય એ બીજા પ્રકાર છે. નર્મદમાં આ તત્ત્વનો ભાસ થાય છે; હરિ હર્ષદ જેવામાં એક જાતની કૃત્રીમ લાગતી શૂરવીરતાનો ગુસ્સો જણાય છે; પણ તેઓમાં દેશના વ્યક્તિત્વને જીવંત સ્વરૂપ અર્પી જનની સમાન તેને હૃદયમંદીરમાં સ્થાપી, તેને માટે પુનઃપુનઃ, કે પુનઃભક્તિ દેખાતાં નહોતાં; તેમજ દેશમાં શાં શાં નવા તત્ત્વો દાખલ થયાં છે તેને જોઈ, જીવનમાં ઉતારી સાહિત્યમાં સાક્ષાત્કાર કરવા તેઓ ફત્તેહમંદ થયા નહોતા. તેમનો વખત જરા જુદો હતો; પણ આ જમાનના આગળ પડતા ગણાતા સાહિત્યકારોએ પણ આ તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતાર્યું હોય, કે કોઈમાં સિદ્ધ કર્યું હોય એવું દેખાતું નથી. ગોવર્ધનરામના હાથર પાનાના “સરસ્વતીચંદ્ર”માં આવેલા વિવિધજ્ઞાનભંડારને (Encyclopedin) શરમાવે એવા વિષયવૈવિધ્યમાં રાષ્ટ્રીયતાને માટે ઉર્મિભર્યા ચાર શબ્દોને માટે સ્થાન નથી! કયાં તે અને કયાં બકીમચંદ્ર ચેટરજી જેટલો ફેર બકીમના પાત્રોની દૃઢતા તથા ભાવનશાળી કાર્યદક્ષતા અને સરસ્વતીચંદ્ર તથા કુમુદ-સુંદરીના કળામય, ભાવમય પણ વીર્યવિહીન રૂઢનોમાં, તેટલોજ ફેર બંગાળના જીવંત

સાહિત્યમાં અને આપણાં-મરેલા કહીશું?—સાહિત્યમાં,—તેટલેજ અંશે આપણા જીવનમાં અને સાહિત્યમાં આ તત્ત્વની ન્યૂનતા. તેમજ આપણા હાલના કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ કવિ જ્યારે ભારતભૂમિની શ્રેષ્ઠતા પૂરવાર કરવાને ઈન્દુકુમારમાં લાંબુ ભયંકર શબ્દે વિભુષિત ભાષણ રજુ કરે છે ત્યારે ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. શી આપણા સાહિત્યની ખુબી કે આપણા દેશના સાહિત્યમાં આર્યોવર્તનાં કીર્તનો અમર શૈલીમાં ચીતરાયાં છે ત્યારે આપણે ત્યાં કવિમાં નથી ઉર્મિ—નથી ઉમળકો—નથી ભક્તિના અર્ધ્યની ભવ્યતા ; પણ જાણે કહેતાં શરમાતા હોય, મહા મુશ્કેલીએ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કર્યા વિના છુટકો નહોય, રખેને કોઈ દેશને અન્યાય થઈ જતો હોય, જાણે માતાને પ્રેમ અર્પતા પહેલાં દુનિયાની બધી સ્ત્રીઓ કરતાં તેનું સૌન્દર્ય વધારે છે એમ સિદ્ધ કરવું જ જોઈએ, તેમ ભૂમિતીના ન્યાયપૂર્વક સિદ્ધાન્તની ચોક્કસ ગણતરીથી “પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પદલાંની ઢાંડી ભારત છે!” એમ ચોક્કસ રીતે પૂરવાર કરવામાં આવે છે. ગુજરાત વાણીયાનો વ્યાપારીઓનો, પદલાંની ઢાંડી વાપરનારોઓનું મુખ્ય સ્થાન છે. ખુબી એ છે કે એ ભાન આપણા કાવ્યોમાંથી પણ જતું નથી ! બીજા પ્રકારની રાષ્ટ્રીયતા તો સ્પષ્ટ રીતેજ આપણા સાહિત્યમાં નથી. આપણી પ્રાચીન મહત્તા સજીવન કરવી—ગુર્જર દેશની રસ ઝરતી ભૂમિનાં સ્થળે સ્થળ સાહિત્યદ્વારા કાવ્યમય કરવાં—આપણી ઉછળતી આશાઓ, આપણી પ્રયંત્ર અભિલાષાઓને સચોટ શૈલીમાં બહાર પાડવી—આ બધું હજુ બાકી છે. ક્યારે થશે એ ભવિષ્ય જાણે!

ચોથું એક તત્ત્વ સાહિત્યની નવી બદલાયેલી સ્થિતિથીજ નીપજ્યું છે. જ્યાં સુધી સાહિત્ય એ છુટાછવાયા કેટલાક માણસોનીજ મીલકત હતી ત્યાં સુધી કળાને માટેજ કળા સેવવી એજ સાહિત્યનો આદર્શ મનાતો. જેમ “સે-ડો” જેવો કસરતખાજ ખેલાડી રનાયુનો અપૂર્વ ઘાટ મેળવવા મરી મથે, તેમ સાહિત્યકારે સાહિત્યને ધસી ધસી તેમાંથી સૌંદર્યજ ઝળકાવવા મથતાં. પણ જ્યારે નવા જમાનાની પરિસ્થિતિથી વધતા રજેશુણે લોકોમતને સામ્રાજ્યને સિંહાસને બેસાડ્યો—અને તે વાળવો તથા કેળવવો તે પહેલાંના રાજાઓ રીઝવવા જેટલોજ જરૂરનો દેખાયો ત્યારે સાહિત્ય-સેવકોને ભાન આવ્યું કે સૌંદર્ય સાથે કર્તવ્યપ્રેરકતા એ સાહિત્યનું બીજું અને વધારે જરૂરનું અંગ છે. સૌંદર્યસેવાથી હૃદય ચુંજતું કરી, ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રેરાય અને મનુષ્યજીવનને પૂર્ણતાના સોપાનમાર્ગે ચઢતું કરી કર્તવ્યમાં અપૂર્વતા, દૃઢતા અને એકનિષ્ઠા આણે ત્યારેજ સાહિત્ય. પેસા શકિત કે સાહિત્યની કેવળ પુંજ એકલી હોય તે નકામી; તે કેવી રીતે વપરાય છે તે શું કર્તવ્ય પ્રેરે છે તે જોઈનેજ પુંજદારની કિંમત અંકાય—ત્યારેજ કંબુસાધના આક્ષેપમાંથી તે છુટે. જ્યારે હિન્દુસમાજ જીવંત હતું ત્યારે સાહિત્ય પણ કર્તવ્યપ્રેરક હતું; ગીતા, મહાભારત રસાત્મક છે પણ રસાત્મક રહીને વિરામતાં નથી. તેનાં રસાત્મક વાક્યો નિશ્ચય શાસનની સત્તાથી કર્તવ્ય પ્રેરે છે—ઉત્સાહ પેદા કરે છે. જીવન એ કર્તવ્ય છે—ભગીરથ અને પ્રલાવશાળી, અને તે કર્તવ્ય વેદિએ જીવન હોમામાં ગાવાનાં સ્તોત્ર તે સાહિત્ય—આ આપણા પૂર્વજો સારી પેઠે સમજતા હતા. બાકીના બધાં યોધાં—ઉધાર્ધના સતત પ્રયાસે કોરી કહાડેલા કચરો. જ્યારે

હિન્દુજીવનમાંથી પ્રભાવ પરવાર્યો અને સમાજમાં વધારે ને વધારે જડતા પેઠી ત્યારે પ્રેર-
ણાહીન કાવ્યોની રચના વધતી ગઈ; કાવ્યનો રસાત્મક વાક્યમાંજ અસ્ત થયો, અને હલકો
આદર્શનો ખચાવ કરવા “કળાને માટેજ કળાસેવન” મહા મંત્રયઈ રહ્યો. હાલનું આપણું
નિર્જીવ સાહિત્ય પણ આ આદર્શથીજ નીપજ્યું છે અને તેણેજ જુસ્સાદાર સાહિત્યના
અનેક ક્ષણગા ઉગતા કામ્યા છે. કોયલાના ટહુકાર ને વેણુના મીઠા સ્વર, અને રૂપેરી
ચંદ્રિકાનાં શીતળ અમીઝરણોથી ઉદ્ભવતા ‘અનેરા આલ્હાદ’ ના મીઠા, નમાલા
અનુભવોના પૂજકોની રોગિષ્ઠ રસમયતાથી ભરપૂર કૃતિઓ જીવનને તુચ્છ, ચેતનવિહીન
જનાવી મૂકે છે. તે કૃતિઓમાં કળા છે, રસ છે, ભાષાની સમૃદ્ધિ છે; પણ સાથે
અત્યંત રસભોગથી પેદા થયેલી નામદાઈ પણ છે. સાહિત્ય અને જીવન જુદાં નથી
પણ એક છે; જ્યાં સુધી જીવન મહાભારત સમું યુદ્ધસ્વરૂપ થાય નહિ ત્યાં સુધી
“મહાભારત” લખાય નહિં. કાલોઈકનો તો એજ મત હતો કે “to write
as epic one must live an epic” પણ આપણે ત્યાં ઉપર લખેલા અનેરા
આલ્હાદોના સવાદીયાઓ આવા સાહિત્યની અસરે જીવનને નિર્માલ્ય રસમયતાથી
ભરપૂર કરી, કલામય જીવન ગાળવાની વ્યર્થ ભાવના પાછળ ઝંખી ઝંખી, દેશની-
સાહિત્યની ખરી જરૂરીયાતો તરફ અંધ જની, રસમયતાના લેખાશમાં હિચકારાપણું
ઢાંકી, આત્મસંતોષી, હુદ્ર જીવગી ગાળે છે. જીવન્ત રાષ્ટ્રનું જીવન અને સાહિત્ય
વિચ્છિન્નતા હોય છે, અને સમયના મહાપ્રજ્વળનું નિવારણ કરવા કળાને શસ્ત્ર બનાવી
નિશ્ચિંતાત્મક બુદ્ધિથી આગળ વધે છે. મીલ્ટનનું લગ્ન વાકુપાટવ અને મહાન ક્રોમ-
વેલની પ્રતાપી રાજ્યનીતિ એજ બે સાથે રહી શકે; અને જે દેશમાં, આ લોકશાસનના
દિવસોમાં મોજ શોખની ઇન્દ્રપૂરીમાં વક્રિલાત જેવા નિરૂત્સાહી ધંધામાંથી એસ્કવીથ
જેવા નર નીપજે કે જે સમય આવે જીવનનાં બધા તત્વો વિકસાવી આપ્યા સામ્રાજ્યને
સરહારી હેઠળ રાખી શકે—એવા રત્નની ખાણમાંજ સાહિત્ય જડે. પછી માત્ર વિષય
સુખના ઉપદેશોમાંજ તેની મહત્તા હોય, તો તે તો દરેક પ્રાણીનો અધિકાર છેજ.

આ આર તત્વો આ જમાનાની નવી પ્રેરક શક્તિઓ છે; અને જીવનને તેમજ
સાહિત્યને તેની સત્તા નીચે આણ્યા વિના છુટકો નથી. જીવના વિચારને આ તત્વો ગમે
તેવાં ખરાબ અને હાનીકારક લાગે તોપણ તે આવવાના તો ખરાજ. ધર્મિષ્ઠોની જુમની
દરકાર વગર ન્યાતો ઢીલી થાય છે—સંસારમાં નવી રચના રચાય છે; અને કહેવાતા
સાક્ષરોને ગમે તેટલાં કમકમાં આવે પણ સાહિત્ય નવયુગનાં તત્વ સ્વીકારશેજ—સ્વકાર્યો
પિના તેનો જયવારો છેજ નહિં. અને જે લેખ, જે કૃતિ, જે સંસ્થા આ. મહા શક્તિઓની
સત્તા બહાર જવાને ઇચ્છી દ્રોહ કરવા તત્પર થાય—તે પ્રગતિનો અવરોધ કરી
લવિષ્યને શાપ સમાન થઈ પડશે.

રાણા પ્રતાપ અને રાજા માનસિંહ.

અકબર બાદશાહના સમયમાં હિંદુ પ્રજામાં જે મહાન પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા હતા, તે સર્વમાં રાણા પ્રતાપ અને રાજા માનસિંહ સૌથી વધારે જાણીતા છે. જાને વીર-પુરૂષો હતા. જાને સ્વદેશાભિમાની દેશભક્તો હતા. ઇતિહાસકર્તાઓએ, આપણા દેશના લાટચારણોએ, તેમ હાલના સમયના નાટકો અને નવલકથાઓ લખનારાઓએ—સર્વએ મહારાણા પ્રતાપનો યશોગાન સંપૂર્ણ રીતે ગાયાં છે, અને મધ્યકાળમાં આપણા દેશમાં જે જે સ્વદેશાભિમાની વીરપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે તે સર્વમાં સર્વાનુભવે મહારાણા પ્રતાપને પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને તે હરેક રીતે યોગ્ય છે. તદ્દન પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં માત્ર એકલેજ હાથે અકબર જેવા સમર્થ શત્રુની સામે હિંદુ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાને સુદ્ધ કરવું, ગમે તેટલા સંકટો પડે તો પણ સ્વેચ્છ પાદશાહને ન નમવું એવી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે દ્રઢતાથી પાળવી—એ સઘળું પ્રશંસાપાત્ર છે. પ્રતાપના આ વીરકાર્યથી પ્રતાપનું સ્થાન જગતના ઇતિહાસમાં એના જેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં સમર્થ દુરભનોની સામે બાથ ભીડી પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર દુનીયાની મહાન વ્યક્તિઓ—ક્રાન્સની જોન ઓફ આર્ક, રોકોટલેડનો વીલીઅમ વૉલેસ, નેધરલેન્ડસનો વીલીઅમ ઓફ ઓરેન્જ—ની સાથે છે.

પ્રતાપની દેશભક્તિની આ રીતે હિંદુ પ્રજાએ યોગ્ય કદર કરી છે. અને આપણા દેશના વીરપુરૂષોની પંક્તિમાં તેને અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે. પરંતુ આપણા દેશમાં રાજા માનસિંહના શુભોની હજી સુધી યોગ્ય કદર થઈ નથી. એ પણ એક ઉંચા પ્રકારનો દેશભક્ત હોતો, એ વાત હજી સુધી સ્વીકારાઈ નથી, એટલુંજ નહિ પણ હાલના કેટલાક નવલકથા તથા નાટકો લખનારાઓએ તો તેને એક અધમ, સ્વાર્થી અને દેશદ્રોહી પુરૂષ તરીકે ચીતર્યો છે, તેઓનું કહેવું એમ છે કે માત્ર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તેણે અકબરનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું, તેને લગ્નમાં પોતાની જાહેન આવી, તેનો માનીતો સરહાર થઈ પ્રતાપ જેવા દેશભક્ત વીર પુરૂષ સામે લડી દેશદ્રોહીનું કલંક પોતાને માટે પ્રાપ્ત કર્યું; પરંતુ રાજા માનસિંહના ચરિત્રની આ તુલના બરાબર નથી. એ પણ એક દૂરઅદેસી અને કાર્યદક્ષતાવાળો દેશભક્ત હોતો. અને એણે જે જે કાર્યો કર્યા છે તે દેશનું લઘુ કરવાના શુભ હેતુથીજ કરેલાં છે. માત્ર પ્રતાપ અને તેના સ્વદેશાભિમાનના સ્વરૂપમાંજ તફાવત હોતો. જાનેની રાજનીતિનાં દ્રષ્ટિબિંદુ જુદાં હતાં. દેશનું લઘુ શેમાં છે તે સમજવાની જાનેની બુદ્ધિમાં મોટો ફેર હોતો. 'યા હોમ કરીને પડો', એ સિદ્ધાંત પ્રતાપનો હોતો. એથી ઉલટું વિવેક બુદ્ધિ તથા દેશની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબ કાર્યો કરી દેશનું હિત સાચવવું એ શુભ રાજા માનસિંહમાં પ્રધાનપદે હતાં.

મહારાણા પ્રતાપ તથા રાજા માનસિંહના રાજકીય દ્રષ્ટિબિંદુ સમજવાને હિંદુસ્તાનના તે કાળના ઇતિહાસની કેટલીક બાબતો સમજવી જરૂરની છે. મહમદ પેગંબર

ખરના સમય પછી મુસલમાન પ્રજામાં એક જાતનું મહાન આત્મભળ ઉત્પન્ન થયું. પોતાની શક્તિ ઉપર તેમને અત્યંત શ્રદ્ધા બેઠી. આખી દુનીયામાં મુસલમાની ધર્મનો ફેલાવો કરવો અને મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપવું એ પોતાને ઇશ્વર તરફથી સોંપાયેલું કર્તવ્ય છે એમ દરેક મુસલમાન સમજવા લાગ્યો.

આવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી મુસલમાન ખલીફાઓ ટુંક સમયમાં પૃથ્વીનો ઘણો ભાગ જીતી શક્યા. આખો પશ્ચિમ એશિયા, મીસર દેશ, તથા યુરોપનો કેટલોક ભાગ મુસલમાન લોકોએ પોતાના બાહુબળથી કબજે કરી લીધો. હિંદુસ્તાન ઉપર પણ મહમદ કાસમે પહેલવહેલી સ્વારી આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં કરી. મહમદ કાસમના સમયથી તે સોળમાં સૈકામાં બાબરે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં સુધીમાં આપણા દેશમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે અગણિત વિગ્રહો થયા. આ દરેકમાં મુસલમાનો વિજયી થયા. હિંદુઓ પાસેથી મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન દેશ લઈ લીધો, તેમનાં પવિત્ર ધર્મક્ષેત્રો અપવિત્ર કર્યાં, હિંદુ સ્ત્રીઓને જોર જુલમથી પકડી મુસલમાનોએ પોતાત જનાનખાનામાં દાખલ કરી લીધી અને આવા ઘણા પ્રકારના હિંદુઓ ઉપર જુલમ કર્યા; તોપણ આવા ભયંકર જુલમની સામે હિંદુઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. કોઈ કોઈ સમયે દિલ્હીની મુસલમાન પાદશાહી નબળી પડી ગઈ, ત્યારે દિલ્હીની ગાદી એક મુસલમાન કુટુંબની પાસેથી બીજા મુસલમાન કુટુંબે પકાવી લીધી. આમ મુસલમાનોના મોહોમોહિના કુસંપના સમયમાં પણ હિંદુઓ પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી શક્યા નહિ. હિંદુસમાજની કંઈ ખામીને લીધે તેમની છેક આવી દુર્દશા થઈ એ પ્રશ્ન ઘણો વિચારવા જેવો છે. પરંતુ આપણા હાલના વિષય સાથે એને સીધો સંબંધ નહિ હોવાથી એ વિષયની ચર્ચાનો આ લેખમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

મુસલમાનો પાસેથી હિંદુસ્તાન દેશ જીતી લઈ ફરીથી એને સ્વતંત્ર બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયાસ રજપુતોના તે સમયના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ રાણા સંગે બાબરના સમયમાં કર્યો હતો. રૂત્તેપુર સીંઠી આગળ હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. શરૂઆતમાં સર્વને એમજ લાગતું હતું કે આ યુદ્ધમાં હિંદુઓનો વિજય થશે. અને જો હિંદુઓનો વિજય થયો હોત તો આજે આપણે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાયેલું જ જુવત. પરંતુ દૈવને આ વાત ગમતી આવી ન હતી. છેક છેલ્લી ઘડીએ માત્ર નજીવા દેખાતા કારણને લીધેજ મુસલમાનોએ હિંદુઓ પાસેથી વિજયવાવટો છીનવી લીધો. સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં આમ હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો રજપુતોનો છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. અને હિંદુઓની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ જવાથી તેમનામાં એક ભયંકર નિરાશા વ્યાપી રહી.

રૂત્તેપુર સીંઠીના યુદ્ધ પછી ત્રીસ વર્ષે મહાન અકબર પાદશાહ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો હિંદુસ્તાનમાં વસતી વિધવિધ જાતોને એકત્ર કરી દર્દ તેમની એક પ્રજા બનાવવી, તથા આખા હિંદમાં એક સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એ અકબર પાદશાહની મહત્વાકાંક્ષા હતી. તેની આ આકાંક્ષા સંપૂર્ણરીતે પાર પડે એટલા માટે

હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થામાં હિંદુ—મુસલમાન, જુતાએલી-અને જુતાનોર પ્રબલ એવા જે ભિન્ન લાવો હતા તે દુર કરવાનો, અકબરે આરંભ કર્યો. આપણે જુતાએલી પ્રબલ છીએ, અને આપણા ઉપર પરધર્મી લોકો રાજ્ય કરે છે એવું વારંવાર હિંદુઓને સુચવતો જજીઆવેશ નામનો જે ઠર તેમની પાસેથી લેવાતો તે એકદમ અકબરે બંધ કર્યો. પોતાના ઉપર પરદેશી લોકો રાજ્ય કરે છે, અને પોતે પરદેશી અને પરધર્મી લોકોથી જુતાએલી પ્રબલ છે, તે વાત હિંદુઓ તદ્દન જુદી જાય, અને પોતાના પ્રજાકીય રાજ્યમાંજ વસે છે, એવો તેમને ખ્યાલ આવે, એટલા માટે રાજ્યના નાના મોટા - તમામ હોદ્દાઓ અકબરે હિંદુઓને માટે તદ્દન ખુલ્લા કરી દીધા.

માત્ર ત્રીસ વર્ષ ઉપર ફતેપુર સીક્રી આગળ લડ્યા હતા તેજ રજપુતોના પુત્રો અને પૌત્રોને અકબરે પોતાના વિશ્વાસુ સલાહકારો, પ્રધાનો, પોતાના લશ્કરના સેનાધિપતિઓ, પ્રાન્તોના સુબાઓ બનાવ્યા. એટલુંજ નહિ પણ માત્ર મુસલમાનીજ વસ્તીવાળા કાબુલ દેશ ઉપર એક હિંદુને સુબો બનાવી રાજ્ય કરવા મોકલ્યો.

જુતાએલી પ્રબલ ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ અને આવી ઉદારતા બતાવાવાનો દાખલો જગતના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવ્યો નથી. આટલાજ માટે જગતના નામીયા રાજ્યકર્તાઓ ઑગરટસ સીઝર, ઑલ્ફ્રેડ, ફાર્લેન્ડ ચાદમે લૂંટ અને નેવેરનો હુન્ત્રી એ સર્વના કરતાં જગતના ઇતિહાસમાં અકબરને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવે છે.

અકબરની આ ઉદાર રાજનીતિ હિંદુઓને એકંદરે લાભકર્તા છે કે નુકશાનકર્તા છે તે સંબંધમાં તે સમયના હિંદુઓમાં બે પક્ષ પડ્યા.

એક પક્ષનો નાયક જોધપુરનો રાજા માનસિંહ હતો, અને બીજા પક્ષનો નાયક મેવાડનો રાજા પ્રતાપ હતો. માનસિંહના પક્ષનું માનવું એમ હતું કે આપણે અકબરની રાજનીતિ સ્વીકારવી, અને અકબરને એના મહાન કાર્યમાં મદદ કરવી. એ રાજનીતિ સ્વીકાર્યા સિવાય હિંદુ પ્રજાનો ઉદય કદી પણ થવાનો નથી. આ રાજનીતિ સ્વીકાર્યામાંજ હિંદુ પ્રબલ અને હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે. એ સિદ્ધાંત ઉપર માનસિંહને એટલી બધી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે જે એ રાજનીતિની વિરુદ્ધ આચરણ કરે તે હિંદુ પ્રબલ તથા હિંદુસ્તાન દેશનો શત્રુ છે એમ માનસિંહ પ્રમાણીકપણે માનતો, અને એવાઓ ની સામે યુદ્ધ કરીને પણ તેમનો નાશ કરવો એ દેશસેવા કરવા બરાબર છે એમ તે સમજતો. મુસલમાનો અકબરની આવી ઉદાર રાજનીતિની વિરુદ્ધ થાય એ તો સ્વભાવિકજ છે, કારણ કે અકબરની આવી ઉદાર રાજનીતિથી લાંબા કાળથી લોગવેલા એમના રાજકીય હક્કો જતા રહેવાના, પરંતુ હિંદુઓ આ રાજનીતિની સામે કેમ થઈ શકે, તેનાં કારણો પણ એના ખ્યાલમાં આવી શકતાં નહોતાં. અકબરની રાજનીતિ સ્વીકાર્યામાંજ હિંદુ પ્રજાનું કલ્યાણ છે, એવી માનસિંહની દૃઢ આસ્થા હોવાથીજ તેણે

એ રાજનીતિ સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવામાં અકબરને સહાય કરી હતી—અકબરની સેવા સ્વીકારી હતી—અને પોતાના જાતલાઈએ સામે તથા મુસલમાનો સામે યુદ્ધ કર્યા હતાં. આ સધળામાં તેનો ઉદ્દેશ કાંઈ પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવાનો નહોતો.

રાજા માનસિંહનું એમ નક્કી માનવું હતું કે મુસલમાનો હવે હિંદુસ્તાન દેશમાં સ્થાયી વસેલા છે, તેમને દેશમાંથી કઢાડી મૂકી ફરી પાછું સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવું, એ તદ્દન અશક્ય છે. તે પછી દૈવે મોકલેલી પરિસ્થિતિ સ્વીકારી, એ પરિસ્થિતિમાં દેશનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય, તેનાં સાધનો શોધી કાઢી, તે મેળવવા પ્રયાસ કરવો એ દરેક દેશભક્તનું કર્તવ્ય છે.—અને તે માંજ ખરું દેશાભિમાન રહેલું છે. ઉતાવળા થઈ, ચાહોમ કરી પડવું અને દેશના અગણિત વીર પુરૂષોનો નાહક નાશ કરાવવો એ કાંઈ ઉંચા પ્રકારની દેશભક્તિ નથી. દેશનું કલ્યાણ થતું હોય તો મરતાં પાછી પાની કાઢે એવો કાયર પુરુષ રાજા માનસિંહ ન હતો. જીવતા રહીને પણ દેશસેવા થઈ શકે છે, દેશને કાજે જીવતા રહી સગાવહાલાના મેલ્યાં સાંખી છેવટે દેશદ્રોહીમાં ખપીને પણ દેશકલ્યાણને માટે પ્રયાસ કરવો એ રાજા માનસિંહની દેશભક્તિની કસોટી હતી. ડહાપણ અને કાર્યદક્ષતા એ પણ શૌર્યનાં અતિ ઉપયોગી લાગો છે એમ રાજા માનસિંહની સમજ હતી. મુસલમાનો દેશમાંથી હાંકી કઢાડી શકાય એમ નથી તો એવા નિર્ચક પ્રયાસની પાછળ પરાક્રમી વીર પુરૂષોના જીવ આપવા એ એક જાતની વેલછા છે.

પરદેશી લોકોનું રાજ દૈવે આપણે માટે નિર્માણ કરેલું છે, તો તે રાજ્યને આપણે માટે વધુ લાભકર્તા બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો તેજ જાતનું દેશાભિમાન તે સમયને માટે યોગ્ય હતું. મુસલમાન પાદશાહ અકબર પોતેજ હિંદુઓને જીતાએલી પ્રજા તરીકે ગણવા માગતો નથી, જીતાએલી ને જીતનાર પ્રજાનો ભિન્નભાવ કાઢી નાખી જાનેને એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ અકબર પોતેજ કરે છે, તો તેનો આ પ્રયાસ ફળીજીત કરવાને દેશભક્ત હિંદુઓએ અકબરને સહાય શા માટે ન કરવી?

અકબર પોતેજ અત્યંત ઉદારતાથી આપણને કહે છે કે તમારા ઉપર પરદેશી લોકોનું રાજ્ય નથી, પરંતુ તમારું પોતાનું જ પ્રજાકીય રાજ્ય છે, એમજ સમજો, અને તેને વધુ પ્રજાકીય બનાવવાને મને સહાય કરો, મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો, હું તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને તૈયાર છું. સામ્રાજ્યના સલાહકાર થાઓ, મંત્રીઓ થાઓ, સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબાઓ થાઓ, સામ્રાજ્યના લશ્કરના સેનાધિપતિઓ થાઓ,—ન્યાત, જાત, તથા ધર્મના ભેદ રાખ્યા સિવાય સર્વને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સામ્રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદોએ આપવા હું તૈયાર છું, તો તે સ્વીકારો, ને દેશમાં જે આ ન્યાત, જાત અને ધર્મની વિરોધતા છે તે કહાડવાના મારા પ્રયાસમાં મને સહાય કરો. આપણા જાનેમાં વધુ હેત પ્રીત થાય, તે માટે અસ્પર્શ લગ્ન કરવાનો રિવાજ પણ આપણે શરૂ કરી આપણા દેશમાં હિંદુ મુસલમાનનું સંપૂર્ણ એકત્ર કરીએ; માટે તમારા દિલમાંથી સર્વ કપટ, ભિન્નભાવ તથા મારે માટે

અવિશ્વાસ કાઢી નાંખી મને સહાય કરો, અકબરની આવી ઉદાર અને પ્રેમાળ માગણી એટલાજ પ્રેમ અને ઉદારતાથી રાજા માનસિંહ અને તેના પક્ષના રજપુતોએ સ્વીકારી, અને અકબરની રાજનીતિ ફળીભૂત કરવામાં તેઓએ કેવી ઉપયોગી અને કીમતી સહાય આપી એ વાત તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જગજગલીતી છે.

રાણા પ્રતાપની રાજ્યકીય માન્યતા આથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની હતી. એનું દ્રઢ માનવું એવું હતું કે 'મુસલમાનોનું' પરદેશી અને પરધર્મી રાજ્ય હિંદુઓને મન કદી પણ પ્રજાક્રિય રાજ્ય થઈ શકેજ નહિ, અને આથી કરીને તે અકબરને હિંદુ પ્રજાનો કદામાં કદે શત્રુ ગણતો હતો. હિંદુઓ જો એની લાલચમાં લપટાઈ એણે પાથરેલી કપટ જાળમાં ફસાયા તો તેઓની અધોગતિ સંપૂર્ણ થવાની; જ્યાં સુધી મુસલમાન પાદશાહો હિંદુઓના ખુલ્લા શત્રુઓ તરીકે રહેતા, રાજ્યના હોદ્દાઓમાંથી તેમને બાતલ રાખતા, અને જજીઆવેરા જેવા ઠરે નાખી તેઓ છતાંએલી અને પરતંત્ર પ્રજા છે તેનું તેમને નિરંતર લાન કરાવતા ત્યાં સુધી હિંદુઓનું સ્વમાન જાગ્રત રહેતું; અને તેથી મુસલમાનો સાથે લડી પોતાના માથા ઉપરથી પરતંત્રતાનું કલંક દુર કરવા તેઓ નિરંતર પ્રયાસ કર્યા કરતા હતા. પરંતુ અકબર તો પોતે હિંદુઓનો મિત્ર છે, એવું બહાનું કાઢી, એમને એવી તો કપટજાળમાં ફસાવશે કે હિંદુઓમાંથી શૈશ્ય અને આત્મગૌરવ હંમેશને માટે જતા રહેશે. ગમે તેટલાં મીઠાં મીઠાં વચનો તે કહે, તોપણ પરદેશી અને પરધર્મી અકબર વાસ્તવિક રીતે હિંદુઓનો મિત્ર થઈ શકેજ નહિ, એના રાજ્યને હિંદુઓ પ્રજાકીય રાજ્ય માની શકેજ નહીં એ તો હંમેશને માટે હિંદુ પ્રજાની સ્વતંત્રતા નષ્ટ કરનારા તરીકે રહેવાનોજ એની આ દેખીતી ઉદાર રાજનીતિનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે ખોટી આશાઓ આપી, હિંદુઓને તેમના આત્મગૌરવનું વિસ્મરણ કરાવવું, દેશમાં સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્ન કરતા તેમને સહાને માટે અટકાવવા, તથા તેમનામાં જે પક્ષ પાડી તેમને માંહે માંહે લડાવવા.

રાણા પ્રતાપ અને રાજા માનસિંહ એ બંનેમાંથી કોની માન્યતા સત્ય હતી તે પુરેપુરું તપાસવાનો ઇતિહાસે આપણને પ્રસંગજ આપ્યો નહિ. મહાન અકબરની ઉદાર રાજનીતિનું રહસ્ય તેની પછીના ઓછી બુદ્ધિવાળા અને ઓછી ઉદાર વૃત્તિવાળા પાદશાહો સમજી શક્યા નહિ. અને તે સમયના પાદશાહો પાસે એટલી બધી ઉદારતા અને સંમજ શાકિતની આશા પણ આપણાથી કેવી રીતે રાખી શકાય ? મનુષ્ય જાત સર્વત્ર એકત્ર છે, છતનાર કે છતાંએલી પ્રજાનો ભિન્નભાવ સત્ય નથી પણ માત્ર કૃત્રીમ છે એ ઇતિહાસનું મહાન સત્ય અકબર પાદશાહના સમય પછી ચાર સદી થયાં ત્યારે દુનીઆ હંમણાજ સમજવા લાગી છે. પરંતુ જે મહાન અકબરના મગજમાં આવા ઉદાર વિચારો આટલા બધા વહેલા ઉદભવ્યાં અને જે માનસિંહના સમજવામાં આવી ઉદાર રાજનીતિનું રહસ્ય એકદમ આવી ગયું, તે બંનેની મહત્તા તથા દીર્ઘ દ્રષ્ટિ એમના પ્રયાસની નિષ્ફળતાથી કદી પણ કમી થતી નથી.

બાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ.

રોશન.

રાત્રીના જે વાગ્યા હશે. હું મહારી રૂમમાં એક આરામ ખુરશીપર “સરજરી” ના પાનાં ઉથલાવતો પડ્યો હતો. આખા દિવસનું સખત કામ અને કંટાળાભરી “વોર્ડસ ડ્યૂટી” અને તે ઉપરાંત ‘લેકચર’નો ત્રાસ-મુંઘામની ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજના જતરકામાં તણાયા વગર બીજાને આવવો મુશ્કેલ છે. આંખમાં ઉંઘ આવતી હતી. બહાર નીલ આકાશમાં ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો. તેનું અંધુ તેજ બારીમાંથી અંદર આવતું હતું.

કૉલેજ પાસે નથી બેઠેલી ધીર સમીર સરિતા કે નથી થાતાં સાગરનાં ગાન; નથી ત્રીટી હરિયાળીથી છવાયેલ ટેકરીઓ-કે નથી કોયલ મેનાના આહ્વાદજનક સાદ. ધૂંધવાનથીજ રાચતું રીચર્ડસન કુઠાઓનું કારખાનું ચંદ્રતેજમાં ન્હાતું છતાંયે અધકારમય દેખાતું હતું. ઠણુંટકીનાં ગંદા ઉપહારગૃહો અને મેલા હલવાઇઓની દુકાનોમાં હલ્લુ ઝાંખા દીવા બળતા હતા.

નિદ્રાના બળે કે અન્ય શક્તિયે કરી મહારી આંખો વધારે ને વધારે મીંચાવા લાગી અને હું નિદ્રાદેવીને બોળે વિશમ્બો.

+ × × +

હજી પાંચેક મીનીટ થઈ નહોતી ત્યાં તો મહારે કાને માણસનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. હું ચમક્યો. મારી ન્હાની સરખી કોટડીમાં ચોરને ચોરવા બેસું કાંઈ નહોતું, તેથી ખુરશીપર પડ્યાં પડ્યાંજ બંધ આંખે મેં પૂછ્યું—કોણ ?

ઉત્તર ન મળ્યો. આંખ ઉઘાડી જોવા ઘણાંયે ચલ ક્યાં પણ નિષ્ફળ. કોઈ મહારી વધારે ને વધારે પાસે આવતું મહેને લાગ્યું.

દાકતર ! ગલરાઓછો ? હા. હા. હા.—ગલરાઓ ત્હેમાં નવાઈ શી ! મહેને જોઈ હવે કોણ ગલરાતું નથી !

મહેને જોલવા ઘણાંયે પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ વ્યર્થ. હું બોળખી શક્યો હતો કે એ સાદ—મધુર મોહક સ્નેહ દ્રવતો—કોઈ સુંદરીનો હતો.

દાકતર ! સાંભળશો ! મહારી કર્મકથા ! હા-હા-હા—ત્હેમે કંટાળો છો કંટાળો ત્હેમાં શી નવાઈ ! હવે કોણ મહારી વાતો સાંભળતાં કંટાળતું નથી ?—નહીં-નહીં—ત્હેમારે મહારી વાત સાંભળવી પડશે. મહોટી ફી આપનારો ઠરદી આવે છે તો કેવા આનંદ—ઉદ્વાસથી ત્હેની કંટાળાભરેલી વાતો કલાકના કલાક સાંભળ્યા કરો છો ?

• હા. મ્હોડું ફેરવે છે? ત્હમારો શો વાંક! હવે કોણ મ્હને જોઈ મ્હોડું ફેરવતું નથી?

સાંભળો, દાકતર ! પ્રભુ-બદલો આપશે ! દુઃખીની કથા-કર્મકથા સાંભળો.

હા. આજ ઓરડી ! આજ-આજ જગ્યા ! વર્ષો પર અહીંયાં હુ રહેતી હતી. બધું સાંભરે છે. આંખ આગળ અરિસા માફક સર્વ તરે છે.

ખીલતી-સૌન્દર્યમયી-ન્હાની રોશનનાં હાસ્ય અને રૂદ્ધનથી આ ઓરડી ગાજી રહેતી હતી. ત્હમારા ટેબલનું સ્થાન તે મ્હોડું રમત-ગમતનું ઘર હતું.

દાકતર ! આ હાડપીંજરમાં આંખના ખાડા છે, તે જોતાં ત્હમે કહી શકશો કે એક વખત પ્રેમભીની, તીરછી રસયુક્ત દૃષ્ટિ ફેંકનારાં નયન ત્હમાં ચમકતાં હતાં !

આ મુખનાં હાડકામાં એક વખત સુન્દરીનું રસીકું વિલોલ હાસ્ય વિલસ્યું હતું ! નહીં-નહીં-દાકતર, ત્હમે માનતા નથી ! ખરે-કેમ માનો ! હવે તે કોણ માને એમ છે ! -કેટલો ફેરફાર !

દાકતર ! આ હાડપીંજરમાં અદ્ભુત-અકલ્પિત-રસભર્યું-માનવજીવન બેઠું હતું. મ્હારા વાઝીસનું ગુલાબ પમરતું હતું.

દાકતર ! આજે હાથનાં હાડકાં શું જોતા હતા-પાંસળીઓ શીદ ગણતા હતા. જાણો છો ? સ્હમજ પડે છે ? એ માંસલ હાથ જમ્હારે મ્હારી તસતસતી ચોળીની ખાંચથી દબાઈ બેઠાં લોહીયે ગુલાબી બનતા ત્યારે જગત આખાંને હું નમાવી શકતી.

નવયૌવને ખીલતી દેહકળીને ત્હમે સ્પર્શનાર કોણ ? ત્હમાડું દીલ ચાહે તેમ મ્હને ફેરવનાર કોણ ?

બળું છું. વેર આગે બળું છું ! ત્યારે બોલાતું નહોતું-ખુદાએ સર્વ શક્તિ હરી લીધી હતી. નહીંતો ત્હમને-ત્હમારા માસ્તરને-સહુને બતાવત કે પ્રેમભરી રસ-બાળાના-યૌવનને હાથ કેમ લગાડાય ?

હા. મ્હારા વાઝીસ-વાઝીસ-ત્હારી માલેકીની ચીજને આ પાપાણુ હૃદયીઓ દમે છે-ડસે છે.

ઓ પાપી ! પત્થરની પ્રતિમૂર્તિ ! સાંભળ. સાવચેત થઈ સાંભળ. લાંબા યુદ્ધકાં ગરદન પર પથરાઈ નીચે પડતાં, ગૌર લલાટ પ્રદેશને અર્ધ ચંદ્રાકારે આચ્છાદતાં. રંસલોલ ઓછોમાંથી ચમકતી દંતાવળીની હારો, ગરદન પરની સફેદ મણકાની માળા, મ્હારો આસ્માની રંગનો તસવસતો અલ્લો, પીરતાઈ રંગની સપાટ, એ સર્વેની છળી-મૂર્તિ હું આજ બારીએ ઉભી રહેતી.

x

+

x

x

અરે ! શા માટે મ્હારે ત્હમારા ઉપર આવું સખ્ત થવું જોઈએ ?

નહીં-નહીં-દાકતર ! માફી ચાહું છું. સાંભળો, દયા કરી સાંભળો ? —

હું મહારી દાદી સાથે આંહીં રહેતી હતી. મહારું વય ખીલતા ગુલાબ માફક પમરતું હતું. મહારો વાઝીસ-રહામે બરાબર રહામે રહેતો હતો. તે દાકતર હતો-દાકતર થવાનો હતો. અમારી બન્ને બાલુની રસદ્રષ્ટિએ ઘણીવાર અહીંયાં ઉભાં ઉભાં સંધાતી-રનેહનાં હાસ્ય ઝીલાતાં! તથાપિ અમારાં હૃદય શુદ્ધ હતાં-અમારાં વર્તન અદ્વિત રહ્યાં હતાં.

એક રાત્રે વર્ષોદ ધોધમાર પડતો હતો. આખોયે દિવસ તે તેવોજ પડ્યો હતો. તેમાં બેદરકારીથી ફરવા માટે મહને રાત્રીયે સખ્ત તાવ આવ્યો. ધીમે ધીમે તાવ વધતો ચાલ્યો. વૃદ્ધ દાદી હવે ધીરજ રાખી શકી નહિ. તે દાકતરને તોડવા માટે ખૂબાર નીકળી. તે બાલુતી હતી કે રહામેના માળામાં ઘણાંયે ચોપડી સાથે માથું ઝીકતા બેઠા હશે. તેને બહુ ચાલવું ન પડ્યું. ખુદાની મહેરબાનીએ મહારો વાઝીસ તેને મળ્યો. દાદીએ તેને સર્વે વાત કહી. ઘણા દિવસથી મળવાની-જેવાની ઇચ્છા વૃપ્ત થવાની આશાએ વાઝીસ અમારે ત્યાં આવ્યો.

મહારી દાદીએ મહને ખાટલામાં ઓરાડી સુવાડી હતી. મહેં દાકતરને જોવા આંખ ઉઘાડી. મેં તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નાંખી. શા માટે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ તે કહેતી નથી-કહેવા માંગતીયે નથી. મહારા વાઝીસના હૃદયે પણ દોલ થયો. પણ દાકતર! દાકતરોનાં હૃદયમાં લોહી નથી-પણ રંગેલ પાણી વહે છે.

વાઝીસે ટહું નાડ જોવી પડશે.

દાદીએ વાંકાં વળી મહારો હાથ ખૂબાર કહાડ્યો. વાઝીસને અંધારાં આવવા લાગ્યાં. ગોરા, ધગધગતા, ગુલાબી માંસલ હાથપર તેણે આંગળાં મૂક્યાં. તેણે મહારી નાડી જોઈ હશે કે કેમ તે તો પરવરદિગાર બાજે પણ મહેં તો તેના હૃદયની નાડી બરાબર પારખી હતી.

દાકતર! દાકતરોને કેટલા હક છે, કેટલી છૂટ છે તેનો કાંઈ ખ્યાલ છે? મુખાના મુઘ્ધ હૃદયને સ્પર્શી શકે છે, રસરાજ્યના માલિક બની શકે છે! વાઝીસે ધરમોમીટર મહારો હાથ ઉઘો કરી ગોઠવ્યું. ગોઠવતાં મહારા ઉરને તેનો હાથ અડક્યો. લોખંડ પર જેમ ચક્રમક ધસાય અને અગ્નિ ઝરે તેમ પ્રચંડ અગ્નિ તાવ-ઝાળ સાથે બળવા લાગ્યો-બાલકડવા માંડ્યો, મહારી દેહકળીને દમવા લાગ્યો-ડસવા લાગ્યો.

દવા આપી વાઝીસ ગયો. ખુદાની રહમે રહવાર થતાં તાવ ઉતર્યો. હવે વાઝીસ મહારે ત્યાં આવી શકતો; હવે તેનો હક થયો છે. દાદી રહામે થઈ શકે એમ નથી. અમારા બન્નેના હૃદયમાં તિરસ્કાર, મોહ અને આખર રનેહતંત્ર તથાવા લાગ્યાં. હવે હું વાઝીસ કલેજ જતો ત્યાં ખારીએ ઉભી ઉભી તેની મુખમુદ્રા નિહાળતી અને તેના સડીસલામત પાછા ફરવા માટે પ્રાર્થના કરતી. મહને મહારા જીવનમાં આશા-ઉદ્વેગ ઉભરાતાં લાગતાં. બપોર સ્કાંઝ ગમે ત્યાં હું મહારાં

લાંબાં ઝુલકામાં ગુલાબ-ચંપો પરોવતી-બદામી રંગનો બારીક ઝલ્લોપહેરતી-આસમાંની સપાટ ખેડેરી બારીએ કલાકના કલાક મહારા વાઝીસના વિચારમાં મશગુલ ઉભી રહેતી હતી. ઘડીકમાં હું દાકતર થતી-તેને દર્દી બનાવતી-ઘડીક હું દર્દી થતી તો તેને દાકતર થવાને હક્ક આપતી. ગમે તેમ હો પણ અમો બન્નેને દર્દ હતું-દિલ દર્દ થયું હતું. કેટલાક વખતથી થયું હતું.

બારી પાસે ઉભાં રહેતાં રનેહનાં સમણાં આવતાં અને ચુંબનોનો રસ અનુભવતી.

દાકતર! ઉઘ આવે છે?-કહું છું-મહેરબાન, આજે ઉઘાશે નહીં. વાત સાંભળવીજ પડશે. મહારે તે પૂરી કરવી પડશે.

વખતના બહેવા સાથે મહારા વાઝીસની પરીક્ષા આવી. તેને દરરોજ પરિક્ષામાં જતી વખત-સારાં શુકન થાય તે માટે હું ખુદાની અર્જ ગુજારતી.

એ વાતને થોડા દહાડા થઈ ગયા. એક રહાંજે હું ને મહારી દાદી અમારા રૂમમાં-આ-આજ રૂમમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં તે આંબો. મહારી દાદીએ હેને આવકાર આપી એક ખુરશીપર બેસાડ્યો. તેના હૃદયના ભાવ હેના મુખ ઉપર તાદ્દશ હતા. તે ઘણું કહેવા આંબો હતો. તે કહેવા ઘણા પ્રયત્નો કરતો હતો પણ ફેગટ. તે અડધો કલાક લગલગ બેઠો પણ તે બોલી શક્યો નહિ. હું પણ કાંઈ બોલી નહિ. જીવનને આંગણે રમતા મદનવિવશ-રનેહભર્યા હૈયાને કાંઈ કહેવાનું ન હોય ત્યારે જીવનના હોલવાતા દીપને તો શુંજ કહેવાનું હોય !

વાઝીસ આખર ઉઠતાં બોલ્યો:- “અમ્મા ! આજે દેશ બહાર છું”.

મહારી દાદીએ કહ્યું:-“હા. જી. જાતે હો ! કળી આને વાલાં.” વાઝીસ બોલ્યો નહિ. તે સાંભળવા ક્યાં ઉભો રહ્યો હતો કે જવાબ આપે. મરેલાં હૃદયના શા માટે જીવતાં હશે. ખુદાને ત્યાં તેઓ માટે જગ્યા છે કે નહિ ! દાકતર શું કહ્યો છે ? કહો-કહો દાકતર ! કેને જોતાં તમારી નાડી વેગલરી ધબકે છે, તમારાં નયનો ચમકે છે, ઉલ્લાસ આનંદની ઉષા તમ દેહે પ્રગટે છે...દાકતર ! તમે ઉધો છો ? તમારે ઉઘવું છે ? આલો મહારી વાત ત્યારે હું જલદી પૂરી કરી નાંખુ. દાકતર ! આજ પાંત્રીસ વર્ષ ખેલાં હું આમજ માણસો સાથે બેસી વાતો કરતી અને તેજ તીવ્ર ઈચ્છા મહારાં હૈયાને હલમલાવે છે.

વખત જતાં મહેને માલૂમ પડ્યું કે મહારો વાઝીસ પાસ થયો છે. અત્રે હની અહીં આવવાની આશા થોડી છે, ઘણી થોડી છે. દાકતર ! ને પાંસળીઓ આજે તમે ગણુતા હતા તે પાંસળીઓપર મહારું ખીલતું થોવન વિરાજતું હતું, હેમાં હુબની ચંત્રણા ધમધમવા લાગી. હું જવાબા જીવતી શકી નહિ. હા. હા. રાતે એક અધારી રાતે હું નીકળી-અને ચાલી-ખુદા-પરવર-દેગારને આશરે આ...લી.

શિયાળાની સખત ઠંડીમાં ફૂજતી, ઉંઢાલાના પ્રખર તાપમાં બળતી અને ચોમાસાના ધોધમાર વર્ષાદમાં ભીંજતી હું પેશાવર આવી.

રહાંઝ પડવા આવી હતી. અખરોટના વનમાંનો પવન ધીરે વાતો હતો. આ ક્રતાબ બદામડી પાછળ સેંતાતો હતો. વાઝીસની ફફેરી લીધેલી રોશનને ખુદાની રહમે આખર વાઝીસ મળ્યો.

દાકતર! વિચાર આવે છે, મગજ ખ્યાલ કરી શકે છે? કદી પ્રેમથી તહમૂઝ હૃદય તલાશ્યું છે? તલસ્યું છે? ઘડક્યું છે? નહીં-નહીં-એ વાત કહેવાય તેવી નથી. અનુભવ વગર સ્તંભજી શકાય તેમ નથી.

મહાઝ લાંબાં ઝુલ્ફાવાળું માથું, મહાઝ ઠરમાયકું વદનકમલ મહારા વાઝીસની ખેંચેલી છાતીમાં ભરાયું. સૂકાયેલા ગાલપર એક ચુંબન-મહારા વાઝીસનું હૃદય આલિંગન. હું એની હતી-ઘણાકે વખત થયાં હું એની હતી. તે મહારો હતો-ઘણાક વખત થયાં તે મહારો હતો. પણ આજે જગતની દૃષ્ટે અમે એકમેકનાં થયાં. પણ પાપી, દગાખોર, ઇર્ષ્યાથી ભરપૂર જગત તે સાંખી શક્યું નહિ. આ અમારી ખેંચેલી મુલાકાત હતી. ખુદાજ નાણુતો હતો કે તે છેલ્લી છે.

“મહારા ચમોની રોશની રોશન” ચુંબન લઈ તે અગાડી કહેવા જતો હતો ત્યાં સણસણાટ કરતી ગોળી આવી. મહારા વાઝીસ અને-મહાઝ વશ્ત્રસ્થળ વીંધી-ચીરી-ફાડી-ચાલી ગયું.

“પ્રેમીઓની પ્રથમ મુલાકાત તેમની કબર થઈ.”

સ્વચાર થવા આવી હતી. હું આંખ ઉઘાડી શક્યો. ખારણાપર અવાજ સંભળાતો હતો. રોશન તો નથી લેની ખાતરી કરવા આંખ ખરાબર ચોળીને ઉઘાડી ન્હયું. તે નથી લેની ખાતરી થતાં ખારણાં ઉઘાડ્યાં તો ગમખ્યો મહા લઈ આવ્યો હતો તે પી કપડાં ખેરી કોલેજ જવા નોકળી પડ્યો. નીચે લેયાને કેહેતો ગયો કે-“હુપેરકુ હમ ખોલી ખાલી ફરેએ”.

આશ્ચર્યચકિત લેયો જોતોજ રહ્યો અને હું મહાઝ સ્ટેથોસકોપ હુવામાં દેરવતો રાતના ખનાવને ભૂલવા મથતો કોલેજના કંપાઉન્ડમાં દાખલ થયો.

M

સુરતની સાહિત્યપરીષદનું પ્રદર્શન.

મેના અન્તમાં સાહિત્યપરિષદનું પાંચમું અધિવેશન સુરતમાં થયું હતું. સાથે હસ્તલેખો, મુદ્રિતગ્રંથો, ચિત્રો અને પુરાણી ચીજો વગેરેનું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવ્યું હતું. લગભગ ૧૫૦૦ હસ્તલેખોનો સંગ્રહ થયો હતો. આથી જૈન અને હિન્દુ ગુજરાતી સાહિત્યનો, જૂદા જુદા શતકમાં સંખ્યા, ભાષા તથા વિષયનાં દૃષ્ટિગિન્દુથી મુકાબલો કરવાનું, સુરતમાં કયા કયા કવિઓ લોકપ્રિય હતા તે જાણવાનું, કયા કયા કવિના કયા કયા ગ્રંથો ખાસ લોકપ્રિય થયા હતા તે પ્રદર્શનમાં આવેલી પ્રતોની સંખ્યા અને રચનાની સાલપરથી જાણવાનું, ખાસ સુરતમાં અને સુરત જિલ્લામાં કયા કયા કવિઓ થઈ ગયા છે—તેમનાં કયા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ અને કયા ગ્રંથો અપ્રસિદ્ધ છે—તે જાણવાનું, સુરતમાં રચાયલા કે લખાયલા ગ્રંથોની સાલ પરથી સુરતના ભૂતકાળના ચોક્કસ સમયનિર્દેશ જાણવાથી સુરતની ઉત્પત્તિને લગતી દંતકથાઓની શોધનસમીક્ષા કરવાનું, ગુજરાતી ભાષામાં અર્વાચીન ગદ્યના જન્મ પૂર્વે કેવું ગદ્ય લખાતું હતું તે જાણવાનું, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની રચનાની સમીપની લેખિત પ્રતો જાણવાનું અને તેથી હાલમાં પ્રચલિત પ્રતોના પાઠો તપાસવાનું અને દ્વેષક અંશ પેસી ગયો હોય તો તે જાણવાનું, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નિહાળવાનું, લોકશિક્ષણ માટે આપણાં પૂર્વજોએ કરેલા પ્રયત્નોનું માપ કાઢવાનું ખતી આવે એવું હતું. ગ્રંથો શતકવાર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

વડોદરામાં ૧૯૧૨માં ચોથા અધિવેશન થયા પછી ગુજરાતી ભાષામાં જે ગ્રંથો પ્રકટ થયા હોય તેમનો ખતો તોટલો સંગ્રહ કરવા પ્રયત્ન થયો હતો. આ વિભાગમાં આશરે ૨૩૦ ગ્રંથો ચોપાનીઆ વગેરે હતાં. જે અધિવેશનના અંતરાળમાં ગ્રંથપ્રસિદ્ધિ તો આથી અનેક ગણી હતી. સમયના સંકોચને લીધે પરિવહ વખતે એમનું અવલોકન રજૂ નહોતું કરી શકાયું. પરંતુ પુસ્તકો નજરે જોવાને—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતા સારા ગ્રંથો અને ચોપાનીઆ એક સ્થળે જોવાનો પ્રસંગ ધણીને પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ગ્રંથસંગ્રહમાં સ્વામી અખડાનંદે પ્રગટ કરેલાં સસ્તાં પુસ્તકો અને ભાવનગરની આત્માનંદ જૈન સલા તરફથી પ્રકાશિત ગ્રંથોની સંખ્યા મહોટી હતી. આ સંગ્રહથી ગ્રંથોનું દર્શન થઈ શકે છે, ભાતભાતની છપાઈ અને ખંધામણી નજરે જોવાઈ શકાય છે અને ગુજરાતી ભાષામાં કયા કયા વિષયના કેવા કેવા ગ્રંથો રચાય છે તે પણ જોઈ શકાય છે.

પ્રાચીન વસ્તુઓ નાના પ્રકારની હતી. તામ્રલેખો હતા. અણુહિલવાડના સોલંકીઓએ લાટદેશ ક્યારે સર કર્યો તે ધમડાછાના બે તામ્રપત્રોપરથી જાણાયું. લાટના ચોલુકય ઈતિરાજનું તામ્રપત્ર હજૂ અપ્રકાશિત છે. રાષ્ટ્રકુટ કલ્કરાજનું તામ્રપત્ર પ્રગટ

થએલું છે. એક તામ્રપત્ર ઉકેલી શકાયું નહોતું. ખંડિત મૂર્તિઓના લેખો, લાંગેલા શિલાલેખ વગેરે પણ હતા. સિક્કાઓ મોટાટી સંખ્યામાં હતાં. અંગ્રેજી રીતરિવાજના પ્રવેશ પહેલાં સુરતના શ્રીમંતોમાં—હિંદુ, જૈન, મુસલમાન, પારસી શ્રીમંતોમાં કેવા કિંમતી અને કેવી તરેહનાં કપડાંને વપરાશ હતો તે પ્રદર્શનમાં રજૂ થયેલાં કેટલાંક વસ્ત્રોથી જણાતું હતું. ચીનાઇ વાસણોનો સંગ્રહ દર્શનીય હતો. એના જે પારખ હોય છે તે ખરી ચીજ હાથ આવે છે તે મોંઘાં માંગ્યું મૂલ આપી ખરીદે છે. સુરત મૂળે મહોદ્દું ખંદર હતું તેથી અને હજૂ પણ ત્યાંના મુસલમાનો સફરી હોવાથી વિવિધ ભાતના અને આકારના ચીનાઇ વાસણો સુરતમાં મળી આવે છે. પીતળના વાસણો, મૂર્તિઓ વગેરેનો પણ સંગ્રહ હતો. રોજના વપરાશની ચીજો પણ આપણા પૂર્વજો કેવી રમ્ય ણનાવતા તેનો ખ્યાલ આથી આવતો. મૂર્તિ-વિદ્યાના અજ્ઞાનને લીધે તે ઓળખવાનું જની શક્યું નહોતું. આપણે ત્યાં અંગ્રેજી પ્રભાવ વિનાની ચિત્રકલા કેવી પ્રચલિત હતી તે ચિત્રો અને સચિત્ર હસ્તલેખોથી જોઈ શકાતું હતું. છેલ્લા બાલરાવ પેશ્વાના સોળની ત્રિંબકજી ડેંગલેએ ગાયકવાડના એલચી ગંગાધરરાવ શાસ્ત્રીનું સુન કયું હતું અને પરિણામે પેશ્વાઇ જોઈ હતી, તે શાસ્ત્રીની સુરતમાં હવેલી છે. આ હવેલીના એક ઓરડાની ચારે લીંતો ચિત્રોથી ભરેલી હતી. આ ચિત્રોમાંના કેટલાંક આખ્યાં હતાં. રૂતુઓનાં, માસનાં, રાગરાગણીનાં, રાશિઓનાં, ધૃત્વારનાં ચિત્રો હતાં. એક જૈન દિગંબર પંડિતની પોતાને હાથે ચીતરેલી તસ્વીર હતી. સચિત્ર ગ્રંથોમાં જૈન ગ્રંથો વિશેષ પ્રમાણમાં હતાં. સુરતના દિગંબર જૈનોના પુસ્તકો અને ભાવનગરના શ્વેતાંબર જૈન પ્રમથંદ રતનજીના પુસ્તકો ખાસ આકર્ષક હતાં ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ રાસાઓનાં ચિત્રો સુંદર હતાં. શકુનાવળીમાં જનવરોનાં ચિત્રો આળે-હળ હતાં. ચિત્ર દ્વારા આખી કથા કહેવાનો પ્રયત્ન થએલો લાગતો હતો. ઓખાહરણ ચંડીપાઠ અને ભગવદ્ગીતા એટલા સચિત્ર હિંદુ ગ્રંથો હતા. આ સર્વેની કલમ ઉંચા પ્રકારની નહોતી પણ સુરત તરફ આ કલાઓને કેવું પોપણ મળતું હતું તે એથી જણાતું હતું. સોનેરી સાહોયો જૂડી જૂડી ભોંયપર લખેલા અક્ષરોવાળા હસ્તલેખો રમણીય હતા. સાહી અને રંગતો જેળ જાળવવા દેશી બનાવટના ભાત ભાતના રેશમી કકડાઓ દરેક પાનાપર લોકવામાં આવ્યા હતા. અનાયાસે આપણે ત્યાં પૂર્વે કેવું દેશમી કાપડ જાનતું તે જોવાનું આથી જની આવ્યું હતું.

શુજરાતમાં હાલમાં જૂના પ્રકારની ચિત્રકળા નાખૂદ થએલી લાગે છે, તેમ નવી ચિત્રકળા હજૂ ખીસી નથી. મનુષ્યોની તસ્વીર ચીતરવા ઉપરાંત દંદિપત પ્રસંગો ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં શુજરાતી ચિત્રકારો ચીતરે છે. જે જુજ પ્રસંગો એમના ચિત્રપટપર જન્મ પામે છે તે અંગ્રેજી કે દક્ષિણી ચિત્રોનાં નિર્ણવ અનુકરણ હોય છે. શુજરાતી સૈન્દર્ભ, શરીરગઠન, પહેરવેશ, વાતાવરણ, ભૂપ્રદેશ, જનવરો વગેરેને સ્થાને સર્વ પરદેશો હોય છે. કલા પ્રજાના જીવનમાંથી જન્મતી નથી એટલેજ આવી રીતે આપણાં રસની ક્ષતિ થાય છે અને આપણા સ્વદેશનાં ગૌરવનું ખંડન થાય છે. અર્વાચીન કાલમાં ખંગાલી સાહિત્ય ઉચાં પ્રકારનું છે. જે રાષ્ટ્રીય ચેતને એ સાહિત્યનો

ઉદ્ભવ કર્યો છે તેણેજ ખંગાલામાં ખાસ ચિત્રકલાને આવિર્ભૂત કરી છે. હિંદી અને મરાઠી સાહિત્ય જેવું આર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિપુલ કે સમૃદ્ધ નહીં હોય પણ સરસ્વતીચંદ્ર જેવા એક ગ્રંથથી અને અર્વાચીન કવિતાથી ગુજરાતી સાહિત્ય એ બન્ને સાહિત્યથી સરસુ છે. જે પ્રજા. ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પ્રજાની અનુપમ સૌંદર્યલાવના ચિત્રદ્વારા હજી આવિર્ભાવ પામી નથી. રજપૂત અને મુસલમાની રાજ્યકાલે જે પ્રજાએ મંદિરો અને મૂર્તિઓની રચનાથી ગુજરાતને કલાનું કીડાંગન બનાવ્યું હતું તે પ્રજા શું રસશૂન્ય થઈ છે?

ગુજરાતમાં બેજ રસિક નગરો છે—, સુરત અને જામનગર. ગમે તે પ્રકારે પોતાની રસિકતા અજોવન રાખવાનો ગોવર્ધનલાલનો સુરતને પ્રુણ આદેશ છે. આ આદેશને વશ થઈ સુરત પરિપક્વના કાર્યવાહકોએ પરિપક્વના પ્રસંગે ગુજરાતની ચિત્ર કલાને ગુજરાતી સ્વરૂપ આપવા મંગલાચરણ કર્યું છે. પ્રયાસ પ્રથમ, સમય ઓછો, બહારના જૂજ, ભાવના નવી એટલે મહોટા પ્રમાણમાં નવી ઢળનાં ચિત્રો નહોતાં આવ્યાં. છતાં સરસ્વતીચંદ્રની જૂદા જૂદા ચિત્રકારોની ચિત્રાવલિ જોવાનું ભાગ્ય ન્હાનું સુનું નહોતું. ‘ગુજરસુંદરી’ નું ચિત્ર પ્રદર્શનમાં ચિત્તાકર્ષક હતું. ભાવનાનો જન્મ થયો છે એટલે ઉજ્જવલ લવિધ્યનાં કિરણો કુટવા માંડ્યાં છે.

પ્રદર્શનની દર્શનક્રિયાનો આરંભ સચીનના નવાબસાહેબે કર્યો હતો. સુરતના રાજવંશીને હાથે—અને ભારતવર્ષની ચિત્રકલાને પોષવા મુસલમાનોએ આપેલા આશ્રયના સંસ્મરણ રૂપે બાણે એ મુનારક હાથે સુરતનું પ્રદર્શન ઉઘડે એમાં પણ ઉચિતતાજ હતી. રાજવંશીઓના આશ્રય વિના કલા પોષણ પામતી નથી. ગુજરાતનો બે તૃતીયાંશ જેટલો ભાગ દેશી રાજ્યોને આધીન છે. એ સ્વરાજ્યમાં નવીન ચિત્રકલા ઉત્તેજન અને આશ્રય મેળવે.

વડોદરા રાજ્યના પ્રધાન ગુજરાતી રાજપુરૂષ રા. રા. મનુભાઈ નંદશંકરે પ્રદર્શન સંબંધી પ્રાસ્તાવિક ભાષણ કર્યું હતું. એમની મધુરવાણી, વિદ્રતા અને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રભાવ ઓરજ પડ્યો હતો. ભારતવર્ષના પ્રાચીન કલાવિધાનના સ્વરૂપોનો નિદેશ કરી અર્વાચીન સમયમાં પાશ્ચાત્ય પ્રભાવથી રવિવર્માનું જે ચરણ પ્રકટ થયું છે તેની સમાક્ષા કરી હતી અને ખંગાળાના રાષ્ટ્રીય ચરણનો અંગુલિનિર્દેશ કર્યો હતો.

જે કોમે ગુજરાતી સાહિત્ય અને કલાના પોષણ માટે અખૂટ દ્રવ્ય વાપર્યું છે જેમના ઉત્તેજન અને આશ્રય નીચે જન્મ પામેલાં સાહિત્ય અને કલાના આદર્શો આજે જગતમાં ગુજરાતને ઝારવ અપાયે છે તે કોમના—જેન ઝવેરી રા. રા. જીવજીવંદ સાકરચંદ્રે પ્રદર્શનનો વૃત્તાંત વાંચી આ રસસત્રના કાર્યક્રમને એક રીતે ઉચિત અને સફલ બનાવ્યો હતો.

રસિક કલાની જનની પણ સુંદરીઓ છે. સુરતના આ રસસત્રને પહેલું ઉત્તેજન પદ્માના નામદાર મહારાણી સાહેબે (ભાવનગરના રાજકુવરી સાહેબ) આપ્યું હતું. તેમની સાથે ગુજરાતી હિંદુ બેરોનેટ, ગુજરાતો હિંદુ ન્યાયમૂર્તિ (હાઈ કોર્ટના ન્યાયાધીશ) અને બીજા ગુજરાતી રાજકુમારો અને શ્રીમતોએ ચાંદ આપી સમભાવ દર્શાવ્યો હતો તે ઉપરથી ગુજરાતના રૂઢ લવિધ્યની આશા આપણને સચેતન રાખે એટલી વાંછનાથી વિરમું છું.

ગુજરાતમાં નવજીવન.

ગુજરાતમાં નવજીવન છે ?

નવજીવન એટલે વિદ્યતા કે રસિકતા નહિ; પણ આપણા દેશમાં સંસ્કાર પામતા નવયુગમાં ખીલતું અને નવયુગને સિદ્ધ કરતું નવું જીવન. જેમ મનુષ્યના શરીર તથા બુદ્ધિને ચૈતન્યમય આત્મા પોષે છે તેમ સમાજની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તેના મૂળ રૂપ ભાવનાથી સમૃદ્ધ અને સફળ બને છે. વિરાટ સ્વરૂપમાં ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના દેવોનું આવાહન થયું; છતાં પરમાત્માના દિવ્ય શ્વાસ શિવાય તે અચેતન રહ્યું. તેમ પ્રજાની વિચાર તથા ચારિત્રની સર્વ શક્તિઓ જમાનાની પ્રભાવશાક્તી ભાવના શિવાય જડ-મૃતપ્રાય રહે છે. એવી ભાવના, એવું નવજીવન ગુજરાતમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ?

નવયુગની શરૂઆત હંમણાજ થાય છે તો પછી નવી ભાવનાને પરિપક્વ દશામાં જોવાની આશા રાખવી વ્યર્થજ ગણાય. પણ તેની તૈયારી કરવા માટે આપણા ઉત્તમ લેખકો અને કાર્યકર્તાઓ નવજીવનની દૂરથી આખી કરી, પોતે તેનો અવતાર બનવાનો અને ગુજરાતને તે શીખવવાનો યુગધર્મ આચરે છે ? મોટા વૃક્ષરૂપે નહિ તો ન્હાના અંકુરરૂપે નવચેતનનું દર્શન ગુજરાતમાં થાય છે ?

હુભોળે, ગુજરાતમાં નવજીવન—ખીજદશામાં પણ—નથી; મોટા મહાસાગરમાં એક ન્હાના તરંગરૂપે ઠંથિત નજરે પડે છે. છતાં બગૃતિનો ભાસ કરાવે એવાં ઘણાં લખાણો અને હીલચાલો દેખાય છે અને તેથીજ એમ ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાત ઘણું ચેતનમય બન્યું છે. અલગત, આવો વિચાર પણ આપણને જીવંત પ્રજા બનાવવામાં કંઈક અંશે સાધનભૂત થાય; પણ તે સાથે જો પણ દેખીતુંજ છે કે સાધ્યના અભાવની ઉંડી સમજ એ તેની સિદ્ધિનું પ્રથમ પગથીયું છે. આપણે અંધકારમાં વસીએ અને છતાં પ્રકાશમાં રહેવાનો પ્રમ રાખીએ એ કરતાં વધારે શોકજનક સ્થિતિ શી હોઈ શકે ?

સાહિત્ય ગુજરાતની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને ગુજરાતનાં મોટાં નામ સાહિત્ય સાથે જોડાયેલાં છે માટે તે તરફ પહેલી નજર ફેરવીશું. સાહિત્ય એક રીતે લોકોના જીવનના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે તો ખીજી રીતે તે પણ પ્રજાજીવન ઉપર ઉપર સંચોટ છાપ મારે છે. આમ કાં તો પ્રજાના ભાવો ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓ—એક દોટા-આકૃત તરીકે નહિ પણ એક ચિત્રકારની રીતે—તે ચીતરે છે અથવા શીરસ્તાની ઉત્તત પદ્ધતી ધારણ કરી ભવિષ્યનાં મોનેરી અવખાંશો ચોરવામાં લાગે છે.

વિકસાવે છે. સાહિત્યના ઘણા પ્રકાર છે એ ભૂટી જવાનું નથી; છતાં તેનાં બધાં અંગો આ ભવ્ય હેતુ સાધે ત્યારેજ તે જીવન્ત કહેવાય. હવે, ગુજરાતનું સાહિત્ય-અને તેના ખંડ રૂપ કાવ્યો, નાટકો અને નવલ કથાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરો અને તપાસો કે દેશમાં મચી રહેલી વિરોધી લાવનાઓ, આશાઓ—જીવનનાં તરંગોનો જંગ તેમાં કેટલે અંશે દૃષ્ટિગોચર થાય છે? ક્યાં છે તેમાં આધુનિક જીવનનો અસંતોષ અને અશાન્તિ—ક્યાં ધૂમે છે તેમાં મનુષ્યત્વ અને કર્મયોગની, સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રીય-યુવની હલમલાવતી લાવનાઓ—ક્યાં દેખાય છે તેમાં સૈકાઓથી સહન કરેલી રાજકીય અને સામાજિક અધોગતિની પ્રતીતિ—ને ક્યાં ઉછળે છે તેમાં લાગણીભરી કલ્પનાનાં અને જળાહનતા વિચારના ઉંચાં પૂર? અને આ તરે એકંદર તેમાં જડવાની આશા 'ન હોય તો દેશનું ભવિષ્ય-જેને માટે આગેવાનો માર્ગ દર્શાવે અને યુવાનો પોતાના જીવનપર્યન્ત સર્વસ્વનો ભોગ આપે તે આશાપ્રદ ભવિષ્યના સોનેરી વર્ણોની તો તેમાં આશા જ શી?

ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો થયા છે અને હાલ પણ થોડા છે, જેઓ વખતોવખત પોતાની કૃતિઓ છુદાર પાડી ગુર્જર સાહિત્યના સાંકડા, શાન્ત સરેવરમાં બે ચાર તરંગો ઉપજાવે છે. તેમને બધાને એકજ ટીકા ન લાગુ પડી શકે; છતાં એમ તો બેઘડક રીતે કહી શકાય કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ કે ભવિષ્યની કલ્પનાનો સાહિત્યમાં પ્રમાણમાં, નહિ જેવોજ ભાસ જોવામાં આવે છે—એટલે સુધી કે તેમાંનો કેટલોક ભાગ પ્રાચીન આર્યોવર્તમાં લખાયો હોત તો આપણે આશ્ચર્ય ન પામત. ખીજી પાસથી કેટલાંક તરે આપણને ઉપર ઉપરથી નવાં દેખાય છે તે ખરી રીતે સત્વ કરતાં રૂપનાં જ વધારે હોય છે. ઉત્તમ લેખકો તેમના શિરોમણિરૂપ રા. ગોવર્ધનરામ સુદાન્ત-જ્યારે વિચાર કે કલ્પનાનાં ઉંચાં શિખરો ઉપર ચડે છે ત્યારે પણ તેઓ વર્તમાન કે ભવિષ્ય કરતાં ભૂતકાળનો આપણને વધારે પરિચય કરાવે છે—અને કવચિત્ અજાણપણે આપણને ભૂતકાળની મોહિનીમાં નાંખી ભવિષ્ય તરફ પ્રમાણ કરતાં અટકાવે છે. નવા યુગના ચમકારા દેશમાં સાઠ સીત્તર વર્ષથી થાય છે છતાં સ્વ. નર્મદાશંકર, સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ વગેરે કેટલાક રમણીય અપવાદો શિવાય લગભગ બધા લેખકોની કૃતિમાં તોફાની વર્તમાન કે આશાજનક ભવિષ્ય કરતાં શાન્ત સ્થિર ભૂતકાળની છાયા વધારે પ્રતીત થાય છે. જુના વિચાર અને જીવનની પ્રધામાંથી તેમનું મન મુક્ત નહિ થયેલું હોવાથી અર્વાચીન હિન્દનાં મંગલગીત ગાવાને બદલે પ્રાચીન હિન્દનું પૂજન કરવામાં તેમને વધારે રસ પડે છે. આથીજ માસિકોમાં શાસ્ત્રીય અને સાક્ષરી વિષયોની મધ્યકાળના તર્કવાદીઓના જેવી લાંબી ચર્ચાઓ; આથીજ ગુજરાત અને હિન્દની આધુનિક સ્થિતિ તરફ લયાનક તટસ્થતા અને તેની કવચિત્ થતી ચર્ચાઓમાં ઉત્સાહની ન્યૂનતા અને અસત્ય શાન્તિની પ્રતીતિ; આથીજ કવિતા, નવલકથાઓ વગેરેમાં જીવન્ત લાવનાઓ કરતાં નિશ્ચેતન લાવે અથવા નિષ્ફળ કલ્પનાઓની વધારે પ્રધાનતા; અને આથીજ સાહિત્યપરિષદ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સાહિત્યની હીલ-

આલોમાં પણ ૧૯૧૫ ને બદલે ૧૮૫૦ નું જીવન વાતાવરણ. દરેક ગુજરાતીએ વિચાર કરવાની જરૂર છે કે આવી જર્જરિત પુરાણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ગુજરાતને નવયુગમાં આગળ ચડાવશે કે પાછળ રાખશે?

સાહિત્યથી બીજે નંબરે ગુજરાત સમાજસુધારાને માટે અભિમાન ધરાવે છે માટે હવે તે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ. સમાજસુધારા એટલે અમુક વર્ગનો કે અમુક જ્ઞાતિનો નહિ પણ આખી સમાજનો સુધારો. ઉપરાંત સુધારાની પ્રવૃત્તિ જનસમાજના ગંભીર દોષ સુધારવાને થવી જોઈએ તેની સાથે જનસમાજને તિરસ્કારનાં વચનોથી કે સુધરેલી ગાળોથી વિરોધી બનાવે એવી ન હોવી જોઈએ. જણાવતાં ઘણી હીલગીરી થાય છે કે ગુજરાતમાં જે જરા સુધારાની હીલચાલ જોવામાં આવે છે તે ઉપર જણાવેલા દોષથી હજી દૂષિત રહેલી છે અને સમયના ક્રમમાં જે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ તેણે ધારણ કરવું જોઈએ તે સ્વીકારાયું નથી. પરિણામે જ્યારે સુધારાવાળા લોકોની ખામીઓ ઉપર ગંભીર ટીકાઓ કરે છે ત્યારે તેઓ સુધારવાને બદલે ખીજાંને સુધારો અને તેના હીમાયતીઓ ઉપર સખત નિન્દા વર્ષાવે છે. પણ સંસારસુધારાનો જુસ્સો જે એક વખતે ધગધગતા અંગારાની માફક સળગતો હતો તેના ઉપર ઘણું ઠંડાણે ડહાપણની રાખ વળી ગઈ છે એટલે તે અમુક મંડળમાં જ સમાઈ રહે છે અને બહારની દુનિયાને નથી સુધારતો કે નથી ખીજવતો. હાલના કેળવણીના ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ-જે આ બંને વર્ગથી અલગ રહે છે-તે કંઈક સમાધાનીભરેલા સુધારાની અભિલાષા દર્શાવે છે. તેમાંના કેટલાક સુધારાના નામ નીચે પોતાની જીવી વૃત્તિઓ અને અચક્રાતો સ્વભાવ સંતાડે છે, ત્યારે બીજા કંઈક નવી ભાવનાઓના હીમાયતી હોવા છતાં જ્ઞાતિમંડળ જેવાં સહેલાં સાધનો મારફત રહેજ સુધારો કરી ઘણો સંતોષ માને છે. આ રિયલિટીનું ચોક્કસ પરિણામ-જેને માટે સંક્રાન્તિકાળને બધો દોષ દેવામાં આવે છે-તે એ છે કે સુધારાને અંગે નહિ જેવીજ હીલચાલ ગુજરાતમાં નજરે પડે છે. આપણને સ્વભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય છે કે સુધારાનો સવાલ પોતાનો કયો હોય એવો કોઈ આગેવાન ગુજરાતમાં કેમ નથી અને દુનિયાની હરીફાઈમાં આપણને પાછળ ખેંચી રાખનાર ગંભીર અનર્થો જોઈ સુવાનેનું લોહી કેમ ઉઠાવવું નથી? ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રના આધુનિક વિદ્યાર્થીઓ સુધારાને કેવળ પ્રેમ અથવા ધર્મની નહિ પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કેમ જોતા નથી અને તે વિષે હિંમતભરી જુરસાદાર ચર્ચાઓ કેમ નથી કરતા? સાધાનપણે સુધારા કરવાની સલાહ આપનાર મહાપુરૂષો ભૂતી ગય છે કે કોઈ પણ પ્રજા એકઠો વર્ષની જડતા પીજળીક પ્રભાવાળા વિચારો શિવાય દૂર કરી શકતી નથી અને સામાજિક વિકાસ-જેમાં વિધવાવિવાહ કે જ્ઞાતિલગ્ન નહિ, પણ સમાજજીવનધારણના બધા સવાલો સમાય છે-તે દેશોત્તરના અંગરૂપ હોવાથી રાષ્ટ્રીયત્વનો વિરલ મંત્રજ સુધારાની હીલચાલને ફતેહમંદ બનાવી શકે.

આર્થિક, સ્થાનિક, રાજકીય વગેરે બીજા સવાલો વિષે ગુજરાતમાં એટલું થોડું સાંભળવામાં આવે છે કે તે વિષે કંઈ પણ કરવાનો દાવો ગુજરાત

ભાગ્યેજ કરી શકે. કવિતાના લલકારમાં દેશના લુપ્તમરણી છુંમ ભાગ્યેજ સંભળાય છે; સાહિત્ય અને ભેદણીની ચર્ચામાં રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના ગંભીર સંવાલો ભાગ્યેજ ધ્યાન ખેંચે છે. ગામોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને તે સાથે લોકસંઘની સત્તા ઘણી નિર્બલ છે અને અમલદારી પૂરે ભેસમાં મૂકાલે છે. રાષ્ટ્રીય જીવનના કેન્દ્રરૂપ આ વિષયમાં ગુજરાત અચુપ્રવેશ પણ ક્યારે કરશે—તેમાં વિચારો અને હીલચાલો ઉપજાવવા ગુજરાતનું લોહી ક્યારે ધબકશે?

ગુજરાતની આખી સ્થિતિનો આમ તરસાળો કાઢતાં શું જણાય છે? ગુજરાતના અગ્રણીઓના મોટા ટો ભાગ સાક્ષર, અને ગુજરાતની મોટાંટામાં મોટી પ્રવૃત્તિ સાહિત્યની એટલે પ્રજાજીવનની ખાકીની જાળતોમાં તેનું લગભગ મીડું; અને જે વિષે કંઈ પ્રવૃત્તિ ન થાય તે વિષે સાક્ષરો લખે પણ શા માટે—લખવાનો તુલ્ય વિચાર પણ શા માટે કરે? પ્રાચીન ભાવનાઓમાં કે સ્વરચિત તરંગોમાં વિહાર કરતાં હેમનાં મન નીરસ આધુનિક જીવનપ્રવાહ તરફ શા માટે વળે? ખરેખર, તેમની દુનીયામાં કાવ્ય અને શબ્દરચનાના કઠિન સવાલો ઉપર એવી દ્રષ્ટિ ચર્ચા ચાલે છે કે હાલની દુનીયાનો વિચાર કરવાનો હેમને અવકાશ પણ કેમ મળે? દેશમાં દાવાનળ છે સળગે—હેમની રસિક સ્વસ્થતા તો કાયમજ રહેશે.

આટલું વાચકને સમજાવવાને બસ થશે કે જે નવચેતનાથીજ ગુજરાતનો અને દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ છે તે-ખીજની દશામાં પણ-હાલ દીસતી નથી. છતાં માનવાને કારણ છે કે સમસ્ત ગુજરાતમાં નહિ તો હેના કોઈ કોઈ ખુણામાં નવયુગનાં પ્રતાપી ખીજ નંખાયાં છે અને દુનીયા અને હિંદના ખીજ ભાગોનાં સંબંધથી તે વિકાસ પામી ગુજરાતનાં નિર્જીવ જીવનને નવું સ્વરૂપ આપશે. વળી, ગુજરાતમાં-ગરીબડી છતાં ગરવી ગુજરાતમાં-આખા હિંદની માફક પ્રાચીન કાલથી આધ્યાત્મિક ઉત્સાહ અને ભાવનાત્મક શક્તિ ઉતરી આવ્યાં છે તે પણ લવિષ્યની ઉન્નતિની આશા આપે છે. ગુજરાતમાં શક્યતાઓ અદ્ભુત છે અને થોડા વખતમાં સંસારના મહા નિયમને અનુસરી સત્યરૂપે પ્રકાશશે એવી આપણી શ્રદ્ધા છે. આપણને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે નિરૂત્સારી ગુજરાત ઉત્સાહી બનશે અને આજસુ ગુજરાત પ્રવૃત્તિમાં પૂરે ભેમથી અંપલાવશે; ગરીબડું ખીજકણ ગુજરાત હેના વડા પુત્ર મી. ગાંધીની માફક આશ્ચર્ય કારક પરાક્રમેથી દેશને ચકિત કરશે; નવયુગનું દિવ્ય ચેતન ગુજરાત જીલશે અને પોતાના જીવનનાં સર્વ અંગોમાં તે ઉદારપણે ફેલાવશે. ગુજરાત આમ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું જીવંત અંગ—રાષ્ટ્રીય બનશે અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના ભગીરથ સમારંભમાં માનભરેલું સ્થાન લેશે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મ્યુનીસીપલ કાર્યભારમાં વેપાર કેટલે દરજ્જે ઇષ્ટ છે ?

મ્યુનીસીપેલિટીઓના વહીવટનો કે કાર્યભારનો ઇતિહાસ લખવાનો અથવા સમાજના અંગનું તે એક નાનકડું પણ અગત્યનું અંગ છે એવું દર્શાવવાનો અગરતો લવિધ્યમાં તેની ખીલવણી કેવા પ્રકારની અને કેવી રીતે થશે તે વિષે અનુમાન કરવાનો આ લેખનો હેતુ નથી. દુનીઆનાં કેળવાએલા અને સુધરેલા દેશોમાં મ્યુનીસીપેલિટીઓએ કરવાનાં કાર્યો, તેનો વિસ્તાર અને જોખમદારીઓ આજ રીતે વધતાં જાય છે એ વાત આ વિષયના કોઇપણ અભ્યાસીને સહજ નિરીક્ષણ કન્વાથી સમજવામાં આવશે. લંડન, પેરીસ, કલકત્તા કે મુંબઈ જેવાં વેપાર ધંધામાં અને કેળવણીમાં આગળ વધેલાં લાખોની વસ્તીવાળાં રાજ્યનગરોમાં રાજની જરૂરી વસ્તુઓ અને સગવડો કેવી રીતે પુરી પાડવી તે પ્રશ્ન કાંઈ થોડી અગત્યનો નથી. સ્વચ્છ પીવાલાયક પાણી સારા મજબુત રસ્તાઓ, રાત્રિએ શહેરની અંદર રોશની, ખુદ્દી જગ્યાઓ, ખાગજગીયાઓ, તંદુરસ્તીના નિયમપર બાંધવામાં આવેલાં રહેવા-લાયક ઘરો, આવવા જવાના વ્યવહાર માટે ટ્રામગાડીઓ, ખાવાપીવાની વસ્તુઓ નીરોગી અને સારી મળે તેવી દેખરેખની વ્યવસ્થા-આ અને એવાં અનેક કાર્યો હાલના જમાનામાં મ્યુનીસીપેલિટીઓને હસ્તક રાખવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રજાની જરૂરીઆતો, સગવડો, મોજમગ્નઓ અને સુખ-શાન્તિનાં સાધનો પુરાં પાડવાના હેતુથી મ્યુનીસીપેલિટીઓ સ્થાપવામાં આવે છે. પણ તેમ કરવા માટે અર્થ ઘણું થાય એ દેખીતું છે અને મોટાં શહેરોમાં તો તે ખર્ચ લાખો અને કરોડોની ગંભીર રકમ જેટલું થાય છે ત્યારે જ ઉક્ત સાધનો ત્યાંના રહીશોને મળી શકે છે. આ ખર્ચ તે સાધનોના લાભ લેનારાઓ પાસેથી એક યા બીજી રીતે વસુલ કરવા માટે તે સ્થળની મ્યુનીસીપેલિટી ભુદી ભુદી ભતના કર તથા વેરાઓ નાંખે છે. પાણીનો વેરા, મોટરગાડીપરનો વેરા, ઘરનો વેરા, વિગેરે વેરાઓથી મુંબઈની પ્રજા સારી રીતે પરિચિત છે. જનરમાં જેમ કોઈ ચીજ વસ્તુ લેવા ઇચ્છનારને તેની કિંમત આપવાં તૈયાર રહેવું જોઈએ તેમ મ્યુનીસીપેલિટી તરફથી મળતી સગવડોનાં પણ નાણાં આપવાં જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. વેપારી વસ્તુની કિંમત લે છે. મ્યુનીસીપેલિટી વેરા લે છે. વેપાર નાના પાયાપર કે મોટા પાયાપર ચલાવવા માટે નાની મોટી પેઢીઓ અગર કંપનીઓ હોય છે. મ્યુનીસીપલ વહીવટ માટે શહેરની વસ્તીના પ્રમાણમાં નાનાં મોટાં મંડળો ઉભાં કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં મ્યુનીસીપેલિટીઓ વેપાર કરતી મોટી સંસ્થાઓ જેવી છે.

ન્યાં મ્યુનીસીપલ વહીવટની ખીલવણી હજી પૂરી થઈ નથી હોતી ત્યાં ઉપર જણાવેલાં બધાં સાધનો મ્યુનીસીપેલિટી પોતે પુરાં પાડતી નથી પણ મોટી કંપનીઓને

સોંપે છે. મુંબઈ શહેરમાં ગેસની રેશની કરવાનું કામ અને ટ્રાન્સેનું કામ મ્યુનીસીપલિટીની દેખરેખ નીચે નક્કા માટે વેપાર કરતી કંપનીઓને હસ્તક સોંપવામાં આવેલું આપણે જાણીએ છીએ. પણ ઘણા અનુભવીઓનો એવો મત છે કે તે કાર્યો મ્યુનીસીપલ મંડળો જાતેજ કરે તેમાં વધારે લાભ સમાચેલો છે. ખાનગી કંપનીઓ પોતાના ભાગીદારોના લાભ માટે ઉભી કરવામાં આવે છે અને શહેરના રહીશોના લાભ કરતાં પોતાના ભાગીદારોના લાભ પર તે વધારે લક્ષ આપે તેમાં તેને દોષ આપી શકાશે નહિ. દાખલા તરીકે મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરને સાફ સ્વચ્છ પીવાનું અને વાપરવાનું પાણી પુરતા જથ્થામાં પુરૂં પાડવાની યોજના પર વિચાર કરીએ. કોઈ ખાનગી વેપારી પેઢી કે કંપનીને તે કામ સોંપવામાં આવે તો લોકોને પાણી પુરૂં પાડવું તેના પર લક્ષ આપવા કરતાં પોતાના ભાગીદારોને દશ ટકા વહેંચી આપવા પર વધારે લક્ષ આપે. પાણી આપવું એ તો પોતાના લાભના માત્ર એક સાધનરૂપ ગણે અને પરિણામે મુંબઈમાં હાલમાં પાણીનો જે વેરા છે તેમાં વધારો થાય એ ચોક્કસ સમજવું. વળી ગરમીના વખતમાં કે બીજાં કારણોને લીધે પાણીનાં રોટ્કાં ચાલે ત્યારે પ્રજાની ફરીઆદ પર જોઈએ તેટલી ઝડપથી ખાનગી વેપારી કંપનીનું ધ્યાન ખેંચવાનું બની શકે નહિ. પણ તેમ કરવાને બદલે પાણી પુરૂં પાડવાનું કામ મ્યુનીસીપલિટી પોતેજ કરે તો સ્થિતિ બદલાઈ જાય. એકતો પાણીના કામમાં કોઈનો ખાનગી લાભ સમાચેલો હોયજ નહિ અને ભાગીદારોને વહેંચણી આપવાના વ્યાધિને સ્થાનજ મળે નહિ. તેથી સાફ પાણી થોડે ખર્ચે મળે. વળી મ્યુનીસીપલિટીનો વહીવટ લોક પ્રતિનિધિઓ મારફતે ચાલતો હોવાથી તેના અધિકારી વર્ગ, તે વહિવટ જેમ બને તેમ વધારે લોકપ્રિય બનાવવાને આતુર રહે એ દેખીતું છે; કારણ કે પોતાની રાજીનો આધાર લોકોની પ્રીતિ અને અનુમતિ મેળવવામાંજ સમાચેલો છે એમ તેઓ સારી રીતે સમજી શકે. લોકોને જે કાંઈ ફરીઆદનું કારણ હોય તે વગર વિલંબે અને અસરકારક રીતે અધિકારી વર્ગને કાને પહોંચાડી દાદ મેળવી શકાય. આ પ્રમાણે પોતાની સ્થાનિક જરૂરીયાતો થોડે ખર્ચે વગર વિલંબે અને સુવ્યવસ્થિત રીતે પુરી પાડવા માટે સુધરેલા દેશોનાં મ્યુનીસીપલ મંડળો પોતેજ તેવાં કાર્યો કરવાનો સાહસ માથે ઉઠાવે છે અને તેટલે અંશે વેપારી મંડળો બની જાય છે. ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાંસ, જર્મની અને અમેરીકામાં આવી રીતનો મ્યુનીસીપલ કારભાર દિનપ્રતિદિન વધારે લોકપ્રિય થતો જાય છે. કારણકે પોતાની જરૂરીયાતો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેળવવા ઉપરાંત લોકોને પોતાની આત્મશક્તિ ખીલવવાનો અને સ્વાવલંબન શીખવાનો સારો પ્રસંગ મળે છે.

શહેરના રહીશોને સસ્તાં ભાડાંના તંદુરસ્ત ઘરો બંધાવી આપવાં એ મ્યુનીસીપલ કાર્યભારનું મુખ્ય અંગ ગણવામાં આવે છે. મોટાં શહેરોમાં મકાનના માલિકો ભાડુતોની સગવડ અને તંદુરસ્તી કરતાં ઘરનું ભાડું મેળવવા તરફ પોતાની દૃષ્ટિ રાખે છે અને તેથી તંદુરસ્તીના નિયમ જળવાય તેવાં ઘરો થોડાં હોય છે. ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોને મોટા શહેરોમાં રહેવાના સંબંધમાં ઘણી મુશીબતો

દ્રામવે ચલાવવામાં રોકાએલાં હોય છે તેમને પુરતો પગાર મળે છે અને દ્રામવેના સંબંધમાં લોકોની ફરીયાદો પર તુરત ધ્યાન આપવામાં આવે છે. બીજાં ઘણાં સ્થળોએ દ્રામવે કંપનીઓના હાથમાંથી તે કામ લઈને મ્યુનીસીપેલિટીઓને સોંપવાની તૈયારીઓ થાય છે. બ્રિસ્ટલ શહેરમાં મ્યુનીસીપલ મત ધરાવનારાઓએ ત્રણ હબ્બરની બહુ મતીથી ગણ તા. ૧ મે ૧૯૧૫ થી ત્યાંના દ્રામવે કાર્પોરેશન મ્યુનીસીપેલિટીના હાથમાં સોંપવાનો ઠરાવ ગયે વર્ષે કર્યો હતો.

યુરોપ ખંડના સમુદ્ર કિનારે આવેલાં શહેરો અતિશય મુંદર છે. કુદરતી સૌંદર્ય ઉપરાંત તેઓને સ્વચ્છ રાખવાને ઘણો ખર્ચ અને મહેનત કરવામાં આવે છે. બહુર ખગી-ચાઓ નાટકશાળાઓ અને બીજા મોજમજાહના સાધનો ત્યાંની મ્યુનીસીપેલિટીઓ પોતાને ખર્ચે બાંધે છે અને તેથી તે શહેર તરફ મુસાફરોનું જે ચાલુ ધણું થાય છે. બ્રાઇટન, બોર્નમથ, બ્લેકપુલ વિગેરે દરીઆ કિનારે આવેલાં નગરોની સ્વચ્છતા અને સૌંદર્ય ખરેખર મનમોહક છે. હબ્બરો મુસાફરો આવી ત્યાં આરામ તથા મોજ મેળવે છે, અને ખુશીથી પૈસા ખર્ચે છે. અને તેથી શહેરને મુંદર બનાવવા પાછળ થયેલા ખર્ચનો બદલો મ્યુનીસીપેલિટીને સીધો અને આડી રીતે મળી રહે છે. આ મ્યુનીસીપેલિટીઓ બહારગામના વર્તમાનપત્રોમાં પોતાના શહેરની તંદુરસ્તી ત્યાંની આબોહવા અને બીજી સગવડોની બહુરખબરો છપાવે છે, અને મુસાફરોને ખેંચે છે. મ્યુનીસીપેલિટીઓનો આ સાહસ શહેરની આબાદીમાં આરોગ્યમાં અને શ્રીર્તિમાં વધારો કરે છે ઉપરાંત ત્યાંના વતનીઓપર કરનો બોલો કમી કરે છે, કારણ કે બહારગામથી આવતા મુસાફરો મારફતે તેમને ઘણી આવક થાય છે.

સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના એક શહેરની મ્યુનીસીપેલિટીએ લોકોના નૃત્યના શોખને ઉત્તેજન આપવા માટે એક સાથે સો જોડાં નાચી શકે તેવો એક સારો હોલ બંધાવ્યો, એની બહાર નાનું સરખું ઉદ્યાન પણ રાખ્યું, પુરતી રોશની ખાવાપીવાના જરૂર-જોગાં સાધનો પુરાં પાડ્યાં અને દરેક જોડાં દીઠ બે આનાની પ્રી લઈ સૌ કોઈને નાચવાની છુટ મુકી. આ નૃત્યશાળા ઘણી લોકપ્રિય નીવડી અને તહેવારના દિવસોએ તેનો ઘણો લાભ લેવાવા માંડ્યો અને મ્યુનીસીપેલિટીએ કરેલો ખર્ચ વળવા ઉપરાંત સારી ઉપજ થવા લાગી. આ નૃત્યશાળાની નકલો સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ઉપરાંત બીજા ઘણા દેશોમાં થઈ છે એ તે સાહસની જરૂરીયાત પુરવાર કરવાને બસ છે.

વેપાર કરતી મ્યુનીસીપેલિટીઓમાં બ્રિસ્ટલ શહેરની મ્યુનીસીપેલિટી ઘણી સાહસીક છે. તેણે સેંકડો એકરોની જમીન ખરીદી લોકોના લાભ માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. ખુદલાં મેદાનો બહુર વપરાશ માટે રાખી ત્યાં સંગીતની ગોઠવણ કરી છે, તરવા અને નહાવાનાં ઘણાં સ્થાનો સરતી કિમતે ઉભાં કર્યાં છે, સસ્તાં ભાડાંના ઘરો બાંધ્યાં છે અને વધારે બાંધ્યાં કરે છે, અને દ્રામગાડીઓ પોતાને હસ્તક લેવાનો ઠરાવ કર્યો છે. દર વર્ષે ગરીબ લોકોને ઓછામાં ઓછા ત્રણ લાખ ખાણું પુરાં પાડી તેઓનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવામાં સાધન રૂપ થઈ પડવા ઉપરાંત પ્રજાની બીજી કેટલીક સેવા તેણે

બળવી છે. પણ આખા ગ્રેટબ્રિટનમાં બંદરની ગોદીની માલીકી મ્યુનીસીપેલીટીના હાથમાં હોવાનો દાખલો માત્ર ઓસ્ટ્રેલિયન છે. ત્યાં હાલમાં ત્રણ ગોદી છે અને ત્રણ મ્યુનીસીપેલીટીની મીલકત છે. તે બાંધવા પાછળ નવ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે અને તેથી એક નમુનેદાર ગોદી બાંધી શકાય છે. ત્યાં મોટામાં મોટા બહાણો આવી શકે છે અને એક સાથે ઘણાં રહી શકે છે. જે સગવડો આપવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં વહાણો પાસેથી લેવામાં આવતી ફી ઓછી કરી શકાય મ્યુનીસીપેલીટીએ એવો કાયદો કર્યો છે કે ગોદીમાં કામ કરતા કોઈપણ મજૂરને દર અડવાડીએ ઓછામાં ઓછા બાવીશ રૂપિયાનો પગાર મળવો જ નેમ્યું. ગોદીની ઉપર એટલી મોટી કે કે તેથી શહેરના કેટલાક કર અને વેરામાં ઘટાડો કરવાનું બની શક્યું છે. એક વર્ષમાં તે શહેરના વતનીઓ પાસેથી મ્યુનીસીપેલીટીએ કર પેટે આગલા વર્ષ કરતાં છ લાખ રૂપિયા ઓછા લીધા હતા. મ્યુનીસીપલ વેપારની ફોલ્ડમંદીનો આ એક નાદર નમુનો કહી શકાય.

ઉપર આપેલા કેટલાક દાખલાઓ પરથી જોઈ શકાશે કે આગળ વધેલા દેશોમાં લોકોની સ્થાનિક જરૂરીયાતો મ્યુનીસીપેલીટી મારફતે પુરી પાડવા તરફ લોકોની વલણ ઠળતી બન્ય છે. મ્યુનીસીપલ મંડળ લોકોના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવાથી લોકો માટે જે લાગણીથી કાળજીથી અને અંતથી તે કામ કરે તેવું ખાનગી આસામીઓ કરે એ બનવાનું નથી. અધિકારી વર્ગ લોકોના અંકુશ નીચે હોવાથી લોક લાગણીને માન આપે તેટલું માન પોતાના લાભ માટે કામ કરતી વેપારી કંપનીઓ આપે નહિ એ ચોક્કસ છે. વળી પોતાનું કામ લોકો પોતે જ કરે તેમાં અનેક પ્રકારના લાભ સમાવેલા છે જેનું સંવિસ્તર વર્ણન કરવાનું સ્થાન અત્રે નથી. આ બાબતનો અભ્યાસ કરી તેપર વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે વખતના વહેવા સાથે મ્યુનીસીપેલીટીઓ પોતાની હકુમતની બાળતોમાં વેપારી મંડળો બનશે અને તેમ કરવાથી તે કામ સાફ રહેલું, સરતુ અને મનગમતું થઈ શકશે. પણ મ્યુનીસીપેલીટીઓ આવા સાહસો પુર-કરેલ સાથે અને લોકોની ઈચ્છાનુસાર બળવી શકે તે માટે એટલું તો જરૂરનું છે કે મ્યુનીસીપલ મંડળોમાં લોકોનો અવાજ પુરતી રીતે સંભળાવો નેમ્યું. જે મંડળમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ વધારે તે મંડળ વધારે ફોલ્ડમંદ થયા વિના રહે નહિ. એટલું તો નહિ પણ તેવા મંડળોમાં લોકોના પ્રતિનિધિ શિવાય બીજા કોઈને સભ્યપણાનો હક જ મળવો નહિ નેમ્યું. મુખ્યમંત્રી મ્યુનીસીપેલીટીના ૭૨ સલાસદારોમાંથી સાઠ ઉપરાંત કર ભરનારાઓ તરફથી ચુંટી કાઢવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી મુખ્યમંત્રી ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગની દાદ સંભળાવાની નથી, અને ત્યાં સુધી મુખ્યમંત્રી મ્યુનીસીપેલીટી વેપારી સાહસો સારી રીતે જોડી શકશે નહિ. તેટલા પ્રતિનિધિઓ કર ભરનારાઓ ચુંટી કાઢવાને હકદાર થાય તેવી લોકલાગણી બગૃત કરવાની ખાસ અગત્ય છે. અને તેવી લોકલાગણી હસ્તીમાં લાવવા માટે કેળવણીનો પ્રસાર હાલના કરતાં બહુ મોટા પાયાપર થવો નેમ્યું. મ્યુનીસીપલ વેપારના ફોલ્ડમંદ વહીવટનો મૂળ પાયો મ્યુનીસીપલ મંડળની લોક નિયંત્રિત સ્થિતિ છે. અને તે સ્થિતિ લોકોમાં

બાહેર જુસ્સાના પરિણામે આવેછે. પણ બાહેર જુસ્સો પ્રજાના સઘળા વર્ગોની કેળવણી વિના આવતો નથી. મ્યુનીસીપલ કાર્યભારની ખીલવણી માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાઓને પોતાની ઉમેદ પાર પાડવાની હોય તો તેનું પહેલું પગથીલું કેળવણીજ છે.

જમનાદાસ માધવજી મહેતા.

સામળશાનો વિવાહ.

પ્રિય વાચક! જરા ધીમેથી ઉપરનું નામ વાંચી સાક્ષરતાની સીડીએ ચઢી મહા-કાવ્યની આશા સખતો હોય, કવિરત્ન નરસિંહના પુત્રનો ઇતિહાસ સાંભળવા તલસ-તો હોય, લક્ષ્મીનો સ્વાદ આખી ધૈર્યનું નામ સાંભળવા ઉલ્લાસ થયો હોય-તો મહારો લેખ વાંચવો બંધ કરી દે. મહારે સાક્ષરમાં ગણાવું નથી-ગરીબ બિચારા શબ્દોનું સત્યાનાશ વાળવું નથી; કવિ થઈ રવિ ન જોઈએ તેવાં અંધારામાં જવું નથી; ભક્ત થઈ, સ્વર્ગે જઈ, તેત્રીશ-કોઠ દેવતાઓને જોઈ અહોનીશ નમસ્કાર કરી ટાંટીયા તોડવા નથી. મહારે તો એક સાદી વાત કહેવી છે. શું નરસિંહ મહેતાના પુત્રે પુણ્ય કરેલાં અને મહારા સામળશાએ ગુનેહગારી? નહિજ. આ તો પ્રજાસત્તાના દિવસો છે. ગરીબ લિખારી ઉમરાવના સરખો છે, દારૂ પી લયડતા મજુરોની વિચારશક્તિ પરથી ગ્લેડસ્ટોનોની લાયકાત નક્કી થાય છે. તો શા સારૂ મહારા સામળશા નહિ? ગયા મહા મહિનામાં હું સુબાઈથી અમદાવાદ જતો હતો. શું કામે તે કહેવામાં સાર નથી. ગાડીમાં મહારી સાથે એક મહારો જુનો મિત્ર બેઠો હતો. ક્યાં સુધી તો અગેડે ટ્રોળટપ્પાં માર્યો-પાન, ચાવ્યાં-જુની નવી સંભારી હસ્યા. મહારો મિત્ર રૂની દલાલી કરતો હતો એટલે લગ્નશામાં કાંઈ ઉતરે એવો નહોતો. ધીમે ધીમે આગગાડી-રેશન પાસે આવવા લાગી એટલે મહારાં મિત્રમાં બહુ ઈરક્ત થવા માંડ્યો. બગલાની પાંખ જેવું જોળી કોરનું અમદાવાદી ધોતીયું, ઠડકડતો કશવાળો અંગરખો, કસબીકોરનો દુપટ્ટો, અને લાલ કુસુમળી પાઘડી ધીમે ધીમે નીકળ્યાં, અને ગાંડાભાઈના શરીરપર ચઢવા માંડ્યાં.

“કેમ ગાંડાભાઈ! સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ તમે પણ”-

“હા ભાઈ!-ગામના શેઠ સામળશાના લગ્ન છે. ત્હનો હું આડતીયો એટલે કાંઈ છુટકો છે? ચાલો તમે પણ.” “કાણું હું!” અચળાથી મોં પુછ્યું “હું” તો તમહારા શેઠને ઝાળખતોયે નથી. તેનું નામતો આજે સાંભળ્યું.”

“ત્હમાં કાંઈ નહિ. શેઠે તો ગદ્યાને કહ્યું છે કે મિત્ર મંડલ સહિત આવજો. ચાલો તો ખરા, જરા મોજ આવશે. અમદાવાદમાં એટલું બધું શું કામ છે?”

“નારે! કામતો કાંઈ નથી. પણ નકામાં પારકે ઘેર-”

“અરે પારકું શું અને પોતાનું શું ભલા માણસ ! ક્યાં લાંબી વાત છે ? આજે સાંજના ગોધાં લગન છે. લગન ભેળને સજ્જારે જાઓ.” “ગોધાં” લગન શું હશે તે હું વિચારમાં હતો એટલામાં—તું સ્ટેશન આવ્યું, અને ગાંડાભાઈને તેડવા માણસો આવ્યા.

“રણુજોડલાઈ ! ના મહારા સમ ! અમહારા શેઠને જોડું લાગશે ” ગાંડાભાઈએ કહ્યું. આખરે મહેં પણ હા કહી અને વગર નહોંતરે સામળશાના લગનનો દહાવો લેવા ઉતર્યો.

પોટલાં ઉતાર્યો અને અમહે સ્ટેશન બહાર નીકળ્યા. “આ ગાદ્દી તમહારે હારું, હોંકે” કહી તેડવા આવનાર માણસે એક નહાતું, ઉઘાડું, ગાડું દેખાડ્યું. તેમાં ચાર જણ તો બેઠેલા હતા; અમહે બે, તેમજ ગાડીવાળો કયે બે બેસીશું એ મહને વિચાર થયો. આખરે અમહે સાત જણ ગમે તેમ સિંચાયા. ગાડીવાળાએ હાથમાં પરોણી લઈ. બળદીયાતું પુછડું આમળી “ત્હારો પાળતો મરે” ની શુભાશીર્વાચી ગાડું હંકાયું. સંક્રાંતને બેઠા એતો ઠીક, પણ અવારનાર રસ્તાની ખુબીયો આવતાં અમહે એક એકના જોળામા જઈ યડતા, અને નાકપર સરી યડતી પાઘડીયો મહા મુશ્કેલીયે સીધી કરતા.

આખરે મહેમાનો ઉતારવાની વાડી આવી અને અમહારી ‘ગાદ્દી’ ઉભી રહી. અમહને ત્યાં ઉતારી ગાડીવાલો આવ્યો ગયો; અને અમહને તેડવા આવનાર તો અતર્ધાન થઈ ગયો હતો. એટલે, બળે હાથમાં પોટલા લઈ ચારે બાજુએ આવકાર દેનારની વાટ ભેટા, કઈ દિશામાં જવું લેનો નિરાકરણ કરવાની શક્તિ વગર અમહે ઉભા. અવારનવાર વાડીમાંથી કોઈ અબોલીયું પ્હેરી, તો કોઈ પાઘડી પ્હેરી, જતું આવતું; પણ કોઈ એલખીતું નીકળ્યુંજ નહિ.

“ગાંડાભાઈ - આમ તપ ક્યાં સુધી કરવું છે ? મહારા તો હાથ રહી ગયા. ચાલો તો ખરા અંદર.” “હા ચાલો” કહી મહને ન્હોતરી આણી, માનભંગ થયેલા ગાંડાભાઈ અને હું વાડીમાં પેઠા. વાડીમાં પેસતાં નીચેના ખંડમાં એક હીંચકાપર, છ સાત ગ્રહસ્થો હા-હા-હા-હા કરતા બેઠા હતા અને ગાયન ગાતા હતા. ચાર પાંચ જણ લોચપર પધારી પાથરી બપોરની નિદ્રાને માટે તૈયારી કરી રહ્યા હતા. ત્યાં અમહે પોટલાં મૂક્યાં અને કોઈક નવરો ખુણે જોળવા માંડ્યો. બાજુની નહાની એરડીમાં પાંચ જણનો સામાન યડયો હતો; ઉપર માળપર વીશેક ગ્રહસ્થો-કોઈ ગપ્પા મારતા તો કોઈ ભેકકા ખાતા-પડયા હતા. વાડીમાં બધે કિલ્લાં ઉભરાતાં હોય તેમ લાગતું. એક માણસ સુવે એટલી પણ જગ્યા મળવી કંઠણ લાગી.

આખરે અમહે પાછા નીચેની એરડીમાં આવ્યા. અમે આમ તેમ ફરતા, પણ કોઈને પુછવાની પરવા નહોતી.

“ગાંડાભાઈ ! અહીંયાં તો બધાજ મહારા જેવા લાડુતી લાગે છે.” “હા ભાઈ !” ગાંડાભાઈ બીચારા શું બોલે ?

“ત્યારે એક કામ કરીયે. આ ઝોરડીમાંજ ધામાં નાખીયે. બધાજ ભાડુતી છે એટલે કોઈ પુછનાર નથી.” કહી મહેં એકની પથારી, બીજાની ટૂંક, ત્રીજાની ઝોરણી ઉંચકી એક ખુણામાં નાખ્યાં, અને જગ્યા કરી. ચપોચપ જહાર બેઠેલા ગ્રહસ્થો આવ્યા, અને અમ્હારી હિંમત જોઈ, અમ્હને પધારે હક્કંદાર ધારી રસ્તો કરી આપ્યો. પછી મહેં અને ગાંડાભાઈએ મસલત કરી, અને પેટની પરોણાગત માટે પણ આજ કાયદો લગાડવો શરૂ કર્યો. એક જલુને પકડ્યો, થોડે દૂર રસોઈની તજવીજ હતી ત્યાં તેને લઈ જવા કહ્યું, રૂઢામું કુવાપર નાંધ્યા અને જમવા બેઠા. પચ્ચીશ જમી ગયેલાની જગ્યાપર, ઉંકડા ઉંકડા, સારો મજેને ટાઢો ભાત, શી વસ્તુ છે તે ન રુઢમન્ય એવી આછી પાણી જેવી દાળ, માથાના વાળ ઉભા થાય એવું તીખું શાક અને ગંધાતા ઘીથી લચપચતો લાડુ ખાઈ, અમે પરવાર્યા પછી ગાંડાભાઈ મહેંને શેઠ પાસે લઈ ગયો.

સામળશા બડા, વૃદ્ધ, કાળા અને ગોળમટોળ ગૃહસ્થ હતા. પરસેવો અને પીડીના મિશ્રણથી બાજુ વાર્નિશ દીધું હોય એવા લાગતા. ઘરેણાના ગાંસડા ઠાળવી એમની ડોક, હાથ, અને કાન શણગારવામાં આવ્યા હતા. તેના મહેંપર સુખ દેખાતું હતું, કારણકે હાથમાં આરશી લઈ મુછો તપાસતા હતા. હંમણાંજ હળમ એમની મુછોને કુલપ લગાવી ગયો હતો.

“એહો! કોણ ગાંડો!-આવની ભાઈ ત્હારીજ ખોટ હતી.”

“નાજી! એમ તે હોય. હું તો ખરોસ્તો. આ મ્હારા મિત્ર રણછોડભાઈ”

“પધારો પધારો! સારાં માણસો છે ક્યાં દુનિયામાં! આ વખતે પ્રભુની મહેર છે. ગઈ વખત હું પરણ્યો-આ કીલાની માને-ત્યારે તો ખાર જલુ પણ નહોતા. એતો જીવ્યા કરતાં જોયું લહું.” જેમ ચંકટર જુના દર્દીની વાત કરે તેવી બેદરકારથી જુની સ્ત્રીને સંભારતાં શેઠ બોલ્યા.

“ખરી વાત છે શેઠ સાહેબ! લગ્ન સાંજના છે?”

“અરે આ સમરથ જોષિને તો કહી કહીને થાક્યો. દર વખતે આમને આમ વાર તે કેટલી.”

સમરથ જોષિ ઘરડા ધુવડ જેવા દૂર બેઠા બેઠા દક્ષણ ગણતા હતા તંમણે ઉંચું જોયું. “શેઠ! એ તે કાંઈ મ્હારા હાથમાં છે. તોપણ હવે ફરી વખત જોઈ લઈશ. આ વખતે ભૂલ થઈ તે થઈ.”

“કેમરે સમરથ. આ પાંચમા વહુ તો આણીયે છીયે. હજી કેટલું ખાકી છે?”

“હવે યજમાનરાજ એમ બોલીયે નહિં. લલાટે લખ્યા લેખ તે કાંઈ મિથ્યા થાય.” જરા હસતાં સમરથ જોષિ બોલ્યાં.

એટલામાં જહાર સુરતથી મંગાવેલું “બેંડ” આવ્યું અને અમ્હે કલાકને માટે રજા લીધી.

“ગાંડાભાઈ! શેઠને કેટલાં થયાં?”

“પચાશ કે ઉપર એક બે. કાંઈ વધુ નથી. એમના બાપ સાઠ વર્ષે થોડે ચઢક્યા હતા.”

હજી સામગ્રશાએ બાપની સરાસરી કરી નહોતી; તો સવાઈ તો ક્યાંથીજ? પણ હાલની ઓને, ન કરે નારાયણ, અને કાંઈ થાય તો બાપદાદાની આગરના રક્ષણાર્થે સવાઈ કર્યા વિના આ શેઠ રહે એમ લાગતું નહોતું.

“વહુની શી ઉમ્મર છે?” મહેં પુછ્યું.

“હશે પાંચ છ વર્ષની. અહિંયાના દેસાઈની છેકરી છે. કુંટુંબ ઘણું બાનદાન ને આગળ પડતું છે.” “એમ” કહી હું ચુપ રહ્યો.

વાડીયે આવી અમ્હે કપડાં બદલ્યાં. હું પણ જરા દોપટ્ટો બોપટ્ટો અડાવી શેઠના માનમાં શણગારાયો અને પાછા અમે હવેલીયે ગયા. ત્યાં વરઘોડાની ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. કોઈ નાટક કંપનીની હરરાજીમાં ખરીદેલા, કટાઈ ગયેલી જરીના પહેરવેશમાં શોભતા વાળવાળાઓ ગમે તે બહાને વધારેમાં વધારે કાન ફેડે એવો ઘોંઘાટ પેદા કરી, પોતાની હુશીયારી દેખાડતા હતા. બીજી તરફ સ્વદેશી ખેંડ હતું. આઠ દશ તાસાંવાળાં તાનમાં વગાડતા હતા; બે હીજડા બે ત્રણ શરણાઈના તીણા અવાજે ફાવે તે તાલમાં નાચતાં હતાં. લોકોની ઠંઠ તે તરફ વધારે જોઈ મહુને લાગ્યું કે આપણો સ્વદેશપ્રેમ હજી ચુસ્ત છે—આપણું જ સંગીત આપણે ગમે છે. એટલામાં એક પાસે ઉભેલો ગૃહસ્થ બોલ્યો. “શેઠ ઠીક કર્યું. ચાળીશ ગાઉથી તો હીજડા બોલાવ્યા છે.” શાબાશ! શેઠની હવેલી આગળ ન્હાના સરખા ચોગાનમાં—આવી સૂરપૂર્ણ હવામાં—દરેક ઘર આગળથી નીકળતી, બદખો ભારતી ગંગા જમનાઓ આગળ પડોશીના એટલા પર અમ્હે બેઠા. શેઠ કાંઈ ક્રિયા કરતા હોય એમ લાગ્યું, કારણકે ઘાઘણોના થોડી થોડીવારે “હો-હા-હા:” ના અવાજો આવતા હતા. ધર્મ પ્રમાણે શેઠ લગ્ન કરવા લાયક થઈ ચૂક્યા એવી બાનો થાય તેટલા પૈસા મળ્યા એટલે ક્રિયા પૂરી થઈ જણાઈ. થોડા ઘણા પુરૂષો હતા તે બહાર નીકળ્યા અને વરરાજના ઘોડાને બોલાવ્યો.

ઘોડો મહામહેનતે બોળી કાઢ્યો હોય એમ લાગતું. સીકંદરનો “બ્યૂસેફેલસ,” નેપોલીયનના જગન્નહેર ઘોળા ઘોડાને, લાયકાતમાં શરમાવે એવો આ હતો. ડોન ક્વીકોટોના “રોઝીનાન્ત” થી પણ ચઢતો લાગ્યો. તેને આંખ એક હતી, અને જીભ તાને લીધે લટકતા હોઠોમાંથી સતત લાળ ટપકતી. તેની ખાંધે સાજ અને પગે ધુધરીયો હતી, પણ ‘આ પળે મરૂં’ કે બીજી પળે મરૂં’ એવો ધરાદો તેની કાઠી, અને તેની ઉભા રહેવાની ઢળ પરથી લાગતું. થોડી ઘણી માખીઓ પણ બીચારોને પજવતી; છતાં દ્રઢતાથી—શાન્તિથી—સ્થિરતાથી સામગ્રશા જેવાનો ભાર વહેવાના ઉત્સાહના ગર્વમાં બંધે, એક પૂરી દેખતી આંખ મીચી, તે ઉભો. શેઠ આવ્યા. મહોડામાં પાનનો ડુબો, આંખમાં કાજળના બીલાડા, ભુજોળની લબ્યતાવાળું પણ જરીના જામાપાઘડીમાં જગમગતું શરીર, મહોડા પર ખૂંપ અને હાથમાં નારીયેળ! શું સૌંદર્ય, શી છટા! પરદેશીઓને કહીયે કે આવો અને જીવો. છે નમ્હારે ત્યાં આવો કબાનો આદર્શ? ગમે તેવા પણ અમે શ્રેષ્ઠ, તે શ્રેષ્ઠ.

શેઠ ઝોટલાની કોરપર ઉભા-ઘોડાને ઝોટલાની કોર પાસે આણ્યો. પણ ક્યાંતો શેઠનું સ્વરૂપ જોઈ કાંઈ કાલકામાતાના સ્મરણથી ઘોડો ચમક્યો હોય-કે ક્યાંતો જાનવરની લગ્નની પવિત્ર લાવનાની દૃષ્ટિથી શેઠના કૃત્યને ઠપકો આપી, સુધારાનો હિમાયતી થયો હોય-કે ક્યાંતો પોતે સન્યસ્ત અવસ્થામાં આવી રહ્યા હોઈ શેઠને પણ તેમ સૂચવતો હોય: ગમે તે કારણ હોય પણ જ્યાં શેઠ ઝોટલા પરથી પગ ઉંચકે, કે ઘોડો ફૂં કરે, કોફી હલાવે, કે ખાંધ ખાંખેરે. શેઠ તો બીચારા જ્યારે જ્યારે પરણુવા જતા ત્યારેજ ફક્ત ઘોડે બેસવાનો મહાવરો રાખતા હોવાથી ઘોડાની આ ફલગબાજીથી બહી તરત પગ પાછો ખેંચતા. શેઠ એક વાર-બેવાર-ત્રણવાર-સાતવાર મહાન, ભગીરથ પ્રયત્ન આ ધરડા ઘોડાને પલાણુવા કર્યા; પણ હતા ત્યાનાં ત્યાં! આખરે બે જણે અશ્વરાજને મહોડા આગળથી ઝાલ્યો, બે જણે પુછડાંની તપાસ રાખવા પીઠ આગળ ઉભા રહ્યા અને શેઠને કહ્યું “આલો શેઠ! હવે ફીકર નથી”

લોકો બધા એકીટશે જોઈ રહ્યા. અર્જુને મત્સ્ય વિન્ધ્યુ ત્યારે પણ આટલી એકાગ્રતા દ્રુપદ રાજ્યદરબારે નહિ દેખાઈ હોય. એકીકર થવાનાં વચનોથી હિંમત બે હાથે પકડી. અરે હા! પણ જાનને હાથમાં તો નારિયેળ હતું.—શેઠ પગ ઉઠાવ્યો હંમેશ કરતા વધારે—અને મૂક્યો અશ્વરાજની વૃદ્ધ પીઠે. પણ જાત ઘોડાની અને તેમાં પુરાણો, પછી પુછવું શું! તરત ફરી ગયો-મહોડું શેઠ તરફ ક્યું—કાન ઉંચા કર્યા. શેઠ ગભરાયા—જીવ ધ્રુવણડની લગો લગ જઈ પહોંચ્યો-પાછળ હઠ્યા-હાથ છોડી જીવ બચાવવા નારિયેળ જતું ક્યું—પાછળ હઠતાં એકદમ પાછડી ભીતમાં અચકાઈ-ખસી-આગળ આવી-પડી ગઈ. વરરાજ તાજનપટ થયા. લોકોમાં હાહાકાર કે પછી હ-હ-હકાર વ્યાપ્યો. શેઠે ઉંચું જોયું—દ્યાર્દ્રતાથી લોકો તરફ જોયું—તિરસ્કારથી ઘોડા તરફ જોયું—ગૌરવથી કિચડમાં પડેલી પાછડી સ્હામું જોયું—ઠપકામાં, મીઠાશમાં આકાશ તરફ—ઈશ્વર સ્હામું જોયું. કોણ જાણે શું દેખાયું પણ એકદમ તેમના હોઠ ખેંચાયા અને આટલી મેદનીમાં પહોંચે એવો સૂર તેમના ગળામાંથી નીકળ્યો.

“એ—એ—એ.”

લોકો બધા વિંટાઈ વળ્યા. ઘણાં ખરાબે મહોડે રૂમાલ કે ખેશ દીધો. મહુને લાગ્યું કે તે શરમમાં હોવું જોઈએ. શેઠ કેમ રડ્યા તે કોઈ સમજ્યું નહિ. શેઠે રડતે રાગે કહ્યું કે “કીલાની બા સાંભરી.” પછી મહા મહેનતે શેઠને કીક કર્યા અને ચાર મજબુત સાંજનીયાઓએ ઉંચકી અશ્વરાજ પર બેસાડ્યા. મહુને ઘોડાને દેશબુદ્ધિ થઈ હોય એમ લાગ્યું. તેની આંખો ઘડપણના પાખડથી ભરેલી લાગી.

શેઠને ઘરડે ખભે, નીકળતાં નીકળતાં, વળી એક તરવાર મુકી. રખે ઘોડા પરથી પડી જાય—કે મ્યાનમાંથી નીકળી તરવાર વાગે—કે હાથમાંથી નારિયેળ સરી જાય એવી અનેક ફીકરમાં વરરાજ કેમ ઠરતા બેઠા. આખરે બેઠના અવાજથી અને હીજડાના નૃત્યથી તાલબદ્ધ થઈ વરઘોડો નીકળ્યો.

આખરે અમ્હે બેવાઈને ઘેર આવ્યા. બેવાઈનું ઘર જરા નીંચાણમાં હતું એટલે ત્યાં જતા પહેલાં બેલાવ ઉતરવાનો હતો. તાસાંવાળા તાનમાં, હીજડાઓ ગાનમાં—અને

સાજનીયાઓ ગુલતાનમાં ઢોલાવ ઉતર્યા;-ઉતર્યા અને પાછા ફર્યા. ઉપર ઢોલાવ શરૂ થાય ત્યાં-કોઇ પર્વતપર ફીરતો. ઉભો હોય તેમ, શેઠ અને એમનો ઘોડો-કમકીને ઉભા હોતો. ઘોડો ખળવો કરવાની તૈયારી કરતો, હોય તેમ જાણે તેના મનમાં તે કરવાનો સર્વાનુમતે કરાવ થયો હોય તેમ, નિશ્ચલતાથી, એકજ પગ ઢોલાવપર મૂકી-દુનિયાને દબાવતો, શેઠને ગભરાવતો, ઉભો હતો. અરે ઘોડા! જમાનાની અસર તારાપર પણ!

બે ચાર જણ દોડી ગયા, અને ઘોડાને પકડી ખેંચવા માંડ્યો. પણ તે વળી એકનો બે થાય? શેઠ કહે કે ઉતરી પડું. લોકો કહે વળી એમ તે ઉતરાય? બે ત્રણ જણે લાભમ આલી, અને એકે પાછળથી બે ત્રણ સપાટા ઘોડાને જડાવી દીધા. ઘોડો હિંમત હાર્યો-ખળવાનો ધરાદો છોડ્યો. ત્યાગવૃત્તિથી-માર ન સહન થવાથી, તેણે, ગતિ સ્વીકારી. ડગલાં લીધાં એક, બે, ત્રણ; ઉપર શેઠ ગભરાયા-ઢોલાવને લીધે ઘોડાની ડોકપર નમ્યા; ઘોડાના આગળા પગ ધ્રુજ્યા તેણે જોખમદારી છોડી-તેના આગલા બે પગ મરડાયા-વળ્યા;-અને ગુરૂત્વાકર્ષણના પ્રભાવે તે સર્યો; નીચે અગ્રે ઉભા હતા ત્યાં એ અને ડોકે વળગેલા શેઠ એમ ગપાટાખંધ ઉતર્યા-આખરે નીચે અટક્યા. સ્વાર્થી સાજનીયાઓ જોઈ રહ્યા-મદદે દોડતા પહેલાં આ દૃશ્ય ફરી નહિ. જોવા મળે તેવા વિચારે તેને હૃદયમાં ઉતાર્યું. આખરે શેઠને ઉચ્છ્વાસ અને હવે બહેવાઈનું ઘર આવ્યું હતું એટલે પગેજ તે ત્યાં પહોંચ્યા.

વરરાજા પહોંકાયા-બહેવાણો રીસાધઓ-અને આપણા પુરાણા શિરસ્તાઓ મુજબ વર-રાજા ચોરીમાં પધરાયા. નહાનું સરખું, પાનેતરમાં વીટાલેલું લીમચું હોય તેવી કન્યાને તેના મામા ઉચ્છ્વી લાવ્યા અને ચોરી રહ્યાનું બેસાડી. શ્લોક પર શ્લોક ભણાવા માંડ્યા; દૂર, જ્યાં હું ઉભો હતો ત્યાં સમસ્થ જોષિ તપેલામાં જોઈ ઘડી ગણુતા હતા અને ગમે તે ગમે તે શ્લોકની લીટીઓ ભેગી કરી શેઠને "સાવધાન" કરતા હતા. મહેને જોષિની સ્થિતિ વિચિત્ર લાગી. લેખની આંખમાં જુદું જ કાંઈ તેજ હતું-અને લેખની જીભ જરા લથડાતી. મહેને લાગ્યું કે જોષિ બુવાએ "વિજ્યા" ની આરાધના કરી હતી. દૂર એક લીલા પાણીનો ભરેલો હોય એવો લોટો જોઈ ખાત્રી થઈ. પ્રસંગની મહત્તાના માનમાં અને મહાદેવ પ્રસન્ન કરવાના સ્તુત્ય હેતુથી, જોષિજી ચક્રચૂર થયા હતા. મહે પાણીથી ભરેલા તપેલામાં-જે તરફ જોષિ એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા તે તરફ જોયું-પાણી પર કાંઈ નહોતું. જોષિ જોતા હતા ખરા-પણ ઘડી માંડીજ નહોતી. ભાંગની ધૂતમાં કાલ્પનિક ઘડીઓજ ગણુતા. આખરે જોષિએ થાલી લીધી-વગાડી-વાળાં વગડ્યા-સામંજસા સંજોડ થયા-તેમની હાંસ પુરી પડી.

થોડી વારે જ્યાં થઈ એટલે હું ચોરી પાસે ગયો. કન્યા ઉઘી ગઈ હતી. અને તેની મા તેને ઝોળામાં લઈ બેઠી હતી. સપ્તપદી, અમહારા શાસ્ત્રના કહેવાતા અમર કોલ, જેની મહત્તાપર અમારા લગ્નની પવિત્રતાનો ખૂરજો ચણાયા છે તેનો વારો આવ્યો. મહેને ધાર્મિક લાગણીઓએ પૂનિત કર્યો. હુંતો આઠ વર્ષે પરણ્યો હતો અને ઘરનાગી હજી તેની તેજ હતી એટલે તે વખતની મહારી શી લાગણીઓ હતી તે

મહુને યાદ નહોતી; મહુને આજે અનુભવ થયો. પાટલા નીચે હાથ મુકી-ટેકવી, શેઠ ઉઠ્યા; કન્યા કેમે કરી ભગીજ નહિ આખરે તેની મા ઉઠી-હાથ માં દીકરી લીધી-અને શેઠની સાથે ચોરીની આસપાસ ફરી. આખરે અમહારી પાવત્ર સંપત્તિદીઓ પૂરી થઈ.

લખવાનું હંથુ બહુ છે; પણ સ્થલનો અભાવ છે. હું પહાર નીકળ્યો તો બહુ ભીલડીઓ, નીશામાં ગાળો. ભાંડતી હોય તેમ, લુગડાંની કે અવાજ કે આળા કે શખ્તોની મર્યાદા અને છટા રાખ્યા વિના—દરરોજ બહેત આધુ' હોડી, કાઢી ઠકરાણી ગણાવા ધીમે ધીમે બોલતી સ્ત્રીઓ—ગાંધ રહી હતી. બહુ જોવાની હવે મહારામાં અભિલાષા રહી નહોતી. અમે વાડીએ ગયા અને સતની ગાડીનો વખત થયો એટલે મહે' ગાંડાભાઈની રજા લીધી કે “હવે તો હું જમશન.”

“પણ રણછોડભાઈ! શેઠને મળીને જાઓ. નહિં તો તેને ખોટું લાગશે. કાલે મહુને વઢશે.”

“ઠીક ભાઈ” કહી હું પાછો બહેવાઈને ત્યાં આવ્યો. શેઠની ભાળ પુછી તો મહુને જળાવવામાં આવ્યું કે માતાના ઝોરડામાં વર કન્યા પૂજા કરે છે. લોકો જમણની ખટપટમાં હતા એટલે ઘર સૂતું લાગતું. હું દેખાડેલા ઝોરડા તરફ ગયો અને ત્યાં જઈ જોયું અને ઉભો:—

ભીતને રંગી, માતા કરી, તેની પૂજા કરવા અને ભંટતું ત્રમાણું ભરવા, ચોખા અને ઘઉંના ઢગલા મારેલા હતાં. રહામું શેઠ અને નવા શેઠાણી—અત્યારે ભગતાં હતાં—ખેડાં હતાં; ગોર કાંઈ લેવા બહાર ગયા હોય એમ દેખાયું.

હું અંદર પેસવા જતો હતો અને ઠમકયો—મર્યાદાનો ખાધ આવ્યો. શેઠ સંવનન (wooing) કરતા હતા—ધીમે ધીમે છ વર્ષની કોડીલી કન્યાનો ઘુમટો તાણતા હતા. પેલી અંદરથી “ખીખી-” કરી હસતી હતી. હું જોઈ રહ્યો. કોણ કહે છે કે આપણે ત્યાં સંવનન નથી? હું તો ચિત્રવત્ થઈ ઉભો—જોયાજ કયું. શેઠ ઘુમટો-કહાડ્યો ને તેમની ઝીણી, ઘરડી આંખે કટાક્ષ મારી. શેઠ ધીમે રહી શેઠાણીની હડપચી અડકવા ગયા; તેણે કહ્યું “ના—હિ.” અને જરા આઘી ગઈ; શેઠ જરા પાસે ગયા-શેઠાણીએ ધમકી દીધી “ખાને બોલાવીશ.” શેઠ હિંમત હાર્યો નહિં—“હવે જશની” કહી હાથ લંબાવ્યો, શેઠાણીને ગલીપચી કરી, શેઠાણીનો તીણો ઘાંટો ગાળી ઉઠ્યો.—

“ઓ ખા! ખા! આ ડોસો મહુને મારે છે.”

+

+

+

શું કહું? મહે-રણછોડે, રણ છોડ્યું; હું મૂળે મહેડે નહાઠો. જતાં જતાં ખેરસંચાનો બેશી ગયેલો પણ દૂર સંભળાતો સ્વર આવ્યો “એ વર નહિં મરણ, નહિં પરણ.”

“અમહે જીત્યારે જીત્યા.”

ધનરયામ વ્યાસ.

પુસ્તકપરિચય.

“ ધી આર્યસમાજ ” (અંગ્રેજીમાં) લેખક શ્રી લાલા લજપતરાય. કિંમત રૂ. ૨૫. લોંગમેન એન્ડ કંપનીએ પ્રગટ કરેલું આ પુસ્તક એ હિન્દી વિષયોપર લખાયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં આગળ પડતું સ્થાન લેશે એમ જણાય છે. આપણા પરમ-દેશભક્તની કલમ અને જુસ્સો, જે સંસ્થાને તેમણે પોતાની ગણી પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું છે તેનો વિષય, એટલે પરિણામ અસરકારક અને સુંદર થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. વિનાશકો કરતાં પૂજકોજ વસ્તુતું રહુસ્થ સારી રીતે જાણી શકે-જો-સ્મૃતિને યોગ્યેવલજ પૂરેપૂરે સમજે-એકેડરટને મોલીજ ; એટલે શ્રી લજપતરાયની કલમેજ સ્વામી દયાનંદની આબેહુળ છબી ચીતરાય. છતાં લેખકે પોતાની હંમેશની શાન્ત અને સાદી રીતે ઘણાજ આછા રંગ પૂરી-અને ત્યાં સુધી બીજાનાજ રંગો સ્વીકારી-ચીત્રને ખરેખરું પ્રેરક કર્યું છે. વિદેશી પ્રેક્ષક, અને તટસ્થ રહેલા વિવેચકનું દૃષ્ટિગિન્દુ પણ નજરે ચડે છે; અને છતાં ભક્તની ભક્તિ, હિન્દુનો સ્વધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ તે તેમાંથી ખસ્યાં નથી.

આર્યસમાજનો પ્રવૃત્તિઓ પણ તેજ શાન્ત અપક્ષપાતથી વર્ણવી, આ પ્રતાપી સંસ્થાની ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં શી સ્થિતિ છે તેને ખ્યાલ વાચકને આપ્યો છે. અને એપડીને મૂળ ઉદ્દેશ તો આર્યસમાજપર મુકાતા રાજદ્રોહના આક્ષેપનો સત્યકથનથી સહાર કરવાનો હોય એમ લાગે છે. છતાં, અજાણ માણસને તેમાંથી જ્ઞાન મળ્યા વિના રહે નહિ; તેમ આપણા જેવા પ્રાંતમાં જ્યાં આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ ઘણી મંદ છે ત્યાં આ પુસ્તક ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં સંશય નથી.

છેલ્લાં સો વર્ષ થયા આપણા દેશમાં ચાલતી ચળવળોમાં હજારો સંસ્થા પેદા થઈ છે, હજારો પુરોએ પોતાનો મહામંત્ર આ દેશના ઉદ્ધાર અર્થે બહાર પાડ્યો છે.

રાજા રામમોહન રાયે વૈદીક એકેશ્વર વાદમાં માનતા છતાં યૂરપના સંબંધથી વધતી કેળવણી પર શ્રદ્ધા રાખી; કેશવચંદ્ર સેને હિન્દુત્વને ખ્રીસ્તી સ્વરૂપ આપી પશ્ચિમ અને પૂર્વના ભેદો તોડવાની હોંસ ધરાવી હતી; સ્વામી વિવેકાનંદે હિન્દુ-તત્ત્વજ્ઞાનના પુનર્જીવનથી દેશ સચેતન થશે એમ આશા રાખી હતી; નેશનલ કોંગ્રેસ રાજકીય ફરીયાદો સાથે બેસી કરવાથીજ ઉદ્ધાર માને છે; સોશીયલ કોન્ફરન્સ બુદ્ધિવાદી જ્ઞાનેજ આપણને સુધારવા મથે છે.

એ બધા મતોથી કાંઈ હાલ ફેરફાર થયો છે—સારો તેમજ ખોટો. પણ જો કોઈએ દીર્ઘ દૃષ્ટિએ જોયું હોય કે આ દેશના બાવીશ કરોડ હિન્દુઓમાં એકધર્મી રાષ્ટ્રીયતા છેજ-તે રાષ્ટ્રીયતા ધર્મમાર્ગે ખીલવવાથીજ આ દેશનો ઉદ્ધાર થશે—અને તે માટે હિન્દુધર્મને નવું સ્વરૂપ અર્પી તેને વિજયવાન, આગળ પડતો, દુનિયા જીતતો ધર્મજ કરવો એ પહેલું કર્તવ્ય છે, તો તે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીજ છે. સો વર્ષ પાછા આપણે હિન્દુ યુનિવર્સિટી-હિન્દુ સભા તરફ વળીએ છીએ; પ્રાચીન જ્ઞાનથી અણબાળુ દયાનંદ ૫૦ વર્ષપર તેવી યોજનાઓને સફળ કરી હતી. જેઓ ધાર્મિક

ભુસ્સા વગર તેત્રીશ કરોડ અજ્ઞાન માણસોના ઉદ્ધારની આશા રાખે છે તેમને કાર્યની મહત્તાનું ભાન નથી—રાષ્ટ્રકારની લઘ્ય કલ્પનાશક્તિની જરા પણ પ્રસાદી નથી. પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સંસ્કૃતિથી આપણે બુદ્ધિપ્રધાન થઈ ગયા છીએ અને વિચારની ઘટમાળમાં કાર્યદક્ષતાનાં ઠેકાણાં નથી. અને પ્રવ્રજીવન સચેતન કરવા જે એક્ય જોઈએ, જે આપણી રંગોમાં ફરતી. ભાવનાઓ થવી જોઈએ તે આપણા લોકોમાં એકતાનતા આભ્યા વિના કદી પણ આવે નહિ. અને તે એકતાનતા આપણી હિન્દુ સંસ્કૃતિના પુનર્જીવન વગર આવવાની નથી. આપણા દેશના દેવો તેજ આપણને ઉદ્ધારશે; પરદેશી તે પુતલાંજ.

સ્વામી દયાનંદના જીવનના આશય માટે નીચે પ્રમાણે લેખક લખે છે (પા. ૨૫૧):—

“ધાર્મિક બાબતોમાં દુનિયા જીતવી એ તેની નેમ હતી ! પણ તે જીતેલા હતા કે આ ભગીરથ કામ અહિંયાંથીજ શરૂ કરવું જોઈએ. અને તેના સ્વદેશબાંધવોને આ જ્ઞાનની વધારે જરૂર હોવાથી પહેલાં અનુયાયીઓ તેમાંથીજ મેળવવા જોઈએ. તેથીજ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હિંદુઓને તેમનું હિંદુત્વ પાછું આપવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તેમને ખીજ દળકાવનારાઓ સહામે હિંદુત્વનું સંરક્ષણ કરતા શીખવવું જોઈએ + + તે હિન્દુ વિચારો તમાગુણી મટી રજોગુણી થાય, નામદર્શિ છોડી શક્તિ સેવા સ્વીકારે, અને હંમેશાં રજામાં પાછાં પગલાં ભરતાં વિવ્રથી વિરોની હાક શીખે તે તેને જરૂરનું દેખાણું x x...”

લેખક આર્યસમાજ શું કરવા ઇચ્છે છે તે જણાવતા આગળ લખે છે કે.

“આર્યસમાજનું લક્ષ્ય લોકોના વિચારમાં અને જીવનમાં સદંતર ફેરફાર કરવાનો છે. વેદના વિચારો, અને વેદના જીવન ઉપર આધાર રાખી નવું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઉપજાવવું એ તેનું લક્ષ્ય છે... હિન્દુ ધર્મ તે માત્ર હિન્દુ રીવાજના રક્ષક તરીકે નહિ પણ હિન્દુ ચારિત્ર્યને સજીવ કરનાર તરીકે થવો જોઈએ x x”

આ વિચારો અને આશયો કેને ખરાબ લાગે—તેનાથી કયા હિંદુમાં નવું જીવન નહિ આવે ?

શ્રી લજપતરાયે આર્ય સમાજની પ્રવૃત્તિઓ લંબાણથી દર્શાવી છે તેના પર વિવેચન કરતાં જરા લાંબુ થઈ બય. પણ આર્યસમાજનું નામ દેતાં જે સંસ્થાઓ તો યાદ આભ્યા વિના રહેતી નથી. એક દયાનંદ એંગ્લો વેલીક કોલેજ. બંગાલમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો વિચાર થયો તે પહેલાં,—જ્યારે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અને વિચાર આપણા શ્વાસને—પ્રાણ હતા ત્યારે—જ્યારે પાદરીઓએ મગજમાં ઘાલેલાં ભૂતોની સત્તા નીચે આપણે આપણું ધધુંજ તુરંજ માનતા હતા તે દુઃખમય દિવસે દયાનંદની પ્રતિભાએ પ્રેરેલા આદર્શોથી ૧૮૮૫ માં આ કોલેજ સ્થપાઈ, અને જે જરૂરીયાતો આપણને હાલ લાગે છે તે ખરા સ્વરૂપમાં તેના અનુયાયીને જણાઈ. ડી. એ. વી. કોલેજની સ્થાપના વખતે ઝાહાર પટેલી યોજનામાંથી લેખક નીચેના શબ્દો ટાંકે છે (પા. ૧૮૦)

“કેળવણીના સારામાં સારા લાભો ત્યારેજ સધાય કે જ્યારે તે રાષ્ટ્રીય કલવણી થાય ત્યારે એમ દરેક વિચારશીલ માણસને લાગશે. મનુષ્યની બુદ્ધિને સતેજ કરવી, અને સારી અને તંદુરસ્ત કસરતથી કેળવવી તેજ કેળવણીનો હેતુ છે એવો નિઃસંશય છે. અને જ્યારે આ હેતુ પાર પડે ત્યારે કેળવણી સારી ગણાય.....પણ માણસ પોતાને માટેજ જીવતાજ નથી પણ જે સમજમાં તે રહે છે, અને જેનો જન્મથી, રહેવાસથી અને ઐતિહાસીક કારણોથી તે સભ્ય છે તે સમાજના બધા માટે તે જીવે છે. આનું નામ રાષ્ટ્રીયતા. x x x તેથી ખરું જોતાં કેલવણીની પદ્ધતિ એવી જોઈએ કે જેથી વ્યક્તિઓનાં સામાન્ય

રાષ્ટ્રીયતા સાધનાં બાંધનાં દ્રઢ થાય + + + અને તેથી આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ એવા છે કે રાષ્ટ્રીય માતૃભાષા અને ભાષાઓનો અભ્યાસને ઉત્તેજન મળી કૅળવાયલા અને ધીનકૅળવાયલા વર્ગનું એકીકરણ થાય, સંસ્કૃતના અભ્યાસથી નૈનિક અને ધાર્મિક તત્વોનું જ્ઞાન વધે, નિયમિત જીવનથી સારી અને સખળ દેવો પડે; અંગ્રેજ સાહિત્યનું જ્ઞાન વધે; અને વિદ્વાનશાસ્ત્રના જ્ઞાનના પ્રકારથી દેશની આર્થિક સંપત્તિ સુધરે " x x +

ખીજી સામાજિક સંસ્થા " ગુરૂકુળ " ની છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનાં કેટલાંક તત્વોએ આપણા રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર પ્રદ કર્યા છે; વિદ્યાસનો અને સ્થૂલ સુખોનો શોખ જે કેલવુલ્લીથી પેદા થાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિમાં ઉદ્ભવેલા અભ્યાસીઓની ખાનાખરાખી કરે છે; શોખ અને મોજના સાધનોના આકર્ષણે ત્યાગનો અભાવ ઉત્પન્ન થઈ, ભીષ્મ, એકામ્ર, પ્રથંડ આરિય થવા પામતાં નથી:—આ સત્યો જોવાં, અને તેને દૂર કરવા એક દુષણહિણ સંસ્થા સ્થાપી થોડી બુદ્ધિનાં પણ લગિરથ ઠર્તવ્યપરાયણતા વાળા, રસહિણ પણ ભાવનાવાળા નરરનો પેદા કરી, દેશની દાએ તેમને પલકમાં પ્રાણ આપવા તત્પર કરવા—તે કાંઈ મહાત્મા મુનશીરામ અને તેના ગુરૂ સ્વામી દયાનંદની મહત્તાનો જ્ઞાનો સૂનો દાખલો નથી. અરહને ખાત્રી છે કે ગુરૂકુળોના અભ્યાસીઓ જ્યારે સારા જથ્થામાં બહાર પડશે ત્યારે જરૂર દેશને મગરૂખીનું કારણ મળશે અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ ફત્તેહમંદીથી ફેલાશે.

આર્ય સમાજ હિન્દુ અજ્ઞાન જનસમાજને સુધારવાનું પ્રથમ આધન છે એતો લોકો કબૂલ કરતા જાય છે. અને વેદના વારામાં હિન્દુ સંસ્કૃતિ જન્મ પામી ત્યારથી તેના નેતાઓ અને અગ્રેસરોના—વિશ્વામિત્ર, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, અને શીવાજી જેવાના વર્ગમાં સ્વામી દયાનંદનું સ્થાન ઘણું ઉંચે રહેશે એ નિસંશય છે. એ ઘણી શોક કરવા જેવી જાણત છે કે તેના ઉત્સાહી અનુયાયી શું મહાન કામ ઉત્તરમાં કરી રહ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપનાર પુસ્તક આપણી ભાષામાં નથી. જો તેનો ખ્યાલ આવે તોજ આપણે સમજ પડે કે ધર્મને નામે ચાલતી ખીજી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં દયાનંદે આરંભેલી પ્રવૃત્તિ કેટલી ઉંચા પ્રકારની છે.

ક.

નોંધ

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ

પક્ષવાદની તીખી તકરારો હજી પતી ન હતી અને ખલેગનો દાવાનલ તરતજ શરૂ થયો હતો તે વખતે પરિષદનું કામ નિર્વિધે પુરૂ થયું અને પહેલાંની બેઠકોના અને ગુજરાતની સ્થિતિના ધોરણે સફળ થયું, એ માટે સુરતના કાર્યકર્તાઓનો અને પરિષદના વિદ્વાન પ્રમુખનો આપણે આભાર માનવાનો છે. છતાં પરિષદ એ કેવલ જનસમાજની નહિ પણ કેળવાયેલા વર્ગની અને વિદ્વાન સાક્ષરોની હીલચાલ છે; અને આથી અમને પૂછવાની જરૂર લાગે છે કે પરિષદ હજી પ્રાચીન—મધ્યકાલના અવશેષ જેવી કેમ લાગે છે, અને નવા જમાનાના જે ભાવનાતરંગો જગતમાં અને કંઈક અંશે

દેશમાં ફરી વળ્યા છે તેના અમત્કારિક સ્પર્શથી પરિષદનું નિર્ણય હાડપિંજર કેમ સજીવન થયું નથી? જે વખતે ધર્મના જેવી અપાર જુસ્સાથી ભરેલી અને પ્રચંડ વિચારોથી ગર્જતી હીલચાલોની દેશને જરૂર છે તે વખતે ગુજરાત મોડું મોડું સાહિત્ય પરિષદને ભરે એ આપણને શરમભરેલું છે. પરંતુ સાહિત્યમાં પણ વિચારોની નહિ પણ ભાષા અને વ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવે, નિર્ણયો, ગુજરાતે રચવાના પ્રભાવશાળી પુસ્તકો વિષે નહિ પણ ભૂતકાલના કમનસીબ અર્થો વિષેજ લખાય—કમીટીઓ હવેના સાહિત્યની સુધારણા માટે નહિ પણ પાછલા સાહિત્યની શોધખોળ માટેજ નીમવામાં આવે—અને આ સ્થિતિમાં જરા પણ સુધારો કરવાની દરખાસ્ત સાંભળતાં આગેવાનોના મનમાં ભયંકર શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય, એ સ્થિતિ દયાજનક છે. જમાનો બ્યારે વિચારોના પ્રચારની અને અન્તરના ખરા આવેશથી લખાતાં સાહિત્યરત્નોની માગણી કરે છે ત્યારે ત્રણ વર્ષે ત્રણ દિવસ હાસ્યજનક જલસો થાય—એ વાત હવે અસહ્ય બનતી બાય છે. કાં તો પરિષદ જમાનાનાં સત્વોથી સોહાવી નેહ્યે, નહિ તો પરિષદ ખંધ થવી નેહ્યે—જેથી તેની કળર ઉપર વધારે સારી સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ શકે.

પરિષદ વિષે આ અમારો સામાન્ય અભિપ્રાય છે; પરંતુ ગાંધીજીમાં જે એક જે આશાજનક તત્વો જણાયા હતાં તેની નોંધ લેતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. યુવાનો નવા યુગના અવતારરૂપ છે અને તેમની પહેલાનાં કરતાં વધારે સહાય માગી તેમને પરિષદ સાથે હમેશને માટે જોડવાનું માન સૂરતની છેલ્લી બેઠકને ઘટે છે. કહેવાની જરૂર નથી, કે યુવાન લેખકમંડળે અસરકારક સહકારથી આ તકનો ઉત્તમ ઉપયોગ કર્યો છે અને હઠાપણથી શુગળાતી પરિષદમાં કંઈ તાજે ઉત્સાહ દાખલ કર્યો છે. બીજું ગભીર પગલું ગાંધી પરિષદે લીધું છે—જેનું માન ઘણું ભારે યુવકવર્ગને ઘટે છે અને જેને માટે તેમને પ્રમુખ સાહેબ તરફથી નરમ ઠપકો મળ્યો હતો—તે પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાનો ઠરાવ હતો. બંધારણ શિવાય કોઈ પણ સંસ્થા એ સંસ્થાજ નથી અને બંધારણ વડેજ કંઈ પણ સંગીન કાર્ય થઈ શકે એ પ્રાથમિક સૂત્ર પરિષદને ગળે—આટલું મોડું પણ ઉતર્યું એ નેહ્યે અમને સંતોષ થાય છે.

પ્રમુખનું ભાષણ.

પરિષદમાં ખરાં વિદ્વાત્તાલચીં ભાષણો બે હતાં; એક પરિષદના પ્રમુખનું અને બીજું રા. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ પ્રદર્શન ખુદ્દું મૂકવા સચીનના નવાળને વિનંતિ કરતાં આપેલું ભાષણ. રા. મનુભાઈના ભાષણ વિષે બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવ્યું છે. પ્રમુખે આરંભમાં પરિષદના હેતુ વિશે ચર્ચા કરી, પછી આપણી ભાષા તથા સાહિત્યનો વિકાસ તેમણે વર્ણવ્યો અને અંતમાં પરિષદના કાર્યપ્રદેશને અંગે કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરી. તેમણે એકંદરે જે કહ્યું છે તે ઘણું યોગ્ય છે; પરંતુ કેટલાક અગત્યના વિષયો ટુકામાં તેમણે પતાવ્યા છે અથવા બીલકુલ ચર્ચા નથી. આધુનિક સાહિત્યમાં રસ અને વિદ્વાતાની ખામી નેહ્યે તેઓ તે વિષે ઘણું

અસંતોષ દર્શાવે છે. પરંતુ તેજ સાહિત્યમાં એવી ભાવનાઓ કે વૃત્તિઓ નથી કે જે વધારે પ્રભાવથી લેખિનીમાં ઉતરતાં સાહિત્યમાં નવો યુગ પ્રવર્તીવે? લેખકો શક્તિહીન હશે; પણ અર્ધ ઉઘડેલાં વિચારો-વિચારો નહિ તો વિચારની શક્યતાઓ હેમનાં અસમર્થ લખાણોમાં નજરે પડતી નથી કે જે લવિષ્યને માટે ઘણી આશાઓ આપે. આ સવાલોનો રા. નરસિંહરાવ ઉત્તર આપતા નથી, અને લવિષ્યના સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તો હેમનું ભાષણ આથી પણ વધારે અસંતોષકારક લાગશે. પ્રજાજીવન અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ વિષે છૂટાછવાયાં સૂચનો હોવા છતાં સાહિત્યમાં કાલગળે પ્રવર્તવાની અને લેખિનીની સમગ્ર શક્તિથી પ્રવર્તવાની લાગણીઓ અને વિચારો વિષે હેમણે કંઈજ કહ્યું નથી. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે જે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના રા. નરસિંહરાવ રસિક અભ્યાસી છે તેની રીતિ અનુસાર હેમણે ભાષાની ચર્ચાને ગૌણ સ્થાન આપી, હિન્દના તેમજ હનીયાના જુદા જુદા ભાગોમાં મચી રહેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનું આકર્ષક ચિત્ર આપ્યું હોત અને દૂરથી ઘોર ગર્જન કરતા લવિષ્યના ભાવનાસાગરનું આપણને ગંભીર ભાન કરાવ્યું હોત.

બે સૂચનાઓ.

સાહિત્યપરિષદ જેમ એક સાહિત્યની મહોટી પ્રવૃત્તિ છે તેમ ગુજરાતની તે મહેલી સાર્વજનિક હોલચાલ છે. આથી કેવલ વિદ્વાનોનેજ નહિ પણ સામાન્ય સંસ્કારી જનોને હેમાં રસ પડી સકે તે માટે કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. એક એ છે કે સમસ્ત પરિષદમાં સામાન્ય વિષયને લગતા-સમજાય એવા નિબંધો વંચાવા જોઈએ અને કઠિન લેખો જૂદા વિભાગમાં વંચાવા જોઈએ. ગદ્ય પરિષદમાં આ યોજના કરવામાં આવી હતી; અને તે કંઈક નિષ્ફળ થઈ એનું કારણ વ્યવસ્થાની ન્યુનતાજ હતી. આ સાથે એ પણ જોવાની જરૂર છે કે પરિષદમાં વાંચવાના લેખો કેવળ સારા નિબંધો જ ન હોવા જોઈએ. પણ રસદાર ભાષણો તરીકે વંચાઈ શકવા જોઈએ. સારા સારા વક્તાઓને નિર્ણિત વિષયો ઉપર મુખથી ભાષણ કરવા દેવામાં આવે એ પણ ઇચ્છ છે.

ગઈ બેઠકમાં ફરજિયાત કેલવણી સંબંધમાં નરમમાં નરમ ઠરાવ પણ રજુ ન થઈ શક્યો તેથી “ગુજરાતી કેલવણી પરિષદ” સ્થાપવાનો સવાલ કેટલાંક મંડળોમાં ચર્ચાઓ હતો. અમે આ દરખાસ્તને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લઈએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે આવતી પરિષદની બેઠક વખતે કેલવણીપરિષદ પણ તેજ સ્થળે ભરાય.

આવતી પરિષદ ભરૂચમાં ભરવાની જે દરખાસ્ત પરિષદમાં અને છાપામાં ચર્ચાઈ હતી તેની સ્થાને કંઈ પણ વાંધો હોઈ શકે નહિ. ભરૂચ આમંત્રણ આપે છે, ગુજરાતનું તે એક પ્રસિદ્ધ શહેર છે; ત્યાં બહાર જુસ્સો અને શક્તિ છે તો પછી ત્યાં પરિષદ કેમ ન ભરાવી જોઈએ?

જ્ઞાતિપત્રત્રીપરિષદ.

સુરતમાં સાહિત્યપરિષદ વખતે ન્યાતના પત્રોના તંત્રીઓ એક સંમેલનમાં મળ્યા હતા અને જુદી જુદી ન્યાતમાં પ્રગટ થતાં પત્રોમાં કોઈ રીતે ઐક્ય સાધવાના સ્તુત્ય

હેતુથી હેમણે વિચાર ચલાવ્યો હતો. અમ્હારી બાલુ પ્રમાણે ન્યાતના બુદ્ધિ પત્રો કુલ ૨૦૦૦૦ ગ્રાહકોની મોટી સંખ્યામાં વહેંચાય છે; તો તેમાં કોઈ પણ તરફ એક મત આવે અને તે દ્વારા ન્યાતની છિન્ન સિન્ન પ્રવૃત્તિઓમાં સમાવજનું ભ કરવાની શક્તિ આવે તો તે આવકારદાયક જ થઈ પડે. ન્યાતની ન્હાની પ્રગતિ દેશને નુકશાનકર્તા છે—ન્યાતનો ગર્વ વધારી સમાજની એકતા થતી અટકાવે છે. ન્યાતનાં ચોપાનીયામાં એક આદર્શ આવે તો જરૂર તે ચોપાનીયા પરથી એક કદ દૂર થાય એમ અમ્હારું ધારણું છે. જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ મારફત દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા વાળુઓનો ઉત્સાહ પ્રશંસાપાત્ર છે; ફક્ત તેમ બનવું જ અશક્ય છે. ન્યાતો જા બેઠી છે—બીજા છે, અને તે પ્રયાણ બે સહેલું કરી આપે તેજ ન્યાતનો સેવક એ કહેવાની ફરજ પડે છે.

સંયુક્ત પ્રાંતોની પરિષદ.

ઈન્ડિયા ઑપીસની સંમતિથી આપણા ગવર્નર જનરલે સંયુક્ત પ્રાંતોના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને સહાય આપવા માટે “એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલ” સ્થાપવાનો ઠરાવ કરે હતો; પરંતુ ઉદાર સુધારાઓની સ્લામે પડવા માટે ઇતિહાસમાં મશહૂર થના ઉમરાવોએ તે ઠરાવ સુદ્ધના અંત સુધીમાં અમલમાં ન મૂકવા નિશ્ચય કર્યો, એટલું નહિ પણ અનેક ભાષણો દ્વારા આપણા દેશીઓનું ઉદ્ધતપણે અપમાન કર્યું. લૉર્ડ મેંકડોનલ-જેમને આ સુધારો કાંસવા માટે વધારેમાં વધારે માન ઘટે છે—તેમને જણાવ્યું કે સંયુક્ત પ્રાંતોના કોઈ મોટા વર્ગે આવી સભાની માગણી કરી નથી આં કેળવાયેલા હિન્દીઓની બધી ઇચ્છાઓ સંપૂર્ણ રીતે સંતોષાયેલી છે; લૉર્ડ કર્ઝન પોતાના હિન્દી અનુભવનો દુરુપયોગ કરીને કહ્યું કે કાઉન્સિલની મદદ શિવાય એક અમલદારનો અમલ હિન્દમાં વધારે જરૂરનો છે.

ઉમરાવોનું આ વર્તન અને વિચારો કેવલ અન્યાયી અને હાનિકારક છે એમ સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રજાને દર્શાવવાની જરૂર હતી અને આપણને બોધને ઘણો સંતોષ થયો છે કે તે સમસ્ત પ્રજાએ અનેક બહોર સભાઓથી અને છેવટે એક ખાસ પ્રાન્તિક પરિષદ મેળવીને અમીરોના ચુકાદા સ્લામે મજબૂત પોકાર કર્યો છે. આથી સંશયાત્મક અમલદારોને તેમજ વિરૂદ્ધ થનાર ઉમરાવોને ખાતરી થવી જ જોઈએ કે આ સુધારો મુકોલર આગેવાનોના મગજનું કેવલ સ્વપ્ન ન હતું પણ સમસ્ત પ્રજાની ખરેખરી માગણી હતી. તેમજ મી. મદન મોહન માલવીયા સહાર કમીટીના પ્રમુખ હતા અને રાજ્ય સર મહમદ અલીખાન પરિષદના પ્રમુખ હતા એ જણાવે છે કે આ સુધારા વિષે હિન્દુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે કંઈ મતભેદ નથી એટલું જ નહિ પણ તેઓ એકે અવાજે તેની માગણી કરે છે. અને એક માણસ કરતાં પાંચ માણસ મોટા પ્રાંત ઉપર વધારે સારી રીતે રાજ્ય કરી શકે એ લૉર્ડ કર્ઝન શિવાય સર્વે એકદમ જોઈ શકે છે.

અનર્થમાંથી પણ અર્થ કવચિત પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે જ પ્રાંતને કાઉન્સિલ આપવાની દરખાસ્ત નામંજૂર કરવામાં આવી તેણે હવે પરિષદમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને

ખદલે ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલની માગણી કરી છે અને તે સંબંધમાં મજબુત હિલચાલ કરવાને પરિષદને એક સ્થાયી “લીગ” નું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. “વેટો બીલ” પસાર કરીને ઇંગ્લંડની પ્રજાએ ઉમરાવોને છેવટે અંકુશમાં આવડ્યા છે. અમારી ખાતરી છે કે થોડા વખતમાં આ લીગનો અને તેની સાથે હિન્દની પ્રજાનો અવાજ છ હજાર માઈલ ઓળંગી ઉમરાવોના કાનમાં ગાજશે અને લગભગ એકજ વર્ષમાં બે સારા સુધારાનું ખુન કરવાની જે તક હેમણે લીધી છે તે ફરીથી તેઓ લેવાની હિમ્મત ધરશે નહિ.

મહેસુલનો ઠરાવ.

સને ૧૯૧૩-૧૪ ના મહેસુલ ખાતાના રીપોર્ટ વિષે મુંબઈની સરકારે જે ઠરાવ થોડા વખત ઉપર જહાર પાડ્યો હતો તેમાં એક બે બાબતો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જે જીલ્લાઓમાં ભેદનો વરસાદ ન પડ્યો ત્યાં પણ તંગી નજીવીજ હતી અને જ્યાં દોરોનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યાં થોડાજ દોરો મર્યા હતાં એ વાતો ઉપર અમે નજર ફેરવી ભેદને છીએ. પરંતુ જે વાત આવા રૂપાળા રીપોર્ટથી પણ ઢાંકી ઢંઢાવી નથી તે એ છે કે દેશમાં સંપૂર્ણ શાંતિ, રસાલ જમીન અને સુધરેલી રાજપદ્ધતિ હોવા છતાં પણ વરસાદની સ્હેજ અછત પડતાં ખેડુતો ભુખમરાની આણી ઉપર કેમ આવી જાય છે? મહેસુલની રાજનીતિમાં કે ખેડુતોની સ્થિતિમાં એવું શું છે કે જેથી સારાં વર્ષમાં ખેડુતો કંઈ પણ બચાવી શકતા નથી અને ચાતકની માફક હેમના જીવનની દોરી અસરગી વાદળાંઓ અને મેઘરાજની અનિશ્ચિત કૃપા ઉપર લટકે છે? રીપોર્ટના એક-દર ઘણા સારા વર્ષમાં પણ સોલાપુર, પુના અને સતારાના થોડા ભાગ કમી વરસાદથી ઢુળી ગયા એનું શું કારણ? આ સવાલો ઘણા હિન્દીઓએ પૂછ્યા છે; પણ જ્યાં સુધી તેનો સ્પષ્ટ ઉત્તર મળે નહિ અને સુધારાઓ અમલમાં મૂકાય નહિ ત્યાં સુધી તે ફરી ફરીને પૂછવાની જરૂર છે.

તગાવીની લોનમાં ઓછી રકમની જરૂર પડી હતી એના કારણ તરીકે તે વર્ષનો સારો વરસાદ, સહકારી મંડળીઓનો વધારો અને વર્ષે પાંચ રૂપિયાથી ઓછું મહેસુલ આપનારને તે તગાવી ન આપવાની પદ્ધતિ—એ છે. અમે દીલગીર છીએ કે ત્રીજા કારણમાં જે ફેરફાર સૂચવવામાં આવ્યો છે તેને અમે આવકાર આપી શકતા નથી. અમે ઇચ્છાએ છીએ કે ખેડુતોને સરકાર પાસેથી તગાવી લઈ ખેતી ચલાવવાનાં અને જીવનનો નિર્વાહ કરવાની જરૂર ન પડે. પણ જ્યાં સુધી તે જરૂર કાયમ છે અને સરકારે તેને સ્વીકારી છે ત્યાં સુધી જે ગરીબ ખેડુતોને તેની વધારેમાં વધારે જરૂર છે તેમને સરકારની મેહરબાનીમાંથી કેમ ગાતલ કરવામાં આવ્યા છે તે સમજી શકાતું નથી. મહેસુલનાં ભરણાં એક વર્ષ સુધી મુલતવી રાખવામાં અને જરૂર પડે ત્યાં માફ કરવામાં જે ઉદાર પદ્ધતિનો પ્રયોગ કેટલેક ઠેકાણે કરવામાં આવ્યો છે તેનો લાભ આવા નિરાધાર ખેડુતોને પણ મળવોજ ભેદનો હતો. મુંબઈમાં મૉરલેમ લીગ.

આ વર્ષે મૉરલેમ લીગને મુંબઈમાં આમંત્રણ આપવા માટે મી. ઝીલ્લાએ મુંબઈના કેટલાક મુસલમાન આગેવાનોની સહીથી આલ-ઈન્ડિયા મૉરલેમ લીગને એક પત્ર મોકલ્યો હતો; પરંતુ પછીથી કેટલાક ગૃહસ્થોએ પોતાની સહી એવી લીધી છે

તેથી મુંબાઈમાં કોંગ્રેસની સાથેજ લેની બેઠક ભરવા વિષે ઘણી ચર્ચા ઉભી થઈ છે. લીગને નોંતરવાની જવાબદારી મી. ઝીલુએ લેવી જોઈતી હતી કે નહિ તેમજ પોતાની સહી લુંસવાની હિમ્મત કરનાર ગૃહસ્થાએ, મુસલમાન કોમને હાસ્યજનક સ્થિતિમાં મૂકવામાં હડાપણુ વાપર્યું છે કે નહિ એ અમારે મન નજીવી બાબતો છે. કોંગ્રેસની સાથે લીગની બેઠક આ વર્ષે અને હવેશમાં થવી જોઈએ કે નહિ એજ ખરો પ્રશ્ન છે, અને અમારો એવો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે આપણી જુની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સાથેજ આ નવી મુસલમાન સંસ્થાની બેઠક થાય તેમાંજ મુસલમાનોનું, હિન્દુઓનું અને આખા હિન્દુ યૈય રહેલું છે. જે દેશમાં પોતે સૈકાએથી—કોઈ વખતે રાજ તરીકે, કોઈ વખતે પ્રજા તરીકે—વસ્યા છે તે દેશમાં ખ્રીટીશ સામ્રાજ્ય નીચે બીજા દેશખંધુઓ કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ જુદો સમજી, ખાસ હક અને ખાસ પદવીની માંગણી કરવી એ તેમને મુબારક છે—હવે તેમને પોતાની જુદી પ્રવૃત્તિમાંથી વારવા એ ઘણું મોડું છે. પરંતુ જ્યારથી લીગની બહિર બેઠકે લગભગ કોંગ્રેસના જેવાજ “ખ્રીટીશ સત્તા નીચે સ્વારાજ્યની” માંગણી કરી અને કરાંચીની કોંગ્રેસમાં મુસલમાનોએ મહોતી સંખ્યામાં હાજરી આપી ત્યારથી એમ આશા રાખવામાં આવી છે કે લીગ કોંગ્રેસની જોડે બને ત્યાં સુધી એક પગલે ચાલશે. કોંગ્રેસની સાથે લીગની બેઠક ભરવાનું પગલું ઘણું આવકારદાયક છે. તેથી મુસલમાનો, ધર્મખંધુઓ તેમજ દેશખંધુઓ સાથે પણ કંઈક વધારે એક્ય સાધશે—પોતાની સ્વચ્છંદી જુદાઈમાં મહાલતી મુસલમાન કોમ રાષ્ટ્રીય વહેણમાં વધારે વહેતાં શીખશે. ઇસ્લામી થયેલા હિન્દુઓ.

થોડા દિવસપર અગ્રે દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં ખેટથી વાંચ્યું કે કે કેટલાક હિન્દુઓએ આગાખાની ધર્મમાં વટણી જઈ મુસલમાની નામનો સ્વીકાર કર્યો છે. આર્ય માતાના તનુને જુદા અને શંકરનો વારસો સ્વીકારી, પાછળથી જનનીત્યાગ કરે એ હૃદયભેદક છે; તેમનું આર્ય, સંસ્કારી મગજ કેમ જુદે જોળે આશ્વાસન સ્વીકારી શક્યું તે સમજ નથી પડતી. આવા પ્રસંગોએ આપણે વિચાર આવે છે કે હિન્દુઓમાં આર્યત્વના જાંઘનો કેમ શિથિલ થઈ ગયાં છે? ગમે તેની જોડે ફરવું, ખાવું, ગમે તે પહેરવું એ વાત જુદી છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિ તે સ્વીકારવા ખુશી હતી, અને ખુશી છે; પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિનું મહાન જાંઘન—આપણાં શાસ્ત્રો જેને “ધર્મ”ને નામે પુરાણો વખતમાં ચોલખતા હતા તે છોડવું! આપણા ઇતિહાસ, આપણી લાવના, આપણા આદેશોએ દર્શાવેલા ધર્મમાં—નિયમમાં મરવું તેજ સાર્થક—આ બીચારા ઉંઘે રસ્તે ચડેલા સ્ત્રીપુરુષોની સ્થિતિ દયાજનક છે; સમય જતાં સુધરી સ્વમાતાને ચરણે ફરી નમશે એવી અમને ખાત્રી છે. છતાં એટલું કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે હિન્દુધર્મ, અને રીતરીવાજોનાં જાંઘનો આપણે ત્યાં છે, પણ વિદેશી કેલવણીથી આર્યસંસ્કાર ઘણી વખત જીવનમાંથી સરી જાય છે; અને પરિણામે જ્યારે ધર્મપરથી શ્રદ્ધા અને રીતરિવાજો તરફ માન ઉઠી જાય છે એટલે આર્યત્વ-હિન્દુત્વ છોડવા મન તલસે છે. આ નળાણપણું સ્વદેશીય સંસ્કારને પોતાના, અને ઉચ્ચ નહિ માનવાનું કારણ છે. યુરોપની પ્રજાઓ બીજી વસ્તુઓ નજરમાં આવે તેમ કરે છે; પણ સંસ્કૃતિ-કલ્પર-

નામદાર વાઈસરોયની કારકીર્દીમાં વધારો.

આપણા લોકપ્રિય વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગને હિંદમાં આવતા માર્ચ સુધી કાયમ રાખવાનો બ્રીટીશ સરકારનો ઠરાવ જાણી આપણને અત્યંત હર્ષ થયો છે. હેમણે હિન્દનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું ત્યારે હેમની પાસેથી ઘણી મોટી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી અને એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે તે ઘણું અંશે પાર પડી છે. બંગાળના ભાગલાના સવાલનો હેમણે સંતોષકારક નીવેડો આપ્યો અને દીલ્હીના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેરને રાજ્યનગરીની મોટી પ્રતિષ્ઠા પાછી સોંપી; દક્ષિણ અફઘાનીસ્તાનમાં અગણિત દુઃખ સહન કરતા હિંદીઓનું કષ્ટભાજનક રૂઢન હેમણે સાંભળ્યું અને પોતાની આપાર સહૃદયતા અને અદ્ભુત રાજ્યકૌશલ્યથી હેમના સંતાપનું સમાધાન કરાવ્યું; હેમણે પોતાની સભાના કેટલાક સભાસદોના મત વિરુદ્ધ સંયુક્ત પ્રતોમાં અંકજીક્રયુદીવ કાઉન્સીલ સ્થાપવાનો ઠરાવ કર્યો અને જ્યારે હેમને અમલ ઉમરાવોની સભાએ અટકાવ્યો ત્યારે વડી ધારસભામાં જાહેર રીતે ઉમરાવોના વર્તન રૂઢિને હેમણે મજબૂત વાંધો ઉઠાવ્યો અને તે સુધારો છેવટે સિદ્ધ થયો એમ મજબૂત ખાતરી આપી; અને ઉપરાંત કેલવણી, નહેર ખાતુ વગેરે ઉપયોગી ખાતાઓમાં વધારે ને વધારે રકમો આપીને તેમજ સામાન્ય રીતે પોતાના સમભાવજનક વર્તનથી હેમણે આપની પ્રજાની દૃઢ પ્રીતિ સંપાદન કરી છે. બ્રીટનને જે વખતે લોર્ડ હાર્ડિંગ જેવા કુશળ રાજ્યકુરોની ઘણી જરૂર છે તે વખતે હિન્દની અરજને માન આપી બ્રીટીશ સરકારે હેમને આટલો વખત કાયમ રાખ્યા છે એ માટે હિન્દ હૃમેશાં આભારી રહેશે.

હિંદમાં રણસામગ્રી ઉપલબ્ધવાનો ઠરાવ.

લગભગ એક મહિના ઉપર જ્યારે મી. લૉર્ડ જ્યોર્જે દારૂગોળા વિષે માન્યેસ્તરમાં પોતાનું પ્રસિદ્ધ લાખણ કર્યું ત્યારથી ઘણાં વર્તમાનપત્રોદ્વારા હિન્દે, બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને મદદ કરવાના હેતુથી દારૂગોળાની પેદાશમાં પોતાનો ફાળો આપવાની મરજી દેખાડી હતી. ત્યાર પછી ઈંગ્લેંડ અને હિંદની સરકારે આ બાબત ઉપર ઘણો ગંભીર વિચાર ચલાવ્યો છે અને રેલ્વે યોર્ડ અને કેટલાંક ખાનગી કારખાનાંના માલીકો સાથે તે વિષે ચર્ચા કરી છે; અને છેવટે આપણને જાણીને સંતોષ થાય છે કે બધાં રેલ્વેનાં કારખાનામાં અને કેટલીક ખાનગી મીલોમાં શેલ બનાવવાનો ઠરાવ હિન્દી વજીરે જાહેર કર્યો છે. આ અણીને પ્રસંગે બ્રીટનને મદદ કરવાની અને મદમત જર્મનીના સંહારમાં સામેલ થવાની જે ઉમદા તક હિન્દને મળી છે તેથી બંને દેશ વચ્ચે વધારે વિશ્વાસબરી મિત્રાચારી થશે અને અંતમાં તે બંનેને લાભદાયી થશે.

મૈસુરની આર્થિક પરિપદ્.

આ પરિપદ્ની છઠ્ઠી એક ગયા માસની આખરમાં મૈસુરના દીવાન સર વિશ્વેશ્વરાયાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી અને મૈસુરની આર્થિક ઉત્તતિ વિષે હેણે ઘણી સંગીન ચર્ચા કરી હતી. જાણવાની ખાસ જરૂર છે કે આપણી સામાન્ય પરિચિતો

માફક આ કેવળ કરાવે પસાર કરવા મળતી નથી. પણ સરકારી નાણાંના મોટા ખર્ચે અમુક અમુક હુન્નર ઉદ્યોગની યોજના વિષે તપાસ કરવાને મોટા વિદ્વાનોની કમીટી નીમી, તે કમીટીની સુચનાઓને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને ચોક્કસ નિર્ણય કરે છે. સર વિશ્વેશ્વરરાયના ભાષણ ઉપરથી જણાશે કે ગયા વર્ષમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણની યોજનાઓ, “પેપર પલ્પ”નો ઉદ્યોગ, સુતરની મીલનો વધારો, દીવાસળીનો હુન્નર-આ વિષયો ઉપર તપાસ અને પ્રયોગો કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી હતી અને તેનાં રીપોર્ટ ઉપરથી તે દરેકના સંબંધમાં ચોક્કસ પગલાં લેવાના કરાવ કરવામાં આવ્યા છે. આપણે તરતજ ભેઈ શકીશું કે આ પરિષદની સફલતાનો આધાર તેની યોજનાની નવીનતા ઉપર નહિ પણ તેના ધનના સાધન ઉપર જ છે અને ખ્રીટીશ હિન્દુસ્તાનમાં રાજ અને પ્રજા વચ્ચે આટલો સહકાર ન હોવાથીજ આપણી પરિષદ આવું કંઈ કરી શકતી નથી. અમે ધમ્મીએ છીએ કે ખેતીવાડીના વિકાસ માટે જેમ ખ્રીટીશ સરકારે ખાસ ખાતું ઉઘાડી તેમજ વાર્ષિક પરિષદ ભરી પ્રયત્નો આદર્યા છે તેમ ખેતી જેટલાજ ઉપયોગી નવા અને બુના અનેક હુન્નર ઉદ્યોગો વિષે પણ તે સંગીન શરૂઆત કરશે.

હિન્દની આર્થિક ઉન્નતિ કેવાં સાધનોથી સધાશે? સર વિશ્વેશ્વરરાય આ પ્રશ્નનો જવાબ નીચેના સ્મરણીય શબ્દોમાં આપે છે:—

આમ ખેતીવાડી અને હુન્નરો એક બીજા ઉપર-આધાર રાખે છે. હુન્નર અને વેપારના વિકાસને અનુ-કૂલ થાય એવું વાતાવરણ ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. મુસાફરીની સગવડો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. રેલ્વે અને રસ્તાઓનો વધારો થવો જોઈએ અને ગામડાંઓ વચ્ચે આવેલા ગાડીના રસ્તા મજબૂત બનાવવા જોઈએ. કોઈ પણ ગામ કે શહેર એવું ન હોય જોઈએ કે જેમાં હાલની વેપારી પદ્ધતિએ ચાલતી હોટલ કે ધર્મશાળા ન હોય. આપણાં શહેરોની વસ્તી જે હાલ કુલ વસ્તીના દસમાં ભાગ જેટલી છે તે તેના પાંચમા ભાગ જેટલી વધારવી જોઈએ. શહેરોના વિસ્તાર માટે યોજના યવી જોઈએ અને વેપારનાં “સબર્બ” અને કારખાનાંની જગ્યા નવા આવનાર માટે તૈયાર રાખવી જોઈએ. દરેક શહેરમાં ખેતી અને વેપારની વસ્તુઓ તેમજ હુન્નરના સંચાઓ અને “પ્લેન્ટ” દેખાડવા માટે સ્થાયી સંગ્રહસ્થાન હોવું જોઈએ. પુસ્તકશાળા, વાંચનગૃહ અને માહિતી મેળવવામાં સ્થાન પણ ખાસ જરૂરનો છે. એક એવું શહેર ન હોય જોઈએ કે જ્યાં અર્ધો રૂબા ઉદ્યોગો ન હોય; એક એવું ગામડું ન હોય જોઈએ કે જ્યાં એક કે વધારે ગામડી હુન્નર ન હોય.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫ મું.
નવું પુસ્તક ૧ લું.

ઓગસ્ટ ૧૯૧૫.

અંક ૨ બો.

નવજીવન.

આપાદ માસ આવ્યો છે. કૂર અને દુષ્ટ ઉન્હાળાએ દ્રેષણુદ્વિથી કચડી નાંખેલી સૃષ્ટિ ચૈતન્યમાસના પ્રચંડ પવન અને જળરજસ્ત આપટાંઓના વેગથી ભગૃત થવા લાગી છે. શાંત અને નિર્મળ આકાશ મેઘના વૃદ્ધોથી ઉભરાઈ ગઈ રહ્યું છે; ઘેર અંધારી રાત વીજળીના ચમકારાઓથી ચમકી રહી છે. અત્યાર સુધી સુસ્ત થઈ પડી રહેલાં સાગર અને સરિતાઓ નવજીવનની ચંચળ ઉર્મીઓથી ઉછળવા લાગ્યાં છે. ચૈતન્યહીન થઈ ગયેલા શુષ્ક કાળા ડુંગરાઓ હરીઆળા થઈ જીવતા બગતા થઈ ગયાં છે. જંગલો અને ખેતરો, વાડીઓ અને ખગીચાઓ નવજીવનના ઉત્સાહથી પ્રેરાયલાં લીલાંછમ તરવરથી વિલસવા લાગ્યાં છે. નવ ચૈતન્યથી ઉમંગ પ્રાપ્ત કરી જીવ, જામ, કેતકી, ચંપા આદિ પુષ્પો અવનવી અભિલાષા પરીપૂર્ણ કરવાની આશામાં પોતાનું અંતર્ગત માધૂર્ય સ્વચ્છદે પ્રકટાવવા લાગ્યાં છે. નવીન સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિગોચર થતી નવી લાવનાઓમાં શ્રદ્ધા રાખી આનંદ પામતાં પક્ષીઓ મનુષ્યને સ્વધર્મનું સ્મરણ કરાવવા, સ્વધર્મ પ્રવર્તાવવા માધૂર્યથી પશુ દંડતાથી હાક મારવા લાગ્યાં છે. ત્યારે શું આ

હાક સાંભળી મનુષ્યના હૃદયમાં નવી નવી આશાઓ નવી નવી અભિલાષાઓના અંકુરો નહીં પ્રકટ થાય ? જે સમયે સ્થાવર જંગમ સમસ્ત સૃષ્ટિ નવજીવનના ઉષ્ણ રૂધિરથી ધળકી રહી છે તે સમયે શું માનવહૃદય એવું સદંતર શુષ્ક, નિરસાહી, નિર્માલ્ય, નિર્જીવ થઈ ગયું છે કે તે જડતા ગ્રહી પાપાણુવત્ નિર્ચલ થઈ પડી રહેશે ? શું ત્હમને સ્થિતિની અનુકૂળતા નથી ? શું ત્હમારામાં શક્તિ નથી ? તો ત્હમે કપાળે હાથ દઈ દૈવનો વાંક કાઢી બેસી ન રહેઓ. ત્હમારી આસપાસ નજર નાખો. કાંટાની ઝાડીઓ ઉપર પણ વેલીઓ ચઢી સુંદર પુષ્પો વિકસાવી રહી છે; ઉકરડે પડેલા ગોટલાઓમાંથી પણ આમ્રના અંકુરો પુટી નીકળ્યા છે. કોયલને રાગ છે પણ રૂપ નથી, કમળને રૂપ છે પણ ગંધ નથી. એટલાજ વાસ્તે અમે કહીએ છીએ કે દૈવનો દોષ કાઢી બેસી ન રહેઓ, પણ આત્મબળની પરીક્ષા કરવા કાર્યનો આરંભ કરો, કૌસ્તુભ મેળવવા યત્ન કરો, લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમ કરો. અમીરસ હાથ કરવા સમુદ્રનું મંથન કરો. તેમ કરતાં કદાચ હલાહલ ઝેર પણ નીકળશે પણ તે ધારણ કરવા મહાસમર્થ મહાદેવ નીકળી આવશેજ એવી અચળ શ્રદ્ધા રાખી ત્હમારું કાર્ય અડગ હિમ્મત અને અપૂર્વ ધૈર્યથી ચલાવ્યાજ નાઓ. તો અમારી ખાત્રી છે કે જે મહાન શક્તિએ બીજમાંથી વૃક્ષ બનાવ્યું છે, જે સર્વવ્યાપક શક્તિએ સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિને ચૈતન્યથી ધળકતી બનાવી છે, જે અક્ષય શક્તિએ સૂર્ય ચંદ્ર તથા નક્ષત્રોને અમિત પ્રભાવથી સતત તેજોમય બનાવ્યાં છે તે અગ્રાધ શક્તિ ત્હમારા હૃદયમાં અમોઘ બળ પ્રેરી, ત્હમારી આશાઓ અને અભિલાષાઓ સફળ કરી, ત્હમારું કાર્ય સિદ્ધ કરી, ત્હમારા જીવનને ઉર્જિતલ યશસ્વી બનાવશે.

X.

૧ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

* “સાહિત્યનું પુસ્તક કેવળ કલ્પનાનો વિલાસ નથી, કે કોઈ ઉશ્કેરાયેલા મગજનો તરંગ નથી; પણ તે સમકાલીન રીત રીવાજોનો ઉતારો છે, અને બુદ્ધિનો એક પ્રકારનો નમુનો છે. એવું ધારવામાં આવ્યું કે સાહિત્યના ગ્રંથ ઉપરથી પાછલાં સેંકડો વર્ષ સુધીની, મનુષ્યની લાગણીઓ અને વિચારોની રેખા દોરી શકાય. એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તે સફળ થયો.”

ટર્ષનનો ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

૧. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાએલો નિબંધ.

* “It was perceived that a work of literature is not a mere play of imagination a solitary caprice of a heated brain, but a transcript of contemporary manners, a type of a certain kind of mind. It was concluded that one might trace from monuments of literature the style of man's feelings and thoughts for centuries back. The attempt was made, and it succeeded.”

Taine's History of English Literature.

યુરોપમાં અદારમી સદી જેમ વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્યનો જન્મનો હતો, તેમ ઓગણીસમી સદી એ રાષ્ટ્રીયત્વનો યુગ હતો. પહેલી ભાવનાનું વધારેમાં વધારે ગંભીર પરિણામ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન બન્યું; પણ બ્યારે ૧૮૧૫ માં વોટર્લૂના ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર ઉપર યુરોપની પ્રજાઓએ તે હીલચાલનું અને તેના રાક્ષસી પ્રતિનિધિનું શમન કર્યું, ત્યારે તોપની ગર્જનાઓ અને રૂધિરની નદીઓમાંથી “શાશ્વત ફ્રીનીકસ” ની માફક રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના ઉદય પામી. યુરોપમાં સુધારાની આગેવાની કરનાર ફ્રાન્સે એ ત્રણ વાર પોતાના રાજાઓનું ચિહ્નહાસન ઓલાવ્યા પછી છેવટે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વીકાર્યું. વેપારી અને રાજ્યકુશળ ઇંગ્લાંડમાં પણ પ્રજાકીય બુદ્ધિ પ્રસરી, જેથી ત્રણ રીફોર્મ બીજ પસાર કરી તેણે મધ્યમ અને મજૂર વર્ગના લોકોને રાજકીય હક આપ્યા. ઇંગ્લાંડ અને રૂશિયાની સહાયથી ગ્રીસે તુર્કસ્તાન સામે ખંડ ઉઠાવ્યું, અને છેવટે તેની બુદ્ધિ ધુસરી ફેંકી દધને સ્વતંત્ર બન્યું. પરંતુ જે જે દેશોમાં નવી ભાવનાએ વીજળીક ત્વરાથી અજળ પરિવર્તન કર્યું તે તો ઈટાલી અને જર્મની હતા. અંદરના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે યદને અને દેશોએ લગભગ એકજ સમયે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી. નેપોલીયનના ધ્રુવરાથી બાગેલું ઈટાલીએ ત્રણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઓસ્ટ્રીયાથી સ્વતંત્ર બન્યું, અને જર્મનીએ સિકા-ઓથી પોતાના ઉપર પડતી ઓસ્ટ્રીયાની ઝેરી છાયાને દૂર કરી. અને ઓગણીસમા શતકના છેલ્લા ભાગમાં સ્લાવ કોમની જે રાષ્ટ્રીય હીલચાલ બગી છે, તેણે હાલનો રણયજ્ઞ મચાવ્યો છે.*

રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રવૃત્તિમય યુરોપની માફક ચિન્તનશાલી એશિયાએ પણ ઓગણીસમા અને વીશમા સદીમાં સિદ્ધ કરવા માંડી છે, એ એજ જણાવે છે કે તે અમુક દેશ કે ખંડની નહિ, પણ આખા યુગની ભાવના છે. થોડા સમયથી તુર્કસ્તાન અને ઈરાને બાગ-તિનાં આશાજનક ચિન્હ દેખાડ્યાં છે, અને જગતમાં વધારેમાં વધારે રૂઢીપૂજક ચીને મંચુ રાજ્યને જોતજોતામાં નિર્મૂલ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. જો આ દેશોની

* “That work (the characteristic work of the nineteenth century) consisted in the revelation of the potent force of Nationality as a principle of unification and a principle of disruption. Liberated by the French Revolution and the Napoleonic wars that principle found its most conspicuous illustration, in the unification of Germany and Italy; in the quickening of dead bones in the provinces subject to the rule of the Turks; and above all perhaps in the movement towards the political unification of the British race scattered in a hundred homes throughout the world.”

The Remaking of Modern Europe.

J. A. R. Marriot.

યુરોપમાં અદ્યારમી સદી જેમ વ્યક્તિત્વાત્મ્યનો જમાનો હતો, તેમ ઓગણીસમી સદી એ રાષ્ટ્રીયત્વનો યુગ હતો. પહેલી લાવનાતું વધારેમાં વધારે ગંભીર પરિણામ ફ્રેંચ રૅવોલ્યુશન બન્યું; પણ બ્યારે ૧૮૧૫ માં વૉટર્ડના ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર ઉપર યુરોપની પ્રજાઓએ તે હીલચાલનું અને તેના રાક્ષસી પ્રતિનિધિનું શમન કર્યું, ત્યારે તોપની ગર્જનાઓ અને ડ્રધિરની નદીઓમાંથી “શાશ્વત ફીનીક્સ” ની માફક રાષ્ટ્રીયત્વની લાવના ઉદય પામી. યુરોપમાં સુધારાની આગેવાની કરનાર ફ્રાન્સે જે ત્રણ વાર પોતાના રાજ્યોનું સિંહાસન ડોલાવ્યા પછી છેવટે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વીકાર્યું. વેપારી અને રાજ્યકુશળ ઇંગ્લાંડમાં પણ પ્રજાકીય જુસ્સો પ્રસર્યો, જેથી ત્રણ રીફોર્મ બીલ પસાર કરી તેણે મધ્યમ અને મનુર વર્ગના લોકોનેમ રાજકીય હક આપ્યા. ઇંગ્લાંડ અને રૂશિયાની સહાયથી ઓસ્ટ્રિયાને તુર્કિસ્તાન સામે માનવ-ઉક્ષાલ્યું, અને છેવટે તેની જુસ્સી ધુસરી ફેંકી દઈને સ્વતંત્ર બન્યું. પરંતુ પણ દેશોમાં નવી લાવનાએ વીજળીક ત્વરાથી અજળ પરિવર્તન કર્યું તે તો ઇટાલિને ક્રાંતિનાં જર્મની હતા. અંદરના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે યદને જ એવી છાપ લગલગ એકજ સમયે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી ને પોલીશનના ધુન ઇટાલી એ ત્રણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઓસ્ટ્રીયાથી સ્વતંત્ર બન્યું, અને ઓથી પોતાના ઉપર પડતી ઓસ્ટ્રીયાની ઝેરી છાયાને દૂર કરી તુર્કી રીતે મહાશારત શતકના છેલ્લા ભાગમાં સ્લાવ કોમની જે રાષ્ટ્રીય હીલચાલ બજ સજી ધાર્મિક જુસ્સાથી રણયજ્ઞ મચાવ્યો છે.*

૨. ધારણ કરનાર યુરોપનોતું
જાવે છે. કાલિદાસ અને ભવભૂત

રાષ્ટ્રીય લાવના પ્રવૃત્તિમય યુરોપની માફક ચિ. ઉત્તમ કાવ્યો અને નાટકોમાં પણ હીસમા અને વીશમા સૈકામાં સિદ્ધ કરવા માંડીએનુસરનાર-તેજ અને પ્રતાપને બદલે કલા ખંડની નહિ, પણ આખા યુગની લાવનામેલી અને વધારે અસ્ત થવાનાં ચિન્હો દર્શાવતી તિનાં આશાજનક ચિન્હનવ્યર્થ છે. તેવીજ રીતે શેક્સપીયર સોળમા સૈકાની ઈંગ્લેન્ડ પ્રજાને રાજ્યને ભેતભેતામાંડના યુરીટન યુગનો, ડાઈન્ટી મધ્યકાલીન ઇટાલીનો, ફ્રેન્સ સ્વતંત્ર

—રનાર ફ્રાન્સનો અને શીલર રાષ્ટ્રીય લાવનાથી સળગતા જર્મનીનો પૂધ હતો. જનસમૂહના હૃદયમાં જે લોહી વહેતું હતું, તેજ તેમની ધૈર્યકતું હતું; વિદ્વાનોના મંડળોમાં અને લોકોના સંઘમાં જે લાગણીઓ, તે તેમના મગજમાં ઉછળતી હતી. પ્રજાની નાડ તેમણે પારખી, લમથી તેમણે પ્રજાજીવન ચીતર્યું અને પ્રજાએ તે ચિત્રો પારખી પોતાનાં ત્યકારોએ પ્રજાને ઓળખી સાહિત્ય રચ્યું, પ્રજાએ સાહિત્યકારોને ઓળખ્યા, ત્યને સ્વીકાર્યું.

જે લેખકો ખરા રાષ્ટ્રીય આગેવાનો છે, તો સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ ખરો ઇતિહાસ છે. મનુષ્યનું ખરૂં જીવન એ તેના શરીરનું નહિ, પણ મનનું-મનુ-ખરો ઇતિહાસ એ તેના વ્યાવહારિક સંયોગોનો નહિ, પણ તેના માનસિક રોનો. રાજ્યોનાં પરિવર્તન, ઉમરાવોના કલહ, લશ્કરના રણજંગ, એ અલભત

ઇતિહાસજ્ઞ છે. પરંતુ સામાન્ય જનસમુદાય કુટુંબમાં અને ન્યાતંત્રતામાં, ગામડાંઓનાં ચોરામાં કે શહેરના, બજારોમાં, પંચની સભાઓમાં કે મહાજનના મંડળોમાં, કેવું જીવન ગાળે છે, કયા વિચારો અને ભાવનાઓ તેમના જીવનને પ્રેરે છે અને પ્રયુક્ત બનાવે છે, એ જ્યાં સુધી સમજાયું નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાનો ઇતિહાસ અપૂર્ણજ કહેવાય. આ ઉપયોગી માહિતી આપણને સાહિત્યજ્ઞ આપે છે. સૈદ્ધાંતોની રાત્રિમાં તારલાની માફક ચમકતા લેખકો પોતાની દિવ્યપ્રભા લોકજીવન ઉપર વર્ષાવતા હોવાથી તેમના પુસ્તકોમાંથી ઘણો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ઘંડી શકાય. હોમર અને એરીસ્ટોટલથી માંડી આયરન અને ગીટી સુધી યુરોપના મોટાં લેખકોના અથો વાંચતાં આપણી દૃષ્ટિસમીપ યુરોપનો માનસિક ઇતિહાસ તાદ્રશ થાય છે. યુરોપના કરતાં પણ આપણા દેશને અને ખાસ કરીને તેના અર્વાચીન યુગને આ હકીકત વધારે લાગુ પડે છે; કારણ કે યુરોપમાં સાહિત્ય અને રાજ્ય વચ્ચે જે નિકટ સંબંધ સચવાયો છે તે મુસલમાનોના હુમલા પછી આપણા દેશમાં તુટી ગયો છે. તે પછી અનેક દેશી અને પરદેશી રાજાઓના રાજ્યભાર નીચે આપણો દેશ ચગદાયો, અને હિન્દુ પ્રકૃતિ અને ગામડાની પંચાયતોને ધન્ય છે કે આપણી પ્રજાએ પોતાનું કંઈ પણ વ્યક્તિત્વ સાચવી રાખ્યું. પુરાણના કાળમાં પણ જે કાંઈ સત્વ હિન્દુસમાંજને શોભાવતું હતું તે પણ ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થયું, અને તેથીજ રજપૂતોના રાસા અને રામદાસનાં દાસગોષ્ઠ શિવાય જીલમના મર્મલેદક પોકારો કે સ્વતંત્રતાનાં કાલ્પનિક ગીતો આપણને સાહિત્યમાં જડતાં નથી. પરિણામે જે ધાર્મિક, નિરાશ, અને નિર્જળ જીવન આપણા લોકોએ ગાળ્યું છે, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન સાહિત્યમાં આપણને થાય છે. પહેલા અરસામાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ શુજરાતમાં, ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિએ બંગાળામાં, તુકારામ અને નામદેવે દક્ષિણમાં, અને તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મની અને ખાસ કરીને ભક્તિમાર્ગની કવિતા ગાઈ. એ યુગ કેવળ ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો હતો. પછીથી કવિની કલ્પનાને અને મનુષ્યના જીવનને ધર્મની સીમાઓ સાંકડી લાગી, અને શુજરાતમાં ગ્રેમાનંદ અને સામળે, અને બંગાળામાં સુકુંદરામ અને રામપ્રસાદે સાંસારિક વાર્તાઓ રચી. ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆત સુધીમાં જે બીજા લેખકો થયા, તેમણે નિર્ધન અને પરાધીન સ્થિતિને કંઈક રસમય બનાવવાને માટે એજ દીશાઓમાં અંતર રચ્યા હોય તેમ જણાય છે. ઈંગ્લેન્ડ કેલવર્ણીના પ્રચારથી સમગ્ર હિન્દના સાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ થયો છે, અને ફરીથી રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ અને સાહિત્ય વચ્ચે સંબંધ નિકટ બને છે. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને બાંકીમચંદ્ર ચેટરજી, નર્મદાશંકર અને ગોવર્ધનરામ એ પશ્ચિમના સંસ્કારોથી સુધરતા અને સુંઝાતા હિન્દના પ્રતિનિધિઓ છે.

આમ આપણે જોયું કે ઉત્તમ સાહિત્ય સર્વત્ર રાષ્ટ્રીય તત્વથી ભરપૂર છે; અને છતાં આ વાતની પ્રતીતિ ત્યારેજ થાય છે, કે જ્યારે આપણે સાહિત્યનું અવલોકન રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ ત્યારે. ઓગણીસમા શતક પહેલાં વેદ અને મહાભારત, શેકસપ્તી. અર અને સીદ્ધને, જનસમાજનાં હૃદય ઉપર ઉર્ડા સંસ્કાર પાડ્યા છે; અને પ્રસંગે

પ્રસંગે પ્રજાઓને જુસ્સાદાર અને વેગવતી બનાવી છે. છતાં તેનું રાષ્ટ્રીય સત્વ તે વખતે સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યું હતું એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું ખરું રહસ્ય તે સાહિત્ય કરતાં પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિમાં રહેલું છે, અને આ જમાનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પૂખ્તી હોવાથીજ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને ઘણું પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય તત્વોની માફક જનસમાજની વિવિધ ભાવનાઓ અને વૃત્તિઓના તરંગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ પહેલાના યુગમાં જે લાગણી ઘણીમાંની એક હતી, તેને હવે એક એવી જીવંત ભાવનાનું પદ મળ્યું છે, કે જે વિચાર અને જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવે. કુદરતે મનુષ્યમાં ઘણી વૃત્તિઓ અને લક્ષણો મુકેલાં છે; પણ તે બધાં એકજ વખતે સિદ્ધ થતાં નથી-થઈ શકેજ નહિ. નિરવધિ કાલસાગરના જુદા જુદા તરંગો અમુક અમુક ભાવનાઓને-કોઈ વખતે ધાર્મિક તો કોઈ વખતે સાંસારિક, કોઈ વખતે વ્યક્તિત્વની તો કોઈ વખતે રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાઓને-પોતાની મગરૂંચ ટોચ ઉપર ઊંચે છે, અને આપણા જમાનાએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને તારની કહેલી હોવાથીજ આપણે તે દૃષ્ટિથી સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ છીએ.

તે દૃષ્ટિ તે કઈ? રાષ્ટ્રીયત્વમાં સ્વદેશભિમાનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ તેના અર્થ વધારે વિશાળ છે. તેમ દેશના મહાપુરુષોને માન આપવું, કે ઐતિહાસિક સ્થળોને ગંભીર-ભાવથી નીરખવાં, એમાંજ રાષ્ટ્રીયત્વ સમાતું નથી. ઇતિહાસ અને સાહિત્યે જમાનાઓથી જમાવેલાં પડોળેને તોડીને રાષ્ટ્રીયત્વ ઉંડું ઉતારે છે-લોકધર્મ અને સમાજસંસ્થાઓની પણ પેલીઘેર તે જુએ છે-સમાજનાં કહેવાતાં લક્ષણો અને સ્વભાવથી પણ તે સંતોષ પામતું નથી. પણ જ્યારે સમાજના અંતર્ગત હૃદયને-આશા અને લાગણીથી ઘનકતા હૃદયને તે નીહાળે છે અને ચૂંચાય છે ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ બને છે. તે ઉંડું અંતઃકરણ (genius of the nation) સમાજના મૂળ તત્ત્વરૂપે સમજાય છે; ધર્મ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય એ ગોણુ લેખાય છે અને મૂળતત્ત્વની પ્રતિતિ કરાવે છે એટલે અંશે તે રાષ્ટ્રીયત્વને પ્રિય છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના જેણે ધર્મરૂપે સ્વીકારી છે, એવો રાષ્ટ્રભક્ત પોતાના દેશ અને દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ વસ્તુઓને-વ્યક્તિઓને તેમજ સંસ્થાઓને, નીરસ તત્ત્વજ્ઞાનને તેમજ રસિક કવિતાને, સુંદર કુદરતને તેમજ ઐતિહાસિક અવશેષોને, ઉભરાતા અંતઃકરણના મસ્ત ઉત્સાહથી ચૂંચાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિને કેવલ છુટ્ટી અને અલગ નહિ પણ તેના ભૂતકાળ અને ભવિષ્યના સંબંધમાંજ તે નીહાળે છે. જે માતૃભૂમિનું પોતે સંતાન છે ત્હને સદ્ગામ્યના શિખર ઉપર ચડાવનાર, કે ચડતી પડતીના કાળચક્રમાં અંપલાવનાર ભૂતકાળને તે ગંભીર ભાવથી પૂજે છે; તેમ તેના અણુદીકા પણ આશા-જનક ભવિષ્ય ઉપર તે પોતાના ઉત્સાહી હૃદયને ટેકવે છે. ઐતિહાસિક ખંડેરી માંડીને ચમત્કારી વીરપુરુષો સુધી અને પુરાતન કાળના અંધકારમાંથી નીકળતા દેશના પ્રારંભકાળથી માંડીને ભાવભરી કદ્દપના સૂચવે તેવી દૂરની ભવિષ્ય રૂપાઓ સુધી દેશને સંપૂર્ણ રીતે ચાનાર દેશભક્તનોજ એ આવેશભર્યો ઉદ્ગાર છે, કે

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સાહિત્યનું અવલોકન કરવા વિષે એક શબ્દ બોલવાનો જરૂર છે. પ્રથમ તો સાહિત્યને રાષ્ટ્રીય વર્ણુ આપવા માટે એ જરૂરનું છે, કે સાહિત્ય અને લોકજીવન વચ્ચે સંબંધ બારીકાઈથી તપાસવો જોઈએ, અને પ્રજાની સ્થિતિ પડતી તથા આશાનિરાશાના પડઘા સાહિત્યમાં સંભળાવા જોઈએ. પણ આટલું જ બસ નથી. પ્રો. ટેઈન જેવો પરદેશી વિદ્વાન ઇંગ્લાંડના સાહિત્યમાં ઈંગ્રેજોનાં પ્રબલક્રીય લક્ષણો ગમે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી પારખે; તોપણ ઇંગ્લાંડનો કયો સાચો પુત્ર તે ઇતિહાસથી સંતોષ પામશે? પોતાની સમાજનાં જે ચિત્રોથી તેનું હૃદય ઉછળશે, તેનું તાદ્રશ પણ લાવહીન વર્ણુ તે ઇતિહાસમાં વાંચશે; જે કવિઓનાં કાવ્ય વાંચતાં તેની નાકી ધબકશે તેનું વિદ્વત્તાભર્યું પણ નીરસ વિવેચન તે ઇતિહાસમાં તેને દેખાશે. આ ઉપરથી જણાશે કે સાહિત્યની ખરી સમાલોચના તેજ ગણાય કે જે મમતાભરી દેશભક્તિથી કરવામાં આવે. સમાજ અને સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ સમજાવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તે સમાજ અને સાહિત્ય મારાં છે, એ લાવ દીપી નીકળવો જોઈએ. જે શુષ્ક વિદ્વાનોને આવા અવલોકનમાં સત્યનું સ્ખલન થતું લાગે, તેમનો લાવહીન અભ્યાસ અને નિર્ભવ વિદ્વતા તેમને મુખારક છે. તેમણે સમજવાની જરૂર છે, કે સર્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણા મનથીજ ઘડાય છે, અને પોતાનાથી ભુદ્ધી દૃષ્ટિએ જોનારને આંધળો અથવા કાંઠો કહેવો, એ મનની સંકુચિતતા સૂચવે છે. વધારામાં હમે પૂછીશું કે આપણા કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ તરફ આપણે આર્દ્રલાવથી જોઈએ છીએ તેથી શું તેમના વિષે આપણા અભિપ્રાયો અસત્ય કે એકમાર્ગી હોય છે? જેમ આપણા સ્નેહીઓના તેમ આપણી જનસમાજના સદ્ગુણોને આપણે સાતમે આકાશ ચડાવીએ તેમ તેના દોષને પણ આપણે જોઈ શકીએ અને તે દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરીએ—પણ તટસ્થ મનુષ્યના થંડા શબ્દોથી નહિ પણ સ્નેહીના મમતાભર્યાં વચનોથી. આ કહેવાની ખાસ જરૂર એટલાં માટે છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઓછું વિકસેલું હોવાથી તે વિષે જરાપણ ઉત્સાહ દર્શાવવો એ કેટલાક મંડળોમાં પાપરૂપ ગણાય છે. પરંતુ તેઓ ભુલી જાય છે કે તે જેવું છે તેવું આપણા પૂર્વજોનું—આપણું છે; અને તેનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી ગુજરાતના ઇતિહાસપટ ઉપર ઝમકતા થોડા દીપને જાળવવ્યમાન કરવા એ આપણો પવિત્ર ધર્મ છે.

આટલું સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વિષે. પણ જો આપણે ફરીથી યુરોપના ઓગણીસમા શતક તરફ દૃષ્ટિ કરીશું, તો આપણને જણાશે કે, પાછલા સાહિત્યનું અવલોકન કરીનેજ લેખકો સંતોષ પામ્યા ન હતા. અને સંતોષ પામે પણ કેમ? જે યુગનો મહામંત્ર રાષ્ટ્રીયત્વ હતો, તે યુગના સાહિત્યને પાને પાને તે મંત્ર આલેખાય એમાં શી નવાઈ? આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે તે સમયમાં ઘણાં રાજ્યોનાં પરિવર્તન થયાં, અને ઘણી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર બની. આ ગંભીર હિલચાલોમાં સાહિત્ય કેટલે અંશે સહાયભૂત થયું, તે ઇતિહાસના વાચકો જાણે છે. લેખકોને કેવળ હૃદયના ઉભરા ઠાઠવાના નહોતા; તેમને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતન જગાડવાનું હતું, અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ સાધવાની હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય મહત્તાના ધ્વનિ પ્રજાના મનમાં ગળવવામાં નથી રાખી

તેમણે લેખનચાતુર્યની મણા, કે નથી દાખવી તેમણે જુરસાની ઠમીના! અનેક વિભાગોમાં તુટી ગયેલા દેશને એકત્ર બતાવવા અને મધ્યકાળની જડતામાંથી મુક્ત કરી તેને શક્તિમાન અને આત્માભિમાની બતાવવા, તેમણે એક પાસથી ઇતિહાસના ભવ્ય ભંડાર ખાલી કર્યો અને બીજી પાસથી પોતાના પ્રભાવશાલી મગજનું અપુટ ધન તેમણે ખુટાડ્યું. ત્હેમની કલમમાંથી વર્ષો સુધી ચેતનમય અગ્નિ ઝર્યો, અને ત્હેના તાપથી પ્રજા સફાળી ઉઠી,—કદી પણ ન ઉઘવાને હમેશને માટે બાગી.

આ બહુધં અસરનું રહસ્ય જોવું બહુ મુશ્કેલ નથી. લેખકોએ પોતાના દૈશને ઘણી કંગાળ અને પતિત સ્થિતિમાં જોયા. પણ રાજ્યની સત્તાથી ન ડરીને અને લોકોના નિરુસાહથી ન ગભરાઈને ત્હેમણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોતાના ધર્મરૂપે સ્થાપી. તે ભાવનાનો પ્રચાર કરવા તેમણે ઇતિહાસના સ્મરણીય પ્રસંગો અને વીરનરોનાં જીવનચરિત્રોને કવિતા, નાટક, નવલકથા વગેરે સાહિત્યનાં અનેક રૂપમાં ઉતાર્યાં. તેમ બીજા દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ જે કંઈ ઉત્તેજક અને પ્રોત્સાહક વસ્તુ ત્હેમને મળી, તે તેમણે પોતાની મર્મલેદક લેખિનીમાં ઉતારી. જ્યારે ઐતિહાસિક હકીકત તેમને અપૂર્ણ લાગી ત્યારે ત્હેમણે પોતાની કલ્પનાનો આશ્રય લીધો. ભવિષ્યનાં દિવ્ય સ્વપ્નેને આકર્ષક રંગોમાં ચીતરી. અને હયાત વસ્તુસ્થિતિ સાથે તેના વિરોધ દર્શાવી ત્હેમણે પ્રજામાં અસંતોષ અને આવેશ વધારી મૂક્યાં. ભયંકર રણક્ષેત્રો અને નિર્જન મહેલોમાંથી નીકળતું મર્મદારક સંગીત ત્હેમણે દેશબંધુઓને સંભળાવ્યું. આકાશના નક્ષત્રોમાં અને સમુદ્રનાં તરંગોમાં, પર્વતની ઉંડી ગુફાઓમાં, અને ત્હેની પાસે વહેતા શાન્ત જળાશયોમાં દેશની મહત્તાના ભયંકર ત્હેમણે લોકોને સંભળાવ્યા. આમ નિબંધો અને પત્રો, ભાષણો અને ઉપદેશો, કવિતા અને સંગીત, એ બધાથી તેમણે જે કયું તે વિસ્તારથી વર્ણવવા અમે માગતા નથી. જેમના હૃદયમાં એક મ્હોટો વિચાર જન્મ્યો છે, તે તેઓ કેવી રીતે પ્રસારશે, તે કહી શકાતું નથી. પણ એટલું તો નિઃસંશય કે પોતાની હેતુસિદ્ધિને અર્થે તેમણે ભૂતકાળમાં અવનવા વિષયો અને વિવિધ લેખનપદ્ધતિઓ ચોંટા છે, તેમ ભવિષ્યમાં પણ ચોંટશે.

આમ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાને સાહિત્યનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાની, અને રાષ્ટ્રીય જ્યોતિ જગાવે એવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની ઘણી જરૂર છે. આપણા સાહિત્યમાં આ કાર્ય કેટલે અંશે થયું છે, એ વિચાર કરતાં સર્વ દેશભક્તોને ખેદ થયા શિવાય રહેશે નહિ. રોમેશયંદ્ર દત્તાના “પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ” (History of the Ancient Civilisation) અને “બંગાળાનું સાહિત્ય” (Literature of Bengal) ની હારમાં શોભે એવું ગુજરાતી સાહિત્યનું કયું દિગ્દર્શન આપણી પાસે છે કે જે વાંચતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય? અને જો આમ અવલોકનમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, તો દેશાભિમાની હૃદયના ઉકળતા ઉદ્ગારો સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર ક્યાંથીજ થાય? જે એક બે મુખ્ય અપવાદો છે, તે આ શૈચનીય શૂન્યતાને

વધારે પ્રકટ કરે છે. ગુજરાતના જે જે યશસ્વી લેખકોનું આપણે વારંવાર સ્મરણ કરીએ છીએ, તેમણે-એકે રસિક સંવાદોમાં અને ધીન્નએ સશક્ત ગ્રંથોમાં આપણી સમાજના ઘણા સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા છે. છતાં તેમના સમયમાં પણ મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા વક્તાઓની જીભમાંથી અને બંકીમચંદ્ર ચૈટરજી જેવા લેખકોની કલમમાંથી દેશાભિમાનનો જે જુસ્સો વહેતો હતો, તે, તેમના ચિંતનશીલ મગજને સ્પર્શ કરવા અસમર્થ નીવડ્યો, અને પરિણામે તેમનાં આકર્ષક અને સુંદર લખાણોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનનો પાસ જોડ્યો એવો લાગતો નથી.

પરંતુ જે મહાન કાર્ય ગુજરાતના પાછલા લેખકોએ કર્યું નથી, તે ગુજરાતનું નવું લેખકમંડળ હાથ ધરશે. નવાં સૈકાનું પ્રભાવ થતાં નવું જીવન દેશમાં સ્ફુર્ત્યું છે, અને ગુજરાત તે જીવન આતુરપણે ઓલે છે. રાષ્ટ્રીય આવેશથી પ્રેરાયલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતની કમજોર છતાં મુદ્દિશાળી અને વહેમી છતાં વ્યાવહારિક પ્રબળ પોતાની ગણી ચઢાશે, અને ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓને ચોમેર જામેલા અંધકારમાં પ્રકાશતા થોડા દીવા ગણી તેને માટે મગરૂર થશે. ગુજરાત તથા હિન્દના ઇતિહાસનાં ઉજ્જવળ પાનાં ઉઘાડી પ્રબળ ફરીથી મહત્વાકાંક્ષી અને મહાન તેઓ બનાવશે,—લાગણીભર્યાં વિચારોથી અને પ્રોત્સાહક કલ્પનાથી હિન્દના ઉદયનો દિવસ સમીપમાં લાવશે !

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

સાદાં જીવનની સાવનાઓ.

હાલમાં થોડા વખતથી દેશના જુદા જુદા ભાગમાં સાદાં જીવનની સાવનાઓ વિધે ચર્ચાઓ થતી જોવામાં આવે છે. આ સ્વભાવિક છે કારણ કે પશ્ચિમના મુલકોમાં પણ આ જમાનાની વધતી જતી સ્થૂલ સાવનાઓની રૂઢાંચે અભાવ થવાથી “સાદું જીવન”—એ જીમ ચાલી રહી છે. યૂરોપના પૈસાદાર અને અમીરી કુટુંબનાં સ્ત્રી પુરુષોને જે માન-સિક્ક અને શારીરિક શાન્તિ મુઘરેલાં શહેરમાં મળી શકતી નથી તે શાન્તિ કેરે પાસે સહ-રાનાં રણોમાં કે રેતીનાં ડુંગરોમાં શોધવા તેઓ જાય છે. આપણા દેશમાં સાદાં જીવનને છોડી દઈ અતિશય મોજશોખ તરફ પ્રયાણ કરવાનો એટલો બંધો લય નથી કારણ કે આપણા લોકો ગરીબ છે તેમજ આપણા ધર્મ અને સમાજના સ્થાપકોએ પણ આપણા જીવન ઉપર સાદાઈની છાપ એટલી ઉંડી બેસાડી છે કે તે નીકલી જવાનો લય નથી. તોપણ જેમ એક તરફ ગ્રામ્ય ન હોવાનું જોઈએ તેમ ધીજી તરફ પણ તે હોવા દેવું ન જોઈએ. અતિ સ્થૂલતા અને જડતાની રૂઢાંચે જેમ સાવધ રહેવાની જરૂર છે તેમ અતિશય સાદાઈ તરફ પણ હળી જવામાં નુકશાન રહેલું છે. આવી બંનેની સાદી જીંદગીની સાવનાઓ ઉપર આપણા દેશનાં એક વિદ્વાને ગયે વર્ષે એક લેખ લખ્યો હતો તેનો મહેં પ્રત્યુ-

તર વાળ્યો હતો. તે પછી શ્રીયુત્ ગાંધીએ આ દેશમાં આવી સાદા જીવનની ભાવનાઓ વિષે કેટલાક વિચારોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ હેમણે હાલ “ સત્યાગ્રહાશ્રમ ” નામનું આશ્રમ ખોલેલું છે, હેમમાં તે ભાવનાઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવશે એમ ધારવામાં આવે છે. શ્રીયુત્ ગાંધી જેવા પુરૂષના વિચારો સ્લામે ઠંઠ પણ ટીકા કરવી એ ધૃષ્ટતા તો ગણાય; પણ મહારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે એ વિચારો હાલના સમયને અનુસરતા નહિ હોવાથી આપણની પ્રગતિને હાનિકારક થવાનો ભંભ છે. આવી સમજથી ઉપર જણાવેલા વિદ્વાન ગૃહસ્થને મહેં લખેલો પ્રત્યુત્તર થોડા સુધારા વધારા સાથે હું અત્રે વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું:

ભાઈ.

સાદા જીવનની ભાવનાઓ વિષે તમારો લેખ વાંચ્યો. તે લેખ તમારી હમેશની વિદ્વતા અને ખુદ્ધિપ્રાણવ્યથી ભરપુર છે પણ હેમમાં કેટલાએક એવા મત છે કે જે મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણા દેશને તથા દેશખંડુઓને ઘણું નુકશાન કરે એવા છે. તે માટેજ હું તે મત તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવાની તથા તે ખાળત કેટલીક સૂચનાઓ કરવાની આ તક લઉં છું.

૧. તમારો મૂળ સિદ્ધાંત એવો લાગે છે કે આપણું-એટલે હિન્દુસ્થાનનું પ્રાચીન સામાજિક બંધારણ હાલના પાશ્ચિમાત્ય બંધારણ કરતાં વધારે ચઢીચાતું હતું. આ બે બંધારણોમાંથી કયું સાફ અને કયું ખોટું એ એવો સવાલ છે કે જે વિષે બધા એકમત ભાગ્યેજ થઈ શકે. હું પોતે તો એમ ધારું છું કે હનીયાની જુદી જુદી પ્રજાઓનાં બંધારણ જુદી જુદી પરિસ્થિતિથી બનેલાં હોય છે અને હેમમાંથી કોઈ પણ બંધારણ સર્વોત્તમ છે એવો દાવો કરી શકાય નહિ. હમે ક્રૂર આપણા બંધારણમાંજ શ્રેષ્ઠતા જુઓ છો અને પાશ્ચિમાત્ય બંધારણને નર્કના ખાડા સમાન ગણો છો એ શું વ્યાજબી છે? કોઈ પણ બંધારણ સાફ છે કે ખોટું હેમની મૂળ કસોટી એ છે કે તે બંધારણથી પ્રજામાં જીવન છે કે નહિ. હેમની રગોમાં હિંમત, ન્યાયખુદ્ધિ, સ્વતંત્રતા અને દેશભિમાન ઉછળે છે કે નહિ. પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં ખોડખાંપણ છે (અને તે કઈ પ્રજામાં નથી!) પણ તમારા જેવા ઇતિહાસવેત્તા કદી પણ એમ કહી શકે કે આ સર્વ ગુણો હેમનામાં નથી! પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં ઘણી વાર નિર્દયતા જોવામાં આવે છે. (હાલજ બલ્ગેરીયાનો દાખલો લ્યો.) બીજા દુર્ગુણો પણ હેમનામાં નજરે પડે છે. પરંતુ હેમનામાં ઉછળતું જેથી ગર્જન કરતું જીવન છે, અસં-કુચિત સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો છે. ક્ષયથી પીડાતો માણસ બીજા ઉપર કદી જીત મેળવી શકેજ નહિ તેજ પ્રમાણે થેટ ઓટન જે બીજા પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાઓમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તે જ કેવળ દુર્ગુણથી દૂષિત હોત તો હિન્દુસ્થાન જેવા મોટા દેશ ઉપર તે કદી રાજ્ય ચલાવી શકત નહિ. ત્રીશ કરોડની વસ્તી ઉપર આટલા વર્ષથી રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિમાન થયું છે તે ક્ષયરોગની નીશાની નથી પણ એક બળ અને સારા સામાજિક બંધારણનું જ ચિન્હ છે.

x

x

x

x

x

૨. ત્હમારો મૂળ ક્રોધ ઇંગ્રેજ કેળવણી સામે લાગે છે. એ તો નિઃસંદેહ જ છે અને ત્હમે પણ તે કબૂલ કરો છો કે ઇંગ્રેજ પ્રજાની ચંડતીનાં મૂળ કારણોમાં ઇંગ્રેજ ભાષા છે. તે સાહિત્યથી ત્હેનામાં સ્વતંત્રતા, ઉત્સાહ, ન્યાય, નીકરતા વગેરેનું રોપણ થયું છે. આપણા દેશનું સાહિત્ય ભૂટી ન જવું જોઈએ એ વાત ખરી છે. પણ ઇંગ્રેજ જેવું પ્રભાવશાળી સાહિત્ય આપણાં બાળકો-હિન્દની ભવિષ્યની પ્રજા શીએ ત્હેમાં શો અનર્થ હોઈ શકે? જ્યારથી મેંકોલેની રાજનીતિથી-(જે ત્હમે વખોડી કાઢો છો) ઇંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રસાર આ દેશમાં થયો ત્યારથી નવા જીવનની શરૂઆત થયેલી છે. આ નવા જીવનના મૂળ તત્વો તે સ્વતંત્રતાનો, જુસ્સો, ન્યાયની વૃત્તિ અને ઉત્કર્ષની અભિલાષા છે.

૩. સંતોષ એ આપણા જુના જીવનનો મૂળ બોધ હતો. શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્-ગીતામાં મહાનીભરેલા કર્મયોગનો જે બોધ કર્યો હતો તે ભૂટી જઈ આપણા લોકોએ નિર્જાળતાથી અને ભીરૂતાથી. સંતોષનો મંત્ર પકડી રાખ્યો છે. આથી જ એક વખતે સ્વર્ગસ્થ સ્વામી વિવેકાનંદે શોચ બતાવ્યો હતો કે જ્યારે પશ્ચિમની પ્રજાઓએ ઇસુ ખ્રીસ્તનાં સંતોષના સિદ્ધાન્તોને વીસારી દઈ પ્રવૃત્તિનાં સિદ્ધાન્તો ગ્રહણ કર્યા છે ત્યારે આપણાં લોકોએ શ્રી કૃષ્ણનાં પ્રવૃત્તિનાં સિદ્ધાન્તો વીસારી દઈ સંતોષનો મંત્ર સ્વીકાર્યો છે. આપણે ઘણી અધોગત સ્થિતિમાં છીએ તે વખતે પ્રજાને સંતોષનો બોધ આપવો એ મોટું પાપ છે. સંતોષ એ દુર્જાળ મનુષ્યોનો આશ્રય-આશ્વાસન છે. પોતાની દુર્જાળતા આ કહેવાતા સંતોષની પાછળ તેઓ ઢાંકે છે. આપણા લોકો જેઓ આજે સેંકડો વર્ષોની પરાધીનતા ભોગવી નિર્જાળ થઈ ગયા છે તથા સામાજિક બંધારણની ખામીઓને લીધે જેઓ શુભામી જીવન ગણે છે ત્હેમને સંતોષ કરતાં પ્રિયતર એક પણ સિદ્ધાન્ત નથી. આવા લોકોને ત્હેમના મૂળ અસાધ્ય રોગમાંથી મુક્ત કરવાને બદલે તે રોગમાં સડવા દેવા-એ ત્હમારો સિદ્ધાન્ત છે. સંતોષના ઉપદેશથી, ઉત્કર્ષ માટે જે કંઈ ઉત્સાહ હશે તે નષ્ટ થશે, અને હાલની સ્થિતિને જ શ્રેષ્ઠ માની આપણા ચીનાઈ એટીઓ આલસમાં જ મસ્ત રહેશે. સાત્વિક સંતોષનો ઉચ્ચ આદર્શ લોકો નહિ સમજે, તેઓ પાશવ સંતોષમાં જ જીવન સમાપ્ત કરશે.

ત્હમે લખો છો કે ઇંગ્રેજ કેલવણીથી આપણા દેશની સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આમ કહેવું એ તદ્દન ભુલભરેલું છે. ખરી રીતે આપણા પુરાતન ઇતિહાસ શાસ્ત્ર, સમાજ વગેરે વિષે જે શોધખોળો થઈ છે તે ઇંગ્રેજ કેલવણીને જ આભારી છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે ઇંગ્રેજ કેલવણીની શરૂઆતમાં કેટલાક ઇંગ્રેજ લણેલાઓ પોતાના દેશ તથા દેશજનુઓ તરફ તિરસ્કારથી જોતા. હાલ એ વખત ચાલી ગયો છે અને ઇંગ્રેજ લણેલાઓ ઉલટું વધારે જુસ્સાથી અને વધારે ઉત્સાહથી પોતાની માતૃભૂમિને સ્થાય છે. આના દાખલા સેંકડો છે, પણ હું એક જ દાખલો આપું અને તે શ્રીયુત્ત ગાંધીનો. આ મહાન વીર ઇંગ્રેજ કેલવણી પામેલા

હિન્દીઓના નમુના રૂપ છે. દાદાભાઈ નવરોજી, રાનડે, ખેનરજી, તિલક, માલવીયા, શ્રીરામજી, ગાંધીજી વગેરે દેશભક્તોએ જે દેશસેવા બતાવી છે તે કેટલા અલગ લોકો બતાવશે ? સેંકડો દેશભિમાની નરોના બહોળા વિચારો આ કેલવણીને લીધે છે. આ દેશની પ્રજા જે સેંકડો વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલી હતી તેને નવજીવનથી એકત્ર કરી પ્રજા તરીકે દુનિયા સન્મુખ ઉભી કરવાને શક્તિમાન કરનાર મુખ્ય તત્વ ઇંગ્લેન્ડ કેલવણી છે.

૫. ત્હમરો ઇંગ્લેન્ડ કેલવણી સ્કામે જેટલો તિરસ્કાર છે તેટલોજ બડકે મૂંઝી પણ વધારે હાલના જમાનાના સાંચાકામ સ્કામે છે. આવી જાતનો અભાવ પાશ્ચિમાત્ય દેશમાં પણ કોઈ કોઈ વાર જોવામાં આવે છે. પણ તે કંઈક કૃત્રીમ રસિકતાથી, કંઈક ખોટાં આર્થિક કારણોથી હોય છે. આવા અભાવ માટે હવે અવકાશજ નથી. દુનિયા સાંચાકામમાં એટલી બધી આગળ વધેલી છે અને દરેકે દરેક હાજત માટે સાંચાકામ એટલી વપરાશમાં આવે છે કે તેની સ્કામે બાથ લીંડવી એ વજની લીંત સ્કામે લટકાવા સરખું છે. તેમાં પણ આપણા લોકોની સ્થિતિ જુદી છે. આપણી આર્થિક રાજનીતિ પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાઓની માફક આપણા હાથમાં નથી. દાખલા તરીકે અમેરીકાએ પોતાના હુન્નર ઉદ્યોગો માટે “ટેરીફ” ની એવી જખરી દીવાલ બાંધી દીધી હતી કે યુરોપની કોઈ પણ પ્રજા તે દીવાલમાંથી પોતાનો માલ દાખલ કરી શકતી નહિ. હવે જ્યારે અમેરીકાના લોકો પુરતા શક્તિવાન થયા છે ત્યારે ત્યાંના હાલના પ્રમુખ ડૉ. વિલ્સને તે આયાત જકાત ઓછી કરવાની દરખાસ્ત સુકી છે. “ફ્રી ટ્રેડ”—પ્રતિબંધ વગરનો વેપાર સારો કે “પ્રોટેક્શન”—પસંદગીની રાજનીતિ સારી એ બતાવવાની મ્હારી નેમ નથી. હું તો ફક્ત એટલું જ જણાવવા માણું છું કે પશ્ચિમની પ્રજાએ પોતાને મનપસંદ આર્થિક રાજનીતિ સ્વીકારવાની પૂર્ણ છૂટ છે જે આપણે અહીંયા નથી. હવે જો આવી રીતની છૂટ આપણા દેશમાં નથી તો સાંચાકામ વિરૂદ્ધ ખેલવું અને ફક્ત હાથના ઉદ્યોગને ખીલવવાનું કહેવું તે આપઘાત સમાન છે. હાલ વખત એવો છે કે જે કાપડ મીલોમાં ન વણાતું હોય તેજ હાથથી વણવામાં આવે છે. પણ ધારો કે હિન્દુસ્થાનના બધા દેશી મીલવાળાઓ ઠરાવ કરે કે પોતાની સાંચાકામથી ચાલતી મીલો બંધ કરી ફક્ત હાથની સાલોજ દાખલ કરવી, તો શું અસર થશે ? બીજેજ વર્ષે તેમે જોશે કે ઇંગ્લંડના આગેવાન કારખાનાંવાળાઓ પોતાની મીલો અહીંયા ખેલશે અને હાથથી બનતા કાપડ કરતાં ઘણો સસ્તો ભાવે પોતાનો માલ વેચશે. આપણા દેશીઓના હાથમાં જે ઉદ્યોગો આવતા બધ છે તે નાશ પામશે અને હાથના ઉદ્યોગો પણ સાંચાકામ સામે ન ટકી શકવાથી નાશ પામતાં આપણી સ્થિતિ ખરેખર દુઃખદાયક થશે. ખેતીવાડીની બાબતમાં પણ સાંચાકામની જરૂર છે અને જ્યાં સુધી તે દાખલ નહિ થાય ત્યાં સુધી ખેડુતોની સ્થિતિ ગરીબ રહેવાની. હું કબુલ કરું છું કે વધારે ને વધારે સાંચાકામ દાખલ થવાથી પૈસો થોડા લોકોના હાથમાં એકઠો થાય છે અને ઘણા માણસોને તેમનો ગુલામગીરી કરવી પડે છે. પણ આનો ઉપાય તમે કહો છો તેમ

સાંચાકામને બંધ કરવામાં નથી પણ એવી વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં છે કે જેથી દરેક મનુષ્ય અને દરેક ખેડુત હાથથી ઉદ્યોગ કરતો હોય. તેટલોજ સ્વતંત્ર રહી શકે. આવી વસ્તુસ્થિતિ અસંભવિત નથી. વીજળીક બળનો જ્યારે મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થશે ત્યારે તે દરેક ઘરમાં અને દરેક જીવડામાં લઈ શકાશે અને પછી હાલ જર્મનીમાં રીયાળામાં થાય છે તેમ ઘેરઘેર દરેક કુટુંબ પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવી શકશે. હવે આપણા દેશમાં સાંચાકામ જોઈએ તેટલું દાખલ થયું નથી, તેથી દુનીયાના બીજા દેશોની હરીફાઈમાં ટકું હોય તો સાંચાકામની મુળ જરૂર છે. આજે વખતે ત્હમારા જેવા સુસ્ત મનુષ્યો સાંચાકામને વખોડી કાઢે એ હું તો આપણા દેશનું કમલાગ્યજ માનું છું.

+ + + +

૬. બંદુક વગેરે વાપરતાં જ્ઞાનાં છોકરાંઓને શીખડાવવાની સ્કામે પણ આપ અણગમો દર્શાવો છો પણ તમે વીસરી જાઓ છો કે પશ્ચિમ દેશોમાં જ્ઞાનપણથી જ બાળકોને લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવે છે, અને તેથી જ તે છોકરાંઓમાં પ્લેલેથી જ બહાદુરી અને શૂરાતનનો જુસ્સો આવે છે. આ જુસ્સો કંઈ લડાઈને માટે જ જરૂરનો નથી પણ નિર્દોષને ગયાવવામાં અને આત્મસંરક્ષણાર્થે તથા સ્વમાનાર્થે પણ ઘણો ઉપયોગી છે. ટુંકમાં હું એટલું જ કહીશ કે આ જુસ્સા વિના જીવનની સફળતા જ નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં “બોય સ્કાઉટ”ની હીલચાલ આ હેતુથી જ યોજવામાં આવી છે અને મુંબઈ સરકારે આપણા ઇલાકામાં તેની શરૂઆત કરી છે એ ઘણું ઇષ્ટ છે.

૭. મ્હને આશ્ચર્ય સાથે અભયળી ઉત્પન્ન થાય છે કે ત્હમે પોતે પરદેશગમનના કાયદા જોયા છે છતાં ત્હમે તેની વિરૂદ્ધ લખો છો. પરદેશ જવાથી કેટલાક ઉછાંછલા જીવાનીયા બગડી જાય છે પણ તેથી કંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી કે પરદેશગમન સર્વ રીતે નુકશાનકારક છે. આપણા દેશભાઈઓ તથા ભગિનીઓને સેંકડો વર્ષની નિદ્રામાંથી જગાડવાં હોય, તેમને તેમના પોતાના તથા દેશના ઉત્કર્ષ માટે ચેતન આપવું હોય તો પરદેશગમન એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. આપણે ત્યાં જુદી જુદી સ્થિતિને લીધે ટુંકા વિચારો અને સ્વાર્થબુદ્ધિ જોવામાં આવે છે તે પરદેશના સ્વતંત્ર વાર્તાવરણથી ચાલતાં થશે અને જનસમાજમાં સાચો સુધારો આગળ વધશે. પરદેશગમનની સ્કામે આપના જેવા સમજનો થશે તો જુના વિચારવાળાઓનું જોર વધશે અને સુધારાનું ધીમેથી ફરતું ચક્ર વધારે મંદ રીતે ફરવશે.

૮. મારે આટલું લખવાની જરૂર પડેલી છે કારણ કે હું મ્હારા મનથી નિઃસંશય માનું છું કે તમે દર્શાવેલા વિચારોથી આપણા સુપુરિત અવસ્થામાં પડેલા જાતભાઈઓને કાયદા કરતાં નુકશાન વધારે થશે. દરેક દેશને અને તે દરેક દેશની દરેક વ્યક્તિને—પછી તે પુરૂષ હો કે સ્ત્રી હો—પોતાના આત્માની ખીલવણી કરવાનો હક છે અને આવી

બાંતની ખીલવણી ત્હને કરેલી સૂચનાઓથી અટકશે એવું મહાડું માનવું છે. ફરીથી હું આપનું ધ્યાન ખેંચું છું કે આપણા દેશની સ્થિતિ વિચિત્ર પ્રકારની છે, અને એવી સ્થિતિમાં પશ્ચિમના દેશો તરફથી કોઈ શિક્ષણ મળે તે તુચ્છકારી ઠાઠવું તથા ફક્ત “બુનું” તે સોનું” એમ માનીને બેસવું તે મહને યોગ્ય લાગતું નથી. આપણાં હબ્દરો લાઈબ્રેરોના બ્યારે અધારામાં પડેલાં છે અને જ્યોતિ માટે વલખાં મારે છે ત્યારે તે અધકાર ચાહુ રાખવા માટે પ્રયાસ કરવો તથા તે જ્યોતિ દૂર રાખવી તે એક દ્રાહ સમાન છે. મહને આવી ખુલ્લી લાપા માટે માફ કરથો; પણ ત્હમારા વિચારોથી નુકશાન થશે એમ માનીનેજ મહેં આ લાંબો જવાબ લખ્યો છે.

૦

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

હબ્દમપરિષદ્.

ભગવાનજી રાત નામના અસલ મોટા કુળવાન, પણ પાછળથી ચલેણામાં તૂટવાથી છપ્પનીઆ અનેલા, અને પોતાને સમજીમાં ખપાવતા એક હબ્દમ ગઈ તા. ૩૧ મી મે ને સોમવારને દિવસે સુરત ખાતે નાનપરામાં પારસીઓની હબ્દમત કરી, કેટલાક આહોકો પાસેથી ષાકીના પૈસા ઉઘરાવી, પવિત્ર તાપી નદીના તટપર લટાર મારી, સ્વચ્છ હવા લેતા, વિચારના વમળમાં શુચિવાતાં, અને ટપટપીઆમાં કેવા પ્રકારનાં સુધારાને સ્થાન છે તે વિષે મગજ કસતા કસતા, પોતાને ઘેર જતા હતા. માર્ગમાં સરકારી હાઈસ્કુલ આવતાં, તેનાં યોગાનમાં બાંધાયલા મંડપમાંના તાળીઓના ગડ-ગડાટ અને હર્ષનાદે તેમનું લક્ષ ખેંચ્યું; અને હબ્દમખુદિ તથા જન્મના અટપટીઆ સ્વભાવે આ ધાંધલનું કારણ શોધવા તેમને મંડપ તરફ હડસેડ્યા. ભગવાનજી રાતે માથે કસ્ટુંળી, અમદાવાદી પાઘડી પહેરી, ખભે ખેસ ઓઢયો હતો, એટલે મંડપના દરવાજે ઉભેલો સ્વયંસેવક, તેમને એકાદા અમદાવાદી સાક્ષર ધારી માન આવકાર આપી, મંડપમાં લઈ જઈ, માંચડા પર બેસાડી આંબ્યો. ભગવાનજી રાત પ્રથમ તો પોતાને મળેલા આવી બાતના સત્કારથી શુચિવાડામાં પડ્યા, પણ મૂળ હેતુ પાર પાડવા માટે હિંમત રાખી ત્યાં બેસી રહ્યાં; અને ખભે ભેરવેલી કોથળીને કોઈની નજર ન લાગે તે માટે તેને હુપટ્ટો ઓઢાડ્યો. થોડી વારમાં તો તેમની ચપળ અને શોધક ખુદિને જથ્થાઈ આંબ્યું કે જે માંચડા પર ચઢી બેસવાનું તેમને માન મળ્યું હતું તે શુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો મંડપ હતો. સુરત ખાતે અગાઉ ભરાયેલી અનેક સંતિપરિષદનો તેમને પરિચય હતો, અને તેમાં વારંવાર થયેલા ઉત્તતિના પુકારો તેમના કાન સાથે અત્યાર સુધી અથડાયા કરતા હતા, અને સાહિત્યપરિષદમાં પણ પાછો તેનો ધ્વનિ સંભળાતા તેમનામાં નવું ચેતન આંબ્યું હોય તેમ એકદમ બગૃત થઈ ત્યાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર જવા નિકળ્યા.

“આપણે હજીમો પણ આવી પરિષદ્ ભરી આપણી ઉન્નતિ કેમ ન કરી શકીએ ?” એ વિચારે તેમને ચક્રોળે ચઢાવ્યા. એ વિચારમાંને વિચારમાં તેઓ ઘર આવી પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં તો પરિષદ્ ભરવા સંબંધીની અનેક યોજનાઓ તેમના મગજચંત્રમાં પરિપક્વ થઈ ચૂકી હતી. વાળુપાણી કરી ભગવાનજી રાતે નિયમ પ્રમાણે હુકકો ગગડાવવા માંડ્યો. થોડીવારે તેમનાં ગૃહદીપિકાએ આવી તેમની પાસે સ્થાન લેતાં ભગવાનજીએ પરિષદ્ ભરવાની જ્ઞાત અને યોજના તેમને કહી સંભળાવી. તેમની સમક્ષ હજીમપરિષદ્ ભરવાની યોજના રજુ થતાં તેમણે તેને ટેકો આપી કેટલીક સલાહ પણ આપી. ભગવાનજી આથી ઉત્તેજિત થઈ પોતાના બીજા જ્ઞાતિ-બંધુઓ પાસે દોડ્યા અને તેમણે પણ પરિષદ્ ભરવાની વાતને ટેકો આપ્યો. પરિણામમાં હજીમપરિષદ્ ભરવાનો ઠરાવ થયો.

ભગવાનજી રાતે તે પછી જૂદા જૂદા ગામના હજીમોના પંચ અને પટેલો પર હજીમ-પરિષદ્ ભરવા વીશે પત્રો લખ્યા, તો કેટલેક ઠેકાણે રાતોરાત ખેપીઆ દોડાવ્યા, તો વળી દૂર દેશાવર તારના સંદેશા મોકલ્યા. અંતે તેમને તેમના શ્રમનો બદલો મળ્યો. દરેક ગામના હજીમોએ પરિષદ્ ભરવાની હિલચાલ તરફ પોતાની પસંદગી દર્શાવી. ભગવાનજી રાતે સુરતમાં પણ પોતાની જ્ઞાતિના પંચની સભા બોલાવી, સ્વાગત મંડળના સભાસદો તથા મંત્રીઓની ચુંટણી કરી, અને પરિષદ્ માટે ભગવાનજી આટલો બધો શ્રમ લેતા હોવાથી સ્વાગત મંડળે તેમને પોતાના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા. પ્રથમ તો આ સ્વાગત મંડળે પરિષદ્ ભરવા માટે જૂદી જૂદી જ્ઞાતિના આગેવાનો પાસે જઈ વાડી મેળવવાની માંગણી કરી પણ તેમને ‘વાણી ચરકી’ ગણી, હસી કહાડવામાં આવ્યા. અંતે થોડે અર્થે હોપ પુલની નીચે, દોળાવવાળા મોટા ચોતરા પર પરિષદ્ ભરવાનો ઠરાવ થયો.

આ પરિષદ્ તે પછી થોડે દિવસે ઉપલે સ્થલે મળી. તેમાં ભાગ લેવા માટે આજી-બાજીના ગામોમાં રહેતા હજીમો મોટા પ્રમાણમાં ઉતરી પડ્યા હતા; આથી કેટલાક ગામોમાં તો હજીમોનો હડતાલ પડી હોય તેવો મામલો થઈ પડ્યો હતો. ‘અમે સુરતી-જનોના તમે સુરતી મહેમાન’ જેવી હુંખળી સુકી મહેમાનગીરી નહતી. પરિષદ્માં પધારેલા પ્રતિનિધિઓએ ઉન્હાણાના દિવસે ચાલતા હોવાથી બહારજ સુવાનું પસંદ કર્યું હતું, અને તે માટે ભગવાનજી રાતના ઘર આગળના મોટા ચોગાનમાં અને બીજે ઠેકાણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. તેમના ખાવાપીવા માટેની પણ સર્વ ગોઠવણ સંપૂર્ણ હતી, છતાં કેટલાક હજીમ બંધુઓ એવા તો ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા કે પરિષદ્ સાંગોપાંગ ઉતરે તે પછી ભોજન કરવાનું પણ લીધું હતું.

દિવસે હજીમોને કામઘંઘે જવાનું હોવાથી પરિષદ્ માટે રાત્રિનો સમય વધુ અનુ-કુળ ધારવામાં આવ્યો હતો. રાત અજવાળી હતી, છતાં પરિષદ્નાં માનમાં અને ભાડતી ભાષણો વાંચવા માટે થોડીક મસાલો ચેતાવવામાં આવી હતી; પરંતુ તે હજીમોની પોતાનીજ હોવાથી તેનો અર્થ પરિષદ્ને માથે પડ્યો નહતો. પ્રમુખ માટે ઉંચું આસન.

જોઇએ એવા વિચારથી તેમને એસવા માટે ઢોળાવપર ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી; અને એકક માટે ખુરશી કે માંચડાને બદલે હુજમ ભાઈઓએ પોતાપોતાની કોથળીઓ આણી હતી, અને તેને આસનરૂપે ગોઠવી, તે પર કોથળીમાંના કકડાઓ પાથરવામાં આવ્યાં હતાં રાત્રિના ૧૨ વાગ્યા સુધીમાં તો આજો ચોતરો હુજમ પ્રતિનિધિઓ અને અભ્યાગતોથી ભરાઈ ઉભરાઈ જતો હતો. દરેક પ્રતિનિધિને ભગવાનજી રાત લાંબે હાથે, ઉજળે દુપટે, કસ્ટુંબી પાઘડીવાળું અને તેલ ચોળવાથી ચકચકતું બનેલું માથું નમાવી, આવકાર આપતા હતા. પરિષદના આગળથી નક્કી કરેલા પ્રમુખ, ચક્રમપુરવાળા નરોત્તમ રાવ, આવો પહોંચતાં તેમને હાજર રહેલાઓએ તાળીઓના ગડગડાટ અને ટપટપીઆના ટપટપાટથી વધાવી લીધા હતા. તે પછી તડાકાદેવીને બકરાનો લોગ આપી પરિષદનાં કામને આરંભ કરવામાં આવ્યો, અને અશ્વની પૂજા કરવામાં આવી. ત્યારબાદ દેવીને પ્રિય એવી મદિરાનું પાન કરાવવામાં આવ્યું.

ભગવાનજી રાતે તે પછી પરિષદમાં પધારેલા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોને “ નરેણી દેવીનો જય ” ના ઘોષનાદ વચ્ચે આવકાર આપતાં જણાવ્યું હતું કે:—

હુજમ પ્રતિનિધિબંધુઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો,

આજની આ મહાન અને અનુપમ પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે આપ સર્વ બંધુઓ અતિશ્રમ વેડી, આપણા ધંધાનું કામ પડતું મૂકી, અને આ મોસમને વખતે ધંધામાં ખોટ વેડી, આપણી જ્ઞાતિની ઉન્નતિ માટે, અત્રે પધાર્યા છે તે માટે સ્વાગતમંડળ તરફથી હું આપનો ઉપકાર માની આપને અત્રે અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપું છું. આપ સર્વ બંધુઓને માહિતી તો હશે કે આ જમાનામાં આપણે ધંધો પડી ભાંગવા માંડ્યો છે. કારણ કે ધિંજી ભણેલાઓએ પોતાને હાથે પોતાની દાદી મૂંડવાં માંડી છે, તેમણે પોતાને માથે ચટિયાં પટિયાં વધારવા માંડ્યાં છે તેથી રડયા ખુટયા યુવાનોની ઘરાકી ઝોછી થઇ છે. બંધુઓ, આવી સ્થિતિ ને લાંબો સમય ચાલુ રહે તો આપણે ધંધો તદ્દન પડી ભાંગે અને આપણે તેમજ આપણાં બાળબચ્ચાં ભૂંચે મરીએ તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. આથી આપણે જાગૃત થઇ આપણે ધંધો અને પ્રતિષ્ઠા તેમજ આપણા ધંધાનો મોજલો તેમજ આખરૂ જાળવી રાખવાનાં પગલાં ભરવા જોઇએ. વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, ઢેડ, ચમાર અને ભંગીઆ પોતાની પરિષદો ભરી રહ્યા છે, સાક્ષરોની પરિષદ યોગ સમય પરજ અત્રે મળી ગઇ છે, તો આપણે કેમ સુસ્ત થઇ બેસી રહેવું? બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં આપણે કંઈ ઉતરતા છિયે? સાક્ષરો કરતાં આપણી બુદ્ધિ થું ઉતરતી છે?

અસલ આપણે કોણ અને હાલની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા તેના ઇતિહાસથી તો સર્વ બંધુઓ માહિત હશેજ, છતાં ને કોઈ બંધુઓને તેની ખબર ન હોય તો મારે જણાવવું જોઇએ કે આપણે અસલ મૂર્ખવંશી ક્ષત્રિય (સાંભળો,

સાંભળોના પુકારો અને તાળીઓના અવાજો) હતા. ગૃહસ્થો, આમ તાલી પાડી, કાયર બની, હવે આપણે બેસી રહેવાનું નથી; પણ આપણી તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે. પૂર્વે આપણે સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય અને “તકાકા” દેવીના મહાન ભક્ત હતા. એક વેળા આ દેવીએ આપણા પૂર્વજોની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થઈ બીજે દિવસે પ્રભાતે વરદાન લેવા આવવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ હાલના જેવા અડગ-પાંસળી કે લાલચુ ન હતા, પણ રાજવંશી, (તાળીઓ) ખરા રાજવંશી હતા. તેઓ દેવીના વરદાનની આજી દરકાર કર્યા વિના હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મોડા ઉઠ્યા અને તેથી દેવીને મંદિરે વખતસર જઈ પહોંચ્યા નહિ. દેવી આથી રાહ જોઈ બેસી રહ્યાં અને કોપાયમાન થયાં. આપણા પૂર્વજોએ પ્રભાતમાં મોડા ઉઠી દેવી પાસે જઈ વરદાન માંગ્યું, ત્યારે દેવીએ કોપાયમાન થઈ કહ્યું કે “જાઓ, મૂખાંઓ, તમને આપવાનું વરદાન મેં બીજાને આપી દીધું છે. તમે હવે તો મારાં મંદિરની આબુ બાબુ તપ કરતાં ઋષિઓની જટા બહુ વધી પડી છે તે કાપી નાંખો.” આ સાંભળી આપણા પૂર્વજો-માંના એકનું લોહી ઉઠળી આવ્યું. તેણે દેવીનો વંધ કરવા માટે કમરે લટકાવેલી તરવાર પર હાથ મૂક્યો. તે પર દેવીની દૃષ્ટિ પડતાં તેમણે વધુ કોપાયમાન થઈ શ્રાપ દીધો કે “આ તમારી તરવાર કોઈને મારવા નહિ, પણ માથાં મૂંડવાના ઉપયોગમાં આવશે.” દેવી સામે તરવાર ઉગામવાની હિંમત કરનારા શુરવીર રાજવંશના પુત્રો, આ હજમતના ધંધા અને અસ્થાની ઉત્પત્તિને એક બીજા સાથે કેવો સંબંધ છે તે આ પરથી તમે સારી પેઠે સમજી શકશો. દેવીના શ્રાપથી આ ધંધો આપણને પ્રાપ્ત થયો છે છતાં બીજી જ્ઞાતિના યુવકો તે પોતાને હાથ કરવાની બાજુ રમે છે તો તે સંબંધી આપણે વખતસર જાગૃત થઈ આપણા હિતનું રક્ષણ કરવાની અગત્યતા છે, અને આપણી આ પરિષદનો હેતુ પણ તેજ છે. અંતમાં હું આપ સર્વેને એક વાર ફરીથી હર્ષભર્યો આવકાર આપું છું. (તાળીઓ).

કતારગામવાળા નાવી બેચરે તે પછી એવી મતલબની દરખાસ્ત મૂકી કે આપણી ઉન્નતિ કરવા માટે ભરવામાં આવેલી આ પરિષદનું પ્રમુખપદ આપણી જ્ઞાતિના હીરા, વીરા, અને જ્ઞાતિ કલ્યાણ અને પ્રતિષ્ઠા માટે મરી પીટતા આપણી જ્ઞાતિના તોરા, વાળાદ નરોત્તમ રાવ (તાળીઓ) ને આપવું. પોતાની દરખાસ્તના ટેકામાં બેચર-ભાઈએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે આપણા મુરખી અને ખાને આળાદ—એક અવાજ બોલી ઉઠ્યો “પણ બોલે બરબાદ.” (શરમ શરમના પોકારો)

અત્રે સભામાં ઘોંઘાટ મચી રહ્યો પણ ભગવાનજી રાતે સમયસૂચકતા વાપરી કાતરના કટકટાટ કરી સર્વને શાંત પાડવા અને સભાનું કામ આગળ ચલાવવાની આજ્ઞા કરી.

બેચરભાઈએ પોતાનું ભાષણ આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે આવા એક લાયક ગૃહસ્થની ઓળખાણ કરાવવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે આપણી હજમ-

સાધના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ મોટા કુળવાન છે, તેમના પૂર્વજોના સમયથી તેમના વડિલો તેમજ તેઓ પોતાને ત્યાં સારો નરસો પ્રસંગ આવતાં ભારે ખર્ચ કરતાં આવ્યા છે. તેમની કીર્તિ આથી યોગમ કરતુરીની માફક પ્રસરી રહી છે અને તેમાં નરોત્તમ રાતે ગયે વર્ષે પોતાના પુત્રની વહુને સીમંત પ્રસંગે પકવાનનાં ચાર સાતિ લોજનો કરી ચાર વધારો કર્યો છે. વળી એ પ્રસંગે તેમણે ૮૪ ગામના હજીમ બંધુઓને પોતાને ત્યાં નોતયાં છતાં અને ઢેણ તથા ઢેણજનનું મોટું દબદબાલયું સરઘસ કહાડ્યું આવ્યું હતું. પરોણાઓને રીઝવવા માટે ૩ દિવસ અગાઉથી તો નાનખટાઈ બેંડ હાજર રાખવામાં હતું. તેમનું કુળ એવું જાન-દાન છે કે તેમને જોતજોતામાં અકેઠ પર ચાર ચાર સ્ત્રીઓ મળી શકે છે. આ કુળની નામના નરોત્તમ રાતે એટલી બધી વધારી મુકી છે કે તેમના વડીલ પુત્રને માટે ચાર ધણીઆણી હુયાત હોવા છતાં પાંચમીની તૈયારી ચાલે છે કારણ કે પિંડદાન આપી સ્વર્ગનો માર્ગ દેખાડનાર પુત્રરત્ન તેને પ્રાપ્ત થયો નથી. આવા એક ગૃહસ્થને પરિવંદનું પ્રમુખપદ આપવામાં હજીમ સાતિ પોતાનેજ માન આપે છે.

રણુછોડ રાતે ઉપલી દરખાસ્તને ટેકો આપી જણાવ્યું કે નરોત્તમ રાત મોટા કુટુંબના છે એટલુંજ નહિ પણ મોટા કુટુંબવાળાઓના સંબંધમાં પણ આવ્યા છે. તેમના ગામમાં કોઈને ત્યાં અતિથિ આવે છે ત્યારે તેમની પગથાંપી કરવા જવાનું માન હજીમ પર્યંત તેમને મળે છે. ગામમાં લગ્ન પ્રસંગે સરઘસ નિકળતાં વરરાજના ઘોડા આગળ મશાલ લઈ ચાલવાનો તેમના પૂર્વજોના વંશપરંપરાનો હક ગામ લોકોએ હજીમ ચાલુ રાખ્યો છે. હજીમત કરવામાં તેમનો હાથ એટલો બધો હલકો છે કે ગામના થેક શાહુકારો, પટેલ હવાલદાર તેમજ બીજા અમલદારો હજીમત કરાવવા માટે તેમનેજ બોલાવી મંગાવે છે.

ગુમાન રાતે અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે નરોત્તમ રાત વૈદક વિદ્યામાં અને વાઢકાપમાં પણ ઘણા કુશળ છે. ઉંટ જેવા ઉંચા પ્રાણીઓના રોગની ચિકિત્સા કરી તે મટાડવાથી તેઓ ઉંટવૈદ્યને નામે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. નરેણી અને અસાથી તેમણે કરેલા વાઢકાપ એટલા બધા ફોલેમંદ નિવડ્યા છે કે વિલાયતી ડોક્ટરોએ તેમની અદેખાઈ કરી, લાગવગ ચલાવી 'મેડિકલ રિસ્પેશન એક્ટ' પસાર કરાવ્યો છે.

દરખાસ્ત તે પછી તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પસાર થઈ હતી, અને નરોત્તમરાત ગજગામિનીની ચાલે પોતાને માટે કોથળીઓ ગોઠવી બનાવેલા આસન પર બેઠા વિરાજ્યા. નરોત્તમ રાત તે પછી ભાષણ કરવા ઉભા થતાં હાજર રહેલાઓએ તેમને હર્ષથી વધાવી લીધા હતા. તેઓ પોતાનું ભાષણ લખેલા કાગળમાંથી વાંચતા ન હતા પણ મોંઢેથી કડકડાટ બોલતા હતા એટલે હાથના ચાળા અને હાવભાવથી પોતે શું કહેવા માંગતા હતા તેની આતાઓ પર સારી અસર થતી હતી. ભાષણ સાંભળવાને તૈયાર રહેલાઓનું ધૈર્ય ન ખૂટાડતાં તેમણે છટા બંધ ભાષણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે:—

દેવી સામે તરવાર ઉગામવા તૈયાર થયલા રાજવંશી હુજમોના વંશજો,

મારું કુળ કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, નામના અને યોગ્યતા જોતાં તમારી આ પરિષદને પ્રમુખ થવા માટે સર્વ પ્રકારે હુજા યોગ્ય છું તે વિષે તો કોઈ પણ કાળે બે મત હોઈ શકેજ નહિ, અને તેથી મારા જેવા લાયકને લાયક માન મળ્યું તો તે માટે મારે તમારો ઉપકાર માનવાની કંઈ પણ અગત્યતા નથી. બંધુઓ, આવી જાતની પહેલી પરિષદ ભરવા માટે કેટલાકો ભગવાનજી રાતને મોટું માન આપવા નિઃશ્ચય છે પણ ખરું જોતાંજે માન તેમને નહિ પણ મનેજ ઘટે છે, કારણકે પરિષદ ભરવાનો મૂળ વિચાર મારા કુળદ્રુપ અને ઉદ્યોગી લેખમાં ઉત્પન્ન થયે હતો અને તે મેં આદેશનથી તેમના પર મોકલી આપ્યો હતો. વળી, ગૃહસ્થો, મેં જો આ પરિષદના પ્રમુખ થવાનું પહેલી તકે પણ આનાકાની કે કાલાવાલા ઠરાવ્યા વગર કબૂલ કર્યું ન હોત તો તમને બીજો મારા જેવો લાયક પ્રમુખ શોધતાં કેટલી અડચણ પડત તેનો ખ્યાલ કરીને પણ પરિષદને અન્તે મારો ઉપકાર માનવાનું કે તે પછી મને માનપત્ર અર્પણ કરવાનું તમારું કર્તવ્ય છે. હવે મૂળ મુદ્દાપર આવતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આપણો ધંધો પડી ભાંગવાના કેટલાક કારણો ભગવાનજી રાતે તમારી સમક્ષ દર્શાવ્યા છે, પણ સંગીન કારણો તેઓ પોતાની ટુંકી બુદ્ધિને પરિણામે જણાવી શક્યા નથી તે જણાવીશ જે પરથી તમે જ્ઞેશો કે મારી શોધકબુદ્ધિ હું બાળ વયમાં પરણેલો હોવા છતાં કાટ ખાઈ ગઈ નથી.

બંધુઓ, આપણા ધંધાની અવનતિનું મુખ્ય કારણ વિધવાઓ હવે શણગાર રાખવા લાગી છે તે છે. પહેલાં જેમ વિધવાઓ—ગમે તેવી કુલીન અને યુવાન કે બાળ વિધવા—ગમે તેટલી ઉંમર છતાં વિધવા થયા પછી દર અઠવાડિયે નિયમિત રીતે આપણાં ધંધાને આશ્રય લેતી હતી તે હવે તેમ કરતી નથી. તેમણે હવે વાળ રાખવા માંડ્યા છે અને કેટલીકો તો પુનર્લગ્ન કરી ફરી પરણી જાય છે. તેમની સ્થિતિમાં આવે ફેરફાર થવાથી આપણા ધંધાને મોટો ઘોડો પહોંચ્યો છે. વળી વિધવાઓ વાળ રાખે એ ધર્મવિરૂદ્ધ હોવા છતાં કેઈ સનાતની વર્તમાનપત્ર તેની સાંમે વાંધો ઉઠાવી લડત ચલાવતું નથી એ તેમના સનાતન ધર્મ માટેના અભિમાનને જેટલું શરમાવનારું છે તેટલુંજ આપણા ધંધાને હાનિ પહોંચાડનારું છે. ગૃહસ્થો, વિધવાઓએ ફરી પરણવું ન જોઈએ તેના ધડાડપ થઈ પડવા અને આપણી જ્ઞાતિને વાણીઆ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિની ઉચ્ચ પંકિત પર લાવવા માટે આપણે આપણી પોતાની જ જ્ઞાતિમાંથી વિધવાઓને નાતરે જવાનો સ્વાજ છે તે પણ હિંમતથી બંધ કરવો ઘટે છે. વળી વિધવાઓ અસલની સ્થિતિ પર પાછી આવે, તેઓ પોતાનાં કેશનું નિયમીત ફર્જયાત વપન કરાવે અને તેઓ ફરીથી પરણતી અટકે તેવો કાયદો ઘડવા માટે આપણે સંસ્કારને વિનંતિ કરવી જોઈએ. વળી જો બંધી વિધવાઓ સુધારાવાળાની કપટજાળમાં ફસી સનાતન ધર્મની રીતિનીતિ વિરૂદ્ધ તેમના પંથમાં વટલી પુનર્લગ્ન કરશે તો આપણી કબાળી પર કાપ પડશે કારણકે

હાલમાં આપણે જેટલી હુનમત કરીએ છીએ તેનો લગભગ અર્ધ ભાગ જેટલી તો વિધવાઓની હોય છે. આ પ્રશ્ન સનાતન ધર્મના હિમાયતી એકાદા પત્રએ ઉપાડી લેવો ઘટે છે અને જો કોઈ પત્ર એ સવાલ ઉપાડી આપણા હકતું રક્ષણ કરે તો તેને ઉત્તેજન આપવા ખાતર દરેક હુનમ જાંધુ તેની અકેક પ્રત ખરીદવા ચૂકશે નહિ તે વિષે તો મને કંઈ પણ શંકા નથી.

આપણી જ્ઞાતિના કેટલાક અકલના આંધળા અને હેયાના કૂટેલાઓએ બાણે ખપતી જ્ઞાતિની કન્યા આપણી જ્ઞાતિમાં લાવવાની અને ગામની કન્યા પરગામ આપવાની હિલચાલ ઉપાડી છે; પરંતુ આ 'મૂર્ખ' માણસોને ક્યાંથી ખબર હોય કે બીજી જ્ઞાતિ કે તડની કન્યા આપણી જ્ઞાતિ કે તડમાં આવવાથી આપણું મૂળ, શુદ્ધ અને શુરવીર લોહી બ્રહ્મ થશે? બીજા ગામવાળાઓની ચિંતા કરવાનું આપણે પ્રયોજન નથી. મનુષ્ય સ્વભાવજ પ્રથમ પોતાનો સ્વભાવ અને હિત સાધવાનું વલણ ધરાવનારો છે અને એ વલણને ખોટી રીતે અટકાવી આડે રસ્તે વાળવું તે મોટું પાપ છે. જ્યાં કન્યાની છતને લીધે છોકરીઓ ઉભરાઈ જતી હોય ત્યાં દરેક પુરૂષ એક પર બીજી, ત્રીજી અને વધુ છત હોય તો મારી માફક એથી સ્ત્રી કેમ ન પરણવી? (તાળીઓ!) અસલના રાજાઓ, અરે આપણા શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા ૧૬૦૦૦ રાણીઓ સાથે પરણ્યા હતા. જાંધુઓ, આ પરથી તમે જોઈ શકશો કે આ સંજ્ઞા શાસ્ત્ર તેમજ ઇતિહાસ આપણા પક્ષમાં છે. આપણા ગુન્યવાડોને નિકાલ આપવા શાસ્ત્રોજ કહાડે છે તો આપણે તેનો આશ્રય કેમ ન લેવો?

વળી કેટલાકો તરફથી સમસ્ત હુનમપરિષદ્ લરવાની અને તેમાં બીજી કોમના હુનમોને લેખવવાની વાતો થતી પણ મેં અત્રે આવ્યા પછી સાંભળીછે. પણ બીજી જ્ઞાતિ કે કોમના હુનમો આ પરિષદમાં જોડાય તે કોઈપણ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી કારણકે તેથી આપણી કીર્તિ અને મોહાને હાની થવાને ભય રહે છે. બીજા હુનમોને આપણાથી દૂર રાખવા માટે એવો માર્ગ ગ્રહણ કરવો કે તેઓ આપણી સાથે ન મળાતાં પોતાની મેળેજ આપણાથી દૂર રહે. આ માર્ગ એ છે કે આપણું કરતાં તેમની બોલી ચાલી, રીત રિવાજ અને રહેણી કરણી જૂદી છે એમ જણાવી તેમને બહાર પ્રજાની દૃષ્ટિમાં ઉતારી પાડવા અને આપણે તેમના કરતા વધુ કુળવાન, બુદ્ધિશાળી અને ઠાવકા છીએ એવું જણાવી તેમને નિંદવા આપણી જ્ઞાતિની ઉન્નતિ માટે આ ઉપાયો કાર્યસાધક અને રામબાણ છે. તેમનો ઉપયોગ કરી અમલમાં મૂકવાનું કામ તમારું છે. આટલા પ્રયાસ પછી આપણી જ્ઞાતિ તેની અસલ કીર્તિ મેળવશે તે વિષે કોઈને પણ શંકા હોઈ શકે નહિ આ પરિષદ તેનો આ હેતુ પાર પાડે એવું ઇચ્છી હું તેને દરેક પ્રકારની કૃતોદ્ધ ઇચ્છું છું. (તાળીઓ.)

પ્રમુખનાં લાપણુને અતે વિષય સંમીતીની નેમણું થઈ અને તે પછી પહેલા દિવસનું કામ પૂરું થયું. અંતમાં કેટલાક હુનમ હરિભક્તોએ તાળ મૃદંગ સાથે "કીડી બાઈ ચાલ્યાં સાસરે"નું ભજન ગાઈ શ્રોતાઓનાં મનરંજન કર્યાં.

એક મળસ્કે પ્રમુખને ઉતારે વિષય સમીતીની સલામળી. સમિતીમાં જો કે લાયકાત કે ધોરણ તપાસ્યા વગર ગમે તેનાં સંજ્યાબંધ નામો દુસાડી દેવામાં આવ્યા હતાં, છતાં સમીતીની સલામળી તો ગણ્યા ગાંઠ્યા આસામીઆએજ હાજરી આપી હતી. આથી બધો મામલો ઘર ખંટલા જેવોજ હતો. છતાં કેટલાક ઠરાવો વિષે એટલી બંધી ગરમા ગરમ તકરાર ચાલી હતી કે મ્યાનમાંથી અસ્ત્રા નિકળે કે કોષળીમાંથી ટપટપીઆં ફૂટી એક બીજને લોટી પડે તેવો પ્રસંગ ઉભો થયો હતો. પણ ભગવાનજી રાતની સમયસૂચકતા અને કીર્મિલ બુદ્ધિથી બધું અંતમાં સમાધાનીથી પસાર થયું હતું. આ સમાધાની કોઈ પ્રણ રીતે પરિષદને શરમાવનારી કે તેના આગેવાનોને નીચું જોવાડનારી ન હતી. પણ તેથી ઉલટી રીતે હજમ બુદ્ધિની પરિપક્વતાનું સાક્ષાત દર્શન કરાવનારી હતી.

કેટલાક ટેલીયા બ્રાહ્મણોની ભલામણથી પરિષદના આગેવાનોએ બીજે દિવસે સનાતન ધર્મ વિષે વ્યાખ્યાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, અને બ્રાહ્મણ વ્યાખ્યાનકારની શોધમાં ધોળે દિવસે દિવો લઈ નિકળવા છતાં સુરતમાંથી તો તેમની અભિલાષા પુરી પાડે તેવો કોઈ વીરલો મળી આવ્યો નહિ. આનાં અનેક કારણો કડપાતાં હતાં. કેટલોકો કહેતાં કે બ્રહ્મદેવોએ સ્વધર્મની રક્ષા અને વર્ણાશ્રમની જાળવણી માટે પાકશાસ્ત્રનો ધધો લીધો છે. થોડાક મનુષ્યો એવી વાતો કરતા દેખાતા હતા કે દેવે સ્ટેશનોપર બ્રાહ્મણના હાથનું બ્રાહ્મણીઆ પાણી પી હિન્દુઓ હિન્દુજ રહી સનાતન ધર્મ સાચવી શકે તે માટે સ્વધર્મને ખાતર તેમણે પખાલીનું કામ કરવા માંડ્યું છે; તો વળી કેટલાકનું એવું પણ માનવું હતું કે નહીપર નહાવા જતાં લોકોના કપડાં અને જોડા સાચવી અને તેમ કરી આડકતરી રીતે ચોરાના ચોરીના ધંધાને ફટકો લગાવી રાજ તથા પ્રજાની સેવા કરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. અતે આબુખાબુનો એક ગામમાંથી એક ધર્માભિમાની નર નિકળી આવ્યા ખરા. તેમને કોઈ તરફથી ધર્મધુરધર અને સદ્ધર્મલાસ્કરની પદ્વી મળી હતી કે કેમ તેની કોઈને ખબર ન હતી પરંતુ તેઓ તથા તેમના મિત્રો તો તેમનાં નામ આંગળ એ શબ્દો લખતા હતા. જ્ઞાતિએ તેઓ કુંભાર હતા, પણ નાનપણમાં સહેજસાજ ઇંગ્લેજ અને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવાથી નાના ગામની ટુંકી જ્ઞાતિમાં મોટી જ્યાતી પામ્યા હતા. બધાં ધંધા કરી પરવાર્યા પછી તેમણે સનાતન ધર્મનો છુંડો પકડ્યો હતો.

પરિષદની એક બીજે દિવસે મળતાં આરંભમાં ઉપર ઓળખાવેલા ધર્મ ધુરધર સદ્ધર્મલાસ્કર ધના ભગત આવી પહોંચતાં હજમ બધુઓએ તેમને ટપટપીઆંના ટપટપાટ વચ્ચે ભારે માન આપ્યું હતું. પ્રમુખે તેમને સનાતન ધર્મ વિષે વ્યાખ્યાન આપવાની વિનંતિ કરતાં ધના ભગતે “હાય, હાયરે હિન્દુપણું જાય હાલ્યું, કોટ પાટલુંને ઘર ઘાલ્યું રે હાય હાયરે” નાં મંગળાચરણથી વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો. ‘વાલંટરી લિટરચર’ નાં તેઓ ખાસ અભ્યાસી હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે છૂટથી તેમણે તેનો ઉપયોગ કરી, સનાતન ધર્મની તેમની વ્યાખ્યા

પ્રમાણે મહર્ષિ સમજાવી, તેથી વિરૂદ્ધ ચાલનારાઓને ગાળો દીધી, સુધારકોને વગોવી ગાળલખ્તની હિમાયત કરી, પોતાની જ્ઞાતિમાં વિધવાવિવાહની છૂટ હોવા છતાં વિધવા પુનર્લગ્નનો નિષેધ જણાવ્યો. અંતમાં તેમણે હિંદુ સમાજને ભગૃત થઈ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો બોધ આપી સુરતી મહાજનને ધર્મોલિમાનના તેના જુરસા માટે શાબાશી અને અભિનંદન આપ્યું.

તેમના આગ્રહથી પરિષદમાં તે પછી એવી મતલબનો ઠરાવ રજુ થયો કે 'આર્ય સમાજિસ્ટોનો ધર્મ' પાળનારાઓ વિષે ઘટતાં પગલાં ભરવા મહાજને જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓને ચેતવણી આપી છે તેને આ પરિષદ અનુમોદન આપી, હિંદુ ધર્મ અને સમાજના રક્ષણ માટે તેણે ભરેલાં એ સમયસૂચકતાવાળાં પગલાં માટે તેને શાબાશી આપી, એવી સૂચના કરે છે કે સ્વામીનારાયણ રામાનંદી શ્રી શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગ, કળીર, નાનકશાહી, વામભાર્ગ અને કાયલી આ પંથનો સનાતન ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે કે કેમ તે નક્કી કરવું. આ પરિષદ વળી મહાજનનાં લક્ષ પર એ વાત પણ લાવવા માંગે છે કે વિધવાઓ શ્રૃંગાર રાખે છે તે પણ સનાતન ધર્મની નીતિ રીતી વિરૂદ્ધ છે માટે વિધવાઓ શ્રૃંગાર ન રાખે તે માટે જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓને સૂચના કરવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રમુખે પોતે આ ઠરાવ રજુ કરી જણાવ્યું કે સુરતની કોઈ પણ જ્ઞાતિ હજી મહાજનનાં આ ધર્મરક્ષક પગલાંને ટેકો આપવા બાહરે પડી નથી એ સનાતન ધર્મને શરમાવનારું છે. સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો આપણો ધર્મ છે. આર્ય સમાજિષ્ટોનો ધર્મ પાળનારા સામે ભરાયલાં પગલાંથી આપણે ખુશી થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ લોકો વિધવાલગ્નને ઉત્તેજન આપનારા છે અને તેથી આપણા ધંધાને હાની પહોંચે છે. આપણી સૂચના જો મહાજન સ્વીકારે તો તેથી સનાતન ધર્મનું રક્ષણ થયા ઉપરાંત આપણો સ્વાર્થ પણ સચવાય તેમ છે.

નવસારીવાળા નાથુ રાતે તે પછી એવી મતલબનો ઠરાવ રજુ કર્યો કે આ પરિષદ સરકારને એવી ઓર્ડર કરે છે કે વિધવાવિવાહની છૂટ બક્ષનારા કાયદો રદ કરવો અને હવે પછી બનતી તાકીદે એવો કાયદો ધડવે કે જેથી દરેક વિધવાને દર અઠવાડીયે નિયમીત રીતે ફરજિયાત પોતાનું શિશુનું ડેન કરાવવું પડે.

નાથુ રાતે પોતાની દરખાસ્તના ટેકામાં લંગાણ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે વિધવાવિવાહ એ સનાતન ધર્મની વિરૂદ્ધ છે એ તો સનાતન ધર્મના અભિમાનરૂપ વર્તમાનપત્રોએ અત્યાર અગાઉનું પુરવાર કરી આપ્યું છે. આથી વિધવાઓ ફરી પરણે તે સામે અટકાવ મૂકવો જોઈએ. વળી વિધવાઓનો શ્રૃંગાર તેમને અનીતિને પથે ચઢવા માટે લલચાવે છે વળી આપણે પોતાને પણ તેથી ઘણી ખોટ જવા માંડી છે સરકાર કહે છે કે તે નાની કેમો અને જ્ઞાતિઓનું પણ સ્થિત

સાચ્યે છે તો 'આપણી સાતિતું' આ હિત સાચવાની આપણે તેને વિનંતી કરવી જોઈએ. 'વિધવાપણું' એ 'પેલે' અવતાર કરેલાં કર્મનું ફળ છે અને જે ફળ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી વિધવાને આપવાં પડતાં હોય તેની વચ્ચે આવવામાં પાપ છે.

છગન છનમને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે જે સાતિઓનાં પુનર્લગ્ન થતાં નથી તે સાતિઓ ઉચ્ચ ગણાય છે. વાણિયા બ્રાહ્મણ ઉચ્ચ સાતિના છે કારણ કે એ સાતિઓમાં વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન થતાં નથી. તો આપણે પણ ઉચ્ચ સાતિમાં અપવિત્રતા માટે આપણી સાતિમાંથી પુનર્લગ્ન અને નાતરાનો રિવાજ બંધ કરવો જોઈએ.

મત લેતાં ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

નરોત્તમે રાતે તે પછી એવી મતલબનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે આપણા કષિ મુનીઓ પ્રાચીન કાળમાં મોટી જટાઓ રાખતા હતા અને રાજાઓ પણ માથે ચોટલા વધારતાં હતા એવું સાહિત્ય પરિષદના પ્રદર્શનમાં તે સમયના રજુ થયેલાં ચિત્રો પરથી દેખાય છે. તેથી તે સમયના બધા લોકો જટા અને ચોટલા રાખતા હશે એવું સહજ અનુમાન થાય છે, પણ એજ પ્રદર્શનમાં રજુ થયેલા પાછલાં જમાનાના જૈન મુનીઓના ચિત્રો પરથી માથાં મુંડાવી નાખવાનો રિવાજ પણ દેખાય છે, તો જટા અને ચોટલા પરથી એકદમ મુંડન કરાવવાનો અને તે પછી ઘારી રખાવાનો અને હાલમાં ચેહરો કઢાવવાને અને વાળ તથા ચંદિયાં પટિયાં રખાવવાનો રિવાજ કેવી રીતે નિકળ્યો તે સંબંધી શોધ જોળ કરનારો નિબંધ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ મારફતે મંગાવેલો.

નરોત્તમ રાતે દરબારના ટેકામાં લાંબાંણથી વિવેચન કરી જણાવ્યું કે આપણા સાક્ષર બંધુઓ શબ્દોની મૂળ જ્ઞેષ્ઠી, લાવાના હાલના પ્રચલિત શબ્દો, મૂળ કંઈ લાવાના અને તેમણે હાલનું રૂપ કેવી રીતે પકડ્યું તે સંબંધી પ્રશ્નસાપાત્ર શોધજોળ ચલાવી રહ્યા છે, તો આપણું આ કામ પણ તેમનેજ સોંપેલું યોગ્ય ગણાયે. સાહિત્ય પરિષદ સનાતન ધર્મની રૂઢિને અનુસરી ઠંધ નવીન દિશામાં ગતિ ન ફેરવતાં બધી જૂની જૂની વાતો અને વિગતો પાછળ લગ્યા કરે છે તેને આપણા ઠરાવથી સારો જોરાક મળશે. મારા મત પ્રમાણે દેવીના શ્રાપને લીધે આપણી તરવારો અસ્ત્રાનાં રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા પછી માથાં મુંડવાનો રિવાજ નિકળેલો દેખાય છે. તે પહેલાં બધાજ માથે જટા રાખતા હશે. આ એક શોધ જોળને લગતો પ્રશ્ન છે અને તેને ઉકેળવા માટે આપણે પરિષદ જેવા વિદ્વાનોના મંડળની મદદ માગી છે તો આશા છે કે તેઓ આ યોગ્ય કામ માટે લાયક સહાય આપવા ચૂકશે નહિ.

મારાર હબમે ઠરાવને ટેકો આપી જણાવ્યું કે શોધક પુદ્ધિવાળા સાક્ષરોની કદર થતી નથી એવું કહેનારને આપણા આ ઠરાવથી જબરો ફટકો પડશે. આ ઠરાવથી આપણે સાક્ષરોને ઉત્તેજન આપેલું ગણાયે.

મત લેતાં ઠરાવ પસાર થયો હતો.

રાંદેરવાળા રત્ના રાતે તે પછી એવી મતલબનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે બંને બાબતોના થોભિયાના કટ એક સરખા રાખવામાં, ચુડી ઉતારવામાં, વાળ કાપવામાં અને ગોળ નકશીદાર રીતે નખ લેવામાં કેવી 'એન્જિનીઅરિંગ સ્કિલ'નો સમાવેશ થાયછે તે વિષે આવતી સાહિત્યપરિપદ્માં એક નિબંધ વાંચવાની અમદાવાદવાળા અંગાઈદાસ રાતને આ પરિપદ્ ભલામણ કરેછે.

રત્ના રાતે ઠરાવના ટેકામાં જણાવ્યું કે સાહિત્ય પરિપદ્માં ઘરની બાંધણી અને સેત્રજની રમતો વિષે નિબંધો વાંચવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે તો આપણે પણ આપણાં ધંધામાં સમાયલી 'એન્જિનીઅરિંગ સ્કિલ' વિષે લોકોને માહિતગાર કરી જણાવવું જોઈએ કે અમારો ધંધો કંઈ જેવો તેવો નથી. આપણે થોભિયા બરાબર કાપીએ છિયે અને એન્જિનીઅરો રસ્તા પરથી પાણી બરાબર પસાર થઈ ગટરમાં જાય તેવા ઢોળાવ રાખેછે તેમની માફક આપણે ઢોળાવવાળા ચૂડી ઉતાર વાળ કાપીએ છિયે તેમાં કંઈ જેવી તેવી એન્જિનીઅરિંગ બુદ્ધિનું કામ નથી. દરેક વિદ્યા અને શાસ્ત્ર વિષે ઋષિમુનીઓએ પુસ્તકો લખ્યાંછે છતાં આપણા ધંધા વિષે એક પણ પુસ્તક લખવાની તેમની મહાન મતિ ચાલી નથી. એજ દર્શાવે છે કે આપણો ધંધો દેવતાઈ છે. અને તેમાં આપણા સિવાય કોઈની બુદ્ધિ ખુચે તેમ નથી.

મુંબઈવાળા ચંદુ રાતે તે પછી એવી મતલબનો ઠરાવ રજુ કર્યો કે શનિવાર મંગળવાર અને અમાસને દિવસે કેટલાક લોકો વહેમમાં એવાં હુન્નમત કરાવતા નથી તેથી તે વહેમનું પ્રજાળ એણું કરવા માટે આ પરિપદ્ સર્વ હુન્નમ બંધુઓને એવી ભલામણ કરે છે કે એ દિવસોએ હુન્નમત કરાવનારાઓ પાસે અર્ધો દર લેવો. વળી એ દિવસે હુન્નમત કરાવવામાં નુકસાન કે પાપ નથી તે વિષે પ્રજામત કેળવવા માટે એક સુંદર રસીલો ઇનામી નિબંધ આવતી સાહિત્યપરિપદ્ દ્વારા મોકલો.

ઠરાવના ટેકામાં ચંદુ રાતે જણાવ્યું કે આ દિવસોએ લોકો હુન્નમત કરાવતા નથી તેથી આપણને એ દિવસે કંઈજ વકરો થતો નથી અને બીજે દિવસે આપણું કામ વધી પડે છે. આથી આપણને ઘણું કંટાળો આવે છે. સંસારસુધારકો પણ આ ઠરાવથી જોઈ શકશે કે વહેમો અને ખોટી રૂઢિઓ સામે લડત ચલાવવાની આપણી લાગણી તેમના જેવીજ તીવ્ર છે, પરંતુ સનાતન ધર્મની ડુબાડુબ થાય તેવાં કોઈપણ પગલાંની અમે વિરૂદ્ધ છિયે.

ભાઈબા વાળદે વધુ ટેકો આપી જણાવ્યું કે આ ઠરાવથી સાહિત્યપરિપદ્ને પણ ઉત્તેજન મળશે. અને આપણા જેવી લાગવગ વાળી સાતિનો ટેકો મળશે. વિદ્યાવિલાસી અને રસિક સાક્ષરોની બુદ્ધિ કસવાની પણ આ ઠીક તક છે. સાક્ષરો

અને વિદ્વાનોની કદર નથી એવું કહેનારાઓએ જાણવું જોઈએ કે કામ કરનાર અવગણના થતી નથી.

તેપછી કેટલુંક વિવેચન થયા બાદ મત લેતાં ઠરાવ પસાર થયો હતો. નડીયાદ વાળા નગીન નાવીએ તે પછી એવી મતલબનો ઠરાવ મૂક્યો હતો આ પરિષદ બાળલગ્નને ટેકો આપી મોટી ઉમરે થતાં લગ્નો વખોડી કઢાડે છે વધી તે વધુમાં એવી પણ ભલામણ કરે છે કે જ્યાં કન્યાની છત હોય ત્યાં એ પુરૂષે એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ પરણવી.

ઠરાવના ટેકામાં તેમણે જાણવું કે અંદાજે ૧૦૦ લોકો ગૌરી એ સ્લોક પ્રમાણે આઠ વર્ષે છોકરીઓને, પરણાવી દેવાની, શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા હોવા છતાં સુધારકો મોટી થયે છોકરીઓને પરણાવવાની કેમ હિમાયત કરે છે તે સમજી શકાતું નથી. નાનપણમાં લગ્ન થવાથી છોકરા છોકરી એક બીજાના ઘાડા પરિચયમાં આવવાને લીધે તેમનો સંસાર સુખમય બને છે. અમેરિકનો પણ આપણા બાળલગ્નના રિવાજને વખાણે છે. આપણા ધંધાની દૃષ્ટિએ પણ બાળલગ્નથી આપણને લાભ છે. છોકરીઓ મોટી વય સુધી કુંવારી રહેવાથી સ્વછંદી બને છે અને તેથી માફાં પરિણામ આવે છે. એક ઉપર અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ આપણા દેશમાં પરા પૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે અને આપણા જેવી કેટલીક ઐતિહાસિક અગત્યતા ધરાવનારી સાતિઓ અને રાજ્યોમાં તો તે હજી પણ પ્રચલિત છે.

ભગલા હજીમે ઠરાવને ટેકો આપી જાણવું કે સુધરેલી સ્ત્રીઓ પણ જેની એક સ્ત્રી જીવતી હોય તેવા પુરૂષ સાથે પરણવાને અચકાતી નથી કે તેમાં પાપ સમજતી નથી. સુધારકોની કેળવણી પુત્રીઓનું લક્ષ પણ ધીમે ધીમે આ દિશા તરફ વળવા માંડ્યું છે. યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ પણ હવે આ રિવાજની ખુબી સમજવા લાગી છે. મહારાજની ઘણી રાણી જીવતી હોવાં છતાં યુરોપની સ્ત્રી રાણી તરીકે તેમની સાથે પરણી છે. યુરોપમાં હાલ ચાલતા બેચકર વિગ્રહને લીધે પુરૂષોની સંખ્યા ત્યાં ઘટી જશે અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી જશે. તેનો નિકાલ એક અમેરિકન વર્તમાનપત્રકાર એવી રીતે કહાડવા ઈચ્છે છે કે ત્યાંના અકેક પુરૂષે એક દરતાં વધુ સ્ત્રીઓ સાથે પરણી જવું. ગૃહસ્થો, આ પરથી તમે જોઈ શકશો કે આપણા આ ઠરાવમાં કંઈ પણ વિચિત્રતા નથી.

મત લેતાં ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

તે પછી કેટલાક પરચુટલ ઠરાવો થયા બાદ વડોદરાવાળા વારાણસી વાળા પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકી તેના ટેકામાં જાણવું કે પ્રમુખ ઠાવકા, કરેલ અને માન આગરવાળા ઉપરાંત એક વિદ્વાન પણ છે તે તેમના ભાષણ પરથી દેખાય છે. આથી હવે પછીની એકાદિ સાહિત્યપરિષદ અગર કોઈ બીજી પરિષદ

તેમની વિદ્વતાની ઠહર ઠરે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. પરિવહનું કામ તેમણે જે કુનેહથી પાર પાડ્યું છે તે માટે તેમને ખરેખર ધન્યવાદજ ઘટે છે.

આ દરખાસ્તને ચોઅ ટેકો મળતાં તે તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પસાર થઈ હતી.

પ્રમુખે તે પછી પોતાના મનાયલા ઉપકાર માટે વાળતો આભાર માનતાં જણાવ્યું કે આપણી પરિષદે પરદેશગમન અને જ્ઞાતિવરા વિષે ઠરાવો પસાર કર્યા નથી તેથી કેટલીક ગેરસમજીતી ઉભી થવાનો ભય છે. પરંતુ તે સંબંધી સૂચન કરવાનું કે આ ઠરાવો વિષે વિષય સમીતીમાં ગરમાગરમ તકરાર થઈ હતી પરંતુ તે નાપસંદ બનાવ અને કોઈએ ખુલ્લો કયો નથી એ આપણી ખુદ્દિની પરિપક્વતાનું પરિણામ છે આપણે પરદેશગમનની વિરૂદ્ધ છિયે એટલે તે સંબંધી ઠરાવ કરવાની અગત્યતા નથી. તારના આ જમાનામાં ત્યાં જઈ ધર્મની ડુબા ડુબ કરવાની અગત્યતા નથી. વેપાર વણજ સંબંધી તારના સંદેશાઓનો આશ્રય લેવાથી ત્યાં જવાની માથાપુટ ઓછી થાય છે. વળી વિદ્યા ભણવા માટે ત્યાં જવાને બદલે તેવી પાઠશાળાઓ અને સ્થાપનાનો સરકારને કેમ ન આગ્રહ કરવો? મરણ પ્રસંગે તથા અધરણીના જ્ઞાતિવરા આપણી જ્ઞાતિ છૂટથી કરતી હોવાથી તે વિષે પણ આપણે ઠરાવ કર્યો નથી. જ્ઞાતિવરા કરવાથી જ્ઞાતિના ધનવાનો અને ગરીબો એકી પક્ષિતએ બેસી જાય છે, એક સામાન્ય પ્રસંગે જ્ઞાતિજનો મળી શકે છે અને તેથી જ્ઞાતિમાં એકીકરણ વધે છે. વળી સ્ત્રીઓને પણ એ પ્રસંગે ફેશનવાળા સુંદર કપડા પહેરવાની તક મળે છે અને તેથી વેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે છે જ્ઞાતિવરા કરવાથી પૈસા એક ઠેકાણે પડી ન રહેતાં એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જાય છે આથી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ દેશને લાભ છે, વળી ‘આપનું બારમું’ અને ‘બેરીનું’ અધરણી’ કંઈ વારંવાર આવતું નથી એટલે એ પ્રસંગોએ તો અનેક અગવડો વેઠી, ઘર ખીરો મુકી, બ્યાજે નાણાં ઠકાડી કે પેટે પાટા બાંધી જ્ઞાતિઓજન કરવું જોઈએ. પશ્ચિમના લોકોનું જે સાઈં અનુકરણિય હોય તે ગ્રહણ કરવાને આપણે તૈયાર છિયે તેથી મારે એક સૂચન કરવાનું કે વિલાયતના હબોનો નખ લેતા નથી તેથી આપણે પણ તેમને પગલે ચાલવા વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. વળી એક વધુ સૂચન કરવાનું કે ‘વાવઠી ચરકી’ (તાળીઓ)ની મૂળ ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે પણ આપણે શોધખોળ ચલાવવી જોઈએ.

અંતમાં હું એકવાર ફરી સર્વનો ઉપકાર માની જણાવું છું કે જ્ઞાતિની કોઈ પણ પ્રકારની સેવા કરવા અને ખાસ કરીને આવા મેળાવડાઓનું પ્રમુખ સ્થાન લેવા હું હમેશા ઉત્સુક છું તો આશા છે કે ભવિષ્યમાં મારી એ મુશ્કેલી પડશે (તાળીઓ).

ત્યારબાદ નરેણીદેવી અને તડાકા દેવીના જયના ઘોષનાદ કરવામ

આવતી પરિષદ ક્યાં ભરવી તે હવે પછી બહાર કરવાનું કસવવામાં આવ્યું છે અને તે સંબંધી દરેક સત્તા મંત્રીઓને આમવામાં આવી છે.

પરિષદના અંતમાં પરિષદ માટે ખાસ રચાયેલું “મારૂં” નામ લગલો હજમનું ઉસ્તાદી ગાયન ગાઇ લગવાનું રાતે બધાની વાહવાહ મેળવી હતી.

તે પછી પ્રમુખ, લગવાનું રાતે અને પરિષદ માટે ખુશાલીના પોકારો કરી રુઝળા વિખેરાવા માંડ્યા હતા.

નારદ.

શૌચલીંગમ.

સામાજિક સુધારાને લગતા પ્રશ્નો—વર્ણાશ્રમપ્રતિબંધ, લગ્ન રિવાજો, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, કેળવણીનો પ્રચાર—આપણા દેશમાં આજકાલ કેળવાયલા વર્ગનું ખુબ ધ્યાન જોતી રહ્યા છે. પરંતુ એ પ્રશ્નો ગમે તેવા ગંભીર હોય તો પણ તેની ચર્ચામાં તેને લગતા મૂળ તત્ત્વોનું રહસ્ય વિચારવામાં આવ્યું હોય એવું કવચિતજ નજાય છે. લગલગ દરેક સામાજિક દુરાચારનું મૂળ આર્થિક કારણોમાં દેખાય છે; અને તેથીજ ઈંગ્લેન્ડ વિગેરે પાશ્ચાત્ય મુલ્કોમાં જે પ્રશ્નો સામાજિક સુધારાના સામાન્ય નામ તળે ઓળખાય છે તે સર્વ કેવળ આર્થિક દ્રષ્ટિએજ ચર્ચાય છે. ચર્ચાએ અત્યારે એવું સ્વરૂપ લીધું છે કે વિચારશીલ પુરૂષોને માત્ર અમૂક રિવાજ કે અમૂક કાયદાની કલમજ વાંધા ભરેલી જણાતી નથી. સમગ્ર સમાજની રચના—સમાજનાં મૂળ અને સ્તંભરૂપ કાયદા ઉપર આધાર થાય છે. જેઓ આધુનિક સમાજ રચનાને સર્વોત્તમ ગણે છે, જેઓ તેને દૈવદંત માની તેમાં ફેરફાર કરવામાં પાપ સમજે છે, અથવા જેઓ સ્વાર્થને લઈ તેને અપૂર્ણ અને દોષયુક્ત માનવા છતાં તેનો બચાવ કરવા મથે છે તેઓ પણ ચાહુ સમાજ બંધારણમાં રહેલી અનેક ખામીઓ તરફ આંખ આડા કાન કરી શકતા નથી. તેમ કરવાથી, એવી ખામીઓ છેજ નહિ એમ કહેવાથી તેમનો એક પણ અર્થ સરે તેમ નથી. એકજ વખતે; એકજ દેશમાં, બાહ્યપણે સર્વાંશે સમાન દેખાતી જે વ્યક્તિ પૈકી એકને ખાવાને ખોરા બટારા પણ ન મળે, અને બીજાને અનેક જાતનાં પકવાન ખાવાથી અભૂર્ણ થાય, એકને પહેરવાને એક લીંગડું પણ નહિ, રહેવાની એક છુંપડું પણ નહિ, છુંદગીની ઓજ માણવા એક પળની પણ તવરાશ નહિ, અને બીજાને દરેક

જાતની બેહુક સંપત્તિ જોઈ કયો 'માણસ એ રચનાને સંપૂર્ણ માને ? અને જ્યાં લોકો પ્રયત્ન—પ્રાણસ્થમાં બહુ શ્રદ્ધા ધરાવતા હોય, અને દૈવદત્ત સૃષ્ટિ રચનામાં વિશ્વાસ મૂકી આર્ણસ અંગીકાર કરે નહિ ત્યાં આ કૃત્રીમ અસમાનતા ટાળવા માટે યોજનાઓ ઉભી થાય એ પણ આશ્ચર્યજનક નથી.

આવી જાતની અસમાનતા કેવળ ખાનગી મિલકત અને વારસાને લગતા વૃદ્ધિ કાયદાનું પરિણામ છે, અને એજ કાયદાને બળે પ્રતિદિન ઉત્તરોત્તર પામે છે, એમ માની જે લોકો ખાનગી મિલકત કહાડી નાંખવા માગે છે તેમને સોશ્યલિસ્ટ કહેવામાં આવે છે. તેમનાં સિદ્ધાન્તો અનેક છે, અને કોઈ વાર પરસ્પર વિરોધી પણ લાગે છતાં તેમને સર્વને એક સાધારણ નામ—સોશ્યલીઝમ આપવામાં આવ્યું છે, કારણકે સર્વ સોશ્યલીસ્ટોને મૂળ ઉદ્દેશ તો એકજ હોય છે. માત્ર તે સંપાદન કરવાની વિધિમાં તફાવત હોવાથી તેમના વિભાગ પાડવામાં આવે છે. એ કે “દ્રવ્યોત્પત્તિ અને ઊંચણી કરવામાં આધુનિક સમાજ અસંકુચિત હરિશ્ચંદ્ર અને સ્વાર્થપરાયણતાનું બળ સ્વીકારે છે, તે હાનિકારક છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનો સ્વાર્થ બરાબર સમજી શકે નહિ, અને કદાચ સમજે તો પણ અસમાન વર્ગોની હરિશ્ચંદ્રમાં તે મેળવી શકે નહિ આ કારણસર પ્રજાએ સ્વીકારેલી અથવા પ્રજાએ નીમીલી એક સંસ્થાએ—કે જે સંસ્થાને પ્રજાના દરેક મનુષ્યનું હિત એક સરખુંજ ઊંડાણ હોય તેણે—દ્રવ્યોત્પત્તિ અને દ્રવ્યવિભાગ રચવાનું માથે લેવું જોઈએ. પ્રજાની સર્વાનુમતે નીમાયલી, અથવા સર્વપ્રિય, સર્વસ્વીકૃત જોઈએ પણ સંસ્થા હોય તો તે રાજસંસ્થા છે પ્રજાની વતિ અને પ્રજાના હિતાર્થે રાજસંસ્થાએ દ્રવ્યોત્પત્તિનાં સર્વ સાધનો પોતાને સ્વાધીન કરવાં જોઈએ. અને તે કામમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિને તેની શક્તિ અનુસાર, અથવા તેની જરૂરિયાત અનુસાર, ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યનો ભાગ ઊંચી આપવો. દ્રવ્યવિભાગ નિષ્પક્ષપાતપણે કરવામાં આવે તો આજે દેખાતી અસહ્ય અસમાનતાનો સ્વતઃ નાશ થાય.” આ મૂળ ઉદ્દેશમાં દરેક સોશ્યલીસ્ટ સામેલ થાય છે, પછી તે કમ્યુનિસ્ટ હો, કલેક્ટીવીસ્ટ હો કે કોઓપરેટીવિસ્ટ હો. સોશ્યલીસ્ટ વર્ગના દરેક વિભાગના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોનું અહિં અવલોકન કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, તેમના આ સર્વ સામાન્ય, સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પરજ ધ્યાન આપીશું.

આજે જે દેશો હુન્નર ઉદ્યોગને શિખરે પહોંચ્યા છે તેમનો આર્થિક ઇતિહાસ તપાસતાં એક આશ્ચર્યજનક ઐક્યતા મળી આવે છે. એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દરેક ઉદ્યોગની રચના કાલાનુક્રમે ઘણીવાર ફેરવાઈ છે. હિંદુસ્તાનના પાછત સહેલાં ભાગોમાંજ રચના આજે પણ દેખાય છે તે એક સમયે દરેક યુરોપીય પ્રજામાં પ્રચલિત હતી. દરેક કારીગર પોતાને જોઈતા પદાર્થો મેળવી, પોતાનાજ ઓળરો વડે, પોતાનાંજ ઘરમાં રહી માલ બનાવે, અને બનાવ્યા પછી પોતે જાતેજ બજારમાં જઈ, ઘરાક શોધી તે વેચી આવે, ત્યારે દરેક સુતાર, હુડાર, મોચી કે ધાંચી પોતાનો અને પોતાનોજ સેવક, પોતેજ વેપારી અને પોતેજ કારીગર બને છે. પરંતુ જેમ હુન્નરની સૂક્ષ્મતા

વધતી ગઈ, જેમ જેમ ઓળાશેમાં ફેરફાર થતા ગયા, અને નાલ તૈયાર કરવામાં લાગતો સમય વધી ગયો તેમ તેમ આવી જાતની સ્વંત્રતા ચાલુ રાખવા દરેક કારીગર અશક્ત થતો ગયો. ધંધાને લગતી સર્વ જરૂરિયાતો—ઓળાર મકાન—પદાર્થો તેનાથી પુરી પાડી શકાઈ નહિ; અને જ્યારે તે બીજાજ વર્ગના લોકો પુરી પ્રાપ્તવા લાગ્યા ત્યારે ધનિક વર્ગનો કેંપીટલીસ્ટનો—જન્મ થયો. આ નવા વર્ગનું પ્રાણલ્ય જ્યાં સુધી દરેક કારીગર પોતાનાંજ મકાનમાં પોતાનાજ ઓળારથી કામ કરતો હતો ત્યારે જણાતું નહિ. પરંતુ જ્યારથી વણકરને વણવા માટે જોઈતી શાળાને બદલે સંચો નીકળ્યો, અને તે સંચો ધણી પોતાના મકાનમાં ગોઠવી વણકરોને કામે બોલાવવા લાગ્યો, જ્યારે માણસની નજરની ખારીકી, હાથની કારીગીરીની જરૂર રહી નહિ, જ્યારે સંચાની નિયમિતતા, સફળતા, વધતી ગઈ, ત્યારે દરેક કારીગર પોતાનીજ મેજે, પોતાનાજ ઘરમાં, પોતાનીજ પદ્ધતિથી કામ કરવા અશક્ત થયો અને તેને બદલે ધનિકના કારખાનામાં, તેણે ગોઠવેલા સંચાવડે તેણે સૂચવેલી પદ્ધતિ અનુસાર, તેણે નીમેલા આગેવાનની કળા પ્રમાણે કામ કરવાની જરૂર પડી—ફરજ પડી. ત્યારથી કરનાર વર્ગ કારીગર મટી મજૂર બન્યો, અને જોકે અત્યારે તે વર્ગનું માન સાચવવા માટે તેમને કામદાર વર્ગ કહેવામાં આવે, તો પણ ધનિક વર્ગના મનમાં, અથવા કારખાનાની લાવામાં તો તેઓ મજૂર પણ નથી રહ્યા. તેઓ માત્ર હસ્ત (Hands) રૂપેજ ઓળખાય છે.

કારખાનાના જન્મ પછી સંચાની ઉત્પત્તિને અંગે કારખાનાનું કદ અને બળ દિન પ્રતિદિન વધતાં ચાલ્યાં. કેંપીટલીસ્ટનું જોર પણ એજ પ્રમાણમાં વધતું ગયું, અને કારીગરો, કામદારો, મજૂરો કે હસ્તો ગમે તે નામથી ઓળખાય તેનું માન ઘટતું ચાલ્યું. પરંતુ કારખાનાનું કદ વધારવામાં બહુ ક્ષેત્ર મળી ખરી, તોપણ આખરે હરકતો આવવા લાગી અને છેવટે તો સીમા પણ આવી ગઈ. એટલી સીમા આવવા પછી પણ ધનિક વર્ગ પોતાનું બળ વધારવાની અનેક યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા. એક કારખાનું કદ ન વધી શકે તો અનેક કારખાના એકત્ર કરવાથી ધનિકનું બળ વધારી શકાય અને તે તત્વાનુસાર અમેરીકન ટ્રસ્ટ અને જર્મન કાર્ટેલનો અવતાર થયો. વળી કારખાનાં એકત્ર કરવામાં ફક્ત એકજ જાતનાં—એકજ ધંધાનાં કારખાનાં હોય એવી કાંઈ અગત્ય રહી ન હોતી. ધનિક વર્ગ પોતાના ધનને બળે અનેક જાતનાં કારખાનાં—રેલ્વે કંપની, તાર કંપની, સોના, રૂપા, લોખંડ, કોલસાની ખાણોની કંપની સ્ટીમશોની કંપની, બેંકો વિગેરે આ નાના પેપારને લગતાં સર્વ સાધનો એકત્ર કરી શકે. પરિણામ એ કે અમેરીકા કે જર્મની જેવા દેશમાં જ્યાં ટ્રસ્ટ, સીન્ડીકેટ કે કાર્ટેલોનું બળ અસીમ છે, ત્યાં દ્રવ્યોત્પત્તિનાં સાધનો અત્યારે પણ વ્યક્તિઓની હરિકાષ્ઠને લીધે—સ્વાર્થપ્રબળતાને લઈને યોગ્ય પુરવોના હાથમાં એકત્ર થઈ ગયા છે.

જ્યારે ધનિકો આ પ્રમાણે પોતાનું બળ વધારવા ગયા ત્યારે કામદાર વર્ગ પણ પોતાની નિર્બલતા, પસ્તંત્રતા, નિર્માણ્યતા જેવા લાગ્યા અને એ નિર્બળતા

દૂર કરવા એકત્ર થવા લાગ્યા. એકત્ર એજ બળ છે એ સૂત્રાનુસાર કામદારોની મંડળી-ઓના અને સમયાનુસાર, રાજકીય સુધારાને લઈને, તેમજ પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રસારને લીધે કામદારો પોતાની સ્થિતિ જોવા લાગ્યા. અને તેને સુધારવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. દરેક ધંધાના કામદારો એકત્ર થવા લાગ્યા, અને અત્યારે સર્વ ધંધાના કામદારો પણ પરસ્પર મળી એકજ સિદ્ધાન્ત એકજ માર્ગ એકજ ઉદ્દેશ પર આવવા પ્રયત્ન કરે છે અને કેટલેક અંશે સફળ પણ થયા છે.

આ બધા સંજોગોને લીધે પાશ્ચાત્ય મુલકોમાં ઔદ્યોગિક સમાજની સ્થિતિ અત્યારે અનન્ય છે. દ્રવ્યોત્પત્તિનાં સાધનો બહુજ થોડા માણસોના હાથમાં આવી ગયાં છે. અને તેમને દૂર કરી—બદલો આપીને અથવા બદલો આપ્યા વિના—રાજસંસ્થા પ્રજાના સેવક તરીકે, પ્રજાના પ્રતિનિધી, વિશ્વાસુ દ્રષ્ટી તરીકે સહજ આ સર્વ સાધનો સર્વ મિલકત હાથ કરી શકવા સમર્થ છે. બીજી તરફથી કામદાર વર્ગનું જોર વધી ગયું છે અને તેમની મુશીબતોનો ચિતાર, દ્રવ્યવિભાગમાં સમાયલો અન્યાય અને અસમાનતાનો દેખાવ, રાજપુરુષો જોઈ કમકમે છે. તે અરસામાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આ સર્વ દુઃખનાં મૂળ કારણોનું પૃથક્કરણ કરી વિવેચન કરી સૂચનાઓ કરી છે—શાસ્ત્રાનુસાર માર્ગ બતાવ્યા છે. અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી સમાજરચના ત્યજી નવીજ રચના ગોઠવવી એ અભિપ્રાયનું બળ અત્યારે એટલું વધ્યું છે કે ક્રાન્સમાં, જર્મનીમાં અને છેવટે ઇંગ્લંડમાં મિ. લૉ. જ્યોર્જની આગેવાની હેઠળ તે સૂચના અનુસાર અખ્તરા પણ કરવામાં આવે છે. અહિં તે સર્વ અખ્તરાનું વર્ણન કે અવલોકન અરથાને છે પણ એ સર્વ અખ્તરાનું સારાંશ, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શાસ્ત્રયુક્ત (scientific) સોશીઆલીઝમ (Collectivism) નું સંક્ષિપ્ત વર્ણન અને નિરીક્ષણ કરવાની અગત્ય છે.

દ્રવ્યોત્પત્તિનાં સાધનો અને પરસ્પર વ્યવહારના વાહનો વ્યક્તિઓની પરસ્પર હરિક્ષાધને લીધે, તથા ઔદ્યોગિક જરૂરિયાતોને લીધે અત્યારે પણ થોડાજ માણસોમાં સમાઈ રહ્યા છે. ખાનગી સાહસથી ખાનગી બુદ્ધિથી એટલું તો અત્યાર સુધિમાં સ્પષ્ટ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે આજના અતીવ વિસ્તીર્ણ કારખાનાઓ પણ નીચમસર, કમવાર ચલાવી શકાય. એક વખત એક કાયદો કીધો કે પછી જેમ સડકપર-પાટાપર આગગાડી ચાલી જાય તેમ નિવિદે કારખાનું ગમે તેવું મોટું હોય, ૧૦૦ કામદારનું કે ૧,૦૦,૦૦૦ કામદારનું હોય તોપણ તે ચાલી શકે. રાજકીય વ્યવસ્થા સામે આગળ જે આવી જતનો મોટો વાંધો ઉઠાવવામાં આવતો હતો તે હવે રહેતો નથી. અત્યારે પણ દરેક દેશમાં ટપાલનું જંગી ખાતું રાજકામદારો સક્રાંધથી અને સહેલાઈથી ચલાવી શકે. તેથી થતા લાભો, આર્થિક કરકસર તો દરેક વિચારશીલ પુરૂષ વગર કહે જોઈ શકે છે. પ્રજાના હિત માટેજ હોવાથી આ ખાતું જેટલું કામ કરે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં દામ માંગે છે અને નફાની બહુ આશા રાખવામાં આવતી નથી, અને કામના પ્રમાણમાં દામ હોવાથી કામદારોની

સ્થિતિનો પણ પૂરતો વિચાર કરવામાં આવે છે. આ એકજ દ્રષ્ટાંતથી એટલું જ ચોક્કસ જણાય છે કે ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થામાં હરિદ્વારથી આગળ આવેલા આજના રાજ-પુરુષો ખાનગી સાહસિક પુરુષોને ખુદિમાં કે દ્વંદ્વશીપણામાં હટી દે તેવા નથી. અને સાથે જ્યારે કપ જેવા કારખાનાનો વિચાર કરીએ ત્યારે લાગેા કામદારને કામ આપનાર કારખાનાને પણ અગાઉથી ઘડી રાખેલા ધારાસર ચલાવવામાં બહુ મુશ્કેલી દેખાતી નથી. માટે રાજસંસ્થાએજ દ્રવ્યોત્પતિનાં સાધનો એકત્ર કરી, પોતાના હાથમાં લઈ, પ્રજાના હિત માટે તે ચલાવવાં. ધનિકના પ્રાબલ્યથી અત્યારે પરિણામ એ અદ્યુ છે કે ધનિક અને મજૂર વર્ગ વચ્ચેના કલેષ અતિશય વધી ગયો છે. વર્ગવિરોધનું પરિણામ લવિષ્યમાં શું આવશે તે તટસ્થપણે કહી શકાતું નથી; પરંતુ સોશીઆલિસ્ટ ખુદિથી જોતાં વર્ગવિરોધ તો આનંદજનક છે. કારણ અત્યારે ધનિકોના પ્રાબલ્યથી ઉત્પાદક વર્ગ કામદાર વર્ગ—પોતાની કૃતિથી—પોતાના કામથી ન્યારે થઈ ગયો છે. વળી જે સંજોગો નીચે કારખાનામાં કામ કરવામાં આવે છે તે દિન પ્રતિદિન વધારે સખ્ત, વધારે અન્યાયી બને છે, કારણ કે આજના મહા વિસ્તીર્ણ ઉદ્યોગની રચના ગોઠવનાર Directors of industry અને કામદાર વર્ગ પરસ્પર સમાગમમાં આવી શકતાં નથી, અને તેથી પરસ્પરની જરૂરિયાતો તેમજ સંકુચિત બળનો અનુભવ કરી શકતા નથી. આને દીધે કામદારનો પગાર ઘટે છે, ખેરાં છેકરાંને પણ કામ કાચી વયે કે દુસ્તર સ્થિતિમાં કરવાની ફરજ પડે છે; નાનો ધનસંગ્રહ મોટા ધન સંગ્રહમાં લેવાઈ જાય છે, અને દીવસાદીવસ ઉદ્યોગિક સમાજના નેતાઓ—માલીકો સંખ્યામાં ઘટતા જાય છે. ઔદ્યોગિક નેતાઓ અને કારખાનામાં સાથે મળેલાં મજૂરો વચ્ચે વર્ગભેદ આવી રીતે ઉદ્ભવે છે, અને કામદાર વર્ગ પોતાની સંખ્યાને જળે નેતાઓને ઉખેડી નાંખવા—દ્રવ્યોત્પતિનાં સાધનો લઈ લેવા—મથે છે. આ પ્રયત્નમાં ધીરે ધીરે શાંત યોજનાઓથી સફળ થવું, કે પ્રચંડ, ઉગ્ર તાત્કાલિક જળે વિજય મેળવવો તે સંબંધી હવુ સોશીઆલિસ્ટો એકમત નથી. પરંતુ એટલું તો બધાએ કબૂલ કરે છે કે આવું કરવા વિના દ્રવ્યની અસામાનતા અને તેથી ઉદ્ભવતી ખીજ અનેક અસમાનતાનો અંત આવવાનો નથી.

આ સિદ્ધાન્તના વિરોધીઓ પણ એટલું તો આવશ્ય કબૂલ કરશે કે એ અખત્યાર કરવાથી સમગ્ર સમાજની આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો લાભકારક ફેરફાર થવા સંભવે છે. દ્રવ્યોત્પતિનાં સાધનોના જોડાણમાં જોડાણો ઉપયોગ કરવો હોય તો આ માર્ગ લેવોજ પડે છે. અત્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતાને ફાવતી રીતે દ્રવ્યોત્પતિમાં લાગ લેતી હોવાથી પ્રબંધને જુમલે શક્તિમાં અને વખતમાં ઘણું નુકસાન ખમવું પડે છે. જ્યાં એકજ હુકમથી ચલાવી શકાય ત્યાં અત્યારે દશ હુકમ હોય છે. જો દ્રવ્યોત્પતિ કેરવાનું બંધારણ એક બિન્દુથીજ નિર્માણમાં આવે, તો કેટલી શક્તિનો દુર્બંધ થતો અટકે? ટપાલ ખાતાનો એકજ દ્રષ્ટાંત આ દલીલનું સત્ય ખતાવવા બસ છે. વળી ઉદ્યોગના પરિણામે ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યનો સમાજને આજ મળે છે તેના કરતાં ઘણો

મોટો ભાગ સમાજને હિસ્સે આવશે; કારણ કે વચવગરીઆ જે નફો આજ ખાઈ જાય છે તે નફો પછી સમાજનેજ ભાગે આવવાનો. આ જે લાભ ઉપરાંત એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ કે હાલને સમયે જે એક ધંધામાં કોઈવાર અઢળક પેદાશ, અને બીજામાં વાખ વાખી જેવું હોય છે તે પણ દ્રવ્યોત્પત્તિ ને રાજ તરફથી નિર્માણ કરવામાં આવે તો નાબુદ થાય. કારણકે જે સ્થાને બહુ ઉત્પત્તિ હોય તે સ્થાને રાજસત્તાથી અટકાવી જ્યાં અછત હોય ત્યાં વધારો કરી શકાય. એનું પરિણામ એટલું તો ચોક્કસ કે અમુક ધંધાના કામદારો ભૂખમરો વેડે અને અમુક બીજા ધંધામાં સમન ઉડવાય એવું ન બને. આજ કારણસર એટલું પણ મની શકાય કે સોશીઆલીસ્ટ રાજસત્તા પ્રજાના હિતમાં—લવિધ્યની પ્રજાના હિત ખાતર—આજે સ્ત્રીઓ અને ઠાવી વચનાં બાળકો પામે જે કામ લેવામાં આવે છે તેમ ઘટું અટકાવશે, અને તેથી લવિધ્યની પ્રજાની ઉત્પાદક શક્તિ વધારશે.

આ સર્વ લાભો જમે પાડમાં મોંઘવામાં કોઈ પણ ના પાડતું નથી. પણ સોશીઆલીસ્ટના વિરુદ્ધ મતવાળા એમ જણાવે છે કે જમે પાડ ઉપરાંત એક ખાતે પાડ પણ છે. રાજસત્તાએ નિર્માણ કરેલા ઉત્પાદક બંધારણથી દેશની શક્તિ અને વખતનો અસ્થાને વ્યય થતો અટકે એ કબુલ. પરંતુ રાજસત્તાનાજ હાથમાં બધું હોવાથી અત્યારે ખાનગી સાહસથી જે નૂતન શોધો થઈ દ્રવ્યોત્પત્તિનાં સાધનોમાં વધારો કરવામાં આવે છે તે થતો અટકશે. કારણકે રાજપુરુષોમાં શોધકશક્તિની હમેશ અછત હોય છે. જ્યાં સુધી પ્રયોગ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ દલીલ કેટલે અંશે ખરી છે તે કહી શકાય નહિ. જે એક શાખામાં સોશીઆલીસ્ટ સિદ્ધાન્તો કબૂલ રાખે, અને અન્ય સર્વ સ્થળે આધુનિક ખાનગી સાહસનું બળ જાળવી રાખે તો કુદરતીપણે રાજપુરુષો પછાત રહેતા દેખાય. પણ જે સમગ્ર સમાજ સોશીઆલીસ્ટ બંધારણરૂપ રચાય, જે ખાનગી સાહસને અત્યારે મળતા અસમાન બદલાનો સમૂળો નાશ કરવામાં આવે, તો પછી પ્રજામાં શોધકશક્તિ પણ લય પામે એમ મનાતું નથી. અને જે પ્રજામાં શોધકશક્તિ રહે, તો પછી માત્ર ખાનગી સાહસનું બળ ઓછું થયું છે તેથી કાંઈ એ શક્તિનો ઉપયોગ થતો અટકે નહિ. એડિસનની બુદ્ધિ આજનાજ સમાજમાં કામ કરે અને સોશિયાલીસ્ટ સમાજમાં લય થઈ જાય એમ માની શકાતું નથી. વળી આજસુધીમાં થયેલી દરેક શોધખોળનો ઇતિહાસ વાંચીએ તો કેટલા શોધકો પોતાની શોધનું ફળ પોતાનીજ છાંદગીમાં ભોગવી શક્યા દેખાશે. આજ તો વાવે કોઈક અને લણે કોઈક બીજા એવો ન્યાય છે અને સોશીઆલીસ્ટ સમાજમાં તો શોધકોને ઘોડા ઘણો બદલો તો જરૂર મળવાનો. શોધકવર્ગનો મોટો ભાગ અસં-તોષી નહિ પણ નિઃસ્પૃહી હોય છે. અને ઘણાકો તો શોધના શોખથીજ નહિ કે બદલાની આશાથી પોતાના કામમાં મગ્ન રહે છે.

સોશીઆલીસ્ટ સમાજ સામે આ સૌથી મોટામાં મોટો વાંધો છે. તે ઉપરાંત બીજા વાંધો કહાડવામાં આવે છે, પણ તે વાંધાનું બળ એટલું હોતું નથી. દાખલા

તરીકે હરીફાઈ વિના ઉદ્યોગના નેતા શોધવા મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ ઘણી વાર જણાવવામાં આવે છે. પણ હરીફાઈ કાંઈ એક જ જાતની હોતી નથી. આજે કદાચ દ્રવ્યની આશાથી લોકો પોતાનું સર્વ બુદ્ધિબળ વાપરવા તૈયાર થતા હોય તો સોશીઆલીસ્ટ સમાજમાં બીજી કોઈ આશાથી, બીજી કોઈ પ્રેરક તત્ત્વથી લોકો તેટલું જ કામ કરવા આતુર રહે. જ્યારે નાઇટનો ઇલકાળ-નાઇટનો વર્ગ બહુ માન ભરેલો ગણાતો ત્યારે તે ઇલકાળ મેળવવા, તે વર્ગમાં દાખલ થવા લોકો કેટલો ભોગ આપતા, કેવી કેવી આપણી નજરે મૂર્ખાઈઓ કરતા તે દરેક ઇર્લિહાસવેત્તાને વિદિત હશે. અને એવું જ કોઈ પ્રેરકતત્ત્વ સોશીઆલીસ્ટ સમાજમાં નહિ. નીકળે તેમ માનવાની જરૂર નથી.

રાજનીતિને અંગે સોશીઆલીસ્ટ સમાજ સામે જે વાંધા કહાડવામાં આવે છે તેમાં કાંઈક વધારે ગળ જણાય છે. કોઈપણ એક રાજ્ય, એકાએકપણે આ પદ્ધતિ અગત્યાર કરતાં અચકાય એ તદ્દન સંભવિત છે. અને એમ ધારો કે સર્વ રાજ્યો એક સમયે આ પદ્ધતિ અગત્યાર કરે તો પણ પરસ્પરવ્યવહારમાં મિત્રરાજ્ય અને શત્રુસત્તા વચ્ચે ફેર નહિ કરવામાં આવે એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ આ મુશ્કેલી એટલી બધી ભરાવર નથી કે જેથી સોશીઆલીસ્ટ સિદ્ધાન્તોનો સમૂહો નાશ થાય. સોશીઆલીસ્ટો એમજ માને છે. આજ રહેલું પ્રતિસ્પર્ધિપણું પછી નહિ રહે. સુધરેલો સમાજ પુરૂષનું પશુત્વ ભૂલી જશે અને મનુષ્યત્વ સ્વીકારી તેને અનુસાર વર્તશે.

સોશીઆલીસ્ટ સમાજ સામે અત્યાર સુધી ભતાવાતા વાંધામાં સ્વાર્થદ્રષ્ટિ અથવા કરપોક્તપણાનું ભરે બહુ જણાય છે. ફક્ત એક જ ખરો વાંધો છે. અને તે એ કે જે ઉદ્દેશ સોશીઆલીસ્ટોને પ્રિય છે તે દ્રવ્ય બહેંચણીમાં સમાનતા મેળવવાનો છે. અને તે મેળવી શકાશે કે નહિ એ ચોક્કસ નથી; બાકી દ્રવ્યોત્પત્તિમાં તો એ સિદ્ધાન્તના સત્યની કોઈ ના પાડી શકવાનું નથી.

પુરાણચંદ તલકશી શાહ.

હિંદી ઉદ્યોગો અને રેલ્વે રાજ્યનીતિ.

હાલમાં આલતા મહાયુદ્ધના સમયમાં દેશી ઉદ્યોગોને ઘણો લાભ થયો જોઈએ એમ માનવામાં આવે છે. આ સંજોગે છેલ્લાં એક વર્ષથી બહુ લખાયું છે, પરંતુ હજી સુધી કોઈ પણ ઉદ્યોગને અમુક લાભ થયો છે એમ કહી શકાશે નહીં. વ્યાપારી, ઔદ્યોગિક, અને સમગ્ર આર્થિક દ્રષ્ટિએ જોતાં લગભગ શરૂ થયા પછીનાં વર્ષમાં હિંદુસ્તાનને હુનીઆના બીજા દેશોની માફક—જે કે યુરોપીય દેશો કરતાં દૂર હોવાથી કાંઈક

ચોડું—નુકશાન ખમવું પડયું છે. આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે લડાઈ ચાલી તેટલા સમયમાં દેશના જૂના ઉદ્યોગોનો પુનરોદ્ધાર અને નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના ની આશા રાખવી એ “આગ લાગે ત્યારે કુવો જોઈવા” બરોબર છે.

આપણી ઔદ્યોગીક શિક્ષિતતાનાં કારણો ઘણા ઉંડા છે અને જ્યાં સુધી તેને માટે ચોખ્ખો ઉપાય યોજાય નહીં ત્યાં સુધી આપણા ઉદ્યોગોને વિદેશી સુડી અને કારીગરની મદદ વિના ચાલવાનું નથી. હાલનું આપણું ઔદ્યોગીક જીવન પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓના સંસર્ગને લીધે કેટલુંએક ઉત્તેજિત થયું છે; પરંતુ હજી પણ આપણા વ્યાપારી અને ઔદ્યોગીક વર્ગની અને અન્ય પ્રભુઓની ઉદ્યોગ સાધવાની પદ્ધતિમાં ઘણો ફેર છે; આ ફેર દૂર કરવાને સામાન્ય કેલવણી ઉપરાંત ઔદ્યોગીક અને વ્યાપારી કેલવણી સંગીન રીતે આપવાની જરૂર છે. સંગીન અને સંયોજિત ઔદ્યોગીક કેલવણી વિના હાલમાં યુનીવર્સિટીમાંથી બહાર પડતા સાહિત્ય, કવિતા, અને સ્વચ્છ કપડાંના શોખીન શિક્ષિત વર્ગની પાસેથી વીસમી સદીના મહાન ઔદ્યોગીક યુધ્ધોમાં મદદની આશા રાખવી વ્યર્થજ છે. આપણા મશુરો, સુડીવાળાઓ, વ્યાપારીઓ, અને વિજ્ઞાનકોવિદો (experts) ઘીન દેશોની સાથે હરિક્ષામાં ઉતારવાને જોઈએ તેટલા સશક્ત નથી. પ્રત્યેક નવા કાર્યમાં આવશ્યક ખંત, સાહસ, પ્રમાણિકતા, ઉદ્યોગોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન, તે સઘળાના અભાવ ઉપરાંત આપણા સુડીવાળાઓની ભીડતા, સંપૂર્ણ તપાસ કર્યા વિના નવા ઉદ્યોગોમાં ઝંપલાવવાની અધીરાઈ, અને કેટલાએક રાજકીય કારણોને લીધે આપણા ઔદ્યોગીક વિકાસની ગતિ ઘણી ધીમી છે. તે છતાં પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનમાં સ્થપાયેલાં નવા ઉદ્યોગોનો ઇતિહાસ જોતાં તેમનું લવિષ્ય નિરાશાજનક છે એમ નહીં કહી શકાય. દેશપ્રકૃતિ અને આબોહવા અનુકુળ હોવાથી ઘોળ દેશો કરતાં મશુરી માણસદીકં સસ્તી હોવાને લીધે સુતરાઉ કાપડ, જ્યુટ, ચૂના, કોફી, વિગેરે કેટલીએક વસ્તુ બનાવવામાં આ દેશને લાભ થતો જાય છે. તે ઉપરાંત એવા કેટલાએક ઉદ્યોગો છે કે જેમને જરા બહારની મદદ મળે તો વિદેશી હરિક્ષા સાથે ક્રિતેહથી ઉતરી શકે. દાખલા તરીકે કાગળ, કાચ અને દીવાસળી બનાવવાના ઉદ્યોગોને કાચા અથવા બનેલા માલની આવજા માટે રેલ્વેના નુરમાં ફાયદો કરી અપાય તો ઘણું ઉત્તેજન મળે; અને સારી રીતે ચલાવવામાં આવે તો આ નવા ઉદ્યોગો વિદેશી હરિક્ષા સામે હિંમશને માટે ટક્કર ઝીંટી શકે.

રેલ્વે અને દેશી ઉદ્યોગોના સંબંધનો વિચાર કરવાની સાથે રેલ્વેનો વહીવટ રાજ્ય તરફથી અથવા કંપનીઓના હાથે થયો જોઈએ તે સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૩૪,૦૦૦ માઇલ રેલ્વે છે તેમાંથી ફક્ત ૬૦૦૦ માઇલ શિવાય બાકી રાજ્યની માલીકીની છે; પરંતુ ૨૫,૦૦૦ માંથી ૭,૨૦૦ માઇલ જેટલીજ રેલ્વે રાજ્ય તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. બાકીની ૧૮,૦૦૦ માઇલની રેલ્વેઓ ખાનગી શ્રીટીશ કંપનીઓને ચોક્કસ સરતે ચલાવવા દેવામાં આવે છે. આ રેલ્વેઓમાં કુલ

મુડી પાંચ અબજ, અઠાવીશ કરોડ રૂપીઆ જેટલી રોકાયેલી છે તેમાંથી પાંચ અબજ જેટલી મુડી તો આપણી સરકાર તરફથી કબજેલી છે; એટલે કે બાકીની ફક્ત અઠાવીસ કરોડ જેટલી મુડી કંપનીઓ તરફથી મેળવેલી છે અને તેઓના હાથે સરકારની મીલકતની રેલ્વેનો મોટો ભાગ ચલાવવામાં આવે છે. આ કામને માટે દરેક રેલ્વેને પોતાના કરાર પ્રમાણે ચોખ્ખા નફામાંથી કેટલોએક ભાગ આપવો પડે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષની સરેરાશ લેતાં રેલ્વેના નફામાંથી દરવર્ષે એસી ભાગ રૂપીઆ આ કંપનીઓને તેમની મહેનતના બદલામાં આપવામાં આવે છે. આ કંપનીઓ ઘણું કરીને ઇંગ્લંડમાં સ્થપાયેલી હોય છે અને તેમનો વહીવટ લંડનમાં રહેતા ડિરેક્ટરોના હાથે થાય છે. હવે આ કંપનીઓને હાથે થતો રેલ્વેનો વહીવટ ચાલવા દેવો કે બધી રેલ્વે સરકારે પોતાના હાથમાં લઈને પોતે વહીવટ કરવો એ સવાલ છેલ્લા ત્રણ ચાર મહીનામાં બહુ ચર્ચાયા છે. આ પ્રશ્ન ઘણો ગૂઢ છે અને તેનો નિર્ણય કરવાને સરકાર તરફથી ખાસ તપાસ શરૂ થઈ છે; તે છતાં પ્રશ્નનો અગત્ય જોતાં બન્ને બાબતોના વિચારોનો આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર તુલના કરવી જરૂરની લાગે છે. તેની સાથે કંપનીના અથવા સરકારના વહીવટથી દેશી ઉદ્યોગોને કેટલો લાભ થઈ શકશે તે પણ જોઈશું.

ગયા એપ્રિલ માસમાં આ સંબંધી હિંદી લેબરલેટીવ કૌન્સિલમાં ઉપયોગી વિવેચન થયું હતું. તે ઉપરાંત હિંદી રેલ્વેના કામકાજ અને વહીવટના સંબંધી નીમાયેલા સ્વતંત્ર કમીશનર મરહુમ મી. થોમસ રોબર્ટસનના રીપોર્ટ (૧૯૦૩) ઉપરથી ઘણું જાણવાનું મળે છે.

સરકારના હાથેજ બધી રેલ્વેનો વહીવટ થવો જોઈએ એ મતને પુષ્ટિ આપનાર વિચારોમાં મુખ્ય નાણાં સંબંધી છે. તે અને બીજાં કારણો હવે આપણે વિગતવાર તપાસીશું.

(૧) “કંપનીઓના હાથમાંથી વહીવટ લઈ લેવાથી દર વર્ષે તેમને આપવા પડતા ૮૦ લાખ રૂપીઆનો બચાવ રાખ્યેનેથાય.” છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી હિંદી સરકારની નાણા સંબંધી સ્થિતિને રેલ્વે તરફની કુમાણીથી ઘણું બળ મળે છે; અને અફીણની આવક ઓછી થઈ જવાથી આવી આવક ઘણી લાલકર્તા અને આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત કેટલીએક કંપનીઓને કરારનામા પ્રમાણે ત્રણથી ચાર ટકા સુધીની વ્યાજની ગેરન્ટી-માં અમુક રકમ આપવી પડે છે તે પણ બચશે.

આની વિરુદ્ધમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે સરકારના હાથે વહીવટ થતી રેલ્વેના કરતાં ખાનગી કંપનીઓ પોતાનો વહીવટ વધારે સસ્તો ચલાવી શકે છે. અને કંપનીઓને અપાતા નફાનો બચાવ થાય તો સરકારી વહીવટને લીધે વળતે એકંદર નુકશાન પણ જાય અને તેનો બોજો હિંદી કર ભરનારાઓને વેંકવો પડે. વળી આ નફાનો કેટલોએક ભાગ તો કંપનીઓની મુડી ઉપર વ્યાજ તરીકે આપવો પડે છે; અને તેટલી મુડી સરકારને ઓછી રોકવી પડે છે.

ગમે તે રીતે પણ જો આ નુકશાન સમજવામાં આવે તો તેને દૂર કરવાને ઉત્તમ રસ્તો સરકારને હાથે વહીવટ કરવાનો છે એમ નહીં કહી શકાય. કારણકે આજ રેલ્વે કંપનીઓ હિંદમાં રજીસ્ટર થયેલી હોય, તેના ડીરેક્ટરો આ દેશમાંજ રહેતા હોય, અને તેના શેરહોલ્ડરો અને મુડી પણ આ દેશનીજ હોય તો આવી કંપનીઓના હાથે ચાલતી રેલ્વેઓ દેશના ઔદ્યોગીક અને આર્થિક વિકાસને માટે ઘણી ફળદાયી નીવડે; કારણકે એક કરતાં વધુ હાથે રેલ્વે ચલાવવામાં આવે તો વાસ્તવિક પ્રતિસ્પર્ધાના લાભ મળવાથી માલ લઈ જવાના નુરમાં ઘટાડા અને ઉતાવળોને માટેની સગવડમાં સુધારો થવાના સંભવ છે. ખીલ દેશોની સાથે સરખાવતાં આપણા દેશની રેલ્વેનો વહીવટ હજી સુધી જોઈએ તેવો સસ્તો નથી. દરેક માલ ગાડાની ટ્રેનમાં કેટલાએક અંતર સુધી જોઈએ તેટલો માલ ભરાતો નથી અને તે માલ આકર્ષવાને લાયક માણસો (Traffic canvassers) રાખતા નથી; વળી એન્જન જેટલો ખર્ચ શકે તેટલો માલ ટ્રેનમાં ભરવામાં આવતો નથી; આવા ખીલ કારણોને લીધે માલ લઈ જવાનું ખર્ચ વધારે આવે છે અને તેથી રેલ્વેનો નફો ઓછો થવા ઉપરાંત વેપારીઓને ભારે નુરના દર આપવા પડે છે. આવા પ્રકારની બેકાળજીને વહીવટની એકલુચ્છ રીતિથી ઉત્તેજન મળે છે અને તે અટકાવવાને બુદ્ધિ બુદ્ધિ કંપનીઓનો વહીવટ આવશ્યક છે.

(૨.) “હાલની પદ્ધતિથી પ્રતિસ્પર્ધા રેલ્વે કંપનીઓના પોતાના સ્વાર્થની ખાતર વ્યાપારને ને સર્ગિક માર્ગથી ઉલટે માર્ગે લઈ જવાના પ્રયત્નોથી વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને ખેતી એ સર્વેને નુકશાન થાય છે, બધી રેલ્વેનો વહીવટ સરકારના હાથે થાય તો આ નુકશાન થતું અટકે.” દાખલા તરીકે ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલ્વે કંપની પોતાના સ્વાર્થની ખાતર બધો નિકાશનો વેપાર કલકત્તાનાં બંદર મારફત થાય એવી જોડવણી રાખે છે, કાનપુરની પાસેના જુલ્લાઓમાંથી કેટલોએક માલ મુંબઈ સસ્તો મોકલી શકાય પણ મુંબઈ આવતા પહેલાં થોડાએક માર્ફલ ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલ્વે લાઇન ઉપર યઈને આવવું પડતું હોવાથી અને આટલા ટુંકા અંતરને માટે ભારેમાં ભારે નુર (Block Rates) રાખવાથી ઘણાખરો વેપાર કલકત્તા માર્ગે થાય છે. ત્યાં પણ રેલ્વેનું નુર વધારે હોવાથી તેમજ કેટલાએક માલનો લાવ સારો નહીં ઉપજવાથી, વચલા વેપારીઓ પોતાનો સ્વાર્થ સારી રીતે સમજતા હોવાથી, આખરે ખેડુતોને અને મુંબઈના ઉદ્યોગોને નુકશાન થાય છે. તેવીજ રીતે મુંબઈની રેલ્વેઓ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર માલ કરાંચી, કલકત્તે, અથવા મદ્રાસ જતો અટકાવે છે અને તે તરફનાં ખેડુતો અને ઉદ્યોગોને પરોક્ષ રીતે નુકશાન પહોંચાડે છે પરંતુ બધી રેલ્વે સરકારના વહીવટમાં હોય તો અને સઘળી કમાણી એકજ ધણીને મળતી હોય તો આ વ્યર્થ હરિશ્ચંદ્ર દૂર થાય અને ખેડુતો તેમજ ઉદ્યોગોને લાભ થાય.

હવે આ સંબંધી એટલું કહી શકાય કે કોઈપણ જાતની હરિશ્ચંદ્ર વિના પ્રગતિ થવી અશક્ય છે. દાખલા તરીકે એમ કહેવાય છે કે આવી હરિશ્ચંદ્ર ન હોવ તો

ઉતાડ્યોની સઘવડને માટે જુદી જુદી જાતની ગાડીઓ બંધાવવા અને તેનો ઉપયોગ જોવા માટેના અખતરા થઈ શકત નહીં. પ્રત્યેક જાતની પ્રતિરૂપધર્મમાં લાભ અને હાનિ સમાયેલાં હોય છે પરંતુ આખરે સરવૈયું કાઢતાં લાભ વધારે રહે છે એટો એક સાધારણ સિદ્ધાંત છે. કંપનીઓના વહીવટમાં ખામીઓ દૂર કરવાને ઉપાયો લેવા અશક્ય નથી. કંપનીઓના કરારનામામાં સુધારો કરીને આવી રીતના હાનિ-કારક નુર (Bloor Rates) ની પદ્ધતિ દૂર કરી શકાય, અને હરિક્ષાઈના લાભ જળવાય.

૮ (૩) “સત્ય તરફથી બધી રેલ્વેનો વહીવટ થાય તો દેશી ઉદ્યોગો અને દેશની અંદરના વેપારને લાભ થાય.” કંપનીઓ પોતાના સ્વાર્થ અને લોભને લીધે દેશી ઉદ્યોગો અને વેપારની વિરુદ્ધ કામ કરતા અચકાતા નથી. દેશી ઉદ્યોગોની મહોટામાં મહોટી ફરીયાદ વિદેશી હરિક્ષાઈ છે. ઘણા વર્ષો સુધી મહોટા જગ્યામાં માલ બનાવવાની ચાલાકીને લીધે વિદેશી માલ સસ્તો હોય છે તેમજ દરિયા માર્ગે સસ્તા નુરનો લાભ મેળવવાથી હિંદી રેલ્વેઓ તરફથી પણ બંદરથી દેશની અંદર માલ લઈ જવાને માટે મળતા સસ્તા નુરને લીધે, બધા હિંદી બજારોમાં વિદેશી માલ ઘણો સસ્તો વેચાય છે, અને તેની હરિક્ષાઈમાં હિંદી માલ ટકી શકતો નથી. લાકડાં સંબંધી અગવડતા અને કારીગરીમાં સ્ટેજ ખામી હોવાને લીધે આ દેશમાં બગતી હીવાસળી મોંઘી પડે છે. જે લાવે હીવાસળી હિંદી બંદરોમાં પડે છે તે લાવે દેશના કેટલાએક કારખાનામાં બનાવી શકાય છે; પણ કારખાનાથી દૂરના શહેરમાં મોકલવાને નુર વધારે આપવું પડે છે. એક તુરંગી દાખલા તરીકે મુંબઈથી અમદાવાદ વિદેશી યા દેશી માલ મોકલવાનું જે નુર હોય તેનાં કરતાં અમદાવાદથી મુંબઈ અથવા અમદાવાદથી વલસાડ સુધીનું વધારે નુર આપવું પડે છે. આ અને આવા પ્રકારની આપણા ઉદ્યોગો અને વેપારને નકતી બીજી અડચણો બધી રેલ્વેઓ સરકારના વહીવટમાં હોયતો દૂર થઈ જાય એમ એક માન્યતા છે.

(અપૂર્ણ)

શુકદેવ શર્મા

પુસ્તક પરિચય.

“હીરટરી ઑફ ઈંડીયા” (હિન્દનો ઇતિહાસ) લેખક રા. વામન સોમનારાયણ દલાલ બી. એ. ઋગ્વેદના વારાથી માંડીને બૌદ્ધમત ઉદ્ભવો ત્યાં સુધી. ૧૯૧૪.

એક અંગ્રેજી કવિ ઉર્મિઓના ઉદ્ભાસમાં લખી ગયો છે “ઓ ઇન્ડિય! કાળ અને સ્થલના અંતરનો વિનાશ કર, અને જે પ્રજાથીઓને પાસે લાવ.” ન્યારે ન્યારે આર્ય-વર્તના ભૂતજીવનનો ખ્યાલ મનમાં આણીયે—ન્યારે આપણું હાલનું હિંદુ જીવન પીસરી, આપણે છોકરાં બાર વર્ષે પરણાવશું કે તેર વર્ષે, ન્યાતી આજે તોડશું કે જમાડશું એક હીત્રો વધારે મેળવશું કે ઓછી, સત્યના તાબેદાર થકશું કે કૌંચેસમાં કરાવ મુકશું,

આવી આવી અનેક બહાદુરીઓની વિસ્મૃતિ કરી આપણે 'કલ્પનાના તરંગે' એ ચર્ચા વેદના વારાની વાતો વિચારીએ ત્યારે એમ થયા વિના રહેતું નથી કે સમયાન્તરને સંહારી તે ભવ્યતા પાછી મેળવાય તો કેમ? એક ફેરા સદેહે આપણે ઓકસસને ફલ-દ્રુપ કીનારો છોડી, ઉછળતા ઉત્સાહ માટે સ્થાન બોલતા આર્યવીરોની વિજય હાકો આ ભૂમિમાં સાંભળીએ—એક ફેરા વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓએ ગદ્ય રાતે બનાવેલાં તાબા સૂકતો વડે ઇંદ્ર, ઉષા, અને સિંધુને સંબોધતા જોઈએ—એક ફેરા પરશુરામની વિજયપતાકોનો આશ્રય લઈ ધ્રુવણીને ધ્રુવવતા અખિલ વિશ્વમાં ફરી આવીએ—એક ફેરા હિન્દુસંસ્કૃતિના સત્ત્વ સરખા જનકના દરબારમાં હિન્દુશાસ્ત્રના 'કર્મયોગ'ને પ્રત્યક્ષ થતો ભાળીએ—ફરી એકવાર ભીષ્મની ભવ્યતા સામાન્ય બનાવે એવા અપૂર્વ પુરુષોત્તમની પાછળ હસ્તિનાપુરના હિન્દુસામ્રાજ્યની મહત્તા અનુભવીએ; આ સ્વપ્નપરંપરા મન આગળ કોને નહિ બડી થાય? પણ બીજી પળે જોણે મેકુશિખરથી ગબડયા હોઈએ એમ આપણા તરફ જોઈએ છીએ—આ તે વીરોના પુત્રો, તેમના વારસાના અધીકારીઓ, તેમની મહત્તાના માલીકો—જેમને જીંદગી છે પણ જીવન નથી, જેમને ભૂતકાળ છે પણ વર્તમાન નથી, જેમને માણસાઈ છે પણ મર્દાઈ નથી—જેમની આશાઓ જ્યાં ત્યાંથી વધેાં વીતાવવામાં સમાઈ છે; જેમને ભૂતકાળ માટે પ્રેમ નથી—તે સમજવાની શક્તિ નથી—તેને અનુસરવાનું મીઠું નથી. તે ભૂતકાળના દિવ્ય રંગો ફરી હીપાવી, તેને સાહિત્યમાં સજીવન કરવાની તરતી લેવી એ કૃત્ત્વની પુત્રોને શરમભરેલું લાગે એ સ્વાભાવિકજ છે. કોઈક દત્ત, કોઈક કુતે કાંઈક મથેછે—નહિતો અંગ્રેજી વિદ્વાનોને બાપની આખર સાચવવાનું સોંપી બાકીના બધા રામ અને ગ્રીસના ઇતિહાસો શીખવા મંડી પડ્યા છે. પિતૃસ્મરણ છોડવું એ તો અધમતા—પણ પરદેશ સોંપી આવવું તેને માટે કયો શબ્દ વાપરીશું?

આવા કલંકમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયાસ માટે રા. વામન સામનારાયણ દલાલને અ. સિનંદન આપવું જોઈએજ. એક જ્ઞાના, રૂપાળા પુસ્તકમાં તેમણે આર્યો હિન્દુમાં આવ્યા ત્યાંથી તે મહાભારતના અંત સુધીના ઇતિહાસ આપવાની કોશિશ કરીછે, અને તેમાં નવી શોધને તેમજ પુરાણની વાર્તાઓને સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પ્રયત્ન માટે અલિનંદન આપી રહ્યા પછી અગ્રહારી અસંતોષની લાગણી ખૂબર ઠંડાડયા વિના રહેવાતું નથી—રહી શકવું ન જોઈએ. ગુજરાતી ગૃહસ્થના પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપવું અગ્રહારી ફરજ છે; પણ આ ઇતિહાસની ગણના ઇતિહાસના સાહિત્યમાં શી છે, તે ન દેહેવું એ પણ અગ્રહને ગુન્દા જેવું લાગે છે.

આપણી ઇતિહાસની ભાવના ઘણે લાગે બદલાઈ ગઈ છે. પહેલાં ફક્ત રાજ્ય-પુરુષોની કારકીર્દી અને તેની સંવતોમાંજ ઇતિહાસ સમાપ્ત થઈ જતો. પણ જેમ જેમ નવા જમાનાની સત્તા સાહિત્યપર બેસતી ગઈ તેમ તેમ ઇતિહાસની બનાવટ પણ બદલાતી ગઈ. પ્રજાઓનું ઇતિહાસમાં સ્થાન, સંસ્થાઓની સમયપર અસર, પ્રગતિના વલણની દિશા; આ બધી વસ્તુપર વધારે ધ્યાન અપાતું ગયું. તેમાં દૃષ્ટિ-

બિન્દુઓ પણ અનેક થતાં ગયાં. કાલીઘલ સમયપ્રવાહમાં સમયવીરનેજ પ્રાધાન્ય આપે છે; બકલે લોકોનાં વલણને ઇતિહાસ માને છે; એક્ટન જેવા એક કે બે તત્વની ખીલવણી તેજ તવારીખ એમ ધારે છે; અને રેમેશચંદ્ર દત્ત જેવા લોકોને પસંદ પડે એવી ન્હાની, રસમય ચોપડી લખીજ પોતાની કૃતકૃત્યતા સફલ થઈ સમજે છે. આ બધા બુદ્ધા બુદ્ધા આદર્શોમાં નીચેની ત્રણ પંક્તિઓ સહેલાઈથી પડે છે.

૧. જે ઇતિહાસકારો ફક્ત સત્ય બનાવે દર્શાવી ભવિષ્યની પ્રજ્ઞના જ્ઞાન માટે મહોટી મહોટી શોધોને લોકો આગળ રજુ કરે છે તે ખેડવી પંક્તિમાં છે. વિચારને આપે રાખી, કલ્પના શક્તિ કે ભાવને તિરસ્કારી, જુના જમાનાની રહેણી ઠરણીના પુરાવા ટાંકવાનો આ પ્રયત્ન હમેશા ઘણો મુંશકેલીભર્યો હોય છે. શીકકાઓની શોધ, લેખોના તરજુમા, સાહિત્યનો અભ્યાસ આજ એટલા આગળ વધી ગયાં છે કે એક ન્હાના દેશના ઇતિહાસ પાછળ જીવન અર્પવાની જરૂર પડે છે. લોર્ડ અંકટને બહિરમાં મૂકેલો અર્વાચીન યુરોપનો. ઇતિહાસ આ ભાવના પ્રમાણે લખાયો છે; અને બુદ્ધા બુદ્ધા વિષય પર ઉંડા અભ્યાસીઓના પ્રયત્નની ગુથણીથી. તે પુસ્તકો એમૂલ થઈ પડ્યાં છે. હિન્દુસ્થાનનો આવો ઇતિહાસ લખવો એ સહેલ નથી. હજી શોધો પૂરેપૂરી થઈ નથી; લેખોના અર્થનો નિર્ણય થયો નથી; સાહિત્ય અને લોકકથાનો અભ્યાસ જોઈએ તેવો થયો નથી. અને તેમાં આ વિશાળ દેશનાં વિવિધ રાજ્યો, અગણીત પ્રજાઓ, અનેક ભાષાઓ, અને હજારો રાજ્યોની ઉચલ-પાથલો પર વિવેચકની તીક્ષ્ણ નજરથી જોવું અને તેમાંથી ઐતિહાસીક બનાવોની તારવણી કહાડવી એ બનવું ઘણું કઠણ છે. વીન્સેન્ટ સ્મીથે થોડાક આપણા ઇતિહાસના વિભાગ માટે આ કયું છે, અને એનો પ્રયત્ન ખીજીઓને ઉત્તેજન-દાયક થઈ રહ્યો છે.

૨. ખીજી પંક્તિના ઇતિહાસનો નેમ ભૂત સમયને સજીવન કરવાનો હોય છે. સત્ય વસ્તુને આધારે ઇતિહાસ રચી તેમાં રસિકતા અને ભાવને વધારે પડતું સ્થાન આપવામાં આવે છે; અને મનુષ્યજીવન ભાવપ્રાધાન્ય હોવાથી આવા ઇતિહાસની અગત્યતા ભવિષ્યની પ્રજાની કેલવણીને માટે હોય છે. દુનિયામાં કયાં કયાં પુસ્તકો ચીરંજીવ થઈ પડ્યાં છે તેની જો નોંધ રાખીએ તો આપણને ખાતરી થશે કે જે પુસ્તક ફક્ત જ્ઞાન કરતાં પણ તેમાં ભાવનું મિશ્રણ કરે તેજ અમર થઈ શકે છે. કાલીઘલનું દ્રેન્ય રેવોલ્યુશન કે મેકોલેનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ રસમયતા અને ચિત્રની અદ્ભુતતા સાચવી ખરા બનાવોનો ગમે તેમ મચડે તોપણ અમર સાહિત્ય તરીકે તેજ પંકાવાનાં. લોકો મરેલાંના હાડખીજરે જેવા ભાગતા નથી; પણ તે જીવતા હતા ત્યારે કેવા હતા તે જોવા માગે છે. અને સજીવન વિદ્યા જે જાદુગર વધારે જાદુથી ઠરી શકે તેજ ભવિષ્યની પ્રજાને પ્રિય થઈ પડે છે. પણ આ જાદુ માટે શૈક્ષીનો પ્રભાવ અદ્ભુત જોઈએ, કલ્પનાશક્તિમાં સર્જકતા આખોટૂળ જોઈએ, અને કંઈ રીતે તે ચિત્ર રજુ કરવું છે તેની દૃષ્ટિ અરખલિત જોઈએ.

૩. ત્રીજા પ્રકારના ઇતિહાસો એક રીતે યોગની દૃષ્ટિથી લખાયેલા હોય છે. ઇતિહાસના ખનાવોની પરંપરા કયા નિયમોને આધારે થાય છે, કયાં કયાં તત્વો ખીલવે છે, કઈ કઈ દિશામાં વહે છે આ બધું જોઈ તે બધાનું સ્પષ્ટિકરણ કરવું એ ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ ઇતિહાસીક સાહિત્યનો પ્રકાર છે એ નિઃસંશય છે. જર્મનમાં સ્વેગલ વિગેરેની “ ફીલેસોફી ઓફ હીસ્ટરી ” લેક્ષીના “બુદ્ધિવાદ તથા લોકશાસનના” ઇતિહાસો વીગેરે આ જમાનામાં પ્રગટ થતા અનેક ઇતિહાસો આ દૃષ્ટિબિન્દુની અગત્યતા સિદ્ધ કરે છે.

આ ત્રણે પ્રકાર એક ઇતિહાસમાં ભેગા કરવાનું લગીરથ કામ ઘણું ફત્તેહમંદીથી હળુ ઘઈ શક્યું નથી. ગીળખત જેવાંની મહત્તા કેટલેક અંશે આ એકીકરણ કરવામાંજ સમાયેલી છે પણ આપણા હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસો આ પ્રકારના અત્યાર સુધી થતાજ નહોતા. કારણકે પરદેશી ઇતિહાસકારો આપણા છેકરાંએને આપણી હલકાઈ, આપણી હારો, અને આપણી અગળતા શીખવવાના હેતુથીજ લખતા હોય એમ કાંઈ લાગતું હતું. અને તે સ્વભાવિક છે. તેઓ સત્તાના શાણપણમાં આપણને નીજીવ લેખે; આપણા ભૂતકાળ માટે તેમને પ્રેમ હોઈ ન જ શકે એ પણ ખરું; આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રભા તેઓ ન સમજે એ તો ચોક્કસજ, એટલે છેલ્લા બે પ્રકારના ઇતિહાસો તેમની કલમેથી લખાય એ આશા રાખવી પણ નીરર્થક. અને તે કામ આપણેજ શિર રહે એ વાસ્તવિક છે, તેમજ લાભદાયકજ છે.

૨. દલાલના ઇતિહાસનો આ ત્રણ પ્રકારોમાં કયો પ્રકાર છે તે નિર્ણય કરવો જરા કઠણ કામ છે. એ ગૃહસ્થે પોતાનો ઉદ્દેશ નીચેના શબ્દોમાં મૂક્યો છે:—

“મહારે અહિંયા જણાવવાની જરૂર છે કે કોઈ મહારો નવો સપ્રેમાય (theory) રચ્યું કરવાનો દાવો હું કરતો નથી, પણ હિન્દના લોકોનાં અસહી જમાનાથી ચાલ્યા આવતા ઇતિહાસ સંબંધી શું શું નવી શોધો થઈ છે તેની દૃષ્ટી અને સંયુક્ત કંથા વાચક આગળ મૂકવી એ મહારો હેતુ છે.”

આ હેતુ વધતે અંશે પાર પડ્યો છે એમ અમે કહી શકતા નથી તેથી અમે ફીલગીર છીએ. નવી શોધો વિષે લખતાં તેઓએ જે પાના નીચે તેનાં પ્રમાણે આપ્યાં હોત તો વાચકને વધારે શ્લેષાધર્મી રાં દલાલના પ્રયત્નનો, અને એમહુના વિશાળ અભ્યાસનો લાભ મળી શકત; અને લવિવ્યના લેખકને મદદરૂપ થઈ પડત. આવતા લાગોમાં એ પ્રમાણે ૨. દલાલ કરશે તો તેમના ઇતિહાસની કિંમત લોકોની નજરમાં વધશે એમ અમહુને ખાત્રી છે.

ખીજા પ્રકારમાં આ પુસ્તક આવી શકે એમ નથી. ૨. દલાલનો અર્થેજ પરનો કાણુ જોઈએ તેવો સમૃદ્ધિવાન કે તેમની કલ્પના શક્તિ જોઈએ તેવી સજ્જા હોવાતી નથી. તેમ વધારે શોચનીય તો એ છે કે એક હિન્દુ તરીકેનું અભિમાન અદૃષ્ટ રાખી ઇતિહાસને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપ્યું નથી. પહેલા બે દોષો સ્વાભાવિક છે. છેલ્લો દોષ આપણી કૃત્રિમ, અરાષ્ટ્રીય યુનીવર્સિટી કેલવણીનો છે; તેને માટે કોઈનો વાંક કહાય એમ નથી. પાનાં પછી પાનાં અમહે ફેરવા—સુદશ સગર, પરશુરામ,

રામ અને ભોધમનાં પરાક્રમે વણવિદ્યા જોયા—વેદના ઋષિઓની ઉપનિષદના કર્તાઓની, કપિલની, પતંજલીની કૃતિઓ વાંચી પણ નહિ ઉછળી લેખકની ઉર્મિઓ અને નહિ ગાજ્યા તેઓ હિન્દના વિજયવન્ત ગૌરવને જોધ; અને અગ્રે પણ “ડી. સી. કલેર” કે એવા કોઈ શુદ્ધ પુસ્તકનો વિભાગ વાંચતા હોય તેમ નિરાશમાં, ભાવના અભાવમાં ચોપડી પૂરી કરી. રા. દલાલે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે એમ નહિ કરતાં જો તેમણે હિન્દુ આર્યાવર્તનાં કાંઈક તત્વો તારવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પણ કેટલેક અંશે પુસ્તક વધારે આ-કર્ષણ કરત. કયાં તત્ત્વ ખીલવવા હિન્દુસંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી, કયા નીચેમોને આધારે તે સમા-જનાં પરાક્રમે આટલાં ચિરંજીવી થયાં, કઈ ભાવના પાછળ આમ હિન્દુસમાજ મથતો હતો, અને શી ભાવના પેદા કરી શક્યો, દુનિયાની ખીજ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં આપણી સંસ્કૃતિનું સ્થાન શું, તેની અગત્યતા શી હતી વિગેરે રસમય પ્રશ્નોના થોડાં ઘણાં નિવારણ માટે અમે રાંઠ દલાલ જેવા અભ્યાસી અને ઉત્સાહી લેખક પાસે આશા રાખી હતી; અને ભવિષ્યના ભાગોમાં તે આશા ફળશે એવી અમને ખાતરી છે. અગ્રહારી જાણુ પ્રમાણે ગુજરાતમાં આ પહેલો મોટો પ્રયાસ આ પ્રકારનો છે. અને ખીજ રૂપે આ ભાગ આશાજનક છે. પણ બધાં કરતાં પહેલાં લેખકે મિથ્યા ડરને દૂર ફેંકવો જોઈએ. લેખક મટી કવિ,—વેદિક અર્થમાં—દૃષ્ટા થવું જોઈએ; અને દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિશાળ કરી. નવી સૃષ્ટિ પેદા કરતા હોય એટલી ઝંઝકશક્તિ આણી હિન્દુ મહત્તાનું સૃષ્ટિમાં શું સ્થાન છે તે દર્શાવવી ભંગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ન્હાના ઇતિહાસલેખકોના નિર્ણય નિયમોની અવગણના સાધવો જોઈએ. ભૂતકાળના ભવ્ય ભણકાર તેના કાનમાં વાગવા જોઈએ. તે ભણકાર પરથી એવું ભૂતકાળનું આર્યા-વર્ત સરળવણું જોઈએ કે જેથી વાચક જોઈ શકે કે આજ તે આર્યજનની કે જેનાં ભૂતકાળની મહત્તા અપ્રતીમ હતી—જેનું વર્તમાન અવનીના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત છે—અને જેનું ભાવી ભવિષ્યના સોનેરી પાના પર અમરઅક્ષરે લખાયેલું છે કે જ્યારે તે યુદ્ધની સામ્રાટી થઈ ઇતિહાસનું જીવન ફેલવશે. ક.

વેપાર અને આંકડાઓ:—લેખક મી. ડી. ઈ. વાચા પાનાં ૯૩, કોમ્પ ૩. ૧.

આપણા પરમ દેશભક્ત મી. વાચાએ જુદે જુદે વખતે લખેલા અને વાંચેલા ચાર લેખોને આ સંગ્રહ છે—(૧) હિન્દના વેપારનો ઇતિહાસ, (૨) વેપારનું સાસ, (૩) હિન્દના અર્ધસાસના અભ્યાસ વિષે છટક વિચારો અને (૪) આંકડાનો અભ્યાસ. પહેલા લેખમાં જગદેવના વખતથી માંડીને અર્વાચીન કાલ સુધીના હિન્દના વેપારનો સંક્ષિપ્ત મુદ્રાસર ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. ફી દ્રેડની ઇંગ્લેન્ડ રાજનીતિથી વેપારને થયેલા ફાયદા મી. વાચાએ ગણાવ્યા છે; તેના ગ્રેસફાદા પણ સંક્ષિપ્તમાં લેખણે જણાવ્યા હોત તો ફિક્ક યાત. ખીજ લેખમાં મી. વાચા પ્રી. એશી અને પ્રી. માર્શલના રાજ્યો દર્શી પુરવાર કરે છે કે હિન્દમાં વેપારસાસના અભ્યાસની અને તેને અંગે યુનિવર્સિટીમાં તે સાસનો “ફેક્ટરીની” ની ખાસ જરૂર છે. અમને ધાસ્તી છે કે મી. વાચાએ આ આખા લેખમાં ઔદ્યોગિક કેલવણી અને વેપારી સાસ વચ્ચે જોઈએ તેટલો ભેદ પાડ્યો નથી અને “વેપારની ફેક્ટરીથી” હિન્દની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ થશે એમ માની લેવામાં આવે છે. વેપારનો ખરો આધાર ઉદ્યોગ છે અને ઉદ્યોગની ખીલવણી માટે એલાઈડ કેમીસ્ટ્રીની તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષણની જરૂર છે. કોણ માનશે કે મુંબઈમાં “કમર્સિયલ કોલેજ” ઉપરવાથી આપણા ઉદ્યોગોનો જતા પણ વિકાસ થશે?

ત્રીજા લેખમાં અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિષે અને ચોથામાં આંકડાઓના પરિચય ઉપર ભુરસાબર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અગ્રે સર્વેને આ આખા પુસ્તકનો ધ્યાનથી અભ્યાસ કરવા વિશિષ્ટ કરીએ છીએ.

ચેતનકર્મ ચરિત્ર—સરસ્વી લેનમંચમાલનો પ્રથમ મહુકો. લેખક જીવજીલાલ કસનલાલ કાપડીયા. પાના. ૨૧૦, કીંમત આના ૪.

શુભરાતમાં સરસ્વા સાહિત્યના પ્રચાર માટે જે અનેક પ્રયત્નો થાય છે તેમાં આ એક ઉમેરાય છે અને તેને અગ્રે આવકાર આપીએ છીએ. પંચેન્દ્રિય નામની હિન્દી કવિતાને આધારે આ ચોપડી લખવામાં આવી છે. પાત્રોનાં નામ દ્વિઅર્થી છે એટલે આ ચરિત્ર બુના વખતની નૈતિક વાર્તાઓ (એલેગરી) તું સ્મરણ કરાવે છે.

નડીયાદ હિન્દુ અનાથ આશ્રમનો ૧૯૧૩-૧૪ સુધીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ. પ્રકાશક રા. ગોહનદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી એનરરી સેક્રેટરી.

અનાથાશ્રમનો આનો સુંદર રીપોર્ટ ખુબ પાડવા માટે અને તેમાં વર્ણવેલું આવું સંગીન પરોપકારી કાર્ય કરવા માટે આશ્રમના કાર્યવાહકોને અગ્રે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. રીપોર્ટમાં એ વાત અમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કે વર્ષની બધી ઉપજ લગભગ રૂ. ૬૪૦ ની—અર્થાત્ મહીને રૂ. ૫૦ જેટલી હોવા છતાં તેઓ ૮૮ અનાથોને પાલવામાં દર મહીને આશરે રૂ. ૬૦૦ નો ખર્ચ કરી શકે છે. અલબત્ત આ મોટી ખોટ તેમને મળતાં દાનથીજ ભરાય છે; પરંતુ અચળ શ્રદ્ધા અને અસાધારણ ઉત્સાહને બળે ચાલતી આવી સંસ્થા તો શુભરાતમાં અપૂર્વજ છે.

આશ્રમને અગ્રે ઉદ્ધોગશાળા ઉઘાડવાની યોજનાને અગ્રે વધાવી લઈએ છીએ. આ સંસ્થાને ઉદાર સહાય આપવા અગ્રે સર્વેને વિનંતિ કરીએ છીએ.

નાંધ.

પંદરમી પ્રાન્તિક પરિષદ.

કોંગ્રેસ એ પ્રજામતનું સ્વતંત્ર તંત્ર છે. પ્રાન્તિક પરિષદ એ કોંગ્રેસની ન્હાની સહીયણી છે અને તેને પગલે ચાલવા બંધાએલી છે. આથી જેટલે અંશે પ્રાન્તિક પરિષદ પ્રજાના હક્કની કાયદેસર હીલચાલ ચલાવી શકે તેટલે અંશે તે સફલ. પુનામાં મળેલી પ્રાન્તિક પરિષદ આ દૃષ્ટિથી સફલ હતી ?

અમને ઉત્તર મળશે કે સુદ્ધના સમયમાં રાજકીય હકોની ઉશ્કેરનારી ચર્ચાઓ કરવાને આ પરિષદ ભરવામાં આવી ન હતી; પરંતુ અમારા મત પ્રમાણે પરિષદની આ જ મોટામાં મોટી ચૂક હતી. ઇંગ્લંડમાં હોમરૂલ અને સફ્રેજની પ્રતાપી હીલચાલો બંધ થઈ એ આપણી નિર્બલ હીલચાલો બંધ કરવાનું ભાગ્યેજ કારણ કહી શકાય. એક પત્રકારે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે હિન્દીઓ ઇંગ્લેન્ડ પુરૂષો જેટલા પાવરધા નથી-ઇંગ્લેન્ડ સ્ત્રીઓ જેટલા પણ નથી. કોંગ્રેસનાં ભાષણો દરરોજ થાય અને કોંગ્રેસના કાર્યો દરરોજ પસાર થાય તો પણ ઇંગ્લંડના એક પ્રાકીય “ડેમોન્સ્ટ્રેશન” જેટલી તેની અસર ન થાય. આવો ભેદ છતાં અનુકરણબુદ્ધિથી આપણા બાંખા અગ્નિને હોલવી દઈ આત્મવિનાશક શાન્તિમાં સ્થિર થવું એ આપણા લોકોનેજ દીપે !

જેઓ એમ માને છે કે પ્રજાની નહિ પણ રાજ્યની દૃષ્ટિથી આ પરિષદ સફલ હતી તેમની પણ ભૂલ છે. આપણા લોકપ્રિય ગવર્નર લૉર્ડ વીલ્સોન અને તેમનાં માયાળુ પત્ની આ સભામાં પધાર્યાં અને તેમણે આ સંસ્થાને રાજ્યની અનુભૂતિ આપી તે માટે આપણે તેમને આભાર માનવાને છે. સંપૂર્ણ અને દૃઢ રાજ્યલક્ષિતના ઠરાવો તાળીયોના ગડગડાટથી પસાર થાય એ પણ યોગ્ય જ હતું. પણ શું રાજ્યને આ પરિષદથી કંઈ સંગીન સહાય મળી? હજારો રૂપિયાના મોટા ખર્ચે આપણે સુન્દર મંડપ બાંધ્યો; સ્વાગત કમીટીના પ્રમુખ મી. આપ્તેએ પરિષદના કાર્યની ચર્ચા કરતાં વધારે વખત આટલાં વર્ષના આગસનો લંગડો બચાવ કરવામાં કાઢ્યો; પ્રમુખ મી. વાડીયાએ લગઈના કારણ અને વૃત્તાન્તનો વર્તમાનપત્રમાંથી સાર આપ્યો અને ઇંગ્લંડને મદદ કરવાના સાધનોના વિવેચન કરતાં જર્મની ઉપર તિરસ્કાર વર્ષોવામાં વધારે સમય લીધો. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે ૧૮૫૦-૬૦ ના વારાના ઇંગેલ રાજ્યના લાલ વર્ણુવ્યા તેથી રાજ્યને ટેકો મળ્યો કે સર નારાયણ ચંદાવરકરે, રવીંદ્રનાથ અને ગા. બલે, સુદનો દાવાનલ અને હિન્દીઓના આત્મત્યાગ-એ સર્વનો ખીચડો કયો તેથી? અને જો મી. શાસ્ત્રી અને મી. પીટીટનાં ગૌરવભર્યાં ભાષણો તે પછી ન થયાં હોત તો રાજ્યલક્ષિતના ઠરાવની મશ્કરી જ થાત. અમારી ખાત્રી છે કે આપણા નરકેસરી સર ફ્રીડેરિકશાહ મહેતા આ પરિષદમાં હાજર હોત તો આખું શોચનીય દૃશ્ય આપણે ન જુવત. આવી લુખ્ખી, નિર્મોલ્ય રાજ્યલક્ષિતના શળ્લોને બદલે પ્રજાવવાળી મદોનીભરેલી રાજ્યલક્ષિતની પ્રૌઢ ગર્જના આપણે સાંભળી હોત. રાજ્યને સહાય ખરા પુરૂષો જ આપી શકે, દહીં દૂધમાં પગ રાખનાર બનાવટી માણસો નહિ. જે વખતે હિન્દી પ્રજાએ અને રાજ્યોએ કરોડો રૂપિયા સામ્રાજ્યને ચરણે સમર્પ્યાં છે અને દૂર દેશાવરમાં હજારો હિન્દીઓ પોતાનું લોહી રાજ્યસેવામાં અર્પણ કરે છે તે વખતે આવી પરિષદ ભરી ન હોય તો પણ શું?

પરિષદે કાંતો કોંગ્રેસનો ખરો રસ જમાવવો હતો, કે કાંતો કોઈ રાજ્યલક્ષિતના પ્રમુખપણા નીચે રાજ્યસેવાનો વિચાર કરવો હતો. કોંગ્રેસ અને પરિષદના અમે દૃઢ હિમાયતી હોવા છતાં અમને સમજતું નથી કે આ પરિષદે કેને માટે ભરવામાં આવી હતી!

એકત્ર કોંગ્રેસનો પ્રશ્ન.

અમારા વાચકોના જાણવામાં હશે કે ભુપેન્દ્રનાથ બસુ, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને મીસીસ એની બીસન્ટે “એક્ટ્રીમીસ્ટ” પક્ષ સાથે સમાધાન કરવાને ગયે વર્ષે હીલચાલ કરી હતી અને તેને પરિણામે સમાધાનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરવા મદ્રાસ કોંગ્રેસે એક કમીટી નીમી હતી. આથી સ્વાભાવિક છે કે તે પક્ષના મ. થક-રૂપ પુનામાં પરિષદ ભરાય ત્યારે કોંગ્રેસને પગલે સમાધાનનો ઠરાવ પસાર કરવાની હીલચાલ થાય. આવી હીલચાલ પરિષદમાં થઈ હતી પરંતુ તે નિષ્ફળ ગઈ હતી. અત્યાર સુધીમાં ખુલ્લું થયું છે કે આપણા પૂજ્ય આગેવાન મી. ગાંધીએ જ આ સવાલમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને છેવટે તેમનીજ સલાહથી તે શ. માવી દેવામાં આવ્યો હતો.

અમે આ પરિણામ માટે ઘણા દીલગીર છીએ, કારણ કે અમે માનીએ છીએ કે મદ્રાસ કૉંગ્રેસના ઠરાવને ટેકો આપવાનું કામ તો આ પરિપક્વ થઈ શકે. પરંતુ આથી પણ વધારે દીલગીર તો અમે પૂનાના પક્ષવિ-રોધી છીએ. સઉ સમજે છે કે હાલ પરસ્પરવિશ્વાસ ઉપરજ આ સવાલના નિરાકરણનો આધાર છે; કારણ કે કૉંગ્રેસમાં આવીને મી. તીલક ફરીથી સૂરતનું નાટક ભજવશે એવો અવિશ્વાસ ન હતો તો સમાધાન હાલ ક્યારનું થઈ ગયું હોત. પરંતુ વિશ્વાસને બદલે ભયંકર શંકાઓ કૉંગ્રેસપક્ષમાં સામાન્ય લોગવે છે. પછી નાસ્તિક મૂલં કુતઃ શાયા ।

કાંતો આપણે સમાધાન કરવું છે કે કાંતો આપણે તે નથી કરવું. જે સમાધાન કરવું હોય તો આપણાં પત્રોએ પરિવદ્ પહેલાં અને પછી વિનાકારણ રહ્યા પક્ષ ઉપર પ્રહાર કરવાની જરૂર ન હતી; તેમજ મી. આપ્ટે અને મી. વાડીઆએ મી. આપ્ટીસ્ટાની માફક સુલેહનો વાવટો ફરકાવવાને બદલે વૈરાગિન પણ સળગાવવાની જરૂર ન હતી. જે સુલેહ ન કરવી હોય તો આ તૈયારી યોગ્ય છે; પરંતુ તો પછી ખૂબારથી સમાધાન માટે ફાકટ પ્રયત્નો દેખાડવા એ યોગ્ય નથી. બાદી, સરકાર આગળ આ મહારથીએને પોતાનો જુરસો બાદી કરવાનો તક ન મળી તેથી હેમણે પોતાના બતલાઈએને લેની પ્રસાદી આપી હોય તો કેણુ બલે !

અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે આવો ઝુનુની અવિશ્વાસ આપણા પ્રાન્તમાં—અને ખાસ કરીને પુનામાંજ છે—જ્યાં બંદેશરા સ્વદેશાભિમાની અને ઠરેલ પુરૂષો પણ રહ્યા પક્ષ રહ્યાએ અંગત લાગણીઓથી ઉકળી જાય છે. પરંતુ બીજી પાસથી મદ્રાસ અને બંગાળમાં તો કૉંગ્રેસ પક્ષ ઉચ્ચસ્તરે સમાધાનની માગણી કરે છે. બંગાળાની પ્રાન્તિક પરિપદે એકરૂઢીગીરટ અને મોડરેટનો લેહ નાબુદ કર્યો છે એ ચાનો અત્યક્ષ પુરાવો છે. જ્ઞાનું બાલક પણ સમજી શકશે કે આ મોટા પક્ષો એકત્ર જની સાથે સાથે દેશસેવા કરે એજ હાલ આવશ્યક છે. આ વાત આવતી કૉંગ્રેસ પહેલાં આપણે સંમત જઈશું તો સાફ; નહિ તો જે આપણે રાજીખુશીથી નહિ કરીએ તે સમગ્ર હિન્દનો રાષ્ટ્રીય જુરસો આપણને ઠમને કરાવશે.

પરિપક્વ ઠરાવો.

જે ઠરાવ ન થયો તે જોયા પછી જે ઠરાવો પરિપદે પસાર કર્યા તે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ. એકજ ઠરાવ સાચા ભાવથી રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે મી. ગોખલેના અવગાનનો. હેમનાં ગુરૂપતની મીસીસ રમાબાઈનારોએ હૃદયદ્રાવક લાગણીથી મી. ગોખલેની અનુપમ નમ્રતા અને અસાધારણ દેશભક્તિની પ્રશંસા કરી. મી. ગાંધીએ શાન્ત ગંભીર સ્વરે, રાજકીય હીલચાલમાં ધાર્મિક જુરસો પ્રવર્તીવવાની સલાહનોને પ્રેરણા કરી. હેમણે જણવ્યું કે આપણે ઠરાવોથી સરકારને અરજ કરવા આજ્ઞા છીએ અને કરીશું પણ તે સાથે એ ઠરાવોના સંબંધમાં આપણે જે ઠરાવનું છે તે જે આગ્રહપૂર્વક કરીશું તોજ પ્રગતને લાલ થશે.

ખાકીના મુખ્ય ઠરાવો રેલ્વે અને મધવાઓની અગવડો વિષે અને ખેતીવાડી, તંદુરસ્તી અને સહકારી મંડલીઓની સંસ્થાઓના પ્રસાર વિષે હતા. આ વિષે થયેલાં ભાષણોમાં ન્હોતો ખરો પ્રગતીય ઉત્સાહ કે ન્હોતી તે ઠરાવોની ઉંડી સમજ. અમને લાગે છે કે ઘણાં મુધરેલા શહેરીઓ કરતાં કેટલાક અણુઘટ ગામડીઆનાં વચનોમાં વધારે ભાવ હતો; પણ તેઓ પોતાના કામનો વૃત્તાંતજ આપી શકે, કર્તવ્યની મોટી દિશાઓ સૂચવી શકે નહિ.

મુખ્યાધની ધારાસભા.

આ વર્ષનું બજેટ એ “વોર બજેટ” છે. તેથી કુલ મહેસુલમાં લગભગ દશ લાખનો અને કુલ ખર્ચમાં આશરે ૫૧ લાખનો ઘટાડો આંકવામાં આવ્યો છે. અને આને અંગે કેલવણીનો ખર્ચ એક કરોડ, એ લાખને બદલે ૭૬ લાખ થશે—એટલે ૨૬ લાખ. બચ્યા. “પબ્લીક વર્ક્સ” ખાતામાં ૧૬૬ લાખનો અને “મેડીકલ” ખાતામાં ૧૭ લાખનો બચાવ થશે; પણ પોલીસ ખાતું આ ઝટકામાંથી બચી નથ છે એટલુંજ નહિ પણ તેના ખર્ચમાં ૫ લાખનો વધારો થશે!

આવા તાત્પર્યનું બજેટ કંઈક સુધારા વધારા સાથે ધારાસભામાં મૂકાયું એટલે આપણા સભાસદોએ પોતપોતાની સૂચનાઓ રજુ કરવા માંડી. મીં ગોડબોલેએ “પબ્લીક વર્ક્સ”ની વકીલાત કરી, મીં કામટે કેલવણીનો પક્ષ ઉઠાવ્યો, મીં રમણુ-ભાઈએ સ્ત્રી કેલવણીના હક રજુ કર્યા, મીં પારેષે તાડીના કરનો ઘટાડો માંગ્યો, મીં લલ્લુભાઈ સામળદાસે ઉદ્યોગોના વિકાસ વિષે તપાસ કરવા કમીટીની આપર્યકતા જણાવી, અને ઘણા સભાસદોએ સર રીચર્ડ લેમ્બનાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં. બધી ચર્ચા એકંદર ઘણી વિવિધ હતી છતાં નિષ્ફળ હતી. દરેક સભાસદ પોતપોતાની જુદી માંગણી કરે તો કાંઈજ ન મળે પણ તેઓ એકે અવાજે એકજ મુદ્દો રજુ કરે તોજ સરકારને તેની ગંભીરતાનું ભાન થાય. ચુંટાયલા બિનઅમલદારી સભાસદોએ પહેલેથી ભેગા મળી આ હેતુથી નિર્ણય કરવાની જરૂર છે; ખાકી હાલની માફક પોતાનો કક્કો ખરો કરવા મથશે તો આપણી માંગણીઓ કોણ જાણે ક્યારે એ પાર પડશે!

પરંતુ જો કોઈ એક મુદ્દો આપી ચર્ચાના જાળમાંથી તરી આવતો હોય તો તે કેલવણી અને પોલીસ ખાતાના ખર્ચનો છે. મીં કામટે યોગ્ય રીતે પૂછ્યું કે વડી સરકાર તરફથી કેલવણી ખાતાને મળેલી રકમના ખર્ચના ચિગતવાર આંકડા કેમ આપવામાં આવ્યા નથી?—અને જે વખતે કેલવણીના ખર્ચનો આવો મોટો ઘટાડો કરવાની જરૂર પડી તે વખતે પોલીસ ખાતા ઉપર ખાસ મહેરબાની કેમ કરવામાં આવી? સરકારી સભાસદોએ એકે અવાજે ઉત્તર આપ્યો કે બનમાલનું રક્ષણ કેલવણી કરતાં વધારે ઉપયોગી છે—ખાસ કરીને લગાઈના આ સમયમાં. આ દલીલોના અર્થ અમે ખરેખર સમજી શકતા નથી. હિન્દુસ્થાનમાં લગાઈ ચાલતી નથી—ચાલવાનો સમય નથી. પંબજ બંગાલાના જેવી અશાન્તિ પણ આ ઇલાકામાં નથી તેમ લગાઈને લીધે વધારે ખૂન કે ચોરી અહીંયા થવાનું સૂચન પણ કરવામાં આવ્યું નથી. પણ લગાઈ એ દાવાનલ છે; તેમાંથી અને તેને નામે જેટલો અનર્થ થાય તેટલો આણે.

મી. પટેલના ઠરાવો.

ગઈ ધારાસભાનો વધારેમાં વધારે આશાજનક બનાવ મી. પટેલના ઠરાવો હતા અને લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટી સંબંધે હિંમતપૂર્વક ચાર સુધારા રજુ કરવા માટે હેમને આપણાં અભિનંદન ઘટે છે. હેમણે સરકારને સૂચવ્યું કે (૧) જે જીલ્લા લોકલબોર્ડ પચીસ વર્ષથી વધારે બુનાં હોય તેમાં જે જેટલા સભાસદો ચુંટાયેલા હોવા જોઈએ. (૨) પચીસ વર્ષથી વધારે બુનાં તાલુકા અને જીલ્લા લોકલબોર્ડને પોતાના પ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવી. (૩) લોકલબોર્ડનું મહેસુલ વધારવાનાં સાધનોનો વિચાર કરવા માટે એક કમીટી નીમવી અને (૪) દરેક સીટી મ્યુનિસિપાલિટીને પોતાનો પ્રમુખ નીમવાનો હક આપવો. જેઓ “ડીસેન્ટ્રલીઝન કમીશન” સ્થાનિક સ્વરાજ્યના સંબંધમાં કરેલી સૂચનાઓ બાજુતા હશે અને જેમણે તે વિષે વડી સરકારનો ઠરાવ હમણાંજ વાંચ્યો હશે તેમને આ સૂચનાઓ ઘણીજ આવશ્યક લાગશે. લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કલેક્ટરો અને મામલતદારોની છાયા નીચે ઉગી શકેજ નહિ અને હેમનાથી તે સંસ્થાઓ સ્વતંત્ર થવી જોઈએ એ આ સૂચનાઓનો સ્પષ્ટ હેતુ છે.

વડી સરકારે પોતાના ઠરાવમાં પ્રાન્તિક સરકારોનેજ આ સુધારાઓ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા આપી છે એટલે હેમની આગળજ આ દરખાસ્તો યોગ્ય રીતે રજુ થઈ શકે. છતાં પણ નવાઈની વાત છે કે સરકારે આ સૂચનાઓ તરફ સંપૂર્ણ દૃષ્ટિસેજ દર્શાવ્યા પછી તેમાં ગંભીર ફેરફાર કરીનેજ તે મંજૂર કરી—જેથી એ સૂચનાઓની નહિ પણ એ સૂચનાઓનો વિચાર કરવાનીજ સરકારને લલામણુ કરવામાં આવી. કાંતો સરકારે આ સૂચનાઓનો સ્વીકાર કરવો હતો અથવા તેનો વિચાર કરવાને એક કમીટી નીમવી હતી. આ કંઈ ન કરતાં પોતાના ખાતાના જીલ્લા અમલદારોની તપાસ ઉપર જ તે મુલતવી રાખવામાં સરકારે સઠને નિશા કર્યા છે.

હિન્દ અને વિગ્રહ.

જે વખતે આપણી પ્રાન્તિક પરિષદ રાજલક્ષિતાના ઠરાવોથી જ સંતોષ પામે છે અને આપણી ધારાસભા સરળમાં સરળ સૂચનાઓને સીદ્ધો રીતે સ્વીકારતી નથી તે વખતે ઇંગ્લંડમાં હિન્દને માટે ગુરુસાહાર વડીલાત કરવામાં આવે છે. “રોયલ કોલોનીયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ” આગળ “હિન્દ અને વિગ્રહ” ઉપર લાપણુ આપતાં સર ફ્રાંસીસ યંગ-હુઝબંટે હિન્દી સીપાઈઓથી ઇંગ્લંડને મળેલી અપૂર્વ સહાયતુ વર્ણન કરી સુદ્ધ પછીની રાજ્યવસ્થા વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

એવી જાણણીઓ ઠરકરાઈ છે અને આરાઓ બચત થઈ છે, એટલે નવો પ્રકાર પડ્યો છે અને નવો અનુભવ મળ્યો છે કે, યુરોપ અને ઇજિપ્ત, તુર્કિસ્તાન અને મેસોપોટેમીયા, પૂર્વ આફ્રિકા અને થોનથી પાછા ફરતા માણસો વધારે વિશાલ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોશે અને વધારે ગંભીર માંગણીઓ કરશે. અને હિન્દની પ્રજા આ ગોઠા બનાવેને દુરથીજ નીરખવાથી નહિ પણ તેમાં ભાગ લેવાથી પહેલાંના કરતાં કંઈક જુદીજ થશે. ખુદ ફરીથી થાણે પડતાં જરા વખત લાગશે અને જ્યારે તેમથશે

ત્યારે તે પહેલાં જેવું નહિ રહે. એક નવીન રચનામાં તેમને ગોડવવાની જરૂર પડશે, અને નવા સંયોગમાં સ્થિર થવામાં કંઈક અસંતોષ અને અશાન્તિ થવાનાંજ. આ ક્રિયા કંઈ સહેલી નહિ લાગે; અને ઘણાજ સુઅવાડાંબંદેલા અને ખારીક સવાલો અત્યારેજ દૃષ્ટિમર્યાદામાં તરે છે. લશ્કરમાં કમીશન માટે માંગણીનું દબાણ વધારે જોરથી કરવામાં આવશે; અને જેઓ આવી રાજભક્તિથી આ આવી સારી રીતે લડ્યા છે તેમને તે આપવાં એ ધણું ન્યાયભરેલું અને આવશ્યક પાણું લાગે છે.

આથી પણ વધારે મુશ્કેલ સવાલ સંસ્થાઓમાં હિન્દીઓના પ્રવેશનો છે. લડાઈ પહેલાં પણ તે પ્રશ્ન ઘણો ખારીક હતો; હવે લડાઈ પછી તે કેટલો વધારે ખારીક થશે ? સામાન્યના રક્ષણમાં હિન્દીઓને આવેલા આગળ પડતો ભાગ લીધો છે તે વખતે સામાન્યના કોઈ પણ ભાગનાં દ્વાર તેની રક્ષામાં બંધ કરવામાં આવે તો તે કેટલું અસંતોષ થાય !

સામાન્યની રાજસભાઓમાં વધારે એકંદર રથાન, પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થામાં વધારે હીરસો, સામાન્યના રહેડી તરીકે એકંદર વધારે જોઈ પદવી, હુધીયાર ધારણ કરવાનો અને “વોલંટીયર” થવાનો હક્ક, વધારે સરખી સામાજિક સ્થિતિ-આ બધી વસ્તુઓની માંગણી કરવામાં આવશે. અને જે રાજ્યોએ આપણને આટલી મદદ આપી છે તેઓ પણ સામાન્યના તંત્રમાં વધારે આગળ પડતો અને વધારે અસરકારક ભાગ લેવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે રાખશે.

લડાઈ પછી પોતાના રાજ્યતંત્રમાં વધારે ભાગ લેવાને હિન્દીઓ વધારે ને વધારે જોરથી માંગણી કરશે એમ આપણે આશા રાખીશું; પણ આ સવાલનો નીવેડો આપણે આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખીશું કે હિન્દી પ્રજાના આગેવાનોની તેમજ લોકોના મ્હોટા સમૂહની ઇંગ્લંડ સાથે સંબંધ તોડી નાંખવાની ઇચ્છા, આશા કે મહત્વાકાંક્ષા નથી. આ માંગણીઓથી તેઓ ઇંગ્લંડને સંબંધ તોડવાની નહિ પણ સ્વરાજ્યનીજ માંગણી કરે છે. સ્વરાજ્ય તેમને જોઈએ છે; પણ સ્વરાજ્ય સામાન્યની અંદર, તેની બહાર નહિ.

આપણા ઇંગ્લંડના મિત્રો જ્યારે સુદ્ધ પછીની આપણી માંગણીઓ ચર્ચે છે ત્યારે આપણે તેને સ્પષ્ટ રીતે કેમ ન મૂકી શકીએ ? સર વીલીયમ વેડરબર્ન એક પત્રદ્વારા આપણી કોંગ્રેસને સૂચના કરી હતી કે તેણે હિન્દની માંગણીઓનો અને ખાસ કરીને સ્વરાજ્યના બંધારણનો એક વિગતવાર ખરડો કરવો. મુંબઈની કોંગ્રેસ આ સૂચના ધ્યાનમાં લેશે ?

પબ્લીક સર્વિસીસ કમીશન.

સર વીલીયમ વેડરબર્ન ન્યુ સ્ટેટ્સમેનમાં પત્ર લખી સીવીલ સર્વિસના સંબંધમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરે છે.

કમીશનની તપાસમાં યૂરોપીયન સીવીલીયન, અને ફેલવાએલા હિન્દીઓ વચ્ચે હરીફાઈનો સવાલ દુર્ભાગ્યે ઘણાજ આગળ પડ્યો છે. મી. વેડરબર્ન જણાવે છે કે ખરી રીતે આ ત્રણ દૃષ્ટિ તપાસવો જોઈએ—(૧) હિન્દની પ્રજાની, (૨) ફેલવાએલા હિન્દીઓની અને (૩) ઇંગ્લેન્ડ સીવીલીયનોની. હિન્દના લોકોની પહેલી જરૂર એ છે કે “પબ્લીક સર્વિસ” એ ખરેખર હિન્દના સેવક જ હોવા જોઈએ—તેના શોક નહિ. ઇંગ્લંડમાં એવો નિયમ જ છે કે “સીવીલ સર્વિસ”ના અમલદારોએ રાજકીય પદની મેળવવાની આશા રાખ્યા શિવાય, પોતાના ખાતાના ઉપરી થવામાં જ સંતોષ માનવો જોઈએ. આ નિયમ હિન્દમાં પણ પેળાય તો, ગવર્નરની અને વાઇસરોયની સભામાં વડા શ્રમાસ્તા થવાને લાયક માણસો નહિ પણ યોગ્ય રાજપુરોહ જ આવી શકે. ઉપરાંત, “પબ્લીક સર્વિસ” ના

પગાર "બનર બાવે અ કાય, અને હિન્દને બરાબર જોળખનાર હિન્દીઓના દ્વાયમાન મહેદિ બાગે આ નોકરી રહે—એ લોકોની દૃષ્ટિથી ધણું જ ઇષ્ટ છે (૨) કેળવાયેલા હિન્દીઓની દૃષ્ટિથી તો સ્પષ્ટ જ છે કે પોતાના દેશની બધી જગ્યાઓ માટે હિંમતો મળ્યુત હક છે (૩) "યુરોપીયન સીવીલીયનોએ હિન્દની ધણી સેવા બતાવી છે પરંતુ કુર્ચાઈ વ્યક્તિઓની સહાનુભૂતિ પછી આખી પદ્ધતિ સદામિ છે, અને તે નોકરીના લાભ જોઈ કરવામાં આવે તો હિંમતે કંઈક બદલો આપવો જોઈએ

હાલની પદ્ધતિને સુધારવાના ત્રણ વ્યાવહારિક માર્ગ બેંકરબર્ન સૂચવે છે (૧) "બીગીશ સર્વિસ'ના વોરંટુ ઉપર આ સર્વિસ રચાવી જોઈએ, અર્થાત્ ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દમાં એક સરખી પરીણાઓ લેવી જોઈએ અને "બનર બાવે પગારની આકલ્પી થવી જોઈએ (૨) વૉઈસરોય અને ગવર્નરને પોતાની કાશાબારી સભા માટે કોઈ પણ પરિષદ અનુમતિના માધ્યમો પસંદ કરવાની છટ હોવી જોઈએ (૩) આ નવી સરતે નોકરી ન કરવા ઈચ્છનાર સીવીલીયનોને ચોગ્ય પેન્શન આપવું જોઈએ

આવતી કૉંગ્રેસ આ પ્રશ્નનો પણ વિચાર કરી આવી કોઈ વ્યાવહારિક માર્ગ-ણીઓ કરે એ ધણું જરૂરનું છે

આવી પહોંચ્યો !

આવી પહોંચ્યો !!

અલખેલો

આવી પહોંચ્યો છે !!!

ધણાં દીવસે થયા સુતો હતો !

હવે જાગ્યો છે !!

જુનામાં જુનો અને

નીરદોશી છે !!!

જાહેર ખબર આપું છું.

વાંચો ! વાંચો !! વાંચો !!! વાંચવામાં બહુ લાલ છે.

હવે તમારી ખાત્રી પુરેપુરી થઈ હશે મુંબઈના શોખીનો છે તેમ કદરવાન છે !! દગાથી દુર રહો, હલકો માલ ખરીદી ઠગાશો નહી. સરસાઈ માટે થોડા દીવસમાં જગજાહેર થયેલ

મેસર્સ અલખેલા કીશોરના બનાવેલા

સાચા મોતીનો સુરમો.

કાળો તથા સફેદ તે આંજવામાં લેહજતદાર અને ઠંડકમાં સૌથી સરસ અને જીંચો દરજ્જો ધરાવે છે. અને આખના તમામ રોગોને દુર કરી આંખોને અજબ તેજ આપે છે. તેથી તેના ખપ દીવસે દીવસે વધતો જાય છે. એજ તેની સરદીશીકેટ છે.

કુહા:-વારી વારી શું શોભે છે હીરો, અલખેલા કીશોરના મોતીનો સુરમો.

કેવો છે સુરમાનો રંગ, જાણે બગીચા ગુલાબની સુગંધ ॥ ૧ ॥

નં. ૧ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૨

નં. ૨ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૧

નં. ૩ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૦૧

નં. ૪ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૦૧

{ આ સુરમો આંખોના જલા કુલા, મોતીયા ખીંદ, પાણી નીકળવું અને અનેક રોગોને દુર કરનાર છે.
{ આ સુરમો આંખોના નજલા, પીળીઆ, કમળા અને ગરમીના રોગોને દુર કરી ઠંડક આપે છે.
{ આ સુરમો ખાસ ચોરસોના માટે ઘણો ગુણકારી છે અને આંખોને તેજ બતાવે છે, અને ઠંડક આપે છે.
{ આ સુરમો નીરદોશી અને ગુણકારી છે. હમેશ લગાડવા સાફ લાલકારક અને બહુ ઠંડક છે.

આ ઉપર લખેલા પ્રમાણે કીમત અને ગુણકારક છે. આ અમારો અલખેલા કીશોર છાપનો સુરમો જોઈ તપાસી ખરીદશો. અને વેપારી ભાઈઓ અને ગૃહસ્થ ભાઈને દજન ઉપરાંત લેનારને સાફ કમીશન આપવામાં આવશે, અને બહુ લાભ થશે. એક વખત મંગાવી ખાત્રી કરો; આજ મારી બલામજ છે આ અલખેલા કીશોર છાપનો સુરમો મુંબઈમાં દરેક વેપારી અને કમીશન એજન્ટોને ત્યાં મલશે. આ અમારો બનાવેલો અલખેલા છાપનો સુરમો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા આપીશું આજ મારી બલામજ છે. અને એક આનાની દીકરી મોકલનારને સોંપલ મફત મલશે ત્યારે ખાત્રી થશે.

તમારા મિત્ર- મેસર્સ અલખેલા કીશોર પારખની કુંપની.

નાવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫ મું.
નવું પુસ્તક ૧ લું.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫.

અંક ૩ બો.

૧

હાલના યૂરપનો આરમ્ભ.

છેલ્લાં બસો વરસ થયાં દુનિયાનો ઇતિહાસ તે યૂરપનો ઇતિહાસ ગણાય છે. એક મહાન વિધ્વાનગળની પેઠે તેની સત્તા અર્વાચીન ઇતિહાસપ્રદેશમાં પડી છે. આજે ત્યાં મચી રહેલા યુદ્ધના પડઘા ચારે દિશામાં લોકોને ઠંપાવે છે, લવિધ્યમાં શું થયે તે વિચારે પ્રેરે છે, અને દુનિયાના લવિધ્યનો આધાર યૂરપની આ લડાઈના પરિણામ પર રહેશે. આ યુદ્ધની વાતો સાંભળતાં સ્વાભાવિક વિચાર થાય છે કે જે નાટકની સમાપ્તિ અત્યારે લજવાઈ રહી છે તેની રંગભૂમી શી રીતે તૈયાર થઈ-તેની સામગ્રીએ કેવી રીતે ભેગી થઈ?

ન્યાયે અર્વાચીન યૂરપ ઉપરથી પહેલો પડદો ઉપડ્યો ત્યારે તેની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. પ્રજા દુઃખમાં-અસાનમાં ભાર વહેતી હતી. રાજ્યમાં તેમનો હિસાબ નહોતો, રાજ્યનીતિમાં તેમને માટે કદર નહોતી, રાજ્યોને તેમના વરફ ફરજો નહોતી. ગરીબાઈ

અને પરાધીનતામાં તેઓ સડતા હતા. ફ્યૂડલ સીસ્ટમનો અસ્ત થયો હતો, છતાં તેનો આભાસ સારેગમ દેખાતો હતો. ઉમરાવો ઘણી ખરી બગીચાના માલીકો હતા, રૂઢાય તે કરવાને સત્તા અને શક્તિવાલા હતા અને પ્રજા ઉપર જુલમ કરવાને અધિકારી પોતાને માનતા. રાજ્યો હતા પણ નામનાજ-ખરું જોતાં, ઉમરાવાના મુખીઃ એટલે હેમની મહેરબાનીથીજ સત્તા લોગવતા. દેશમાંનો પૈસો, રાજ્યની સારી સારી નોકરીઓ માઠોમાઠો વહેંચી લેવામાં આવતી. શા માટે લોકોને માટે દરકાર હોય ? તેઓ 'પાણીના વહેનારા અને લાઠીના કાપનારાજ' હતા; એક રીતે ગાર્કસે'સની માફક માલમોલકત હતા. તેવીજ રીતે થોડાક અપવાદો શિવાય તે વખતની મહાન ધાર્મિક સંસ્થા-કેથોલીક ચર્ચ-જુલમ ગુજારતી. મઠો ભરચક દોલત હાથ કરતા, તેનાથી સાધુઓ અને સાધવીને અંધમતાનાં સાધનો પૂરાં પાડતાં અને ઉમરાવોના જુલમને ધર્મને નામે માફી બક્ષતા. કોઈક વખત આ સંસ્થા ગરીબોની વારે ધાતી-પણ અપવાદ રૂપેજ.

યૂરપમાં આ રીતે બધે અંધારું હતું. મનુષ્ય જીવનમાં તેના કાલોં આપવા તે તૈયાર નહોતું; નવી સંસ્કૃતિ પેદા કરી દુનીઆ પર દોર ચલાવવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. ફક્ત એક બે કિરજોનો ઉદ્ભવ થયો હતો; પણ કોઈને ખબર નહોતી કે એ કિરજોએ આપેલી આશા ભવિષ્યની સોનેરી સજ્જાર ઉગાડશે. મધ્યકાલના યૂરપની પદ્ધતિનું સંરક્ષણ કરનાર કેથોલીક ચર્ચ હતું. તેણે મનુષ્યની બુદ્ધિને અંધશ્રદ્ધાની બેડીઓ પહેરાવી હતી. પણ માર્ટિન લૂથરસ આવ્યો, યૂરપના ગુગળાવતા વાતાવરણમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય આણ્યું, અને માનવ માત્રને વિચાર કરવાના સ્વતંત્ર અધિકાર માટે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું. ઇંગ્લંડમાં ઓલીવર ક્રોમવેલે તે અધિકારને રાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું હતું. ત્યાં સુધી લોકો રાજાને ઇશ્વરનો અવતાર માનતા; તેની સત્તા દેવી માની, તેની સ્લામું થયું તે પાપ ગણતા. આ જુની રચનાની પવિત્રતા ક્રોમવેલે તુચ્છ પૂરવાર કરી. ઇંગ્લંડના બધા મહા-પુરૂષોમાં ક્રોમવેલનું સ્થાન ન્યારૂંજ છે. જુની પદ્ધતિ, જુનો અધિકાર, જુની શુભામગીરીની મૂર્તિરૂપ થઈ રહેલું સિંહાસન, તેને મન નિર્માલ્ય હતું. તેના ઉંડા, બહાદુર હૃદયમાં ખાત્રી હતી કે રાજા એ પ્રજાને માટે, પ્રજાના હક સાચવવા માટે છે. આ વિચાર હાલ રહેલો લાગે છે; તે વખતે નવો, ભયંકર, પ્રલયકારક લાગતો. પણ ક્રોમવેલ રૂદ્રનો અવતાર હતો. જુની સૃષ્ટિ સંહારવાનું જરૂરી કામ તેને કરવાનું હતું. અડધી ઉમર તેણે સાદા શાન્ત જીવનમાં ગાળી હતી, છતાં અણીને વખતે તે ચોધો, મુત્સદી, અને મહારાજા થઈ શક્યો.

ધર્મના પુનર્જીવનથી લોકો સંતોષાયા નહિ; ધર્મ તે તેમને મન જુની દુનીઆનો રક્ષક હતો. અને જે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યે ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું તેણે બીજે બધે વિવચક અને વિનાશક બુદ્ધિ પ્રેરી. કશું પણ પવિત્ર માનવું એ સુખીંદ્ર ગણાઈ. ઇશ્વર, ધર્મ, રાજા, સમાજ બધાં જુના જીવનની શૃંગલારૂપ હતાં. પ્રજાએ

બધાં બંધનો તોડવા માંડ્યા. મશ્કરી, કટાક્ષ, અને તિરસ્કારના શસ્ત્રો વડે સાહિત્યે મારો શરૂ કર્યો. વોલ્ટેયરે એમ કહ્યું મનાય છે કે “જાર મહાત્માઓ (apostles) એ ખ્રીસ્તો ધર્મ યૂરપમાં આણ્યો; હું એકલો તેને કહાડી મૂકીશ.” સ્વીફ્ટે માણસ જાત સાથે વેરભાવ કેલવી દરેકે દરેક સંસ્થાને ધીક્કારવા યોગ્ય સાબીત કરી. લોકોએ આસપાસનું દુઃખ જોવા માંડ્યું અને તેમને ખાતરી થઈ કે આ દુઃખનું કારણ સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થાજ છે. માણસ જન્મથી સુખી છે, સ્વતંત્ર છે. સંસ્થાઓ, રાજ્યો કૃત્રિમ બંધનોથી ગુલામગીરી આણે છે. કેન્ટ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીમાં આ જુરસાએ વિવેચક શક્તિ પ્રેરી અને તેણે ઉંડા ઉતરી, જ્ઞાન વસ્તુ શું છે તેની શોધ કરવા માંડી અને માણસના જ્ઞાનની મર્યાદાઓ નક્કી કરી. ઘણાઓ કાયદા અને રાજ્ય શા માટે ઉદ્ભવ્યાં, તેને તાગે શા માટે થવું એ પ્રશ્ના વિચારવા માંડી ગયા.

ગળયળ જેવું તો એ છે કે આ સ્થિતિ લાવવા માટે રાજ્યો જોખમદાર છે. બાહોશ રાજ્યોને ઉમરાવોની ગુલામગીરી પસંદ નહિ પડે. તેમને એમ લાગ્યું કે લોકોને સુખ આપવાથી પૈસો વધશે અને પોતાની સત્તા દૃઢ થશે; વધતા જ્ઞાનના પ્રકાશે તેમની રાજનીતી બહોળી કરી. આ બાબતમાં પહેલું પગલું રશીયાના મહાન પીટરે લીધું. તેના વખત સુધી રશીયા જગતી દેશ તેમજ યૂરપની સંસ્કૃતિની મર્યાદા બહાર ગણાતો. તે પશ્ચિમ યુરપમાં રહેલો, અને ત્યાંની રીતભાત અને નીતિ મેલકોના જગતી વાતાવરણમાં લઈ ગયો. રશીયાની જગતી જડતા પર યુરોપીય સુધારાનું પોલીશ આખું. બીજા એવોજ રાજા મહાન ફ્રેડરીક થઈ ગયો. તે વખતના સુધારાનો તે સેવક હતો; સામાન્ય લોકોની માફક જુના સંસ્થાઓ સામે હસતો, તેમને ધિક્કારતો. વોલ્ટેયરનો મિત્ર હતો અને પોતાના રાજ્યમાં ક્રાન્સનો સામાજિક સ્વચ્છંદ અને ભાવા લાવવા મથતો. પ્રશીયા ત્યાં સુધી જુના, પડી ભાગેલા હોલી જર્મન સામ્રાજ્યનો પ્રાન્ત હતો; તેણે તેને લગાયક દેશ ગનાવ્યો, અને જુના જર્મન સામ્રાજ્યના ખંડોયરને જમાનદાસ્ત કરવા માંડ્યું. ઈંગ્લાંડમાં ત્રીજો જયોર્જ રાજા આ બધાથી ઓછો બુદ્ધિશાળી અને ભાવનાશાલી હતો; તોપણ વાતાવરણની શક્તિને આધીન થઈ તેણે પણ ઉમરાવોની સત્તા તોડી.

પણ વિલાયતમાં તે પહેલાં એક બીજા મહાન નરે—જે રશીયામાં પીટર અને પ્રશીયામાં ફ્રેડરીક ન કરી શક્યા—તે ઈર્થુ. તે વિલીયમ પીટ. સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મ્યો, બુદ્ધિ અને પ્રભાથી તે ઉમરાવોનો પણ સરદાર થઈ શક્યો. લોકોની સત્તાનો તે પ્રતિનિધિ હતો. કોઈની સ્વાદારગી, ખુશામત કે રાજ્ય ખટપટ તરફ તેણે તીરસ્કાર અડગ હતો. સાત વર્ષના મહાન યુદ્ધ વડે તેણે અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો ઠંદો ચારે દિશામાં વગાડ્યો; લોકોના વિચારોને રાજ્યનીતિમાં સ્થાન આપી પ્રજામાં સ્વમાન અને જોખમદારી આણી; મરતાં મરતાં જ્યારે પ્રધાનોના જુલમથી ઠંડાલી ઉત્તર અમેરીકાએ સામ્રાજ્ય રહાસુ બળવો કર્યો ત્યારે જાહેરમાં પોતાનો હર્ષ તેણે બતાવ્યો. વીલયમ પીટ-મહાન ‘કોમનર’—એ ઈંગ્લંડના સામ્રાજ્યનો સ્થાપક છે; તેની સારામાં સારી ભાવનાને મૂર્તિમાન કરનાર વિરલો નર છે.

પણ તે વખતનાં યૂરપનું મધ્ય ણિન્દુ ક્રાન્સનું પાટનગર પેરીસ હતું. ક્રાન્સની ભાષા સુધરેલી હુનિયાની ભાષા હતી-તેની રીતભાત લોકલોકમાં આદર્શ આચરણ મનાતી-તેના રાજ્યોના રાષ્ટ્રનું અનુકરણ કરવામાં બધા મ્હોટપ સ્હમજતા. ત્યાંનું રાજ્યતંત્ર ૧૪મા સદીએ સરજાવ્યું હતી. રાજા અસ્પર્શ, સર્વશક્તિગાન, સર્વ સત્તાનું મૂળ મનાતો. ઉમરાવોના અધિકારો વિશાળ અને અખંડિત, ગણાતા. પ્રજાએ આ બેના ચર્ચાની રજ હતી-તેમના સુખનું માત્ર સાધન હતું. લોકોની જીંદગી, રાજ્યનો પૈસો, એ બંને રાજ્યએ ઘડોરેલા નકામા યુદ્ધ પાછળ અને તેની રાખોનો શોખ સંતેષિવા વપરાતાં. ખુશામતીયાના એક શબ્દે, મ્હોટા મ્હોટાનો નિર્દોષ જીંદગી જેલમાં પૂરી થતી. ૧૪ મા સદીએ આ રીતીને વજ બનાવી હતી-તેમાં ફેરફારને માટે સ્થાન રાખ્યું નહોતું. તેના નળાણ વારસોના હાથમાં પણ તે વજ પીગળ્યું નહિ. લોકોની ખૂમરાણ, વિદ્વાનોના કટાક્ષો પણ તેના પર જરા અસર કરી શક્યા નહિ. પ્રકાશના મધ્ય સ્થાનમાં તેના કિરણો પ્રસારવાને અવકાશ નહોતો.

આ પ્રમાણે યૂરપનું જીવન હતું, બધા આશાવાન હતા, આવતાં પ્રલયના ઘુઘવાટાના કાંઈક સ્વર સાંભળી રહ્યા હતા. આધુનિક જીવનનાં મહાન તત્વો જુના કોટોમાં પડતી ફાટો ક્યારે વધે અને તેનો વિનાશ ક્યારે થાય તેની વાટ જોતાં હતાં. સમાજ, સ્વાતંત્ર્ય માટે તલસતો હતો, નવી ભાવનાઓ સિદ્ધ થવા મથતી હતી-નવાં બાલકો તે ભાવનાના અસ્પષ્ટ ભણકારા સાંભળી આતુર હૃદયે નવાં યુગને આદરવા તૈયાર હતા.

(અપૂર્ણ)

ક. મા. મુનશી

હિંદી ઉદ્યોગો અને રેલ્વે રાજ્યનીતિ.

(અનુસંધાન અંક ૨ નો પૃષ્ઠ ૮૮)

હવે પરદેશથી આવતો બનેલો માલ જાંદરથી દેશની અંદર લઈ જવા માટે તેમજ કાચો માલ દેશની અંદરથી નિકાશ કરવા માટે જાંદર સુધી લઈ જવા માટે નુરના દર સરતા રાખવામાં આવે તેના માટે વેપારી દૃષ્ટિએ રેલ્વેનો બચાવ એમ કરવામાં આવે છે કે માલ જો મ્હોટા જથ્થામાં અને લાંબે સુધી મોકલવામાં આવે તો તેનું ખર્ચ રેલ્વેને ઓછું પડે છે. એટલે માલ જો ઓછા જથ્થામાં ચઢાવવાનો અથવા તો બહુ લાંબે લઈ જવાનો ન હોય તો નુરના દર વધારે રાખવા પડે છે. આમાં કેટલેએક અંશે સત્ય છે. પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં રેલ્વેના નુરના દર, માલ લઈ જવાના ખર્ચ (cost of operation) ના કરતાં ઓછો ન હોય તો પણ વેપાર ખર્ચી

શકે તેના કરતાં વધારે (what the traffic will bear) ન હોવો જોઈએ. કારણ કે નુર એકદમ વધારે હોય તો વેપારીઓને માલ મોકલવામાં નફો નહીં રહેવાથી તે વેપાર બંધ પડે, અને ઉદ્યોગની હાનિ થવા ઉપરાંત રેલ્વેની કમાણીને પણ ઘેંકા પડે. આ બંધી દૃષ્ટિએથી વિચાર કરતાં હાલની રેલ્વેની ઉદ્યોગો તરફની રાજ્યનીતિમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. પણ રેલ્વેના વહિવટ સરકારના હાથમાં જવાથીજ આ ફેરફાર થઈ શકશે એમ કહી શકાશે નહીં. હમણાં પણ સરકારી રેલ્વે ઉપર કંપનીઓની રેલ્વે કરતાં દેશી ઉદ્યોગ અથવા વેપારને ખાસ ઉત્તેજન મળે છે એમ કહી શકાશે નહીં. ઉલટું કોઈ પણ ધંધો એક હાથ (Monopoly) થવાથી અને ખાસ કરીને રેલ્વે જેવા ધંધામાં હરિફાઈ દૂર થવાથી નુરના દર ઓછા થવાનો સંભવ અને દેશના ઉદ્યોગોના આ સંબંધી લાભ થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે. પ્રજાના લાભને માટેની રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ પ્રજામત સાચવવો સરકારને ઠંકિત થઈ પડે તો પછી વિદેશી વેપાર અને દેશી ઉદ્યોગો જેવી ગુંથવણીવાળા સવાલમાં સરકારી રેલ્વે ઉપર પ્રજાનું દળાણ કેટલું અસરકારક થઈ પડશે તેના અંદાજ અત્યારે થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ રેલ્વે કંપનીઓ સાથેના કરારનામાં સરકારને આવી બાબતોમાં વચ્ચે પડવા માટે વધારે સવળતા રાખવામાં આવે તો સરકાર વેપારીઓની ફરિયાદ અને કંપનીઓના વર્તનને માટે સ્વતંત્ર ન્યાય આપી શકે.

(૪) “કંપનીના ડિરેક્ટરો ઇંગ્લંડમાં રહીને હિંદી રેલ્વેનું કામકાજ કરે તેના કરતાં હિંદમાંજ રહેનારા સરકારના અમલદારોના હાથે રેલ્વેના વહીવટ વધારે અસરકારક થઈ પડે.” વળી રેલ્વેના મોટા અધિકારીઓ હિંદમાંજ હોય તો પ્રજામત અને ઉદ્યોગોના લાભ પ્રમાણે વહીવટ થવાની આશા રાખી શકાય.

પરંતુ રેલ્વે એ રાજ્યનું એક વેપારી ખાતું છે, અને પાંચ અબજ કરતાં વધારે કિંમતની મીલકતની વ્યવસ્થા સરકારી અમલદારોના હાથે કરકસરથી અને નફા સાથે ચલાવી શકાય એ અસંભવિત છે. રાજ્યે એક ઉદ્યોગ તરીકે રેલ્વેમાં મોટી મુડી રોકી છે અને તેમાં સાડું વળતર ન મળે તો રાજ્યને અને કર ભરનારાઓને તેટલું નુકશાન છે. દેશમાં કંપની અને સરકારી રેલ્વેના વહીવટ સાથે ચાલતા હોવાથી એક બીજાને હરિફાઈને સારો લાભ મળે છે; કંપનીઓના ડિરેક્ટરો ઇંગ્લંડમાં હોવાથી એટલો પણ લાભ થાય છે કે વાનવસ્થા થયેલા હિંદી અને બીજી રેલ્વેના અમલદારોના અનુભવનો લાભ તેમને મળે છે. હવે જો આ કંપનીઓના વહીવટની સાથે હરિફાઈ દૂર થઈ જાય તો સરકારી રેલ્વેના વહીવટમાં એક પ્રકારની શિથિલતા આવ્યા વિના રહે નહીં. હિંદી સરકારે બતાવેલા યુરોપીય અનુભવવાળા મી. ડી. રૉબર્ટસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ રેલ્વે જેવું વ્યાપારી ખાતું સરકારી અધિકારીઓના હાથે કરકસરથી ચલાવી શકાય નહીં. સરકારી ખાતાઓમાંથી બીનલાયકાતવાળા માણસોને ખરતરફ કરવામાં નડતી મુશ્કેલી, સરકારી નોકરીમાં અપાતા પેન્સનથી રેલ્વેના નફા ઉપર પડતો બોલો, સરકારી અધિકારીઓની વારંવાર બદલી થવાથી રેલ્વેની નીતિમાં

સાતત્યનો અભાવ (absence of continuity of policy) સાધારણ સરકાર નોકરોના કાયદા પ્રમાણે રેલ્વેમાં જોઈતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા અમલદારોના પગાર નક્કી કરવામાં પડતી અડચણો, સરકારી નોકરોની પદ્ધતિ સાથે વેપારી સંસ્થાઓમાં આવશ્યક પોતીકી જોખમદારીનો અભાવ, વેપારીઓ સાથેના સંબંધમાં અને ખાસ કરીને વેપારી સાથેની તકરારમાં સરકારથી ન્યાય આપતાં નિષ્પક્ષપાત સચવાવાની અશક્યતા; આ સર્વેનો વિચાર કરતાં અને રેલ્વેનો વહીવટ વ્યાપારી દૃષ્ટિથી રાજ્યને માટે નફો મેળવવાનો છે તે યાદ રાખતાં, બધી રેલ્વે સરકારને હાથે સોંપાય તેના કરતાં કંપનીઓના વહીવટના ફળરૂપ વાસ્તવિક પ્રતિસ્પર્ધાના ઉત્તેજક સંસર્ગથી વધારે લાભ થશે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

નીચે ઉતારેલા ૧૯૧૩-૧૪ ના આંકડા ઉપરથી લાગશે કે બધી રેલ્વેઓની કમાણી સરખી હોતી નથી; કમાણી ઉપર કેટલા ટકા ખર્ચ હોય છે તે જોતાં સરકારી કરતાં ખાનગી કંપનીઓનો વહીવટ રાજ્યની મીલકત માટે કેટલાએક અંશે વધારે લાભકારક છે.

રેલ્વેનું નામ.	દર અઠવાડીએ દર માઇલ દીઠ કમાણી.	કમાણી ઉપર ખર્ચના ટકા.
બેંગોલ નાગપુર રેલ્વે ...	૩૦૩	૪૮.૮૭
બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વે ...	૭૨૧	૪૬.૦૩
ઈસ્ટ ઇન્ડીઅન રેલ્વે ...	૭૮૯	૩૬.૮૧
મદ્રાસ. સ. મ. રેલ્વે ...	૨૮૧	૫૫.૯૧
જી. આર્થ. પી. રેલ્વે ...	૬૬૪	૬૦.૩૧
ઈસ્ટ બેંગોલ સ્ટેટ રેલ્વે ...	૪૬૦	૫૫.૬૪
નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે ...	૪૨૩	૫૭.૬૩
આઉથ રોહીલખંડ રેલ્વે ...	૨૮૩	૪૮.૯૨

ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ રેલ્વેને ફળરૂપ પ્રદેશ, મોટા જથ્થામાં લાંબે સુધીના નિકાશ અને આયાત વેપાર, કોલસાની ખાણોની સમીપતા વિગેરે કારણોથી ખર્ચ ઘણો થોડો આવે છે, પરંતુ લગભગ સરખા પ્રદેશમાંથી પ્રસાર થતી ઈસ્ટર્ન બેંગોલ સ્ટેટ રેલ્વેનું ખર્ચ આશરે દોઢ ગણું છે. આના બીજા કેટલાએક કારણો હશે પરંતુ એકંદરે જોતાં હરિક્ષાધથી આ ખર્ચ ઓછું થઈ શકે ખરું. હિંદી રેલ્વે ઉપરના નુર બીજા બધી વિગતો સરખાવતાં બીજા દેશો કરતાં ભારે છે. તે વાસ્તવિક હરિક્ષાઈ શિવાય ઓછાં થઈ શકે નહીં.

હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વેના નુરના દર કેટલા વધારે છે તે વિષે જણાય છે કે ૧૯૦૩ માં આપેલા મી. રાજર્ટસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇંગ્લીશ અને હિંદી રેલ્વેના નુર લગભગ સરખા છે; પરંતુ હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડમાં રેલ્વે બાંધવાનું અને ચલાવવાનું ખર્ચ જોતાં અને એકંદરે બધી સરખામણી કરતાં હિંદુસ્તાનમાં ઉતારાઓનું ભારું

અને માલતું નુર ઈંગ્લંડના કરતાં છઠ્ઠા ભાગ જેટલું હોયું જોઈએ. આ સંજોગો વધારે લાભતાં મી. રોબર્ટ્સને લલામણ કરી હતી કે ઉતાડૂઓની ટીકીટોના દરમાં ૧૮ થી ૪૦ ટકા જેટલો ઘટાડો થવો જોઈએ. તેમજ સાધારણ માલના નુરમાં ૩૦ થી ૬૦ ટકા જેટલો ઘટાડો થવો જોઈએ. નુરમાં આટલો ઘટાડો કરવાને માટે રેલ્વે ચલાવવામાં કરકસર, રેલ્વેને માટે વેપાર (Traffic) મેળવવાને કુનેહ, અને નવા ઉદ્યોગોને માટે સગવડ આપીને તેમનું અને પોતાનું કંટ્યાણુ સાધવામાં તત્પરતા એ સઘળી જરૂરીઆતો જોતાં સરકારી વહીવટનાં કરતાં કંપનીના વહીવટ વધારે લાભકારક થઈ પડશે. હાલની કંપનીઓના વહીવટ સામે ફરીયાદ કરવાને દેશી વેપારીઓને ઘણી વખત કારણ મળે છે; વળી આપણે જોઈ ગયા તેમ કંપનીના વહીવટ માટે એ શી લાખ રૂપીઆ ખુદ્દી રીતે આપવા પડે તે અગ્ચિત્તર છે પરંતુ બીજી કેટલીએક દૃષ્ટિએ જોતાં કંપનીના હાથનો વહીવટ આવશ્યક છે. કંપનીના વહીવટની વિરુદ્ધ જે કાંઈ કહેવાય છે તે જો કંપનીના ડીરેક્ટરો અથવા શેરહોલ્ડરો હિંદમાં રહેતા હોય તો દૂર થઈ શકે તેમ છે. રેલ્વે કંપનીઓ હિંદુસ્તાનમાં રજીસ્ટર્ડ થાય અને તેના શેરો લેવાને હિંદીઓને સારી તક આપવાની ગોઠવણુ થાય તો કંપનીના વહીવટની મોટી ખામીઓ દૂર થઈ શકે. આ સંજોગો હિંદી સરકાર તરફથી કેટલીએક સગવડો કરી આપવામાં આવી છે અને તે પ્રમાણે ૧૯૧૩-૧૪ ના વર્ષમાં ૩૪૧ માઈલ જેટલી રેલ્વે ૨૨૪ લાખની દેશી મુડીમાંથી જાંધાઈ હતી; આ દેશમાં તેવા પ્રકારનું ઝાહસ વધતું જાય અને હિંદી રેલ્વેમાં દેશી મુડીનું પ્રમાણુ વધતું જાય અને તેના વહીવટમાં હિંદી પ્રજા-મતની અસર વધારે લાગતી જાય તો રેલ્વેનાં નુર સસ્તા થવા ઉપરાંત દેશી ઉદ્યોગોને લાભ મેળવવાના સાધનો વધારે મળશે. બીજા દેશોના કરતાં આ દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં રેલ્વેના માઈલનું પ્રમાણુ ઘણું ઓછું છે; અને તે રેલ્વે વધારવામાં હિંદી મુડી અને હિંદી સાહસ વધતા જતા પ્રમાણમાં ભાગ લે તે સર્વ રીતે ઘટ છે. હાલમાં ધાંગ લાઇનો માટે આ દેશમાં રજીસ્ટર્ડ થયેલો કંપનીઓને મુડી ઉપર ૩૬ ટકાથી ૪૬ ટકા સુધીની ગેરંટી સરકાર તરફથી અપાય છે, તેવોજ મદદ વધારે સહેલાઈથી મળે અને ન્હાની લાઈનને જાહેલો મોટી (trunk lines) લાઈન ઉપર પણ હિંદી મુડી અને હિંદીમાં રજીસ્ટર્ડ થયેલી કંપનીઓને સવાળતા આપવાની જરૂર છે હાલની કંપનીઓની સાથેના કરારનામા પુરા થયા પછી નવી કંપનીના શેરો હિંદી બજારમાં ખુદ્દા મુકાય અને થોડા પણુ હિંદી ડીરેક્ટરો નીમાય તે ગોઠવણુ સહેલાઈથી થઈ શકે; અને થોડા પણુ હિંદી શેરહોલ્ડર અને ડીરેક્ટરોના તત્વવાળી નવી કંપનીઓ સ્થપાય તેમાં ઘણો લાભ છે. આવી ગોઠવણુની માગણી હિંદી રેલ્વેઓને સન્કારી વહીવટમાં મુકવાની માગણી કરતાં વધારે ફળદાયી થઈ પડશે.

સરકારી અને કંપનીના વહીવટના સંજોગમાં કાંઈ પણ નિર્ણય થતાં સમય લાગશે. તે દરમિયાનમાં દેશી ઉદ્યોગોને શો લાભ મળી શકે તે વિચાર કરવાની જરૂર છે. લાઈનને લીધે હિંદી રેલ્વેની કમાણી ઓછી થઈ છે અને માલની આવજાવ (Traffic) ઓછી થઈ જવાથી ખર્ચનું પ્રમાણુ વધારે આવે છે. આવે પ્રસંગે નવા

ઉદ્યોગોને મદદ આપીને કાચો માલ સ્ટોજ સસ્તા દરે લઈ જઈને ઉદ્યોગને લાભ આપવા ઉપરાંત બનાવેલો માલ લઈ જવાથી કમાણીમાં વધારો કરી શકે. દાખલા તરીકે કાગળ, કાચ અને દીવાસળી બનાવવાના ઉદ્યોગને આવે પ્રસંગે સારી મદદ કરી શકાય. કાગળ બનાવવાને માટે કાચો માલ ઘણું દૂરથી લાવવો પડે છે; જ્યાં સુધી કાગળ બનાવવાનો માવો (Pulp) આ દેશમાં બને નહીં ત્યાં સુધી તો જુના ચીથરાં, ઘાસ અને ખાંભુ એવી વસ્તુમાંથી કાગળ બનાવવા પડશે. આવા માલ લઈ જવા માટે ખાસ સર્જનક આપવાની જરૂર છે. કારણકે આવા હલકી કીંમતના માલ ઉપર વધારે નુર પોષાય નહીં. હાલના દર વેગનના દર માઇલ ટિક સાડાત્રણથી ચાર આનાનો ભાવ આપવો પડે છે, તે ભાવ બીજા માલ કરતાં ઓછો હોવા છતાં, ઘાસ વેગનમાં જમ્યા વધારે રોકતું હોવાથી આ ભાવ વધારે પડે છે; એટલે કે આઠ ટનને માટે દસ પંદર ટનનો ભાવ આપવો પડે છે. હવે આવા ઉદ્યોગને માટે નુર ઓછું કરવામાં આવે તો રેલ્વેને નુકશાન જવાનો સંભવ નથી. ૧૯૧૩-૧૪ના રેલ્વેના બોર્ડના રીપોર્ટ (પાનું ૪૨૮) પ્રમાણે ભરેલી એક વેગન એક માઇલ ખેંચી જવાનું સરેરાસ ખર્ચ બુદ્ધી બુદ્ધી રેલ્વે માટે ૧૧ થી ૨૬ પાઈ આવે છે; તે છતાં સાધારણ માલ લઈ જવાની સરેરાસ કાઢતાં દર વેગનપર માઇલ દીઠ ૧૨ થી ૨૫ પાઈ જેટલો નફો રહે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેટલાએક ખાસ પ્રકારના કાચા માલને માટે નુર ઘટાડવાને ઘણું સ્થાન રહે છે; રેલ્વેને નુકશાન થયા વિના પોતાના સરેરાસ ખરાબતની ગણતરી જેટલું નુર રાખે તોપણ તેમાં આપણા ઉદ્યોગોને લાભ છે. વળી કેટલીએક વખતે સરેરાસ ખરાબત કરતાં પણ થોડાએક માલ ઉપર ઓછું નુર રાખવા છતાં માલ લઈ જવાનું બીલકુલ બંધ થાય તેના કરતાં ફાયદો પડે. બીજા દેશો કરતાં આપણા રેલ્વેની વહેવાર (traffic) વધારવાની અને આકર્ષવાની કુનેહ ઘણી ઓછી છે; રેલ્વે રીપોર્ટના આધારે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે માલગાડીમાંથી સરેરાસ ૩૦ ટકા ડબ્બાઓ ખાલી જાય છે. આવા ખાલી વેગન પાછા જાય તેના કરતાં તેમાં કેઈ પણ પ્રકારનો કાચો માલ સસ્તા દરે પણ મોકલી અપાય તો નવા ઉદ્યોગો તેમજ રેલ્વેનું હિત જળવાય. આ ઉપરાંત કાચો માલ લઈ જવાને સસ્તા દર રાખવાથી નવા ઉદ્યોગની સ્થાપના થતી હોય તો બનાવેલો માલ લઈ જવાની કમાણી વધે તેમજ બીજા માલની આવજા વધવાથી તેમજ ઉતાડ્યોની સંખ્યા વધવાથી રેલ્વેને અનેક રીતે લાભ જ થાય છે. તેથી નવા ઉદ્યોગોને નુરમાં ફાયદો કરી આપવા ઉપરાંત બીજા સવળતા કરી આપવામાં રેલ્વેનું પણ હિત સમાયલું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ મી. રોબર્ટસને પોતાના રીપોર્ટમાં સચોટ રીતે દર્શાવી છે અને આ મહાયુદ્ધના સમયમાં તેની ખાસ જરૂર છે એવી ભલામણ કરનારો ઠરાવ સરકારના રેલ્વે બોર્ડ તરફથી થોડાએક સમય થયાં બહાર પડ્યો છે. દેશી ઉદ્યોગોને આથી કેટલો લાભ થાય છે તે રેલ્વેના અધિકારીઓની કુનેહ અને નવા ઉદ્યોગોના ચાલાકોના આગ્રહ ઉપર આધાર રાખશે; પરંતુ તેઓ થોડા પણ ઉદ્યોગને મદદ કરવાની તક જવા નહીં દે એમ આશા રાખીશું.

પ્રિયંવદા અને પોસ્ટકાર્ડ.

આજ કાલ પ્રિયંવદા માસિક પત્રિકાના સંપાદક બાળુ નંદકિશોર સાથે મારે સાડું બને છે, દિવસમાં આછામાં આછું એક વખત તેને મળ્યા સિવાય મને એન પડતું નથી. હું નંદકિશોરને અંતઃકરણથી આહુતો હોવાથી મારે પ્રતિદિન રૈતે ત્યાં જવું પડે છે. તેનો એવો તો સારો સ્વભાવ છે કે તેની સાથે મારે વિવશ થઈ રહેલા રાખવો પડે છે. તેનામાં વિનય, દયા અને આડંબરની ન્યૂનતા એટલી બધી છે કે જેથી તેને જોતાંજ હૃદયમાં એક તપસ્વીની મૂર્તિ અંકિત થઈ જાય છે. રાતદિવસ તેને લખવા વાંચવા સિવાય અન્ય કંઈ કામ નથી. રાતદિવસ તે તરફ ધ્યાન હોવાથીજ તેણે પ્રિયંવદાને—એક સાધારણ શ્રેણીની પત્રિકાને—થોડાજ સમયમાં એક ઉચ્ચ શ્રેણીની પત્રિકા બનાવી દીધી છે. નંદકિશોરના નિર્બંધો અને વાર્તાઓ વાંચવા માટે ઘેર ઘેર ઘણાં ઓપુરૂપો પ્રતિમાસ પ્રિયંવદાની પ્રતીક્ષામાં ઉત્સુક રહેતા હતા. વચમાં વચમાં કેટલાક તેને ઘેર જઈ તેની સાથે સાહિત્ય સંબંધી આલોચના પ્રત્યાલોચના કર્યા કરતા હતા, અને કંઈ કંઈ નવી વાત શીખી ઘેર જતા હતા.

પ્રતિદિનના નિયમાનુસાર હું પણ એક દિવસે નંદકિશોરને ઘેર ગયો. નંદકિશોરનાં લગ્ન થયાં નથી. તેના મકાનમાં બીજા કોઈ પણ પરિવારના માણસો રહેતાં નથી, તેથી તેના ખાનગી અવાસમાં હું બેઠકક જતો હતો. નંદકિશોરના ટેબલની બીજી બાજુએ બેસતાંજ તે દિવસે મારી નજર એક ફોટોકેમ પર પડી—જે સોના-રૂપાની કીમતી નકશીના નમુના રૂપ હતું. આટલા બધા કીમતી ફોટોકેમમાં નંદકિશોરે કેવું ચિત્ર મુક્યું છે, એ જાણવાની મને ઉત્કંઠા થઈ. મેં તેને પૂછ્યું “કેમ સાહેબ, આ કેવું ચિત્ર છે?”

નંદકિશોરે શરમાઈ જઈ કહ્યું “એ ચિત્ર નથી.”

“ત્યારે શું છે?”

મારા આ પ્રશ્નથી નંદકિશોરે આસ્તે રહીને જવાબ આપ્યો “ભાઈ, એ બીજું કંઈ નથી, પણ મારી બેવકુફી છે.”

તરતજ ઉઠી મેં એ ફેમ ઉપાડી જોયું. ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું “કે તે ફેમમાં કોઈના ફોટો નથી તેમજ કોઈ રંગીન ચિત્ર પણ નથી; પણ માત્ર ટપાલમાંથી આવેલો એક પોસ્ટકાર્ડ છે! આ જોઈ મને ઘણું આશ્ચર્યજનક લાગ્યું. આ પોસ્ટકાર્ડમાં કોઈ એવી પ્રેમગોષ્ઠિ પણ નથી અને કંઈ એથી વધારે આત્મીયતા પણ માલૂમ પડતી નથી. એ જોવાથી માત્ર એજ માલૂમ પડે છે કે કોઈએ એક અપરિચિત મનુષ્યને પોતાના કામ માત્રની એકાદ વાત લખી છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

શ્રીયુત્ પ્રિયંવદા-સંપાદક મહાશયની સેવામાં:-

માન્યવર,

સવિનય નિવેદન કે કાર્તિક માસની પ્રિયંવદા મને મળી. પણ તેમાં ૭૦૪ પૃષ્ઠ પછી તરતજ ૭૧૦ પૃષ્ઠ છે. વચમાંના પૃષ્ઠ નથી, અને અંતમાં ૭૨૮ થી ૭૩૬ સુધીના પૃષ્ઠો બેવાર આવ્યા છે, તેથી “સોનાની કંઠી” નામક વાર્તા અધુરી રહી ગઈ છે. તેમાં જેટલાં પૃષ્ઠો નથી તેટલાં કૃપયા મોકલી અનુગૃહીત કરશો. ધાંત.

નિવેદિકા,

પ્રિયંવદા દેવી.

૦/૦ બાપુ રંધુનંદન પ્રસાદ,

ડેપ્યુટી કલેક્ટર,

ગ્રાહક નં ૦ ૪૭૬૫, અલહાબાદ.

મેં હસીને કહ્યું—“આટલા બધા ગ્રાહક અને આલિકાઓ હોવા છતાં પણ તમારો ૪૭૬૫ નંબરની એક વિશેષ આલિકા તરફ આટલો બધો પક્ષપાત કેમ છે? આ પ્રશ્નનો જ્યાં સુધી ઉત્તર નહીં આપો ત્યાં સુધી હું તમારો કેટો મુકનારજ નથી.”

નંદકિશોરે લજ્જાથી હસતા હસતા કહ્યું “કંઈ નહીં, માત્ર એક ભ્રમણજ છે. એ વિષે તમે જે કંઈ વિચારી રહ્યા છો તેવું કાંઈ નથી.”

મેં ઘણાજ આગ્રહથી કહ્યું “એમાં જે કાંઈ રહસ્ય છે તેજ હું બતાવવા માંડું છું. પ્રિયંવદા સાથે તમારે શો સંબંધ છે?”

નંદકિશોર વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર સુધી નીચું જોઈ વિચાર કરવા માંડ્યો. પછી તેના જીવનની કર્ણાકથા આવી રીતે કહેવા લાગ્યો:-

પ્રિયંવદા મારી મળી નથી. પ્રિયંવદા મારું મર્વસ્વ છે. જે વખતે મારા શરીરમાં જવાની ખીલતી હતી અને મારા માથે કોઈ નહોતું ત્યારે કેવળ પ્રિયંવદાને જોઈ હું મને પોતાને ભાગ્યશાળી સમજતો હતો.

જે દિવસે પ્રિયંવદા સાથે મારી પહેલવહેલી નજર મળી હતી, તે દિવસની સ્મૃતિ અદાહા! ઘણીજ સુંદર છે. વૈશાખ માસમાં સંધ્યા સમયે એક કુલવાડીના એક ક્યારા આગળ એક બાલિકા ઉભી રહી પુત્ર તોડતી હતી, બાગમાં તાણું પાણી છાંટેલું હતું, યુગધીદાર સગીરની ધીમી ધીમી લહેરો આવતી હતી; તે બાલિકા પણ કુલના જેવીજ સુંદર લાગતી હતી, તે યૌદ્ધ વર્ષની બાલિકા

વસન્તની ચૌદ ફુલની માળા જેવી લાગતી હતી. તે ખાગમાં તે અપરિચિત બાલિકાએ જે નિર્દોષ હાસ્યથી 'મારા તરફ જોયું' હતું, તે સર્વ રમરણ કરી આજે પણ મારું હૃદય ટુકડે ટુકડા થઇ જાય છે.

તેની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ આવતાં પણ વાર લાગી નહીં. તેનું મકાન મારી જોઈનેના મકાનની સાથેજ હતું, તેના કુટુંબીઓ સાથે મારી જોઈનેને ઘરનેવું હતું. અને હું પણ લણવા માટે મારી જોઈનેને ઘેર બાંકીપુરમાં રહેતો હતો.

હું જ્યારે બહુ નાનો હતો ત્યારે મારી માતા મને મુકી સંસારમાંથી ચાલી ગઈ; ત્યાર બાદ એન્ડ્રેન્સ પાસે ઠંઠા પહેલાં મારા પિતાશ્રી પણ સ્વર્ગધામની યાત્રા કરવા ગયા હતા. પિતાશ્રીના મરણ બાદ વાચવા લખવાનો અને ખાવા પીવાનો કોઈ પ્રબંધ રહ્યો નહીં તેથી એન્ડ્રેન્સમાં પાસ થયા બાદ મારી જોઈને મને તેને ઘેર લઈ ગઈ; અને લણવાનો પણ પ્રબંધ ત્યાં કરી આવ્યો. મારા જોઈને બાંકીપુરમાં વકીલાત કરતા હતા અને પ્રિયંવદાના પિતા બાબુ જગન્નાથ તે સમયે ત્યાંના સળ જજ હતા.

પ્રિયંવદાની ફુલવાડી તરફની એક ચોરડીમાં મારા લખવા વાંચવાનો અને રહેવાનો પ્રબંધ થયો હતો. વાંચનાં વાંચનાં જ્યારે એકાએક એકાદ શુભાગના ફુલનો જાણી વાટે માર પડતો ત્યારે હું તે દાર બહાર જતો ત્યારે પ્રિયંવદા તેનું મોહું ફેરવી બાડી આંખે મારા તરફ જોતી હતી; અને તેની દેહલતા વાયુતાડિત પુષ્પલતાની માફક હાલતી હતી.

કોઈ કોઈ વખત અકસ્માત પ્રિયંવદાના હાસ્યની માફક જીર્ણનાં ફુલો મારા પુસ્તક પર આવી પડતાં હતાં જે અક્ષરને ઢાંકી દઈ મને વાંચવા દેતા નહોતાં. કોઈ કોઈ વખત તો તે મારી પાછળ આવીને મારી જોઈને આંખો તેના કોમળ હસ્તથી દબાવતી હતી અને ખડખડ હસી પડતી હતી; તે વખતે હું કહેતો "એ રમેશ! આ સાડું નહીં, મારી આંખો ઉપરથી હાથ ઉપાડી લો." જસ, આટલું બોલતાની સાથેજ હસતી હસતી આગળ આવી પ્રિયંવદા કહેતી હતી "બુઝ્યા, કેવા છેનયાં છે? હું છું કે રમેશ છે?" તોપણ આવી રીતે પ્રતિદિન હું પ્રિયંવદાને જોળખી કાઢવામાં ભુલ કરતો હતો, તોપણ તેના હાસ્યમાં કદિપણ કોઈ જાતની ઉણપ આવતી નહીં!

મારા ઉપર પ્રિયંવદાનો સ્નેહ વધારે હોવાનું એક બીજું કારણ હતું. તે એકે પ્રિયંવદાને માસિકપત્ર તથા ઉપન્યાસો વાંચવાની ટેવ હતી. તેના કૃપણ સળજજ પિતા માસિકપત્ર રૂપિયા ખરચી મંગાવતા એ પૈસા પાણીમાં નાંખવા જેવા માનતા હતા, અને આ ચૌદ વર્ષની બાલિકાને ઉપન્યાસ વાંચવા દેવાનું તેમને પસંદ નહોતું. તેનું કારણ શું હતું તે તો પરમાત્મા જાણે પરંતુ હું તો ઉત્તમોત્તમ માસિકો હમેશાં તેને વાંચવા આપતો હતો. આવી રીતે આનંદપૂર્વક હંમણું એક વર્ષ વ્યતીત થયું.

જે વખતે હું બી. એ. ક્લાસમાં હતો તે વખતે મેં સાંભળ્યું કે પ્રિયવદાના વિવાહની વાતચીત થઈ રહી છે. મારા હૃદયમાં કોણુજાણે શાથી એકાદ આઘાત થયો હોય એમ મને લાગ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે પ્રિયવદાના વિવાહ કરવા માટે એ લોકોને આટલી બધી 'લગની' કેમ લાગી છે? પણ હિસાબ કરી જોતાં માલુમ પડ્યું કે એ વખતે 'પ્રિય' ની ઉમ્મર સોળ વર્ષથી વધારે હતી. હવે બાપુ જગન્નાથપ્રસાદ વિવાહ કર્યા સિવાય એક ઘડી પણ ચલાવે એમ નહોતું. આ સર્વ વાતો સાંભળી મારા હૃદયના એક ખુણામાંથી એવો શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો કે જેવો દુઃખાગ્રમાં કંગાળો પાસેથી તેમનો આહાર લઈ લેવાથી થાય છે.

હવે પહેલાંની માફક પ્રિયવદા મારા ઉપર પુલોનો વરસાદ વરસાવતી નહોતી, હવે પાછળથી સંતાતી આવી મારી આંખો દબાવતી નહોતી. પહેલાંની એ પ્રિયવદા હવે વિવાહની સંભાવનાથી ગંભીર થઈ ગઈ છે.

એક દિવસે મેં પ્રિયવદાને હસતાં હસતાં પૂછ્યું “પ્રિય, શું તારા વિવાહનું નક્કી થયું?”

પ્રિય, એકવાર મારા તરફ જોઈ આંખમાં આંસુ લાવી, ત્યાંથી ચાલી ગઈ. હું અત્યંત શરમાયો, મને ઘણું લાગી આવ્યું અને નિરાશ ચહેરે પાછો આવ્યો. ત્યારબાદ કદિપણ પ્રિયવદા પાસે તેના વિવાહ વિષે કંઈપણ પુછવાની મેં હિંમત કરી નહીં.

વિવાહ તો પ્રિયવદાનો થશે પણ દિવસનું સઘળું કામ અને શવનો આરામ એક વખત નષ્ટ થઈ ગયું. હવે પ્રિયની સાથે સહજમાં ભેટ થાય એ અસંભવિત થઈ ગયું. ઘણા વિચાર કર્યા બાદ મેં મારા નાનપણના સાથી રામલોચનનું શરણ લીધું.

રામલોચને બાપુ જગન્નાથપ્રસાદની સાથે ગામગપાટા મારી પૂછ્યું “પ્રિયના વિવાહનું નક્કી થયું કે નહીં?”

બાપુ જગન્નાથપ્રસાદે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું “તારે ભાઈ, તમ્મરા બલુવામાં કોઈ સારો પાત્ર છે? તમે કોલેજમાં ભણો છો એટલે તમને ઘણા છોકરાઓ સાથે ઓળખાણ હશે. તેમાંનો કોઈ સારો બતાવો તો સાડે.”

રામલોચને કહ્યું “મારો પરમ મિત્ર નંદકિશોર ઘણા સુશીલ અને ભણેલ-ગણેલ ચતુર છોકરો છે, તેની સાથે પ્રિયવદાનો વિવાહ કરો તો કેમ?”

બાપુ જગન્નાથ ચોંકી બેઠી ઉઠ્યો “કોણ? શું, એ તો નહીં કે જે તેના બનેલીને ઘેર રહે છે? તેથી સાડે તો એજ કે છોકરીના હાથપગ બાંધી જળમાં નાંખી દઈ.”

આટલું કહી બાપુ જગન્નાથપ્રસાદે નિરાદરપૂર્વક હાથ કરી એ વાત ત્યાંથીજ અટકાવી.

તોપણ રામલોચને કહ્યું “ કેમ, નંદકિશોર જાતે તો ખરાબ નથી ને? તેની ચાલ-ચલણ ઘણીજ સારી છે, બુદ્ધિ પણ ઘણી તેજ છે. બી. એ. માં પાસ થયા પછી સરકારી નોકરી ક્યાં જતી રહેવાની છે? અને વળી વકીલની પરિક્ષા પાસ થયા બાદ તેની અને તેના બનેલીની સહાયતાથી વાત કરતાંની સાથે એક પ્રસિદ્ધ વકીલ થઇ જશે અને પછી ખીસાં પણ તર થશેજ.”

ફરીથી બાપુ જગન્નાથપ્રસાદ નિરાદરથી હસી બોલ્યા “ મને શેખચંડીના વિચારો પસંદ નથી; તેથી તો ઉત્તમ એજ છે કે કોઇ ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ અથવા કોઇ નામાંકિત વકીલ શોધી કાઢી તેની સાથે પ્રિયંવદાનો વિવાહ કરવો, અને નંદકિશોરને કહી દેજે કે જેથી તે ભણવામાં ચિત્ત લગાડે.”

ત્યાર બાદ મારા વિષે બીજી કોઇ વાતચીત થઇ નહી. પરંતુ આ વાત જાણી બંને ઘણી વખત સુધી મનમાં ચાલોચના પ્રત્યાલોચના કરતા રહ્યા. હું તો શરમનો માર્યો મરણતુલ્ય થઇ ગયો. હવે પ્રિયંવદાના દર્શન પણ હુલ્લ થઇ પડ્યાં. આજ સુધી મેં તેને એક દિવસ પણ એવું નહોતું કહ્યું કે હું તને ચાહું છું. આજ એ વાત ખુલ્લી થઇ ગઇ.

૩

એક દિવસે એક નવો ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ રાહુલુ રૂપ ધારણ કરી પ્રિયંવદાનો આસ કરવા આવ્યો. તેના કપાળમાં ચંદન, ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા, એક હાથમાં માળા અને તર્જનીમાં અષ્ટધાતુની વીંટી ભેઇ હું સમજી ગયો કે એ ડેપ્યુટી સાહેબ પ્રિયંવદાના માલિક થનાર છે.

વિવાહને દિવસે સંધ્યા સમયે હું બાપુ જગન્નાથપ્રસાદના મકાને જઇ બંનેયાની સેવા અને સોજન વિગેરેમાં સહાયતા કરતો હતો. બાપુ જગન્નાથપ્રસાદે કહ્યું “ મારા સુવાના ઓરડામાં એક શેતરંજી પડી છે તે લાવી અહીં પાથરી આપો.”

હું એકદમ દોડતો બાપુ જગન્નાથપ્રસાદના સુવાના ઓરડામાં ગયો. પ્રિયંવદા ત્યાં બની કળી વિવાહની પ્રતીક્ષા કરતી બેઠી હતી. તેના આગળની બે શમેદાનમાંની બે બતીઓની સોનેરી રેશની તેના મોઢા ઉપર પડી તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરતી હતી.

પ્રિયંવદાએ એક વખત ઉંચું જોઇ મારા તરફ જોયું; જોતાંજ તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

૪

ત્યાર બાદ મેં શું કયું? મને કંઇ પણ યાદ નથી. રામલોચને મને ખૂબ મારી કહ્યું “ નંદકિશોર, જગન્નાથ બાપુ તમને શોધે છે; ચાલો.”

હવે મને લાન આવ્યું. જોયું તો મને અન્યથા 'લાગી કે હું મારા ઓરડામાં ક્યાંથી? ઘણી મહેનતે મેં આંસુ અટકાવી કહ્યું. "તેમને જઈ કહો કે મને તાવ આવ્યો છે, તેથી આ વખતે હું ત્યાં જઈ શકીશ નહીં."

રામલોચને તેના હાથ મારા માથા ઉપર મૂક્યો અને એક ઉંડા શ્વાસ લીધો; પછી તે પણ ચુપચાપ ચાલ્યો થયો.

બીજે દિવસે વરકન્યાને વિદાય કરવામાં આવ્યાં. હું પ્રિયને ભેટ હિંમત રાખી સ્કીશ નહીં તેથી હું તેને ઘેર ગયો નહીં. મારા દરવાજામાં ઉભો રહ્યો-એવી ધારણાથી કે જ્યારે પ્રિય મારા મકાન આગળથી જશે ત્યારે હું તેને ભેટશ અને પછી હું મારા ખાનગી ઓરડામાં જઈ રહીશ.

થોડી વાર બાદ વાળ વાળ્યાં અને જગન્નાથ બાબુના મકાન આગળથી એક ગાડી નીકળી. ગાડીના બારણાં એવી રીતે હાંકવામાં આવ્યાં હતાં કે બાજુ અદાલતમાંથી કોઈ કેદીને લઈ જતા હોય. મારી આંખો આગળથી પ્રિયવંદા અસ્ત ઘસ ઘસ તોપણ હું તેને ભેટ શક્યો નહીં.

બહુ મહેનત કરવા છતાં જ્યારે હું હિંમત રાખી શક્યો નહીં ત્યારે લાચાર થઈ મેં કેટલાક દિવસ બાદ પ્રિયવંદા ઉપર કાગળ લખ્યો. જેની પાસે એક પણ દિવસ પ્રણયની વાત કહેતાં જીભ ઉપડી નહોતી તેના ઉપરના પત્રમાં પણ તે વાત લખી શક્યો નહીં. પત્રમાં તેના હાથનો લખેલો પત્ર મેળવવાની આશાથી માત્ર એક કુશળ પ્રશ્નનો. પત્ર લખ્યો. પરંતુ તે પત્રનો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહીં. એક દિવસ જગન્નાથ બાબુએ મને બોલાવી એક પત્ર આપ્યો, અને કહ્યું "આ વાંચો." હું એનો મતલબ સમજી શક્યો નહીં. ડરતાં ડરતાં કવરમાંથી પત્ર બહાર કાઢતાં જ જોયું કે તે પ્રિય ઉપર લખેલો પત્ર હતો, તેની સાથે લગાડેલો એક બીજો પત્ર હતો. મારી ચારે બાજુ અધકાર વ્યાપી ગયો. મારા હાથમાંથી તે પત્ર પડી ગયો. જગન્નાથ બાબુએ કરડા અવાજે કહ્યું "વાંચો." કળથી ચલાવવામાં આવતી લાકડાની પુતળી માફક હું પણ તે પત્ર ઉપાડી વાંચવા લાગ્યો. તેમાં પ્રિયવંદાના સ્વામીએ લખ્યું હતું:—

“સેવામાં કેટિશ; પ્રણામ.

એક નંદકિશોર નામક કોઈ વ્યક્તિએ મારી સ્ત્રી ઉપર પત્ર લખ્યો છે. તેને પૂછતાં મારૂંમ પડ્યું કે નંદકિશોર આપનો પાડોશી છે. કોઈ અન્ય પુરુષ મારી સ્ત્રી ઉપર પત્ર લખે તે ભ્રૂંચી નથી. આપ તે વ્યક્તિને બોલાવી સારી રીતે સમજાવશો. ફરીથી આમ કરશે તો હું તેને કોર્ટમાં ઘસડીશ. ઈતિ.”

સ્થુનંદન પ્રસાદ.

પત્ર વાંચી મેં વિચાર કર્યો કે પ્રિયવંદાનો સ્વામી હાકેમ છે. કદાચ તે મને સપડાવે પણ ખરો. મનમાં જ હવેથી પત્ર લખવાના સોગંદ લીધા, અને પત્રને જગન્નાથ

બાળુ પાસે મૂકી હું ધોમેથી તેમની સામે નીચું મોહું કરી બેસી ગયો, જગન્નાથ બાળુએ બન્ને પત્રોના ટુકડા કરી ફેંટી દીધા, અને મને કહ્યું “નંદકિશોર, આ સાડું નહી. આમ કરવાથી પ્રિય પર તેનો સ્વાગી વહેમાય. આવું ફરીથી કરશો નહી. હું રધુનંદન ઉપર પત્ર લખી દઉં છું.”

હું લજ્જાનો માર્યો પાણી પાણી ઘર્ષ ગયો અને જેમ તેમ કરી ઘેર ગયો. આવીજ જાતની લજ્જાને અંગે એક દિવસે માતા જાનકીએ પૃથ્વીને માર્ગ આપવાની વિનંતિ કરી હતી. મારા કાનમાં એજ ગુંજારવ કરવા લાગ્યું “એવું કરવાથી પ્રિય ઉપર તેનો સ્વામી સંદેહ કરશે.” હાય! આવી કુબુદ્ધિ મારા હૃદયમાં કેમ જાગી?

૫

આ બનાવને આજે અગીઆર વર્ષ થઈ ગયાં. ત્યારબાદ મેં બી. એ. અને એમ. એ. ની પરીક્ષાઓ પસાર કરી. મારા બનેલીએ બહુ સમજાવ્યા છતાં પણ મેં વકીલાત કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને આ પ્રિયવદા પત્ર આજકાલ કરતાં આઠ વર્ષથી ચલાવું છું. રાજા રામચંદ્રે સોનાની સીતા બતાવી હતી, અને મેં મારી બાપીકી માલ મીલકત વેચીસાટી આ કાગળની પ્રિયવદાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. મેં મારી બાપી બુદ્ધિ, વિદ્યા, શક્તિ અને અર્થ એનીજ સેવામાં સમર્પણ કર્યું છે. પ્રિયવદા માસિકપત્ર વાંચવાનું બહુ પસંદ કરતી હતી, પછી શા માટે હું તેની પ્રિય સામગ્રી માટે માડું સર્વસ્વ અર્પણ ના કરું?

જ્યારે તેના ઉપર પત્ર લખવાનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો, ત્યારે વિચારતાં વિચારતાં એ ખ્યાલ આવ્યો કે—તેનાં નામ ઉપરથી એક પત્રિકા પ્રકાશિત કરી તેના ઉપર મારી મર્મકથા લખી ચારે બાજુ મોકલીશ. કેાઈપણ વખત મર્મકથા પ્રિયવદાની આંખ તળે અવશ્ય આવીજ જશે. તે દિવસથી વાર્તાના બહાને મારી મર્મકથા લખવી એ માડું કામ થઈ પડ્યું. લોકત પુનઃનીની માફક દેવતાને માટે અર્ધ નંદેશ આપે જાય છે પણ તે નથી જાણતો કે તેથી દેવતાનું ચિત્ત દયાર્દ્ર થાય છે કે નહીં. તન, મન, ધનથી માત્ર એજ પ્રયત્ન કરતો હતો કે કેાઈપણ રીતે ‘પ્રિયવદા’ એવી માસિકપત્રિકા થઈ જાય કે કેાઈપણ ઘર પ્રિયવદા સિવાય રહે નહી. આ કામ એ હું એવી આશાથી કરતો હતો કે આવી રીતે મારી પુનઃનું અર્ધ એક દિવસે મારા દેવતાના ગરણોમાં પહોંચી જાય.

કેાઈ કેાઈ વખત અંતઃકરણ ઉદાસીનતાથી છવાઈ જતું હતું, કેાઈ પણ કામમાં ઉત્સાહ રહેતો નહોતો, અને મને પોતાને સર્વત્ર નિરાવલંબન લાગતું હતું. પ્રિયવદા મારી પાઠશાળા હતી તે વખતે અમે બન્ને નાની ઉંમરનાં હતાં; તંથી હું તે સમયનું કેાઈ પણ સ્મરણચિન્હ રાખી શક્યો નહી. તે વખતે એવું કાંઈ ચિન્હ રાખવાની જરૂર પણ માલૂમ પડતી નહોતી. પરંતુ હવે તો તેના વિના માડું જીવન નિઃસાર થઈ ગયું—તેના હાથને લખેલો એક પણ પત્ર હોત તો તે બેઠ હું મારા હૃદયને શાંત કરત.

એક દિવસે મેં મારી જ્હેનને પૂછ્યું “જ્હેન, પ્રિયવદા તમારા ઉપર કાગળ નથી લખતી?”

જ્હેને કહ્યું “ના, હું એ પણ જાણતી નથી કે પ્રિયવદા ક્યાં રહે છે?”

પણ હું તો જાણ્યું કે પ્રિયવદા ક્યાં રહે છે. કારણ કે પ્રત્યેક અંકવાડિએ સર-કારી ગેઝેટ વાંચી પ્રિયવદાના સ્વામીની બદલીની ખબર રાખવી એ મારા આવશ્યક કામોમાંનું એક હતું. મેં જરા આમતેમની વાતો કરી કહ્યું “પ્રિયવદાનો પતિ હાલ અલહાબાદમાં રહે છે તેના ઉપર કાગળ લખોને.”

જ્હેન મોહું ચઢાવી બોલી “જ્યારથી એ બધા અહીંથી ગયા છે ત્યારથી તેણે મારા ઉપર એક પણ પત્ર લખ્યો નથી તો હું તેના ઉપર કેમ લખું? મારાથી તે કામ નહીં થાય.”

હવે હું બોલી શક્યો નહીં. લલે તેઓ મારી સંભાળ ના લે પણ મારે તે લોકોની સંભાળ રાખવી એ મારું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. એ વાત હું જ્હેનને કેવી રીતે સમજાવું? મારે મારા હૃદયની નિરાશા દર્શાવી સંતુષ્ટ રહેવું પડ્યું. મારું આ દુઃખ કોઈની પાસે પ્રકટ કરવાનું મને ઉચિત લાગ્યું નહિ.

એક દિવસે મારા મેનેજરે આ પત્ર મને બતાવ્યો, અને મારી પાસે પ્રિયવદાને મોકલવા માટે ખુટતાં પાનાં માગ્યાં.

એ પત્ર હાથમાં લઈ થોડીવાર તો હું કંઈ બોલી શક્યો નહીં. એજ પ્રિયવદાના હાથરક્ત છે. તે મારા પત્રની આહિકા છે. મને ખબર નથી કે તે ક્યારે મારા પત્રની આહિકા થઈ. આહક થવાનો પત્ર મારી નજર તળે આવ્યો નહીં હશે, કદાચ મેનેજરે ફાટી પણ નાંખ્યો હશે, અથવા તેને રફી પાનામાં ફેંકી દીધો હશે. તેથી હું તે પત્રનો આદર કરી શક્યો નહીં. આજ ભાગ્યવશાત્ એક બીજું પોસ્ટકાર્ડ મારા હાથમાં આવ્યું. આજે મારી સર્વ સાધના સફળ થઈ, આજે મને મારી પુખ્તનું ફળ મળ્યું. તે વખતે મેં મેનેજરને કહ્યું “ફોર્મ મોકલવાની જરૂર નથી; એક પ્રિયવદાની કોપી પોકેટમાં બંધ કરી મારી પાસે મોકલો; હું જ શરનામું કરી આપીશ.”

અસ્તુ. તેજ દિવસે ૪૭૬૫ નંબરની ગ્રાહિકાના નામનું લેખલ મેં મારા હાથે લખ્યું અને તેજ દિવસથી તે અપરિચિતાના હાથે લખાયેલ આ પોસ્ટ કાર્ડને મારું સર્વ હાસ્ય અને રૂદન આપી હું તેને મારી આંખો સમક્ષ રાખું છું.

મુસલમાન કાળ પૂર્વનો હિંદનો ન્યાયકારભાર.

હિંદની ન્યાય આપવાની સ્વદેશી પદ્ધતિ વપરાસમાંથી જતી રહ્યાને આજે લગભગ એક હજાર વર્ષ થઈ ગયાં છે. તેથી તે સારી હતી કે ઉપોદ્ધાત. માઠી હતી, હાલની અંગ્રેજી રાજ્યની પદ્ધતિ સાથે તે સરખામણીમાં ઉતરી શકે એવી હતી કે નહોતી તે બાળત સામાન્ય જનસમૂહ તદ્દન ઉદાસી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વિદ્યાવિલાસીઓ માટે તો અંગ્રેજી અમલની લગભગ શરૂઆતથી આ દેશને લગતી તેમજ દુનીઆના બીજા બધા દેશોને લગતી સર્વ પ્રાચીન બાળતોમાં એક નવીજ જાતનો રસ પેદા થયો છે અને તે તેની ઐતિહાસિક અથવા વિદ્યા માટેની ઉપયોગિતાને લગતો છે. તે કાળથી યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સંસ્કૃતગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને હિંદને સદ્-ભાગ્યે જેમ જેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ, અનુભવ વિસ્તાર પામતો ગયો, અને અગાઉથી બાંધી બેઠેલા અભિપ્રાયોનું સ્થાપન થતું ગયું તેમ તેમ હિંદના લોકો માટે તેમને ભાવ ઉત્પન્ન થતો ગયો. અને તારતમ્ય શબ્દશાસ્ત્ર અને તારતમ્ય પૌરાણિક કથા શાસ્ત્રના સ્થાપનથી પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને હિંદનું સાહિત્ય અને ચારિત્ર્ય સમજવામાં કંઈ થોડો લાભ થયો નહોતો. હવે દુનીઆ બધે છે કે જો કે પશ્ચિમ ગોલાર્ધ તરફથી પૂર્વ ગોલાર્ધને પુષ્કળ જ્ઞાન મળ્યું છે ને હજી મળવાની આશા છે, છતાં તે સર્વનું મુળ બંધારણ ઘણેબરે ભાગે પૂર્વ તરફથી મેળવેલી વિદ્યા ઉપરજ છે; અને તેમાં મુખ્ય આપણો હિંદ દેશ છે. પરંતુ હજી જોકે એમ કહી શકવામાં આવે છે કે હિંદના વિદ્વાનો વિચારશક્તિને એટલે સુધી ખીલવી શક્યા હતા કે બીજા દર દેશના લોકો તેમની માનસિક વિદ્યાઓની અપૂર્વતાથી આકર્ષાઈને અહીં આવી ગ્રહણ કરી જતા હતા, છતાં દુનીઆના ચાલુ વ્યવહારમાં બાળગી તેમજ જોડેર જીવનમાં જે જે પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે તે તે પ્રશ્નોનો તેઓ સંતોષકારક રીતે નિર્ણય કરી શક્યા હતા કે નહીં તે વિષયમાં હજી ઘણા લોકોના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થતો હોય એમ લાગે છે અને આ દેશના વતનીઓને તે વિષે ખરી માહિતી મળે તો એક જાતની સ્વાભાવિક સંતોષ અને સ્વાભિમાનની લાગણી તેમના હૃદયમાં ઉદ્ભવે તથા પરદેશીઓ આપણો ખરો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણે તો તેથી તેમના હૃદયમાં પણ આપણે માટે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એ બનવાભેગ છે; તેથી ઉપલી જાતનો સંશય જેમના મનમાં હોય તે તેઓને ઠાઠી નાંખવાનું પુરતું પ્રમાણ મળે તે હેતુથી હિંદ ઉપર મુસલમાની હુમલાઓની શરૂઆત થતા પહેલાંનાં ૪-૫ સદી અગાઉ લખાયેલાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો ઉપરથી હિંદની ન્યાય આપવાની સ્વદેશી પદ્ધતિનું દુકંમાં વર્ણન કરવા ધારૂં છું.

પરંતુ પ્રસ્તુત વિષય શરૂ કરતા પહેલાં પ્રાચીન હિંદુ કાયદાઓની વિશેષતા વિષે બે બોલ બોલવાની જરૂર છે. પ્રજા પોતેજ એકત્ર મળીને આગમ પોતાને પાળવામાટે કાયદાઓ ઘડે અને રાજ્યકારભારીઓ તેનો વાસ્તવિકરીતે અમલ કરે તે માટે તેને જોઈતાં નાણાં વિષે મંજૂરી આપવાની સંતારૂપ અંકુશ તેમના ઉપર રાખે, એવા વિચારો આ ભૂમિના લોકોના મગજમાં ઠલી આવ્યા હોય એમ જણાતું નથી. એ તો માત્ર ગયા એક બે સૈકાથી પશ્ચિમ તરફના માલ અને માણસો સાથે પૂર્વ તરફની વિશેષ મૂલ્યવાન સંસ્કૃતભાષા અને તત્ત્વજ્ઞાનના બદલામાં આ દેશમાં આવેલાં છે. પરંતુ તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે અહીં કાંઈ કાયદાઓ હતાજ નહીં, અને બધો વ્યવહાર જોડુકમી યજ્ઞ આલતો, કિંવા રાજ્યકર્તાઓ પોતાના સ્વાર્થથી દોરાઈને જે કાયદાઓ કરતા તેનોજ અમલ થતો અને પ્રજા વર્ગની સામાજિક સ્થિતિ અને કાયદાકાનુનો વચ્ચે કોઈ જાતનો સંબંધ હતોજ નહીં. હિંદની સામાજિક સ્થિતિનું બંધારણ વર્ણાશ્રમના પાયા ઉપર હોવાને લીધે અને વિધાનો પ્રસાર થવાનાં સાધનો ઘણાં થોડાં હોવાને લીધે કાયદાકાનુનો કરવાનું કામ તે વખતે બ્રાહ્મણ વર્ગના હાથમાંજ હતું. પરંતુ તે લોકો યજ્ઞ પોતાની સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને તે કરતા એમ જે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને તેમના અંધ અનુયાયીઓ મનાવવા માંગે છે તેમ નહોતું. તેઓનું કર્તવ્ય માત્ર તદ્દેશીય આચારો એકત્ર કરીને તેને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપીને તે દેશના ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે પ્રવર્તાવવાનું હતું. અલખત, અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી આર્યોની વર્ણાશ્રમની પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ કોઈ આચાર માલૂમ પડે તો તેને અશાસ્ત્રીય ઠરાવી દેવામાં તેઓ અચકાતા નહીં. પરંતુ વ્યવહારની બાબતમાં તે તે દેશના રિવાજ કાયમ રહેવા દઈ તેનો અમલ કરાવવાનો રાજ્યકર્તાઓનો ધર્મ છે એમ તે લોકો સમજાવતા.

આર્યધર્મનું મૂળ બંધારણ માનવધર્મશાસ્ત્ર કે જે આર્યો આ દેશમાં દાખલ થયા પછીના શિક્ષાચારોનો સૌથી પુરાણો સંગ્રહ છે એમ આજ લગીમાં હસ્તગત થયેલાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસપુરાણો, વગેરે ઉપરથી જણાય છે, તે ઉપર છે. તે પુરાતન ગ્રંથમાં મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧,૦૦,૦૦૦ અધ્યાય* (શ્લોકો) હતા. તે કાળક્રમે સંક્ષિપ્ત થતાં થતાં મુખતિના પુત્ર ભ્રમુના હાથમાં આવ્યું ત્યારે તેમાં ૪,૦૦૦ શ્લોકો રહ્યા હતા. અને વળી હાલ જે ગ્રંથ મનુ-સ્મૃતિ તરીકે ઓળખાય છે તેમાં ઇ. સ. ૬ માં સૈકામાં ત્રિધાતિથિએ તેના ઉપર લાખ્ય લખ્યું ત્યારથી ૨૬૮૫ શ્લોકો છે. પૂર્વ લાખાશાસ્ત્રી ડૉ. બૂલરના* અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૨ જ સૈકાથી તે ઇ. સ. પછી ૨ જ સૈકા લગીના વખતમાં હાલની સ્મૃતિ રચાયલી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછીનો જે બીજો ગ્રંથ

* મહાભારત. ૧૨-૫૯-૨૨.

* પૌર્ણીય ગ્રંથમાળા પુસ્તક ૩૩ યુ (Sacred Books of the East Series, Vol. XXXIII) નામ સ્મૃતિનો ઉપોદ્ધાત ખણ્ડ ૧૬ યુ.

સપ્રમાણુ ગણવામાં આવે છે તે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ છે. એનો રચનાર પોતે જણાવે છે કે અગાઉ આશરે વીશીક ધર્મશાસ્ત્રો રચાઈ ગયેલાં હતાં અને તેના કાંક વિજ્ઞાનેશ્વર જણાવે છે કે શાસ્ત્રીઓનાં નામની ત્યાં આવેલી યાદી પૂર્ણ નથી પણ માત્ર દ્વાદશાન્ત રૂપજ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મનુના મૂળ ધર્મશાસ્ત્ર અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ વચ્ચે ઘણાજ કાળ વીતી ગયો હશે અને તે હાલની મનુસ્મૃતિ કરતાં પણ પાછળથી રચાયેલી હશે, અને ડૉ. બ્રૂક્સ † તપાસ કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે તે ઇ. સ. પછી ચોથા સૈકામાં રચાયેલી હોવી જોઈએ. તે શિવા-યનાં જે બીજાં પુસ્તકો પ્રસ્તુત વિષયને માટે મહત્વનાં છે તે નારદ અને બૃહ-સ્પતિની સ્મૃતિઓ છે. આમાંની પહેલી ડૉ. બૉલીના મત પ્રમાણે વહેલામાં વહેલી ઇ. સ. ચોથા સૈકામાં અને મોડામાં મોડી ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં રચાયેલી હોવી જોઈએ. અને બીજી છઠ્ઠા થી તે સાતમા સૈકા લગીમાં રચાયેલી હોવી જોઈએ. કારણ કે મૃદ્ધકટિક નાટકમાં આરૂઢતની ઉપરના તોહોમતની તપાસ કરવાની રીત, બૃહસ્પતિએ આપેલી રીત સાથે મળતી આવે છે.

ખરેજ, સંસ્કૃત ભાષામાં કાયદાને લગતાં પુસ્તકો સંખ્યાબંધ છે અને તે ધર્મસૂત્રો, શાસ્ત્રો અથવા સ્મૃતિઓ ટીકાઓ અને નિર્ણયો, એ ચાર વર્ગનાં મળી આવેછે; તેમાંથી પાછલાં બે વર્ગનાં પુસ્તકોમાંના બુનામાં બુનાં જે મળી આવ્યાં છે તે ઇ. સ. ૬૦૦થી અગાઉનાં નથી એમ માનવામાં આવેછે અને તેથી જે કાળ-મર્યાદા આપણે રાખીએ તેમાં ભાગ્યે કોઈકજ આવી શકે; તેમ સૂત્રોમાં જે અમુક વિષય આપણે ચર્ચવા માંગીએ છીએ તે વિષે નહીં જેવી માહિતી હોવાને લીધે આ વિષય માટે માત્ર સ્મૃતિઓ ઉપરજ લક્ષ રાખ્યું છે.

હવે કાયદાને ધર્મશાસ્ત્રોમાં કેટલા મહત્વની પદવી આપવામાં આવેછે તે વિષે સહેજ વિવેચન કરવાની જરૂર છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે હિંદની ધર્મ અને કાયદા સામાજિક સ્થિતિનું બંધારણ વર્ણીક્રમ ઉપર છે તેથી ન્યાય આપવા-વચ્ચેનો સંબંધ. નો પ્રસંગ ક્યારે ઉપસ્થિત થાય, તે કેવી રીતે આપ્યો હોય તેો વ્યાજબી ગણાય વગેરે બાબતોનો સમાવેશ ક્ષત્રીય વર્ણના ધર્મમાં થાય છે; પરંતુ વિવાહ જે આર્યધર્મશાસ્ત્રકારો પ્રમાણે વ્યવહાર અથવા કરાર નથી પરંતુ સંસ્કાર છે તેનું વિવેચન આ જગ્યાએ નહીં પરંતુ દિવ્જ જાતિના સામાન્ય ધર્મમાં કરવામાં આવેલું છે, જોકે આમ દેખીતી રીતે વ્યવહાર ધર્મ સાથે મિશ્રિત છે છતાં વ્યવહારવિભાગ કોઈપણ જાતની સુરક્ષેલી અથવા ધન સિવાય છૂટા પાડી શકાય એવો હોય છે. દાખલા તરીકે મનુસ્મૃતિના ૮ મા તથા ૯ મા અધ્યા-યમાં, યાજ્ઞવલ્ક્યના ૨ જ અધ્યાયમાં, અને નારદ અને બૃહસ્પતિની આખી સ્મૃતિ-ઓમાં વ્યવહાર સિવાય બીજા કોઈ વિષયનું વિવેચન નથી એટલુંજ નહીં પણ પહેલી બે સ્મૃતિઓના બીજા કોઈપણ ભાગમાં વ્યવહારનું નામ પણ નથી. માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિવાહની વ્યવહારમાં ગણના કરવામાં આવતી નથી.

† મજ્જી પુસ્તક પાનુ ૧૭ મું. શ્રી. મેકગોનલ્ડે સંસ્કૃત સહિયનો ઇવિદ્વાસ પાનુ ૪૨૬.

હવે આપણે જોઈએ કે આ ગ્રંથોમાં તે કાળમાં અનુસરવામાં આવતી અથવા અનુસરવા માટે ઇષ્ટ ગણાતી ન્યાય આપવાની પદ્ધતિ વિષે શી શી માહિતી આપેલી છે.

ત્યારે પ્રથમ, કયા કયા મનુષ્ય અથવા મનુષ્યગણો ન્યાય આપવાને અધિકારી ગણાતાં તે વિષે નારદ † કહે છે:—“કુલો (ગામ લોકો) શ્રેણીઓ ન્યાય સત્તાધિકારીઓ. (વ્યાપારી મંડળો) તથા ગણો (જમાતો), રાજ્યો નિમેલો અમલદાર, અને (? અથવા) રાજ (જાતે), એટલા વ્યવહારનો નિર્ણય કરવાની સત્તા ધરાવે છે, તેમાં દરેક આગલા કરતાં દરેક પાછલો ઉંચી પદવીનો છે.”

બૃહસ્પતિ માત્ર પહેલા ચારજ ન્યાયસત્તાધિકારીઓ જણાવેછે અને રાજાને પોતાને ન ગણતાં સુચવે છે કે તે પોતાની જુદી ન્યાયસલા લેતો નહીં પરંતુ તેનું કામ કરવા માટે કોંતો તે જાતે બેસતો કિંવા પોતાના કોઈ અમલદારની નિમણૂક કરતો. આ બાબત તેણે એક બીજી જગ્યાએ સ્પષ્ટ કરી આપીછે ત્યાં ‡ તે લખેછે કે:—

“ રાજ્યો જાતે કિંવા પ્રાધિવાક તરીકે કામ કરતા દ્વિજે ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કલ્યાણોની તપાસ ચલાવવી ઇત્યાદી ઇત્યાદી.”

અને તે મનુ* અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો અભિપ્રાય કે જ્યારે રાજાને માથે કામનો બોજો ઘણો હોય ત્યારે તેણે વ્યવહારને લગતી તપાસનું કામ કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને સોંપવું, તેની સાથે બંધબેસતો આવે છે.

પહેલા ત્રણ ન્યાયસત્તાધિકારીઓ જેને માટે સ્મૃતિઓ ઉપર નોંધી છે તે કરતાં કાંઈ વિશેષ માહિતી નથી, માટે તેમને પડતા સુક્રીને આપણે નિયમ-ન્યાયસલાનું સરની ન્યાયસલા ઉપરજ લક્ષ રાખીશું. આ ન્યાયસલામાં માત્ર માન્યતા માટે હમેશાં રાજા અધ્યક્ષસ્થાન પર વિરાજતો પરંતુ ખરેખરી રીતે એક અમલદાર જેને પ્રાધિવાક કહેતા હતા તે બેસતો હતો. સંસ્કૃત કાયદાના પંડિતોએ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે ઘણા તર્કો કીધેલા છે. એક મત એવો છે કે પ્રાક્ એટલે જે પક્ષકારને પૂછે છે તે, + વિવાદ: એટલે જે સભ્યોની સહાયતાથી હકીકત વિષે તપાસ કરે છે તે, એવી એની વ્યુત્પત્તિ છે. બીજી જે વ્યુત્પત્તિ સુચવાયલી છે તે એવી છે કે એ શબ્દનું પહેલું પદ ઉપર પ્રમાણેનું અને તેજ અર્થનું છે તથા બીજું પદ વદતિ એટલે ઉચ્ચારે છે, નિર્ણય કરે છે-ત્રીજી એવી કરવામાં આવે છે કે પ્રાક્ પ્રથમ વદતિ બોલે છે. આમાંની પહેલી એક નનામા સ્લોકને આધારે, વિજ્ઞાનેશ્વરે આપેલી વ્યુત્પત્તિ વ્યાજ્ઞબી લાગે છે. ઉપલા સ્લોક ઉપરથી એ વાત પશુ સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે ન્યાયાધીશની

† નારદ. ૧-૭ તેમજ યાજ્ઞવલ્ક્ય ૨-૩૦ તથા તે ઉપર વીજ્ઞાનેશ્વરની ટીક.

‡ બૃહસ્પતિ, ૧-૨૮ તથા ૧-૨૪, મનુ- ૮-૬, યાજ્ઞવલ્ક્ય. ૨-૩.

* યાજ્ઞ. ૨. ૩ ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વરની ટીક (વિજ્ઞાનેશ્વર મુદ્રણાલય અંશિત) પાનાં ૧૦૮-૦૯ † પ્રદ. ૧-૧૨-૦૦ પ્રો. ધા. ૩ પુસ્તક ૩૩ પુ. પ્રાચ. ૨૭૮ ની નીચેની.

પસંદગી પ્રાદાણ વર્ગમાંથીજ થતી. પરંતુ પાછળથી આ નિયમમાં એટલી ઢીલ મૂકવામાં આવી કે દિવ્જ જાતિમાં કોઇ પણ વિદ્વાન મનુષ્યની પસંદગી થઇ શકે; અને મનુસ્મૃતિનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરનાર ડૉ. બર્નલે તો એટલે લગી કહે છે (ધે જે અંશે લાખ્યકાર કુલ્લુકલટ્પર આધાર રાખીને) કે જે શુદ્ધની પણ નિમણુંક કરવામાં આવી હોય તો તેણે આપેલો સુકદો પણ વાજળી ગણાતો. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રાદાણ સમયને માન આપીને પોતાનું પદ કેવી રીતે જાળવી રાખવું તે સારી રીતે સમજી શકતા હતા.

૦

આ મુખ્ય ન્યાયાધીશને કલ્યાણાઓની તપાસ કરવામાં મદદ કરવા માટે રાજ તરફથી જીજા કેટલાક માણસોની નિમણુંક કરવામાં આવી હતી. તેઓ સભ્યો અથવા સભાસદો કહેવાતા. તે કેટલા નિમવામાં આવતા હતા તે જાણતમાં મતભેદ છે. મતુ કહે છે કે ત્રણ જોઇએ, યાજ્ઞવલ્કય કોઇ સંખ્યાનું નામ પાડતોજ નથી અને બૃહસ્પતિ કહે છે કે તેઓ ત્રણ, પાંચ કે સાત હોવા જોઇએ. આ ઉપરથી વિજ્ઞાનેશ્વર એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઓછામાં ઓછા ત્રણ હોવા જોઇએ અને તેનું કારણ એ એવું દેખાડે છે કે યાજ્ઞવલ્કયના ૨. ૩. શ્લોકમાં સમ્યઃ એ શબ્દ બહુવચનમાં હોવાને લીધે તે બે કરતાં વધારે તો હોવાજ જોઇએ. તેમની પસંદગી કરવામાં ઘણી સાવચેતી રાખવા માટે ધર્મશાસ્ત્રકારો બોધ કરે છે. અને તેને લગતી સુચનાઓ ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિચે મુજબ છે:—

* “ધાર્મિક કૃત્યો કરનારા, અડગ સત્યવક્તા, શુભવાન, ક્રોધ અને લોભ રહિત, ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા માણસોની રાજ્યે સભ્યો તરીકે નિમણુંક કરવી.”

“જેઓ દેશના રીતરિવાજથી માહિતગાર ન હોય, અંધશ્રદ્ધાળુ હોય ધર્મશાસ્ત્રની અવગણના કરનાર હોય, તથા ઉન્મત્ત, ક્રોધી, લોભી અથવા આર્ત હોય તેવાની વ્યવહાર નિર્ણયમાં સલાહ લેવી નહીં,” † “રાજની ન્યાય કચેરીના સભાસદો, ધર્મશાસ્ત્ર અને લોકિક આચારથી માહિતગાર, ઉદાર, સત્યવક્તા, તથા શત્રુમિત્ર સમાન ગણનારા હોવા જોઇએ.”

આ સભ્યો નિયુક્ત હતા એટલે કે તેમને સોગંદ આપીને ન્યાયાધીશની સાથે જોડેલા હતા. આ શિવાય, ધર્મશાસ્ત્રનિપુણ જીજા ઘણા હિંદુ માણસો રાજ્યકર્તાઓની કચેરીઓમાં જતા હતા અને તેમની સંખ્યા કોઇ રીતે મર્યાદિત નહોતી. જોકે ન્યાય-કચેરીમાં આવા માણસોએ જવું કે ન જવું તે દરેકની સ્વેચ્છાની વાત હતી. પરંતુ † નારદ કહે છે કે:—

“કાંતો ન્યાયસભામાં જવુંજ નહીં અથવા તો વ્યાજળી હોય તે કહેવું. જે માણસ મૂંગો બેસે છે અથવા ધર્મ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપે છે તે પાપી ધાય છે.”

* બુહ ૧-૧૩, ૩૩, † નારદ ૩.૫-૬.

† નારદ ૩-૧૦-૧૧

“ ન્યાયસભાના જે પુરૂષો મૂળા અને વિચારગ્રસ્ત બેસી રહે છે અને પ્રસંગ આવે બોલતા નથી, તે સર્વે હરામખોર છે. ”

હિંદુ રાજ્યોની ન્યાયસભાના બીજા અમલદારોમાં, હિસાબ તપાસનાર, લેખક અને બેલીફ એટલા હતા. એઓની લાયકાતો વિષે * બૃહસ્પતિ કહે છે:—

“ વ્યાકરણ અને શબ્દકોષના પૂરેપૂરા માહિતગાર, ગણતરી કરવામાં હોશીઆર, સર્વિયાગ્રહી, અને ભિન્ન ભિન્ન લેખનપદ્ધતિઓના બલુકાર એવા બે માણસોને રાજ્યે હિસાબ તપાસનાર તથા લેખક તરીકે નિમવા. ”

“ એક સત્યાગ્રહી માણસ, જે ન્યાયાધીશની આજ્ઞા પાળે એવો હોય, તેને, સાક્ષીઓ તથા વાદી પ્રતિવાદીને બોલાવી લાવવા તથા પોતાની રખવાળીમાં રાખવા માટે નિમવો. ”

† આ માણસો શિવાય હિંદુ ન્યાયસભાઓમાં બીજી જરૂરીઆત વસ્તુઓમાં, ધર્મશાસ્ત્રો, સુવર્ણ, અગ્નિ તથા જળ હતાં. અમાનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ્યં અથવા પરાજય એ નિર્ણય મળતો, સુવર્ણ અને અગ્નિ દ્વિવ્ય આપવામાં ઉપયોગી થઈ પડતાં તથા જળ (અને અન્ન) જે માણસો સૂખતરસથી પીડાતા હોય, તેમના કામમાં આવતાં.

† આવી રીતે બૃહસ્પતિના કહેવા પ્રમાણે ન્યાયકારભારનાં જે દશ અંગો હતાં તે, રાજ્ય, તેના પસંદ કીધેલો પ્રતિનિધિ (ન્યાયાધીશ) સભ્યો, ધર્મશાસ્ત્ર, હિસાબ તપાસનાર, લેખક, સુવર્ણ, અગ્નિ, જળ, અને બેલીફ, હતાં.

(અપૂર્ણ).

પ્રલહાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી

ગુજરાતને હવે કેવાં યુવાનોની જરૂર છે?*

પ્રમુખ મહાશય અને મહારા દેશની આશાઓ,

“ પૂના ગુજરાતી બન્ધુસમાજ ” તમહારાં સંમેલન મહારા વિચારો રજુ કરવાનો જે પ્રસંગ મળે આપ્યો છે તે માટે હું તે સમાજનો તથા તે સમાજના પ્રમુખ પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મહારા દેશની આશાસ્પં યુવાનભાઈઓનો મહોદી સંખ્યા આગળ “ ગુજરાતને હવે કેવાં યુવાનોની

* બૃહ. ૧-૧૪-૧૫, † તે પુસ્તક ૧-૭. ‡ તે પુસ્તક ૧-૪.

* “ પૂના ગુજરાતી બન્ધુસમાજ ” ની એક સભા આગળ તા. ૮-૮-૧૯૧૫ ને દિવસે રા. રજુ જીતરામ વાવાભાઈ મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે આપેલું બાયણ.

જરૂર છે ” એવા વિષય ઉપર ગોણવાનો પ્રસંગ મળે એ હું ખરેખર, મ્હારું મ્હોટું સદ્લાભ સમજું છું. ગન્ધુઓ, મ્હારાં આ વચનોને માત્ર ઔપચારિક વિનય ન લેખશે, પરંતુ લાગણીથી ઉલસતા હૃદયના ઉદ્ગારરૂપ ગણુજો. જે ભાવના હું હમણાં જ તમ્હારા સમક્ષ મૂકવા મ્હાઉં છું તે ભાવનાથી પ્રેરાઈને પ્રવૃત્તિ કરનાર આત્માને મહને અત્યારે થાય છે તેવી જ ભાવાર્દ્રતાનો અનુભવ આવા પ્રસંગોએ થાય એ, તમ્હેં સહેલાઈથી સમજી શકશો.

ગન્ધુઓ ! પૂનામાં પ્રાન્તિક પરિષદનું સંમેલન લગભગ એક માસ ઉપર બાધુ ત્યારે તે પ્રસંગનો લાલ લઈને અત્ર આવેલા કેટલાક ગુજરાતી આગેવાન ગૃહસ્થોને તમ્હેં આમંત્રણ આપ્યું હતું, અને પૂનામાં વસતા ગુજરાતી ભાઈઓ પહારગામથી આવેલા ગુજરાતી ભાઈઓને મળે એવો સુયોગ તમ્હેં સ્વચ્છ હતો. તે પ્રસંગને સર્વ રીતે ઉચિત એવો વિષય રા. ભાઈ રણજીતરામે ચર્ચા માટે પસંદ કર્યો હતો. “ ગુજરાતમાં સાર્વજનિક જીવન ” એવું તે વિષયનું શીર્ષક હતું. તમને સર્વને સ્મરણમાં હશે કે તે પ્રસંગે તમ્હારા સમક્ષ મ્હેં એક ભાવનાનું મૂલ્યન કર્યું હતું. આજે ફરીથી તે ભાવના હું તમ્હારા સમક્ષ રજુ કરવા માશું છું, કારણ કે તે ભાવનામાં “ ગુજરાતને હવે કેવા યુવાનોનાં જરૂર છે ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરનાં બીજા સહેલાં છે. તે ભાવના અપૂર્વ અથવા નવી છે એવો મ્હારો દાવો નથી; મ્હારી વિશ્વસિત એટલી જ છે કે હવે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે એ ભાવનાનો પ્રસાર આપણા ગુજરાતમાં સર્વત્ર થવાની જરૂર છે એટલું નહિ, પરંતુ તે ભાવનાની સિદ્ધિ અર્થે વ્યક્તિગત તથા સમાજગત પ્રયત્નપરંપરાનો પ્રારમ્ભ થવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. તમ્હેં અત્યારે જીવનને આંગણે ઉભા છો, તમ્હેં અત્યારે તમ્હારા જીવનમંદિરના પાયા નાંખો છો, તમ્હેં અત્યારે તમ્હારા જીવનની ભાવનાઓની રૂપરેખાઓ આલેખો છો તેવા પ્રસંગે એ ભાવના તમ્હારા સમક્ષ મૂકાય, એ ભાવના તમ્હારી બુદ્ધિને અને તમ્હારા હૃદયને આદર પામે, અને એ ભાવના તમ્હારા સમગ્ર જીવનની પ્રેરણારૂપ બને, એ જોવા ગુજરાતનાં સર્વ હિતૈષી હૃદયો ઉત્સુક છે. એક બીજી બાબત. એ ભાવના અપૂર્વ અથવા નવી નથી એટલો જ દાવો હું નથી કરતો એમ નથી; હું એક બીજો દાવો પણ કરતો નથી. હું એવો દાવો સ્હેજ પણ કરવા નથી માગતો કે જે ભાવના હું મૂકીશ તે ભાવના મનુષ્યજીવનની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાવના છે, કે તે ભાવના સમાન મનુષ્યજીવનની બીજી હિતકારક ભાવનાઓ નથી, કે તે ભાવનામા મનુષ્યજીવનનું સર્વસ્વ આવી બાય છે; મ્હારી વિશ્વસિ માત્ર એટલી જ છે કે આપણા હિન્દુસ્તાન દેશની અને તે દેશના અંગમૂત ગુજરાત પ્રાન્તની અત્યારની સ્થિતિ એવી છે કે ત્હેમાં એ ભાવના આવશ્યકમાં આવશ્યક છે એટલું નહિ, પરંતુ એ ભાવના મનુષ્યજીવનની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાવનાની બાધક નથી પણ સાધક છે. અન્તિમ સાધ્યની સિદ્ધિની તરંગપરંપરામાં નિમગ્ન થઈ એ સાધ્યની સિદ્ધિમાં સાધનરૂપ નિકટ સાધ્યની ઉપેક્ષા કરવી એ આત્મઘાતક અન્ધતા છે. ઇતિહાસ ડિંડમ બળવી બોધ કે છે કે વ્યક્તિજીવનની

માફક પ્રજાજીવનમાં પણ એવા મહાપ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે એક જ સાધ્ય સર્વ પ્રજાએ પોતાના સમક્ષ મૂકવું પડે છે, જ્યારે એક જ ભાવના સમસ્ત પ્રજાની પ્રેરણારૂપ બને છે, જ્યારે એક જ લક્ષ્ય સમગ્ર પ્રજાની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રાપ્તવ્ય થાય છે. અત્યારે આલતા મહાયુદ્ધના સમયનું સુધરેલી પ્રજાઓનું વર્તન આ કથનનું સત્ય સિદ્ધ કરનાર તાત્કાલિક દૃષ્ટાન્ત છે. હું જે ભાવના રજુ કરવા ઇચ્છું છું તે ભાવનાના સંબંધમાં આપણે સર્વેએ તેવા જ પ્રકારની એકાગ્રતા બતાવવાની છે.

બન્ધુઓ, તમહેં પ્રશ્ન કરશો કે એ ભાવના કઈ? એ ભાવનાનું તમહારા સમક્ષ નિવેદન કરવામાં હું આપણા લોકોના પૂજાવિધિનો આશ્રય લઉં છું. તમહેં જાણો છો કે જે દેવનું આપણે આવાહન કરવાનું હોય છે તે દેવનું પ્રથમ ધ્યાન ધરવું પડે છે, જેથી તે દેવનું સ્વરૂપ ઉપાસકની કલ્પના સમક્ષ તાદૃશ રૂપમાં ખડું થાય. તે આપણે જે ભાવનાદેવીનું આવાહન કરવાનું છે તે ભાવનાદેવીનું આપણે પ્રથમ ધ્યાન ધરીએ, અને તેમના સ્વરૂપની કલ્પના કરીએ. સુધરેલી અને પ્રભાવશાલી પ્રજાઓમાં હિન્દી પ્રજાનું અગ્રેસર સ્થાન અને હિન્દી પ્રજામાં શુજરાતનું ગૌરવાન્વિત પદઃ આ એ ભાવનાદેવીનો આત્મા. જરા એકચિત્ત થઈ આ સ્વરૂપમાં ભાવનાદેવીનું ધ્યાન ધરો અને એ દેવીનું તમહારા હૃદયમાં આવાહન કરો. અવધાનની તમહારી સર્વ શક્તિઓને એકાગ્ર કરો અને બીજી અપ્રસ્તુત બાબતોથી તમહારા ધ્યાનને વિક્ષિપ્ત થવા ન દો, બીજાં આવરણોથી તમહારી દૃષ્ટિને આવૃત્ત થવા ન દો. તમહારી કલ્પનાના પટ ઉપર એ ચિત્રને આલેખો. શું એ ચિત્ર તમને મનોરમ લાગતું નથી? શું એ ચિત્ર તમહારાં સર્વ અંગોને આનન્દમય બનાવી દેતું નથી? શું એ ચિત્ર તમહારા હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાગોમાં કંઈ અગમ્ય અનુભવ કરાવતું નથી? બન્ધુઓ! કરો એ ભાવનાદેવીનાં દિવ્ય દર્શન અને સફલ થશો જીવન તમહારૂં તથા તે દેશનું જેના તમહેં સન્તાન છે.

પરંતુ બન્ધુઓ, ધ્યાન અને આવાહન એ બેથી પૂજાવિધિનો પ્રારંભ થાય છે, પૂર્ણાહુતિ થતી નથી. આપણા લોકોનો શબ્દપ્રયોગ એવો છે કે આવાહ્યામિ, સમર્પ્યામિ—હું આવાહન કરું છું, હું સમર્પણ કરું છું. ઉપાસ્ય દેવતા માટે ઉપાસક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમર્પણ કરે એ આપણા લોકોના પૂજાવિધિનું આવશ્યક અને અગત્યનું અંગ છે; તેા ઉક્ત ભાવનાદેવીનો સાક્ષાત્કાર સંપૂર્ણ થાય તે માટે જરૂરનું છે કે આપણે સર્વે ઉપાસકો યથાશક્તિ સમર્પણ કરીએ. ઉપાસકના સમર્પણ વિના ઉપાસ્યનું તર્પણ થઈ શકતું નથી, માટે આ સમર્પણની સામગ્રીનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. બીજી એક દૃષ્ટિથી પણ આ વિષે વિચાર કરવાની જરૂર બતાવી શકાય એમ છે. આપણી યુનિવર્સિટીની નવી યોજના પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયો ઉપર એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિદ્વાનો પાસે ભાષણો અપવાવામાં આવે છે. આ ભાષણો વિદ્યારસિકો માટે પણ ખુલ્લાં હોવાથી પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ વેદાન્તના વિષય ઉપર જે વ્યાખ્યાનો આપે છે તે સાંભળવા હું જાઉં છું. તેમાં એક વ્યાખ્યાનમાં એવું આખું હૃતું કે કેટલીક હકિકતનું નિવેદન કરવામાં આવે છે તેનો

આશય માત્ર હકિકતનિવેદનનો જ હોતો નથી, પરંતુ તે ઉપરાંત કાંઈ ક્રિયા સૂચવવાનો હોય છે. દાખલા તરીકે “નદીતીરે પંચ ફલાનિ સન્તિ, નદીકાંઠે પાંચ ફલ છે,” એ વાક્ય માત્ર હકિકતકથનને માટે નથી, પરંતુ “એ ફલ લઈ આવ” એવું એમાં સૂચન છે. એક શેઠ નોકરને એમ કહે કે “રહારે પાણી ભેંધએ છિએ” તે હોનો નોકર “શેઠને પાણીની જરૂર છે” એટલી વાતની નોંધ લે માટે કહેતો નથી, પરંતુ નોકર જઈને પાણી લઈ આવે તેટલા માટે કહે છે. તેવી જ રીતે મહેં તમહારા આગળ આજે આ ભાવનાનું નિવેદન કર્યું તે આ ભાવનાનું નિવેદન કરવા માટે જ નહિ, એ ભાવનાનું શ્રદ્ધા કરી તમહેં તેટલાથી જ સતોષ માનો એટલા માટે નહિ, પરંતુ તે ભાવનાનો આપણે સર્વેએ જીવનમાં પ્રયોગ પણ કરવાનો છે એવું સૂચન કરવાના હેતુથી.

પરંતુ એ સમર્પણના સંબંધમાં હું એ વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કહું તે ખેલાં જે સ્થિતિમાં આપણે કાર્ય કરવાનું છે તે વિષે કેટલુંક સામાન્ય કથન કરું છું જરૂરનું ધારું છું. આપણા દેશની અન્દર કાંઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હિન્દુસ્તાન દેશને સંસ્કૃતિની શરૂઆત તદ્દન નવેસરથી કરવાની નથી, કે હિન્દુસ્તાન દેશને—અંગ્રેજશબ્દ રચનાનો પ્રયોગ કરીએ તો—તદ્દન કોરી સ્લેટ ઉપર લખવાનું નથી, કે હિન્દુસ્તાન દેશને ભૂતકાળ છે. હિન્દુસ્તાન દેશને પાશ્ચાત્ય સુધરેલા દેશોની પંક્તિએ પહોંચાડવાના ઉત્સાહમાં આ હકિકત ઘણા વીસરી જાય છે. એક બાબુથી જેમ હિન્દુસ્તાનને માત્ર ભૂતકાલ જ હોય અને વર્તમાનકાલ કે ભવિષ્યકાલ ન હોય એવી કેવલ રૂઢિચઢાક દૃષ્ટિથી કેટલાક જુએ છે, તેમ બીજા બાબુથી હિન્દુસ્તાનને માત્ર ભવિષ્યકાલ જ હોય અને ભૂતકાલ ન હોય એવી સર્વોંશે ઉત્પાદક દૃષ્ટિથી કેટલાક જુએ છે. આ બન્ને દૃષ્ટિઓ એકદેશીય છે અને તેથી એકલી સ્વયમેવ અધુરી છે. આપણું કાર્ય સમન્વયનું છે, એકદેશીય અનુકરણનું નહિ. પ્રાચીન અને અર્વાચીનના, પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્યના, ભૂત અને ભવિષ્યના સમન્વયનો સિદ્ધાન્ત આપણે સ્વીકારીએ તો આપણે માથે વ્યવહારમાં એક દ્રશ્ય આવી પડે છે. આપણા નવા સંસ્કારો, આપણું નવું વાતાવરણ, આપણી નવી સૃષ્ટિ આપણને આપણા કુટુંબમાં જ વિગ્નતીય બનાવી મૂકે છે. સરકારની સહાએ ફરિયાદ કરતાં આપણા પ્રસિદ્ધ દેશભક્ત બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે “We are treated as out-landers in our own land—અરહારી પોતાની ભૂમિમાં અમહેં પરભૂમિના હોઈએ એવા પ્રકારનું વર્તન અરહારી સાથે રાખવામાં આવે છે.” રાજકીય પ્રદેશમાં જેમ આ કથન સત્ય છે, તેમ સામાજિક પ્રદેશમાં પણ એ કથન લાગુ પડે છે. આપણા પોતાના લોકોના સમાજમાં—અરે, આપણા પોતાના કુટુંબમાં પણ આપણે વિગ્નતીય હોઈએ, પરકીય હોઈએ, જેમ એક બાબુથી આપણા સ્નેહીસંબન્ધીઓને લાગે છે અને બીજા પાસથી આપણને પોતાને લાગે છે. સંસ્કૃતિઓના સંઘર્ષન સમયે આવો અનુભવ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સંક્રાન્તિસમયના જીવનની કલા આ વિગ્નતીયતાની લાગણી કમી કરવામાં અને સન્નતીયતાની લાગણી વધારવામાં છે. સંસ્કૃતિભેદ ગમે તેવો હો, દૃષ્ટિભેદ ગમે તેવો હો, દિશાભેદ ગમે તેવો હો, પૂર્વજે ઉપર અનુજનો વાતસલ્યનો હક છે અને અનુજનો

ઉપર પૂર્વજોના સન્માનનો હક છે. જે પૂર્વજ પોતાના અનુજોને પોતાની પ્રતિકૃતિ પોતાની દિલીયાવૃત્તિ, થવા ઇચ્છે છે તેઓ જેમ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રગતિના તત્વ અજ્ઞાન દર્શાવે છે, તેમ જે અનુજો પોતાના પૂર્વજોના અસ્તિત્વનો અનાદર કરે છે તેને પ્રકૃતિમાં રહેલા સાતત્યના તત્વનું અજ્ઞાન દર્શાવે છે. આ સત્યની ઊંડી સમજ અને એ સમજ ઉપર આધાર રાખનાર જીવનકલા આવા સંક્રાન્તિસમયમાં અતિશય આવશ્યક છે. આ જાળત ધ્યાનમાં રાખવા અને તમને યોગ્ય લાગે તો જીવનમાં પ્રમાણે વર્તવા હું તમને વિનંતિ કરું છું.

બંધુઓ, પ્રથમ મહેં તમહારા આગળ ભાવનાનું નિવેદન કર્યું; પછી તે ભાવનાની સિદ્ધિ કેવી વિશેષ પરિસ્થિતિમાં કરવાની છે તેનું સામાન્ય કથન કર્યું, અને હવે તે ભાવનાની સિદ્ધિના સંબંધમાં જે વ્યાવહારિક સૂચનાઓ હું તમહારા આગળ સામાન્ય રૂપમાં રજૂ કરીશ. તમોને કદાચિત્ એમ લાગશે કે ચોક્કસ રૂપમાં વ્યાવહારિક સૂચનાઓની અત્યારે તો જરૂર છે, ભાવનાઓનાં અનિશ્ચિત નિવેદનોની નહિ. એક દૃષ્ટિથી આ લાગણી વાસ્તવિક છે. છતાં સમયના અભાવને લીધે તેમ જ એક વાર વિગતોમાં ઉતર્યા એટલે થોડેથી પતલી ભૂલભૂલામણીમાંથી બહાર નીકળવાની અશક્યતાને લીધે, અત્યારે તો ઉક્ત ભાવના જ માત્ર તમહારા સમક્ષ સીધી રીતે મૂકી હું સંતોષ માનું છું અને તે ભાવનાના પ્રયોગની વિગતોમાં ઉતરવાનું કામ દરેક પ્રયોજકને પોતાને સોંપું છું.

હવે, પ્રથમ સામાન્ય સૂચના મહારે એ કરવાની છે કે સુધરેલી પ્રજાઓ જેને મનુષ્યજીવનનાં ઊંચાં સાધ્યો માનતી હોય તે સાધ્યોની સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી હિન્દી પ્રજાએ શું કર્યું છે અને અત્યારે હિન્દી પ્રજા શું કરે છે તેની વિગતવાર વ્યાવહારિક આત્મપરીક્ષા આપણે વારંવાર કરવી જોઈએ. દાખલા તરિકે સાહિત્ય અથવા ચિત્રકલા દ્વેતા. મનુષ્ય જીવનના એ ઊંચા પ્રદેશોમાં અન્ય સુધરેલી પ્રજાઓની પંક્તિમાં હિન્દી પ્રજા આવી શકે એમ છે? જગતની સાહિત્યસમૃદ્ધિમાં અથવા ચિત્રસમૃદ્ધિમાં હિન્દી પ્રજાએ કેટલું અર્પણ કર્યું છે? કેટલું કરે છે? અને કેટલું કરશે? જગતની પ્રજાઓની સિદ્ધિઓ સાથે જેમ હિન્દી પ્રજાની સરખામણી કરવાની છે તેમ હિન્દી પ્રજાની ભુદી ભુદી ઉપપ્રજાઓ સાથે ગુજરાતીઓની સરખામણી કરવાની છે. અકસોસની જાણત છે કે જેમ જગતની સુધરેલી મહાપ્રજાઓના સાર્વાત્રિક સમારંભોમાં હિન્દુસ્તાનને સ્થાન મળતું નથી, તેમ હિન્દી ઉપપ્રજાઓના સમારંભોમાં ગુજરાત જોઈએ તેવું ગૌરવયુક્ત સ્થાન મેળવી શકતો નથી. હું કાંઈ આત્મનિન્દાનો અનુદાગી નથી, પરંતુ સત્યકથન તમહારી પાસે આત્મનિન્દા કરાવે તો હેમાં મહારો દોષ નથી. તમહેં કહેશો કે બંગાલ અને મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તો બ્યારે સ્વદેશીની ખૂબી પાડતા હતા ત્યારે ગુજરાત પ્રાન્ત સ્વદેશી આચરતો હતો; તમહેં કહેશો કે હિન્દુસ્તાનના ખૂણેખૂણામાં ગુજરાતીઓ વ્યાપારને અર્થે વ્યાપી ગયેલા છે; તમહેં કહેશો કે ગુજરાત બેવો કૃષિકર્મમાં કુશલ હિન્દુસ્તાનનો બીજો પ્રાન્ત નથી. હું કબૂલ કરું છું તમારું કથન અને તે પણ અભિમાનથી; પરંતુ પૂછું છું કે શું ગુજરાત હમેશાં હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપારી જ રહેશે? શું ગુજરાત હમેશાં હિન્દુસ્તાન

નનો ખેડુત જ રહેશે? શું ગુજરાત મનુષ્યજીવનનાં ઊંચાં સાધ્યોમાં બંગાળા અને મહારાષ્ટ્રની બરાબરી કદાપિ નહિ જ કરે? બાન્ધુઓ, જીવનનાં ઊંચાં સાધ્યોમાં ગુજરાતનું અર્પણ શૂન્ય છે એવું માનનારમાંનો હું નથી; પરંતુ બાળુ રમેશચન્દ્ર દત્તના “Literature of Bengal-બંગાળાનું સાહિત્ય” એ નામના પુસ્તકનું છેલ્લું પ્રકરણ “ઓગણીસમા શતકનું બંગાળાનું બુદ્ધિજીવન” એ હું બ્યારે વાંચતો હતો ત્યારે બંગાળાના પ્રમાણમાં ગુજરાતે ઘણું થોડું કર્યું છે એવી લાગણી પ્રબલ રૂપમાં રહીને ઘણા વિના રહી નહિ. બીજા પ્રાન્તબાન્ધુઓની સાથે સ્પર્ધાની દૃષ્ટિથી આપણે જોવાનું નથી, પરંતુ સહકારની દૃષ્ટિથી જોવાનું છે. હિન્દમાતાએ રાષ્ટ્રજીવનનો મહાધર આદર્યો છે; ગુજરાત તે સમારંભમાં રિકતપાણિ-ખાલી હાથે-ન બંધ, પરંતુ લેના ગોરવને શોભાતું અર્પણ કરે એ જોવા ગુજરાતનો કયો સુપુત્ર ઇતેજર નહિ હોય? તો બાન્ધુઓ, મહારી પ્રથમ સૂચના એ છે કે રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક, સાહિત્ય વિષયક, કલાવિષયક આદિ જીવનના સર્વ ઉન્નત પ્રદેશોમાં ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે એવાં અર્પણો હિન્દમાતાને ચરણે ગુજરાતી બાન્ધુઓએ કરવાં જોઈએ. ગુજરાત શક્તિહીન નથી, દૃષ્ટિહીન છે. ગુજરાત જોશે, ગુજરાત ધ્યાનમાં લેશે તો ગુજરાત અન્ય પ્રાન્તબાન્ધુઓના સમાન અર્પણ જરૂર કરશે.

તમ્હે કદાચિત્ કહેશે કે જીવનનાં ઉચ્ચ સાધ્યોમાં અર્પણ કરવાનું સદલાગ્ય કાંઈ સર્વનું હોઈ શકતું નથી, તો તેમ ન કરી શકે લેને માટે શું નિરાશા જ છે? નહિ, બાન્ધુઓ, નહિ. પ્રેમમય પ્રભુના રાજ્યમાં કોઈ જીવને માટે નિરાશા નથી. તો મહારી બીજી સૂચના એ છે કે જીવનના ન્હાનામાં ન્હાના વ્યવહારમાં પણ આપણે ઉક્ત ભાવનાથી પ્રેરાઈને વર્તવાનું છે. શિવમાનસપૂજામાં શિવને ઉદેશીને કહેવામાં આવ્યું છે તેમ આપણે હિન્દમાતાને ઉદેશીને કહેવાનું છે : ચત્તર્કમ્ કરોમિ તત્તદ્વિલં માતસ્તવારાધનમ્-હે માતા! હું જે જે કામ કરું છું તે બધાં ત્હારા આરાધન માટે જ છે. દાખલા તરિકે, તમ્હે અત્યારે વિદ્યાર્થી છે, અને પરીક્ષા પાસ કરવી એ તમ્હારું એક કર્તવ્ય છે. ઘણા સમય સુધી એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે ફર્ટ કલાસમાં આવવું અથવા તો ઇનામ કે સ્કૉલર્શિપ મેળવવાં એ તો ગુજરાતીઓ કરી શકે જ નહિ. સદલાગ્યે આ માન્યતા હવે દૂર થવા માંડી છે, અને ગુજરાતીઓ ઊંચે નંબરે વિજયી થવા માંડ્યા છે. જે ગુજરાતીઓ ઊંચે નંબરે પાસ થાય છે તે પોતે યશ સંપાદન કરે છે એટલું નહિ, પરંતુ તેઓ ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે છે. તેવી રીતે જીવનના બીજા વ્યવહારોમાં પણ જો ઉક્ત ભાવનાનો પ્રયોગ કરીએ તો આપણે ગુજરાતની તથા હિન્દની સેવા જ બળવીએ છિએ એવી મહારી સમજ છે. કેટલાક એમ માને છે કે જીવનના સર્વ વ્યવહાર ત્યજી, દેશસેવાનું જીવનગત લઘ, “સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી” અથવા એવી કોઈ સંસ્થામાં જોડાઈએ તો જ દેશની સેવા કરી કહેવાય. બેશક, આપણા દેશની સંગીન સેવા માટે પોતાના સર્વસ્વનું રાષ્ટ્રને ચરણે સમર્પણ કરે એવા “નૈથિક દેશસેવકો”ની આપણા દેશને અત્યંત જરૂર છે; પરંતુ પોતાના પ્રાપ્ત નિત્ય વ્યવહારમાં દેશસેવાની

દૃષ્ટિથી કામ કરનાર “ગૃહસ્થ દેશસેવકોની” આપણા દેશને એવી જરૂર નથી. પોતાનું વ્યક્તિજીવન, પોતાનું કુટુંબજીવન, પોતાનું ધર્માજીવન દેશસેવાની દૃષ્ટિથી ગાળે એવા દેશજન ગૃહે ગૃહે ઉત્પન્ન થશે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન ઉદ્ધતી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચશે. આ સંબંધમાં એક બીજી ગેરસમજ પણ દૂર કરવાજોવી છે. કેટલાક એમ માનતા લાગે છે કે જેઓ સરકારી નોકરી સ્વીકારે તેઓ દેશની સેવા કરી શકે જ નહિ. આ એક મોટામાં મોટી ભ્રાન્તિ છે એટલું નહિ, પરંતુ આપણા સ્વાભાવિક હકનો બહુ જોડેને ત્યાગ કરતા સમાન છે. આપણા દેશની સરકારની નોકરી કરવી એ આપણા એક સ્વાભાવિક હક છે એટલું નહિ, પરંતુ રાજ્યવહિવટના કાર્યમાં ધંતર દેશોના પુરૂષોની અમુક સમાન છિએ એવું વ્યાવહારિક રીતે સિદ્ધ કરવાની એક સોનેરી તક છે. જરૂરનું છે તે એટલું જ કે સરકાર એ દેશની સેવક છે અને સરકારી નોકરો પણ દેશના સેવક છે એ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર થવો જોઈએ. સંક્ષેપમાં, મહારી બીજી સૂચના એ છે કે જીવનના ન્હાનામાં ન્હાના વ્યવહારથી માંડીને મોટામાં મોટામાં કાર્યોમાં ઉક્ત ભાવના પ્રેરણારૂપ થવી જોઈએ. આ બે સૂચનાઓ સમર્પણવિધિના સામાન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી શકશે.

બાંધુઓ, પ્રારંભમાં આપણે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “ગુજરાતને હવે કેવા યુવાનોની જરૂર છે?” સમગ્ર વ્યાખ્યાન ઉત્તર આપે છે કે ઉક્ત ભાવનાથી પ્રેરાયલા યુવાનોની ગુજરાતને જરૂર છે. પ્રશ્ન ઉલટાવીને પૂછી શકાય કે “ગુજરાતને હવે કેવા યુવાનોની જરૂર નથી?” ઉત્તર એટલો જ સ્પષ્ટ છે કે ઉક્ત ભાવનાની સિદ્ધિ શક્ય નથી. એવા નિરાશાવાદી યુવાનોની ગુજરાતને જરૂર નથી. બાંધુઓ, ફરીથી પ્રશ્ન પૂછું છું: “ગુજરાતને હવે કેવા યુવાનોની જરૂર છે?” તમ્હારો જવાબ જીવનથી આપજો, માત્ર શબ્દથી નહિ.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

સુંબઈ ઇલાકાનો મ્યુનિસિપલ વહીવટ ૧૯૧૩-૧૪.

ગયા દોઢેક વર્ષમાં ઘણા બનાવોએ જીલ્લાઓની મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સને ૧૯૧૪ ના પહેલા કાયદાની રૂએ ચીફ ઓફીસરથી પણ વધારે સત્તાવાળા મ્યુનિસિપલ કમીશનરની ઉત્પત્તિ થઈ અને એક લાખથી વધારે વસ્તીવાળાં શહેરો કમીશનરોને સોંપાયાં. તે વર્ષને વચગાળે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી પાંચ વર્ષના સરકારી વહીવટ પછી ફરીથી પ્રગતે હસ્તગત કરવામાં આવી. આ વર્ષની શરૂઆતમાં ઘણે ઠેકાણે ઇલેક્શનની ધામધુમ ચાલી રહી હતી-જેના પડઘા હજી પણ સંભળાતા બંધ થયા નથી. ઉપરાંત નવા સભાસદોએ

શહેરના સ્વરાજ્યનું તંત્ર હાથ ધર્યું નહતું તે પહેલાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે ડીસેન્ટ્રલીઝેશન કમીશને કહેલી સૂચનાઓને આટલે વર્ષે પચાવી, વડી સરકારે એક અગત્યનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો છે-જેને ઘણાં પત્રોએ નિરાશાજનક ગણ્યો છે ત્યારે “વસન્ત”નાં પાનામાં એક સમર્થ વિચારકે તેના કેટલાક સારા અંશો વીણી કાઢ્યા છે. છેવટે આપણી ધારાસભામાં મીં પટેલે મ્યુનિસિપાલિટી વિષે ઉપયોગી ઠરાવો પસાર કરાવી તેમાં જોઈતા સુધારા તરફ આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

વડી સરકારના લખકાદાર રેઝોલ્યુશન ઉપર કે મીં પટેલની વ્યાવહારિક સૂચનાઓ ઉપર વિવેચન કરવાનો આ લેખનો હેતુ નથી; પણ હમણાંજ બહાર પડેલા ૧૯૧૩-૧૪ ના મ્યુનિસિપલ વહીવટના રીપોર્ટમાંથી કેટલાક જરૂરી મુદ્દા તારવી કાઢવાનોજ છે. લગાઈના સમયમાં આપણે સરકાર સાથે તકરારી વિષયો ન ચર્ચવાની રાજકીય સંધિ કરી છે; તે વખતે આ નિર્દોષ વિષયની ચર્ચા વિશેષ કરીને ચોગ્યજ ગણાશે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (?)

સ્વરાજ્ય એ આપણું પરમ સાધ્ય છે અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એનો મૂલ પાયો છે. લોર્ડ રીપને સને ૧૮૮૨માં પોતાનો ચિરસ્મરણીય ઠરાવ બહાર પાડ્યો તે પહેલાં કેટલેક સ્થલે શહેરસુધારા ખાતાનો વહીવટ કરવાને માટે સરકાર તરફથી નીમાયલા સભાસદોની કમીટીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. પરંતુ શહેરનાં વહીવટમાં-ખટકે આખા હિન્દી રાજ્યતંત્રમાં પ્રજાની ચુંટણીનો સિદ્ધાન્ત પહેલી વાર દાખલ કરવાનું મોટું માન લોર્ડ રીપનેજ ઘટે છે. તેઓ પોતાના ઠરાવમાં અમર અક્ષરે લખી ગયા છે કે આ સુધારો કેવલ શહેરના વહીવટમાં પ્રજાને હક આપવાનેજ માટે નહિ પણ સમગ્ર રાજ્યતંત્રમાં ક્રમે ક્રમે લાગ લેવાની પ્રજાની શક્તિને ખીલવવાને કરવામાં આવ્યો છે. જેમની આશા કેટલેક અંશે પાર પડી છે કારણ કે જેમના પછી લગભગ ત્રીશ વર્ષના અરસામાં આપણને લોકલબોર્ડમાં ઇલાકાની ધારાસભામાં અને વડીધારાસભામાં જુજ સભાસદો મોકલવાના હક મળ્યા છે, અને છતાં પણ આપણને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે કે શહેર, તાલુકા અને જિલ્લાના જે વહીવટને સ્વરાજ્યનું નામ આપવામાં આવે છે તે ખરેખર સ્વરાજ્ય છે? મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં વધારે સત્તા કોની છે-રાજ્યની કે પ્રજાની? વળી, ઈંગ્લંડ, અમેરીકા વગેરે સુધરેલા દેશોની માફક આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ-અનેક બંધનો છતાં-પણ સશક્ત રીતે અને સ્વતંત્રપણે પોતાનું કાર્ય બજાવે છે? અને આ સર્વથી વધારે મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે અમલદારોએ કે આપમતલબી માણસોએ ઉપજાવેલી નહિ પણ લોકસમૂહની ખરી જરૂરીયાતો મ્યુનિસિપાલિટીઓ પૂરી પાડે છે, કે પ્રજાના વજનદાર મતની સંજોટ અસર મ્યુનિસિપલ વહીવટ ઉપર થાય છે? ટુંકમાં જ્ઞાના પાયા ઉપર જે પ્રજાતંત્ર “ડેમોક્રસી” ઉપજાવવાનો લોર્ડ રીપનેનો સ્તુત્ય અભિલાષ હતો તે આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ સિદ્ધ કરે છે?

મ્યુનિસિપાલિટીઓના બંધારણ.

આ તપાસ કરવા માટે મ્યુનિસિપાલિટીઓના બંધારણ તરફ નજર ફેરવીશું. નીચેના કોષ્ટકમાં આપેલા અમલદારો અને સરકારી સલાસદોની સંખ્યા સાથે ચુંટાએલા સલાસદોની સંખ્યા સરખાવતાં આપણા “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” નું ખર્ચ માપ જરૂરી.

સરકારી.

૭

	અમલદારો.	સરકારી	કુલ.	ચુંટાએલા.	કુલ.
		નીમિત્તા.			
ધોલકા	૨	૬	૮	૮	૧૬
નડીઆદ	૧	૮	૯	૯	૧૮
ગોધરા	૪	૪	૮	૮	૧૬
{ ભરૂચ	૨	૬	૮	૧૬	૨૪
{ અંકલેશ્વર	૩	૩	૬	૬	૬
{ સુરત	૩	૭	૧૦	૨૦	૩૦
{ વલસાડ	૩	૫	૮	૮	૧૬
થાણા	૨	૮	૧૦	૧૦	૨૦
સંગમનર	૨	૫	૭	૫	૧૨
લોનાવલા	૪	૪	૮	૬	૧૪
સતારા	૩	૯	૧૨	૧૨	૨૪

અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી રીપોર્ટના વર્ષમાં સરકારને હસ્તક હતી માટે તેની સંખ્યા આપવામાં આવી નથી. પરંતુ આપણા (ઉત્તર) વિભાગમાં સારાં શહેરોની જે સંખ્યાઓ ઉપર આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી જણાશે કે મોટે ભાગે સરકારી અને બિનસરકારી સલાસદોનાં તાજવાં બરાબર સમતોલ રાખવામાં આવ્યાં છે. સદૃશ અને સુરત જેવાં કોઈ જુજ શહેરોમાં પ્રજાના વધારે સલાસદો નીમાય છે તે ઉપરથી આખા જિલ્લા તરફ પક્ષપાતનો પ્રભુ ન થાય માટે તેનાં બીજાં શહેરના દાખલા આપવામાં આવ્યાં છે. ઉપરાંત ઉપરની ટીપ ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે સતારા જેવાં સારાં શહેરને યોગ્ય બંધારણ આપવામાં આવ્યું નથી ત્યારે લોના વાલા અને સંગમનર જેવાં ગામોમાં સરકાર તરફ હાંકી નમેલી છે. વધારામાં જો આપણે ધ્યાનમાં લઈશું કે ઘણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીને પોતાનો પ્રમુખ નીમવાનો સત્તા હોતી નથી અને સરકારના મજબુત કસબો છતાં જુદા મોટા અમલદારો ચુંટણી ઉપર હજી ઘણી અસર કરે છે તો બંધારણની જરૂરથી સમતોલ દેખાતી હાંકી કંઈ માસ નમે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. કયાં લોઈ રીપનની ઉચ્ચ ગામી ભાવના અને કયાં હાલની નિરાશાજનક વસ્તુસ્થિતિ!

મ્યુનિસિપાલિટીની સલાઓ.

ખંધારણ જોયા પછી રીપોર્ટના વર્ષમાં ભરાએલી મ્યુનિસિપાલિટીની સલાઓ તરફ વળીશું તો આપણને એકંદર ઘણો સંતોષ થાય છે. ઘણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીએ આખા વર્ષમાં દસથી વીશ વચ્ચે સલાઓ ભરી હતી; તેમાંની એકંદર જે ત્રણ સલાઓજ સંખ્યાની ઓછપને લીધે બંધ કરવી પડી હતી—જ્યારે એવી ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ હતી કે જેને એક પણ સલા મુલતવી રાખવાની જરૂર પડી ન હતી.

દુર્ભાગ્યે આમાં એક-અને તે ઘણો ગંભીર અપવાદ માલુમ પડે છે: સૂરતનો. જ્યાં પર માંથી ૩૦ સલાઓ સંખ્યાને અભાવે મુલતવી રાખવી પડી હતી. સરકારની રાજનીતિ ઉપર આપણે જ્યારે ઉંચે સ્વરે ટીકા કરીએ છીએ તે વખતે આપણા કામમાં આપણે પોતે પાછળ જરા પણ ન હલવું જોઈએ, વિશેષે કરીને એટલા માટે કે તેનાં માઠાં પરિણામ તરતજ નીપજે છે. રીપોર્ટમાં સૂરતની મ્યુનિસિપાલિટીને સખત કપકો આપવામાં આવ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ તેની સમસ્ત પ્રજાની મરજી વિરૂદ્ધ તેને કમીશનરની જીંસરી પહેરાવવામાં આવી છે. લોકોએ બહાર સલામાં મળી કમીશનરની નીમણુક સ્થાને ઠરાવ કર્યા પણ કલેક્ટર સાહેબે તે મુખર્ષની સરકારને મોકલવાની પણ તસ્દી ન લીધી! અમે આશા રાખીએ છીએ કે સૂરતની શોખીન પ્રજાને જાગૃત કરવાને આ શિક્ષા બસ થશે અને તે થોડા વખતમાં શહેર-સુધારા માટે આખા ઇલાકામાં પકારે.

સૂરત શિવાય બાકી ગામોએ આવી સ્થિર વ્યવસ્થાથી કામ કર્યું છે એ તેમની વધારે હક મેળવવાની યોગ્યતા સૂચવે છે. મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં ખંધારણની ઉદારતા કરતાં પ્રજાની શક્તિ વધારે આગળ વધી જઈ સરકારને દરિદ્ર રાજનીતિ માટે કપકો આપતી હોય એમ લાગે છે. હક યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અપાય એ તો યોગ્યજ છે પણ યોગ્યતાની સરખામણીમાં હકનું પોરણ જરા ઉંચુંજ રહેવું જોઈએ, નીચું નહિ. પ્રજા જે હક માટે પૂરેપૂરી યોગ્ય હોય તે કરતાં તેને વધારે હક મળે તો જ તેની શક્તિ કેળવાય અને તે તેથી પણ વધારે હક માટે લાયક થાય. શરીરને બરાબર ખંધ બેસે તે કરતાં જરા વધારે મોટાં જ કપડાં જોઈએ, જેથી શરીરના વિકાસ માટે અવકાશ રહે. અમે ઇંગ્લીએ છીએ કે ચીફ ઓફીસરો અને કમીશનરો નીમવાની ઉત્સુકતા સરકાર જરા નરમ પાડશે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે સ્વતંત્ર ખંધારણ માટે લાયક થઈ છે તે તેને ઉદાર હાથે આપશે.

સરકારી ગ્રાન્ટ.

રીપોર્ટના વર્ષમાં ઇલાકાની મ્યુનિસિપાલિટીનો આવક લગભગ ૧૫ લાખ જેટલી વધી હોય એમ જણાય છે. આ વધારામાં સરકારી ગ્રાન્ટનો લગભગ અડધો ફાલો જોઈએ અમને ઘણો સંતોષ થાય છે. આપણા લોક ઘણાજ ગરીબ છે અને મ્યુનિસિપલ કરનો બોલો માણસ દીઠ રૂ. ૨-૫-૫ થી વધી રૂ. ૨-૮-૩ થયો છે એટલે મ્યુનિસિપલ

પાલિટીની આવકના વધારાની આશા લોકોના કર ઉપર નહિ પણ સરકારની આવક ઉપર રાખવી પડશે. આ માટે સરકાર જેમ ઉદાર રહેવાની જરૂર છે તેમ મ્યુનિસિપાલિટીએ વધારે ને વધારે માગણીઓ સરકારને કરવાની જરૂર છે. કેલવણી શહેર સુધરાઈ, પાણી, ગટર વગેરે ખાતાની હારદોર યોજનાઓ દૂરદર્શીપણાથી ઘડી કઢાડી સરકાર આગળ મ્યુનિસિપાલિટીઓ રજુ કરે અને તેની ગંભીર અગત્યનું સરકારને વારંવાર લાન કરાવે તોજ વધારે પૈસો તેમના હાથમાં આવે. સરકારનાં રેલ્વે, પોલીસ, લશ્કર, પબ્લીક વર્ક્સ વગેરે ખાતાઓ જેમ પોતાપોતાનાં અમલદારો મારફત નેરેલેર પૈસાની માગણી કરે છે તેમ ઇલાકાની મ્યુનિસિપાલિટીઓએ કરવાની જરૂર છે. અલખત, કલેક્ટરો, અને કમીશનરો હંમેશાં આ માગણીઓને ટેકો નહિ આપે—કવચિત્ત એ માગણીઓ કરતાં પણ અટકાવશે. છતાં ઈંગ્લંડની પાર્લામેન્ટના જેવા અંગ નિશ્ચય અને અચળ હિંમતથી તેમણે પોતાની માગણીઓની લડત કાયમ રાખવી. તોજ હાલની સંસ્થાઓ ખરેખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓ બનશે—બાકી તો સરકારનાં બિન જવાબદાર ખાતાંજ રહેશે.

કેલવણી.

પ્રજાની દૃષ્ટિથી જો કોઈ ખાતાં વધારેમાં વધારે અગત્યનાં હોય તો તે બે છે (૧) કેલવણી અને (૨) તંદુરસ્તી. શરીરને માટે જેમ તંદુરસ્તી જોઈએ તેમ મનને માટે કેલવણી જોઈએ. અમે આ બેની ઉપયોગિતાની સરખામણી કરવા માગતા નથી, પણ જ્યારે એકને માટે તાત્કાલિક ખર્ચ કરવાની જરૂર ન હોય અને બીજાની અત્યંત શૂન્યતા હોય ત્યારે બીજામાં વધારે ખર્ચ થવો જોઈએ. આ હકીકત કેટલેક અંશે આ ખાતાંને લાગુ પડે છે. વોટર વર્ક્સ અને રેઈનેજ (ગટર વગેરે) શિવાય હિન્દુસ્થાન સૈકાઓ સુધી જીવી શકાયું—જો કે સામાજિક કારણોથી નિર્બલ થયું. પણ કેલવણી શિવાય તે અધોગતિને પારખું અને કેલવણીમાં જેમ તે આગળ વધશે તેટલેજ અંશે તે બીજા દેશોની હારમાં ઉભું રહી શકશે. આવે વખતે જો બે ખાતાંને સરખી રકમ સરકાર તરફથી આપવામાં આવે તો પણ તે અયોગ્ય ગણાય. પરંતુ ઉપયોગિતાનું ધોરણ ઉલટાવી વધારાની લગભગ બધી રકમ પાણી અને ગટરો માટે જ આપવામાં આવે અને તેને લુજ ઠટકો જ કેલવણીખાતાને આપવામાં આવે ત્યારે આપણે શું કહીશું? રીપોર્ટના વર્ષમાં જ્યારે ૬ લાખ ૯૬ હજાર રૂપિયાની વધારે રકમ તંદુરસ્તી ખાતાને આપવામાં આવી ત્યારે કેલવણીની ગ્રાન્ટમાં ફક્ત ૪ હજારનો જ વધારો કરવામાં આવ્યો! આ ઉપરથીને કોઈને સંશય થાય કે કેલવણીના સત્વર વિકાસ તરફ સરકાર નામરજી ધરાવે છે તો શી નવાઈ? સંશય જોડો હશે; પણ ગ્રાન્ટની આવી વિષમ વહેંચણી શું કેવલ અચાનક જ હશે!

અમારી ફરીયાદ આટલેથીજ અટકતી નથી. જ્યારે રસ્તા, ગટર, પાણી શહેરને વિસ્તાર વગેરે બાબતો રીપોર્ટમાં વારંવાર અર્થવામાં આવી છે ત્યારે કેલવણી વિષે ઘણી ટુકી ટુકીકત આપવામાં આવી છે. નિશાળનાં મકાનો, શિક્ષકોનાં પગાર,

નવી નિશાળની સ્થાપના ત્રણે મહાટા સવાલો વિષે છેક લાંગીતુટી હકીકત આપવામાં આવી છે. અને મ્યુનિસિપાલિટીની જરૂરીયાતો વિષે સરકારી ઠરાવની અંતે જે ડહાપણભર્યું ભાવણ આપવામાં આવ્યું છે તેમાં તો કેલવણીનું નામ પણ નથી ! ફક્ત ઠંડી રીતે કહેવામાં આવે છે કે શહેરના ગીચ ભાગોમાં હવા અજવાળું આણતું અને રસ્તાઓ નીચે ગટરો મૂકવી એજ મ્યુનિસિપાલિટીની મહાટી જરૂરીયાતો છે- એક ઠંકાણે નહિ પણ ઘણે ઠંકાણે અને બધા વિભાગોમાં. આ ઉપરથી શું આપણે માની લેવું કે કેલવણી તો પૂરેપૂરી અપાઈ ગઈ અને તેની ઉપર ભ્રમણે તેટલો ખુર્ચ થઈ ચૂક્યો ! અજ્ઞાનથી અંધકારમય થયેલા દેશમાં કેલવણીની આવી ઉપેક્ષા કરવાનો સરકારને શો અધિકાર છે ?

કેલવણી ઉપર કરવામાં આવેલો કુલ ખર્ચ પણ આપણને નિશચ કદે છે કારણકે તેમાં પહેલાંના વર્ષ કરતાં ૧૦ હજારનો ઘટાડો થયો ! સરકારે કેલવણીની આન્ટમાં નહિ જેવો વધારો કર્યો ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીએ તેનો ખર્ચ ઘટાડ્યો. સરકારે કેલવણીની અવગણના કરી એટલે મ્યુનિસિપાલિટી પણ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી ગઈ ! જે વખતે દર વર્ષે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે આગ્રહપૂર્વક કેલવણી ઉપર વધારે ને વધારે રકમો ખર્ચવાની જરૂર છે તે વખતે આવી અવિ-ચારી દરિદ્રતા દેખાડવા માટે સર્વ મ્યુનિસિપાલિટીએ પસ્તાવાની જરૂર છે.

તંદુરસ્તી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તંદુરસ્તી એ બીજો એવો સવાલ છે કે જે ઉપર મ્યુનિ-સિપાલિટીએ ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. તંદુરસ્તી માટે હાલના સંયોગોમાં બે વસ્તુઓની ખાસ જરૂર છે (૧) લોકોને સાફ પાણી પુરું પાડવાની અને (૨) શહેરને સ્વચ્છ રાખવાની. પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે પાણીને માટે વોટરવર્ક્સ કરવાં જોઈએ અને સ્વચ્છતા માટે જમીન નીચે ગટરોજ મૂકવી જોઈએ. આપણા લોકો કુવા અને વાવ, તળાવ અને નદીનાં પાણી વાપરતા હતા, અને જ્યાં મળી શકે ત્યાં હજી પણ વાપરે છે. શહેર ઘણું મોટું હોય અને લોકોને જીનાં સાધનોથી પાણી મળી શકતું ન હોય ત્યાં વોટરવર્ક્સ યોજાય એ યોગ્યજ છે. પરંતુ ઘણી એવી જગ્યાઓ હોય કે જ્યાં કુવાઓ સમરાવવાથી અને તલાવ વધારે ઉંડા ખોદાવવાથી ફરીથી પાણી મળી શકે. જ્યાં સુધી જીને રસ્તે આપણી સુખાકારી સચવાતી હોય ત્યાં સુધી નવા કીંમતી માર્ગો લેવાની આપણા ગરીબ લોકોને જરૂર નથી. અમે પૂછીશું કે રીપોર્ટમાં નવાં વોટરવર્ક્સ ઉઘાડવાનો જે છંદ નજરે પડે છે તેમાં અંપલાવતા પહેલાં જીનાં સાધનોને સુધારવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ? પશ્ચિમના કીંમતી માર્ગમાં આપણાં શહેરને ઘસડતા પહેલાં જીને સાદે રસ્તે શહેરને સુખી કરવાના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે ? રીપોર્ટમાં આ વિષે કંઈ જણાતું નથી એટલે અમને તો ગંભીર ધાસ્તી રહે છે કે જે લાગે રૂપિયાથી કેલવણી અને ઉદ્યોગનો ઘણો વિકાસ થઈ શકે તે કંઈક સાહસિકપણે ઘણે શંકાભરેલે રસ્તે વપરાય છે.

રૂઢનેજ માટે તેજ પ્રમાણે. ગટર શિવાય, ખાળનાં પાણી વાવકુવાના પ્રવાહમાં ભળવાનો સંભવ રહે છે એ ખરું છે. પહેલું તો જે શહેરમાં નળ હોય ત્યાં ગટરની વાત્કલિક જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે નળને લીધે ગંદકી પાણીને અડકી શકતી જ નથી. પરંતુ આથી વધારે અગત્યની ખાળત એ છે કે શહેરની દરેક શેરી, દરેક પોળ અને દરેક ખુણો અતિશય સ્વચ્છ ન હોય બદકે ગલીઓમાં તો શું પણ સરીયામ રસ્તા ઉપર ઉકરડાના ઢગ ઉભરાતા હોય તે વખતે ગટર વડેજ શહેરને સ્વચ્છ કરવાનો વિચાર કહ્યો એ મ્યુનિસિપલ ગાંડપણ જ કહેવાય. અત્યારે પણ એવાં શહેરો નથી કે જ્યાં રસ્તા નીચે ગટરો હોવા છતાં તેજ રસ્તાઓ કચરાના ભારથી ઢગાતા હોય! વાતપર્ય એજ છે કે પશ્ચિમના પવનમાં ઘસડતા પહેલાં જે પ્રાથમિક ઉપાયો સહેલાઈથી લઈ શકાય તેજ લેવાની જરૂર છે. ગટરમાં લાખો રૂપીયા ખર્ચનાર કેટલી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આમ રસ્તા સ્વચ્છ અને સફાઈદાર રાખવાની પોતાની ગંભીર જવાબદારી સમજે છે? બાકી, ચીફ ઓફીસરોની સૂચનારૂપી હુકમો અને કલેક્ટરોની હુકમરૂપી સૂચનાઓને વિચાર વગર તાબે થવું એ તો આપણી તાબેદાર મ્યુનિસિપાલિટીઓને સુલભજ છે.

શહેરના ધીચ ભાગને સુધારવાનો જે પવન હાલ વાય છે તે વિષે એક શબ્દ લખવાની જરૂર છે. “શહેરને સુધારવા”નો ઘણો સહેલો રસ્તો શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે. ઇંગ્લીયરો કાદવનિક ભૂમિતિના નિયમો પ્રમાણે શહેરની રચના કાગળ ઉપર ચીવરે છે અને તે પ્રમાણે શહેરને રચવાને, કોઈ ઠેકાણે રસ્તાની આસપાસનાં ઘર પાડવાની તો કોઈ ઠેકાણે નવો રસ્તો કરવા હાસટોર ધરને તોડવાની સલાહ આપે છે! મુંબાઈ જેવી અલગેલી નગરીને આવી કાપકુપથી સુશોભિત બનાવવા પ્રયત્ન થાય એ તો હિક. પણ ખ્હારનાં ગરીબ શહેરો ઉપર આવું ગંભીર “ઓપરેશન” કરવામાં આવે એ તો મ્યુનિસિપલ હક્કાપણની પરિસીમા! સદ્ભાગ્યે પ્રો. ગેડીસે આ સર્વજ્ઞ અમલદારોનો અહંકાર હલકો કર્યો છે અને અમદાવાદ જેવા શહેરમાં ખાડીયાનો લત્તો તોડવાની યોજનાને નાપસંદ કરી છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ઇંગ્લીયરો આ સવાલોનો વિચાર કરતાં પોતાની સામાન્ય બુદ્ધિને ધરેણે નહિ મૂકે અને હેમની કીમતી યોજનાથી ધરવગરના થતા માણસોની સ્થિતિ ઉપર જરા વિચાર કરશે. આમાં પણ જીવનશાસ્ત્રના છેદલામાં છેદલા વિચારોને અમલમાં મૂકવાને બદલે સ્થલકાલને અનુસાર ઘટતી યોજનાઓ કરવા મ્યુનિસિપાલિટીઓ પ્રેરાય એ ઈષ્ટ છે.

નવું વર્ષ.

રીપોર્ટના પછી એક વર્ષ વહી ગયું છે અને જો કે તેને રીપોર્ટ ખ્હાર પડ્યો નથી તો પણ તેમાં થયેલા કેટલાક ફેરફારો આપણે જાણીએ છીએ. કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચુંટાએલા સભાસદોની સંખ્યા વધી છે તો એક બેમાં નવા કાયદાને અનુસાર કમીશનરો નીમાયા છે. ગયા ઑગસ્ટ માસમાં યૂરોપમાં સુદ્ધ શરૂ થયું. તેની પણ મ્યુનિસિપલ ખર્ચ ઉપર ઘણી અસર થઈ હશે-કેટલી થઈ હશે એ જાણવું છે.

મનાય છે. આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અંબી સ્વતંત્રતા અને અંબી શીલા ત્યાં જ પ્રાપ્ત કરે કે જ્યારે સરકાર તેને અમલદારોના બંધનમાંથી મુક્ત કરી તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જ કર્તવ્ય સ્વીકારે અને પ્રજા પોતાનું ગૌરવ અને સત્તા સમગ્ર મ્યુનિસિપાલિટીનું સુકાન વધારે પ્રભાવથી અને વધારે શક્તિથી ચલાવે. જ્યાં સુધી તાલુકાના અને જિલ્લાના અમલદારોના બહુ પ્રતાપથી આપણા સભાસદો ધ્રુજશે અને નાચશે, જ્યાં સુધી ચીફ ઓફીસરો અને કમીશનરોને મ્યુનિસિપાલિટીના સેવક નહિ પણ ધણી ગણવામાં આવશે ત્યાંસુધી, જીજ્ઞાસુ ગમે તેટલા સુધારા છતાં એ સંસ્થા નીચી ભૂમિકા ઉપર જ રહેશે. જેટલે અંશે ભવિષ્યમાં મ્યુનિસિપાલિટી વાણીયાના હક્કપણથી છતાં વીરની દૃઢતાથી એક પાસ અમલદારી તત્વોને વીંચેરી પોતાનો પ્રતાપ સિદ્ધ કરશે અને બીજી પાસથી હાલના અટપટા સવાલોનું વિવેક-પૂર્વક નિરાકરણ કરશે તેટલે અંશે તેનાં ભવિષ્યના રીપોર્ટનાં પાનાં આશાવન્ત બનશે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

આહીદની લગ્નકથા

(૧)

બુનાર બારી, સેલોનીકા પાસે,

તા. ૨૦ મી જુન ૧૯૦૪.

તમારી સખી તમ્હારોજ વિચાર કરતી હતી; પણ અઠવાડીયા થયાં તેના ઉપર સખત નજર હતી અને તેથીજ તે લખી શકી નહોતી.

આજે, તે તમને તેની સાદી ટુંકી કથા—તેના લગ્નની કથા કહેવાં ઇચ્છે છે. સ્તાંબુલમાં મહારી ભલી દાયાના જ્ઞાનકકા ઘરમાં, તમને યાદ હોય તે તમે ઝીનેબ અને મેલકની કથા સાંભળી હતી તેટલીજ સહૃદયતાથી આ પણ સાંભળશો.

મને જે અબજુઓ મરદ મહારા ખાવિંદ તરિકે મહારા બાપે આપ્યો હતો, તે આંદ્રે, કાંઇ બાનવર કે દરદી નહોતો. એ ઉલટો એક ગોરો, દેખાવડો, સહુકાંઈ

* પીએર લોડી નામના એક ફ્રેન્ચ લેખકની ડ્રીસેચેન્ટેઝ નામની નવલકથામાંથી આ પત્રોનું ખાખાંતર કરવામાં આવ્યું છે. જનાનાના જીવમયી ત્રાસેલી અને ફ્રેન્ચ વિદ્વાના સંસ્કાર પામેલી એક તુર્કીશ બાલા એક ફ્રેન્ચ લેખકને આ પત્રો લખે છે.

લરેલી મીઠી-રીતલાતવાળો સરદાર હતો. અને હું તેને ચાહી શકતો. શરૂઆતમાં જોરજુલમથી માથે બેસાડેલા માલીક તરીકે હું તેને શાપ દેતી, પણ હવે તેની તરફ હું જરાપણ ધિક્કાર રાખતી નથી. છતાં, પ્રેમ-એ સમજે છે તેવો પ્રેમ હું કબુલ કરી શકું નહિં. એનો પ્રેમ કે જે માત્ર એક વાસનાજ હોઈ, મારા દીલની માલેકી. મેળવવા તરફ આટલો બેદરકાર હતો.

અમો મુસલમાનોમાં, તમો બહોણે કે એકજ ઘરમાં ચોરત મરદો એક બીજાથી કેટલા અલગ રહે છે. એ ધીમે ધીમે જતું રહે છે તે ખરું, અને હું પણ એવી કેટલીક નસીબવાળી ચોરતો બાણું છું કે જેઓ પોતાની જાંઘળી ખરેખર પોતાના ખાવિંદ સાથેજ ગાળે છે. પણ અમ્હારા જેવાં સજ્જત રીતે મલાજો પાળનારાં બુનાં કુટુંબોમાં તેમ નથી. ત્યાં તો 'હિરમ' કે જ્યાં અમારે રહેવું જોઈએ, અને 'મેલા-મલીક' કે જ્યાં મરદો—અમ્હારા માલીક રહે, એ બન્ને તફત જુદાં ઘર જેટલાંજ અલગ હોય છે. ત્યારે હું, અમ્હારાં વિશાળ બાદશાહી જનાનામાં, મ્હારા સાસુ, બે નણંદ, અને હુન્દીની એક દુદાને નામની દૂરની તરૂણ જહેનની સાથે રહેતી હતી. એ જહેન ઘણી ખુબસુરત હતી. અલાબાસ્ટરના જેવો ગૌરવર્ણ, હીનાથી રંગેલા ચળકાટ ભારતા તેના વાળ, સમુદ્ર તરંગથી ભુરી ભમક ભારતી ત્હેની આંખો, અને તેની કીકીતું તેજ—એ બધું એવું હતું કે તેની સાથે કદી નજર પણ મેળવી શકાય નહિં.

હમદી એક પૂરો દીકરો હતો, અને તેની ચોરતને કોઈ ચીજની ઉણપ નહોતી. મને એક બુના મ્હોટા મહેલનો આજો લાગ આપવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં મારે એકલીને માટે બુની ટર્કીશ રીતે સણગારેલા ચાર વિશાળ ખંડ હતા, કે જ્યાં હું મ્હારો દુઃખી કંટાળાલરેલો વખત કાઢતી; પણ મારા સુવાના ચોરડા માટે ફરનીચર પેરીસથી આવ્યું હતું—અને તેજ મુજબ મારા ખાનગી બેસવાના ચોરડાને માટે પણ. આ ચોરડામાં મને મ્હારી ચોપડીઓ લઈ જવાની છુટ આપવામાં આવી હતી. અરે! મને યાદ છે કે અહીંયા સુંદર રીતે પાક્કીશ કીધેલી ન્હાનકડી કબાટોમાં આ ચોપડીઓ ગોઠવતાં મને નીચેના વિચારો આવતાં કેટલું બધું દુઃખ લાગ્યું હતું કે જ્યાં મ્હારી ચોરત તરીકેની જાંઘળી હમણાંજ શરૂ થઈ હતી, ત્યાંજ તે આખરે પૂરી થવાની હતી. અને જે કોઈ ચીજની હું આશા કરી શકું, તે સઘળી મને અત્યારે આપી દેવામાં આવી હતી તેટલીજ હતી. ત્યારે, લગ્ન તે આજ—ચુંબનો, આલીંગનો કે જે કદી પણ મ્હારા આત્માને સ્પર્શી શકે નહી,—એકાંતના, (Solitude) ખંધીખાનાના લાંબા કલાકો—કોઈ પણ હેતુ કે રસ વિનાના—અને ત્યારપછી તે બીજા કલાકો કે જ્યારે મારે એક પૂતળીનો લાગ લજવવોજ જોઈએ!

મારો ખાનગી બેસવાનો ચોરડો વધુ સુંખરૂપ કરી ત્યાં હમદીને તેનો પુરસદનો વખત ગાળવા સમજાવવાને મેં મહેનત કરી હતી. હું છાપાઓ વાંચતી, મ્હેલ તથા

લશ્કરને વિષે વાતો કરતી, તેને જે બાળકમાં રસ પડે તે શોધી કાઢી તે વિષે બોલવા હું કોશિશ કરતી. પણ નહીં; એ તેના બાપદાદાથી વારસામાં મળેલા વિચારોમાં ખલલ કરતું એ હું સારી રીતે જાણતી. તે કહેતો “આ સઘળું સેલામલીકમાં મરદો સાથે વાત કરવા માટે ઠીક છે.” મારી પાસે તો તે માત્ર સૌંદર્ય અને ઈશ્ક માંગતો અને એ પણ તે એટલું બધું માંગતો—ધણું જ માંગતો.

આવો પ્રેમ આપી શકે એવી તો એક દુર્દાનેજ હતી. અમ્હારા કુટુંબમાં સર્વે તેનું લાલિત્ય વખાણતા. તે નાચતી વાંસળી વગાડતી, કવચીત્ર બોલતી, હંમેશા હાલતી અને તેનું હાસ્ય, કે જે તેના અણીયાલા દાંત દેખાડતું, તે એકી વખતે આશાજનક અને ઘાતકી લાગતું.

વારંવાર તે મ્હારે ત્યાં આવતી—પોતેજ કહેતી તેમ—મ્હારો વખત નવ્ય તેટલા માટેજ. અરે! મ્હારી ચોપડીઓ, મ્હારો પીયાનો, મ્હારી નોટ પુકો મ્હારા કાગળો તરફ એનો કંઈ ધિક્કાર! તે હંમેશાં એ સઘળાથી દૂર એક ટકીશ રીતે સણગારેલા ખંડમાં મને ઘસડી જતી અને એક કોચ પર લાંબી થઇ, બીડીઓ ફુંકતી એક અરીસા સાથે રમ્યાં કરતી. તે પરણેલી હતી, તરૂણ હતી, એટલે મને લાગ્યું કે હું તેને મ્હારું દુઃખ કહી શકોશ. પણ તેણે પોતાની પાણીદાર આંખો ખોલી, ખડખડાટ હસી પડી, કહ્યું “તને શેની ફરીયાદ હોઈ શકે? તું તરૂણ છે, યુબસુરત છે, અને તું પ્યાર કરી શકે એવો તને ખાવિંદ છે!” “ના” મેં કહ્યું, “તે મ્હારો નથી, કારણકે મને તેના મતની, તેના વિચારોની જરા પણ ખબર નથી—” તેના વિચાર સાથે હવે શું કામ છે? તે ત્હારોજ છે ત્હારો એકલીનોજ” આ છેલ્લા શબ્દોની સાથે તેણે આંખોથી કંઈક દુઃખ ધારો કીધો.

હુમદીની માને માટે એક ખર્ચ દુઃખ તો એ હતું કે લગ્ન પછી વર્ષની આખરે મને બાળક નહોતું. તેણી કહેતી કે ખરેખર મને કોઈની નજર લાગી છે. પણ આવી કડવી નજર બહુથી દૂર કરવા માટે પ્રખ્યાત થયેલા દરવીશો કે મસજીદો કે આરાઓ પાસે મને લઈ જવા દેવાની મેં સાફ ના પાડી. બાળક! ના, મને બાળક જોઈતું નહોતું. જો કમનસીબે અમને એક નાનો છોકરી થઇ તો હું તેને કેવી રીતે ઉછેરત? અમારા પૂર્વની રીતે, દુર્દાનેની માફક જાણે કે જીંદગીમાં ગાયનો, આલિંગનો, ચુંબનો સિવાય બીજો કોઈ હેતુજ નહિં હોય તેમ? અથવા હમારી માફક ઝીંબળ, મેલક, અને મારી માફક, નિર્દયપણે અમારા દુઃખોને આધીન કરવા?

હું જાણું છું કે હમારું દુઃખ અનિવાર્ય છે તે તમો જોઈ શકો છો. અમે અને બેશક હમારા પછી તરતજ આવનારી સર્વે, માત્ર પગથીઓજ છીએ—અને એ પગથીઓ ચઢીનેજ છુટા થવાને મુસલમાન આસ્તોને માટે નિર્મીણ થયેલું છે. પણ મ્હારા લોહીનું એક ન્હાતું પ્રાણી કે જેને હું મારા હાથમાં ઝોલાં ખવાડી રમાડું, તેને આ આત્મભોગને માટે નહિ થયેલી જીંદગી માટે જન્મ આપવાને મને મારામાં હીમત ન લાગી.

આ વખતે, હુમદીને, પરદેશમાં કોઈ એલચી ખાતામાં સારી જગ્યા મેળવવાનો મજબુત ધરાદો હતો. તેણે મને વચન આપ્યું કે ‘હું’ તને મારી સાથે લઈ જઈશ, અને ત્યાં તું પશ્ચિમની ઓરતોની માફક રહેશે. આપણા વીચેનાના એલચીની ઓરતની માફક અથવા તો સ્વીડનમાંની શાહઝાદી એમીનાની માફક.’ ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે પછી ત્યાં અમારા ન્હાનકડા ઘરમાં અમો એકલાજ હોવાથી, અમ્હારી ઝીંદગી જરૂર ઘણી ગાઢી થશે. અને મેં એમ પણ ધાર્યું કે પરદેશમાં એક ભણેલી, સંસ્કારી, સર્વે ચીજોથી માહીતગાર એવી ઓરતના ખાવિંદ હોવાથી તે પોતાને સુખી માનશે. કદાચ તે મારે માટે મગરૂર પણ થશે.

અને એ સઘળું સમજવાને હું કેવી ઉઘોગી થઈ ગઈ! ક્રાન્સના મોટા રીબુઓ, ત્યાંના સરસ છાપાઓ, ત્યાંની નવલકથાઓ, નાટકો વગેરે મેં સઘળું વાંચ્યું અને ત્યારથીજ આંદો, હું તમને ખરેખરી રીતે ઉંડાણથી સમજવા લાગી. હું એક ન્હાની છોકરી હતી ત્યારે મેં મજે અને અમારા પૂર્વના દેશો વિષેની તમારી ચોપડીઓમાંની કેટલીક મેં વાંચી હતી. પણ મારી ઝીંદગીના આ અરસામાં મેં તે ફરીથી વાંચી, અને હું સંપૂર્ણ રીતે સમજી કે શા માટે અમારે મુસલમાન ઓરતોએ તમારો ખાસ ઉપકાર માનવાનો છે—અને શા માટે હમો બીજા ઘણાઓના કરતાં તમને વધારે ચાહીએ છીએ, એટલાજ માટે કે તમારી ઇસલામી ધર્મ વિષે સાચી તથા ઉંડી સમજને લીધે અમો તમારી સાથે કાંઈક ગાઢા આધ્યાત્મિક સંબંધથી જોડાયેલા છીએ. અરે! અમ્હારો ઇસ્લામ, જૂઠો થઈ ગયેલો નહિ સમજાયેલો ઇસ્લામ, છતાં અમો તેને કેવી વફાદારીથી વળગી રહ્યાં છીએ, કારણ કે અમ્હારો ધર્મ એ કોઈ અમ્હારા હુખતું કારણ નથી! અમારો પયગમ્બર, જે ખોટો આત્મલોભ અમારા ઉપર નાખવામાં આવેલો છે તેને આધીન થવાનું એણે કંઈ ફરમાવ્યું નથી! ખુરખો, કે જે તેણે અમને પહેલવહેલો આપ્યો, તે અમ્હારા બચાવ માટે હતો, નહિ કે એક ગુલામગીરીની નીશાની થવા માટે. કદી પણ અમો માત્ર અમારા માલીકની મોજ શોખના રમકડા થઈએ એમ તેણે ઇચ્છ્યું નહિ હોય. તે પહરેજગાર ઇમામ કે જેણે અમને અમારી પવિત્ર કીતાબ પઢાવી છે તેણે અમને એમ સાફ કહેલું છે. આરૂં તમો, પણ એમજ કહો; ફરાનના નામને ખાતર, અમો હુખીઆના વેરને ખાતર અરે, અમો તમને ચાહીએ છીએ તો અમારા પ્રેમને ખાતર—એમજ કહો.

તમારી પૂર્વે વિષેની ચોપડીઓ પછી મેં બીજી સઘળી પણ વાંચી તેનાં પાનાઓનાં દરેક પર આસુંતું દીપું પડ્યું છે. લોકોને પ્રિય થઈ પડેલા લેખકો લખતી વખતે, શું તેઓ જે આત્માની અનંત વિવિધતામાં તેમના વિચારો જઈ પડવાના છે તેનો વિચાર કરતા હશે? પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ કે જેઓ તે દુનિયાં જૂએ છે, તેમાંજ પોતાની જીંદગી ગુજારે છે, તેઓના ઉપર લેખકે કરેલી અસર બેશક બહુ ઉંડી નહિ ઉતરતી હોય—પણ અમો, સદાને માટે અનાનામાં પુરાઈ રહેલીઓને માટે તો, જે દુનિયા હંમેશા સુધી અભણી રહેવાની છે, તેનું પ્રતિબિંબ દેખાડનાર અરીસો

ધરનારા તમેજ છો. અને તમારે લીધેજ અમે તે જોઈ શકીએ છીએ. તમારે લીધેજ અમે તેનો સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ. તેમાં જીવી શકીએ છીએ. જે લેખક અમને ખ્યારો છે તે અમારું પોતાનું એક જાગ બની નત્યછે તે તમો સમજી શકતા નથી ? હુનિયાપર બધે હું તમારી પાછળ પાછળ આવી છું; તમારે વિષે જોલતા છાપાઓની કાપલીઓથી મેં મારાં આલબમો ભરી નાંખ્યા છે. તમારે વીધે કહેવાની ઘણીએક ખરાબ વાતો મેં સાંભળી છે પણ મેં તે કદી માની નથી. તમને મળ્યા પહેલાં ઘણા વખત પર તમો કેવા હશે તેનો મને ખરાબ ખ્યાલ હતો. અને છેલ્લાં બ્યારે તમારી ઓળખાણ થઈ—પણ તે પહેલાંજ હું તમને ઓળખતી હતી—ત્યારે તમોએ મને તમારી છબીઓ આપી, પણ આંદ્રે, ઘણા વખત થયાં તે સઘળી મારી પાસે એક સાદીનની કોથળીમાં એક છુપા આનામાં પડી હતી.....અને આ એકરાર પછી, તમે મને ફરીથી મળવા માંગ્યો ? ના, નહીંજ; આ ચીજો તો માત્ર જે દોસ્તને ફરીથી કદી જોવાનો નહીંજ હોય તેને એકલાનેજ કહી શકાય.

મારા ખુદા, મહારા લગ્નની ટુંકી કથા, હું તેનાથી કેટલી દૂર ચાલી ગઈ !..... હું ધારૂં છું કે મારા લગ્નની મોટી મેજબાની પછીના શીયાળા સુધી હું આવી પહોંચી હતી. આ વર્ષે શીયાળો બહુ લાંબો હતો અને રેતાંબુલ તો બે મહીના સુધી બરફથી ઢંકાયેલું હતું. હું ઘણી શીકી પડી ગઈ હતી—સુકાઈ ગઈ હતી. હમદીનાં મા, એમીરે હાનુમ ઘણા વખત થયાં સમજી ગયાં હતાં કે હું સુખી નહોતી. મને લાગે છે કે તેઓ મને આમ શીકી જોઈ ફીકરમાં પડી ગયાં હતાં, કારણ કે એક દિવસે હકીમોને જોલાવવામાં આવ્યા અને તેમની સલાહ મુજબ, મને બે માસ ટાપુઓ પર હવાફેર કરવા મોકલી દીધા. અહીં તમારી દોસ્ત ઝીનેબ અને મલેક પણ કેટલોક વખત થયાં આવી રહ્યાં હતાં.

અમારા ટાપુ અને ત્યાંની વસંતની મધુરતા તો તમો સારી રીતે જાણો છો. ત્યાંની હવામાં જીંદગીનો ખ્યાર-ખ્યારનો પણ ખ્યાર સ્પુરે છે. આ નિર્મળ હવામાં સુંદર સુગંધીદાર પાંખનો નીચે મારામાં નવું જીવન આવવા લાગ્યું. મહારી ઓસ્ત તરીકેની જીંદગીની દુઃખદ યાદો, તેના જોડા સૂરો-એ બધું પ્રેમની નાજુક વાસનામાં શમી ગયું.

મહારા ખાલિંદ પાસે આટલી ગુંચવાડાભરેલ અને આટલી મીઠી થવાને માટે હું મને ઘેડી ગણવા લાગી. આ હવા, આ એપ્રિલથી હું તદ્દન ફેરવાઈ ગઈ હતી. સાંજની સુંદર ચાંદનીમાં મહારા બંગાલાના સુંદર બાગમાં હું એકલી ફરતી. અને ત્યારે મારા હમદી પાસેજ તેનો હાથ મારી કમર પર રાખી તેની માત્ર એક પ્રેમાળ કામીની થઈ રહેવાની ઇચ્છા સિવાય મને બીજી ઇચ્છા નહોતી—બીજું સ્વપ્ન નહોતું. જે સુખનો હું આપી શકી નહોતી તે માટેની દલગીરી, જે આલિંગનો મને ઠંટાળો આપતાં તે માટેની તીવ્ર આતુરતા હું હવે અનુભવવા લાગી.

નકો કરેલી મુદત પહેલાં કોઈને ખબર આપ્યા વગર માત્ર મ્હારી જાંદીઓને લઈને હું એકલી સ્તાંબુલ ખાતે ઉપડી. જે વ્હાણમાં હું નીકળી હતી તેને કોઈક અડચણોની લીધે ખોટી થવું પડ્યું અને તેથી છેક રાતના કીનારે આવી પહોંચ્યું—અને તમે જાણો છો કે અમો મુસલમાન એરતોને સુર્યાસ્ત પછી બહાર રહેવાનો હક નથી. હું રાતના લગભગ નવ વાગ્યા હતા ત્યારે ગુપચુપ અમારા મહેલમાં દાખલ થઈ. આ વખતે, હમદી, હમેશ મૂજબ સેલામદીકમાં તેના બાપ તથા દેસ્તો સાથે હોવો જોઈએ. મ્હારા સાસુ તો બેશક, કુરાન પઢવામાં મશગૂલ હોવાં જોઈએ. અને મારી પીનાઈ તો કોઈ હુશીયાર બોલી પાસે પોતાનું લવિથ્ય કહેવડાવતી હોવી જોઈએ.

આમ વિચાર કરતી હું સીધી મારા ઘર તરફ ચાલી—અને મ્હારા એરડામાં દાખલ થતાં જ દૂદાનેને મારા ખાવિંદના આલિંગનમાં જોઈ.

તમે કહેશો આંદ્રે, કે આતો બહુ સાધારણ વાત છે, પશ્ચિમમાં આવા બનાવ તો રોજ બને છે. અને મેં પણ આ સર્વે લખ્યું છે તે માત્ર હવે પછી જે કાંઈ લખવાનું છે તેને માટેજ.

(અપૂર્ણ.)

મનુ મર્યાન્ડ.

પુસ્તક પરિચય.

ઇંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:—લેખક સ્વ. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા. પાનાં ૩૮૨, કીંમત ૧—૪-૦.

“ઇંગ્રેજ લોકની સ્હકતી શી રીતે થઈ તે વાતોનુંજ વર્ણન” કરવા માટે સ્વ. નવલરામે, શરૂઆતથી માંડીને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રકરણોમાં “ગુજરાત શાળાપત્ર”માં આપવા માંડ્યો હતો, પરંતુ કાળના અંતિમ અંતરાયથી તેઓ પહેલાં જ્યોર્જના રાજ્યથી આગળ વધી શક્યા ન હતા. “નવલરામભાઈ જેવા સમર્થ પંડિત અને સાક્ષર એમની ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ શૈલી અને શક્તિના પરિપાકના છેલ્લા દાયકામાં પૂરી હોંશ અને કર્તાવ્યબુદ્ધિથી રચવા માંડેલી આ કૃતિ”નો ગુજરાત શાળાપત્રની ક્ષયલોમાંથી ઉદ્ધાર કરી ગુજરાત સમક્ષ તે મૂકવા માટે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની ભંડોળ કમિટિનો અને ખાસ કરીને પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનો આભાર માનવાનો છે. ગુજરાતના એક પૂજ્ય સાક્ષરની લેખમાલા પહેલીજ વાર પુસ્તકના આકારે પ્રસિદ્ધ થાય અને તે પણ એક સમર્થ વિદ્વાનને હાથે જ એ ગુજરાતનું મોટું સદ્લાભ છે.

ઇએન્ને સ્વાતંત્ર્યદેવીના પૂજકો છે અને ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ એ સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ છે. આથી એ દેશનો ઇતિહાસ, રાજાઓની કારકીર્દીના વર્ણન તરીકે નહિ પણ પ્રજાની ઉન્નતિની કથા રૂપે જ લખાવો જોઈએ અને સ્વ. નવલરામે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જ આ પુસ્તક રચ્યું છે એથી તેની કિંમતમાં ઘણું વધારો થાય છે.

ઇંગ્લંડ લેખકની જન્મભૂમિ નથી તેથી મેંકોલે અને ગ્રીનના જેવા સ્વદેશાભિમાની ઉત્સાહથી તેઓ આ ઇતિહાસ ન લખે ન લખી શકે, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સત્તરમા સૈકડા સુધીનાં પ્રકરણો વાંચતાં તો અમને એમ લાગ્યું કે લેખક પોતાનું પ્રતીકીય દૃષ્ટિબિન્દુ પણ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. લોકોની દૃષ્ટિથી તેમણે રસદાર હકીકત ઘણી આપી છે; પણ લ્યુથરનો ધર્મોદ્ધાર કે જોનનો મેગ્નાચાર્ટ, વૉલેસનો પરાજય અને બ્રુસનો વિજય — એવા સ્મરણીય પ્રસંગો ઓલખતાં, નથી લેખકનો જુસ્સો ઉભરાતો કે નથી તેમની કલમ ઉછળતી. મીલ અને સ્પેન્સર જે યુગને ખાસ પ્રિય હતા તેના લેખક શાલુપણે વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ સમજાવતા હોય એવી રીતે કેમ લખે છે એ અમને સમજાયું નહિ.

પણ “સત્તરમા સદાના પૂર્વાર્ધનો ઇતિહાસ લખતાં લખતાં એમની કલમ એમણે કલ્પેદી મર્યાદાઓ અવગણીને સ્વચ્છંદે વર્તી છે” બહેકે કુદ્ર લેખકોની કૃત્રિમ સીમાઓ તોડી લેખક “પીટીશન ઓફ રાઇટ્સ” અને “સીવીલ વૉર”નાં વીરનાટકમાં પૂરજો-સથી ઝંપલાવે છે. રાજા અને પાર્લામેન્ટ વચ્ચે લાંબો કલહ અને તેનો દારૂણ અંત વર્ણવતાં લેખકે નથી રાખ્યું પ્રકરણોનું માપ કે નથી દાખવી ઉત્સાહની મણા! પ્રો. બજવંતરાયે આ ઉત્તમ ભાગ ઉપર-ઘણી સંભાળથી પણ-જરા રંદો ફેરવ્યો છે એ અમને ઘણું હુર્ભાગ્ય લાગે છે.

આ રસિક પ્રકરણોમાંથી કેટલાક જુસ્સાદાર નમુના અમે વાચકો આગળ રજુ કરીશું. પિમ વગેરે પાર્લામેન્ટના આગેવાનો ઉપર રાજાએ ધસારો કર્યો પણ નિષ્ફળ થઈ “શ્રીકે મોંઘ પાછો વળ્યો” તે પ્રસંગે લેખક લખે છે કે:—

બસ! બહુ થયું! અધર્મની પરિસીમા આવી. પ્રભુએ બહુ ખચ્યું, રાજાની ધડી ભરાઈ ચૂકી. અને પ્રભુએ ધીરજ છોડી મર્યાદા મૂકી “શું તું અમારા વીરબાલકોને મારવા ધારે છે?” એમ સીમ પાડી સમસ્ત પ્રભુ ઝાંકીને વિકરાળ સિ હણી પડે ૪૫ હજી થઈ; ને તેના અગ્નિરૂપ વિકરાળ ડોળા જોઈને જ રાજા તાકાળ નાંડો. નાંડો તે પાછો રાજ્યગરમાં આવવા પાગ્યો જ નહિ, શિવાય કે તે કાળે દિવસે કે જ્યારે મહોન્મત વિગ્થી શૂર જોદાઓએ પકડી આણી એના કૃતકર્મોના જવાબ મહા બચકર રીતે લીધા.

સ્વતંત્રતાના રણસંઘામમાં જીવનનું અર્પણ કરનાર હુમ્પડન અને પિમ વિષે લેખક લખે છે કે:—

હે હુમ્પડન! હે પિમ! તમે તો અમર કીર્તિ સ પાદન કરી મુખમાં ચૂતા છો! તમારી જન્મભૂમિને તમે સ્વતંત્રતાનું અમૂલ્ય મુખ આમ આપી ગયા છો. તે સંભારી અહોનિશ તમે તમને આશીર્વાદ દે છે; રે, તમે મુવા નથી પણ યશસ્વી દેહે આખી દુનિયામાં સર્વકાય જીવતાજ છો! તો પણ તમારું પરલોકગમન મોંઘતાં ઇતિહાસની ગંભીર કલમ પણ આચકો ખાઇ અટકી પડે છે, અને હાડાઈનું ઉપસંહાર ૩૫ વર્ણન

કરવાની ઉતાવળમાં પણ તેને કંઈ થોભી તેમારા ગુણાનુવાદ ગાયા વિના કળ વળતી નથી. વાંચનાર, તું પણ એક ક્ષણ થોભ અને આ પરમ પવિત્ર શરવિરોની કબર ઉપર બે ચાર આંસુ પાડ. એ આંસુ મહા પતિતપાવન છે અને સુકલ્લતા હો !

હવે, વધારે લખી આ સુંદર શબ્દોની અસર ભૂસવા અમે ઈચ્છતા નથી. આ ગ્રંથ ઘણી રસિક અને સરળ ભાષામાં લખાયો છે અને તે ધ્યાનથી વાંચવા અમે સર્વ ગુર્જરબંધુઓને વિનંતિ કરીએ છીએ.

વડોદરા રાજ્યમાં કેલવણી (અંગ્રેજીમાં). લેખક રા. ઠાકોરલાલ રણુછોડલાલ પંડ્યા બી. એસ. સી. (મુંબાઈ) એ. એમ. પી. એચ. ડી. (કોલંબીયા, અમેરીકા,) પાના ૧૭૯.

સુધરેલા દેશોના ઇતિહાસમાંથી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું કોઈ એક સાધન હમેશાં જડી આવતું હોય તો તે કેલવણી છે. તેમ આપણા દેશમાં પણ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે જો કોઈ વિષય ઉપર વધારેમાં વધારે એકમત હોય તો તે કેલવણીના વિકાસનો છે. મતભેદ ક્ષત વિકાસની ગતિ વિરોધ છે. પ્રજા કહે છે કે હાલ કેલવણીનો વિકાસ કીડીને વેગે વધે છે અને તે વીજળીક ત્વરાથી વધારી મૂકવા માટે આંપતા ઉપાયો લેવા જોઈએ. રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ કહે છે કે હિન્દ જેવા પછાત દેશમાં આથી વધારે વિકાસ અશક્ય છે—ઠવચિત્ અયોગ્ય પણ છે. આ ચર્ચામાં હિન્દની બહારનાં રાજ્યોના કેલવણીના ઇતિહાસ વ્યર્થ ગણવામાં છે કારણ કે હિન્દની કક્ષા તે દેશોથી ઉતરતી મનાય છે. પરંતુ હિન્દની જ જમીન ઉપર રાજ્ય કરતા અને, હિન્દનીજ વસ્તીથી ભરેલાં દેશી રાજ્યો સાથે હિન્દની સરખામણી ઘણા ન્યાયપૂર્વક કરે શકાય. ડૉક્ટર પંડ્યાએ “વડોદરા રાજ્યમાં કેલવણી” વિષે બહાર પાડેલા ઇંગ્રેજી પુસ્તકથી આ સરખામણી કરવાની આપણને ઘણી સારી તક મળે છે.

ડૉ. પંડ્યાએ પહેલા પ્રકરણમાં વેદના વખતથી માંડીને લોર્ડ કર્ઝનના જાણીતા યુનિવર્સિટી એક્ટ સુધી હિન્દનો કેલવણીનો ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે. બીજા પ્રકરણથી લેખક પોતાનો પ્રસ્તુત વિષય હાથ ધરે છે અને ત્યાંજ છેલ્લે વડોદરામાં પ્રચલિત ફરજિયાત કેલવણીની હકીકત આપી છે. મી. ગોખલેએ ઈ. સ. ૧૯૧૦માં હિન્દમાં ફરજિયાત કેલવણીનો પ્રચાર કરવા વિષે નરમમાં નરમ બીલ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યું ત્યારે હિન્દને નાલાયકાવનું સર્ટીફિકેટ અમલદારો તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. પણ આપણને જાણીને આશ્ચર્ય થયે કે છેલ્લી સત્તર વર્ષ પૂર્વે—સન ૧૮૯૩માં અમરેલી શહેર અને છેલ્લાં ફરતાં ૯ ગામો માટે પ્રયોગની ખાતર કેલવણી ફરજિયાત કરવામાં આવો હતો ! પ્રયોગ સફળ થયો અને રાજ્યના કેટલાક ભાગને સન ૧૯૦૬માં અને બાકીના ભાગને ૧૯૦૭માં ફરજિયાત કેલવણીનો કાયદો લાગુ પાડવામાં આવ્યો. એક ગામડું આ કેલવણી માટે લાયક છે કારણ કે ત્યાં “ગાયકવાડી” રાજ્ય ચાલે છે; છેલ્લી જોડાનેક આવેલું બીજું ગામડું તે કેલવણી માટે નાલાયક છે કારણ કે ત્યાં યુની-અન જોડેનો સ્વતંત્ર વિજયી વાવટો ફરકે છે

કેલવણી ફરજિયાત કરી સર સયાણરાવે સુધરેલા દેશોની સરખામણીમાં પોતાના રાજ્યને કેટલે ઉંચે મૂક્યું છે તે નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાશે.

દર સેંકડે પ્રાથમિક કેલવણી
મેળવનારના ટકા.

પ્રાથમિક કેલવણી
ઉપર દરેક જણ દીઠ અર્થ.

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ	૧૯-૮	૧૨ રૂપીઆ
ઇંગ્લેન્ડ	૧૮-૦	૭ ૧/૨ "
સ્કોટલેન્ડ	૧૬-૪	૭ "
જર્મની	૧૬-૪	૭ "
જાપાન	૧૧-૦	
રશીયા	૫-૦	
ગ્રીલીપાઇન્સ	૫-૦	
વડોદરા	૮-૧	૩
હિન્દ	૧-૮	૨ ૧/૨
	(સન ૧૯૧૩-૧૪ માં ૧૦-૯)	(સન ૧૯૧૨-૩ માં ૩)

નિશાળે જઈ શકે એ વયના છોકરાઓ અને છોકરીઓના કેટલા ટકા જુદાં જુદાં રાજ્યમાં નિશાળે જાય છે તે વિષે નીચેના આંકડા ૧૯૧૩-૧૪ ના વડોદરાના કેલવણીખાતાના રીપોર્ટમાંથી લેવામાં આવ્યા છે.

દર સેંકડે નિશાળની વયના
છોકરાઓમાંથી નિશાળે
લજ્જતા છોકરાઓના
ટકા.

દર સેંકડે નિશાળની
વયની છોકરીઓમાંથી
નિશાળે જતી છોકરી-
ઓના ટકા.

વડોદરા ૧૯૧૩-૧૪	૮૫	૭૮
બ્રહ્મદેશ "	૪૩	૧૧
મુઝાઇ "	૪૦	૮
મદ્રાસ "	૩૯	૮
બંગાલા ૧૯૧૦-૧૧	૩૨	૪
સંયુક્ત પ્રાંતો "	૧૬	૧

આ આંકડા ખરેખર હૃદયલેદક છે. સુધરેલા દેશો તો શું પણ વડોદરા રાજ્યની સરખામણીમાં પણ આપણો કંઈ હીસાબ નથી. બ્રીટીશ સરકાર વાર્ષિક અને પંચ-વાર્ષિક રીપોર્ટમાં ગમે તેટલી જાતના આંકડા ઉપજાવે અને પાછલાં વર્ષના પ્રમાણમાં જરા આગળ વધવા માટે ગમે તેટલી સાળાશી માને તેથી આ આંકડાનો ધ્યાન જરા પણ રૂઆતો નથી. ત્યેનો તો ઉપાય એકજ છે અને તે ફરજિયાત કેલવણી. વડોદરા

શાન્ત શીળો પ્રકાશ વર્ષાવરો—એ તો આપણા વરોવૃદ્ધ તપસ્વીજ કરી શકે. હોમનું જીવનચરિત્ર એ આ ઉચ્ચ તપનો—યોગનો ઇતિહાસ છે અને હોમનું મનન કરી જીવનને સોહાવવા અમે યુવકોને સૂચના કરીએ છીએ.

હિન્દને માટે સ્વરાજ્ય.

જેમ વ્યક્તિના વિકાસ માટે સ્વાતંત્ર્ય જરૂરનું છે તેમ પ્રજાની ઉન્નતિ માટે સ્વરાજ્ય આવશ્યક છે. છતાં વીસમા શતકની શરૂઆત પહેલાં દેશમાં એટલો અધિકાર હતો કે “સ્વરાજ્ય” શબ્દ આપણે હૃદયમાં જડ્યો નથી કે હોટે ઉત્તાર્યો નથી. નવા શૈકષ્યે હિન્દને આત્મભાન કરાવ્યું—તે ણીજી પ્રજાએને હાંટવાનો માલ નથી તેમ ભૂગોળનો માત્ર આકાર નથી પણ ભૂતકાળની મહત્તાવાળો, લવિષ્યની મહેત્તાવાળો અને હાલ શક્તિ અને સ્વાભિમાનથી ઉછળતો રાષ્ટ્ર છે એમ ત્હને સમજાવ્યું. તેથી જ થોડા વર્ષમાં સ્વરાજ્યની માગણીનો ઘોષ ગાજ્યો અને તેથીજ હિન્દના દાદાએ ૧૯૦૬ માં બુની કાંગ્રેસને સ્વરાજ્યનો નવો મંત્ર આપ્યો.

આમ છતાં આજ સુધી આપણે સ્વરાજ્યની ઝંખના જ કરી છે, તેની હિંમતનેર માગણી કરી નથી. આવી માગણી ઘણા વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં કરવાની સૂચના આપણા વ્યોમવૃદ્ધ મિત્ર સર વીલીયમ વંડરબર્ને થોડા માસ ઉપર કરી હતી—જે કે તેને આપણા અહીંયાના આગેવાનોએ જોઈએ તેવો આવકાર આપ્યો નથી. એક જ પ્રભાવશાલી વ્યક્તિ-જેણે હિન્દના રાજકીય જીવનમાં ગયા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી જોત-જોતામાં ઘણી ઉંચી પદવી સંપાદન કરી છે—તેણે પદ્ધતિસર હીલચાલ તે સંજ્ઞામાં ચલાવી છે. મીસીસ એની ખીસાન્ટે સંયુક્ત પ્રાન્તોની પ્રાન્તિક પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે જે જુસ્સાદાર ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં સ્વરાજ્યની આછી રૂપરેખા દેખણે દોરી હતી; અને પછીથી “હિન્દ માટે સ્વરાજ્ય” એ વિષે ઇંગ્રેજીમાં એક પેરફેલેટ્ડ પ્હાર પાડી તેણે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. લગાઇના સમયમાં આ ચર્ચા કરવાની ચોગ્યતા વિષે તે જણાવે છે કે સામાન્ય રાજકીય હીલચાલ હાલ જાંઘ થવાથી આપણે અંતિમ સાધ્યની સાંગોપાંગ રચના શાન્તિથી કરી શકીએ. આખા દેશના ખૂણ આધાર રૂપે તે ગામડાને લગે છે અને તેથી ગામપંચાયતથી તે સ્વરાજ્યના તંત્રની શરૂઆત કરે છે. તેના જેટલાજ સ્વતંત્ર પાયા ઉપર રચાયેલા તાલુકા અને જિલ્લાનાં બોર્ડ, ઇલાકા માટે ઇન્ડાના ધોરણ ઉપર “પ્રાન્તિક પાર્લામેન્ટ” અને આખા દેશ માટે તેજ પ્રમાણે “રાષ્ટ્રીય પાર્લામેન્ટ”—આ મીસીસ ખીસાન્ટની સ્વરાજ્યની ભાવના છે. પોતાના લેખની અંતમાં તે આ જુસ્સાદાર વાક્યો લખે છે:—

હમેજે ૧ × + ૨૦ હંમે જોઈ શકતા નથી કે જેમ હંમને લાગે તેમ હંમનાર હિન્દી બાધ્યો-
ને પણ સાચે ? હંમનાર પોતાના દેશમાં પરદેશી માફક રહેડું, પરાજ્યની મહેબબાનીથી મળેલા દુકા
લોગવવા, હંમની હવકાદ હંમેશાં માની લેવામાં આવે, હંમની શકિતઓ પારકાના તાબવામાં તોળાય-

* ન્યુ ઇન્ડિયા પોલીટીકલ પેમ્ફ્લેટ નં. ૨

રાજ્યમાં ખીજી અગત્યની સંસ્થા હોની ફરતી તેમજ સ્થાનિક પુસ્તકશાળાઓની છે અને તે ફરજિયાત કેલવણીથી ઘણી આવશ્યક બની હતી. સન ૧૯૦૮-૦૯ માં રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની રકમ પુસ્તકશાળાઓના વિકાસ માટે આપવામાં આવી હતી તે પછી હોતું એક જુદું ખાતું ઉઘાડવામાં આવ્યું છે. સન ૧૯૧૩-૧૪ ના કેલવણીના રીપોર્ટ પ્રમાણે હાલ કુલ ૩૬૨ પુસ્તકશાળાઓ છે.

“ડીપ્રેસ કલંસીસ” ની કેલવણી માટે વડોદરા રાજ્યે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા છે. ત્રણચાર સભાઓ ભરી આખું વર્ષ ઉઘતાં આપણું લોકલ બોર્ડને શરણે તેઓ નથી. લગભગ પોણા બે લાખની કુલ વસ્તીમાંથી લગભગ ૧૬ હજાર જણ બદકે સેકડે ૯ ટકા જેટલી એ વસ્તી નિશાળે ભણે છે.

આ પ્રમાણે ઔદ્યોગિક કેલવણી, સ્ત્રી કેલવણી, ક્રીન્ડર ગાર્ટન વગેરે ઘણા વિભાગોમાં વડોદરાનું કેલવણી ખાતું જે અનેક સુધારા કરે છે તેવું ડૉ. પંડ્યાએ સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે. આખું પુસ્તક વાંચીને હૃદયમાં ઉતારવાની જરૂર છે.

નાંધ.

“હિન્દના દાદા”ની જયન્તિ.

પરમ દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજીને હોમની ૯૧ મી જન્મતિથિ (૪ સપ્ટેમ્બર) નિમિત્તે અમે નમ્રપણે અભિનંદન આપીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે વસોવામાં વિરાજતા એ મહર્ષિ દીર્ઘાયુ ભોગવે!

થોડા વખત ઉપર હોમને આપણા આગેવાન સર ફીરોઝશાહની સાથે ડૉક્ટરની ડીગ્રી મળી તે વખતે જ આપણે હોમનું શુણસંકીર્તન સાંભળ્યું હતું. છતાં પણ અમને લાગે છે કે જે વીરનરે પોતાનું જીવિતજીવન ૧૮૪૫ ના ઉઘડતા અંધકારમાં શરૂ કરી સને ૧૯૦૬ માં મધ્યાહનની તૈયારીઓ નીહાળતાં તે પુરૂં કર્યું, હોમની સર્જક કલ્પનાશક્તિ અને અખુટ દેશભક્તિને હાલના વિદ્યાર્થીઓને ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે. જે વખતે બ્રીટીશ સરકારના રૂબાળદાર અમલને બદલે કંપનીનું વેપારી રાજ્ય ચાલતું હતું, ન્હોતી યુનિવર્સિટી કે ન્હોતું કેલવણી ખાતું, ન્હોતી યુનિવર્સિટી કે ન્હોતી ધારા-સભા અને પ્રજા ભવિષ્યને બદલે ભૂતકાલ તરફ મુખ રાખી અંધકારમય જીવન ગાળતી હતી, તે વખતે દેશની સર્વદેશીય ઉન્નતિનું સોનેરી સ્વપ્ન રચવું, કેલવણી સમાજ, રાજ્ય વગેરેનાં સુધારાઓની દિશા નક્કી કરવી અને વર્ષો સુધી એકલે હાથે, અનેક નિરાશાઓ વચ્ચે કામ ચલાવવું—દેશની મધ્યરાત્રિમાં એક તારલાની માફક પોતાનો

શાન્ત શીળો પ્રકાશ વર્ષાવવો—એ તો આપણા વયોવૃદ્ધ તપસ્વીજ કરી શકે. હેમનું જીવનચરિત્ર એ આ ઉચ્ચ તપનો—યોગનો ઇતિહાસ છે અને હેનું મનન કરી જીવનને સોહાવવા અમે યુવકોને સૂચના કરીએ છીએ.

હિન્દને માટે સ્વરાજ્ય.

જેમ વ્યક્તિના વિકાસ માટે સ્વાતંત્ર્ય જરૂરનું છે તેમ પ્રજાની ઉશ્ચિતિ માટે સ્વરાજ્ય આવશ્યક છે. છતાં વીસમા શતકની શરૂઆત પહેલાં દેશમાં એટલો અધિકાર હતો કે “સ્વરાજ્ય” શબ્દ આપણે હૃદયમાં જડ્યો નથી કે હોઠે ઉચ્ચાર્યો નથી. નવા સૈદ્ધાંત્ય હિન્દને આમલોન કરાવ્યું—તે ણીજી પ્રજાએને હાંટવાનો માલ નંથી તેમ ભૂગોળનો માત્ર આકાર નથી પણ ભૂતકાળની મહત્તાવાળો, લવિશ્યની મહેત્તાવાળો અને હાલ શક્તિ અને સ્વાસિમાનથી ઉછળતો રાષ્ટ્ર છે એમ તહેને સમજાવ્યું. તેથી જ ઘોડા વર્ષમાં સ્વરાજ્યની માગણીનો ઘોષ ગાજ્યો અને તેથીજ હિન્દના દાદાએ ૧૯૦૬ માં જુની કાંગ્રેસને સ્વરાજ્યનો નવો મંત્ર આપ્યો.

આમ છતાં આજ સુધી આપણે સ્વરાજ્યની ઝંખના જ કરી છે, તેની હિંમતભરે માગણી કરી નથી. આવી માગણી ઘણા વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં કરવાની સૂચના આપણા વયોવૃદ્ધ મિત્ર સર વીલીયમ વંડરબર્ને થોડા માસ ઉપર કરી હતી—જે કે તેને આપણા અહીંયાના આગેવાનોએ જોઈએ તેવો આવકાર આપ્યો નથી. એક જ પ્રભાવશાલી વ્યક્તિ-જેણે હિન્દના રાજકીય જીવનમાં ગયા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી જોત-જોતામાં ઘણી ઉંચી પદવી સંપાદન કરી છે—તેણે પદ્ધતિસર હીલચાલ તે સંબંધમાં ચલાવી છે. મીસીસ એની ખીસાન્ટે સંયુક્ત પ્રાન્તોની પ્રાન્તિક પરિષદના પ્રમુખ તરીકે જે જુરસાદાર ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં સ્વરાજ્યની આછી રૂપરેખા તેમણે દોરી હતી; અને પછીથી “હિન્દ માટે સ્વરાજ્ય” એ વિષે ઇંગ્રેજીમાં એક પેગ્ગલેટનું પ્હાર પાડી તેણે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. લગાઇના સમયમાં આ ચર્ચા કરવાની યોગ્યતા વિષે તે જણાવે છે કે સામાન્ય રાજકીય હીલચાલ હાલ જાંઘ થવાથી આપણે અંતિમ સાધ્યની સાંગોપાંગ રચના શાન્તિથી કરી શકીએ. આખા દેશના મૂળ આધાર રૂપે તે ગામડાને લગે છે અને તેથી ગામપંચાયતથી તે સ્વરાજ્યના તંત્રની શરૂઆત કરે છે. તેના જેટલાજ સ્વતંત્ર પાયા ઉપર રચાયેલા તાલુકા અને જિલ્લાનાં બોર્ડ, ધલાકા માટે ઇંગ્લંડના ધોરણ ઉપર “પ્રાન્તિક પાર્લામેન્ટ” અને આખા દેશ માટે તેજ પ્રમાણે “રાષ્ટ્રીય પાર્લામેન્ટ”—આ મીસીસ ખીસાન્ટની સ્વરાજ્યની ભાવના છે. પોતાના લેખની અંતમાં તે આ જુરસાદાર વાક્યો લખે છે:—

ઈએને ! x + યુ' હમે જોઈ શકતા નથી કે જેમ હમને લાગે તેમ હમારા હિન્દી બાણ્યો-
ને પણ સાલે ? હમારા પોતાના દેશમાં પરદેશી માફક રહેડું, પરરાજ્યની મહેરબાનીથી મળેલા હુકમ
ભોગવવા, હમારી હલકાઈ હમેશાં માની લેવામાંજ આવે, હમારી શક્તિઓ પારકાનાં વાજવામાં તોળાય-

* ન્યુ ઇન્ડિયા પોલીટીકલ પેમ્ફ્લેટ નં. ૨.

તહાં આ સ્થિતિ સહન કરી શકેજ નહિ. હિન્દમાં તહાંના કરતાં પણ વધારે ધીરજ છે. તે તહાંના સંબંધ તોડવા માગતું નથી; તે સામ્રાજ્યનું અંગ રહેવા માગે છે—પણ સ્વરાજ્ય ભોગવનાર પ્રભ તરીકેજ.

હિન્દને શું જોઈયે છે? બીજી કોઈ પ્રભ જે હક્કેર માગે તો બધું હિન્દને જોઈયે છે. પોતેજ ચુટેલા પોતાનાજ માણસોથી રાજ્ય ચલાવવું, પોતાની ઇચ્છા મુજબ પ્રધાનમંડળો નીમવાં અને તોડવાં—હથીયાર ધારણ કરવાં, પોતાનું લશ્કર, નૌકા અને સ્વયંસેવકો રાખવા, — પોતાનાં બજેટ રચવાં, પોતાની પ્રજાને કેલણી આપવી, પોતાની જમીનમાં નહેરો ખૂંદવી, — પોતાની ખાણોને ખોદવી, પોતેજ સીકકા પાડવા—પોતાની સીમાઓમાં પોતે સંપૂર્ણ સત્તા ચલાવવી—શહેનશાહની સત્તાને અધીન રહેવું અને સામ્રાજ્યની સભામાં સભાસદો મોકલવા.

આ વિગ્રહમાં કેટલાક કોલોનીએ ઇંગ્લંડને સહાય આપી તેથી હુમલાઈ જઈને મી. બૅનર લૉએ હેમની માગણીઓ ધ્યાનમાં લેવાનું વચન પણ આપ્યું છે. હિન્દે ઘણી વધારે સેવા ઉઠાવી છે છતાં મી. ચેમ્બરલેને આપણા હકો વિષે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. આમ જ્યારે આપણી ઉપેક્ષા થતી હોય તે વખતે ખાસ જરૂરનું છે કે આપણે સ્વરાજ્ય જેવા મ્હોટામાં મ્હોટા હકની માગણી સ્પષ્ટ અને આગ્રહયુક્ત શબ્દોમાં કરવી જોઈએ.

હિન્દને સ્વરાજ્ય મળશે? અમે આ વિષે વાણીઆશાઈ વિચાર કરવાની તેમ નિષ્ફળ કલ્પનામાં ઉડી જવાની ના પાડીયે છીએ. જો આપણને આપણામાં અને આપણા હકમાં શ્રદ્ધા છે તો તે હક આપણને મળશેજ. ડેનીયલ ઓકોનેલે આઈરીશ હોમરૂલની હીલચાલ ઓગણીશમાં સૈકાની શરૂઆતમાં શરૂ કરી ત્યારે તેઓ બહુતા હતા કે ૧૯૧૪ માં હોમરૂલ બીલ પસાર થયે! લક્ષ્ય નિરંતર ધ્યાનમાં રાખો અને તે માટે ઠમર કસી નિરંતર પ્રયત્ન આદરશો તો સિદ્ધિ દૂર નથી.

જીલ્લા કૉંગ્રેસ મંડલો.

પૂનાની પ્રાન્તિક પરિષદથી જો એક મ્હોટામાં મ્હોટો ફાયદો થયો હોય તો તે જીલ્લા કૉંગ્રેસ મંડલોને વધારાનો છે. પરિષદ પહેલાં આખા ઇલાકાના ૨૬ જીલ્લામાંથી * ત્રણ જીલ્લાઓમાં જુની પદ્ધતિની જીલ્લા સભાઓ હતી અને ૧૨ જીલ્લાઓમાં કૉંગ્રેસ કમીટીઓ સ્થપાઈ હતી. પ્રાન્તિક પરિષદના ચાલાકોએ ખેડા, નાસીક, બીજાપુર શેલાપુર, ધારવાર અને બેલગામ એ છ જીલ્લાઓમાં જીલ્લા કમીટીઓ સ્થપાવી છે. ગુજરાતમાં હવે ફક્ત પંચમહાલ જીલ્લામાં જ આ સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ નથી. હુમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ ખોટા આવતી કૉંગ્રેસ પહેલાં પૂરાઈ જાય.

આમ કૉંગ્રેસનું તંત્ર વધારે સ્થલોમાં વિસ્તાર પામે એ ઘણા સંતોષની ગાળત છે; કારણ કે કૉંગ્રેસની હાક દરેક જીલ્લાને ગામે ગામે અને તાલુકે તાલુકે વાગશે નહિ ત્યાં સુધી રાજકીય ઉત્તતિની આશા વ્યર્થ છે. પરંતુ ડીસેમ્બરની આખરમાં કૉંગ્રેસ માટે થોડા ડેલીગેટોનાં નામ વર્તમાન પત્રોમાં આપે અને તેથી પણ થોડાને

કેંગ્રેસમાં મોકલે તેથી લેનો હેતુ સધાતો નથી. પ્રાન્તની કે જીલ્લાની રાજસન્તાના વર્તનથી જે નુકસાન અને અગવડો થતી હોય તેને આગ્રહપૂર્વક લેણે પ્રકાશમાં લાવવી જોઈએ. કેલવણી અને તંદુરસ્તીની શોચનીય શૂન્યતા દર્શાવવી, મહેસુલના અમલદારોને ન્યાયાસન ઉપર બેસાડવાથી થતો અન્યાય દેખાડવો, આખકારી એકસાઈસ વગેરે ખાતાંથી જીલ્લાને થતો ત્રાસ જાહેરમાં આણવો, મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડ ઉપર સખત નજર રાખી જરૂર પડે ત્યારે લેને જાગૃતિને 'ડોઝ' આપવો—અને એકંદર જીલ્લાની સર્વ જાહેર ખાખતોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિ બનવું એ જીલ્લા મંડળોનાં કર્તવ્ય છે. આ માટે ગણ્યાગાંડ્યા સમગ્ર માણસો લેગા મળી ઠરાવો પસાર કરી કે અરજીઓ મોકલે એજ થસ નથી; કેાઈ પણ ગંભીર સવાલ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે સંખ્યાબંધ લાપણો અપાવવાં જોઈએ અને સ્થલે સ્થલે સલાઓ ભરાવવી જોઈએ. આપણાં પ્રજાકીય મંડળો પોતાનો ધર્મ નહિ બજાવે તો પછી આપણે શા હકથી સરકારનાં ખાતાંનો વાંક કાઢીશું?

જેમ પ્રાન્તિક કેંગ્રેસ કમીટીઓ પ્રાન્તિક પરિષદો ભરે છે તેમ જીલ્લા મંડલો કેંગ્રેસના બંધારણ અનુસાર જીલ્લા પરિષદો ભરે છે. પણ આપણા આખા ઇલાકામાં જ તે જવલ્લે ભરાય છે તો પછી આપણા અર્ધજાગૃત ગુજરાતમાં તો તે સંભળાયજ ક્યાંથી? અમને જણાવતાં સંતોષ થાય છે કે મદ્રાસ ઇલાકામાં બેલારી અને કેાઈમખટુર જીલ્લાઓએ જુલાઈ માસની આખરમાં આવી જીલ્લાં પરિષદો ભરી હતી અને તે સાથે સામાજિક સુધારાની અને થીઓસોફીની પરિષદો પણ ભરાઈ હતી. દેશનાં જુદા જુદા ભાગમાં પ્રાતઃકાળનાં વાજાં વાગી રહ્યાં છે ત્યારે આપણે મોડા મોડા પણ ઉઘમાંથી નહિ ઉઠીએ!

મ્યુનિસિપલ કાયદાઓ.

ગયા વર્ષથી સરકારે મ્યુનિસિપાલીટીના સંબંધમાં એક એવી યોજના કરવા માંડી છે કે જેથી લેનું પ્રજાકીય તત્વ તદ્દન નાશ ન પામે તો પણ ઘણું મોળું પડી જાય. મુંબઈના કેર્પોરેશનને સાતમે આકાશ ચૂડાવી લેની માફક જીલ્લાઓના મહોટા શહેરમાં મ્યુનિસિપલ કમીશનર નીમવાનો કાયદો સરકારે ગયે વર્ષે ઘડ્યો તે વખતે કેટલાક અનુભવી ગૃહસ્થોએ લેના અનર્થે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું પણ લેમને કેાણ સાંભળે? ઘણી ચતુરાઈથી સરકારે મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં ચુંટાએલા સભાસદોની સંખ્યા વધારી ત્યારે બીજી પાસથી કલેક્ટરના ઓહાના અમલદારને કમીશનર નીમ્યા. લેમની નીમણુક સરકાર કરે, ફક્ત લેમના પગારજ મ્યુનિસિપાલીટી આપે! આ રાજનીતિનો અમલ સંયુક્ત પ્રાંતો તથા મદ્રાસમાં પણ કરવા માટે કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવનાર છે. કદાચિત આવતા વર્ષ સુધીમાં હિન્દનાં બધાં સારાં શહેરની મ્યુનિસિપાલીટીઓ સરકારના ખાતાં બની જશે!

મહોટાં શહેરોના વધતા જતા વહીવટમાં મહોટી સત્તાવાળા અમલદારની જરૂર તો પડે—પછી તેને સેક્રેટરી કહો કે “ટાઉન કલાર્ક” કહો કે કમીશનર કહો.

તદમે આ સ્થિતિ સહન કરી શકોજ નહિ. હિન્દમાં તદમારા કરતાં પણ વધારે ધીરજ છે. તે તદમારે સંબંધ તોડવા માગતું નથી; તે સામ્રાજ્યનું અંગ રહેવા માગે છે—પણ સ્વરાજ્ય ભોગવનાર પ્રજા તરીકેજ.

હિન્દને શું જોઈયે છે? બીજા કોઈ પ્રજા જે હકસેર માગે તો બધું હિન્દને જોઈયે છે. પોતેજ ચુટેલા પોતાનાજ માણસોથી રાજ્ય ચલાવવું, પોતાની ઇચ્છા મુજબ પ્રધાનમંડળો નીમવાં અને તોડવાં—હથીયાર ધારણ કરવાં, પોતાનું લશ્કર, નૌકા અને રવચંસેવકો રાખવા, — પોતાનાં બજેટ રચવાં, પોતાની પ્રજાને કેલવણી આપવી, પોતાની જમીનમાં નહેરો મૂકવી, — પોતાની ખાણોને ખોદવી, પોતેજ સીકકા પાડવા—પોતાની સીમાઓમાં પોતે સંપૂર્ણ સત્તા ચલાવવી—શહેનશાહની સત્તાને અધીન રહેવું અને સામ્રાજ્યની સભામાં સભાસદો મોકલવા.

આ વિગ્રહમાં કેટલાક કોલોનીએ ઇંગ્લંડને સહાય આપી તેથી હુમલાઈ જઈને મી. બોનર લૉએ તહેમની માગણીઓ ધ્યાનમાં લેવાનું વચન પણ આપ્યું છે. હિન્દે ઘણી વધારે સેવા ઉઠાવી છે છતાં મી. ચેમ્બરલેને આપણા હુકો વિષે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. આમ જ્યારે આપણી ઉપેક્ષા થતી હોય તે વખતે ખાસ જરૂરનું છે કે આપણે સ્વરાજ્ય જેવા મ્હોટામાં મ્હોટા હુકની માગણી સ્પષ્ટ અને આગ્રહયુક્ત શબ્દોમાં કરવી જોઈએ.

હિન્દને સ્વરાજ્ય મળશે? અમે આ વિષે વાણીઆશાઈ વિચાર કરવાની તેમ નિષ્ફળ કલ્પનામાં ઉડી જવાની ના પાડીયે છીએ. જો આપણને આપણામાં અને આપણા હુકમાં શ્રદ્ધા છે તો તે હુક આપણને મળશેજ. ડેનીયલ ઓકેનેલે આઈ-રીથ હોમરૂલની હીલચાલ ભોગણીશમા સૈકાની શરૂઆતમાં શરૂ કરી ત્યારે તેઓ જાણતા હતા કે ૧૯૧૪ માં હોમરૂલ બીલ પસાર થશે! લક્ષ્ય નિરંતર ધ્યાનમાં રાખો અને તે માટે ઠમર કસી નિરંતર પ્રયત્ન આદરશો તો સિદ્ધિ દૂર નથી.

જુલ્લા કૉંગ્રેસ મંડલો.

પૂનાની પ્રાન્તિક પરિષદથી જો એક મ્હોટામાં મ્હોટો ફાયદો થયો હોય તો તે જુલ્લા કૉંગ્રેસ મંડલોનો વધારાનો છે. પરિષદ પહેલાં આખા ઇલાકાના ૨૬ જુલ્લા-માંથી * ત્રણ જુલ્લાઓમાં જુની પદ્ધતિની જુલ્લા સભાઓ હતી અને ૧૨ જુલ્લા-ઓમાં કૉંગ્રેસ કમીટીઓ સ્થપાઈ હતી. પ્રાન્તિક પરિષદના ચાલાકોએ ખેડા, નાસીક, બીજાપુર શેલાપુર, ધારવાર અને બેલગામ એ છ જુલ્લાઓમાં જુલ્લા કમીટીઓ સ્થપાવી છે. ગુજરાતમાં હવે ફક્ત પંચમહાલ જુલ્લામાં જ આ સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ નથી. હુમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ ખોટા આવતી કૉંગ્રેસ પહેલાં પૂરાઈ જાય.

આમ કૉંગ્રેસનું તંત્ર વધારે સ્થલોમાં વિસ્તાર પામે એ ઘણા સંતોષની બાબત છે; કારણ કે કૉંગ્રેસની હાક દરેક જુલ્લાને ગામે ગામ અને તાલુકે તાલુકે વાગશે નહિ ત્યાં સુધી રાજકીય ઉન્નતિની આશા વ્યર્થ છે. પરંતુ ડીસેમ્બરની આખરમાં કૉંગ્રેસ માટે થોડા ડેલીગેટોનાં નામ વર્તમાન પત્રોમાં આપે અને તેથી પણ થોડાને

કોંગ્રેસમાં મોકલે તેથી હેતુ સધાતો નથી. પ્રાન્તની કે જિલ્લાની રાજસન્તાના વર્તનથી જે નુકસાન અને અગવડો થતી હોય તેને આગ્રહપૂર્વક હેતુ પ્રકાશમાં લાવવી જોઈએ. કેલવણી અને તંદુરસ્તીની શોચનીય શૂન્યતા દર્શાવવી, મહેસુલના અમલદારોને ન્યાયાસન ઉપર બેસાડવાથી થતો અન્યાય દેખાડવો, આળસુશી એકસાઈસ વગેરે ખાતાંથી જિલ્લાને થતો ત્રાસ જાહેરમાં આણવો, મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડ ઉપર સખ્ત નજર રાખી જરૂર પડે ત્યારે હેતુને જાગૃતિનો 'ટોચ' આપવો—અને એકંદર જિલ્લાની સર્વ જાહેર બાબતોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિ બનવું એ જિલ્લા મંડળોનાં કર્તવ્ય છે. આ માટે ગણ્યાગાંઠ્યા સમગ્ર માણસો લેગા મળી ઠરાવો પગાર કરે કે અરજીઓ મોકલે એજ બસ નથી; કોઈ પણ ગંભીર સવાલ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે સંખ્યાબંધ લાપણો અપાવવાં જોઈએ અને સ્થલે સ્થલે સલાઓ ભરાવવી જોઈએ. આપણું પ્રમુખીય મંડળો પોતાનો ધર્મ નહિ બળવે તો પછી આપણે શા હકથી સરકારનાં ખાતાંનો વાંક કાઢીશું?

જેમ પ્રાન્તિક કોંગ્રેસ કમીટીઓ પ્રાન્તિક પરિષદો ભરે છે તેમ જિલ્લા મંડળો કોંગ્રેસના બંધારણ અનુસાર જિલ્લા પરિષદો ભરે છે. પણ આપણા આખા ઇલાકામાં જ તે જવડે ભરાય છે તો પછી આપણા અર્ધજાગૃત ગુજરાતમાં તો તે સંભળાયજ ક્યાંથી? અમને જણાવતાં સંતોષ થાય છે કે મદ્રાસ ઇલાકામાં બેઝારી અને કોઈમ્બટુર જિલ્લાઓએ જુલાઈ માસની આખરમાં આવી જિલ્લા પરિષદો ભરી હતી અને તે સાથે સામાજિક સુધારાની અને થીઓસોફીની પરિષદો પણ ભરાઈ હતી. દેશનાં જુદા જુદા ભાગમાં પ્રાતાકાળનાં વાજાં વાગી રહ્યાં છે ત્યારે આપણે મોડા મોડા પણ ઉદ્ધમાંથી નહિ ઉઠીએ!

મ્યુનિસિપલ કાયદાઓ.

ગયા વર્ષથી સરકારે મ્યુનિસિપાલીટીના સંબંધમાં એક એવી યોજના કરવા માંડી છે કે જેથી 'હેતુ' પ્રમુખીય તત્વ તદ્દન નાશ ન પામે તો પણ ઘણું મોળું પડી જાય. મુખ્યના કોર્પોરેશનને સાતમે આકાશ ચઢાવી હેતુની માફક જિલ્લાઓના મહોટા શહેરમાં મ્યુનિસિપલ કમીશનર નીમવાનો કાયદો સરકારે ગયે વર્ષે ઘડ્યો તે વખતે કેટલાક અગ્રણી ગૃહસ્થોએ હેતુના અનર્થો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું પણ હેતુને કોણ સાંભળે! ઘણી ચતુરાઈથી સરકારે મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં ચુટાએલા સલાસદોની સંખ્યા વધારી ત્યારે બીજી પાસથી કલેક્ટરના એદ્વાના અમલદારને કમીશનર નીમ્યા. હેતુની નીમણીક સરકાર કરે, ફક્ત હેતુના પગારનું મ્યુનિસિપાલીટી આપે! આ રાજનીતિનો અમલ સંયુક્ત પ્રાંતો તથા મદ્રાસમાં પણ કરવા માટે કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવનાર છે. ઠહાચિત આવતા વર્ષે સુધીમાં હિન્દનાં બધાં સારાં શહેરની મ્યુનિસિપાલીટીઓ સરકારના ખાતાં બની જશે!

મહોટાં શહેરોના વધતા જતા વહીવટમાં મહોટી સત્તાવાળા અમલદારની જરૂર તો પડે—પછી તેને સેક્રેટરી કહે કે “ ટાઉન કલર્ક ” કહે કે કમીશનર કહે.

પણ તે સરકાર તરફથી શા માટે નીમાવો જોઈએ તેજ અમારાથી સમજાતું નથી. ખરેખર, કમીશનરની સરકારી નીમણૂકથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું મૂલજ કપાઈ જતું હોય એમ અમને લાગે છે, કારણ કે શું સરકાર એમ ગંભીર-પણે માને છે કે જુદા મ્યુનિસિપાલિટીના સલાસદો કમીશનર જેવા મોટા સરકારી અમલદારને દાખમાં રાખી શકશે? અને જુદાની મોટી સર્વ જાળતોમાં જો તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સેવક તરીકે નહિ પણ શેક તરીકે વર્તી શકે તો પછી મ્યુનિસિપાલિટીનું નામ કાઢી લેને કમીશનરનું સલાહ આપનાર મંડલ બનાવ્યું હોય તો પણ શું?

ચુંટાએલા સલાસદોના વધારાથી ન છેતરતાં, આપણે કમીશનરની સરકારી નીમણૂક સહામે સખત વાંધો લેવાની જરૂર છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે શહેરોની “રેટ પેયર્સ એસોસીએશન” અને ચુંટાયેલા સલાસદો સાથે સાથે આ વિષે હીલચાલ કરે અને મ્યુનિસિપલ વહીવટના આ ગંભીર પોઠળ તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચે.

લોકલ બોર્ડ કમિટી.

વડી સરકારના સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે ઠરાવાથી ઉત્તરજન પામી લોકલ બોર્ડની રચના તેમજ વહીવટના આખા સવાલ ઉપર તપાસ કરી રીપોર્ટ કરવા માટે સંબંધની સરકારે એક કમિટી નિમી છે, એ જોઈને અમને ઘણું સંતોષ થાય છે. વધારે સંતોષની જાખત છે કે આખી કમીટીના ૮ સલાસદોમાંથી ૪ સલાસદો દેશી છે. મી. સાહે અને સી. પટેલ જેમણે બંનેએ ગયે વર્ષે મ્યુનિસિપલ કમીશનરની નીમણૂક વિરુદ્ધ સીલેક્ટ કમીટીના સલાસદો તરીકે જુદી ડીસેન્ટીંગ મીનીટ લખી હતી, તેમને પણ નીમવામાં આવ્યા છે એ યોગ્યજ છે. ગઈ ધારાસભામાંજ મી. પટેલે લોકલ બોર્ડની તપાસ માટે કમીટીની માગણી કરી હતી તે આટલી બેઠેલી સફલ થઈ એ પણ આનંદની વાત છે.

“લોકલ બોર્ડના સંબંધમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિકાસ નિરાશાજનક રીતે ધીમો થયો છે” એમ સરકાર પોતે કબુલ કરે છે. અમે આગળ વધીને કહીએ છીએ કે લોકલબોર્ડ સરકારનાં કેવળ ખાતાંજ છે, પ્રત્યક્ષ સંસ્થાઓ નથી. અમે પછી જાણીશું તે પ્રમાણે સરકારના સલાસદોની સંખ્યા હમેશાં ચુંટાએલા સલાસદો કરતાં વધારે હોય છે, અમલદારો તેમાં પ્રમુખ બને છે, તેની ઉપજ મોટો ભાગ ગ્રાન્ટ તરીકે કે મહેસુલના એક આની ભાગ તરીકે સરકારી ટીજરીમાંથી આવે છે, તેની સલાહો વર્ષમાં સંદેરાશ ત્રણ ચાર લરાય છે અને તે પણ સરકારી મકાનમાંજ લોકો લેને કલેક્ટરનીજ સંસ્થા માને છે ત્યારે કલેક્ટર ઉપર પોતાના ખાતા જેટલી તેની જવાબદારી હોતી નથી. પરિણામે બોર્ડ નથી મોટાં પ્રજાનાં છતાં નથી ગણતાં સરકારનાં; અને જ્યારે કોઈના ઉપર તેનો બોજ ન હોય ત્યારે મરણની ગતિથી તે જાગે એમાં શી નવાઈ?

લોકલ બોર્ડમાં વધારે સલાસદો ચુટાવા નેહએ, બોર્ડનેજ પોતાના પ્રમુખ નીમવાનો હક આપવો નેહએ, હેના મહેસુલમા ઘણો વધારો થયો નેહએ, અને એકંદરે વધારે સ્વતંત્ર અને જીવંત થવાં નેહએ. જે સંસ્થા ઉપર આખા જિલ્લાઓ અને તાલુકાઓની કેલવણીની ગંભીર જવાબદારી છે તે વધારે સારી સ્થિતિમાં આવે તોજ પ્રાથમિક કેલવણી માટે વધારે આશા આવે.

હિન્દી ઉદ્યોગોને સરકારી આશ્રય.

જંગાલાની ધારાસભામાં દેશી ઉદ્યોગોને સરકારી આશ્રય આપવાનો મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો એ જાણી આપણને ઘણો સંતોષ થયો છે. લકાઈના સંજોગોમાં હિન્દમાં ઘણા નવા ઉદ્યોગોને ઉપજાવી શકાય અને સરકારે હેની યોજનામાં સહાય આપવી નેહએ એમ આપણે ઘણી વાર સાંભળ્યું છે. લોકમતને અનુસરીને જંગાળની સરકારે મી. સ્વૈનને આ વિષે રીપોર્ટ કરવાને નીમ્યા હતા અને હેમણે પોતાના રીપોર્ટમાં સરકારને કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી. પણ એ સૂચનાઓ સ્વયમેવ સરકાર હાથ ધરતી નથી પણ તે હેને ગળે ઉતારવાને કોઈની જરૂર પડે જ છે. મી. બેનરજીએ સરકારના અમલદારે સરકારને કેટલી સૂચનાઓ અનુસરવા સરકારને વિનવતી કરી હતી અને સરકારે તેમ કરવા હા પાડી! ઉપસંહારમાં મી. બીટન જેલે * લોર્ડ કર્માઈકલના દેશમી રૂમાલની વાત કરી સર્વનાં મનરંજન કર્યાં.

જંગાળના ઉદ્યોગોને માટે મી. બીટન જેલે જે યોજના રજૂ કરી છે તે કાંઈક આશાજનક છે. ઉદ્યોગોનો “ ડીરેક્ટર ” જેને આ માટે ખાસ નીમવામાં આવે તે આખા પ્રાંતમાં લોકોની સહાયતાથી તપાસ કરી જે નણી શકે તે ઉદ્યોગોના ન્હાનાં પ્રયોગો લોકોને દેખાડે અને હેવા ઉદ્યોગો જેમને ઉઘાડવા હોય હેમને લોન આપે એવી મી. બેલની યોજના છે. જે આ યોજના ઘણી ઉદારતાથી તેમજ સમલાવથી અમલમાં મૂકવામાં આવશે તો તેથી જંગાળના ઉદ્યોગોને ઘણો લાભ થશે એ નિઃશંક છે. છતાં આથી આપણું પોતાનું કર્તવ્ય ઓછું નથી—જંગાળમાં તેમ અહીયા. આપણા ઇલાકામાં એવા ડીરેક્ટર નીમાવાની થોડી વકી છે અને ડીરેક્ટર પણ ન્હાના ઉદ્યોગોનાજ પ્રયોગો કરી શકે. આપણને સગીન લાભ તો ગ્હોટા ઉદ્યોગોજ આપી શકે અને હેને માટે ગ્હોટી, મુડી અવશ્ય નેહએ—જે સરકાર કોઇ કિવસ આપી શકે નહિ—આપે નહિ. આપણા ધનવાન વેપરીઓજ કાંઈ સારા ઉદ્યોગની પસંદગી કરી તે પોતાની વ્યવહારિક અતુરારથી ચલાવે તો હાલની તકનો લાભ લેવાય, જો તેઓ નહિ કરે તો કાંઈ કરી શકશેજ નહિ. જાકી તે વિષે વ્યર્થ લાંબી ચર્ચાઓ કરવી અથવા સરકારને આશ્રય આપવા વારંવાર આજીજી કરવી એ વૃથા કાલક્ષેપ છે.

* લોર્ડ કર્માઈકલ એક જાતનો દેશમી રૂમાલ એકાદબેદથી લેતા હતા હેની હેમણે મદ્રાસમાં તપાસ કરાવી મદ્રાસથી જાણ મળ્યા કે જંગાળમાં તે જાતનો હશે એટલે જંગાળના જુદા જુદા ભાગમાં હેમણે તપાસ કરી પણ વ્યર્થ. જેટલે એકાદબેદથી પૂર્યું ત્યારે જમર પડી કે સુર્રિદાખાદના વણકરો તે બતાવે છે !

• ઇન્કમટેક્સનો ઠરાવ.

થોડા માસ ઉપર વડી સરકારે ધારાસભામાં એવો ઠરાવ મંજૂર કર્યો હતો કે ઇન્કમ ટેક્સની આંકણી કરનાર અમલદારોને સહાય આપવા માટે ખિનઅમલદારી ગૃહસ્થોનાં સલાહકાર બોર્ડની નીમણૂક કરવી. પણ વડી સરકાર હમણાં એક ઠરાવ પહોંચાડી જણાવે છે કે તહેમલે બુદ્ધી બુદ્ધી રથાનિક સરકારની સૂચનાઓ મેળવી છે અને બોર્ડના ગૃહસ્થોને પોતાની આવક દેખાડતાં લોકોને અસંતોષ થાય એવી શંકા જણાવાથી મૂળ સૂચના મંજૂર થઈ શકે એમ નથી. અમને આ શંકામાં બહુ વજન જણાતું નથી. બોર્ડમાં એક કે બે સારા ગૃહસ્થોને પસંદ કરવામાં આવે તો લોકો ખાસ વાંધો ન લે; ખીલ પાસથી તેઓ અમલદાર ઉપર દેખરેખ રાખે તેથી ધણો અનર્થ અને ધણી ભેદભૂમી અટકે એમ અમે માનીએ છીએ. ગમે તેમ હોય તો પણ આવકની આંકણી કરનાર અમલદાર ઉપર કોઈ પણ ભતના અંકુશની તો જરૂર છેજ અને બોર્ડનો નહિ તો ખીલે અંકુશ ખોળી કાઢવાની જરૂર છે.

સર શંકર નાયરને અપમાન.

ચોથી ઑગસ્ટને દિવસે પ્રજાની રાજ્યભક્તિ દર્શાવવા લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના પ્રમુખ પણા નીચે જે સભા મદ્રાસમાં મળી હતી તેમાં સર શંકર નાયર-જેઓ વડી સરકારની કોરોળારી સભાના સભાસદ નીમાયા છે—તેઓ ભાષણ કરવાના હતા. સભા માટે ટીકીટો કાઢવામાં આવી હતી પણ સર શંકર નાયર જેવા જાણીતા માણસને ટીકીટની શી જરૂર! વખતસર તેઓ સભા આગળ ગયા એટલે તેમને અંગ્રેજ વૉલંટીયરે અટકાવી ટીકીટ માગી; ટીકીટ ન હોવાથી તેમણે પોતાની ઓળખ આપી પણ વ્યર્થ. તેઓ ખીલે દરવાજે ગયા પણ ત્યાં પણ અંગ્રેજ અમલદારની એવીજ ઉદ્ધત વર્તણૂક! જ્યારે સંખ્યાબંધ ઇંગ્રેજ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ “હિન્દ”ની રાજ્યભક્તિ દર્શાવવા સભામાં ટીકીટ શિવાય દાખલ થયાં ત્યારે હિન્દના મોટા આગેવાન અને સરકારના એક મોટામાં મોટા અમલદારને પાછા ફરવું પડ્યું! એક ઇંગ્રેજ અને ખીલે હિન્દી!

સર શંકર નાયરને ટીકીટ ન મોકલવા અમે શરીફનો વાંક કાઢતા નથી—ઉલટું તેમનો માશીનો પત્ર ભેઈ અમે સંતોષ પામીએ છીએ. તેમ આ ખેદજનક અપમાન માટે જેઓ ખરેખરા ગુન્હેગાર છે—ઇંગ્રેજ વૉલંટીયરો—તેમના ઉપર નિન્દા વર્ષાવવાની અમને દરકાર નથી. અમે એટલુંજ જાણીએ છીએ કે કોઈ હિન્દી સીપાઈને આવા ઇંગ્રેજ અમલદારનું આપું અપમાન કરવા માટે જે શિક્ષા આપવામાં આવે તે આ વૉલંટીયરોના ઉપર અજમાવાય. તે શિવાય તેમનાં સાંકડાં મગજને નહિ સમજાય કે આમડી શરીરની જ છે મનુષ્યની નથી.

વીરમગામની જકાત.

વીરમગામ ઉપર જકાત લેવાની રીતિ ધણી જ અમાનુષિક છે અને જકાત ખાતાને શરમગૂષ છે એ સમજાવવા દૃષ્ટાંતોની ભાગ્યેજ જરૂર છે. પણ જો જરૂર.

તો હમણાં જ એક તાજી ફરીયાદ સાંભળવામાં આવી છે. મુંબાઈના એક તારુને વીરમગામ ઉપર લગેજમાં પડેલી પેટ્રી દેખાડવા પોલીસે કહ્યું; તે પોતાનું એક પોટકું લઈને પોલીસ સાથે આવ્યો. પોલીસે પોટકું લેવા ના કહી ત્યારે ઉતા-યે સમજાવ્યું કે પોટકામાં કીમતી વસ્તુઓ છે. પોલીસે શુરસે થઈને લેને બે ધક્કા માર્યો અને ઈંગ્રેજ પોલીસ અમલદાર આવ્યા પછી પણ લેલે એક ધક્કો માર્યો. અમલદાર આગળ લેલે પોલીસની વર્તણૂક વિષે ફરીયાદ કરી ત્યારે લેને એવી નહાની બાબત” ધ્યાનમાં ન લેવાની શીખામણુ દેવામાં આવી. આ ધક્કાના મારથી માણસ પાંચ છ દિવસ માંદો રહ્યો.

અમે અહીંયા પોલીસની નિર્હયતા કે તે અમલદારની મૂઢતા વિષે વિવેચન કરવા ઇચ્છતા નથી. અમારો વાંધો આ જગતની પદ્ધતિ સ્થામેજ છે. બંદર જેવી સગવડ રેલી જગ્યાએ જગત લેવાને બદલે તે રેલ્વેના સ્ટેશન ઉપર લેવાય અને લેને અંગે મગણિત મુશ્કેલીઓ વચ્ચે લોકોને કલાકો સુધી જોટી થવું પડે એ રાજનીતિનું અસ્વચ્છિત નિવર્તનજ છે. કાઠીયાવાડનાં રાજ્યો સાથે કેઇપણ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરીને આ જગત સરકારે કાઠી નાંખવાની જરૂર છે; નહિ તો આ નહાની દેખાતી પણ ગંભીર બાબતમાં લોકોને હીલચાલ કરવાની જરૂર પડશે.

હિન્દ-ગરીબ કે ધનવાન ?

“ટાઇમ્સ” (લંડન)ના એક લેખક ઉપર ટીકા કરતાં “ન્યુ સ્ટેટ્સમેન” હિન્દ તરફ પોતાનો મિત્રલાવ ફરીથી જણાવે છે. “ટાઇમ્સે” હિન્દની રાજ મકિતની પ્રશંસા કરી જણાવ્યું હતું કે સોના આંદીના અઢળક ભંડારમાંથી અને કીઓના કીમતી જવાહીરમાંથી હિન્દીઓ વાર લેન લઈ શકશે. પણ હિન્દને લેનો શો બદલો? એ વિચારને તે એટલું જ કહીને પતાવે છે કે “આપણે હિન્દની સહાય ઉપકારથી સ્મરણમાં રાખીશું અને યોગ્ય વખતે લેનો પૂરો બદલો આપીશું.”

આ સોના આંદી અને આ જવાહીર ટાઇમ્સની કલ્પનામાં જ ભમે છે એમ ન્યુ સ્ટેટ્સમેન” આંકડાઓથી પુરવાર કરે છે.

જ્યારે લગભગ ચર્ચ ત્યારે હિન્દની પોષ્ટ એફ્રીસ સેર્વિસ બેંકમાં આશરે ૨૪૬ કરોડ રૂપિયા અથવા દરેક માણસ દીઠ ૧૨ આના હતા અને હાલ લગભગ ૧૪ કરોડ રૂપિયા અથવા માણસ દીઠ ૭ આના છે. આ આંકડાઓ યુનાઇટેડ કીંગડમની સાથે સરખાવવાની જરૂર છે—ત્યાં દરેક માણસ દીઠ પોષ્ટ એફ્રીસ માં રૂ. ૧૦ મૂકેલા છે. હિન્દ ધનનો ભંડાર નથી; તે દેશ ધણો ગરીબ છે અને લોકો પોસ્ટ એફ્રીસ મારફત રૂપોષીટ મૂકવાને તૈયાર હોવાને બદલે હલકા સેર્વિસ બેંકમાંથી પૈસા ઉપાડતા નય. આ સંયોગમાં પોતાની સોના ધરેણાને વાર લેનમાં નાખવાનું કહેલું એ મૂર્ખાઈ બરેહ છે.

અમારા દેશની ગરીબાઈ પુરવાર કરવામાં અમને આનંદ લાગતો નથી. પણ મજાન પત્રકારો જ્યારે કપોલકલ્પિત માગણીઓ કરે ત્યારે લેમની આગળ આંકડાનો પ્રકાશ કરવાની જરૂર પડે છે. બાકી હિન્દ અત્યારે પણ જે સ્વાર્થત્યાગ કરે છે લેનો બદલો આપવાનો “યોગ્ય સમય” ક્યારે આવશે તે તો કોણ બોલે !

આવી પહોંચ્યો !
આવી પહોંચ્યો !!
અલખેલો
આવી પહોંચ્યો છે !!!

ધણાં દીવસ થયા સુતો હતો !
હવે જાગ્યો છે !!
જુનામાં જુનો અને
નીરદોશી છે !!!

જાહેર ખબર આપું છું.

વાંચો ! વાંચો !! વાંચો !!! વાંચવામાં બહુ લાભ છે.

હવે તમારી ખાત્રી પુરેપુરી થઈ હશે મુંબઈના શોખીનો છે તેમ કદરવાન છે !!
દગાથી દુર રહો, હલકો માલ ખરીદી ઠગાશો નહી. સરસાઈ માટે થોડા દીવસમાં જગજાહેર થયેલ

મેસર્સ અલખેલા કીશોરના બનાવેલો

સાચા મોતીનો સુરમો.

કાળો તથા સફેદ તે આંજવામાં લેહજતદાર અને ઠંડકમાં સૌથી સરસ અને ઊંચો દરજ્જો ધરાવે છે. અને આંખના તમામ રોગોને દુર કરી આંખોને અજબ તેજ આપે છે. તેથી તેનો ખર્ચ દીવસે દીવસે વધતો જાય છે. એજ તેની સરસીશીકેટ છે.

દુહાં:-વારી વારી શું શોભે છે હીરા, અલખેલા કીશોરના મોતીનો સુરમો.
કેવો છે સુરમાનો રંગ, જાણે ખીચી ચુલાખની સુગંધ ॥ ૧ ॥

નં. ૧ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૨	{	આ સુરમો આંખોના જલા કુલા, મોતીયા ગીંદ, પાણી નીકળવું અને અનેક રોગોને દુર કરનાર છે.
નં. ૨ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૧		આ સુરમો આંખોના નજલા, પીળીઆ, કમળા અને ગરમીના રોગોને દુર કરી ઠંડક આપે છે.
નં. ૩ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૦૧૧		આ સુરમો ખાસ આંખોના માટે ઘણો શુભકારી છે અને આંખોને તેજ બતાવે છે, અને ઠંડક આપે છે.
નં. ૪ તો. ૦૧ કી. રૂ. ૦૧		આ સુરમો નીરદોશી અને શુભકારી છે. હમેશ લગાડવા સાડ લાભકારક અને બહુ ઠંડક છે.

આ ઉપર લખેલા પ્રમાણે ક્રીંમત અને શુભકારક છે આ અમારો અલખેલા કીશોર છાપનો સુરમો તેથી તપાસી ખરીદશો. અને વેપારી બાઈઆ અને ગુહસ્થ બાઈને દરન ઉપરાંત લેનારને સાડ કમીરાન આપવામાં આવશે, અને બહુ લાભ થશે. એક વખત મંગાવી ખાત્રી કરો; આજ મારી બલામણ છે આ અલખેલા કીશોર છાપનો સુરમો મુંબઈમાં દરક વેપારી અને કમીશન એજન્ટોને ત્યાં મલશે. આ અમારો બનાવેલો અલખેલા છાપનો સુરમો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ફાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા આપીશું આજ મારી બલામણ છે. અને એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને રોપલ મફત મલશે ત્યારે ખાત્રી થશે.

તમારા મિત્ર- મેસર્સ અલખેલા કીશોર પોરખની કુંપની.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫ મું.
નવું પુસ્તક ૧ લું.

નવેમ્બર ૧૯૧૫.

અંક ૫ મો.

જીલ્લા અને તાલુકા બોર્ડ સંબંધ પ્રશ્નાવલી.

હોઈ શકે. સ્વરાજ્ય એ સદ્-રાજ્યનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન છે એ સૂત્રનો આ રીતે થયેલો સત્કાર અને સ્વીકાર અત્યંત આદરણીય છે અને જે ઉદાર રાજ્ય-નીતિએ એ માર્ગ તરફ આપણી રાજ્યપદ્ધતિનું સુકાન ફેરવ્યું છે તે રાજ્યનીતિના અડગ સ્તંભરૂપ રાજપુરૂષોની આ દેશ માટેની લડતી લાગણીઓની આભાર સાથે આ પ્રસંગે નોંધ લેવી એ આ સંબંધમાં આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

આ પ્રશ્નાવલી નાની છે પણ મુદ્દાના લગભગ બધા સવાલોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેથી આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપતાં તાલુકા બોર્ડ અને જિલ્લા બોર્ડોની સંબંધમાં ઘણા ખરા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું બની શકે તેમ છે. આના સંબંધમાં એક મોટી અને અગત્યની બાબત ઉપર વાંચનારનું લક્ષ દોરવાની જરૂર છે. સમસ્ત રાજ્યતંત્ર જ્યાં સુધી નવીન પદ્ધતિ-લોકસહાયના ઉદાર સ્વીકારની પદ્ધતિ-ઉપર ન રચાય અને રાજ્યના મધ્યતંત્રમાં જ્યાં સુધી એ તત્વનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી સીમાની સંસ્થાઓમાં નવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર હંમેશાં અપૂર્ણ જ જણાવો. આટલા માટે આના સંબંધમાં એક કર્તવ્ય એ છે કે કેન્દ્ર સંસ્થામાંનો જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો તંત્ર પ્રથમ લોકસહાયની પદ્ધતિ ઉપર મૂકીને પછી ધીમે ધીમે નીચે ઉતારાતું જવાય તો તે વધારે ઘટ્ટ છે એ વાત ઉપર યોગ્ય ભાર મૂકીને આ પ્રશ્નો સંબંધે વિચાર કરવો. કારણકે જ્યાં સુધી કેન્દ્રસંસ્થા લોક સહાયના ધોરણ ઉપર રચાય નહિ ત્યાં સુધી જે એકરસતા સ્વરાજ્યના વિકાસને માટે આવશ્યક છે તે પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. પ્રાન્તની કેન્દ્રસંસ્થામાંના પ્રાન્તિક સરકારના પ્રધાનમંડળમાંના, સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રધાનને સહાયતા આપવા સારૂ જિલ્લા અને તાલુકા બોર્ડોના પ્રતિનિધિઓનું એક નાનું પણ કુશળ મંડળ સ્થપાય તો નવીન તંત્ર વધારે શ્લેષમંદ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ પ્રશ્નની અર્થા આ પ્રસંગે અસંગત લાગે માટે અત્રે એ સંબંધી આટલું સૂચન કરીને વિરમવું યોગ્ય લાગે છે.

હવે આપણે પ્રશ્નો ઉપર આવીએ. તેમાં પ્રથમ પ્રકરણ ચૂંટણીનું છે. આમાં ચૂંટાયેલા સભાસદોની સંખ્યા વધારે હોવી જોઈએ એ વાતમાં કંઈ અંદેશો નથી. તે વિના અમને તો ચૂંટણીનું તત્ત્વ કેવળ નિરુપયોગ લાગે છે. જ્યાં સુધી ચૂંટી કાઢેલા સભાસદોની બહુમતિ નથી ત્યાં સુધી તે સંસ્થાઓ પોતાની જવાબદારીનો અમલ કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાતી નથી. તાલુકાનું કામ તે તાલુકાનું છે અને તાલુકાના માણસો તે જેવું કરે તેવું બીજું કોઈ જ કરી ન શકે એ સામાન્ય સત્ય પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર નથી. સરકાર નીમે તેમાં પણ તાલુકાના જ માણસો આવે તે વાત ખરી પણ લોકને યોગ્ય લાગે તેવા જ માણસો ઉપર સરકારની પસંદગી ઉતરે તે નિશ્ચિત નથી. બીજી તરફ લોકના સભાસદોને વિચારમાં અને માહિતીમાં મદદ કરવા માટે રાજ્યના અધિકારીઓનું અને રાજ્યનિયુક્ત સભાસદોનું અમુક પ્રમાણ ધૃષ્ટ છે એની અમે ના કહેતા નથી. પણ દરેક સંસ્થામાં તે સંસ્થા લોકાભિમત

છે એ વાતની ઉધાડી સાળિતી માટે બહુ મત તો લોકનિયુક્ત સભાસદોનોજ હોવો જોઈએ.

ચૂંટણી કોમ પ્રમાણે કરવી કે નહિ એ બીજા પ્રશ્ન છે. અત્યંત દીલગીરીની વાત છે કે કંઈ પણ કારણ ન હતાં આ પ્રશ્નાવલીમાં કોમનો સવાલ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. કોમ પ્રમાણે ચૂંટણી કરવાની ખરી રીતે કોઈ પણ સંસ્થામાં જરૂર નથી; એ વાત ઉપર આખો દેશ એકમત છે એમ કહીએ તો ચાલે. તો પણ જ્યાં કોઈ એક ચૂંટણીને પરિણામે કોઈ કોમ તદ્દન ખાતલ થયેલી માલુમ પડે ત્યાં રાજ્યનિયુક્ત સભાસદોમાં તેના પ્રતિનિધિનો સમાવેશ કરવાની સરકારને સત્તા આપવાની ના નથી. જે વખતે રાજ્ય પોતાની સત્તા તદ્દન મૂકી દે તે વખતે આ સવાલ કોઈક કોઈક ઠેકાણે કદાચિત્ ઉભો થાય પણ ત્યાં તેના ખરા ઉપાય તરીકે ચૂંટણીની પદ્ધતિમાં બીજાજ તરફના ફેરફારો કરવાની જરૂર પડશે. પરંતુ રાજ્ય સંસ્થાઓ માટેની ચૂંટણીઓમાં કોમનું તત્ત્વ દાખલ કરવું એ રાજ્યજીવનને અપાર નુકશાન કરનારું છે એવો આ દેશના રાજ્યતત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોનો અડગ સિદ્ધાન્ત છે; અને તે સ્વીકારવાની અને તેને મજબૂતીથી વળગી રહેવાની સરકારને પણ અત્યંત જરૂર છે એમ અમારું માનવું છે. ચૂંટણીમાં કોમનું તત્ત્વ દાખલ કર્યાથી અત્યંત અવ્યવસ્થા થશે, અને રાજ્યજીવનમાં જે એકરસતા સંપાદન કરવાની આવશ્યકતા છે તે વધારે ને વધારે દૂર જતી જશે. અમે આ બાબત ઉપર બહુ આગ્રહથી સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ અને આશા છે કે કોમી ચૂંટણીના તત્ત્વને જીલ્લા અને તાલુકા બોર્ડોના બંધારણમાં સ્થાન આપી ઇલાકાના લોકસમુદાયનો અનિવાર્ય અણગમો સરકાર પોતા ઉપર ખેંચી લેવાનું સાહસ નહિ કરે.

ત્રીજા પ્રશ્નના જવાબને માટે જરા વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે. એક પ્રશ્નમાં ખરી રીતે બે પ્રશ્નો છે. તાલુકા અને જીલ્લા બોર્ડોના પ્રમુખ બીનઅમલદારી ગૃહસ્થ જોઈએ કે અમલદાર; અને તે ચૂંટાવા જોઈએ કે નીમાવા જોઈએ. આનો એક તો ઉત્તર એ કે, અમલદાર પ્રમુખ નીમવો જોઈએ, અને બીન અમલદાર ચૂંટાવો જોઈએ. ચૂંટણી અને નિમણુંક એ બે ભુદાંજ તત્ત્વો છે અને એનો ચંકર એ જવાબદારીની સિદ્ધિને હાનિકારક છે. પરંતુ પ્રમુખ અમલદાર જોઈએ કે બીન અમલદાર ગૃહસ્થ જોઈએ એ પ્રશ્નના સંબંધમાં અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તાલુકા બોર્ડોના સંબંધમાંતે. કોઈ પણ સ્થાયી નિયમ વખતે અનુકૂળ નહિ આવે, બધા તાલુકાઓની સ્થિતિ સરખી નથી. સ્થાનિક વ્યવસ્થાના પ્રશ્નોના ઉકેલને માટે જોઈતી માહિતી અને શક્તિવાળા સભાસદો બધા તાલુકાઓમાં મળવા કઠણ છે. એટલે ત્યાં મળી શકે તેમ હોય ત્યાં પસંદગીથી બીન અમલદાર, અને ન મળી શકે તેમ હોય ત્યાં નિમણુંકથી અમલદાર પ્રમુખ હોવા જોઈએ એવો ઉત્તર આપી શકાશે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મોટા પ્રશ્નો માટે

લોકલ ગવર્નેન્ટ બોર્ડની વ્યવસ્થા હોય તો આ સવાલનું નિરાકરણ લોકેન્ડાનું સાર્થક શકવામાં હરકત આવે નહિ.

તાલુકા બોર્ડો અને જિલ્લા બોર્ડોના, પરસ્પર સંબંધની બાબતમાં પણ એમ જણાય છે કે મંડલપ્રધાન રાજ્યપદ્ધતિમાં સ્વતંત્રતા આવશ્યક છે. જિલ્લા બોર્ડો તાલુકા બોર્ડને માગે ત્યારે સલાહ આપે, પણ છેવટનો નિર્ણય તાલુકા બોર્ડોના હાથમાં જ રહે એ વધારે ઇષ્ટ છે. શરૂઆતમાંજ તાલુકા બોર્ડોને લગભગમાંથી મુક્ત કરવાની જરૂર છે. તાલુકા બોર્ડોની શુંબસ હલકી લાગે અને ઉપજ્ઞ જ્ઞાન, શક્તિ, એ બધાને હીસામે એ હલકી લાગે એ સ્વાભાવિક છે, તો તેમના ઈર્તવ્યપ્રદેશને માટે યોગ્ય મર્યાદાઓ સ્થાપો; પણ જેટલા ક્ષેત્રમાં તેમને હરવા ફરવાની છૂટ આપે તેટલામાં યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા આપો. એ એક સિદ્ધાન્તથી આ બાબતના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી શકાય. તાલુકા તાલુકાની સ્થિતિ રીતિની સંપૂર્ણ માહિતીવાળા “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બોર્ડોના” હાથથી પ્રત્યેક બોર્ડને માટે જુદી જુદી વધતી ઓછી સત્તાઓ પ્રથમ યોજવામાં આવે, અને પછી ધીમે ધીમે તેમાં સુધારા વધારા થઈ છેવટ સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકે એવી યોજના ઘડી શકાય તો તેથી વધારે સંગીન ફળ થાય તેવો સંભવ છે.

આ પ્રશ્નાવલીના નાણાં પ્રકરણી પ્રશ્નોને પણ ઉપરની વિચારસંગતિ કંઈક અંશે લાગૂ પડશે. કર વધારવાની સત્તા આપવામાં કંઈ હાનિ નથી, પરંતુ ઈરો વધારવાનું લોકનાજ મત ઉપર રખાય તો એ સત્તા આપવાનો કંઈ અર્થ છે. કર વધારવાની અથવા નવા કર નાંખવાની સત્તા આપી એટલે તે પ્રમાણે ઈરવાની તે બોર્ડોની ફરજ છે એમ મનાય છે તે જોઈએ. વળી લોકો એમ પણ માને છે કે જમીન ઉપરનો કર જે અપાય છે તે એટલો ભાર છે કે પછી વધારે કર માગવો અથવા આપવો એ બની શકે તેવું નથી. કર વધારવાની સરકાર હિંમત ઠરી શકતી નથી તે કર વધારવાની ફરજ બોર્ડને માથે નાંખવામાં આવે એ કોઈ રીતે વાજબી ગણાયે નહિ. એટલું જ નહિ પણ સરકાર જે કર અત્યારે ઉઘરાવે છે તે કર ઉપર પણ સ્થાનિક જરૂરીઓનો હુક છે અને તે માટે તે કરનો યોગ્ય અંશ સરકારે તાલુકા બોર્ડો અને જિલ્લા બોર્ડોના હાથમાં મૂકવો જોઈએ.

પ્રાથમિક કેલવણીના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તેના ઉત્તરમાં એટલું જ ઠહેવાનું કે આ સત્તા જિલ્લા બોર્ડોને અને સ્થાનિક મંડળોને આપવાનો વખત હવે બેશક આવ્યો છે. ખરી રીતે પ્રાથમિક કેલવણી તેમને સોંપી દેવી જોઈએ અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેલવણી માટે તેમની સહાયતા સરકારે અંગીકાર કરવી જોઈએ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક, વગેરે સવ પ્રકારની કેળવણી માટે લોકમાં અસાધારણ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો છે; લોક તેને માટે યોગ્ય સ્વાર્થ પણ કરવા પણ તૈયાર છે. અને લોકાભિરૂચિને અનુસાર અને સંગીન વ્યવસ્થાને માટે આ મંડળો જવાબદાર થાય તો કંમે ઠરીને કેળવણી લોકકાર્યના

વિશાળ અને અખૂટ ધોરણ ઉપર વધારે આબાદ થવાના સંભવો જણાય છે એમ કહેવું એ અયોગ્ય નથી. કેળવણી આરોગ્ય અને ખેતીવાડીની આબાદી એ ત્રણ કાર્યોમાં સ્થાનિક મંડળોને તે યોગ્ય સલાહ અને મદદ સાથે યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકારો આપવામાં આવે તો આ ત્રણે બાબતોમાં ઇષ્ટ વિકાસ ઘણો સત્વર થાય એમાં બે મત હોવાનો સંભવ નથી. ઠર નાંખવા વધારવાની સત્તા આપવામાં આવે તો ઇન્કમટેક્સ આબકારી અને જંગલની મેહેસુલ ઉપર કર નાંખવાની રજા આપવી જોઈએ કે કેમ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર જલદીથી આપી શકાય તેમ નથી. આબકારીની ઉપજમાં વધારો કરવાનું તાલુકાઓને સોંપવામાં આવે તો તેમાં કંઈ હુનિ જોવામાં આવતી નથી; જંગલના મેહેસુલના સંબંધમાં સ્થાનિક ખાતાંઓને વધારે હુક આપવાથી તેમની કેટલીએક ફરિયાદો દૂર થશે અને તેમની પોતાની પાસે તંગી હશે તો ક્યાં અગાડી કરભાર સહન થઈ શકે તેમ છે તે વધારે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. પ્રાન્તિક સરકારની આન્ટ વધારવી જોઈએ એજ ઉત્તર પ્રશ્ન ૬ ના પેટા પ્રશ્નના ૪ ના જવાબમાં આપી શકાશે. ઉપરની ચર્ચામાં એવો ભાવાર્થ આવી ગયો છે, અને પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેનો જવાબ આપવામાં જરા પણ આનાકાની કરવાની જરૂર નથી. ગામડીઆઓની મહેનતમાંથી રાજ્ય કસોડો રૂપીઆ વર્ષો વર્ષ વસુલ કરે છે તો તેમની આબાદી માટે જોઈતું દ્રવ્ય તે ઉપજમાંથી અપાવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

ધિ ઓનરણલ મિ સાઠેના સવાલોમાનો પહેલો સવાલ અગત્યનો છે. જીવલેસ અને તાલુકા બોર્ડો બિન અમલદારી ગૃહસ્થોના ઓછા રસને લીધે નિષ્ફલ થયાં છે એમ કહેનારાને સામે પ્રશ્ન એ કરવાનો છે કે તે રસ ઓછો શાથી છે તેનાં કારણો તમે તપાસ્યાં છે? પોતાનું આરોગ્ય-આ શબ્દમાં માનસિક, શારીરિક, અને સાંપત્તિક આરોગ્યનો પણ મેં સમાવેશ કર્યો છે-શેમાં રહેલું છે તેની પૂરી અને પાકી સમજણનો અભાવ, એ એક કારણ છે. તેનો ઉપાય અનુભવ અને કેળવણી છે તે જેમ જેમ અપાતાં બંધ છે તેમ તેમ તે રસ વધતો બંધ છે અને વધતો જશે એમ માનવાને કંઈ હુરકત નથી. પરંતુ જેટલા અંશમાં આ સમજણ અને જ્ઞાન છે તેટલાં અંશમાં તેના વ્યાપાર માટે પૂરતો અવકાશ અને પૂરતી સગવડ નથી એ એક બીજું કારણ છે. આ લેખકનું એક એવું માનવું છે કે ‘રાજ્યરસ’ એ મનુષ્ય સ્વભાવનો સાર્વત્રિક રસ છે. “અહુ” અને “મમત્વ” ની ભાવનાઓને પોષણ આપનાર અને વિકસાવનાર “રાજ્યરસ” ન હોય અથવા ઓછો હોય તો તેનાં કારણો બીજેજ ઠેકાણે તપાસવાની જરૂર છે. અને એક કારણ, એ રસની તૃપ્તિ થવાના અનવકાશનો અભાવ એ પણ છે. અને તેટલા માટે એ રસની તૃપ્તિને માટે અવકાશનો વધારો કરવો એ એનો ઉપાય છે. નવા તંત્રમાં જો તે રસનું પોષણ કરનારા સંયોગો ઉત્પન્ન થાય તો રસના અભાવને લીધે સ્થાનિક બોર્ડો નિષ્ફળ થશે એવો અમને જરા પણ ભય નથી. ઓ. મિ. સાઠેના ચોથા પ્રશ્નના સવાલનો જવાબ હુકારમાંજ હોઈ શકે.

આ લેખને માટે પ્રથમથી નિર્માણ કરેલી લખાણની મર્યાદા પુરી થતાં આ પ્રસંગે અત્રેજ વિરમવું પડે છે. પરંતુ આટલી ચર્ચામાં મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓના જવાબો આવી ગયા છે. તેાપણ કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નોની ચર્ચા હજી બાકી છે; અને ખાસ કરીને ઓ. મી. પટેલના-જેમને આ સ્થળે આ લોકલ બોર્ડ કમિટી નીમવાનો પ્રસંગ લાવવા માટે ધન્યવાદ આપવાની અમે તક લઈએ છીએ-તેમના બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા બાકી છે. પરંતુ તે માટે બીજો કોઈ પ્રસંગ લઈ આ પ્રશ્નાવલીનો બાકીનો ભાગ ફરીથી હાથમાં લેવા ચતન કરીશું.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

ઉત્ક્રાંતિ.

ઉત્ક્રાંતિ (Evolution) એટલે પ્રાણીઓનું અને વનસ્પતિનું જીવનના પહેલા પગથીઆમાંથી ઉચે ચઢવું, અને જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ માટે જુદા જુદા અંગોનું ખીલવવું. દાખલા તરીકે અણુસીયું. તેને ચાલવા માટે પગ નથી, શ્વાસ લેવા માટે ફેફસાં નથી, જોવા માટે આંખો નથી અને તેની જાતિમાં નર અને નારીનો ભેદ નથી. મનુષ્ય જાતિના પ્રાણીઓમાં આ બધું છે. તેથી મનુષ્ય અણુસીયા કરતાં વધારે ઉત્ક્રાંતિને પામેલાં છે.

ઉત્ક્રાંતિ વિષે હેકલનો નિરંધર વાદ.

જીવંતની શરૂઆત વિષે હેકલનો મત:—થોડાંક અણુઓ અનુકૂળ પ્રમાણમાં સાથે મળ્યાં અને તેનો રસાયણશાસ્ત્રને અનુસરીને જીવંતનો એક મૂળ રસ (Protoplasm) બન્યો. એવી રીતે લોગજોગે અણુઓના ઘણા સંયોગ થયા. પછી જીવંતનાં તત્ત્વ (Cells) લેગાં થવા લાગ્યાં. આ તત્ત્વોનાં અંગ બન્યાં અને તે અંગ જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યાં. એકે પાચનક્રિયા માથે લીધી, બીજાએ શ્વાસ લેવાની ક્રિયા માથે લીધી ઇત્યાદિ. આપણે પૂછીશું કે શા માટે?

પછી એવી મૂળ વ્યક્તિઓમાં એકાએક સજીવન રેડાયું, અને તેમાં જીવંતી આવી.

આ વ્યક્તિઓ ખીલવા લાગી. આજુબાજુના સંજોગને લઈને અને વિકસનને લીધે આ પ્રાણીઓમાં બીજા અંગો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. ક્રીડા પછી જીવડાં, જીવડાં પછી ગોકળગાય જેવાં નરમ શરીરનાં પ્રાણીઓ, આ પ્રાણીઓ પછી કરોડવાળાં જાનવરો,

પછી માછલીઓ, માછલીઓ પછી પાણીમાં પૃથ્વી ઉપર રહી શકે એવાં દેડકાં જેવાં પ્રાણીઓ, પછી સાપો, પક્ષીઓ, આંચળવાળાં પ્રાણીઓ અને પછી ધીમે ધીમે વાંદરાં અને ગોરીલા થયાં. સુમાત્રામાં ગોરીલા એક રાતે ઝાડ પર સૂતા. સવાર થયું કે પૂછડીઓ ખરી પડી, અને એકએક તેઓ ગુડસ્ટો થઇ પડ્યા !

હેકલના નિરંધરવાદનું ભોપાળું.

હેકલનો વાદ ખોટો છે; ન મનાય તેવો છે; કાલ્પનિક છે. જીવનશાસ્ત્રનો અભ્યાસી અથવા તો સાધારણ બુદ્ધિવાળો માણસ તે કબુલ કરી શકે નહિ. ત્યારે ઘણા માણસો તે વાદની તરફેણમાં કેમ છે ?

મનુષ્ય જાતિનો સ્વભાવ છે કે આજાં માણસના ઘોરી રસ્તાને મૂકી પોતાનો પ્રભાવ દેખાડવા તેઓ સર્વથી જૂદા માર્ગ ચલુણ કરે છે, અને પોતાનામાં કંઈ અલૌકિક કૌશલ્ય હોવાનો ડાળ કરે છે. આવાં અજ્ઞાન અને અર્ધ કેળવણી પામેલાં માણસો હેકલના વાદની તરફેણમાં છે.

વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે ?

ભુસ્તરવિદ્યાની થોડીક બાબતો:—પહેલા પૃથ્વી વાયુઓની બનેલી હતી. વાયુઓ સાથે મળવાથી તેમનો ઉકળતો રસ થયો. એવી સ્થિતિમાં કેાઇ પ્રાણી જીવી શકે નહિ. પછી પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફેરા ફરવા લાગી. ગરમી ઓછી થતી ગઇ, અને પૃથ્વીનું પડ બંધાતું ચાલ્યું જેમ જેમ પૃથ્વી થંડી થતી ગઇ, તેમ તેમ તેના ઉપર ઘન પદાર્થોના થર બાઝવા લાગ્યાં.

આ પૃથ્વીની આબુખાબુ અવકાશમાં પાણીની વરાળ વાયુ રૂપે હતી. જ્યારે પૃથ્વી થ ડી થઇ, ત્યારે આ બધી વરાળનું પાણી થયું. અને તે પૃથ્વીના પડ ઉપર પડ્યું. આપણે જાણીએ છીએ કે કેાઇ પણ જીવતા પ્રાણીને પાણી વિના ચાલે જ નહિ જ્યારે પાણી આબુ, અને પૃથ્વીનો ગોળો થંડો પડ્યો, ત્યારે પૃથ્વી વસવા જેવી થઇ.

તોપણ પૃથ્વીનો વચ્ચગાળેનો ભાગ તો હજી ઉનો અને ઉકળતો હતો. અને તેથી જેમ જેમ પૃથ્વી થંડી થતી ગઇ, તેમ તેમ ઉકળતો જથ્થો નાનો ને નાનો થતો ગયો. હવે પૃથ્વી ઉપર તો ઘણા જ થર બમ્યાં. પૃથ્વીના અંદરના ભાગની પૂરાયેલી ગરમીને ગમે ત્યાંથી રસ્તો તો કરવો જ નેઈએ, કારણ કે વાયુ થતાં આબુખાબુના પ્રદેશને વિકસાવે છે. તેથી કેટલેક ઠેકાણેથી પૃથ્વીનું પડ ફાટ્યું અને જ્વાળામુખી અને ધરતીકંપોનો જન્મ થયો; આથી જમીન ખડખડી થઇ. પર્વતો અને ખીણો બન્યાં અને પાણી ઢાળાવવાળા માર્ગથી વહેવા લાગ્યું.

હવે પ્રાણીઓને જીવવા જેવી સ્થિતિ થઇ.

જીંદગી પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે આવી? પહેલાં તો આપણે જાણવું જોઈએ કે જીવનશાસ્ત્ર સાચીજ વાતનો વિચાર કરે છે અને આપણે પણ સાચી વાતનો વિચાર કરીએ તો આવું કંઈક અનુમાન બંધાય-સૃષ્ટિ અને જીવ વિષે આપણે કંઈ જાણતા નથી અને આ વખતનો ઇતિહાસ કોઈને મળી શકે એમ લાગતું નથી. તો પણ આપણે બધાએ તો વાત જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ નિર્જીવ વસ્તુ ગમે તેવા પ્રમાણમાં હુશિયારમાં હુશિયાર રસાયણશાસ્ત્રી મેળવે, તો પણ તે તેનાથી જીંદગી ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. મનુષ્યમાં છે તે બધાં તત્વો એકઠાં કરે, તોપણ નિર્જીવ વસ્તુમાં જીવ આવી શકે નહિ.

તેથી જો આપણે સત્યને જ વળગી રહીએ તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કહી શકીએ કે જીંદગી ક્યાંથી આવી તે આપણે જાણતા નથી.

જો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પવિત્ર હદ ઓળંગી જઈએ અને ધર્મ અને ફિલસૂફી તરફ વળીએ અને સાધારણ બુદ્ધિથી જીંદગી વિષે તર્ક વિતર્ક કરીએ, તો આપણને ઘણાને લાગે છે કે જીંદગી ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ મહાન શક્તિ હોવી જોઈએ.

પૃથ્વીનો પુરાણો ઇતિહાસ.

દરિયાના તળીયાનું અવલોકન કરતાં તેમાંથી સૂકાયેલા કાદવનાં અને ખીખ પદાર્થોનાં જૂદાં જૂદાં ઘર મળી આવે છે. પૃથ્વી ઉપરથી દરિયામાં જૂદી જૂદી વસ્તુઓ જૂદે જૂદે વખતે ઘસડાઇ ગઇ, તેનાં આ પડ છે.

તેથી આ પડ પૃથ્વીનાં જૂદા જૂદા વખતની સાબિતી આપે છે. આ થરોમાં પૃથ્વીનાં જૂનાં પ્રાણીઓનાં ચિહ્ન જોઈએ તો આપણે ખાતરીથી કહી શકીએ છીએ કે જૂનાં વખતના પ્રાણીઓ હાલનાં પ્રાણીઓ જેવાં નહોતાં. જેમ જેમ આપણે નીચાં ને નીચાં થર તપાસતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રાણીઓનાં અંગ વધારે ને વધારે સાદાં થતાં જાય છે. દાખલા તરીકે હમણાના ઘોડાના અંગ કરતાં જુના વખતનાં ઘોડાઓના અંગ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં ખીલેલાં મળી આવે છે. આવી રીતે જૂનાં વખતનાં દરેક જાતનાં પ્રાણીઓ સાદાં છે.

આ જૂનાં પ્રાણીઓ માટે બે સિધ્ધાંત બાંધી શકાય.

૧. હમણાં આપણે જે પ્રાણીઓ જોઈએ છીએ તે બધાં એકજ જીંદગીના તત્વમાંથી (cell) જન્મ પામ્યાં છે. અને તે એકજ તત્વમાંથી ઉત્ક્રાંતિને પામ્યાં છે. અથવા તો તેની વિરુદ્ધ.

૨. હમણાનાં દરેક પ્રાણીનાં કુટુંબ જુદાં જુદાં છે અને દરેક પોત પોતાના કુટુંબમાંથી ઉત્ક્રાંતિને પામ્યાં છે. વાઘ, સિંહ, બિલાડી વગેરે એક કુટુંબમાંથી ઉત્પન્ન થયાં; તે કુટુંબમાં ગાય અને હોંસ નહોતાં; તે તો જુદા કુટુંબનાં હતાં.

આગલા ચાર જમાના.

- (૧) જુનો જમાનો (જાંઘી નહોતી) Azoic Period.
- (૨) પહેલો જમાનો (સાદાં પ્રાણીઓ) Paleozoic Period.
- (૩) વચ્ચેલો જમાનો (મધ્યમ પ્રાણીઓ) Mesozoic Period.
- (૪) નવો જમાનો (હમણાનાં પ્રાણીઓ) Neozoic Period.

પૃથ્વીનો પુરાણો ઇતિહાસ ઉપર પ્રમાણે ચાર જમાનામાં વહેંચી નાખવા આવ્યો છે. સાદા રૂપમાંથી હમણાના રૂપમાં ફેરવાતાં વનસ્પતિને અને પ્રાણીઓ ઘણાં વર્ષો લાગ્યાં છે. તેથી આગળનાં તળાવો અને દરિયાની અંદર પક્ષીઓ, સા અને માછલીઓ દટાઈ ગયાં છે અને હાલ પણ આપણને તેઓનાં હાડપિંજ મળી શકે છે. તેથી જુદા જુદા થરામાં દટાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓનું આપણે અવલોક કરીએ તો આપણને કયાંય એમ માલૂમ પડતું નથી કે વાંદરા ઘોડામાંથી ઉત્ક્રાંતિ પામ્યો હોય, પણ આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે હાંત અને ખરીની બાબત આગલો ઘોડો હાલના ઘોડા કરતાં જુદો હતો. તેથી ઉત્ક્રાંતિ અનેક કુટુંબમાંથી થ હોય, એમ લાગે છે.

હેકલનો મત કેવી રીતે ખોટો છે ?

વિસ્તારથી ચર્ચા કરવા ચાલો આપણે વાંદરાનો દાખલો લઈએ. પૃથ્વીના જુના પડોમાં જે જે હાડપિંજર મળી આવે છે, તે તે અવલોકતાં કયાંય એમ માલૂમ નથી પડતું કે માણસ વાંદરામાંથી ઉત્ક્રાંતિને પામ્યાં હોય. વાંદરા જેવો મનુષ્ય અથવા માણસ જેવો વાંદરો આ પડમાંથી નહિ મળતાં હેકલ ભુરુન? સ્પિન્ક અભ્યાસીઓને મૂર્ખ કહી ગાળો લાંડે છે. પૃથ્વીના થરામાંથી જે જે હાડપિંજ મળ્યાં છે તે વાંદરાનાં છે, અથવા માણસનાં છે પણ “વાંદરા-મનુષ્ય” જ નથી.

બીજી સાબિતિઓ.

ચાર જમાનાનાં જૂદાં જૂદાં યુગો:—

૧. Azoic પૃથ્વી ઉદ્ભવતી હોવાને લીધે જીવંતી નહોતી.

૨. Paleozoic

ક Cambrian

ખ Silurian

ગ Devonian

ઘ Carboniferous

ચ Permian

૩. Mesozoic

ક Triassic

ખ Jurassic

ગ Cretaceous

૪. Neozoic—હાલનો જમાનો.

હવે આપણે કેમબ્રીયન યુગનાં પ્રાણીઓ જોઈએ તો તે હજારો કુટુંબને લગતાં પ્રાણીઓ અનેક કુટુંબમાંથી જનમ્યાં છે, તે સિદ્ધાંતને આથી ટેકો મળે છે.

કરોડ વગરના પ્રાણીઓ કેમબ્રીયન અને સીલ્યુરીયન યુગમાંથીજ મળી આવે છે. ડેવોનિયન અને કાર્બોનીફેરસમાં માછલીઓ દેખાય છે. પર્મિયનમાં સાપ દેખાય છે. ટ્રાયસીક અને જ્યુરાસીકમાં પક્ષીઓ અને થોડાંક આંચળવાળાં પ્રાણીઓ મળુમ પડે છે. માલુસ ક્રીટેશસમાંજ પહેલી વાર દેખાય છે.

અનેક કુટુંબમાંથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છે, તે સિદ્ધાંત આઠો આ એક મોટો વાંધો છે. માલુસો છેલ્લે દેખાયાં અને પહેલાં કેમ નહિ? અથવા તો પક્ષીઓ સાપ પહેલાં કેમ નહિ ઉત્પન્ન થયાં અને સાપ માછલીઓ પહેલાં કેમ નહિ જણાયા? જીવનશાસ્ત્રીની દ્રષ્ટિએ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આપણે તે જાણતા નથી. અને પોતાનું અજ્ઞાન કબૂલ કરવામાં નહાનપણુ નથી. હવે આપણે ઉત્ક્રાંતિના ચાર કારણોનો તપાસ કરીએ.

૧ કુદરતની પસંદગી (Natural Selection).

ડાર્વિન નામનો પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કુદરતની પસંદગીને ઉત્ક્રાંતિના કારણુ રૂપે જણાવે છે.

ધારોકે અમુક પ્રાણીઓ એક જગલમાં રહે છે, અને તે ઘાસ ખાનારાં છે. કોઈ પણ કારણને લીધે ઘાસની તંગી પડે છે કે તેઓનો વિનાશ થાય છે.

ઘાસનો વિનાશ થતાં લાંબી ગરદનવાળાંજ પ્રાણીઓ ઉંચા ઝાડ ઉપરની વનરૂપતિ ખાઈ શકશે. બાકીનાં મરી જશે. અને તેવી જ રીતે જમાનાને અનુસરીને પ્રાણીઓમાં ફેરફાર થાય છે.

તેથી કુદરતના કોઈપણ હેરફેરમાં અથવા અણીને વખતે લાયકમાં લાયકજી જીવવા પામે છે.

ધારો કે કોઈ થંડા પ્રદેશમાં જવાળામુખી ફાટી નીકળે અને તે દેશમાં ઘણી ગરમી પ્રસરે. આવા સમયમાં બહોળા ચામડીવાળાજ પ્રાણીઓ જીવી શકશે, અને બીજાં મરણ પામશે. લાયક પ્રાણીઓ જીવવાને લીધે અને બીજાં મરણ પામવાને લીધે કુટુંબમાં ફેરફાર થાય છે.

૨. સંજોગોને આધીન થવું. (Adaptation).

ધારો કે મેદાનમાં રહેતાં બધાં પ્રાણીઓને પહાડોમાં રહેવું પડે. હવે પહાડ ઉપરની હવા વધારે પાતળી છે, તેથી પ્રાણીઓએ તે સંજોગને આધીન થવું પડે છે, તેથી તેઓના અંગમાં ચોક્કસ ફેરફાર થવા જોઈએ.

ફેંફસાંઓમાં તે પાતળી હવા ઉપર જીવી શકવાનું બળ આવવું જોઈએ.

અથવા ધારો કે ઘણાંજ ઉના પ્રદેશનાં પ્રાણીઓને ઋતુના ફેરફારને લીધે થંડી હવામાં રહેવું પડે તો પાતળી ચામડીનું સ્થાન બહોળા ચામડીને તેઓએ આપવું જોઈએ.

તેથી કુદરતના કોઈ પણ ફેરફારને લીધે અંગોમાં પણ વધતો ઓછો ફેરફાર થાય છે. ઉત્ક્રાંતિનું આ પણ એક કારણ છે.

૩. કૌટુંબિક લક્ષણો (Heredity)

માળાપનાં લક્ષણો છોકરાંઓમાં આવે છે તે કૌટુંબિક લક્ષણ કહેવાય છે. છોકરાંઓ કૌટુંબિક લક્ષણથી માળાપ જેવાં હોય છે.

આપણે સવાલ પૂછીશું કે માળાપનાં લક્ષણો છોકરામાં કેવી રીતે આવે છે ?

અમુક પ્રાણીનો બાપ અને તેની મા એક બીજાથી બહુ અંશે જુદાં હોતાં નથી. જ્યારે આપણે આવાં મા બાપનાં છોકરાંને તપાસીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડે છે કે,

૧ કાંતો છોકરાં માને મળતાં હોય છે.

૨ અથવા બાપને મળતાં હોય છે.

૩ અથવા તેઓના સ્વભાવમાં મા અને બાપ બન્નેના સ્વભાવનું મિશ્રણ હોય છે, મા અને બાપ બન્નેના સ્વભાવમાં કોઈ અમુક લક્ષણ બહુ જ ગણકી ન નીકળતું હોય તો ધણું કરીને આમ બને છે.

મેંડલ અને તેના ચેલાઓની શોધ જોળ.

હવે એક બીજાથી જુદા પડતાં માળાપનાં છોકરાં કેવાં થાય છે, તે તપાસીએ. આની શોધજોળ મેંડલે કરી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦ સુધી મેંડલની શોધજોળ કંઈ બહુ અગત્યની ગણાતી નહોતી. પણ હાલના સમયમાં તે શોધજોળે અગત્યનું રૂપ ધારણ કર્યું છે.

પ્રયોગ:—જે રંગવાળાં એકજ જાતનાં આડનાં પુ'કેસર અને સ્ત્રીકેસરને સાથે મેળવવામાં આવે છે. આ જે જુદા રંગનાં માળાપનાં છોકરાં આ ત્રણમાંથી કેઈ એક સ્વભાવનાં થશે.

૧. તે બધાં માને મળતા હોય.

૨. અથવા બાપને મળતાં હોય.

૩. અથવા મિશ્ર સ્વભાવનાં હોય.

ચણાના આડને જે જાતનાં ફૂલ હોય છે. ધોળાં અને રાતાં ધારે કે ધોળાનાં પુ'કેસર અને રાતાના સ્ત્રીકેસરને સાથે મેળવવામાં આવે તો તેથી ઉત્પન્ન થતો વંશજ વખતે ધોળો થાય, કે વખતે રાતો થાય, અથવા તો બન્ને મળીને ઘેરો થાય. આ ઘેરો ફુલના પુ'કેસર અને સ્ત્રીકેસરને સંયોગ થાય તો તેના બીજમાંથી જે આડ ઉત્પન્ન થશે, તેમાંથી અરધાં આડ ઘેરાં જ થશે. બાકી અરધાં રહ્યાં તેમાંથી

$\frac{1}{2}$ દાદાની માફક રાતાં થશે. અને

$\frac{1}{2}$ દાદીની માફક ધોળાં થશે.

વળી $\frac{1}{2}$ રાતાં ફૂલવાળાં અને $\frac{1}{2}$ ધોળાં ફૂલવાળાં આડ દાદા અને દાદીની માફકજ ચોકળાં રંગનાં થશે. રાતાનાં સ્ત્રીકેસર સાથે ધોળાનાં પુ'કેસર મેળવવાથી ધોળાં આડ ઉત્પન્ન થશે.

પણ પેલાં $\frac{1}{2}$ ઘેરાં આડોનો અન્યોન્ય સંયોગ થશે, તો તેઓ ૧: ૧: ૨ ના પ્રમાણમાં રાતાં, ધોળાં અને ઘેરા ફૂલવાળાં આડને જન્મ આપશે. (અર્થાત્ તે ઘેરાં આડમાંથી $\frac{1}{2}$ ધોળાં $\frac{1}{2}$ રાતાં અને $\frac{1}{2}$ ઘેરા ફૂલવાળાં આડ ઉત્પન્ન થશે.)

મા અથવા બાપની અંદર જે શક્તિ બીજી શક્તિઓ કરતાં મોટા પ્રમાણમાં હોય, તે છોકરાંઓમાં આવે છે. અને બીજી નાની શક્તિઓ ક્ષીણતા પામે છે.

જ્યારે એક સરખાં ફૂલોનો અન્યોન્ય સંયોગ થાય છે, ત્યારે તેથી ઉત્પન્ન થતાં આડ પોતાનાં અંસલ ક્ષીણ થયેલાં લક્ષણ જણાવે છે.

૪ હેરફેર—વિચિત્રતા (Variation)

જૂજ હેરફેરથી કંઈ નહું કુટુંબ ઉત્પન્ન થતું નથી.

કદમાં ઉંચાઈવાળું પ્રાણી નગળા પ્રાણીને જન્મ પણ આપે. એવી વિચિત્રતાનું કંઈ પણ કારણ મળતું નથી.

કેટલાંક આડ એવા હેરફેરવાળાં થાય છે કે તેની અસર તે આડના વંશજોમાં પણ આવે છે. એક અમુક આડનાં બીજાં વાવવામાં આવ્યાં. તેમાંથી આડ ઉગ્યાં. તે ઉગેલા આડનાં બીજાં જુદી જુદી તરેહનાં હતાં—જે કે સંયોગ તો મોહામોહિજ થયો હતો.

આવી રીતે કોઇ કોઇ વ્યક્તિઓ એવી ઉત્પન્ન થાય છે કે તે પોતાના માળાપના જેવી હોતી નથી, અને તે વ્યક્તિઓ પોતાના વંશને એવી મોટી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરે છે, કે તેઓની એક જુદી જ જાતિ જન્મ પામે છે. આ સિદ્ધાંત ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા ઉંદરો કેમ છે તે સમજાવી શકાય. હિંદુસ્તાનના સાધારણ ઉંદર આંખા ભુરા રંગના હોય છે. તોપણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે આંખા હિંદુસ્તાનમાં સફેદ પેટવાળા ઉંદરો મળી આવે છે. આનું કારણ શું?

કોઇ એક ભુખરા ઉંદરને ભોગભોગે સફેદ પેટવાળાં જાન્યં ત્યાં. આ સફેદ પેટવાળાં જાન્યંઓએ પોતાનો વંશ વધારવા માંડ્યો અને સફેદ પેટવાળા ઉંદર જ્યાં ત્યાં પ્રસર્યા.

આવી જાતનો ફેરફાર ઉત્ક્રાંતિનું કારણ છે.

હુરફેરના અને વિચિત્રતાના કેટલાક મુદ્દા:—

- (ક) દરેક જનાવનું કારણ હોય છે (કેટલાક જનાવનાં કારણ મનુષ્ય જાણતાં નથી.)
- (ખ) કારણ કામની પહેલાં અમલમાં આવ્યું હોય છે.
- (ગ) જે કારણ આપણે જાણતા નથી, તેને માટે આપણે શબ્દ યોજીએ છીએ, જેમકે ગુરૂવાર્ધણ.
- (ઘ) જ્યારે આપણે કોઈ જનાવનું કારણ જાણીએ છીએ, ત્યારે આપણે તેને અટકાવી શકીએ છીએ.

વાંગનાર ! આપણે ઉત્ક્રાંતિ શું છે, અને તેનાં કારણ ક્યાં છે, તે જ્ઞયું. ઉત્ક્રાંતિ વિષે હેકલના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બહુ ઓછું સાચ લાગે છે, તે પણ જ્ઞયું. જીવનશાસ્ત્રનો એક મોટો સિદ્ધાંત છે કે જીવગી જીવગીમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, હમણાં આપણું જ્ઞાન છે, તેનાથી વિજ્ઞાનની રીતે પરમેશ્વર છે, એવું સાબિત થઈ શકતું નથી. પણ તે નથી, એવું પણ કારણ મળતું નથી.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રીતે નહિ, પણ સાધારણ મનુષ્ય તરીકે હું પરમેશ્વરમાં માનું છું કારણ કે એમ માનવું એ મને સગવડ લેરું લાગે છે. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપણે પરમેશ્વર સંબંધી ઠંઠં નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી. પણ તે છે, એવું માનવાનું આપણું વલણ થાય છે. ત્રિશંકુ માફક અર્ધદંઘ્ધ રહેવામાં પણ લય છે, માટે મારી ધારણા પ્રમાણે માણસે પોતાના સિદ્ધાંત નક્કો કરી તે પ્રમાણે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અનુસરવું એ સાચું છે.

હાસમ હીરજી ચારણીઆ.

કવિ દયારામ.

(અનુસંધાન ગતાંક પાનું ૧૦૮)

શ્રીહૃદયની અસ્થિરતા હઠીલાઈ અને આતુરતા પણ દયારામ સારી રીતે અતાવે છે.

ગરબીમાં દયારામ એક હૃદય પાસે ગૂંચાવે છે:—

“ હાવાં હું સખિ ? નહીં બોલુરે કદાપિ નંદ કુવરની સંગે;
મુને શશીવદની કહી છે રે ત્યારની દાઝ લાગી છે અંગે. હાવાં.

“ He said my eyes were black and my brain black
And now I am remembered scorned at me:
I marvel., why I answered not again
But that's all one ”

કવિનામાં જેટલી વર્ણન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ છે તેટલીજ વિગતવાર દરેક બાબતને એ ચીણવટથી વર્ણનમાં લઈ લે છે. એમણે આલેખેલું કોઈ તીર્થાટન કોઈ વરઘોડાનું કે કોઈ જમણવારનું વર્ણન વાંચો અને એ પરથી એમનામાં આવેલી સર્વગ્રાહક શક્તિ નજરે પડશેજ.

“ બારી બળાએ કોઈ અઘારીએ, કોઈ ચઢી ગોરી ગોખ;
કોઈ છગે અરેખે રાવડી, રામા હલી છે ગોખ.

નય નય વહો નાગનિતી નાથની.

કોઈ વધાવતાં મોતીએ, કોઈ હેમ-પુષ્પ રસાળ;
રુખનાં કરી કોઈ નાખતા નય નય બળે ન્હાનાં બાળ. નયન
(નાગનિતી વિવાહ)

મહે પ્રથમ શ્રીયમુના પુનિત જલ કયું શુદ્ધ સ્નાન,
શ્રી ગોકુલ મથુરા વૃન્દાવન ગિરિરાજ દરશ મહાન.
(સસિકવલ્લભ.)

દાળ સણગના અંકુર અનુપ છે રે વસ્તુ ખાટી તીખી કોઈ ખાર,
હજવળ પાપડ પીરસ્યા સોહામણારે, બળે પૂનેમ ચંદ્રાકાર;
સુંદર પીરસ્યા છે દૂર કમોદનારે પીળી દ્રમક દાળ તે માંલ
ગોરીનાં ધૂત ત્લેમાં તાવેલાં તર્તનારે એવો સ્વાદ મળે નહીં કયાંય.
(સત્યબ્રામા વિવાહ.)

દયારામનો અનુભવ અને અનુભવશીલ એમનું કુમાશભયુ પ્રેમાળ હૃદય જેમ જેમ એમની કૃતિઓમાં આપણે હંડા ઉતરીએ છીએ તેમ તેમ ચોરજ લાગે છે. કવિની પ્રેમભાવના કેટલી ઉંચી અને અસાધારણ કોટિની છે ! પ્રેમના એ બાહોશ પદ્મધારનો પ્રેમ કોણ કહશે કે હલકી પ્રતિના—અનોતિમિશ્રિત-છે ! નીચેની મનોરમ પંક્તિઓ શંકાવાદીની શંકાનું સમાધાન કરશે;

‘ વહાલા ! વહાલ સરીખું ’ નથી કાઠ મીઠું, અમૂત પણ એવું ના હીઠું,
હેત સ્વાર્થતું તે તો છે અછતું—ગહારા વહાલાને લાગેછે વહાલા
મીઠી વસ્તુ સધળી પ્રેમ તણે ત્હેને ભોગવ્ય પછી, સતોષ વળે,
પ્રેમ રસ પીતા તૃપ્તિ ન રળે—ગહારા.

❀ ❀ ❀ ❀
સ્નેહ સુખ ન વારે, દેખી દુખ નવ ધટે,
જેમ વૃક્ષને વળગીરે વેલી તો ફરી ના લટે (પ્રેમ પરીક્ષા)

* * * *
પ્રીતકીની રીત અતિ અટપટી એઠાધવળ ! પ્રીતકીની
થનાનો ઉપાય પણ જાનાનો નરે નહીં,
વજ રહેલો જડી તે જડી—એઠાધવળ !
પ્રીત ના કહેવાય તે તો સ્વાર્થ સ્હમજવો,
ચાર દિવસ પ્રગીને મગી—એઠાધવળ !

❀ ❀ ❀ ❀
સખિ ! ૯ તો જાણતી જે મુખ હશે સ્નેહમા,
હું શું જાણુ પ્રાણુ પરવશ પડશે,
અગ્નિ હશે આખી દેહમા
રૂપને ગુણ સદુ તે ત્હેમા દેખે
મન માન્યુ જેનું જોહમા

દયારામના કાવ્યોમા ચિત્રોનો અભાવ સદ્ગત નવલરામ જેવા વિવેચક જોધ
ગયા છે એ જરા વિસ્મયકારક છે ગુજરાતમા જેમ ઉત્તમ કવિઓની, જેમ
ઉત્તમ વિવેચકોની, તેમ ઉત્તમ ચિત્રકારોની પણ ખોટ છે ઉત્તમ ચિત્રકારને આપણે
પીછી આપી નીચેના ચિત્રો પાડવા વિનવીએ —

“ આવે કરગ પર બેશી ગ્યામ,
નદ ચરોદા ગોપ ગોપી કહે વળી મહે ખવરામ
ભોર મુકુટ વિરાળ લોચન, છે શ્રવણ કુડળ લોલ
કટિ પિતામર વેષ નગવર, નાચે ફણી પર હરિશ્રી અડોલ આવે
દેવદેવી દુહબી વગાડે, સુમન સગણ વર્ષાચ,
દયાનો પ્રિતમ વાર વાર જોલાલી, મન જન હરે કૂલાય આવે
ઝેલે મુકુ શિરપર હગિને, કુળમડિત ગડ,
પીત વસન દામિની તનુ ધનપર, તે પર મુરનો દડ

• ગોપાળ તાન નાચે ફણાપર એમ
નાગશીઓ દીનમુખે ઉચ્ચારે, મૂકો મૂકો મોરાર,
દયાના પ્રિતમ કાળાને દુખ નવ હો, ધરો અમ અમતા દુખ વગાર ગોપાળ
વાક્ર મા જોશો વરણા પિઆ !

જોતામા કાગળમા કાઠ કાઠ યાય છે છરે—વાક્ર

❀ ❀ ❀ ❀
પ્રેમની પીડા તે કાને કરીએ હો મનુકરા પ્રેમનીં વગેરે

આવા આંવાં ભાવનાં વણુનો ચિત્રમાં ઉતારનાર પાશ્ચાત્ય ચિત્રકારો જેવા ચિત્રકાર
ગુજરાતમાં ક્યારે પાકશે ? નવીન યુગનો કવિ તો બાકી આવા ચિત્રકારની શોધ કરે છે

“ફૂલ ગુલાબી ત્હારી ઓઠણી ત્હેમાં હુપલા, છાયાં મોર;

ઢાળી દૃષ્ટે ત્હેને પ્રેરતા, એતો મુગ્ધ હૃદયના ચોર

હૃદયપટ તુજપર નર્તનતા.

મરકકડાં મીઠા મુખનાં, મધુવદના વદનના વિલાસ,

સ્નેહ ભૂખ્યા કોઇ સ્નેહીનું ઉંઠું હૃદય ચીરી લે આરા;

મનોગમ તે મુખના સન્દેશ.

વારી લે નરા વારી લે ત્હારા રમતા રસીલાએ ભાવ;

ખોટું હૃદયનું ખેંચવું ત્હેમાં લાડકડી ! નથી હડાવ.

પ્રભુનાં જો નયનો નિરખે.

શીઘ્રપીએ ધડી રાજપુતણી, કંઇ પૂર્યા ચિતારે મહોં રંગ;

તુજ હસતું વદન કોણ દોરશે ! પેલો રમ્ય હૃદય ઉઠરંગ.

ગદન નયનોમાં ઝળહળતો ? ”

(રા. ન્હાનાલાલ.)

દયારામનાં ચિત્રો શ્રમસાધ્ય નથી. ચિત્રકારને કવિ કરતાં વિશેષ શ્રમ લેવો પડે
છે. દયારામનાં આ મનોગમ ચિત્રોમાં પાંડિત્યનું પ્રદર્શન છે ? એમાં કેટલી સરલતા
છે ? કેટલું સૌન્દર્યભર્યું પદલાલિત્ય છે ? ભાવલાલિત્ય અને પદલાલિત્ય હાથમાં હાથ
રાખી કવિ કેટલાં સાંકળી નાંખે છે ? એના શબ્દોની સુંદર ફરસગંધીમાં દીપી ઉઠતા
સુંદર શબ્દો—પ્રીતલડી, મારગડો, રાતલડી, વાંસલડી, એટલડી (આશ), લોકડિયાં
અને પનઘટ, મહીઆરી, પનિહારો વગેરે—આધુનિક સાહિત્યમાં ઉપહાસપૂર્વક એવાતા
શબ્દો—ઔચિત્યાનુસાર વપરાતાં કેવાં મધુર લાગે છે !

દયારામ ગુજરાતના, આપણા ગુજરાતી રાષ્ટ્રીયત્વના આપણા જીવનવિધાનના
આપણી અભિલાષાઓના આદર્શમય કવિ છે. વૃજમહિમાના કાવ્યમાં એ ગુજરાતનું
બહાતું વતન અને ચંડીપુરી (ચાંદોદ) ની જન્મભૂમિનો સાલિમાન ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ ગુણીઅલ ગુર્જર શુભ દેશ ત્યોના વતની જો;

દર્ભાવતીમાં કરી સેવ વલ્લભમતની જો;

ચંડીપુરી મહા પાવન જન્મેની બુમી જો;

નર્મદા નદી ધનિત્ર ધુમ્રા ધુમ્રી જો. ”

ગુજરાતની એમના સમયની મૂર્તિ થવાના ગુણ એમનામાં હતા અને એજ
ગુણોએ એમને રસિક હૃદયોના પૂજપાત્ર કર્યા છે. આપણા ચારિત્ર્યના વિકાસમાં
એમના ચારિત્ર્યનો વિકાસક્રમ આપણને ગુજરાતી—સારંગી ગુજરાતી—થવાનો
રસ આપે એમ છે. એમની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે કે તેઓ લોકોના કવિ છે.
આપણું ગુજરાત એકલું એમની દૃષ્ટિ આગળ પડી રહીને એમના કવિજીવનનું

સાક્ષીભૂત થયું છે એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત ભારતવર્ષનું લોહી એમની રંગેરંગમાં વહ્યું હતું એથી આપણે સાભિમાન કહી શકીએ કે એ આપણા એક રાષ્ટ્રીય મહાકવિ છે. ભારત વર્ષમાંની માતૃગિરા ગુજરાતની એકલી સેવા એમણે કરી નથી પણ મરાઠી, હિન્દિ, પંજાબી, મારવાડી, ઉડું, શરસી અદિ બીજી ગિરા-આને એમણે—કોઈને થોડા તો કોઈને વધુ—લકિતકુકુંમના છાંટા નાંખ્યા છે. એમની વિશિષ્ટ વ્યક્તિના સંસ્કારી જીવનને એમણે ગુજરાતની ચાર દીવાલોમાં પૂર્ણ થવા દીધું નથી. એ ઉત્કૃષ્ટ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ એકલું ગુજરાત પોતાના જીવનમાં ગણી લે એવો એમનો માતૃપ્રેમ સંકુચિત નથી. પોતાના દેશીજનનાં એકલા હૃદય બાણીને નહીં બેશી રહેતાં એ હૃદયમાં પોતાને ગમતા પોતાના જીવનસુરો એમણે અનેક ભાષાઓની લકિત કરી ગઈ છે. અને હાલ આપણે આપણાં રાષ્ટ્રમંડળોમાં શું કરીએ છીએ? દયારામના હૃદયની પ્રેમ લકિતનું પાત્ર એમનાં “પુર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ” છે, આપણાં હૃદયો હાલ દૂર દુરનાં દેશીજનો પ્રતિનાં લકિતભાવથી ભીંભાય છે.

ગુજરાતના જીવન પ્રશ્નોને એકંદર રીતે ખેંચી વળે એવા આ કવિનાં અંતુલવ, કલ્પનાશક્તિ સંસારજ્ઞાન અને સફલતા જે સાધનમાંથી ઉદ્ભવી આવ્યાં છે તે સાધન પ્રતિ આપણું લક્ષ્યે આપણા વગર રહેતું નથી. નમાયું નળાપુ વંઠવાની તૈયારી-પર આવી ગયેલું છોકડું સન્તસમાગમ અને સત્સંગના પ્રભાવથી જીવનદશાને કેવું પલટી નાંખે છે! એની સ્થિતિનું, એના ધર્મનું તીવ્રભાન થતાં સંસ્કારી હૃદય અને આત્મા કેવાં થનનાટ કરી મૂકે છે અને પ્રેયસ્થી શ્રેયસ્ પ્રતિ પ્રેમના કોઈ અલૌકિક લોહચુંબકથી આકર્ષાય છે! ઇન્દિયારામ ભટ્ટજી નામના ડાકોરના એક સંસ્કારી સંતના સમાગમે એમના શિયિલ અભ્યાસને ઉત્તેજ્યો હતો. કવિની “ગુરુશિષ્ય-સંવાદ” માંની પંક્તિઓમાંનું એમના અભ્યાસનું, શ્રુતનું કે પુસ્તકજ્ઞાનનું ભંડોળ વિચારવા જેવું છે:—

“આ વેદને વદશાસ્ત્રને વળી, બાખ્યા પુરાણ સમસ્ત,
ઉપનિષદ્ તો માત્ર બાવન સુધ્યાં મત્ર રહસ્ય પ્રશસ્ત.
ત્રિગુણભેદ પુરાણસ્મૃતિઓ ને મહારામાયણ સાર,
મહાભારત ઇતિહાસની પણ કથા કહી વિસ્તાર વગેરે વગેરે.

આવો વિશાલ વિદ્યાભ્યાસ કયાં અને કયાં હાલની ઉદરપોષણને પણ ન ખેંચી વળે એવી આપણી ઈચ્છા કેળવણી? ઉપયુક્ત વિષયો એકએક કવિની કૃતિઓમાં અહીંતહીં નજરને નોતરે છે. દયારામના કાવ્યોમાં સુરદાસ, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, ગિરિધરદાસ અને શામળ વગેરે કવિઓનો કાવ્યસુગંધ ઉડે છે. છતાં ગુજરાતના સર્વે કવિઓમાં કોમળ ભાવથી છલકાતી વાણી તો દયારામનીજ છે. આ સર્વેની સાથે દયારામને એક વિશિષ્ટ અંશ દ્રષ્ટિમાં લઈ સરખાવી શકાય. શામળ અને દયારામની તુલના અંગ્રેજી કવિ રેકૉટ અને વર્ડઝવર્થની તુલના જેવી કંઈક છે. એકમાં જેવી અસંસ્કારી ગ્રામ્યતા નજરે પડે છે તેવી બીજામાં સંસ્કારી સંસ્કૃતિ પ્રત્યક્ષ દીસી આવે છે.

દયારામનું સાક્ષરજીવન ભાષાના વિકાસક્રમમાં અનેક જોઈતી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. જો કે હિન્દમાં છે, પણ શબ્દકોષ જેવું એક કાર્ય ‘વસ્તુવૃંદ-દીપિકા’ કવિએ રચ્યું છે. રસ, અલંકાર અને છંદશાસ્ત્રમાં કવિના ગ્રંથો છે, પણ હજી એમને છાપખાનામાં જવાનો વારો આવ્યો નથી. એમનું ગદ્ય પુરાણોની શૈલીનું છે છતાં સળજ છે. સંવાદનું ગદ્યાત્મક સાહિત્ય આપણે ત્યાં નહીં જેવું છે. એનું કાવ્યાત્મક સાહિત્ય દયારામની સમર્થ કલમ આપણને કેવું આપે છે ?

“મારગડો મેલો મોહનલાલજી,” એરો આવની સહુણા પ્રભુ શામળા જો, “સાચું માનની રૂપાળી રાધિકા જો” આદિ પંક્તિઓથી શરૂ થતી ગરબીઓ દયારામના સુંદર સંવાદો છે. સઘળું કાવ્યસાહિત્ય વર્ણન, તત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને સ્ત્રીપુરૂષનાં હૃદયોના ભાવ ચિતરતું અનુપમ લાગે છે. મીરાંની “જાણ્યું જાણ્યું” હેત તહુમારું જાદવારે લોલ ” અને પ્રેમાનંદની “મહારૂં માણકડું રીસાવ્યું” રે શામળીઆ ” એ ભાવભરી ગરબીઓ વાંચો અને એના કરતાંયે વિશેષ સુરસ, લલિત અને મનોહર ગરબીઓ કે મીઠકાં દયારામનાં વાંચી એ સાથે સરખાવો.

આ પ્રવૃત્તિમય સાક્ષરજીવનમાં શ્રીમદ્ભાગવતને પગલે પગલે ચાલી એમના પ્રિય વલ્લભ સંપ્રદાયનુસાર કવિ અનેક પુસ્તકો લખે છે. એ પુસ્તકોના વિષયાનુસાર ચાર વિભાગ પાડી શકાય: ભગવદ્લીલાના શુણ્ણુવાદરૂપ, સિદ્ધાન્તાત્મક, ઉપદેશાત્મક અને પ્રકીર્ણ. ગમે તો દયારામના અંડકાઓ પૈકી “દાણાચતુરી” “પ્રેમપરીક્ષા” “રાધિકાનું સ્વપ્ન” “રાધિકા અને એની માતાનો સંવાદ” “રાસલીલા” અને “જાળલીલા” વાંચો; ગમે તો કાવ્યરસથી ટપકતી શૃંગાર, ભક્તિ નીતિ અને વૈરાગ્યની મનમોહન ગરબીઓ કે ઉંચી ભૂમિકા પરથી ઉપદેશોનાં અનુભવપૂર્ણ પદ અને કાફીઓ વાંચો, ગમે તો “મનમતિસંવાદ,” “પ્રેમરસગીતા” “રાસપંચાધ્યાયી” “પરમ્હતુ વર્ણન” “રસિકવલ્લભ,” “કમલલીલા” “મુરલીલીલા” અને પ્રેમાનંદનું “સંસ્કારેલું ઉપાહરણ” વાંચો. ગમે તે વાંચો, પણ પ્રત્યેકમાં દયારામની વ્યક્તિ, એમની સમર્થ શૈલી, એમની મોહક શક્તિ ભલરાઈ જતી તહમને જણાયો. ઇશ્વરલીલાને પણ ઘડી કેરાણે રાખી સંસારીઓને કવિ સ્ત્રીકેળવણીનું વ્યાખ્યાન આપવા મંડી નાંખે છે—સંસારસુધારકના ધીમા ઉપદેશનો સુર કવિ કહાડે છે ત્યારે આપણને એ મજના કે કૃષ્ણના પક્ષપાતી કવિ વિપે નવાઈ લાગે છે. કવિની એ ઉપદેશાત્મક કવિતા કવીશ્વર દલપતરામજી કે શુર નર્મદની એવી નાતની કવિતા સાથે ઉભી રહી શકે એમ છે કે ?

“સાંભળો ભગિની ! માત ! શિયળધર્મ ઉરે ધારીએ,
આ ભવસાગર સિંધુ વિશાળ શિયળહોડી નેહ તારીએ.
સદા પ્રસન્ન પતિને રાખી છંદગી અર્પણ કરે,
મનુષ્યારોહ ખમનો શિયળ પતિત્રતપી ઉધરે.
લગ્નવિધિ મંત્રો ભણે બ્રાહ્મણ ઉચિત અધિકાર;

અગ્નિ સમસૂ આપે પરસ્પર કોવ નર ને નાર
સીએ પતિને નાનુવા સનુ મુદ્દશિરોમણિ નાનુ;
પતિને અધિક નહીં સૃષ્ટિમાં કો નન, મન, ધન કે પ્રાણ
સગ્ને મગગ ગીનો મૂઝી બુદ્ધ ગીન ગવાય,
અનુચિત કુવટા બાળે મુખથી સખા સર્વ લગ્નનય

(અપ્રસિદ્ધ યુવતિગિખાખ્યાનમાંથી)

✽

✽

✽

આવાજ ઉપદેશોના દ્યુતરાનથી આપણુ મૃદુશિક્ષણ, શાળાઓ સ્વપાઈ ત્યાં
સુધીમાં કંઈક સતેજ રહ્યું હશે. કવિના સ્નેહશાસ્ત્રના સુંદર સુત્રો, સુકિત પ્રયુક્તિ,
ઉદલામ, સ્વતંત્રતા અને ઉંડું વ્યવહારરાન જેવા એના અગાધ રસસાગરમાં
મહુ નહીં તો થોડાક અંચુપાત કરી આ લેખને સમાપ્ત કરીએ:—

વાંકુ બોલે તેથી વદના ન ફાલીએ જો,
રેદામુ જોતા સ્નેહ પરખી લઇએ નેનમા જો
પાછી ખીત બાઝ્યા વિતા ન રીસાવીએ જો,
દોષ દેખીએ પણ મુખે નહીં લાવીએ જો,
સ્નેહી સગે માત્રુ ખેની નવ ઝાડીએ જો,
જેવો સમો તેણી ત્રિધિ માફક ચાલીએ જો,
વખત વીતી પછી વેચાની મગે નહિ જો,
પય ન થાય કદાપિ જે થઇ ગયું મરી જો
હમો અખળા આતુર વચન મુખેથી ન મદાડીએ જો,
રેદું દેખાડાતુ દોષ તો દેખાડીએ જો,
સાવધાન ખીન પાળ જો કનુ કથી જો,
મોતી, મનને કાચ તુટ્યા સધાતા નથી જો

(દાખુચાતુરી)

✽

✽

મૂરો સાફર ખાંડીરે, મુગાને સ્વપ્ન થયું;
સર્વે મન નાખેરે, ખીજને ન નય કહ્યું (પ્રેમપરીક્ષા)
છે અનમ પય સ્નેહનોરે આધવજ તે નથી રીઠે;
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે દે, જોગ પણ છે મળે.
લઢમારા તો હરિ સવળેરે, અમારા તો એક રથજે,
લઢમો રીઝા ચાંદરજેરે, અમો રીઝું ચંદ્ર મજે. (સદર)

✽

✽

✽

લઢમો જાના રહેા સાધુ છે હુ નહ્યું સાચાં બોલો છે વેબજ,
સાવપણાની સાખ પુરે છે નાયનતાં બેટુ નેણ, દહાપણુ સખોજ

ધીક્રીએ ઠાક્યાં રાતદિવસ અન્તરમાં;
ભુખ નિદ્રામાં નવ લહીએરે; હો મધુકર ? (ગરબી)

* * * *

નેનમાંથી નાચતુ ! નીર સુકાણાં, હૈયામાંથી હેતલડારે ચોરાણાં;
કેરાવરાય મનજી ક્યારે પોરાણાં, પ્રીતલડી જીવણજીની તોડી. (ગરબી)

* * * *

મુને રોમ રોમ વીંછી વળગિયા લાગી નખરીખ તાલાવેલ;
પ્રાણનાથજી પ્રભાતે પધારશે મહારા હૃદયમાં મારી સીલ કાળજી કોઈ કાપેરે. (પદ.)

આવી આવી સુન્દર હિરાકણ્ણીએ! દયારામનાં કાવ્યોમાં સ્થળે સ્થળે ઝળકી રહી છે. જ્યાં સર્વે સુન્દર ત્યાં અમુક સાડું છે એ કહેવું લયભરેલું કહેવાય. પણ આટલું તો ખરું કે દયારામભાઈના આ મીઠા કાવ્યમહેરામણમાં જેમ જેમ ઉડી ડુળકી મારીશું તેમ તેમ અમોલાં મોતમ આપણને જડી આવશેજ. જોસફ એડિસનની સમર્થ ભાષા માટે અંગ્રેજીમાં જેમ કહેવાય છે તેમ દયારામભાઈને માટે આપણે કહિ શકીએ કે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાપર પ્રભુતા મેળવવા ઇચ્છનારાઓએ આ દયારામની શુદ્ધ અને મીઠી સંગીતમય ગુજરાતીનું સદા પરિશીલન કરવું.

દયારામના કવન ઉપરથી સ્વ. કલાપીની માફક “દયારામ કવિ છે કે સ્નેહી” ? એ પ્રશ્ન પૂછાય છે અને પૂછાશે. એના પર ભાષ્યો અને ભાષ્યોનાં ભાષ્યો પણ કદાચ થશે. છતાં દયારામ એક સહુદય રસિક સંગીતકાર, તત્ત્વવેતા, ભક્ત; મહાત્મા અને દ્રષ્ટા છે. અને કવિ તો છેજ. અનેક પ્રબલતાઓના ગુણસ્થાન રૂપ દયારામના સ્થૂળદેહ કે કાવ્યદેહ પર અનુદારતા ભરી દૃષ્ટિ કોઈ અપવાદ સિવાય હવે પડતી નથી અને અનેક ગુણોના સમૂહોમાં એક દોષ જોવા આપણું ગુજરાત પ્રવૃત્તિશીલ રહે તો કહેવું પડે કે અનુદારતા ઉપરાંત ગુજરાતમાં એના નેતાઓ પ્રતિ સમભાવ કે ઉપકારવૃત્તિની ગહોટી ખામી છે. દયારામની કીર્તિનદી નર્મદાની સતતધારા જેવી સદા સર્વદા અખંડ રહેવાની.

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ.

હિંદુ યુનીવરસીટી.

તા. ૧લી અક્ટોબર ૧૯૧૫ નો દિવસ ભારતવર્ષના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં હિંદુ યુનીવરસીટી રહેશે. તે દિવસે હિંદુ યુનીવરસીટી ખીલ પસાર થયું હતું અને હિંદુ યુનીવરસીટીનો જન્મ થયો હતો. પોતાના સંતાનોને કેળવણી આપવામાં સ્વતંત્ર વહીવટ કરવાનો હિંદીઓનો કુદરતી હક્ક છે એ સૂત્રનો સરકાર તરફથી પ્રથમજ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. હિંદુ યુનીવરસીટી એકતથી હિંદના શિક્ષણના ઇતિહાસનું નવું પ્રકરણ લખાવું શરૂ થયું છે. આખરે કેળવણીના વિષયમાં સરકારના ઘણા અંકુશોવાળા પશુ સ્વરાજ્યની ઝાંખી થવા માંડી છે. દેશોત્તરિતનું એ એક શુભ ચિન્હ છે.

પ્રજાકીય જીવનના જૂદા જૂદા ક્ષેત્રોના વહિવટ અને વ્યવસ્થાની સર્વ સત્તા દીર્ઘકાળ સુધી અન્યપ્રજાના હસ્તમાં રહે એ રિથિતિ કોઈ પણ ચૈતન્યવાળી પ્રજાને ગમતી નથી. જે પ્રજા ખીજી પ્રજાને વર્ષો સુધી જીવનની સર્વ દીશાઓમાં આશ્રિતની અવસ્થામાંજ રાખે છે તે જગતના ઠંડ્યાણના તથા પ્રગતિના માર્ગમાં મોટાં વિઘ્નો નાંખે છે. પોતાના ગૃહની ન્હાની મોટી બાબતોનો સ્વતંત્ર રીતે વહિવટ કરવાનો તથા પ્રજાકીય જીવનના સર્વ ભાગોને રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓથી રંગવાનો કુદરતી-માનુષી-હક્ક દરેક પ્રજાનો છે. દુર્ભાગ્યે હિંદે આ જોયલો કુદરતી હક્ક હજી સુધી પાછો મેળવ્યો નથી. તથાપિ એ એક દેશોદયનું આશાભર્યું શુભ ચિન્હ છે કે 'હિન્દને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ,' 'હિન્દ સ્વરાજ્યને લાયક થયું છે' એવો ગંભીર નાદ અત્યારે સર્વ સ્થળેથી સંભળાવા લાગ્યો છે. ખરેખરા લોકશાસન વિના પ્રજાની મારફતે અને પ્રજાને હાથે ચાલતા રાજ્ય વિના, કોઈ પણ પ્રજાનો આત્મા જોઈએ તેટલો વિકસતો નથી. આ દેશની પ્રજાની કેળવણી વર્ષો થયાં સરકારના હાથમાં છે. કેળવણીનો સર્વ વહિવટ તથા તેની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં આવે એવી પ્રજાની માગણી સ્વાભાવિક છે એટલુંજ નહિ પણ ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી આ દેશના સંતાનોની કેળવણી કેવા પાયા પર રચાવી જોઈએ તેના મૂળગામી સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કરવાની, તથા કેળવણીની વ્યવસ્થા અને વહિવટ કરવાની તથા સરકારની તીજેરીમાં પ્રજા જે પૈસા ભરે છે તે વડે જ પ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનાં સાધનો યોજવાની સર્વ સત્તા પ્રજાને મળશે નહિ ત્યાં સુધી પોતાના સંતાનોને કેળવણી આપવામાં સ્વતંત્ર વહિવટ કરવાનો કુદરતી હક્ક સર્વાંશે હિંદીઓને મળ્યો છે એમ કહેવાશે નહિ. કેળવણીના વિષયમાં આવું સ્વરાજ્ય જ્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી આપણે આપણી માગણીઓ અને પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખવાના છે. હમે હિંદુ યુનીવરસીટીને એટલા માટે આવકારદાયક ગણીએ છીએ

કે તેથી આપણા સંતાનોની કેળવણી આપણા હાથમાં રહેશે. કેળવણીના વિષયમાં સ્વતંત્ર વહીવટ કરવાના પ્રબલમાં કુદરતી હક્કના સ્વીકારમાં જ તેનું મહત્ત્વ સમાયલું છે. કેળવણીના વિષયમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાના પ્રયત્નોનું આ પ્રથમ ક્રૂણ છે. મેહોમેડન યુનીવર્સિટી પણ હવે અસ્તિત્વમાં આવે એવી હમારી પ્રાર્થના છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ આ દેશમાં જેટલો ફેલાય એટલો ઓછો છે. અને એ પ્રકાશની જ્યોતિ જેટલી પ્રબલ હોયે પ્રકટશે તેટલો દેશનો ઉદય સત્વર થશે. આ પ્રસંગે હિંદુ યુનીવર્સિટી યોજનાના જીવનની ટુંકી કથા અસ્થાને નહિ ગણાશે.

સને ૧૯૦૪ ની સાલમાં બનારસના મહારાજના પ્રમુખપણા નીચે હિંદુ યુનીવર્સિટીની યોજનાનો જન્મ થયો હતો, પણ અનેક કારણોને લીધે ૧૯૧૧ ની સાલ સુધી તેની ગતિ ઘણી મંદ રહી હતી. ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫ સુધીના સમયમાં તે યોજનાએ 'વેગલયા' પગલાં લયાં હતાં. આ દેશમાં વર્ષો થયાં સરકાર તરફથી જે કેલવણી આપવામાં આવે છે તેથી ઘણા લાભો થયા છે એવું હરકોઈ વિચારશીલ પુરૂષ સ્વીકારવાની ના પાડશે નહિ, પણ તેનું ખરેખર મૂલ્ય આંઠવામાં મતલેદ પડશે એ સ્વાભાવિક છે. હાલની કેલવણી ઐહિક છે, તેમાં ધર્મનું તત્ત્વ નથી એવી ફરિયાદ કેટલેક સ્થળેથી કરવામાં આવી હતી. ધર્મનું શિક્ષણ આપવું હોય તો સરકારથી સ્વતંત્ર સંસ્થા કહાડવાની જરૂર છે એ વિચાર વધારે ને વધારે પ્રસરતો ગયો. ઉપરાંત સ્વાભિમાનવાળી કોઈ પણ પ્રબલ પોતાના સંતાનોનું શિક્ષણ લાંબો વખત સુધી અન્ય પ્રબલના હાથમાં રહેવા દેતી નથી. તેમ કરવું ઇષ્ટ નથી હાંનિને તેમાં સંભવ છે, કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં શુદ્ધ રહેલા દેશપ્રીતિ અને દેશસેવાનાં બીજા અન્ય પ્રબલના શિક્ષણથી જ્યેષ્ઠ એ તેટલાં વિકસતાં નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે. આ અને આવા વિચારોને લીધે રાષ્ટ્રીય એકતાને પોષે, દેશ-ભક્તિને સક્રિય બનાવે તથા જીવનને ધાર્મિક તત્વોથી રંગે એવી સંગીન કેલવણી ભારતના સંતાનોને આપવી હોય તો તે આપવાનું કામ પ્રબલ પોતે જ કરી શકશે એવી માન્યતા વધારે ને વધારે દૃઢ બનતી ગઈ. તેના પરિણામરૂપે શિક્ષણના થોડાક પ્રયોગો આ દેશમાં થયા, અને હિંદુ યુનીવર્સિટીની યોજના ઉભી થઈ.

શરૂઆતમાં જ હિંદુ યુનીવર્સિટીની યોજના પ્રતિ સુશિક્ષિત વર્ગના એક ભાગે સખત નાપસંદગી બતાવી. આ યુનીવર્સિટી આખા રાષ્ટ્રની-national-નહિ બને પણ તે તો માત્ર હિંદુ કોમને માટે જ સ્થાપાયો તેથી તે રાષ્ટ્રીય એકતાને પોષવાને બદલે તેને છિન્નભિન્ન કરશે એવો ભય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. દુર્ભાગ્યે આ દેશમાં ધર્મ, ભાષા, જાતિ અને પ્રાન્તના એટલા બધા તો ભેદો છે કે રાષ્ટ્રીય એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું કામ ઘણું ટુંકર છે. રાષ્ટ્રીય એકતાને માટે આ બધા ભેદનો નાશ કરવો જરૂરનો ભાગે તો તેમ કરવાના બને તેટલા પ્રયત્ન આદરવા એ દરેક દેશભક્તનું ઈર્ષ્ય છે. પણ જે ભેદો અનેક કારણો અને પરિવર્તનોને લીધે આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે આંખના પલકારામાં દૂર થઈ જવા શક્ય નથી. હિંદુ, મુસલમાન,

પરાસી અને ક્રિશ્ચિયન સર્વ કોઈ નેશનલ યુનીવરસીટીમાં સાથે એસીને શિક્ષણ લે એ ટૂંક જોટલું મનોહર છે તેટલું જ દેશોત્તરિનું સાધક છે નેશનલ યુનીવરસીટી ઉભી કરવાનો એવી એક યોજના ઘડવામાં આવી હતી પણ તે પગભર થાય તે પૂર્વે જ લાંબી પડી હતી. જે વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે તે એ છે કે રાષ્ટ્રીય એકતાને પોપે એવાં તત્ત્વોવાળું શિક્ષણ આપવું. એ સૂત્રને એ હિંદુ યુનીવરસીટીના જીવનમાં સર્વાંશે ઉતારવામાં આવશે તો રાષ્ટ્રીય એકતાનો લાંબ થવાનો જે લય રાખવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે દૂર થશે. ઉપરાંત શીખ અને મરાઠા સ્વયંપુત અને બંગાળી, ગુજરાતી અને કાકિયાવાડી જૈન અને મુસ્તાની એકજ સ્થળે નિવાસ કરી શિક્ષણ લે તો તેથી જે હિંદુ એકતા ઉભી થશે તે રાષ્ટ્રીય એકતા પોષવામાં જેવો તેવો ભાગ ભજવશે નહિ.

મેહોમેડન યુનીવરસીટીની યોજનાને ફંડ ભેગું કરવામાં જે વિશ્વ મળ્યો હતો તેની આડકતરી અસર હિંદુ યુનીવરસીટીની યોજના પર થઈ હતી, અને તેના ફંડમાં નાણાની રકમ સારી રીતે ભરાવા લાગી. સરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટે ડીનેમીનેશનલ યુનીવરસીટી સ્થાપવાની સંમતી આપી આ દેશની શિક્ષણની રાજ્યનીતિમાં એક મોટો ફેરફાર કર્યો. યુનીવરસીટી પર સરકારે કેટલો અંકુશ રાખવો એ બાબત પર થયેલો પત્રવ્યવહાર ઘણી નિરાશા ભર્યો છે. હિંદુ યુનીવરસીટીએ સરકારનો સંમતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સરકારના અંકુશો સ્વીકારવાની જે કિંમત આપી તે ઘણી વધારે પડતી છે અને તેથી તેના ગૌરવમાં ક્ષતિ થાય છે એમ ઠહોવાની હમને ફરજ પડે છે. પ્રથમ હિંદના વૉઇસરૉયને એન્સેલરની પદવી આપવાની યુનીવરસીટીએ વિનંતિ કરી. પણ સરકાર તરફથી તે સ્વીકારવામાં આવી નહિ. તેને બદલે સંયુક્ત પ્રાન્તોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને એન્સેલરની પદવી આપવી એવું સરકારે દર્શાવ્યું આ સૂચના તરફ સખ્ત નાપસંદગી બતાવવામાં આવી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે યુનીવરસીટીને પોતાનો એન્સેલર પસંદ કરવાનો હક્ક મળ્યો ખરો પણ સંયુક્ત પ્રાન્તોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને વીઝીટર તરીકે એન્સેલરની સર્વ ગત્તા મળી વાઇસ એન્સેલર જેના હાથમાં એક રીતે યુનીવરસીટીના વહિવટની અને શિક્ષણની મોટી સત્તા રહેશે તેની પસંદગી વીઝીટરની સંમતિ વગર થઈ શકશે નહિ. તથા વીઝીટર લેખિત સૂચનાદ્વારા અથવા હુકમદ્વારા યુનીવરસીટીના વહિવટમાં ઘણી રીતે અંકુશ મૂકી શકશે. ઉપરાંત વડી સરકારને યુનીવરસીટીના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જે મોટી સત્તા આપવામાં આવી છે તે ખરેખર લયભરેલી છે યુનીવરસીટીને પોતાના પ્રોફેસરો, શિક્ષકો અને પરીક્ષકો નીમવાનો સ્વતંત્ર હક્ક આપવામાં આવ્યો છે એ ખરું છે પણ વડી સરકારને યોગ્ય ભાગે તો તેવા પ્રોફેસરો, શિક્ષકો અને પરીક્ષકોને દૂર કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા મળી છે. એટલે આવી બાબતોમાં યુનીવરસીટીને સરકારની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલવું પડશે એ લયમાં સત્થના ઘણા અંશે રહેલા છે. હમે ઈચ્છીએ છીએ કે આવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત નહિ થાય અને યુનીવરસીટીનું જીવન સ્વતંત્ર રીતે વિકસે.

આ દેશમાં પ્રજા તરફથી શિક્ષણની જે સંસ્થાઓ કરવામાં આવી છે તે ત્રણ પ્રકારની રાજનીતિપર રચાયેલી છે. સરકારથી સર્વ રીતે સ્વતંત્ર રહીને શિક્ષણની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરનારી સંસ્થા-દૃષ્ટાંત તરીકે આર્યસમાજનું ગુરુકુળ. સરકારથી વહિવટમાં સ્વતંત્ર પણ સરકારની જ શિક્ષણ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપનારી સંસ્થા-દૃષ્ટાંત તરીકે ફરજીયાત કૉલેજ તથા લાહોરની એંગ્લોવેદિક કૉલેજ. (સરકારના કેટલાક અંકુશોવાળા) વહિવટની અને ખીણ રીતની સ્વતંત્રતા સાથેની પોતાની ધૃષ્ટા પ્રમાણેની શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ કરનારી સંસ્થા-દૃષ્ટાંત તરીકે હિંદુ યુનીવરસીટી. આ યુનીવરસીટીનાં ચાર વિશિષ્ટ લક્ષણોપર ધ્યાન ખેંચવાની ખાસ જરૂર છે અને તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) આ શિક્ષણ આપવાની યુનીવરસીટી છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમાં ફરજિયાત નિવાસ કરવો પડશે.

(૨) આ યુનીવરસીટીમાં ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. સરકારે ઘણી હક્કાપણસારી રીતે ધર્મનું શિક્ષણ—હિંદુઓને માટે ફરજિયાત કરવાની સત્તા યુનીવરસીટીને આપી છે. યુનીવરસીટી સર્વ કોષેને માટે ખુલ્લી છે પણ ફરજિયાત ધર્મનું શિક્ષણ હિંદુઓને માટે જ રાખવામાં આવશે. જૈનોને માટે કંઈ પૂરતાં ધાર્મિક શિક્ષણની જૂદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. ક્રીસ્તીયન મીશનરી શાળાઓ અને કૉલેજો કરતાં ધર્મની મતસહિષ્ણુતાની આ ઉદાર નીતિ નોંધ કરવા જેવી છે.

(૩) જાતિય સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાના ખાસ અભ્યાસની વ્યવસ્થા.

(૪) પ્રજાને પોતાનો તેના વહિવટમાં તથા શિક્ષણનીતિ નક્કી કરવામાં મોટો ભાગ.

આ રીતે હિંદુ યુનીવરસીટીનો જન્મ થયો છે.* સરકારની સંમતિ પ્રાપ્ત કરવામાં સ્વતંત્રતાનો કેટલો બધો ભોગ આપવો પડે છે તથા સાવધતાથી કેટલા ભગીરથ પ્રયાસો કરવા પડે છે તેનું હિંદુ યુનીવરસીટી સર્વદા સ્મરણ કરાવશે. પણ જગતમાં આપલેનો રાજ્યનીતિનો સ્વીકાર ક્યાં વિના મહાન્ સંસ્થાઓ ઉભી થતી નથી તેમજ નભતી પણ નથી. હિંદુ યુનીવરસીટીને શિક્ષણના એક મહાન્ પ્રયોગ તરીકે તથા કેળવણીના વિષયમાં પ્રજાને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ એ હક્કના સ્વીકાર તરીકે હમે વધાવી લઈએ છીએ. અત્યારે દેશભ્રમત હિંદુઓનું કર્તવ્ય એ છે કે યુનીવરસીટી સામેના વિરોધોને ભૂલી જઈ તેને બને તેટલી સહન કરવાના પ્રયત્નો આદરવા. ભારતવર્ષના પુત્રો! એક મહાન્ સંસ્થાપર રાજ્ય કરવાનો ગંભીર પ્રસંગ અત્યારે પ્રાપ્ત થયો છે. તમારું શાસન એટલું ઉદાર અને કાર્યદક્ષ રાખજો કે તેથી માતૃભૂમિનું ગૌરવ વધે અને સ્વરાજ્યને માટેની તમારી લાયકાત સર્વ રીતે સાબીત થાય.

મનમુખલાલ આત્મારામ ભારતર

* આ પ્રસંગે એના નં-મહાતાઓ ધી એન. મી. મદન મોદન માલવીયા, ડૉ. સુન્દરલાલ તથા નામદાર દવંચાના મહાતાઓને હમે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

બંકિમચંદ્રની કૃતિઓ.

૧

૨જની.

આ નવલમાં ચાર જ પાત્ર છે. બંકિમચંદ્રની નવલોમાંથી એકેમાં વિવિધ પાત્રોની મોટી સંખ્યા કે અનેક ચિત્રવિચિત્ર તંતુમય કથાબલ જોવામાં આવતી નથી એની કેટલીક નવલોમાં કંઈક ઐતિહાસિક વસ્તુ આવતું હોવાથી એને બંગાળનો-હિન્દનો-સ્કૉટ કહેવામાં આવે છે. ખરો, પરંતુ એમ તો આપણા “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” શાંત રસે ગાંધ સંલગ્નાવનાર દલપતરામને તમામ જામેલી સત્તાની સામે આત્માના પરમ ગૌરવનાં સનાતન ખંડનો વાવટો ભૂતજાથી બ્યોમશિખર સુધી સ્થિર રોપનાર ઉચ્છૃંખલ વીરોના અગ્રણી મિલ્લનની સાથે સરખાવવામાં નથી આવ્યા શું? એવી સરખામણીઓનો અર્થ એટલો જ છે કે અધ કવિઓમાં મિલ્લનનું અને ઐતિહાસિક નવલકારોમાં સ્કૉટનું જ નામ જગતને મ્હોંએ સૌથી પહેલું રહ્યું છે. જેન ઑસ્ટેનનો કૃતિઓ વિષે સ્કૉટે પોતે કહ્યું હતું: મારા ગાજવીજ, મારા શોરખકોર, એ બધું તો ઠીક પણ આ કલા તો ઓરજ છે. બંકિમની કલા પણ સ્કૉટ અને જેન ઑસ્ટેન એ બંનેનાથી વધુ જૂદા પ્રકારની છે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તંતુઓથી એ જે વેલ-બુટ્ટીનો અલંકાર હિંદુ સંસારના પટ ઉપર ઉપસાવે છે તે એટલો તો આછો, કોમલ, અને નાબુક હોય છે કે તે સામાન્ય દૃષ્ટાંતોને કદાચ આકર્ષી પણ શકતો નહીં હોય-તેઓ કદાચ જોઈ પણ ન શકે એવો તે પારદર્શક હોય છે, જુવે તો પણ તેનો એમને મન કંઈ કીંમત ન વસે એવો તે સ્વરૂપ હોય છે-પણ જેને જેને તે આકર્ષે છે, તેઓ તેને જેમ જેમ વધારે લક્ષ્યપૂર્વક જુવે છે, તેમ તેમ તેમા તેમને ચિત્તના સ્થાયી રાગોના પાકા રંગ, ચારિત્રવિકાસના સનાતન તત્વોનું ગભીરનીરૂપણ, અને સદાચાર દુરાચારનો સામાન્ય મનુષ્યોને સમજવો પણ મુશ્કેલ પડે એવો પરમ દયાળુની સાથે સાથે અત્યંત દ્રઢ કલાન્યાય, એ ત્રણે એક બીજામાં સુંદર રીતે સાંકળી લીધેલાં જોવામાં આવે છે.

“૨જનીમાં” કથા બહુ ઓછી છે, પાત્રો ચાર જ છે, અને વળી કર્તાએ દરેક મૂલ પ્રકૃતિ અને તેના વિકાસના નિરૂપણને માટે આધ્યાત્મિક પૃથક્કરણની પદ્ધતિ અને દરેક પોતાની આપવીતી જાતે કહેતો આવે તેમ તેમ નવલકથા શું થાતી જાય એ શેલી સ્વીકારેલી છે. આથી કરીને ‘કમલાકાંતેર દક્ષતર’, ‘કૃષ્ણકાંતેર વિલ’, ‘રાજસિંહ’, કે ‘વિષ્ણુ’ જેટલી પણ ‘૨જની’ લોકપ્રિય નથી થઈ. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં એ ‘બંગદર્શન’ નામના બંકિમચંદ્રના માસિકમાં કટકે કટકે પ્રથમ પ્રકટ થઈ અને તે પછીને વર્ષે ઘણા સુધારા વધારા સાથે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ, ત્યારથી

આજ સુધીમાં એ આવી પદ્ધતિ અને શૈલી, છતાંયે આટલી પ્રસરવા પામી છે એજ કર્તાની પ્રતિભા અને વર્ણનશક્તિનો વિજય ગણવાનો છે.

વર્ણનોની રસિક મોહકતામાં 'તો આ' નવલ એક ગદ્યકાવ્ય જેવી છે અને એની બીજી કોઈ કૃતિ કરતાં ઉતરે એવી નથી. રજની જન્માંધ હતી; છેક ગયપણમાં એનાં માળાપ મરી જતાં એ બીચારી અત્યંત નિર્ધન અને કુલ વેચવાનો ધંધો કરી મહાકષ્ટે પેટ પૂરતું પામનાર માસામાસીને પનારે પડી હતી; કુદરતે આપેલી શક્તિઓનો અધાપાના કુદરતી એકાંતમાં વિકાસ થતાં જે શિક્ષણ મળે તે શુદ્ધ કુદરતી શિક્ષણ જ તે પામેલી હતી. પણ અધાપાની ક્ષાયકીમાં સુરક્ષિત હોવાથી જ બાણે વધારે સ્પષ્ટ અને લોકોત્તર પ્રકાશવાળું જે સરલ ઉન્નત અને દૃઢ આંતર જીવન એ એકલી જ અનુભવતી હતી તેનું વર્ણન; કુલોથી એને થતા ગાન'દોહલાસનું વર્ણન; શબ્દ, સ્પર્શ અને ગંધની એની તીવ્ર સંવેદનાનું વર્ણન; શબ્દનાણુ અને સ્પર્શનાણુથી એને એકાએક ઉદ્ભવેલા પ્રેમોન્માદનું વર્ણન; પોતાના એકાકીપણના દુઃખનું વર્ણન; લવંગલતાના સંસારનું અને ચારિત્રનું એનું વર્ણન; હીરાલાલ સાથેના એના પ્રવાસનું વર્ણન; અને છેવટ એણે પોતાને તજી જતા હીરાલાલને પોતાના હાથમાંની લાકડી છૂટી મારી અને પછી જીવતા રહેવાની ભૌતિક પ્રેરણા છંડાતી ન હતી તે છતાં ગંગાજીના જલમાં પોતે આગળ આગળ વધતી ચાલી તેનું વર્ણન; એ સર્વ ઉપાપ્રકાશમાં બાણે મૃદુ મૃદુ ગાનવહન કરતાં નિર્મલ પાણીના અવિનશ્વર ઝરણાંઓ છે. વળી ઝરણાંઓ જેમ પોતાની મેળે વાંકાચુકા વળતાં જાય છે, તેમ એ દરેકમાં ઘટતે સ્થળે ઘટતા જ માપમાં હર્ષ, શોક, આશા, નિરાશા, રિમ્ત, અરૂચિ, તિસ્કાર, ક્રોધ, હાસ્ય, મુંઝવણ, દુઃખ અને મોહના વિકાર સળતા આવે છે. ઠરણુરસની પરિસીમા કર્તાએ રજની ડુગતી હતી તે ઘડીના વર્ણનમાં સુકી છે. પણ તે એ બનાવના રજનોના પોતાના કથનમાં નહિ; સંન્યાસી શચીન્દ્રને યોગનિદ્રા આપી તેની ઉપર જે વ્યક્તિનો અસાત પણ સાથી વધારે પ્રેમ છે તે રજનીનાં-એ ડુગતી ક્ષણમાં જ દર્શન (આત્માની વિશ્વદૃષ્ટિ વડે) કરાવેછે. તે અનુભવના એના પોતાના પ્રથમ કથનમાં પણ નહીં, પણ પછી આ હઠ પ્રયોગથી હલાવી નાંખવામાં આવેલું મસ્તિષ્ક રોગાનુકૂળ સંસ્થિતિમાં આવી પડતાં ઉદ્ધ્રાંત થઈ જઈ બધો વખત એને એ પ્રત્યક્ષ દેખ્યા કરેછે તેના વર્ણનમાં—

“ઓચિતું મેં દીકું કે ત્યાં આગળ ઉપાના ભજનવલ વર્ણથી પૂર્વ દિશા પ્રકાશવા માંડે છે. અને એ ગંગાપ્રવાહની અંદર રેતીના આરા આગળ રજની ઉભી છે ! રજની જળમાં ઉતરે છે. ધીરે, ધીરે, ધીરે ! અંધ ! છતાં વાંકો ભગ્મરવાળી; વિકળ છતાં સ્થિર; એ પ્રભાતની સાન્તિથી શીતળ બનેલી ભાગીરથીના જેવી ગંભીર, ધીર, તેમજ તે જ ભાગીરથીના જેવી અંતરમાં દુર્ભય વેગ ધરાવનારી ! ધીર, ધીર, ધીર—જળમાં ઉતરે છે. દેખાવ કેવો સુંદર ! રજની કેવી સુંદર ! વૃક્ષ ઉપરથી આવતી નવા મહોરની ખુશ્બો પેઠે, ફરચી સંભળાતા સંગીતના શેષભાગ પેઠે, રજની જળમાં ધીરે, ધીરે, ધીરે, ઉતરે છે ! ધીરે, રજનિ, ધીરે ! હું તને જોઈ. અગાધ અવગણના કરી જોઈ નહોતી. હવે એકવાર સારી પેઠે જોઈ, લઉં. ધીરે, રજનિ ધીરે !

મને મૂંઝાં આવી.....દીડી ફક્ત—એ મૃદુ મૃદુ નાદ કરતી ગગા, અને એ ધીરે, ધીરે, જળમા ઉતરતી રજની ! આખો મોંઘી તો ફરી દીડી, એ જ ગગા અને એ જ રજની ! ફરી એથુ તો ફરી દીડી એજ ગગા અને એ જ રજની ! ખીચ દિશાએ બેઠેક છુ તો ફરી એજ રજની ધીરે, ધીરે, ધીરે જળમા ઉતરે'છે, હંચે બેઠેક છુ' તો હંચે પણ આકારવિહારિણી ગગા ધીરે, ધીરે, ધીરે વહે છે, અને આકાર વિહારિણી રજની ધીરે, ધીરે, ધીરે જળમાં ઉતરેછે ખીચ તરફ મન વાગ્યુ છતાં તે જ ગગા અને તે જ રજની ! ”

પુરુષપાત્રોમાં શયીન્દ્રના કરતાં વધારે મહત્વનો અમરનાથ છે. ૧૮૭૦થી ૧૯૦૦ સુધીની ત્રીશીમાં સુશિક્ષિત જંગાણાના વિચારવાતાવરણમાં જે મોટો ફેરફાર વીવેકાનંદ, બંદિમચંદ્ર અને કેશવચંદ્ર સેન જેવા અગ્રણીઓના પ્રયાસથી થવા પામ્યો છે, તે ફેરફાર પહેલાંના એ જાને યુવાનો છે. જાને ગર્ભશ્રોમંત છે, જાને સુશિક્ષિત છે, જાને સ્વાર્થપરાયણ જડલાલમાઓના ઉપભોગનુ ભરેલું જીવન ગાળે છે, એ ઉપભોગમાં જાને અતિ દક્ષ છે, એ ઉપભોગોથી જાને અતૃપ્ત છે ખરી શાંતિ, ખરું સુખ, ખરું જીવન શેમા હુશે એ વિષે જાને પશુઓના જેવા મૂઠ છે. ઉદરપોષણની એકેને ચિંતા નથી, ને નમય હરે, મન ભરે, નીતિગણ વધારતું ભય, અને આત્માના સ્વાસ્થ્યનો સાક્ષાત્કાર વધારે વધારે સ્પષ્ટ કરાવતું ભય, એવું કંઈ પણ કર્તવ્ય એકેને જડતું નથી. પ્રેમની ભાવનાના ભકત છીએ એમ જાને કહેનારા છે, પણ તે કયો પ્રેમ? લિંગી (Sexual) પ્રેમ, શુદ્ધ પ્રેમ નહીં. વાર્તાની શરૂવાત પહેલાં થોડા વખત ઉપર જ શયીન્દ્રનું પ્રેમપાત્ર-એની પહેલી પત્ની-મરી ગઈ છે, પણ તેને પિતા, માતા, મોટો ભાઈ, અને સાવકી મા (લવંગલતા) છે, એટલે પિતાના કુટુંબજલમા જાંધાયેલો એ દિવસો ઠહાડે છે, પણ તેથી કંઈ એનું મન ઓછું ખાલી અને ચચલ ગણવાનું નથી. અમરનાથને કોઈ કુટુંબી છે નહીં, અને જે જાલિકાના રૂપ ઉપર તે મોહિત હતો તે (લવંગલતા) ને એ પરણી શકતો નથી, એટલે એ દેશે પરદેશ ભટક્યા કરે છે, પણ તેથી એનું મન વધારે ખાલી કે ચચળ ગણવાનું નથી. જાને નાસ્તિક, જાને સ્વાર્થપરાયણ, જાને કર્તવ્યમૂઠ, જાને વિહ્વલ, જાને એક ઝાડનાં પાન, એક જમાનાનાં જાણક, અને સરેકારી જળનાં માછલાં એ કારણથી અને એટલે દરજ્જે જ નીતિમાન: રાજકીય સ્વતંત્રતાના એ જાને ઉપાસક, આત્મીય પરતંત્રતાના પૂરેપૂરા નમૂના.

જે જાલાના રૂપ ઉપર પોતે મોહિત હોતો તે લવંગલતા ઉમરમાં આવતાં જીવને દેવાઈ, પણ અમરનાથ જેને પ્રેમ કહેતો હતો પણ જે રૂપેન્માદ માત્ર હતો, તેનો તે એવો તો ગુલામ થઈ ગયો હતો કે તેની નીતિબુદ્ધિ મારી જ ગઈ. લવંગલતા એના પિતાના ઘરમાં જે ચોરઠામાં સૂતી હતી તેમાં એ મોડી રાતે ખાતર પાડીને પેઠો. લવંગે યુક્તિપ્રયુતિથી લોકો એકઠા કરી દીધા અમરે પહેરેલું પહેરણ મ્હોંએ ઓઢી લીધું એટલે કોઈ તેને પૂરેપૂરો ઓળખી ન શક્યું. પણ લવંગે તેના ઉઘાડા વાંસાના મધ્યમાં એક સળિયો લાલચોળ તપાવીને ચોર એવો એ અક્ષરનેા ઉઘામ દીધો, અને એ નહાસી છૂટ્યો. પવિત્ર ત્રીર યુવતીની આજ્ઞા

જાતનને પોતાનો પરમ ધર્મ ગણુનારા લોકોએ એ વાત ત્યાં ને ત્યાં દાટી દીધી. અમરનાથ દેશવિદેશ ભટકતો થઈ ગયો; પણ એક મોટો લાલ તો એને તેજ ઘડીથી થઈ ગયો; એના ચંચળ મનમાંના અનીતિના અંકુર ડહામયા તે ડહામયાજ.

ડહામ દેનારી લવંગલતા જ્યાં પરણી તે કુટુંબની આગલી પાછલી વિષે નવરા અને ભટકતો ફરતો અમરનાથ પૂરેપૂરો વાકેફગાર બને એ કુદરતીજ છે. એણે દસ્તાવેજી પુરાવા પણ એકઠા કર્યા. લવંગલતાનો પતિ જે માલમિલકત લોગવતો હતો તે તેને એક વસિયતનામા ઉપરથી મળેલી હતી. પણ એ વસિયતનામામાં એ માલમિલકત મૂલ એક બીજા માણસને ને તેના વારસોને આપવામાં આવેલી હતી, એ બીજો ધણી નવારસ ગત થાય તો તે આને મળે એવું તેમાં રખડ લખાણ હતું, અને એ બીજો માણસ નવારસ ગત થયો છે એમ માની લેવાઈનેજ તે આના કબજામાં આવી હતી. એ બીજો ધણી ગત થયેલો તો હતોજ. પણ અકસ્માત અમરનાથના જાણવામાં આવ્યું કે તેને તો એક જન્માંધ છોકરી હતી. અમરનાથે નિશ્ચય કર્યો કે એ આંધળી છોકરી જે જીવતીજ હોય તો તેને ગમે તે પ્રકારે ડુંઢી કહાડવી. અમરનાથ પોતે તો આ વિષે એટલુંજ કહે છે કે નવરા જીવને ચાલો એક મોટું કામ ઇશ્વરે બતાવ્યું. જન્માંધ નિરાધાર છોકરીનું ભણું કરવા મથું એ શું મારા લાયકનું કામ નહીં? પણ આમાં એના અંતરની વૃત્તિ શી હશે? શું એના દિલમાં પ્રગટ અપ્રકટ રૂપે લવંગલતા ઉપર વેર લેવાનો હેતુ લેશ પણ નહીં હોય? કર્તા આ વિષે કંઈજ કહેતો નથી. લવંગલતા પણ અમરનાથને એમના મેળાપોમાં આ પ્રકારનો જરાયે ઇસારો કરતી નથી. વાંચનારે અમરનાથની આ વખતની માનસિક સ્થિતિ, જેવી ઇચ્છા થાય તેવી કલ્પવો.

આવો નિશ્ચય કર્યા પછી કલકત્તે આવવા નીકળેલો અમરનાથ કલકત્તા પાસેના એક ગામમાં એક સગાને મળવા ગયો. અને સવારમાં ગંગાતીર ઉપરનાં જંગલમાં ફરવા ગયો ત્યાં એણે એક આંધળી યુવતીને એક નીચ જાતના પુરૂષના બલાત્કારમાંથી ઉગારી લીધી. આ ભણું કામ કરવા જતાં એ પેલા માણસના દાતરડાના ઘાથી ઘવાયો તો ગહુ, પણ એજ સ્ત્રી રજની નીકળી.

‘રજની’ ના હવે પછીની વાતના વિભાગમાં સામાન્ય વાંચનારને પૂરતો રસ પડતો જણાતો નથી. અને એની લોકપ્રિયતા ઓછી હોવામાં આ પણ એક કારણ છે. આ બાકીના વિભાગમાં વાંચનારને મોટો લાગે છે, કર્તા લયડતો લાગે છે, અમરનાથ રજનીને પરણ્યો એમ કહેવાય છે, શચીન્દ્ર ઉપર રજનીને પરણીને મિલકત જ્યાંને ત્યાં રહે એમ વેતરવા દબાણ થાય છે પણ શચીન્દ્રને તે રૂચતું નથી, લવંગલતા અમરનાથનું જીવનું જીવનું પાપ ઉઘાડું કરતી નથી, રજની કોને પરણવું છે તે મ્હોંએ જોલતીજ નથી, પોતાની મિલકત લવંગલતાને આપી દેવાનું કહે છે, વગેરે સામસામાં શાં વહનો

અથડાય છે તે અધીર આમાન્ય વાંચનારથી કંઈ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. વાર્તા અધવચાળે આવે, પછી તેની ગતિમાં વત્તી વત્તી ત્વરા આવવીજ જોઈએ જે આ આપવીતી કથનની પદ્ધતિમાં કેવળ અશક્ય છે એ એ પદ્ધતિના અક્ષય દોષ પણ છે.

કર્તાનાં લક્ષ્ય ત્રણ છે: રજનીના ચારિત્રતું નિરૂપણ, અમરનાથના ચારિત્રનો વિકાસ, અને લવંગલતાના ચારિત્રનો વિકાસ.

આપણે લવંગલતાના તાંતુને પકડીને આપું ઉકેલીએ. યુવાવસ્થાનો કુદરતી 'મદ', આર્ય ગૃહિણીતું કુદરતી શીલ, રૂપ અને લક્ષ્મીની કુદરતી હાકમી, ઇશ્વરે આપેલો બુદ્ધિપ્રભાવ, અને એક વિરલ અનુભવની છાપથી બહુ ઉપસી આવેલી આત્મશ્રદ્ધા, એ ઉપરાંત આપણે લવંગલતામાં આરંભમાં શું જોઈએ છીએ? કંઈજ નહિ. આ દરેક એનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે, અને અટલા બધાનો એનામાં સમન્વય છે, એ જ એની વિશેષતા. શચીન્દ્રની માતા હોવાનો ડોળ રાખે છે, નિર્ધન કન્યાઓને પરણાવી દેવાના ઉદ્ધમ કરે છે, પણ એ માતૃત્વ ઉપર ઉપરનું છે. પણ પોતાની માની લીધેલી લક્ષ્મી બીજા માલેકની કરે છે, અને શચીન્દ્રને અસાધ્ય જેવો રોગ લાગુ પડે છે, એ બે ઘા ઉપરા ઉપર વાગતાં, એતું ચારિત્ર વિકસવા માંડે છે, અને એનામાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ-પ્રેમપાત્રતું યથાશક્તિ લહું (તેનું ઇખ્સિત લહું, નહીં કે પોતાનું કપોલકલિપત લહું) કરવામાં જ કૃતકૃત્ય થવું એ લાવના અંકુર કુટે છે. પોતે વર્ષોથી લોગવતી આવેલી મિઠ્ઠતની એકાએક વારસ કરેલી રજની ઉપર અકારણ પણ ઘણુને કુદરતી યથા આવે એવી કોપ કે ઇર્ષ્યાની હલકી વૃત્તિ તેને થતી જ નથી. તેના ઉપર ખરેખરી દયા આવે છે. અમરનાથ રજનીને લાયક નથી જ એ બુદ્ધિ એ દયાનું પરિણામ છે. એ લગ્ન થાય અને મિઠ્ઠત તેઓ કળ્પે લે એ લવિષ્ય એને દુઃખકર લાગે છે, ને એથી કરીને પોતાના કુટુંબીઓને દુઃખ થાય તેને લીધે છે, માત્ર પોતાના સ્વાર્થને લીધે નથી. પરંતુ એ લગ્ન અટકાવવાને માટે પણ અમરનાથનું છિદ્ર જાતે રજનીને કહેવું એ તો એને નીચપણનું કૃત્ય જણાય છે, અને એમ કરતાં એ ખંચાય છે. 'એમ કરવા લલચાય છે ખરી કે? એમ કરવાની એ અમરનાથને ધમકી આપે છે ખરી કે? કર્તાએ આ વાત બાંધે ભારે રાખી છે. છેવટ સુધી એ એમ કરતી નથી જ, એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

પછી તો એના ઉપકારોથી દર્શાવેલી અને એની દયાથી આકર્ષાયેલી રજની લવંગની આગળ પોતાના હૃદયનો પકડો ઉઘાડી નાંખે છે. શચીન્દ્ર ઉપરનો પોતાનો નિઃસીમ પ્રેમ જણાવે છે, સાથે આંધળી ભૈરૂને તે કોણ પરણે એ પોતાની પ્રતીતિ અને તજજન્ય નિરાશા પણ જણાવે છે. અમરનાથે પોતા ઉપર એવા મોટા ઉપકાર કરેલા છે કે એ ફરમાવશે તો પોતે એને શી રીતે ના કહી શકે, એ પણ જણાવે છે. પરંતુ શચીન્દ્ર અને એના બહાલાંઓનું પોતાથી જનતું લહું કરવાની ખાતર

મિલકત તેમને આપી દેવા માગે છે એ પણ જણાવે છે, અને આવા કરાવ ઉપર એ આવી છે તેમાં આ પ્રકટ હેતુ ઉપરાંત બીજી અપ્રકટ હેતુ પણ રહે છે. અમરનાથ એને પરણવાની ઇચ્છા કરે છે તે એની પોતાની ખાતર કે એની મિલકતની ખાતર? માટે (એ નિશ્ચય કરે છે કે) લાવને એ મિલકત જ આપી દઉં એટલે એ મોટો સંશય તો પડે. પછીની વાત પછી.

રજની અને અમરનાથના સમાંગમથી લવંગ રજનીને અમરની અને અમરને રજનીનાં દૃષ્ટિથી જોતાં પણ શીખે છે. અમરનાથને વિષે એનો મત સુધરે છે. એના ઉપર લાવ થતો આવે છે. અમરનાથને લવંગ, રજના અને શર્ચીન્દ્રના સુખદુઃખનો નિર્મલ અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ એની પ્રેમશક્તિ વિકસે પણ છે. દરમિયાન શર્ચીન્દ્રના આત્માને તેના ઉપરના રજનીના અગાધ પ્રેમનું દર્શન કરાવાય છે આથી શર્ચીન્દ્રના હિલમાં રજની ઉપર પ્રેમ રોપાય છે. અને તે એવો દઢ મૂલ રોપાય છે કે તેને ઉગવા દેવામાં આવે તો જ શર્ચીન્દ્ર પાછો સાને થાય. આમાં વાંધા કે વિરુદ્ધતાને સંભવ માત્ર અમરનાથ તરફથી હતો. રજનીના પ્રેમનું પાત્ર શર્ચીન્દ્ર છે એમ તેને રજનીએ કે લવંગે કહ્યું જ નહોતું. અમરનાથનો રજની ઉપર પ્રેમ કહ્યો તો તે એવો વિશુદ્ધ કહ્યો કે વગર કહે અમરે રજનીનું હૃદય જાણી લીધું અને રજનીનું ખરું ભણું કરવાનો માર્ગ એને કુદરતી થઈ ગયો. ખરા પ્રેમમાં બે પ્રેમીઓ વચ્ચે એક પ્રેમપાત્ર માટે સ્પર્ધા હોઈ શકે શું? પ્રેમપાત્ર પોતે એ બેમાંથી જેનું પ્રેમી હોય તેને તે એ બીજી સમર્પણ કરી જ દે. અથવા તો રજની ઉપર અમરનાથનો પ્રેમ તેને પોતાની કરવી એ રૂપનો નહોતો; રજની, લવંગલતા, અને શર્ચીન્દ્ર એ ત્રણે ઉપર એને મત્રીભાવ થયો અને એ ત્રણેના સુખનો માર્ગ એણે લીધો, એમ કહ્યો. એણે પોતાની મિલકત પણ શર્ચીન્દ્રને આપી દીધી અને આલ્યો ગયો. લવંગલતાને એના ઉપર લાવ થવા માંડ્યો હતો તે વધી ગયો. એટલે સુધી વધ્યો કે તે પ્રેમ જ કહેવો પડે. અમરનાથના પાપનું આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ નિવારણ થઈ તે લવંગલતાના ચિદાકાશમાં પણ નિષ્કલંક ગન્યો. વાંસા ઉપરનો હ્દામ નિર્જીવ થઈ ગયો. આ દેહ ઉપર તો—આ લવમાં તો—એ હ્દામ રહેવાનો જ, પણ તેથી શું? કેવળ રૂઢિજ્ઞાની લવંગલતાને તો આ અનુભવાતો ભાવ માયાંરૂપ હતો, શબ્દ પ્રમાણસિદ્ધ લવપરંપરા જ સત્ય હતી. અમરનાથ ઉપરના પ્રેમાંકુરને પણ તેણે આવતા લવ માટે જ સ્થાન આપ્યું. “લોકાંતરે હું તમને જ વરીશ,” એ લવંગલતાનું છેલ્લું વાક્ય જોકે આર્ય ગૃહિણીની પાતિવ્રત્ય લાવનાને લીધે એ વાક્યમાં પણ તેને આ લોકના પતિ તરફ એવકાદારીનો સ્પર્શ લાગતાં, એ વાક્ય તેણે અધુરુંજ રાખ્યું.

કર્તાએ વાર્તાનું જે છેવટ આપ્યું છે તેમાં વિન્યી પ્રેમના પ્રકાશની પાછળ કંઈપુરસની છાયા રહેવા લીધી છે. પણ એ છાયામાંથી એણે લવંગલતાને તો આ પ્રમાણે દિગારી લીધી છે. પોતાના વદ સ્વામી ઉપર પોતાની ભક્તિ સંપર્ણ કરતાં

એ બંધિત તે પ્રેમ નથી, એ પ્રમાણેનો અસતોષ કર્તાએ એના દિલમાં ઉત્તમ કર્યો છે, પણ તેની સાથે મારા પ્રેમને માટે અમરનાથ ખરેખર લાયક પાત્ર છે અને અમારા બેનો પ્રેમસંગ્રેગ લોકાંતરે થવાનોજ એ પ્રકારની પ્રતીતિ પણ લવંગવતના દિલમાં ઉત્પન્ન કરીને કર્તાએ એને અશાન્તિમાંથી ઉગારી લીધી છે પરંતુ અમરનાથને કર્તાએ કંઠુ રત્નની છાયામાં જ રહેવા દીધો છે. અમરનાથને ખરી શાંતિના બે માર્ગ. ખુદલા હતા: લોકાંતરમાં શ્રદ્ધાળુનો માર્ગ; સ્ત્રીપુરુષના કે વ્યક્તિ વ્યક્તિના સ્નેહને મોહ ગણતા પણ સાથે પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ દરેક પ્રાણીની ચોખ્ખતા પ્રમાણે મૈત્રી અને મુદ્દિતાના ભાવવાળી ષંધુતા વિકસાવવા મયતા ખરા સંન્યાસીનો માર્ગ. પરંતુ આમાંથી પહેલેક માર્ગ અમરનાથને લાયકનો નહોતો, અને બીજા માર્ગને—ખરા સંન્યાસને—અમરનાથ પોતે લાયક નહોતો.

રત્નની શચીન્દ્ર પરણ્યાં. પછી જન્માધ રત્નની દેખતી થઈ, અને એમનું સંસારસુખ પૂર્ણ કલાએ વિલસ્યું. પ્રેમની આગળ વાતોન્માદ હાર્યો એટલુંજ નહિ પણ કુદરત પણ હારી ગઈ.

કેાઇ કહેશે, જન્માધ તે વળી દેખતી થાય ? લોકાંતર કેવા ? વળી યોગનિદ્રા—આત્માની વિશ્વદૃષ્ટિ—તેમાંથી પ્રેમ—બીજારોપણ—તેમાંથી ઉન્માદ—અને પ્રેમપ્રાપ્તિથી ઉન્માદશાન્તિ—એક પછી એક ગપાટા જ હાક્યા છે. અરે હરિ, વળી એમ પણ કહ્યું છે કે જગતમાં છૂપો પ્રેમ જ ઘણો છે, અને એકનો બીજા ઉપર પ્રેમ છે એવી બીજાની પ્રતીતિ થતાં તેનો પણ પહેલા ઉપર પ્રેમ થાય એવો પ્રેમનો સનાતન નિયમ છે. આ સર્વ વિષે એટલું જ કહેવું બસ છે, કે આ બધું કે એમાનું કંઈયે એક પણ વાંચનાર માને એવો કર્તાને લેશ પણ આગ્રહ છે નહીં. આ વિષે એણે જે લખ્યું છે તે એને ન્યાયની ખાતર ધ્યાન દઈને વાંચવું ઘટે છે. એને આગ્રહ એટલોજ છે કે જ્ઞાન અનંત છે, અને આપણા બલુવામા અમુક ચીજ આવી નથી માટે તે હોઈ શકે જ નહિ, એ તો દલીલ નહિ પણ કેવળ મિથ્યાલાપ છે. આનો પ્રતિવાદ થઈ શકે છે—ધારો કે અમુક ચીજ આપણા બલુવામાં આવી નથી, છતાં તે હોઈ શકે, માટે તે ખરી જ છે, એ પણ દલીલ નહિ પણ કેવળ મિથ્યાલાપ છે. હશે નવલકથા કે તેનું ટુંકું અવલોકન આવા ગંભીર વિષયોની ચર્ચા માટે ઘટતું સ્થળ નથી, એ અભિપ્રાયમાં તો આપણે સર્વ એકમત થઈ શકીશું.

બલપતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

સંસ્થાનોમાં સ્વરાજ્ય.

સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો જેવું બંધારણ મેળવવું એ મૂળથીજ કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ હતો. પણ પહેલાં તે દરના સ્વયં જેવો-વર્ષો પછી મેળવવાના એક કીર્મતી રત્ન જેવો જણાતો. સન ૧૯૦૫માં સમગ્ર હિન્દ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સ્વસંતોષથી ખળભળી રહ્યું અને સમુદ્રમંથનથી તરી આવેલાં રત્નની માફક પ્રજાના હૃદયના ઉંડાણમાંથી ઘણા અમૂલ્ય અભિલાષો પહાર તરી આગ્યા. દેશભક્તિ અને સ્વદેશીની ભાવનાઓ જે નિયમથી ચોમેર ઉછળી રહી તેજ નિયમથી સ્વરાજ્યનું ગંભીર સંગીત સંભળાવા માંડ્યું. સંસ્થાનોના જેવું બંધારણ એટલે—સામ્રાજ્યમાં—સ્વરાજ્ય એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ અને હિન્દના દાદાએ ઠલકત્તાની રાષ્ટ્રપરિષદને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપ્યો.

તે પછી નવ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં; પણ સ્વરાજ્યના ઠરાવ વિષે મતભેદથી સુરતની કોંગ્રેસ તૂટી ત્યાર પછી તે વિષે પહેલાંનો ઉત્સાહ જણાયો નહિ. યૂરોપનો વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે એમ લાગ્યું કે બધી રાજકીય હીલચાલ બંધ કરવી પડશે. સદ્ભાગ્યે ક્ષુદ્ર સંઘાઓથી ન ગભરાતાં મદ્રાસની પ્રજાએ ગયે વર્ષે કોંગ્રેસ ભરી અને લોર્ડ પેન્ટલેન્ડની હાજરીથી સરકારની સંમતિ મેળવી. છતાં તે વખતે પણ કોના ખ્યાલમાં હશે કે એક વર્ષમાં ફરીથી રાજકીય ઉત્સાહ આખા દેશમાં ઉભરાશે અને સ્વરાજ્યની ગંભીર ચર્ચાથી વર્તમાનપત્રો તેમજ રાજમંડલો ગાળી રહેશે? સર વીલીયમ વેડરબર્ને સ્વરાજ્યની યોજના ઘડવા આવતી કોંગ્રેસને સૂચના કરી, તેજ અરસામાં એની બેસન્ટે ભાષણોથી અને વર્તમાનપત્રોથી પોતાની હીલચાલ શરૂ કરી, અને છેવટે દાદાભાઈના પ્રમુખપણાં નીચે “હોમ રૂલ લીગ” ની સ્થાપના પહાર પાડી, આ બનાવોથી એક પછી એક બધાં પાત્રોએ—કોઈએ જરા કચવાટથી તો બીજાંએ જરા ઉત્સાહથી—તે સવાલની ચર્ચા કરવા માંડી છે. અને અત્યારે જ કોઈ સવાલ રાજકીય વાતાવરણમાં વધારેમાં વધારે આગલ પડતો હોય તો તે એજ છે કે સ્વરાજ્યની માગણી વિષે કોંગ્રેસ શો નિર્ણય કરશે?

આ વખતે જ કેટલાક સ્વરાજ્યની માગણીની યોગ્યતા વિષે જુરસાદાર ચર્ચાઓ કરે છે તો બીજા—પ્રમાણમાં થોડા વિચારકો, સંસ્થાનોના બંધારણના વિકાસનું મનન કરે છે. સંસ્થાનોના જેવું બંધારણ મેળવવાનો કોંગ્રેસનો મુળથીજ અભિલાષ હોવા છતાં, કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રીકા, ઓસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડની રાજકીય ઉન્નતિ કેવી રીતે થઈ એ વિષે પ્રમાણમાં નહિ જેવીજ ચર્ચા થએલી જવામાં આવે છે. પણ હવે આપણે સાધ્યની વધારે સમિપમાં આગ્યા છીએ—એટલે સુધી કે સ્વરાજ્યની સંપૂર્ણ યોજના દોરવાને પણ આપણે તૈયાર થયા છીએ. આમ

સ્વતંત્ર ળંધારણુ માટે આપણે ઘણાજ વધારે તત્પર થયા છીએ તેથીજ આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે સંસ્થાનોએ સ્વરાજ્ય કેવા રીતે મેળવ્યું ?

આ પ્રશ્ન અમને અત્યારે ઘણાજ મહત્વનો લાગે છે અને અમને જ્ઞેધને ખેદ થાય છે કે તે ત્રિપે થોડીજ પાયાદાર ચર્ચા નજરે પડે છે. મંસ્થાનો અને હિન્દ એક મહાન સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે છે એટલે રાજકીય સંબંધને લીધે આપણે તેના ઇતિહાસનો પરિચય મેળવવો જ્ઞેધએ. તેણે જે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આપણે પ્રાપ્ત કવનું છે, ને આપણે ઘણા જુદા સંયોગોમાં છતાં તેજ સામ્રાજ્યમાં પ્રાપ્ત કર્યું છે એ વિચારથી પણ સંસ્થાનોના સ્વરાજ્યનો વિકાસ આપણે નીહાળવો જ્ઞેધએ. અને આ બેથી પણ વધારે અગત્યનું કારણ અમને એ જણાય છે કે જે કાયદેમર પદ્ધતિથી અને જે ઐતિહાસિક ક્રમથી તેમણે સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું છે તે આપણને પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડેશે.

અત્રે દરેક સંસ્થાનનો ઇતિહાસ તપાસવાને બદલે તે ઇતિહાસના કેટલાક સામાન્ય મુદ્દા જ્ઞેધશું. પ્રથમ તો આપણને આશ્ચર્ય સાથે જણાય છે કે શરૂઆતમાં સંસ્થાનોનું ળંધારણુ હિન્દ કરતાં વધારે સારું ન હતું. ઇંગ્લંડનાજ પુત્રો પરદેશ પરવર્તી હતા છતાં ઇંગ્લંડે તેના ઉપર સગળ અંકુશ મૂકવાને પ્રયત્નો કર્યા હતા. શરૂઆતમાં સંસ્થાનોની વસ્તી ઘણી ન્હાની હતી અને આસપાસનો પ્રદેશ ઘણો જંગલી હતો એટલે એક ગવર્નર અને તેના નોમેટ્રા સલાસદોનું મંડળ એજ આખા સંસ્થાન ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય જણાયાં હતાં. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો એકજ અપવાદ હતો કારણ કે ત્યાંના રહેવાસીઓ માતૃભૂમિના રાજકીય જીવનથી કાયર થઈ દુરદેશમાં વસ્યા હતા અને તેમણે ઇંગ્લંડનાજ ધોરણ ઉપર પોતાની રાજ્યસંસ્થા ઉપજાવી હતી. અને આ સ્થિતિનો ગેરજાલ ઇંગ્લંડને ત્યારેજ જણાયો કે જ્યારે તેણે પોતાના બાલકો ઉપર પોતાનો ઉન્મત્ત અધિકાર વાપરવા પ્રયત્ન કર્યો અને જ્યારે રણસંઘ્રામમાં વિજય મેળવી તે હંમેશને માટે ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થયાં.

આ અણધાર્યા અઠસ્માતથી ઇંગ્લંડને કંઈક બોધ મળ્યો, જે કે સંસ્થાનોને તાબેદારને બદલે પોતાના ભાગીદાર સમજતાં તેને લગભગ એક સૈકો વધારે લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૩ ના વર્ષની સંધીથી તેર મ્હોટાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર બન્યાં. ત્યાર પછી કેનેડાનો સવાલ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચ લોકોની હડીકાપ્રતી ઘણો ગભીર બન્યો, અને સન ૧૭૯૧ ના કાયદાથી તેનું કામચલાઉ સમાધન થયું. કેનેડાના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા, અને દરેક ભાગમાં એક “પાર્લામેન્ટ” સ્થાપવામાં આવી. દરેક પાર્લામેન્ટની બે શાખા હતી, એક મ્હોટી જે લોકોના મનથી ચુટાતી અને બીજી ન્હાની જે ગવર્નરની પસંદગીથી નીમતી. ઓસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાં આટલી પણ ઉદારતા ઘણી મોટી દાખવવામાં આવી-વિશેષ કરીને એટલા માટે કે ત્યાં વચવાટ જરા મોટો થયો અને વસ્તી જરા જીજ હતી. આમ ૧૮૩૦-૪૦ માં કેનેડામાં પાર્લામેન્ટની એક સમા લોકોથી ચુટાતી હતી પણ તેનો પ્રધાનમંડળ ઉપર અંકુશ ન હતો અને ઓસ્ટ્રેલીયામાં તો ગવર્નરની એકની

એક સભાના બધા સભાસદો સરકારથી નીમોતા હતા. તે વખતે બન્ને સંસ્થાનોમાં “સ્વરાજ્ય”ની હીલચાલ પૂરતેસમાં ઉત્પન્ન થઈ. આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે વખતે પણ કેનેડામાં બીજા રાજકીય અને આર્થિક સવાલો પ્રજામાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરતા હતા—જમીનના, પાદરીઓની બક્ષીસના (Clergy reserves) વગેરે—જેનું લોર્ડ ડર્હામના રીપોર્ટમાં ઘણું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બીજી પાસથી આરેલી-આમાં સભાના બધા સભાસદો સરકારથી નીમોતા હતા તેો પણ ઈંગ્લંડના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી બાલકોએ સ્વરાજ્યની મોટી માગણી કરવાની હિંમત કરી. સંસ્થાનોના ઇતિહાસનો આ બીજો સિદ્ધાન્ત છે; અને બધા ન્હાના સુધારા મેળવ્યા પછી પગલે પગલે સ્વરાજ્યની માગણી કરવા ઈચ્છનાર ડાહ્યા રાજપુરોએ લેવું, ખાસ મનન કરવાની જરૂર છે.

જે માગણી સંસ્થાનોએ કરી તેને માટે જોરજોર હીલચાલ કરવાનો લેખનામાં પ્રતાપ હતો. ગાર છ મહિને એક ઠરાવ કરીને તેઓ સંતોષ પામતાં નહિ પણ વર્તમાનપત્રો તેમજ સભાઓમાં, સંસ્થાનમાં તેમજ ઈંગ્લંડમાં લેવું પુષ્કળ મંથન કરતા હતા. વખતો વખત અસંતોષની પરાકાષ્ઠા આવતાં હુલ્લડ થતાં અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની ચાદગીરી ઘણી તાજી હોવાથી તેના કારણોની શોધખોળ માટે કમીટીઓ વારંવાર નોમવામાં આવતી. કેટલાંક સંસ્થાનોમાં પ્રજાથી ચુંટાએલી રાજ-સભાઓ પણ સ્થાપવામાં આવી. પણ ખરી રસાકસીનો પ્રસંગ ઈંગ્લંડની માફક સંસ્થાનોમાં પણ ત્યારેજ આવ્યો કે જ્યારે પ્રધાનમંડળ—અને તે દ્વારા સમગ્ર રાજ્ય ઉપર—પાર્લામેન્ટના અંકુશનો સવાલ આવ્યો ત્યારે. સંસ્થાનોએ અરજીઓ ઉપર અરજીઓ મોકલી અને ઘણીએ વાર હાર ખાધી. પણ જેમ સંસ્થાનોનું બલ ધીમે ધીમે વધતું ગયું તેમ બીજી પાસથી ઈંગ્લંડ પણ ઈ. સ. ૧૭૮૩ નું રહસ્ય વધારે ને વધારે સમજવા લાગ્યું અને પરિણામે જુદા જુદા સંયોગોમાં અને જુદે જુદે વખતે સહિ મોટાં સંસ્થાનોએ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. સંસ્થાનોનો પછીનો ઇતિહાસ લેનાં “યુનીયન” નો છે, જેની સાથે આપણે સંબંધ નથી.

આ અવલોકનમાંથી આપણને ઘણો બોધ મળી શકશે. જે સ્થિતિમાં ઘણાં સંસ્થાનો ૧૮૦૦ અને ૧૮૩૦ માં હતાં તેવાથી આજે હિન્દ બહુ જુદી સ્થિતિમાં નથી. અને તેમણે હિન્દને અને હરદર્શિપણથી સ્વરાજ્યની જેવી લડત ચલાવો હતી તેવી આપણે પણ મગાવવાની જરૂર છે. તેમને જેમ ન્હાના સવાલો ઉપર લક્ષ આપવાની ઘણી લાલચો હતી તેમ આપણને પણ હાલ છે. પણ સ્વાતંત્ર્યના જે અનિવાર્ય જુરસાથી તંકમણે આ લાલચોની અવગણના કરી સ્વરાજ્યનું નિશાન વાકયું હતું તેમ આપણે પણ કનું જોઈએ. આજે હિન્દ એક રીતે આખા સામ્રાજ્યના દરબાર સમક્ષ ઉભું છે અને સૌજનોની પરાધીનતા પછી તે શું માગવાની હિંમત કરે છે તે તરફ સ.ની દૃષ્ટિ વળે છે. અને તે જોડેલે અંશે સ્વરાજ્યની પ્રતાપી માગણી કરશે તેટલે અંશે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની પોતાની લાયકાત જગતને તે ગતાવશે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ કવિવર.

. થોડા દિવસપર નવસારીથી હું મુંબઈ આવતો હતો. લોગજેગે મહને એક એકાન્ત ડાબો મળ્યો એટલે મહે નીરાંતે સૂવાનો વિચાર કર્યો અને માથા નીચે પોટલી મૂકી, બગાસું ખાઈ, પગ પસારવાની તૈયારી કરી—એટલામાં વલસાડ આવ્યું, અને એક સૂકકો, જરા આધડ વચનો, જરા બાંધેથી થીંગણાં લો કાઢ પહેરલો અને ફેકસ ખૂબ ગયેલાં ચશ્માથી સુશોભિત ગૃહસ્થ ગાડીમાં આવ્યો. પહેલાં તો મહે ત્હેની દરકાર કરો નહિં, પણ ત્હેનો વિચાર અમળ્યા રહેવાનો હતો નહિં. તે બીજે ખૂણે બેઠો, ખાંત્રી ખાધી, તપખીર સુધી, પાન કરવા લાગ્યો, આંખ પર ચશ્મા ગોઠવ્યાં અને બોલ્યો “કેમ મીસ્તર! ક્યાં રહેવું?” “મુંબઈ” મહે કહ્યું અને મૂંગો રહ્યો. આગલી રાતે હું ચાર પાંચ દોસ્તાં બેઠે મોઢે સુધી બાગ્યો હતો એટલે આંખો ઘોરાવા આવી હતી. પણ મહારા સાથીની જીભને કળવળે એમ ન્હોતું. ત્હેણે પહેલાં એક ચોપડી કઢાડી અને કાંઈ ગણગણવા માંડ્યું. મહે સૂતાં સૂતાં જરા ઉંચા થઈ બેસ્યું તો ‘દલાપીનો કેકારવ’ દેખાયો. હવે સાચું પુઠો તો હું જરા કવિઓનો ભક્ત છું, સાક્ષર થવાનો આકાંક્ષી છું એટલે મહારા અન્તરનો સાક્ષરી દીઠો જરા ચળવળી ઉઠ્યો. મહને આ રસિક પુરુષની ઓળખાણ કરવાનું મન થયું. પણ એટલામા તેમણે એક નોટખૂક કઢાડી અને ઝપાટાબંધ કાંઈ લખ્યું, પછી પોટલીમાંથી બીજી ચોપડી કઢાડી અને તેણે પાછું કાંઈ ગણગણવા માંડ્યું. મહે જરા નજર કરી બેસ્યું તો રા. નરસિંહરાવનો “નૃપુરઅંકાર” શું કહ્યું? સંભળાયો કે દેખાયો? દેખાયો. પછી પાછું એણે કાંઈ લખ્યું, અને તરત દયાર મનાં કાઢ્યો કઢાડી ગણગણવા માંડ્યું. હું જરા દિંગ થઈ ગયો—કયું ગુપ્ત સાક્ષર રત્ન મહારે મદ્દલાગ્યે મહારે સાથ કરી રહ્યું છે તે પારખવા એકે પગે થઈ રહ્યો; એટલે કે હું સૂતેલો હતો તે બેઠો થઈ ગયો, અને મહારે બેઠેલી વ્યક્તિની મુખરેખામાં કાંઈ અણુદીકી ભવ્યતા, કાંઈ અણુસૂજતી રસિકતા ઓળવા માંડી.

“આપ ક્યાં બાગ્યો છો?” મહે ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું. મહે હજી આપણા કવિવરને કોઈ વખત બોલ્યા ન્હોતા એટલે આ કયો મહાસાક્ષર—કયો ગુર્જરગિરનો લાડકવાયો હશે તે વિચારતાં મહારા શોભની સીમા રહી નહિ. “મુંબઈ.” આંખો ઉંચ કર્યો પિતા, અપ અપ નોટમાં લખતાં મહારા સાથીએ કહ્યું.

“આપ ક્યાં ઉતરવાના છો?”

ડાબો હાથ ચેતવણી દેવા ઉચો કરી લેખકે મહને થંભાવ્યો. સરસ્વતિનો કાંઈ પ્રસાદ ત્હેની કલમના અબ્જીમાંથી ઉતરતાં અટકી બંધ તંવે ભયે મહે અકક્ષા દાખી જીભ પકડી તે જાણી રહ્યો—નોટ ઉચી મૂકી—ચશ્માં જરા ઠીક કર્યો અને મહારા તરફ કર્યો.

“ખોલો! મિસ્તર. માફ કરજો. શું પુછતા હતા?”

“હું? એટલુંજ કે આપ કોઈ લેખક જણાવ્યો છે?”

“જરા જરા પ્રભુપ્રસાદથી સરસ્વતિની સેવા બળવું છું.” આહાહા! શી ઉત્તમ નમ્રતા-લેમની આંખમાં શું અતેડું તેજ!

“આપ કવિતા લખો છો?”

“થોડી ઘણી-અંવારનવાર.” જરા મ્હોં મલકાવી, બે ત્રણ ખુટતા દાંતો શિવાયની ઠઠ દંતાવલી દેખાડતાં કવિએ કહ્યું. મ્હારી ઉત્કંઠા વધી. શી લાલદાયક તક, શો વાર્તાલાપનો રસદાયી પ્રસંગ, શો આત્મોન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સરળ માર્ગ! મ્હારી છાતી ઉછળી રહી.

“આપ કલાપી વિષે શું ધારો છો?” મ્હેં હિંમત રાખી વાત શરૂ કરવા માંડી. મ્હારા સાથીનું નરકોડું જરા ચ્હડ્યું. ન્હાની આંખોમાં તિરસ્કારનાં કિરણો કુટવા લાગ્યાં. “ઠીક છે. ખોટો નથી.”

“ત્યારે રા. નરસિંહરાવ કેમ છે?”

“ઠીકઠીક.”

“ત્યારે આપ રા. ન્હાનાલાલની નવી પનીલિકા પસંદ કરતા હશે.”

“બધા ઠીક છે. પણ પૂરો એકે નહિ.”

“હું!” મ્હારો પીત્તો ઉઠળી આવ્યો. શું આટલો તિરસ્કાર! મ્હારા મનની લાગણી ડગમગવા લાગી. “ત્યારે તમને પૂરો-શ્રેષ્ઠ કોને કહ્યો છે?”

“એ સવાલ જરા અંગત છે.”

“કેમ?”

“શ્રેષ્ઠતા તમે કોને કહ્યો છે? એક જાતની ટેવ પડી જાય એટલે તે પ્રમાણે ઘસઘસ કરવું તેનું નામ શ્રેષ્ઠતા? પરચાશ વર્ષે એક રીતે લખ્યા કરી સારા કહેડાવવું તેમાં વડાઈ? એતો રસ્તાનો ચાલનાર પણ કહે.” મ્હારા સાથીની વાત મ્હારે ગળે ઉતરી, લેની બુદ્ધિ માટે માન વધ્યું, પાછો નમ્ર બની હું પુછવા બેઠો “પણ ત્યારે આપ શ્રેષ્ઠ કોને મૂકો છો?” “કવિમાં શ્રેષ્ઠતા વિચારવું ઠકણ કામ છે. પણ ખરો કવિ તો ક્યારે કહેવાય કે દરેક કવિતાની પદ્ધતિમાં એકકો ગણાય, દરેક રસ એકજ રીતની સરળતાથી ઉલારાયે, દરેક ખુળીએને કલમની આણીપર ધારે.”

“ખરું?” વિદ્વત્તાના દરિયામાં ડબકાં ખાતાં મ્હેં કહ્યું “પણ આપે મ્હારા ગવાવનો જવાબ નહિં આપ્યો.”

“નથી આપતો કારણ કે જવાબ આપતાં શરમાઉં છું.” મહારા સાથીના કવિ-ગીતાના મહોંડાપર શરમના શેરડા પડ્યા. મહુને કંઈ સમજ પડી. ગુજરાતના કવિશિરોમણિ તો મહારા સમક્ષ નહિ બેઠા હોય ?

“ના ! ના ! કહો તો ખરા.”

“શું કહું ? જુઓ કલાપિ મહોટો કવિ છે, નહિ ? પણ ધારે કે કોઈ કલા-જેવી પણ કવિતા લખે અને સાથે રા. નાનાલાલ જેવી પણ લખી શકે તો તે કવિ-ખન્નેથી શ્રેષ્ઠ ખરા કે નહિ ?”

“જરૂર” જરથી ડોકું ધુણાવી મહેં કહ્યું.

“વારૂ ! ત્યારે હેની સાથે તે માણસ દયારામની ગરળીઓને શરમાવે એ ગરળીઓ લખતો હોય તો ?” “તો તે વળી તેથી એ શ્રેષ્ઠ.”

“અને સાથે પ્રેમાનંદની પણ લઢચુ લાવે ત્યારે.”

“ત્યારે પુછ્યું જ શું ? પણ ક્યાંથી લાવવો એવો કવિવર.”

“સેવક આ રહ્યા,” જરા મહોટાઈના ગર્વમાં, શરમની નરમાશમાં કવિરાગે કહ્યું.

“હા” કહી હું ઉભો. યદ્ય ગયો. આ કોણ ? શું આ રા. નરસિંહરાવ રા. મણિથંકર કે કોઈ છુપું, સંતાતું ફરતું રત્ન !

“હજી આ સેવક. આ બધું હું કરી શકું છું, અને તેથી જ મહારી બાત હું નમ્રતાપૂર્વક શ્રેષ્ઠ કવિવર માનું છું. એટલું જ નહિ પણ આમાંથી કોઈપણ કવિઓના જેવી સરસુદ્ધ કવિતા બનાવતાં રહેલાઈથી શીખવી શકું છું.”

“શું ખરી વાત” અચાંખાનાં દરિયાવમાં ગોથાં ખાતાં મહે બીચારે પુછ્યું “આ ક્યાં લખો છો ?”

“ક્યાં ? બધે ; દરેક મસિકમાં, દરેક અકવાડીકમાં, દરેક દૈનીકમાં, દરેક સારિ પત્રમાં-જુદા જુદા મથાલા નીચે-જુદા જુદાં તખટલુસ ઉપર.”

“પણ આપનું નામ મહે સાંભળ્યું નથી એ અજબબ જોવું છે.”

“કારણકે હું સર્વવ્યાપી છું. મહારા મિત્રો મહુને અનારનવાર ઓરડરે લખી મોકલે છે અને જોડતી શેરીમાં હું કવિતા મોકલી આપું છું. તે ઉપરાંત જુદા જુદા શેરીમાં કવિતા લખવાની મહે નીશાળ કહાડી છે.

“ક્યાં !” “હું તે નિશાળ પત્રવ્યવહારથી જ ચલાવું છું. અને કવિતા લખવાનું શાસ્ત્ર મહે એવું નિયમસર અને સાયંટીફિક પાયા ઉપર મુક્યું છે કે પંદર દિવસનું મહેનતથી ગમે તેવો ગધેડો પણ સારામાં સારી ગુજરાતી કવિતા લખી શકે છે.”

હું આશાસાગરના ઉંચામાં ઉંચા મોઝાં પર જમને પડ્યો. કલ્પનાશક્તિના ઘોડા ચારે પગે ઉપડ્યા-આ મહાત્મા પાસે કવિતા કરવાનો મંત્ર શીખી કવિ બનું, ગામે ગામમાં મશહૂર થાઉં, ભવિષ્યની પ્રજાને માથે ઉપકારનો બોજો નાખું, ભવિષ્યના વિવેચકોને આ કાવ્ય મહાફ છે કે મહારા કાકાનું વિગેરે પ્રશ્નોમાં અહોનિશ ગરકાવું! પણ એક સંશય રહ્યો.

“પણ ! કવિતા કરવી એ તો ઇશ્વરની બક્ષિશ છે. પછી દરેક કેમ લખી શકે?”

“લલા લગવાન! એતો અસલી વિચાર; આતો સાયન્સના દિવસો છે. હાલની લડાઈએ બધી દુનિયાને તેની સીધી રેલપર મહાત્મા દીધી-સીસ્ટીમ-સીસ્ટમ! ઇશ્વરની બક્ષીસ એ તો મૂર્ખોના સ્વપ્નાં. બધાને સિસ્ટમ લગાડો તો ઇશ્વરને માટે સ્થાનજ ક્યાં છે?” હું ખુશ થયો, વાત મહુને ઠીક લાગી.

“વારૂ! ત્યારે આપ મહુને કાંઈ બે બોલ કહેશો? હું પણ કવિ થવાની આશા ધરાવું છું. ગુર્જર ગીરાની આકરી કરવા હોંસીલો છું.”

“ઠીક! ત્યારે પહેલી ટેવ પાડવી હોય તો નાટકના ગાયન લેવાં અને તેના જેવાં લખવાં. હાલ આપણો રસ ઘણો વિકાસ પામ્યો છે એટલે ગદ્ય જેવું પદ્ય લખવું તેમાં જ મહોટાઈ છે. તેમાં નાટ્યશાસ્ત્ર સુધારવાના ભગિરથ પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. અને બે પાત્રો વારા કરતી લીટીઓ બોલે એટલે માત્રાભાત્રાની પરવા રહેતી નથી. દાખલા તરીકે નોંચેનો સંવાદ તેર વખત ‘વંસમોર’ થઈ મુંઝાઈની રસિક અને રમસ પ્રજાને પ્રિય થઈ પડ્યો છે. તે મહારો લખેલો છે.

“તમે કોણ છો?”

“હું સણી.”

“તમારું શું નામ-કેવું છે તમ ગામ-ક્યાંથી આવ્યાં આ ઘામ-”

“હું આત્રી-પ્રીતિ લાવી-તમ મન બાવી-વાહ-વાહ-વાહ. આહ! આહ! આહ!”

“હવે અહિયા વાહ-! અને આહનો પ્રયોગ જાણે અને તેની ઝમકની કદર કરજો. શું સુંદર લાગે છે?” મહે ડોકું ધુણાવ્યું “વારૂ પછી.”

“હવે આ જાણે મહેલું પગથીયું. પછી આજકાલ દોહરા ચોપાઈ તો બુનાં થઈ ગયાં છે પણ કોઈ એક એવો રહેલો છંદ લેવો કેટલાક ઉગતા કવિવરો હરિગીત વધારે પસંદ કરે છે કારણ કે વાતમાં પણ તે બનાવી શકાય છે.

“બેઠા હતા, હું તેજ વખતે વાત ત્યાં, એતી થઈ.”

જરા જરા હરિગીતો બેચાર મહોડે કરી લેની લય મગજમાં આવશે એટલે પછી બધું રહેલું લાગશે.”

“આજ વિષય પ્રમાંથી લાવવો?”

“શી ગાંડી વાત કરો છે? હમુ ત્હમે ઘણા જુના વિચારના છો. આજકાલ તો સ્વભાવિકતા જોઈએ. એ મહાકવિ વર્ડઝવર્થના પ્રતાપ છે. જેમ પ્રસંગ નિર્ભય તેમ કવિતા વંધારે સુદર. અને વિષયશૂન્યતા અને વિચારશૂન્યતા હોય તો તો શ્રેષ્ઠ છે. પણ શરૂઆતમાં તે લાવવી અઘરી પડશે. ત્રાટિકા ત્રિમાસિકમાં મહારો ફીફલાં (વાંદા)નો હરિગીત જગવિખ્યાત છે.”

મુને શરમ આવી. શું આવી જગવિખ્યાત વસ્તુથી પણ હું અજાત છું? ધિક્કાર પડ્યો મહારાણસુતર અને જીવનરત્ને.

“ત્હેની પહેલી લીટી આમ હતી”

સૂનો હતો, સૈયામહિ ત્યાં આવિયું. એક ફીફલાં.

રેટના નામદાર મહારાજાએ તો નોકરોને સંબોધવા આ કાવ્ય મ્હોંડે રાખ્યું છે.”

“હુરો પછી.”

“પછી હવે આપણે મ્હોટા કવિઓ તરફ વળીએ. આવા હરિગીત બનાવતાં આવડ્યાં એટલે તમે કવિતાશાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ્ય એટલું થયા. પછી કલાપિ હ્યો. એનું કાવ્ય લખવું હોય તો ઘરમાં કોઈની સાથે લઠોને જેમો તો વધારે સારું લખાશે અને હંમેશાં જુદા જુદા કવિઓના ખાસ શબ્દો હોય તેની એક નોટ છુક રાખી, કે ત્હેના કાવ્ય લખતી વખતે તે શબ્દો સારી રીતે વાપરી શકાય. કલાપિના શબ્દોમાં જુઓ, ઇશક, દિલ જીગર, સમરણાં, રડવું, આંસુ વિગેરે ઘણી વખત આવે છે. લખતી વખતે આ શબ્દો જેવાર વાર વાંચવાં, અને બને તો ગજલ જમાવ. અને કલાપિ એવો છે કે પાઠક વાંચે કે તેના જેવું લખવાની ધૂન લાગે.

‘અરે મહારા હદયપતરા, રહેશુ ખાણ! રહે છાનુ.’

“શું આ લીટીમાં કેકારવના પડધા પડી મ્હા છે ખરા કના? અને કલાપિની ઢાળમાં લખવાને વિષય આપ્યો નથી પડતો ‘મુશક’ અને ‘મિયા’ એને પકડી રાખ્યાં કે એકો પાર. બધા વિષયો ઘડા થયા છે. આ વિષય કાંઈ દિવસ થયો છે?”

‘નહિતે, તે નહિ’ હોય તો કવિઓનો રોજગારજ ક્યાં રહે?”

“ગરોગર છે? શું રેશન આન્યું? વાંદરા! હમુ ઘણો વખત છે. ઉલા રહો હું જરા ગીડી ચેતારી લઉં.” ઠંડી - કવિસાહે વાત કરવા માંડી. “જુઓ હવે આધુનિક કાવ્યો તરફ ફરીએ. લલિતની શૈલીમાં મહારી પૂર્ણતા અનુભવ છે. લલિત્ય એ મહારી ખાસ મીલકત છે, અને ત્હેની લલિતની ખુશી કાંઈ ન્યાડીજ છે. એકજ શબ્દનં અમ તેમ ગોડવા જે કાવ્યમયતા લલિતનાં કાવ્યો પ્રવારે છે ત્હેની ખરો-ખરી કોણ કરી શકે એમ છે? તેમાં હમણાં એ રીત પૂર્ણતાએ પામી છે; અને ખાસ કરીને માસિક પત્રોમાં લેખો નહિ’ હોય અને ઘણાં પાનાં દેખાડવાં હોય તેને બહુ કેચીકર લાગે છે કારણ કે આ કાવ્યની એક પણ લીટી ત્રણ શબ્દોથી વધતી નથી. એક શબ્દ હ્યો. “ફુખ્યું” હવે આપણે કાવ્ય કરીએ.

“હા—આ ફુખ્યું.

શું શું ફુખ્યું?

મુજ મન ફુખ્યું” વિગેરે વિગેરે,

નહિતો નાટકનો એક રાગ લ્યો : ધારો કે “ગોવિંદ ગુણ ગાઉં” રે.” હવે મ્હારે આ રાગની કવિતા કરવી હોય તો આ રહી.

“બેડા શું બેડા બેડારે, બેડા, શું બેડા, બેડા”

શું રસ ઝરે છે?” મ્હું તે વાત કબુલ રાખી—“પણ રા. ન્હાનાલાલ જેવાની શૈલી ઉતારવી સહેલી નથી.”

“સાહેબ ! હું ઘણો શરમાલ માણસ છું. જો મ્હારામાં તે શક્તિ નહિ હોય તો શ્રેષ્ઠ કવિપર કહેવડાવવાનો કેાઈ દિવસ દાવો કરું ? રા. ન્હાનાલાલની કવિતા-પર તો મ્હારો કાબુ અપ્રતિમ છે. કારણ કે આજકાલ તેની કવિતાના ઓરડરા ઘણા આવે છે.”

“ત્યારે તે કેમ લખાય ? મ્હે ઘણી માથાકુટ કરી પણ એવું લખાતું નથી.”

“કારણ કે તમે મ્હારી પાસે શીખ્યા નહોતા. જુઓ એ કવિતા કરતાં પહેલાં તો, લાખ ને ઉંચી ઠગવી જોઈએ; ઉંચી કહેતાં ન્હાનાલાલીયા—મીઠી મધુરી; અમ-કતી, જલ્જલે ચુંથાવની, બુદ્ધિને ગભરાવતી. એવા શબ્દોને લેગા કરવા. કેટલાક શબ્દો વિના તો તે થાયજ નહિ. જુઓ પહેલાં “અનેરું” “રવ” મંબુલ” અને ખામ કાને “ય” આ શબ્દો જ્યાં અને ત્યાં વાપરવામાંજ પુખ્તી છે. પછી બીજી પકિતના શબ્દો પણ જાહુજ લેગા કરવા:—“મનુદેહ, સમાધિ, પ્રસંગોગ” વિગેરે.

“પણ મ્હને તત્વજ્ઞાન નથી અવડતું.”

“ત્હેની શું શીકર છે ? તમ્હારે તે કવિતા બનાવવી છે કે તત્વજ્ઞાન સમજવું છે ?”

“પણ સમજ્યા વગર કેમ વપરાય ?”

“લગ્ના માણસ ! જેમ સમજ્યા વગર વાપરો તેમજ તમ્હારી વિદ્યાની વધારે કિંમત ધાય. હવે જુઓ માથે “હ-ડા” ની પણ ભરતી રાખવી “ન્હાનકડું-લીલમડી-લેમલડી વિગેરે.” હવે આ રુઝિક શબ્દોનો સમુચ્ચય લેગો થયો કે ત્હમે અડધી મુરકલી જીતી; ત્હમે સજ્જ થયા-યુદ્ધમાં ઉતરવુંજ રહ્યું.”

“તે કેમ કરવું. પણ ?”

“તેને માટે પહેલાં વેણુઓ વાગે, ચાંદરણીઓ ચમકે, પુલડાં વિજાયા, એવા એવા સુરસ પ્રસંગો જોળી રાખવા અને જો અથેજ પર કાબુ સારો હોય તો શેઠી અને ધીરુડની કેટલીક ઉપમાઓ અને કલ્પનાઓ લેગી કરી રાખવી કે ત્હેનો તરજુમો થાય અને કાવ્યની સમૃદ્ધિ વખણાય.”

“પછી ?”

“પછી જો રસ્તા છે. પહેલો રસ્તો તો એ છે કે એક કાગળ પર ગદ્યમાં એવા પ્રસંગનું, એવા શબ્દોથી સીંચેલું, એવી કલ્પનાઓથી કુદરતું કાંઈ લખી નાખવું પછી

કાગળ લઈ એને સીધો ન ફાટે એમ, ફાડી બે કંકડા કરવા. આમ કરવાથી તમ્હારી લીટીઓનું માપ વહેંચાઈ જશે, અને પછી તો ફક્ત બે પ્રમાણે કાગળ ફાડવાથી વાક્ય તુટ્યું હોય તેમજ લખી દેવું, એટલે સ. ન્હાનાલાલની જેવો સુરસિક કૃતિ તૈયાર થઈ. હવે બીજી રીત જરા કઠણ છે

“તે કેવી?”

“એક કાગળ લઈ જેમ સેત્રંજની ગાજીના ખાનાં હોય એમ તેના પર પાડવા. આઠ ઉભા અને આઠ આઠ ખાનાં પાડો તો ૬૪ ખાનાં થાય. પછી ગમે ત્યાં એક બે સવાસના સિન્હ લખવાં. એ ૬૪ માંથી ગમે તે કોઈ ખાનામાં અનેરો, આદ્વાદ, કોયલ, ટહુકો, વેલું, મંત્રુવ રવ, પમરતું અને ચાર પાંચ ય લખી નાંખવા. આ કર્યું કે બપોળી સામગ્રી તૈયાર થઈ. વાક્યો પાંચ કે છ શબ્દોથી તો લાંબા કરવા અશાસ્ત્રીયજ છે એટલે બાકીના રહેલા ખાનામાં ઉપલા શબ્દોની જોડે કાનને રૂચીકર લાગે એવા શબ્દો જોડવી દેવા. એટલે તમ્હારી કવિતા તૈયાર થઈ ગઈ. એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે કાંઈ ને કાંઈ વિચિત્રતા તો રહે જ નાંદ નો નકામા.”

મહાન હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. કવિ થઈ અમર નામ મેળવવાની મહારી આશા હવે પરિપૂર્ણ થયો એવી મુને ખત્રો થઈ. મહારા ગુરૂ તરફ હું સાભાર નમન કર્યો.

“પણ ત્યારે તમ્હે નામ સાથે શમાટે કાળ્યો નથી પ્રગટ કરતા? શામાટે અમર થવાનો લહવો ચૂકા છે?”

“કેટલાક પ્રમંગસર મહારે રમે લોકોએ કેટલીના ગેડીફાથી છુપાતા કરવું પડતું હતું. પણ હવે મહારો વિચાર શકરનાં પહાર અવવ નો છે.”

“ખરેખર! આપ પહાર આવશે તો ગુજરાતનો બેડો પાર થઈ જશે, અને પછી ગુર્જરી દેરીની શી ખુશી.”

“હા! ગુર્જરી દેવી અદ્ભુત છે, સૈંદર્યભર્યા છે. જ્યારે જ્યારે સાહિત્ય મંદિરની હું કંચના ઠંડું છું ત્યારે મહારૂં મન વ્યેમ ફેડી ક્યાંનું ક્યાં જતુ રહે છે.”

“હા! જતું જ હશે.”

“મહારી કંચનાના તેજની પ્રદેશમાં ગુર્જરીની સાહિત્યવાદીકા મુને હમેશ દેખાય છે. ગુજરાતના કવિરત્નોને તેમાં હું નીખી રહ્યો છું. આમ તેમ અનેક ‘ઇશક’ અને ‘કંફની’ના ભકનો દગ્ધકીલપર રાખ શોભારી રખડતા હું બાળુ છું. તે સુદર વાકીને એક ખુણે એક મહુડીમાં લલીતને ગાનો ભેડો છું; એક ખુણે આંગાવાકીયામાં કોયલના ટહુકા સાથે તાન લગાવતી વેણના વાદનથી કોઈ નૈમિકિ ગ્રહાચારિણીનું હૃદય પમરાવતા સ. ન્હાનાલાલ નજરે રહ્યો છે; ત્રીજી તરફ સાહિત્ય લોકના પહરવેશનું ગૈરવ ધારણ કરી સ. નરસિંહરાવ નંપુર જંઠારનો સિક રવ પ્રસારી રહ્યા છે. અહાહા શું મૌદર્ય, શું ખુશી!

“મહે” કવિરાજનાં બીજાં મહોડાં સ્ક્રામું જોયું—તેના પ્રભાવની ભક્તિમાં લીન થયો. “પણ ! આ વાટિકામાં આપનું સ્થાન કયાં ?”

“મહાડું—મહાડું ? આ ગૂઝરીના પુત્રો મહારે મન ખાલશે”—

“આંટરોડ ! આંટરોડ.” પહારથી ધૂમ પડી..

બધો વિચાર છોડી હું મહારા પોટલાં ભેગાં કરવા લાગ્યો.

કવિઓના ચરણની રજ.

વિશ્રાંતિગૃહની વ્યાપક અસર.

દિનપ્રતિદિન વિશ્રાંતિગૃહ આપણી નજરે એટલાં બધાં ચઢે છે કે વિશ્રાંતિ-ગૃહ જોઈને ભાગ્યેજ કંઈ વિચાર જાગતું થાય છે. જો કંઈ પણ વિચાર આવતો હોય તો એટલોજ કે અમુક વિશ્રાંતિગૃહ સાડું છે અને અમુક સાડું નથી. બંને વિચાર જાગતું થાય થા ન થાય પણ સમયને અનુસરીને, અગર પાશ્ચાત્ય રીત રીવાજોના અનુકરણને પ્રભાવે ઉત્પન્ન થઈને આ સંસ્થાઓ વર્તમાન કાળમાં તો છે જ અને દૂરના ભવિષ્યમાં સહેશે એવી કલ્પના અસ્થાને નહિ ગણાય. દેશમાં જે સંસ્થાનું ભવિષ્ય, જન્માક્ષર અને જોશીની મદદ મિલાય જોઈ શકાય છે, તે સંસ્થાની સારી નરસી અસર પર વિચાર કરવામાં વાચક વર્ગની વિશ્રાંતિનો ભંગ નહિ થાય એમ ધારી આ લેખ લખ્યો છે.

મંગળ કલકત્તા જેવા શહેરમાં વિશ્રાંતિગૃહની જરૂર પ્રથમ જણાય અને તેના આઘાત પ્રત્યાઘાત તરીકે આવાં ગૃહ ત્યાં પ્રથમ દર્શન દે એ સ્વાભાવિક છે જ્યાં જગીર પરવારોને ઘેરથી નિદ્રા પછી છોક પાછા ફરતાં સુખી, વેપારી તેમજ નોકરને, શેઠને તેમજ શુભારતાને, શ્રીમંતને તેમજ ગરીબને કામજ પહોંચ્યા કરે છે, જ્યાં વખતનો કીંમત નાણા કરતાં પણ વિશેષ ગણાય છે, જ્યાં રહેવાના સ્થળ અને કામ કરવાના સ્થળ વચ્ચે બહુ અંતર હોય છે ત્યાં વિશ્રાંતિની વધારે જરૂર જણાય અને ઘેર જવાનું અનુકુળ ન હોય ત્યાં વેપારી દૃષ્ટિથી આવાં વિશ્રામસ્થાન કલાં થાય એ દેખીતું છે.

શરૂઆતમાં આવાં સ્થળનો ઉપયોગ બહુ જુનું થતો હશે પણ દેખાદેખીથી એમાં વધારો થાય છે. મનુષ્યના વિચારમાં ફેરફાર કરનાર મોટી શક્તિ અનુકૂળતા છે.

સમાજને જે અનુકુળ હોય છે, તેને માટે રસ્તા નિકળે છે. પાણી અપવિત્ર થાય એમાં સમાજને બહુ અડચણ નથી નડતી; પણ ઘી દુધ અપવિત્ર થતું હોય તો તે ણીલકુલ કાંવે નહિ. કપડાં પહેરીને ભૂતમાં અંત્યજને અડકી જવાય તો પાઘડી મુમલમાનને અડકાડયાથી પવિત્ર થઈ શકે; પણ ધોતીયું તો પલાળવું જ જોઈએ. જે અનુકુળતા શોધવાની દૃષ્ટિએ આ અને આવા રસ્તા શોધી કહાડ્યા તેજ દૃષ્ટિને એમ જણાયું કે ઘરમાં જન્મની વખત આપણાથી ઉતરતી પંકિતના માણસને અડકી શકાય પણ વિશ્વાંતિગૃહમાં તેમ કરવામાં કાંઈ બાધ નથી.

ઉપર જણાવેલા આચાર-વિચારમાં ફેરફાર એ, વિશ્વાંતિગૃહની સમર્થ અસરમાં ગણાવી શકાય. સુધારકો ભાષણ કરીને કે લેખ લખીને નાનજાનના બેઠ તોડવા પ્રયત્ન કરે છે. આર્યન પ્રધરહુડે આ વિચારને આચારમાં મુકી એક પગલું વધારે ભરવા પ્રયાસ કર્યો પણ જય ન મળ્યો; છતાં વિશ્વાંતિગૃહો એ કાર્ય કરવામાં વિજયી નીવડ્યાં. સમાજને વિચાર કરવાનો મિથ્યાશ્રમ ન આપતાં વિશ્વાંતિગૃહોએ તેનો આચાર ફેરવ્યો, અને પોતાની સગવડની ખાતર ધીમે ધીમે સમજી રહેલું તે રીકાર્યો. જુના વિચારને મરડી નાંખવાનું કાર્ય ન કર્યું પણ અનાયાસે એ વિચારને વાળવાનું કાર્ય કર્યું. પચીશ વર્ષ પહેલાં બ્રાહ્મણ તિરસ્કારની નજરની પોતાની ઉતરતી કોમ પ્રત્યે જોતા હતા; પણ તે ઉપદેશ વિના વિશ્વાંતિગૃહોએ ભૂતાવ્યું.

વિશ્વાંતિગૃહના આ કાર્યને જુના વિચારના મનુષ્યો અનાચારનું નામ આપી ધર્મ બ્રષ્ટ કરનારું સ્થાન ગણે એ સ્વભાવિક છે, પણ એમની દ્વારા થએલી એક અણધારી મેવાને તો જુના તેમજ નવા વિચારના મો કેમ સ્વીકારી શક તેમ છે. આઠ દશ કલાકની સખ મહેનત કર્યા પછી મનુરોને આનંદનું સ્થળ આપી દારૂ પીવાના દુર્ગુણમાંથી મુક્ત કરવાનું કાર્ય આપણા વિશ્વાંતિગૃહોએ કર્યું છે—આ દુર્ગુણમાંથી વિશ્વાંતિગૃહે બાધાને બચાવ્યાં એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી પણ સોમાં પાંચને નિર્દોષ આનંદ આપી જે દે રસ્તે જતાં અટકાવ્યા હોય તો તે ઉપરોળી કાર્ય કર્યું એમ કહેતા ખમચાવું એ ઉદ્દારતાની ન્યૂનતા બતાવે છે.

આ ઉપરાંત વિશ્વાંતિગૃહો પૈમાદાર અને ગરીબને સરખા હક્કથી મળવાનું સ્થાન છે એ વિચાર કરીશું તો તેની પ્રત્યક્ષ (immediacy) અસર તરત જ જણાશે.

છંદોડનાં પ્રખ્યાત કોણી હાઉસની ચેત્યતાનો અંશ આપણા વિશ્વાંતિગૃહમાં નથી છતાં લોકશિક્ષણમાં તેની અસર (educational influence) કંઈક અંશે છે—ગરીબ ગિયાન મનુરને દુનિયાનું ભાન નહિ હોય તે પણ ચાલુ મહાભારત યુદ્ધના બે બોલ પ્રસંગોપાત ત્યાંથી સાંભળતો હશે.

એતો ઠીક, પણ હજી બીજી બહુ જોવાની બાકી રહી છે. વિશ્વાંતિગૃહે જેમ સારી અસર કરે છે તેમ ખોટી પણ કરે છે. ધર્મને નામે રહેતી સ્વચ્છતાને આપણે તિલાંજલી આપી અને વૈદિક નિયમ પ્રમાણે રાખવી જોઈતી સ્વચ્છતા આપણામાં પ્રવેશ થવા પામી નહિ. પાશ્ચાત્ય અનુકરણમાં આપણે હંમેશા ભૂલ

નાંધ.

હિન્દ—એક પાપ.

હિન્દમાં અશાન્તિ અને કવચિત્ રાજદ્રોહ ઉત્પન્ન કરવામાં હિન્દના આગેવાનો કરતાં “કોન્ગ્રેસીવ” પક્ષના વિચાર અને રાજનીતિએ વધારે ભાગ ભજવ્યો છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ જ્યારે લડાઈ શરૂ થઈ અને હિન્દે માણસો અને પૈસા ઇંગ્લંડની સહાયમાં મૂક્યા ત્યારે તો એમ માનવામાં આવ્યું કે હિન્દને હવે સામ્રાજ્યમાં વિશ્વાસુ તાગેદારની નહિ પણ સરખા ભાગીદારની પદવી આપવામાં આવશે. આ આશા ઇંગ્લંડનાં કેટલાંક પત્રોનાં લખાણોએ મજબૂત કરી હતી અને સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો ઠરાવ વડી ધારાસભામાં સ્વીકારાયો તેથી પણ તે પાકી થઈ હતી. પણ આવે એક મહાટી શોધ થઈ છે; કારણ કે તે જ ઠરાવ ઉપર ટીકા કરતાં મોર્નીંગ પોસ્ટ ને—ઇંગ્લંડમાં કોંગ્રેસીવ પક્ષનું એક સત્તાદાર પત્ર છે તેણે અક્કલ અને વિવેકની ગંધો સીમાએને ઓળંગીને આપણા દેશ માટે અપમાન અને તિરસ્કારના એવા અનિષ્ટ શબ્દો લખ્યા છે કે જે દરેક સ્વાભિમાની હિન્દીના હૃદયમાં ક્રોધની આગ જગાવે. તે લખે છે કે:—ઉત્સાહી સામ્રાજ્યભક્તની દૃષ્ટિથી હિન્દુસ્થાન હુમેશાં એક સડા જેવું—સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો એક પાપ જેવું લાગ્યું છે.

આ ટીકા નથી પણ તિરસ્કાર છે અને તિરસ્કાર સ્થામે દલીલો આપવાની જરૂર નથી. ગાંડા માણસોને હુમેશાં ત્હેમની ઇસ્પીતાલમાં જ પૂરી રાખવાં જોઈએ; પણ જ્યારે તેઓ એવા શબ્દો ઉચ્ચારે કે જેથી જે દેશ વચ્ચે સંબંધ—અને તે પણ એક અણીને વખતે—વિષમય બને ત્યારે તો ત્હેમના મોં ઉપર તાણ મારવાની જરૂર પડે. “મોર્નીંગ પોસ્ટ” પોતાના મૂળ પ્રલાપથી આ દેશના લોકો ઉપર ઘણી જ માઠી અસર કરી છે—એટલે સુધી કે તે પત્રના જેવા વિચારો ઇંગ્લંડના ઘણાં ભાગોમાં પ્રચલિત હોવાની શંકા ત્હેમને ઉત્પન્ન થઈ છે. એ લેખનું વિષ વધારે પ્રસારે તે ખડેલા ત્હેનો પ્રસાર સરકારે ગંધ (proscribe) કરી દેવાની જરૂર છે.

હિન્દની રાજભક્તિ.

સામ્રાજ્ય પરિષદમાં દાખલ થવાના હિન્દના હક વિષે મોર્નીંગ પોસ્ટ લખે છે કે:—

સામ્રાજ્યને ખાતર હિન્દે જે રાજભક્તિ દર્શાવી છે અને જે આત્મભોગ આપ્યો છે ત્હેના આવાર ઉપર આ દલીલ કરવામાં આવશે. પણ રાજભક્તિ તો ખરેખર હરકરની જ છે—જે વર્ગ રાજપુત્રો કરના ધણો જુદો છે—અને આત્મભોગના દાખલા બંડવા મુકેલ છે. લગભગ સારૂ થઈ તે પછી હિન્દના ધણા જુદા કરમાં

એક પાછનો પણ વધારે કરવામાં આવ્યો નથી. રાજમંદિત—એક અપવાદ સિવાય સુચુક્તિની જ છે. દેશી રાજ્યો જે આ બાબતમાં પુરેપુરાં સ્વતંત્ર હતાં તેમણે દરેક બાબતી રીત પોતાના શહેનશાહને અને ક્ષીત્રી રાજ્યને પોતાની ઇચ્છાથી જ મદદ આપી છે. આ ખરેખર યાદ રાખવું જ જોઈએ અને છેવટે સામ્રાજ્યની સભામાં થઈ હિન્દી નીમાય અને તે પણ કોઈ બંગાળી બાબુને સુદી કઠવામાં આવશે તો ઘણીજ હાંસી થશે.

આ શબ્દો પણ જેટલા તિરસ્કારથી તરબોળ છે તેટલા જ તદ્દન અસત્ય છે વડી ધારામણમાં અને બીજાં પ્રમંજીએ વાર્ષિકરૂપ સુદ્ધાંત હિન્દના ઉંચામાં-ઉંચા અપવિત્રારોએ હિન્દની રાજભક્તિની પ્રશંસા કરી છે તે પછી આ લખાણ તરકટી અને કૃતવની કંઠેવું પડે. અને છેવટનાં વાક્યમાં બંગાળી બાબુને જે ટકોર લગાવી છે તે ઘણીજ હલકી અને ખેશરમ છે.

સામ્રાજ્યનું સંધાણ.

હિન્દના ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવતાં મોનીંગ પોસ્ટે આખા સામ્રાજ્યનો વિશાળ વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે લખે છે કે—

એ મોટા તાબેદાર દેશની અગત્યભરેની હાજરી ન હોત તો અત્યાર મુઘીમાં આપણે સામ્રાજ્યની એકતા વધારે પ્રમાણમાં સાધી હોત; પણ કાળી આમરીના માણસોનો આ દેશ, ગોરાઓની જ્યાં હાક વાગતી હોય તેવાં સંસ્થાનો સાથે સબધથી કેમ જોડાઈ શકે !

શું આ અમીરી પત્ર એમ સૂચવે છે કે સામ્રાજ્યમાં હિન્દ પૂરેપૂરું ચંકળાઈ શકશે નહિ અને તેનો અને સંસ્થાનોનો સંબંધ હમેશાં કચોજ રહેવાનો ? જે વખતે હિન્દને સામ્રાજ્ય સાથે વધારે સારી રીતે જોડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે અને તે સંબંધના સારામાં સારા લાભ સામ્રાજ્યને મળે છે તે વખતે, આવા કમઅશ્કલ વિચારો કેમ જણાવવામાં આવ્યા હશે એ અમને સમજાતું નથી. અમને ધારતી લાગે છે કે આવા વિચારો વારંવાર ઇંગ્લંડમાં દર્શાવવામાં આવશે તો તેથી જે રાજદ્રોહી લોકો હિન્દને ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર કરવા માગે છે તેને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. આગળ જતાં તે પત્ર હિન્દ અને સંસ્થાનોને એક બનાવવાનાં સાધનોનો વિચાર કરે છે. પણ ખરેખર તેણે લખાણ તે ભેદ પૂરવાને બદલે વધારે એવું જ છે.

મી. ચેમ્બરલેનનો અવિવેક.

એક પત્રકારના માંડપણની સાથે આપણે હિન્દી વજીરના એક અવિવેકની નોંધ લેવાનું પણ અમારું કતબ્ય છે હિન્દમાં આ કેળવણીનો પ્રસાર વધરવા માટે એક મોટો ખર્ચો ઇંગ્લંડના આપણા મિત્રોએ હિન્દી વજીરને મોકલ્યો છે અને મીસીસ ફ્રેસેટની આગેવાની નીચે એક “ઈન્સ્ટ્રક્શન” ન જ સંબંધમાં મી. ચેમ્બરલેનને મળનાર છે એમ આપણે સાંભળ્યું ત્યાર આપણે ઘણી આશાઓ રાખી હતી. પણ મી.

નાંધ.

હિન્દ—એક પાપ.

હિન્દમાં અશાન્તિ અને કવચિત્ રાજદ્રોહ ઉત્પન્ન કરવામાં હિન્દના આગેવાનો કરતાં “કોન્ઝર્વેટીવ” પક્ષના વિચાર અને રાજનીતિએ વધારે ભાગ ભજવ્યો છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ જ્યારે લગભગ શરૂ થઈ અને હિન્દે માણસો અને પૈસા ઇંગ્લંડની સહાયમાં મૂક્યા ત્યારે તો એમ માનવામાં આવ્યું કે હિન્દને હવે સામ્રાજ્યમાં વિશ્વાસુ તાગેદારની નહિ પણ સરખા ભાગીદારની પદવી આપવામાં આવશે. આ આશા ઇંગ્લંડનાં કેટલાંક પત્રોનાં લખાણોએ મજબૂત કરી હતી અને સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો ડરાવ વડી ધારાસભામાં સ્વીકારાયો તેથી પણ તે પાકી થઈ હતી. પણ આજે એક મોટી શોધ થઈ છે; કારણ કે તે જ ડરાવ ઉપર ટીકા કરતાં મોર્નીંગ પોસ્ટ ને—લંડનમાં કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનું એક સત્તાદાર પત્ર છે તેણે અક્કલ અને વિવેકની બધી સીમાઓને ઓળંગીને આપણા દેશ માટે અપમાન અને તિરસ્કારના એવા અનિષ્ટ શબ્દો લખ્યા છે કે જે દરેક સ્વાભિમાની હિન્દીના હૃદયમાં કોષની આગ જગાવે. તે લખે છે કે:—ઉત્સાહી સામ્રાજ્યભક્તની દૃષ્ટિથી હિન્દુસ્થાન હુમેશાં એક સડા જેવું—સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો એક પાપ જેવું લાગ્યું છે.

આ ટીકા નથી પણ તિરસ્કાર છે અને તિરસ્કાર સહામે દલીલો આપવાની જરૂર નથી. ગાંડા માણસોને હુમેશાં લેમની ઇસ્પીતાલમાં જ પૂરી રાખવાં જોઈએ; પણ જ્યારે તેઓ એવા શબ્દો ઉચ્ચારે કે જેથી બે દેશ વચ્ચે સંબંધ—અને તે પણ એક અહીંને વખતે—વિષમય બને ત્યારે તો લેમના મોં ઉપર તાણ મારવાની જરૂર પડે. “મોર્નીંગ પોસ્ટ” પોતાના મૂખ પ્રલાપથી આ દેશના લોકો ઉપર ઘણી જ માઠી અસર કરી છે—એટલે સુધી કે તે પત્રના જેવા વિચારો ઇંગ્લંડના ઘણાં ભાગોમાં પ્રચલિત હોવાની શંકા લેમને ઉત્પન્ન થઈ છે. એ લેખનું વિષ વધારે પ્રસારે તે પહેલાં લેમો પ્રસાર સરકારે બંધ (proscribed) કરી દેવાની જરૂર છે.

હિન્દની રાજભક્તિ.

સામ્રાજ્ય પરિષદમાં દાખલ થવાના હિન્દના હક વિષે મોર્નીંગ પોસ્ટ લખે છે કે:—

સામ્રાજ્યને ખાતર હિન્દે જે રાજભક્તિ દર્શાવી છે અને જે આત્મભોગ આપ્યો છે તેના આવાર ઉપર આ દલીલ કરવામાં આવશે, પણ રાજભક્તિ તો ખરેખર દરેકની જ છે—જે વર્ગ રાજપુત્રો કરના ધણે જુદો છે—અને આત્મભોગના દાખલા જરૂર મુશ્કેલ છે. લગભગ શરૂ થઈ તે પછી હિન્દના ધણા જુગ કરમાં

એક પાઇનો પણ વધારે કરવામાં આવ્યો નથી. રાજમંડિત—એક અપવાદ સિવાય સુપ્રસિદ્ધી જ છે. દેશી રાજ્યો જે આ જાનતમાં પુરેપુરાં સ્વતંત્ર હતાં તેમણે દરેક બનતી રીત પોતાના રાજેનસાદને અને બ્રીટીશ રાજને પોતાની ઇચ્છાથી જ મદદ આપી છે. આ ખરેખર યાદ રાખવું જ જોઈએ અને છેવટે સામ્રાજ્યની સભામાં કોઇ હિન્દી નીમાય અને તે પણ કોઇ બંગાળી બાપુને ચૂંટી કાઢવામાં આવશે તો ઘણીજ હાંસી થશે.

આ શબ્દો પણ જેટલા તિરસ્કારથી તરબોળ છે તેટલા જ તદ્દન અસત્ય છે વડી ધારામલામાં અને બીજાં પ્રમુખોએ વાઈસરોય સુદ્ધાંત હિન્દના ઉત્થામાં—ઉત્થા અપક્ષદારોએ હિન્દની રાજભક્તિની પ્રશંસા કરી છે તે પછી આ લખાણ તરકટી અને કૃતદની કહેવું પડે. અને છેવટનાં વાક્યમા બંગાળી બાપુને જે ટકોર લગાવી છે તે ઘણીજ હલકી અને બેશરમ છે.

સામ્રાજ્યનું સંધાણુ.

હિન્દના ઉપર તિરસ્કાર વર્ષોવતાં મોર્નીંગ પોસ્ટે આખા સામ્રાજ્યનો વિશાળ વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે લખે છે કે—

એ મ્હોટા તખ્તેઝાર દેશની અગવડબેરી હાઝરી ન હોત તો અત્યાર મુઘીમાં આપણે સામ્રાજ્યની એકતા વધારે પ્રમાણમાં સમી હોત; પણ કાળી ચામડીના માણસોનો આ દેશ, મોરારઓની નવાં હાક વાગતી હોય તેવાં સ્થાનો સાથે સળધથી કેમ જોડાઈ શકે!

શું આ અમીરી પત્ર એમ સૂચવે છે કે સામ્રાજ્યમાં હિન્દ પૂરેપૂરું મંકળાઈ શકશે નહિ અને તેનો અને સંસ્થાનોનો સંબંધ હમેશાં કાચોજ રહેવાનો? જે વળતે હિન્દને સામ્રાજ્ય સાથે વધારે સારી રીતે જોડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે અને તે સંબંધના સારમાં સારા લાભ સામ્રાજ્યને મળે છે તે વળતે આવા કમઅમ્મલ વિચારો કેમ જણાવવામાં આવ્યા હશે એ અમને સમજાતું નથી. અમને ધાસ્તી લાગે છે કે આવા વિચારો વારંવાર ઇંગ્લંડમાં દર્શકવામાં આવશે તો તેથી જે રાજદ્રોહી લોકો હિન્દને ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર કરવા માગે છે તેને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. આગળ જતાં તે પત્ર હિન્દ અને સંસ્થાનોને એક બનાવવાનાં સાધનોનો વિચાર કરે છે. પણ ખરેખર તેનું લખાણ તે ભેદ પૂરવાને બદલે વધારે એવું જ છે.

મી. ચેમ્બરલેનનો અવિવેક.

એક પત્રકારના ગોંડપણની સાથે આપણું હિન્દી વજીરના એક અવિવેકની નોંધ લેવાનું પણ અમારું કતવ્ય છે. હિન્દમાં આ કેળવણીનો પ્રસાર વધવા માટે એક મ્હોટો ખરડો ઇંગ્લંડના આપણા મિત્રોએ હિન્દી વજીરને મોકલ્યો છે અને મીસીસ ફ્રેસેટની આગેવાની નીચે એક “ડેપ્યુટેશન” ન જ સંબંધમા મી ચેમ્બરલેનને મળનાર છે એમ આપણે સાંજણું ત્યારે આપણે ઘણી આશાઓ રાખી હતી. પણ મી.

ચેમ્બરલેને એ “ડાયુરેશન” ને જે અવિવેકી ઉત્તર વાળ્યો તે નિગશાજનક છે એટલું જ નહિ પણ અપમાનકારક છે. સ્ત્રીકેલવણી વિષે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા પછી ત્હેમણે જણવ્યું કે:—

આ સવલતા નિરાકરણ માટે ઘણી જ બૂમ હિન્દમાં હોવાનો દાવો અરજી કરનારાઓએ કર્યો છે. પણ “નેટીવ” (દેશી) પ્રજાને સુલભ કંઈ પણ દિશામાં એવી કોઈ માગણી પોને જોવાને અસમર્થ હતા. આવી હીલચાલ લંડનમાં નહિ પણ હિન્દમાંજ ઉપપત્ત થવી જોઈએ. કમીટી નીમવાની પોતાને જરૂર લાગતી નથી. એ અરજી હિન્દની સરકારને વિચાર કરવા માટે મોકલવામાં આવશે. વળી, કેલવણીનું ખાતું પહેલીજ વાર એક “નેટીવ” ને સોંપવામાં આવ્યું છે. આથી કરીને તે પોને શી સૂચનાઓ કરે છે તેની રાહ જોવાની જરૂર છે.

મી. ચેમ્બરલેનને ખબર છે કે હિન્દના વતનીઓને “નેટીવ”નું નામ આપવાથી ત્હેમના અન્તકરણમાં ક્રોધ અને અપમાનની માગણીઓ ભણુકે છે અને જો જાણતા હોય તો આવા અનિષ્ટ શબ્દોનો આવે વખતે ઉપયોગ કરવામાં ત્હેમને શું હકાયા સમગ્રય છે? ત્હેમને કમીટીનો ઘણો ખર્ચ લાગતો હોય તો કંઈ નહિ. પણ ત્હેની સાથે આવા અસહ્ય શબ્દો કવખતે વાપરવા એ દાના રાજપુરૂષનું લક્ષણ નથી.

સ્ત્રીકેલવણીની હીલચાલ લંડનમાંજ થઈ અને હિન્દમાં ત્હેની માગણી નથી એ ઉદ્ગારો મી. ચેમ્બરલેનનું હિન્દ વિષે ગાઢ અજ્ઞાન સૂચવે છે. આજકાલ હિન્દીઓ સરકારને અરજીઓ કરવા કરતાં ઘણી વખત વર્તમાનપત્રો અને લાખણોદ્વારા પોતાની માગણીઓ દર્શાવવાનું પસંદ કરે છે અને જો મી. ચેમ્બરલેન આજનાંજ નહિ પણ ઘણાં વર્ષોથી હિન્દનાં પત્રો વાંચતા હોત તો સ્ત્રીકેલવણી વિષે પ્રસરેલી તીવ્ર લાગણીઓનું ત્હેમને જ્ઞાન થાત. તેમજ જો આ દેશમાં થતાં લાખણો અને ચર્ચાઓ કોઈ ભુંગળાથી મી. ચેમ્બરલેનને છ હજાર માઇલને અંતરે સંભળાવી શકાત તો ત્હેમના કાન સ્ત્રીકેલવણીના વિચારોથી ખૂબેર પણ મારી જાત. અસ્તુ. જે સ્વયંસિદ્ધ છે તેના ઉપર વધારે લંબાણની શી જરૂર!

હિન્દી વજીરને નહિ પણ હિન્દની સરકારને આ અરજી મોકલવી જોઈએ એ વિચારમાં પંજુ ઘણી કાચી સમજ જણાય છે. ઇંગ્લેન્ડે હિન્દના સંકુચિત વાતાવરણમાં—જેને માટે તેઓ પોતેજ જવાબદાર છે—ત્હેમાં આવીને જરા સખત અને અનુદાર થાય છે અને તેથી ત્હેમના ઉપર આવી અરજીઓની જોઈતી અસર થવાનો સંભવ રહેતો નથી. વળી, તેઓ હિન્દમાંજ હોવાથી હિન્દની માગણીઓ અનેક રીતે પૂરેપૂરી જાણે છે તેથી ત્હેમને લાંબી અરજીઓ કરવાની જરૂર પણ રહેતી નથી. ઇંગ્લેન્ડનું વાતાવરણ વધારે સ્વતંત્ર છે તેમ ત્યાં હિન્દ વિષે અજ્ઞાન પણ વધારે છે; અને તેથીજ ત્યાં આવી અરજીઓ કરવાની જરૂર પડે છે. સ્વર્ગસ્થ રમેશ ચન્દ્ર દત્ત અને બીજા રાજપુરૂષોએ જમીનના મહેસુલની ખાગતમાં એક પ્રચંડ અરજી આશરે પંદર વર્ષ ઉપર મોકલી હતી અને તેનો અસંતોષકારક જવાબ લૉર્ડ કર્ઝનનો સરકારે આપ્યો હતો એ મી. ચેમ્બરલેનને યાદ હોવું જોઈએ—ન હોય હો હિન્દનું દુર્ભાગ્ય!

સીવીલ સર્વિસ બીલ.

એક પાસથી જો હિન્દુ અપમાન થયું છે તો બીજી પાસથી તેને બીજી બાબતમાં સખ્ત અન્યાય થયો છે. લોર્ડ આઈર્લેન્ડન—જેમણે પબ્લીક સર્વિસ કમીશનના પ્રમુખ તરીકે હિન્દમાં મુમ્બઈ ફરી હતી—ત્હમણે સીવીલ સર્વિસ સંબંધી હાલના કાયદામાં સુધારો કરવાને જે બીલ અમીરોની સલામાં રજુ કર્યું છે તેહની રહામે હિન્દના ચારે ખુણામાંથી મજબુત પોકાર થયો છે. સીવીલ સર્વિસની અમલદારી ઇંગ્લંડમાં ખાસ પરીક્ષામાં સફળ થતા વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે. લડાઈના વખતમાં આ પદ્ધતિ અનુચિત લાગવાથી તેમાં એવો સુધારો કરવામાં આવનાર છે કે જે લાગના અમલદારો પસંદગીથી નીમવામાં આવશે અને જે લાગના પરીક્ષાના ધોરણથી જ નીમાશે. અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં હિન્દીઓની જે સરાસરી સંખ્યા આ કીમતી નીમણુંક મેળવી શકી છે તેટલા જ હિન્દીઓ પસંદગીથી નીમાશે. બીલની વધુ માહિતી હજી મળી નથી અને અમીરોની સલામી ચર્ચા અને હિન્દી સરકારની “ પ્રેસનોટ ” થી તે ઉપર વધારે પ્રકાશ પડ્યો નથી.

આવો તરેહવાર અને અન્યાયી કાયદો પસાર કરવાની બ્રીટીશ પ્રધાનમંડલને શી જરૂર હાલ પડી છે તે અમે સમજી શકતા નથી. જો હજી પણ પછી ધણા બુદ્ધિ-શાળી પુરૂષો ઇંગ્લંડમાં હોય તો આ કાયદાની જરૂર નથી; કારણ કે પરીક્ષાના ધોરણમાં પસાર થતે જો “ સીવીલ સર્વિસ ” ના કીલ્લામાં પ્રવેશ કરી શકશે. જો તેમ ન હોય—અરે મોટા લાગનાં હુશીયાર મણસો લડાઈમાં ગયા હોય તો પસંદગીની રહે નિર્મોલ્ય માણસોથી સીવીલ સર્વિસને ભરવી એ પણ તદ્દન અનિષ્ટ છે. હિન્દના ઉંચા અમલદારોને હાલ વિચારોના ઉદારતાને માટે નહિ તો જ્ઞાન અને બુદ્ધિને માટે તો માન આપવામાં આવે છે. જો તે પણ ગુણુ ઘટશે તો તેની કીમત ઓછી થશે એવો ભય રહે છે.

પરીક્ષા કરતાં પસંદગી હજાર દરજ્જે વધારે નુકશાન કારક છે. પણ ધણાને પસંદ કરવા અને થોડાને પરીક્ષાથી નીમવા એ તેથી પણ વધારે અયોગ્ય છે. કારણ કે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થશે કે જેઓ પરીક્ષામાં પાસ ન થઈ શકે તેના ઉપર ઇન્ડીઆ ઓફીસની મહેરબાની ઉતરશે.

હિન્દીઓની પંડલાંના જેટલી સંખ્યા સીવીલ સર્વિસમાં નીમાશે—એ વાત બીલમાં નથી એટલે તે નિયમ પજારે એવી હવે શ્રદ્ધા રહેતી નથી. પણ જો તેમ થાય તો પણ તેથી અમને કંઈ સંતોષ થશે નથી. પહેલું તો વર્ષે વર્ષે હિન્દીઓની સંખ્યા વધતી જાય અને જ્યારે સારામાં સારા ઇંગ્લેન્ડ લડાઈમાં ગયા છે ત્યારે તો તેમાં ધણો જ વધારો થયો જાય. પણ અમારો વધારે મજબુત વાધો હિન્દીઓની સંખ્યા રહામે નહિ પણ તેમની પસંદગી રહામે છે. રાજનીતિના ન્યાય ધણા ગહન છે અને યોગ્ય હિન્દીઓ પસંદ થશે કે વગવાળાઓ નીમાશે તેની અમને ખાતરી નથી. વળી, હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ કરી મોટામાં મોટી પરીક્ષામાં પસાર થવા જે પ્રતાપી હિન્દીઓ વીલાયત ગયા છે, તેમને આ કાયદાથી અત્યંત નિરાશ થશે એ પણ વિચારવું જોઈએ.

હાર્ડ હાર્ડીજની દીર્ઘદષ્ટિ.

આમ ગયા માસમાં હિન્દને એક પછી એક ઘણા ફટકા લાગ્યા છે તો નામદાર વાઈસરોયે યુનાઈટેડ સર્વીસ કલબની વીદાયગીરી સ્વીકારતાં જે ભાષણ કર્યું હતું તેથી જરા શાન્તિ વળી છે. હિન્દનું ભવિષ્ય-જેને ઘડવામાં પોતે ઘણો અગત્યનો ત્યાગ લીધો છે—તેને વિષે હેમણે કયું કે—

“ભવિષ્યને વિષે હું મહાર્ અન્તઃકરણ ઉઘાડું? ઇંગ્લેન્ડ હિન્દમાં પશ્ચિમના સંસ્કારો અને સુધારો અને તેની સાથે સ્વાભાવિક અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાઓ પ્રચલિત કરી છે. હવે હિન્દની આર્થિક સ્થિતિ તરફ જોવું એજ બસ નથી. જે મહેબૂબો હેણે ઉગાડી છે તેને ચઢાવાની જરૂર છે અને ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો હવે ધીમે ધીમે સમજતા જાય છે કે જે હેમના પૂર્વજોના હેતુઓ ઘણાં ઉંચા હતા અને હેમનાં પરાક્રમે ઘણાં અદ્ભુત હતાં તો હાલના અને ભવિષ્યના વિકાસ ક્રમમાં હિન્દનાં અચોક્કસ અને ધ્રુજતાં પગલાંને નિશ્ચિત અને સહીમલામત રસ્તા ઉપર મૂકવાનું વધારે ગંભીર કામ હેમને કરવાનું છે. હિન્દના, નેતા, ગુરૂ અને મિત્રની નવી પદવી હેમને સ્વીકારવાની છે અને તે હમારા ઉંચામાં ઉંચા પ્રયાસોને અનુરૂપ છે. તેને માટે હમારામાં કલ્પના-શક્તિ અને સહાનુભૂતિની જરૂર છે. અને સ્વાર્થત્યાગ પણ તેને અંગે આવશ્યક બનશે, કારણ કે તે ભાવનાની સિદ્ધિ માટે હમારે ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ રીતે જે સત્તા હાથે સુધી લોગવી છે તેનો થોડો અંશ છોડવો પડશે. એ બરાબર સમજાવું જોઈએ કે જે ભૂતકાળમાં ઇંગ્લેન્ડે મહાન કાર્ય કર્યું છે તો ભવિષ્યમાં પ્રજાના રાજકીય આત્મવિકાસને ઉત્તેજન આપવાનો અને વાળવાનો વધારે યશસ્વી ધર્મ બજાવવાનો છે. હિન્દ જે લક્ષ્ય સિદ્ધ કરી શકે તે હજી દૂર છે અને તેના માર્ગમાં ઘણી અડચણો પણ આવે પણ હું એવા જમાનાનું દર્શન કરું છું કે ન્યારે ચારિત્ર અને આત્મબળથી સખલ બની અને (ઇંગ્લેન્ડ સાથે) સ્નેહ અને ઉપકારની લાગણીઓથી સંઘાઘ હિન્દ એક વિશ્વાસુ તાબેદાર નહિ પણ સામ્રાજ્યનું ખરૂં મિત્ર બનશે.”

ઉદાર રાજનીતિના આ સુંદર શબ્દો, સ્ક્રામે કોઈને વાંધો હોઈ શકે જ નહિ. જે આવી માંગણીઓથી નામદાર વાઈસરાયની સાથે હેમના તાબાના અમલદારો પ્રેરાયા હોય તો હિન્દનો વિકાસ ઘણો વધારે સત્વર થાય. તેથી પણ હિન્દીઓનાં મન પૂરેપૂરાં તો ન સંતોષાય પણ હાલની સખતાઈ અને અવિશ્વાસ ઘણે અંશે ઘટે.

હાર્ડ હાર્ડીજનું ભવિષ્ય દર્શન અનુપમ છે; પણ તે દેશભક્તનું નહિ પણ રાજ પુરુષનું છે. આથી લક્ષ્યસ્થાન આપણને હેમના કરતાં ઘણું વધારે સમીપમાં લાગે અને હિન્દના વિકાસની દોરી જેટલી અમલદારોના હાથમાં તેટલી જ-બદકે તેથી વધારે હિન્દના પોતાના આગેવાનોના હાથમાં જણાય તો એ સ્વાભાવિક છે. યુનાઈટેડ સર્વીસ કલબના સભાસદો અને હેમના અમલદાર મિત્રો આ સાત્વિક

ઉપદેશનું શ્રદ્ધા કરે કે ન કરે. પણ તેથી હિન્દીવાનોના કર્તવ્યમાં જરા પણ ફેર પડતો નથી. હેમણે તો “સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાભિમાનની લાવનારો” હૃદયમાં રાખી, “હિન્દના રાજકીય આત્મવિકાસ” માટે કમર ઠસી પ્રયત્ન કરવાનો છે. પોતાનો આત્મવિકાસ પોતેજ કરવો જોઈએ—ઉપરીઓ તો હેને “ઉત્તેજન આપી વાળી શકે” જેટલે અંશે નામદાર વાઈસરોયની સૂચના સ્વીકારી આપણે આપણો રાજકીય વિકાસ વધારીશું તેટલે અંશે અંતિમ લક્ષ્ય સમીપમાં આવશે.

હોમ રૂલ લીગ.

આ સંસ્થાની એમે ગયા માસની નોંધ લીધી ત્યાર પછી તે વિષે ઘણી ચર્ચા થઈ છે અને કંઈક વધારે માહિતી મળી છે. એની એસન્ટે એ સંસ્થા જ્ઞાર પાડી ત્યારે મદ્રાસનું “હિન્દુ” અને કલકત્તા નું “અમૃત બઝાર પત્રિકા”એ જેજ મુખ્ય પત્રોએ હેના તરફ પોતાનો પક્ષપાત્ર જણાવ્યો હતો. બીજા કોંગ્રેસ પત્રોએ ન હેની તરફેણમાં લખ્યું કે ન હેની વિરુદ્ધ ટીકા કરી. પણ એની એસન્ટ છઠ્ઠી અક્ટોબરે કલકત્તા પહોંચ્યાં અને ત્યાના આગેવાનો સાથે મસલત કરી હેમણે જણાવ્યું કે કે લીગનું બંધારણ કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમે લીગના આગેવાનોને હાથે ઘડાશે કે ત્યારે કોંગ્રેસનાં પત્રોએ હેનો ચર્ચા કરવાની તસ્દી લીધી ઘણા પત્રો કબૂલ કરે છે કે કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગની સંમતિ લીગ મેળવે તો તે પાવન થાય પણ લગભગ બધા એવો આગ્રહ રાખે છે કે તે મંડળ કોંગ્રેસના તાબામાંજ હમેશા કહેવું જોઈએ. “બેંગાલી” પત્રના વિચાર વધારે વ્યાવહારિક છે —

“એની એસન્ટનો આશય સ્વરાજ્યની લાવના લોકોમાં પરિચિત કરવાનો અને તે વિષે પ્રજાકીય વિચાર જાગૃત કરવાનો છે. લીગના સંબંધમાં બે સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે, એક બુદ્ધિ સંસ્થા આ માટે જરૂરી છે? સામ્રાજ્યની અંદર સ્વરાજ્ય એ કોંગ્રેસનો મુખ્ય હેતુ છે એ જતાં એ સંસ્થાજ આ કામ ન કરી શકે? આનો જવાબ નકારમાંજ આપવાની અમને જરૂર લાગે છે કોંગ્રેસ એ હીલચાલ કરનાર નહિ પણ વિચાર કરનાર મંડળ છે. પ્રજાની માગણીઓતેરજી કરે છે પણ તે માગણીઓ મેળવવાને જોઈતું બંધારણ હેનું નથી”

અમે આ વિચારો સાથે પૂરેપૂરા સંમત થઈએ છીએ. હિન્દની માગણીઓ વિષે કોઈ એક સંસ્થા ઠરાવોજ પસાર કરે છે કે તે માગણીનો ધોષ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સંલગાય છે એ જાણવાને આજકાલ પ્રીટીશ પ્રધાનો ખાસ આતુર રહે છે. અને તેથી કોંગ્રેસ તે વિષે ઠરાવ કરે તે ઉપરાંત સમસ્ત દેશની માગણી વિષે જરા પણ ગેરસમજ ન રહે તે માટે સર્વ રાજમંડળો અને આગેવાનોએ પોતાના વિચારો વારંવાર રજુ કરવા જોઈએ. આ હીલચાલનો કોંગ્રેસના બંધારણમાં સમાવેશ થતો નથી તેમ હેને માટે લીગ જેવી બીજી સંસ્થાની જરૂર સ્પષ્ટ છે. હિન્દનાં ઉત્તમ આગેવાનો હાલ કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગમાં છે એટલે હેમને જ હાથે કોંગ્રેસને વખતે લીગનું બંધારણ ઘડાય એ પણ ચોક્કસ છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે લીગના વિશાળ કાર્યનું ગંભીર જાન આપણને થાય અને લીગને કોંગ્રેસના રથ નીચે રાખવાને અયોગ્ય આગ્રહ કરવામાં ન આવે.

ડૉ. એન. હૉલની જગત્પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

DR. N. HALL'S.

HEALTH TONER.

ડૉક્ટર એન. હૉલની હેલ્થ ટોનર. કિં. રૂ. ૨-૦-૦

હરકોઈ કારણથી નીપજતી નબળાઈની જગત્પ્રસિદ્ધ રામળાણુ દવા.

આ શીવાય ડૉ. એન. હૉલની કંપનીમાં દરેક કુટુંબમાં રાખવા લાયક જુદી જુદી દવાઓ અને છે.

એન. હૉલસ સીરપ.

૧ (સીરપ ઑફ હાઈપોફોસ્ફોરસ ઑફ લાઈમ)

છાતીના દરદો માટે કિં. રૂ. ૧-૪-૦.

૨ એન્ટી-મેલેરીઆ.

હરકોઈ જાતના તાવની અકસીર દવા. કિં. રૂ. ૧.

૩ પેન—કલેવર.

હરકોઈ જાતના દુખાવા માટે કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦.

૪ સારસોડાઈડ સીરપ.

લોહી સુધારક. કિં. રૂ. ૧.

૫ કૉલેરા કેમ્ફર.

કૉલેરા માટે કિં. રૂ. ૦-૪-૦.

૬ કૉલેરા રક્ષક.

વીગેરે વીગેરે કિં. રૂ. ૦-૮-૦

૭ પ્લેગ કિલર.

પ્લેગ મટાડનાર અને અટકાવનાર રામળાણુ દવા. કિં. રૂ. ૧-૪-૦

અમદાવાદના સોલ એજન્ટ:—મી. ચુનીલાલ મધાચંદ વરમાવાળા,
ત્રણ દરવાજો અમદાવાદ.

એજન્ટો જોઈએ છે.

વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે લખો, અથવા મળો:—

મેનેજર—ડૉક્ટર એન. હૉલની કંપની, રીડરોડ-અમદાવાદ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પ્રથમ પુસ્તક ૫ મું.
નવું પુસ્તક ૧ લું.

ડીસેમ્બર ૧૯૧૫.

અંક ૬ ફો.

પાશ્ચાત્ય સુધારાનાં કેટલાંક તત્વો.

યુરોપ ખંડમાં ચાલી રહેલા મહાભારત યુદ્ધ તરફ અત્યારે સર્વત્ર ધ્યાન ખેંચાયું લાગે છે. લાખો મનુષ્યોની હત્યા તથા જનમંડળના કલ્યાણને માટે ખર્ચાવા જોઈતા કરોડો અને અગણે રૂપીયા અત્યારે મનુષ્યસંહારને માટે ખર્ચાતા જોઈ આપણા મનમાં સહજ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે અત્યંત ગર્વ ધરાવતો પાશ્ચાત્ય સુધારો આખરે ઠમઠોલ ને માંડી પોલ જેવોજ છે. એ સુધારાએ અત્યારે પોતાનું ખરૂં પોત પ્રકાશ્યું છે, અને એના ઝમઝમાટમાં ભ્રમિત થએલા એશીઆ ખંડના લોકોની આંખ ઉઘાડી એમને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું છે કે એના વડેજ જગતનું કલ્યાણ થશે એવી જે અત્યાર સુધી કેટલાંક લોકોની માન્યતા હતી તે તદ્દન ખોટી છે. જગતના કલ્યાણ માટે જોઈતી શક્તિ એ સુધારામાં નથી. અવશ્ય ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નમ્રતા, અહિંસા જેવી કેટલીક ઉચ્ચ ભાવનાઓ છે પરંતુ પાશ્ચાત્ય સુધારો તે ખ્રીસ્તી ધર્મ નથી. કારણ કે ખ્રીસ્તી ધર્મની ઉચ્ચ ભાવનાઓ યુરોપમાં વસતા ખ્રીસ્તીઓના વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉતરવા પામી નથી એ વાત અત્યારે ચાલી રહેલા દારૂ યુદ્ધથી તેમ જ યુરોપ ખંડના ગયા હમ્બર વર્ષના ધતિ હાસથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. માત્ર ખ્રીસ્તી નામ ધરાવનારા તો અત્યારે યુરોપમાં

કરેડો મનુષ્યો હશે. પણ જેઓએ પોતાના નિત્ય જીવનવ્યવહારમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો ઉતાર્યા છે એવા ખરા ખ્રીસ્તીઓ તો યુરોપમાં ભાગ્યેજ ગણ્યાગાંઠ્યાં હશે. આથી કરીને અત્યારની યુરોપીયન પ્રજાઓને ખ્રીસ્તી પ્રજાઓ આપણે ભાગ્યેજ ઠહી શકીએ. આ દ્રષ્ટિગિંદુથી જોતાં આપણે એવાં અનુમાન પર આવવું પડશે કે યુરોપમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. આથી કાંઈ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં રહેલા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોની અવગણના થતી નથી. આથી માત્ર એટલીજ વાત સાળીત થાય છે કે યુરોપની પ્રજાઓ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં રહેલા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો ગ્રહણ કરવાને સ્વભાવથીજ યોગ્ય નહોતી. ખ્રીસ્તી ધર્મ જેવા નમ્રતા અને અહિંસાના, તત્વોવાળાં ધર્મને માટે યુરોપ યોગ્ય ક્ષેત્ર નહોતું. અયોગ્ય ક્ષેત્રમાં આપણે ગમે તેવું સમર્થ બી વાવીએ તો પણ તેવું ફળ સંપૂર્ણ સંતોષકારક ભાગ્યેજ આવે. જેટલાં મનુષ્યો, દ્રવ્ય, તથા શક્તિના ભોગથી ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો અને તેનું શિક્ષણ નિરંતર કાયમ રાખવાનો યુરોપમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેટલોજ પ્રયાસ બીજા કોઈ યોગ્ય ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવ્યો હોત તો તે અત્યંત ફળદાયક નીવડત અને તેનાથી જગતને અનહદ લાભ થાત. ખ્રીસ્તી ધર્મનો સ્થાપક મહાત્મા ઇસુ ખ્રીસ્ત એશીયા ખંડનો વતની હતો. એશીયા ખંડના લોકોના આચાર વિચાર રહેલાં કરણી તથા તેમની ખાસી-અતો ધ્યાનમાં લઈનેજ તેણે ખ્રીસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરેલા હતા. દુકામાં એશીયા ખંડના ધર્મિક વૃત્તિવાળા લોકોને માટેજ એ ધર્મ હતો તો પછી યુરોપ ખંડની તામસી પ્રકૃતિવાળી પ્રજાઓ તેને યોગ્ય રીતે ગ્રહણ કરી શકી નહીં અને યુરોપ ખંડમાં તેના સિદ્ધાંતો ઠેઠ મનુષ્યહૃદય સુધી પહોંચ્યા નહીં તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી.

યુરોપનો અત્યારનો સુધારો ખ્રીસ્તી સુધારો છે એવું જે નિરંતર કહેવામાં આવે છે તે યથાર્થ નથી. અર્વાચીન યુરોપે પોતાના સુધારાનાં મૂળ તત્વો પ્રાચીન રોમ તથા ગ્રીસમાંથીજ લીધેલાં છે. તેથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સુધારો પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમની સંસ્કૃતિનું જાળક છે. તેને ખ્રીસ્તી ધર્મનું જાળક માનવામાં આવતું હતું તે એક ઐતિહાસિક અસત્ય હતું. અને એક વાર જો આં ખોટી માન્યતા આપણા મનમાંથી દુર થાય તો પછી પાશ્ચાત્ય સુધારાનાં મૂળ તત્વો સમજવાનું આપણને વધુ મુશ્કેલ નહીં પડે. અર્વાચીન યુરોપની સંસ્કૃતિ જો, ઇસુ ખ્રીસ્તે પ્રસરાવેલાં નમ્ર ધર્મનું જાળક હોત તો, યુરોપનો ગયાં હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ જુદોજ હોત. કાળા લોકો પ્રત્યેની ગેરા ખ્રીસ્તીઓની વર્તણૂક જુદીજ નાતની હોત અને છેવટે યુરોપીયન પ્રજાઓ વચ્ચે અત્યારે ચાલી રહેલી ભયંકર જલવારથી આપણા જોવામાં ભાગ્યેજ આવત.

ખ્રીસ્તી ધર્મનાં ઉચ્ચ તત્વો અત્યારના પાશ્ચાત્ય સુધારાએ ગ્રહણ કર્યાં નથી એ વાત સત્ય છે. પરંતુ એથી કાંઈ એમ સાળીત થતું નથી કે પાશ્ચાત્ય

સંસ્કૃતિમાં કંઈ ઉપયોગી તત્વો નથી ને જગતનાં કલ્યાણ માટે તેણે ઉપયોગી કાળો આપ્યો નથી. મનુષ્ય સંહારક યુધ્ધો આ દુનીયામાંથી તદ્દન નાબુદ કરવાને તેમ મનુષ્ય જાતને વધારે સાત્ત્વિક બનાવવાને પાશ્ચાત્ય સુધારો નિષ્કુળ નિવડ્યો છે. પરંતુ બીજી દિશામાં મનુષ્ય જાતનું ગૌરવ વધારવાને તથા તેમનામાં સ્વતંત્રતાને સમાનતાનાં પ્રેરક તત્વો લાવી તેમને ઉચ્ચ કોટિએ સ્થાપવાને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ જે કાળો આપ્યો છે તે નાનો સુનો નથી.

મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કૃત્રિમ ભેદ, અમુક વર્ગોના લોકોને પ્રાપ્ત થયેલા ખૂબસ રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક હકો, સ્ત્રીઓની તેમ કહેવાતી-હલકી વર્ણોની અત્યંત પરાધીન સ્થિતિ, ખાસ હક ધરાવનારા વર્ગોનો સમસ્ત જનમંડળ ઉપર અત્યંત અસહ્ય, ધર્મશુદ્ધો પર લોકોની અનહદ શ્રદ્ધા, અને તેથી કરીને એ લોકોની અત્યંત લાગવગ, સત્તા અને અનાચાર-વગેરે બાળતો આજથી ચારસે, પાંચસે વર્ષો ઉપર સર્વ સ્થળે જોવામાં આવતી હતી. અને આપણા દેશમાં તો ઘોડે કે ઘણે અંશે હજી પણ તેનો પ્રચાર જોવામાં આવે છે.

આ બધા ઉપર સખન પ્રહાર કરવાનું તથા મનુષ્ય જાત સમાન છે, સર્વને સરખા હકો તથા પ્રસંગો મળવાજી જોઈએ, પુરૂષોને સ્ત્રીઓના ઉપર તથા અમુક વર્ગોને સમસ્ત જનમંડળ ઉપર અમલ ચલાવવાની જે સત્તા મેળેથી છે તે આ જગતમાં મોટામાં મોટો અન્યાય છે વગેરે વિચારો ફેલાવવાનું માન અવાંચીન યુરોપીયન સંસ્કૃતિને છે. મનુષ્યજાતની સમાનતા તથા સ્વતંત્રતાના વિચારોને પ્રથમ જન્મ તો આપણા જ દેશમાં થયો હતો. અને મહાત્મા ગાંધીજી આ વિચારો પહેલ વહેલા જગતને આપણા દેશ માંથી જ આપ્યા હતા. પરંતુ તે કાળમાં આપણે દેશ આ વિચારોને ફળદાયી કરવાને ચોગ્ય ક્ષેત્ર નહોતું. અને જેવી રીતે નમ્રતા અને અહિંસા જેવા ખ્રીસ્તી ધર્મનાં તત્વોને યુરોપમાં નિષ્કુળતા મળી તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતને સંકેદદાયકો સ્થિતિએથી ઉચ્ચ કોટિમાં લઈ જનારા આ મહાન વિચારોને આપણા દેશમાં નિષ્કુળતા મળી.

યુરોપ ખંડમાં મંચ કાળમાં ખ્રીસ્તી ધર્મના આચાર્યોની સત્તા પુષ્કળ હતી. મોટા મોટા રાજાઓ ને મહારાજાઓ પણ તેમનાથી ધરધરતા હતા તેમને તેમના મિહાસનોપરથી પદભજ્જ કરવાની આ આચાર્યોને સત્તા હતી. આચાર્યો આદ્યત પરમાત્માનો અવતાર છે એવી સર્વન માન્યતા હતી. આવી અનહદ સત્તાઓને હુરૂપયોગ થાય અને આચાર્યોમાં અનાચાર ફેલાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. અને યુરોપમાં તેમજ થયું. આચાર્યો અત્યંત વૈભવી અને સત્તાલોભી થઈ ગયા અને જનમંડળના કલ્યાણ અર્થે તેમને મહેકું કંઈ માત્ર યોજનાના માત્ર યોજનામાં ખર્ચાના લાગ્યું. યુરોપની પ્રજાઓ આ લાંબો વખત સાંખી શકી નહીં. ગારદીન લુથર નામના જમને આચાર્યોની સત્તા તથા તેમના અનાચાર સામે સખત યુદ્ધ ચાર લ્યું અને યુરોપ ખંડને આચાર્યોની સત્તા તથા ધાર્મિક લુટખામાંથી મુક્ત કર્યો આ રીતે યુરોપને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ.

મનુષ્યસ્વભાવનું એવું લક્ષણ હોય છે કે એક પ્રવૃત્તિમાં તેને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે કે તે બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ કરે છે. યુરોપમાં પણ તેમજ થયું. જે કાર્ય ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં લ્યુથરે કર્યું તેજ કાર્ય સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ક્રાંસનાં મહાન્ પરિવર્તને કર્યું. ક્રાંસના આ પરિવર્તનમાં અત્યાચાર ઘણો થયો છે. થોડા વખત સુધી સર્વત્ર અધાધુધી ચાલી રહી. તથા અગણિત જીવોનો તથા માલમીલકતનો નાશ થયો એ બધી વાત સત્ય છે, પરંતુ આ મહાન્ પરિવર્તનથી જગતને અત્યંત લાભ થયો છે એ વાતની કોઈ પણ સત્ય શોધકથી ના પાડી શકાશે નહીં. આ પરિવર્તનને લીધે જગતનો દ્રષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થઈ. પ્રત્યેક મનુષ્યને—શ્રી કે પુરુષ—પોતાના ગૌરવની સમજ પડવા લાગી. સત્તાધારીઓના જુલમ નીચે ઠગડાવવાની હવે સર્વેએ ના પાડી. સમાજમાં તથા રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખાસ હક ધરાવનારા વર્ગોના હકો સામાન્ય જનમંડળે સ્વીકાર્યા નહીં. સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને મનુષ્યતા હકો એ આ મહાન્ પરિવર્તનનાં ફળો તરીકે હુનીઆમાં કાયમનાં રહ્યાં. રાજકીય તથા સામાજિક સુધારાને માટે તેમ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય તથા સ્ત્રીઓને માટે પણ રાજ્ય હકો પ્રાપ્ત કરવાની હીલચાલો જે અત્યારે સર્વત્ર—એશીઆ તેમ યુરોપમાં—આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે સીધી કે આડકતરી રીતે આજ પરિવર્તનનાં પરીણામો છે. વોટરેલુનાં રણક્ષેત્રમાં આજથી સો વર્ષ ઉપર આ પરિવર્તનના નાયક નેપોલીઅનનો નાશ થયો પરંતુ આ પરિવર્તને ફેલાવેલા વિચારોનો નાશ થઈ શક્યો નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ક્રાંસનું મહાન્ પરિવર્તન નિષ્ફળ નીવડ્યું નથી. તેના તરફથી આવતા ભણકારા હજારે વર્ષોથી રાજકીય, ધાર્મિક, અને સામાજિક જુલમ નીચે દબાઈ ગયેલા રાંક હિંદમાં પણ હવે સ્પષ્ટ સંભળાય છે. ધર્મીયાર્યોની સત્તા, જન્મથીજ પોતાને ઉચ્ચ માની રહેલા વર્ણોની ઉચ્ચતા, તેમ સ્ત્રીઓની પરાધીન સ્થિતિ આપણા દેશમાં પણ હવે લાંબો વખત રહી શકે એમ નથી. ક્રાંસનાં પરિવર્તન જેટલું ફળદાયી પરંતુ શાંત પરિવર્તન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથેના સમાગમથી આપણા દેશમાં હવે શરૂ થઈ ચુક્યું છે. અને તેની અસર આપણા રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં આપણા જીવમાં આવે છે. વ્યક્તિત્વનાં એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો મહામંત્ર છે અને તે આપણા દેશમાં દિનપરદિન વધુને વધુ પ્રમાણમાં ખીલે તેને માટે આપણે અત્યારે અનન્ય પ્રયાસ કરવાનો છે. આપણી લાંબા કાળથી ચાલી આવેલી વર્ણવ્યવસ્થા, તેમ કેટલીક ધાર્મિક સંસ્થાઓ વ્યક્તિ ને બંધનમાં રાખી તેના સ્વાભાવિક વિકાસ થતા અટકાવે છે તે તોડવાને પ્રયાસ કરવો એ અત્યારે આપણા સાહિત્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આપણા જીવનમાં સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા, તથા મનુષ્યતા હકો ને તેનું ગૌરવ વગેરે પ્રેરક તત્વો ઉતરે તેને માટે હવે આધુનિક સાહિત્યકારોએ અથાગ શ્રમ કરવાનો છે. યુરોપ ખંડમાં આ વિચારો વોલ્ટેર, રૂસો, લીટરો જેવા સાહિત્યકારોના અથાગ શ્રમથીજ ફેલાયા હતા તે આપણા સાહિત્યકારોએ વિસરી જવું નહીં.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું જે ખીલું ઉપયોગી તત્ત્વ આપણી દ્રષ્ટિએ પડે છે તે રાષ્ટ્રીય ભાવના છે. એશીઆ ખંડમાં ધર્મ જેની સમર્થ શક્તિ હતી તેવીજ સમર્થ શક્તિ અર્વાચીન યુરોપમાં રાષ્ટ્રીયતા છે. એશીઆ ખંડના ઇતિહાસમાં આપણે ઘણી વાર જોયું છે કે ધર્મના જુસ્સાથી પ્રેરાઇ લાગેો મનુષ્યો પોતાના જીવોનો ભોગ આપવા તત્પર થયા હતા. અને તેમજે અશક્ય વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. સ્લામી સંસ્કૃતિનું જે કોઇ ગૂઢ રહસ્ય હોય તે તે તેમના ધાર્મિક જુસ્સો છે. અને તે જુસ્સાના પ્રતાપથીજ મુસલમાનો તેમના ઉદયકાળમાં અરબી દુનીઆમાં પોતાનો વિજય વાવરો ફરફરાવવાને શક્તિવાન થયા હતા. અત્યારે પણ 'જહદ'નું નામ આંલણી લાગેો મુસલમાનો 'દીન' 'દીન' કરતાં રણક્ષેત્રમાં જંપલાવવા તત્પર થઇ જાય છે. અર્વાચીન યુરોપના સુધારાએ આ મહાન શક્તિ—રાષ્ટ્રીય ભાવનાને આપી છે. અને રાષ્ટ્રની ખાતર અત્યારે યુરોપમાં લાગેો મનુષ્યો પોતાના જીવોનો ભોગ આપવા તત્પર થયા છે. યુરોપીયન પ્રજાઓમાં આ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની ખીલવણી અને તેમાં કરીને સ્વદેશભિમાનનો જુસ્સો પ્રગટી નીકળ્યો છે તેટલા પ્રમાણમાં આ દેશમાં તે જુસ્સો હજી ખીલી શક્યો નથી. પરંતુ આપણા દેશમાં એ ભાવનાની ખીલવણી ખાસ આવશ્યક છે આપણા જે દેશભક્તો આપણા દેશના ઉદયને માટે કાર્યો કરી રહ્યા છે તેમને ક્યારેનું એ સ્પષ્ટ માલમ પડી ગયું છે કે અત્યારે આપણે હજાર કાર્યો પડતાં મુઠી આપણા દેશમાં પ્રજાત્વ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલવવાનો પ્રયાસ આરંભવો. તાત્કાલિક લાભો તરફજ માત્ર દ્રષ્ટિ રાખી અન્ય કેમોને અન્યય કરીને પણ જે લોકો પોતાની કોમને માટે ખાસ લાભોને ખાસ હકો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેઓ મન તથા હૃદયનું સાંકડાપણુ બતાવે છે અને આજ પ્રયાસોથી દેશ સમસ્તને લાભ દેનાં હાનિ વિશેષ થવાનો સંભવ છે. પણ આપણા દેશમાં અત્યારે આવી સ્વેચ્છી યજ્ઞવળમાં ઉડા ઉતરી તપાસીશું તો આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડ્યો કે સ્પષ્ટ દેશમાં પણ આવું મન તથા હૃદયનું સાંકડાપણું હવે વધુ વખત નથી શક્યો નહીં કોમ કોમના તથા ન્યાત જાતના દેહો કાઢી નાખી અસ્પૃશ્યતામાં જ આપણે આપણા દેશનાં રાજકીય જીવનમાં એક પ્રજાની સ્વરના ફાટી શકીશું. આવા સમયમાં સાહિત્યકારોનું એ કર્તવ્ય છે કે તેઓએ પેનનામાંથી મનનું સાંકડાપણું દૂર કરી ઘડીબેર થોડું નુકશાન થતું હોય તે જરૂર બની લઇ સમસ્ત દેશમાં રાષ્ટ્રની તેમ પ્રજાત્વની ભાવના ખીલી રહે તે દરેક પ્રયાસ આરંભવો.

પ્રાણનાથ શ્રીરંપારામ દેસાઈ.

આજકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય.

ગુજરાતમાં આજકાલ જે અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ નજરે પડે છે તે અદ્યપણી અત્યારની જરૂરીયાતોની દ્રષ્ટિએ સફળતાભરી કે સંતાપકર છે ?

સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આજ ચોમેર દૃષ્ટિગોચર થતી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને તેહની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓએ વધતી જતી કેળવણીની સાથે ગુજરાતને પણ ઘણે અંશે અસર કરી છે. જાગૃતિના પડઘાઓ ગુજરાતને કાને પડે છે એ તો નિઃસંશય છે. એનેજ પરિણામે એક દશકા પૂર્વે ગુજરાતનો અન્ય પ્રાંતોની જોડે જે પરસ્પર વ્યવહાર હતો તે પણ આજ ઘણે દરજ્જે વધી ગયો છે. છેક દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની દ્રાવિડી ભાષાઓ તેમજ સાહિત્યોને જાણ્યો એ સુક્રીએ તો પણ જાકીના હિંદુસ્થાનની ચાર મુખ્ય ભાષાઓ હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી અને બંગાળી વચ્ચે તો આજકાલ લગભગ એટલો પરસ્પરવ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો છે કે આ ચાર ભાષાઓમાં નિકળનારા હરકોઈ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક કે માસિકની કિંવા સાહિત્યવિષયક સંસ્થાની જાણીઓમાં એછી નામ પૂરતી પણ એક બીજાને થયા વિના રહેતી નથી. અર્થાત્ વિવિધ પ્રાંતોની વિવિધ સાહિત્યસંવર્ધક પ્રવૃત્તિઓની દેખાદેખીની એક બીજાપર અસર પણ થયા વિના રહેતી નથી. દશ વર્ષ પહેલાંના સમય કરતાં અત્યારના આ અધિક વિસ્તૃત થયેલા પરસ્પર સંબંધનો, આ દેખાદેખીનો, જોઈએ તેવો લાભ લેવામાં ગુજરાત સફળ થયું છે ? એ સવાલના ઉત્તરમાં મેં કસાણું કરી નાજ કહેવી પડશે. આ લેખકને મત એવો છે કે અન્ય પ્રાંતોની જોડે વધેલા આ સંબંધનો હિતકર લાભ લેવાઈ સુચોગ્ય અંશે અને કીમતી અનુવદ્ધોદ્ધાર ગુજરાતી સાહિત્ય પુષ્ટ અને ઉન્નત થવાને બદલે તેમાં દિનપ્રતિદિન હલકી અને નમાલી શ્રેણીનાં દમ વગરનાં પુસ્તકો, માળાઓ, ભાષાંતરો, પુષ્પો વગેરેની હદબહાર ભરતી થઈ જાય છે અને શાસ્ત્રીય, ઐતિહાસિક કિંવા સાહિત્યવિષયક ગદ્ય કે પદ્યના જનસમાજના જ્ઞાનભંડોળમાં ખરો અને ઉપયોગી ઉમેરો કરનારાં અને ઉછરતી પ્રજાને દરેક રીતે પૌષ્ટિક થઈ પડે તેવા કોઈ અંશે લખાતા નથી કે ભાષાંતરો થતાં નથી. આપણા 'સાક્ષર'ના સિદ્ધાંતો વિભૂષિત વિદ્વાનો પડિતો કે પ્રેક્ષકો પોતાના સમય કિંવા વિશ્રાંતિને ભોગે સાહિત્યસેવામાં જાગતા રહી અંશેલેખનનાં કામમાં મંડ્યા રહેવું તો દુર રહ્યું પણ જોઈએ તેવું સાહિત્યક્ષેત્રની ચોક્કસ કરી તમાં સાહિત્યને નામે ગમે તેવો કચરો કે હલકાટાં અહિતકારક તરવો દાખલ ન થવા દેવા જેટલી સંભાળ રાખવાનું કાર્ય કરવા તરફ પણ ઉદાસીન જેવા જણાય છે. ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્ર અત્યારે ગમે તેને ગમે તેવી ધીંગામસ્તી કરવા-ગમે તેટલું ફાટયું ફાટયું બોલવા-કે ગમે તેવું અમર્યાદ અને ઉચ્છ્રંખલ વર્તન કરવા ખુલ્લું છે. ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્ર અત્યારે એક નધણીઆતું

ળીક થઈ પડ્યું છે. ગમે તે લખો, ગમે તે બેલો. કોઈ ત્હમારો કાન પકડે તેમ નથી. અત્યારે નથી કોઈ વોર નર્મદ જેવો ગુર્જરીનો અનન્ય પુત્ર કે જે એને આંગણે નાલાયકોને નાચવા ન દે. તેમ નથી કોઈ નવચરામલાઈ જેવો સાહિત્ય-સેવી સમર્થ ટીકાકાર કે જે સાહિત્યમાં સંકરતા કે રોગ ફેલાવનારની કૃતિઓ પરં માથું ભાંગી નાચ એવી ટીકા કરી લાયકાત ન જતાવો ત્યાં સૂચી ત્હમારું માથું ઉંચું થવા ન દે.

પ્રાચીન યૂનાનીઓ પોતાની જાતિને સુદૃઢ અને શૂરી રાખવાને માટે સુખબ નિર્માણ તરફ એટલું બધું લક્ષ આપતા કે બાળક જન્મતાંની સાથેજ એનાં અવયવો એના શરીરનો બાધો વગેરે ચોક્કસ રીતે તપાસી લઈ તે પોતાની વારજાતિને શોભે એવું મજબુત જણાય તોજ ત્હને રાખતા; નહિતો નગર બહાર એક ઉંચા પર્વત ઉપરથી ત્હને ફેંકી દેતા. ત્યારેજ એ જાતિની સ્પાર્ટન વીર સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ અને ભાઈઓને રણમાં વિદાય આપતી વેળાએ “Come with the shields or on the shields”—ઢાલો લઈને (વિજયી થઈને) નહિતો ઢાલો પર લદાઈને (મરીને) અં વળો—એમ કહેતી. સાહિત્યને પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. સાહિત્ય પ્રજાના આરિચ્છ-ગઠનમાં એક મહત્વના ધોરણને સ્થાને છે. એ ધોરણ શુદ્ધ અને પૌષ્ટિકને બદલે સડેલો-કોહેલો દુર્ગંધભર્યો કિંવા આકર્ષક છતાં રોગોત્પાદક અને શકિતહીન કરનારો હશે તો સમાજનું બેશુમાર અહિત થશે.

જાંગાલી સાહિત્ય તો આજ ઘણાં વર્ષથી આ તરફના બધા પ્રાંતોમાં ઉંચું અને સમૃદ્ધ ગણાતુંજ આવે છે. આ લેખકના મત પ્રમાણે એનાથી બીજે નંબરે મરાઠી સાહિત્યને મૂકવું જોઈએ. અને જે હડકડી માળાઓ પુષ્પા અને વર્તમાનોના નમાલા અને છેક આનંદ સાહિત્યે આજ કાલ ગુજરાતને ઘેર્યું છે તે જ શ્રેણીની સસ્તી માળાઓની દેખ દેખીને પરિણામે મહારાષ્ટ્રમાં પણ જાં કે અત્યારે રાફડો ફાટેલો જોવામાં આવે છે તો પણ સમાજની એકંદર ઉન્નતિને પેપક એવા ઉપયોગી અને ખરેખરા સ્પૃહાળીય ગ્રંથો અને સુચોગ્ય વિદ્વાનોને હાથે થતાં ભાષાંતરોની વાર્ષિક સંખ્યા ગુજરાતીના કરતાં મરાઠીમાં ઘણી વધારે નિકળશે. જાંગાલી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ આટલાં વરસથી ગુજરાતને બહુતી હોવા છતાં સ્વપ્રસથ નારાયણ હેમચંદ્ર જેવો જાંગાલી સાહિત્ય ઉપર સતત પરિશ્રમ કરી જાંગાલીના અભ્યાસી-તરીકે પ્રમાણ ગણાવા જેટલું ભાષાજ્ઞાન સંપાદન કરી અત્યારના કાલ્ય પુરુષ જાંગ સાહિત્યનાં કૃષ્ણ કીમતી અનુવાદ દ્વારા ગુર્જરીને ભેટ ધરનારો બીજો એક ગુર્જરી ભક્ત આજ સૂધી આપણોમાં નિકળ્યો? સ્વર્ગસ્થ નારાયણની લાયા તદ્દન ખરાબ અને અ-ગુજરાતી હતી, એ તો તરંગી અને બેદરકાર હતો, વગેરે ટીકાઓ કરવા માત્ર અમે સદા તૈયાર! સ્વર્ગસ્થ નારાયણની પાછળ હિન્દનાથ દાતા ‘ગીતાય ઇશ્વર વાદ’ કિંવા બંકીમચંદ્ર ચેટરજીના ‘કૃષ્ણ ચરિત્ર’ જેવાં એકાદ બે પુસ્તકો શિવાય બીજા કેટલા કીમતી જાંગાલી ગ્રંથોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયા? સુંબડનું ‘મરાઠી

અંથસંપ્રદાય 'પૂનાનું' ભારત-ઇતિહાસ સંશોધક મંડલ' કે ધૂળીઆનો 'સરકારી-તેજક સભા' (જેણે અવિશ્રાંત શ્રમ કરી રામદાસ અને રામદાસી સંપ્રદાયના બધા જુના અંથો અને હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી પ્રસિદ્ધ કરી છે અને કરે છે) જેવી સંસ્થાઓ આજ ગુજરાતમાં કેટલી છે? કિંવા સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક શ્રીયુત્ રાજવાડે જેવા અનન્ય ઇતિહાસ ભક્ત; મોરોપંત ઠવિના સમગ્ર અંથો અથાગ પરિશ્રમથી સંશોધન કરી છાપી કહાડવાની લગનીમાં રાતદિવસ મસ્ત રહેનાર શ્રીયુત્ પરાડકર, પાલી અને ગૌડ સાહિત્યના એક માત્ર અનન્ય ભક્ત પ્રો. ધર્મોદય દોસંજી (જેઓ હારવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પાલીના પ્રોફેસર હતા અને હાલ ફ્યુચ્સન-કૉલેજમાં એજ વિષય શીખવે છે) વેદાંત ભક્ત પ્રો. ભાનુ શંકરાચાર્યભક્ત બાપટ શાસ્ત્રી કે સ્મૃતિ અંથોના પ્રેમી ધર્મમાર્તંડ, લેલે શાસ્ત્રી જેવા એકેક વિષયને પોતાનો કરી લઈ લેની અનન્ય ભાવે ઉપાસના કરવામાં મસ્ત રહી એ ઉપાસનાનાં ફળ રૂપે સ્વભાષામાં અમુદ્ય અંથોની વૃદ્ધિ કરનારા કેટલા એકનિષ્ઠ સાહિત્ય સેવકો † ગુજરાતને મોઢેરે આરાધનામાં લીન છે? અહીંયા ઠહેવું બોધ્યે કે ઉપરની સંસ્થાઓ ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટીની પંડે ત્રેતાયુગના બખડબજ બંજુવાનના જેવી પુરાતન ખંડેરના નમુના રૂપ કિંવા ઉપરની સાહિત્યસેવી વ્યક્તિઓ આ બંજુવાન સોસાયટીના મેગજિન જેવાં 'મઝાં' નથી પણ બજવલ્ય દેશાનુરાગ તેમજ ઉત્કટ સાહિત્યપ્રેમથી ઉભરાતી અને અહોરાત્ર સ્વભાષાની સેવામાં રત રહેનારી જીવંત વ્યક્તિઓ તથા સંસ્થાઓ છે. બંગાળીઓ બંગાળી સાહિત્યને તો ઉંચું રાખતાજ આવી છે પણ એ ઉપરાંત તેઓ સમસ્ત ભારતવર્ષના અને યુરોપ અમેરિકાના લોકોના વિચારો પર પણ અસર કરનારા અંથો ઇતિહાસો કે શાસ્ત્રીય અંથો લખી જે અપૂર્વ સાહિત્યભક્તિ અને ઉર્જાવલ દેશાનુરાગનો પરિચય કરાવે છે તેવું ગુજરાતીઓમાં નામ નિશાન પણ છે? કવિવર્ધ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, વિજ્ઞાનાચાર્ય જે. સી. બોઝ કિંવા રસાયનશાસ્ત્ર પી. સી. રાય જેવા અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન જગમાન્ય બંગાલીઓને છોડી દઈએ તોપણ જહુનાથ સરકારનું 'History of Aurangzeb' રાધા કુમુદ મુકરજીનું 'History of Indian shipping', કે 'Fundamental Unity of India' પ્રમથનાથ બોઝનું 'Survivals of Civilization' વિનય કુમાર સરકારનું 'Positive Back-Ground of Hindu Sociology' નરેન્દ્રનાથ લોનું 'Ancient Hindu Polity' વગેરે પુસ્તકોના જેટલી ચેત્યતાનાં કેટલાં પુસ્તકો આજ સૂધીમાં ગુજરાતી લેખકોને હાથે લખાયાં? બંગાળ કેળવણીમાં બહુ આગળ છે, ગુજરાત બહુ પછાત છે, એ બચાવ હમેશાં રજૂ કરવામાં આવે છે; પણ ઉપરોક્ત લેખકો જે બંગાળના પ્રથમ શ્રેણીના (genius) નહિ પણ 'સેકન્ડ ક્લાસ'

* આ લેખ કેવળ સર્વલેખક હોવાથી મહારાષ્ટ્રની રાજકીય, ઐતિહાસિક, શિક્ષણવિષયક કિંવા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં અનેક અગમ્યોગ આપી નિરવર્યવૃત્તિએ કામ કરનારા દેશભક્તોનો ઉલ્લેખ ન કરતાં કેવળ સાહિત્યસેવાનું મન સ્વીકારી એ ક્ષેત્રમાંજ કુચનારા સ્વભાષાભક્ત સાહિત્યસેવીઓનેજ ગણાવ્યા છે.

લેખકો છે એમની ચોચતાના એકાદ એ લેખકો પણ ગુજરાતમાં આજ અંગ્રેજી કેળવણી શરૂ થયાં પૂરાં ચાલીસ વર્ષ થઈ ગયા પછી ન નિકળે એ વાત ગચાવ થઈ શકે તેવી નથી. આપણામાં ઉત્માહની ખામી અને જેમને ઉચી કેળવણીનો લાભ મળ્યો છે તેમનામાં પણ સાહિત્યસેવા અને દેશસેવા કરવાની ઉચ્ચ વૃત્તિઓનો અભાવ એજ એનાં પ્રધાન કારણો છે.

આપણા અત્યાના સાહિત્યના રૂઝાગાર તરફ દૃષ્ટિ કરતાંજ કેવો કંચલ દેખાવ નજરે પડે છે! જાણે વીસમા શતકના સુધરેલા યુગમાં દોઢ કરોડ સંતાનોની સચ્ચ ગુર્જરી દેવીનું વસ્ત્રહરણ થતું હોય! સાહિત્યસેવા કે દેશદાસની કશી ઉચ્ચ કે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ વગરના આજકાલના ઉડાં સૂધી જાણેલા ટટપૂછ્યાં ઉદરભરૂં લેખકો ‘સ્વયંજયોતિ’ ‘નવજયોતિ’ એવાં એવાં અનેક ચિત્ર વિચિત્ર તખ્તસુસો ધારણ કરી મિચ્યારી ગુર્જર પ્રજાને અનેક નમાલાં ટાંચલાંઓ દમવગરના જ્યાંત્યાંથી ચોરેલા લેખોના ટાકા ટુકડા, વૃત્તિઓને ઉઢીપન કરનારી કશા ઉચ્ચ કે વિશુદ્ધ તત્ત્વ વિનાની પ્રભુચક્રાઓ કે પ્રતિમા-શૂન્ય રમહીન કવિતાઓના વરમાદથી તરબોળ કરી મૂકે છે. મિચ્યારી ઉગતી ઉછરતી પ્રજા ઉચ્ચતર અને અધિક તંદુરસ્ત ખોરાકની કુદરતા વગર દૈનિક પત્રની ઑફીસમાંથી જહાર પડતાં ચોપાનીઆઓની પેઠે ઢગલા બધ જહાર પડતાં આ અનિષ્ટ સાહિત્યને વાંચીને પેટ ભરે છે. ‘સાહિત્ય સેવા’ આજ એવી તો ‘બજારની બાણ’ થઈ પડી છે કે હરકોઈ મનુષ્ય હું વૈદ છું, વેપારી છું કે ફાટોગ્રાફર છું એમ કહેવા કરતાં ‘હું લેખક છું’ એમ અધિક સહેલાઈથી કહી શકે છે. જંગાલી મરાઠી, હિંદી અંગ્રેજી અને ઉર્દૂ લાખાઓનું ‘સારું’ જ્ઞાન ધરાવનારા બખ્તે ચચ્યાર કે છછ ગુજરાતી પુસ્તકોના લેખકો ગુજરાતમાં આજ એટલા સરના છે કે તેઓ વર્તમાન પત્રો કે માસિક પત્રોની ઑફીસોમાં વીસવીસ રૂપીયા માસિક વેતનની જગાઓ શોધતા ફરે છે અને તેમાં નિષ્ફળ થતાં પોતે જ કોઈ ‘સ્વયંજયોતિ’ કે ‘મહાજયોતિ’ હોવાથી એકાદ સ્વતંત્ર માળા કે માસિક કહાડી પોતાની અલૌકિક જયોતિને અસાધારણ પ્રકાશ ગુજરાત પર પાડ્યો શકે છે, છતાં એમની દ્રષ્ટિએ જ દેશ સેવાના કાર્યમાં આત્મલોગ સમાયેલો હોવાથી એ વ્યવસાયની સાથે સાથેજ કોઈ કંપનીની એજન્સી લીધા વીના કે ખેચાર કલાકનાં ખેત્રણુ ટયુશનો શોધો પાંચ દસ રૂપીયાની ધીજી આવક જાંધ્યા વિના સંસારચાત્રાનું ખર્ચ નિકળતું નથી! આજકાલ જહાર પડતી અનેક નવલકથાઓમાં પ્રજાના જીવનને પોષક, ઉપયોગી અને તંદુરસ્ત તત્ત્વો કેટલાં હોય છે, ઐતિહાસિક કહેવાતી નવલકથાઓમાં ઐતિહાસિક સત્ય જરૂરે જોય છે કે કેમ અને હોય છે તો તે કેટલે અંશે સચવાયું હોય છે, અચરના લેખકો ઘડાતા પ્રતજીવનને ઉપયોગી થાય એવું નવું સાહિત્ય કેટલું પ્રસન્ન છે, એ તરફ જરીક દૃષ્ટિ કરી જોતાંજ માલમ પડશે કે, મરાઠી હિન્દી અને ગુજરાતોમાં પણ એક રૂપે કે બીજે રૂપે, આજ કે ચાર દિવસ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકેલી એની એ વાર્તાઓ કિંવા જંગાળી નવલકથાઓ કે ટુકડી વાર્તાઓનાં ભયંતરે, અરધું આમાંથી અરધું તેમાંથી અરધું જંગાળી અરધું મરાઠી તે પણ કાંને

હિંદી જેવી ત્રીજી ભાષામાં થએલાં ભાષાંતર પરથી લઈને મૂળ વસ્તુનો કશો નિર્દેશ કર્યા વિના Originalityનો ડોળ કરીને લખાતી વાર્તાઓ અને નવલ કથાઓનાં ચર્વિતચર્વણ શિવાય અન્ય કશું હોતું નથી. (ગદ્ય સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખે ઘણું ખર્ચ આ વાતને જ ઉદ્દેશીને ગુજરાતી લેખકોને પ્રતિષ્ઠિત બોરોનું અભિધાન આપ્યું હતું એ સૌ કોઈ જાણે છે) એ ઉપરાંત સસ્તી અંગ્રેજી માળાઓ ઉપરથી સંકર ગુજરાતીમાં લખેલી બેહુદી ડીટેક્ટીવ વાર્તાઓ, અન્ય ભાષાઓમાંનાં જીવનચરિત્રોનાં અધૂરાં વૈગુણ્યપૂર્ણ ભાષાંતરો કિંવા ધાર્મિક વૃત્તિ કે ધર્મ-શ્રદ્ધાના કશા ઉંડા અભ્યાસ વગરના અનધિકારી લેખકોએ કેવળ આર્થિક પ્રાપ્તિની ખાતર લખેલા ધાર્મિક ગ્રંથો અથવા ઘણે ભાગે ધાર્મિક ગ્રંથોના અક્ષર્ય પ્રમાદાલયો અનુવાદ. આ વસ્તુસ્થિતિનો સૌથી તાજે દાખલો હાલમાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા જ્ઞાનેશ્વરીના બે કંગાલ અનુવાદ. જ્ઞાનેશ્વરી મરાઠી ભાષાનો છસે વર્ષનો જૂનો અવિખંડ આઘ ગ્રંથ હોઈ તેની ભાષા આધુનિક મરાઠીથી એટલી જૂની અને જૂની છે કે એમ. એ. ની પરિક્ષામાં બેસનારા દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓને ભાષાના સવાલોમાં એના ફકરાઓ મૂકવામાં આવે છે, અને કેવળ એ જ્ઞાનેશ્વરી વાંચવાના ઉપયોગને માટે જ મરાઠીમાં એક જૂદો કોષ રચવામાં આવ્યો છે. વગી મહારાષ્ટ્રમાં અવતાર તરીકે પૂજાતા સંત કવિઓમાંના મહોટામાં મહોટા સંત કવિના મહારાષ્ટ્ર-વેદની સંજ્ઞા પામેલા આ ભગવદ્ગીતા ભાષ્યગ્રંથનો યથાર્થ અભ્યાસ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલુ રાખવાને એક અસાધારણ મહોટો સંપ્રદાય આજ ચારસો વર્ષથી મહારાષ્ટ્રમાં ચાલુ છે. વેદો અને ઉપનિષદોના મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોની જોડાજોડ મૂકાય એટલી ચોખ્ખતાવાળા, મહારાષ્ટ્રના અદિતીય પ્રતિભાસંપન્ન સંતકવિના આ મૂળ પ્રાકૃત ગ્રંથનો અભ્યાસ અને અનુવાદ ગુજરાતનો કેઈ પ્રતિભાસંપન્ન સાક્ષર એકાદ મગદી સાક્ષરના સતત સહવાસમાં બે ત્રણ વર્ષ રહી ઠરે તોજ જે કાર્ય સફળતાપૂર્વક થાય તેવું છે તે ગ્રંથના મૂળ મરાઠીમાંની એકે ઓગી ભાગ્યેજ સમજી શકે એવા અને હિંદુ શાસ્ત્રોના કશા પરિચીતન વગરના અનધિકારી લેખકોને હાથે એ ગ્રંથના સ્વરોપ મરાઠી ગદ્ય ભાષાંતરો પરથી થએલા ગળે કંગાળા અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થાય એ ગુજરાતી પ્રજાનું દુર્ભાગ્ય નહિ તો જીનું શું ?

હેલાં ચાર પાંચ વર્ષથી આજ કાલ જેને New Vedant કિંવા Modern Vedant ને નામે આજળવામાં આવે છે, એ સમતીર્થ-વિવેકાનંદના લેખો, ભાષણો ઇત્યાદીને લગતું સહિત્ય આપણે ત્યાં આપ્યું છે. આ સાહિત્ય જેટલું ઠંઈ આપણે ત્યાં આપ્યું છે તે બધું ઉપર ગણ્યેલાં નાન વિધ નક્ષત્રા સાહિત્યના કરતાં તદ્દન બુદ્ધ અને ઘણું આવકારદાયક છે ખરું; પણ આજથી દશે વર્ષ પહેલાં વાંકાનેર કંપનીનાં 'નરસિંહ મહેતા' અને 'મીરાંગાદ' એ બે ભક્તિરસનાં નાટકો ગુજરાતી રંગભૂમી પર પ્રથમ ભજવાઈ અત્યંત લોકપ્રિય થતાં જ લેમ એમરે જસ ભક્તિજ ભક્તિરસનાં નાટકોનો સફરો ફાટ્યો અને નાટકોની વસ્તુમંડલના, રસપરિપોષ કે એવી ઠશી વાત તરફ લક્ષ ન આપતાં ગમેતેવાં પણ ભક્તિ રસના નાટકો શિવાય ગુજરાતના (અને તેની દેખાંદેખીથી મહારાષ્ટ્રના પણ અનેક) નાટકકારોને

ખીનું કંથું લખવાનું, સફળતાપૂર્વક લખવાનું, કે પ્રમાણનું લાન રાખીને લખવાનું
ધ્યાન રહ્યું નહિ તેમ આ વિવેકાનંદ-રામતીર્થ સાહિત્યના સંબંધમાં પણ થયું
એમ આ લેખકને લાગે છે. જે કાર્ય વિવેકાનંદ, રામતીર્થના ગ્રંથો અને વિચારોના
કોઈ સુચોચ અભ્યાસીએ પોતાના લાંબા ઉંડા અભ્યાસના ફળરૂપે વિવેકાનંદ અને
રામતીર્થ સંબંધે ત્રણસે ત્રણસે કે વધુ વધુ તો પાંચપાંચસે પૃષ્ઠનાં એ સ્વતંત્ર પુસ્તકો
લખીને ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉમેરવાનું માથે લેવાથી થઇ શકત, તે કરવાને વત્સોનાં
સૂધો લાંબી લાંબી માળાઓ અને મણકાઓ કે પુષ્પો તેમજ હેની પાંખડીઓ દ્વારા
ગુજરાતી પ્રજાના મગજને ગુંથવવામાં કે ગુંગળાવવામાં આવે એ ખરેખર આપણી
દુર્બળતા સૂચવે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે જ્યારે વિવેકાનંદ-રામતીર્થનાં એકેએક
વ્યાખ્યાનો અને લેખોનાં બાજે અને ત્રણત્રણ ભાષાંતરો ગાંસડે અને પોટલે લોકો
પર લાદવામાં આવે છે ત્યારે ભગવતી નિવેદિતાના 'Master as I know him' જેવા
વિવેકાનંદ ચરિત્ર, વિચારો અને આખા જીવન-કાર્યની કુચી ખતાવી દેનારા તેમજ
વિવેકાનંદનો પરિચય થવાને એકજ ગાસ થતારા અમુલ્ય ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા આજ
સૂધો ગુજરાતમાં કોઈ જહાર આપ્યું નથી. વિવેકાનંદ રામતીર્થ અને રામકૃષ્ણ
પરમહંસના ઉપદેશોમાં એટલું બધું પરપરસામ્ય અને પુનરુક્તિ છે કે તેઓ જીવંતમાં
જેટલું કંઈ બોલ્યા હોય કે લખ્યું હોય તેટલું બધું અક્ષરે અક્ષર માનસિક
બદલજગી થાય ત્યાં સૂધો ગુજરાતી પ્રજાના મગજમાં ઠામવાની કશી જરૂર નથી.
વેદાંતથી કંઈ લોકો અજાણ્યા નથી તેમ એ વેદાંત ગ્રંથોમાંથી ભાષાંતર કરીને
લખવાની પણ આપણા લોકોને જરૂર નથી એમણે પ્રત્યેકે નવું શું કંથું, ભારત-
વર્ષની જાગૃતિના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન કયું, આપણી રાષ્ટ્રોદ્ધતિના ઉદ્યક્ષામાં
એમણે કયો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો, આપણા પ્રાચીન વેદાંતને કયા શુદ્ધ અને
આધુનિક સ્વરૂપમાં સમજાવી હેમણે આપણામાં નવી સ્ફુર્તિ, નવું જીવન, રેડાં એક
નવો જીવંત અને જાગૃત આદર્શ હિંદ વાસીઓના આગળ રજુ કર્યો, એમ-
નામાંના પ્રત્યેકના ઉપદેશનું વિશિષ્ટત્વ શું, એ સવાલોનું નિરાકરણ થઇ એ મહત્વની
બાબતો પર પ્રત્યેક ગુજરાતી પોતાનો ચોક્કસ મત બાંધી શકે એટલી માહિતી આપનાર
ઉપર કહેલા ભગિની નિવેદિતાના પુસ્તક જેવું એકકે સ્વતંત્ર પુસ્તક સુચોચ લેખકને
હાથે લખાયું હોત તો આજ વિવેકાનંદ અને રામતીર્થનાં હજાર હજાર પાનાં વાંચ્યા
પછી વેદાંતના કિંવા સ્ફુર્તિદાયક વચનોના એ બૃહદારણ્યકમાંથી નિકળતાં 'રામની
સીતા કોણ?'—એ જાણવું બાકી ને બાકી રહી અનેક વાચકોના મગજમાં જે પંચધાન
ખીચડીની પંચધાન ખીચડીજ રહે છે તે રહેત નહિ અને લોકોના મગજ, સમય
અને દ્રવ્ય ઉપરનો આ નિઃપ્રયોજનીય ટંકસ ઓછો થાત. *

* વળી અસામાન્ય શક્તિવાળ લેખકોના લેખ સારાસાર વિવેક કર્યા વિના કેવળ થંદોથી બહુ
ઉપયોગી ગણી લઇ વાચકો સામાન્ય શ્રેણીના વાચકોને બહુ લાભ થતો નથી. કાલુકે એમના લેખની
એટલી બધી ઓળખિતી હોય છે અને એમની દલીલો એટલી નિરતર કરી મૂકારી હોય છે અને એમનાં
અનુમાનો એટલાં બધાં ચોક્કસ હોય છે કે સામાન્ય શ્રેણીના વાચકને પોતાની ન્યાયસુધિ ટંકવા રાખી
એ લેખો ઉપર સ્વતંત્ર ત્રણે વિચાર ચલાવી દેના ઉપર પોતાના ચોક્કસ મત બાંધવાના શક્તિ હોતી નથી
અને તેથી તેઓ એવા પ્રત્યેક લેખ ની દલીલોની બેઠે ધસદાઇ બધ સહજ પોતાનો પ્રતિભેદ કરી લે છે.
જાણના તરીકે, મીંગેસ બીસન્ટ, બીપીનચંદ્રપાલ સંત નિદાલસિંગ વગેરેના લેખો.

આ કંટાળુ વસ્તુ સ્થિતિ આપણા પ્રમાણુ જ્ઞાનની (Sense of Proportion) આમી, સ્વતંત્ર મુદ્દાસર અંધો લખી શકવા જેટલો અભ્યાસ કરવા તરફ ઉદ્દાસીનતા તેમજ ઉત્પાદક શક્તિ (Originality) ના શોધનીય અભાવની શું દ્યોતક નથી ? રાષ્ટ્રોત્થતિના કાર્યમાં—જાતિના ચારિત્ર્યગઠનના કાળમાં—સાહિત્યના લગ્નગરમાં અનેક ઉજ્જવલ અંધોના ઉમેરા થવા જોઈએ અને તે એ ચારિત્ર્યગઠનના કોઈને કોઈ અંગને પોષક અને સંવર્ધક નિર્વહે એવાજ હોવા જોઈએ. જીવનદાયક—જાગૃતિદાયક જાગૃત્ય અને જીવંત સાહિત્યની અભાવે જાતિને જરૂર છે. અદાર દિવસના જુઠા ટાઢી ટુકડાઓની નહીં.

ગુજરાતમાં ‘ સસ્તા સાહિત્ય ’ જેવું એક ખાતું સાહિત્ય સેવાના એક માત્ર ઉચ્ચ હેતુથી પ્રેરાઈને સાક્ષર વર્ગની ઉદ્દાસીનતા અને ળીજી અનેક અકચણો વચ્ચે આજ કેટલાંક વર્ષથી ગુજરાતી પ્રજાને સસ્તી કીમતે અંધો પૂરા પાડી ગુજરાતી નિઃસ્વાર્થ સેવા કરે છે એ સંબંધે આ લેખકને કે ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ ખરા હિતચિંતકને કશીએ શંકા નથી. ઉલટો એ આદર્શભૂત સંસ્થાને માટે સૌ કોઈને બહુ ઉંચો મત અને અભિમાન છે. છતાં આ લેખકનો એવો નમ્ર પક્ષ છે કે ગુજરાતને આજ કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય બહુ સસ્તી કીમતે મળવાની જરૂર છે ? કેવા પ્રકારનાં પુસ્તકો સસ્તામાં સસ્તી કીમતે ઘેર ઘેર વંચાવાની જરૂર છે ? ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ અને યોગવાસિષ્ઠ ? ટૉડ રામસ્થાન, યોગવાસિષ્ઠ, ભાગવત કે જ્ઞાનેશ્વરી જેવાં જૂનાં અને સર્વત્ર પ્રચાર પામેલાં પુસ્તકો બહુ સસ્તી કીમતે ન મળે તો બહુ નુકસાન નથી. એ વિના આજ ગુજરાત ચલવી શકે તેમ છે. ઉપરોક્ત સંસ્થા જેવી ઉચ્ચ હેતુઓવાદી નિઃસ્વાર્થ સાહિત્યસેવા સંસ્થાએ ગમે તેવું સાહિત્ય સસ્તું કરી આપવું ક્રિયા ઉપયોગી તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે એવા અંધો સસ્તા કરી આપવા એમ નહિ. પણ આજ જે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થાય અને ગુજરાતી પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ઉત્થતિના પ્રયત્નમાં વધારેમાં વધારે સહાયક નીવડે, ઉછરતી પ્રજામાં નવી જાગૃતિ આવે, નવું જીવન રેડાય અને તેમનાં ચારિત્ર્ય પર અસાધારણ પ્રમાણમાં ઉજ્જવલ અસર કરી રાષ્ટ્રજનધારણ (Nation-Rebuilding) માં મહત્વનો ભાગ ભજવે એવાજ પ્રકારના અંધ પ્રકાશન કાર્યમાં ત્હેણે પોતાની બધી શક્તિઓનો વ્યય કરવા પ્રવૃત્ત થયું જોઈએ. જો નિઃસ્વાર્થપણેજ સાહિત્ય સેવા કરવા છે તો પછી ઉચામાં ઉચા પ્રકારનો અને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી સાહિત્ય સેવા કાં ન કરવી ? મદ્રાસની નાટેસન કે ગણેશ કંપની કિંવા ઇંગ્લેન્ડની Everyman Library વગેરે જે પ્રકારનાં પુસ્તકો સસ્તાં કરો આપવાની ચુંટણી કરે છે તે નિઃસંશય અનુકરણીય છે.

આપણા સાહિત્યની આ દશા કોણ કહેશે કે સંતોષકર છે ? આકેક વિષય ખાસ અભ્યાસને માટે પસંદ કરી ત્હેનો પરિશ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરી ઉપયોગી પુસ્તકો લખી તેનો જનસમાજને લાભ આપવાનો નિશ્ચય કરનારા સાહિત્યસેવીઓની, ‘ હિમનાં ’ અને ‘ હેવાં ’ ના વિવાદોમાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે એવા સમયનો

અપખ્ય કરનારાઓના કરતાં અત્યારે આપણામાં બહુ વધારે જરૂર છે. અંથ લખવાનો અધિકારી ગણાવા જેટલો વિષયનો અભ્યાસ ન થયો હોય તેવા વિષય ઉપર નમાતાં પુસ્તકો લખી કિંવા અનુવાદો કરી ગુર્જર સાહિત્યમાં કથરો ભરનારને સાક્ષરો પત્રકારો અને સાહિત્યના શુભચિતકોએ સખન ટીકાઓ કરી લોકાશ્રય પામવામાં નીષ્ફળ કરી મૂકવા તેમજ બીજી બાબતોએ ઉછરતા ઉત્સાહી લેખકોને ઉત્તેજન આપી યોગ્ય દીશાએ દોરવા અને એ રીતે ગુર્જર સાહિત્યનું એકીવારે સંરક્ષણ તેમજ સંવર્ધન કરવાનું કાર્ય આપણા સાક્ષરવર્ગે હાથમાં લેવાની ઘણીજ અગત્ય છે. અત્યારનો આપણો સાક્ષરવર્ગ તેમજ આખી કેળવાયેલી આલમ આ વસ્તુસ્થિતિ સુધારવાને જવાબદાર છે. એ ફરજ અદા કરી માતૃભાષા પ્રત્યેનું ત્રણ ફેડવાને ગુજરાતના સુપુત્રોએ હવે કમર કસવી જોઈએ. ઉંચી કેળવણીનો લાભ પામેલા ગુર્જરીના પ્રત્યેક પુત્રે યાદ રાખવાનું છે કે “To those whom much is given, much is also expected.”

સ્વામી આનંદાનંદ.

ચાલીનું નશીબ.

રોલપોર્ટથી થોડેક દૂર એક ટેકરીની નીચે બે ઝુંપડાંઓ પાસે પાસે આવેલાં હતાં. આ ઝુંપડાંમાં રહેનાર, બાબુમાંની શુક, વેરાન જમીન પર સખત મહેનત કરી પોતાનું તથા પોતાનાં બાળ બચ્ચાંઓનું ગુજરાન કરતાં. તેમને દરેકને ચાર ચાર છોકરાં હતાં; અને આ આઠે છોકરાંઓ સ્હવારથી ગાંજ સુધી એકઠાં મળી ઝુંપડાના બારણા આગળ રસ્તા પર રમ્યા કરતાં. ઝાંઝી મોટા બે છ વરગના હતા, અને નાનાં બેને પંદરેક મહીના થયા હતા. આ બન્ને જોડાંઓના લગ્ન અને પછી તેમના બાળકોના જન્મ લગલગ એકજ વખતે થયાં હતાં.

છોકરાંઓ સર્વે લેગાં થઈ રમતાં, ત્યારે તેમની મા તેમને માંડ માંડ પારખી શકતી; અને તેમના બાપ તો તેમને બોલાવવા જતાં ઘણી વખત ઘોટાળો કરી નાંખતા. એમના નામ પણ તેમના મગજમાં એટલાં તો લગી ગયાં હતાં કે જ્યારે કોઈ એકને ધૂમે મારવી હોય ત્યારે હંમેશા એક પછી એક એમ ત્રણ ચાર નામો સાથે બોલાવા પડતાં.

રોલપોર્ટ જતાં પહેલા ઝુંપડામાં હુવેક રહેતો; તેને ત્રણ છોકરા અને એક છોકરી હતાં. બીજામાં વોલીન રહેતો; એને ત્રણ છોકરી ને એક છોકરો હતો.

આ સર્વે પ્રાણીઓ સુખ, ખટાટા, અને તાજી હવા પર જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવતાં. સવારના સાત વાગે, બપોરના, અને સાંજના છ વાગે, છોકરાં-ઓની મા, તેમને એકઠાં કરી જમાડતી. છોકરાંઓ, પચાસ વરસના વપરાસથી ઘસાઈ લીસાં થઈ ગયેલાં લાકડાના બાંક પાસે, ઉમર વાર ગોઠવાઈ જતાં. સાથી નાનાનું મોં બાંક સુધી માંડમઠિ પહોંચતું. તેમની આગળ કાંદા ખટાટાના પાણીમાં નાંખેલા રોટલીના ટુકડાથી ભરેલી એક મોટી રકાળી મૂકવામાં આવતી, અને તેમાંથી આખું કુટુંબ, ત્યાં સુધી ભુખ શાંત થાય ત્યાં સુધી જમતું. મા પોતે સાથી નાનાને જમાડતી. રવીવારે હંમેશ તપેલામાં તરકારીની સાથે માંસને એકે નાનો ટુકડો નાંખતાં અને તે દિવસે બધા ખુબ હાંસથી જમતાં. છોકરાંઓને આપ પાણુ, તે દિવસે, જમ્યા પછી થોડોક વખત બેસતો, અને ફરી ફરીને કહેતો કે “હું ઈચ્છું છું કે આપણે રોજ આવું જમતાં હોઈએ.”

ઑગસ્ટ મહીનાની એક સવારે તે ઝુંપડાં આગળ એક સુંદર ડોગકાર્ટ ઉભી રહી, અને એક તરુણુ સ્ત્રી, કે જે પોતેજ ગાડી હાંકતી હતી, તે પોતાની બાલુમાં બેઠેલા પુરુષને કહેવા લાગી:—

“અરે હેત્રો, આ બચ્ચાંઓ તો બુઝો! આમ ધૂળમાં રમતાં તેઓ કેવાં બહાલાં લાગે છે!”

તે પુરુષ, આ દુઃખની હાથ, બલકે ઠપકા જેવા લાગતા આ ઉભરાઓથી ટેવાઈ ગયેલો હતો. તે કશું બોલ્યોજ નહિ.

તે સ્ત્રીએ આગળ ચલાવ્યું “હું તેમને બચી કરું! હા, આમાનું એક પેલું સાથી નાનું જ મને મળે તો હું કેવી સુખી થાઉં!”

અને પછી, એકદમ ગાડીમાંથી ઉતરી તે છોકરાંઓ તરફ દોડી ગઈ, અને બે નાનાં બાળકોમાંના એક—ટુવોકના બાળકને ઉચકી લઈ, તેના ગંદા ગાલ, તેના ગુચ્છાંદાર પલ્લુ ગુચ્છવાઈ ગયેલા વાળ, તથા તેના મેલા હાથ પર બચીઓ કરવા લાગી; અને તે બાળક તા આ અઘણી બાઈના આટલા બધા બહાલભાર્યા લાડથી ગભરાઈ મૂઠીઓ વાળી તેના હાથમાંથી છૂટવાને, ખેંચતાણુ કરવા લાગ્યો.

પછી તે તેને જમીન પર મૂકી, એકદમ પાછી ગાડીમાં બેસી ગઈ અને ગાડી ઝડપથી હંકારી ગઈ. પણ બીજે અઠવાડિયે તે પાછી આવી, છોકરાંઓની વચ્ચે જમીન પર બેસી ગઈ, અને તે બાળકને હાથમાં લઈ, તેના હાથ કેકથી ભરી નાંખ્યા, બીજાં છોકરાંઓને પણ મીઠાઈ આપી, અને પોતે પણ એક નાનું છોકરુંજ હોય તેમ, તેમની સાથે રમવા લાગા. આ બધો વખત, તેના ઘણી ગાડીમાં તેની વોટ બેતો બેસી રહ્યો હતો.

ફરીથી તે પાછી આવી, ત્યારે તેણે તેમના માળખેની ઓળખાણુ કરી, અને પછી મીઠાઈઓ અને રમકડાં લઈ દરરોજ આવવા લાગી.

આ સ્ત્રીનું નામ મીસીસ હુન્ત્રી ડ્યુબીયેર હતું.

એક સહવારે તે જ્યારે આવી, ત્યારે તેના ઘણી પણ ગાડીમાંથી ઉતર્યો. અને આઈ પોતે હંમેશ મુજબ, પોતાના નાના દોસ્તોની સાથે વાત કરવાને બદલે એકદમ, તે જુ પડાંઆમાંના એકમાં આવી ગઈ.

તે જુ પડાંમાં મા અને બાપ લાકડાં ફાડતાં હતાં; તેઓ ચમકી ઉભાં રહી ગયાં; આ મળવા આવનારને ખુરમીઓ આપી, તેઓ શું કહે છે તે સાંભળવા તૈયાર થઈ રહ્યાં. તે સાંભળે અચકાતા, ધ્રુજતા અવાજે શરૂ કાઢ્યું:—

“લલ્લા માણસ, હું તમારે ત્યાં આવી છું,—તમને મળવાને આવી છું, કારણ કે મને...હું તમારો...તમારો નાનાં છોકરો મારી સાથે મારે ઘેર લઈ જવા માંગુ છું.”

તે ગામડીઆઓ તો કશું સમજ્યાં નહિ, અને આશ્ચર્યથી ચક્રીત થઈ શુપચુપ ઉભા રહ્યાં.

જરા જરા લઈ, તે બાઈ ફરીથી બોલી “અમને છોકરાં નથી; અમે એકલાં—તદનજ એકલાં છીએ—મારો ઘણી અને હું. અમે તમારાં બાળકની બરાબર સંભળ લઈશું. અમે તેને લઈ જઈએ?”

તે ખેડુતની ઓ કાંઈક સમજી અને પૂછવા લાગી “તમે અમારા ચાલીને લઈ જવા માંગો છો? ના, બાઈ; નહીં બને.”

પણ એટલામાં મી. ડ્યુબીયેરે વચ્ચેથી બોલવા માંડ્યું “મારી સ્ત્રી પોતાના મનની વાત બરાબર કહી શકી નથી. અમે તે બાળકને અમારું કરી લેવા માંગીએ છીએ; પણ તે તમને મળવાને કોઈ કોઈ વખત આવશે. જો તે મારો નીવડશે, અને અમને આશા છે કે તેમજ થશે, તો અમે તેને અમારો વારસ કરીશું. કદાચ અમને અમારાં પોતાનાં છોકરાં થશે, તો પણ તેને તેમની સાથે સરખો ભાગ મળશે. પણ તે અમારી આશા મુજબ નહીં નીકળે તો તે લાષક ઉમરનો થશે ત્યારે અમે તને આડસો પાઉંડ આપશું. આ રકમનું ટ્રસ્ટ કરી હું હંમેશાંજ વહીવટને ત્યાં મૂકીશ. અને અમે તમારો પણ વિચાર કીધો છે; તમને તમારી જાંઘળી મુઠી દર મહીને ચાર પાઉંડ મળશે, કેમ, સમજ પડી?”

તે ખેડુત ઓ શુદ્ધસાહેબ ખુરસી પરથી ઉઠી ઉભી થઈ.

“હું મારા ચાલીને વેચું? ના—તહિજ, તમારો મોટો ઉપકાર થયો—કેવી સુંદર વાત! શરમ છે!”

તેનો ઘણી ગંભીર થઈ શુપચુપ બેઠો હતો. પણ તેણે ઠોકર હલાવી તેની સ્ત્રીના વચનને ટેકો આપ્યો.

મીસીસ ડ્યુબીયેર, તદ્દન નાશીપાશ થઈ, રડવા લાગી, અને એક લાર લડાવેલું બાળક, પોતાની ઇચ્છાનો અનાદર થતાં જેમ રડવા લાગે, તેમ તે ડુસ્કા મૂકી રડવા લાગી.

“ મને નહિ આપે, હુન્રી ! એ લોક મને નહિજ આપે ! ”

મી. ડ્યુબીયેરે એક છેલ્લીજ વખત કહી જાયું :

“ પણ, લલા માણસ, તારા બાળકનું લવિષ્ય, તેના સુખનો તો વિચાર કર...”

ગુસ્સાથી હિંમતી તે સ્ત્રીએ તેને બોલતો બંધ કરી દીધો.

“ વિચાર કીધો ! અહિંથી બહાર જાઓ ! હું તમારું મોં પણ કદી જોવા માંગતી નથી ! લોકોના બાળક લઈ જવા આવ્યાં છો ! ”

પણ જતાં જતાં મીસીસ ડ્યુબીયેરને યાદ આવ્યું કે બહાર તો એ નાનાં બાળક હતા, અને તેથી એક ચઢાવી મૂકેલી સોની હાથી પૂછ્યું :

“ પણ પેલું બીજું, તે તો તમારું નથી ને ? ”

ટુલોકે જવાબ દીધો, “ ના, તે અમારા પડોસીનું છે; તમને ગમે તો ત્યાં જાઓ. ”

એમ કહી તે પાછો પોતાના ઘરમાં ગયો, જ્યાં તેની સીના ગુસ્સાલચ્છા શબ્દોના લાલુકારા હજી શમ્યા નહોતા.

વેલીનને ત્યાં બધા જમવા બેઠા હતા. તેમની આગળ પડેલી રકાળીમાંથી જરા જરા માખણ રોટલી પર ચોપડી તેઓ ધીમે ધીમે ખાતા હતાં.

આ વખતે મી. ડ્યુબીયેરે કાંઈક વધુ સંભાળથી, વધુ હડાપણથી પોતાની ઇચ્છા કહી સંભળાવી.

પહેલાં તો ઘણી ઘણીઆણી ના કહી ડોકું ધુણાવવા લાગ્યા, પણ બંધારે જાયું કે તેમને દર મહીને ચાર પાઉંડ આપવાના હતા, ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા; અને મન ઢીલું થતાં, એક બીજાની ગામું જોઈ આંખના ઇશારાથી વિચાર પૂછવા લાગ્યા.

થોડો વખત તો તેઓ તદ્દન સુપ રહ્યા. તેમનું મન આમતેમ ખેંચાતું હતું, શું કરવું તે સુઝતું નહોતું. આખરે તે સ્ત્રીએ પૂછ્યું :

“ કેમ, શું થાયું ? ”

“ કાંઈક વિચાર કરવા જેવું છે ખરું. ” તેના ઘણીએ ગોળ ગોળ શબ્દમાં જવાબ આપ્યો.

મીસીસ ડ્યુબીયેર અધીરાઈ અને ચિંતાથી ધ્રુજતી, તેમને તે બાળકનું લવિષ્ય, તેનું સુખ અને પછી છેવટે, જે સઘળી દોલતનો એ માલીક થયો, તે વિષે ફરી ફરીને કહેવા લાગી.

“ દર મહીને ચાર પાઉંડના લવાજમ માટે તમે વકીલ પાસે લખત કરાવી આપશો ? ” ખેડુતે પૂછ્યું. “ બેશક, તમે કહો તો કાલેજ, ” મી. ડ્યુબીયેરે જવાબ આપ્યો.

ફરીથી લાંબો વિચાર કરી મા બોલી:

“ મહીને ચાર પાઉંડ કંઈ મારા બાળકને માટે પૂરતા નથી; થોડા વરસમાં તો તે કામ કરવા લાગશે; અમને તો પાંચ પાઉંડ જોઈશે.”

મીસીસ ડ્યુબીયેરે અધીરામ્મથી જમીન પર પગ ઠોકી, તે વધારાનો પાઉંડ આપવાનું તરતજ કબુલ રાખ્યું; અને તે બાળકને તેજ વખતે લઈ જવા માગતી હતી, એટલે ત્યાંને ત્યાંજ તેના માબાપને પાંચ પાઉંડ કાઢી આપ્યા, અને તેના ધણીએ તરત લખત પલ્લુ ઘડી નાંખ્યું. ગામના મેયર તથા એક પડોશીને બોલાવી મંગાવ્યા, અને તેઓએ ખુશીથી તે પર સાક્ષી તરીકેની મહી કીધી.

પછી કોઈ છોકરું જેમ દુકાનમાંથી ઘણા વખત થયાં જોઈ રાખેલું રમકડું ઉપાડી જાય તેમ આ હુર્પથી છલકાઈ જતી સ્ત્રી તે ચીચયારી પાડતા બાળકને ઉચ્ચકી પોતાની જોડે લઈ ગઈ.

ટુવોક અને તેની સ્ત્રી પોતાના બારણામાંથી તિસ્કારભરી કે પછી કદાચ-કોણ જાણે પોતે ના કહી તે માટે પસ્તાવાભરી નજરે આ સઘળું જોતાં હતાં.

પછી કેટલોક વખત સુધી નાના જેક વોલીન વિષે કશું સાંભળવામાં આવ્યું નહિ; પણ તેના માબાપને વકીલ પાસેથી દર મહીને પાંચ પાઉંડ મળ્યા કરતા. તેઓ તેમના પડોશી પર બહુ ગુસ્સે હતા, કારણકે મીસીસ ટુવોક તેમનો બહુ તિસ્કાર કરતી, ઘેરે ઘેર ફરીને કહેતી કે પોતાના પેટના છોકરાને વેચી નાખનાર કેવાં નિર્દય, પાપી, બેશરમ હોવાં જોઈએ!

કોઈ કોઈ વખત તો તે જરા રોડબંધ પોતાના ચાર્લીને હાથમાં લઈ, મોટે અવાજે કહેતી:-

“ મેં તને વેચી નાખ્યું નહિ, મારા લાડકા! હું કાંઈ મારા બાળકને વેચતી નથી. હું શ્રીમંત નથી પણ હું કાંઈ મારા બાળકને વેચતી નથી.”

અને ઘણાં વરસો સુધી, ટુવોકને ત્યાં બારણાં આગળ પાસેના ઝુપડાંમાં સંભળાય તેમ આવા મહેણાભર્યાં બે વચન રોજ બોલાતાં. અને થોડાક વખતમાં તો ચાર્લીને વેચ્યો નહિ માટે મીસીસ ટુવોક પોતાની આંખબાંજુ રહેનારાઓમાં પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. અને જે કોઈ તે વિષે વાત કરતું તે પણ કહેતું કે :

“ લાલચ તો મોટી હતી, છતાં એક સાચી માની માફક તેણે ના પાડી.”

તે એમ આદર્શ રૂપ થઈ પડી હતી; અને ચાલી કે જે હવે સમજણો થયો હતો તે પણ પોતાની માથે પોતાને વેચ્યો નહિ માટે, પોતાના સોળતીઓ કરતાં પોતાને કાંઈક વધારે માનવા લાગ્યો.

મહીને પાંચ પાઉંડ મળતા એટલે 'વોલીનનુ' કુટુંબ કાંઈક સુખમાં 'રહેતું'. તેમનું સુખ અને દુવોકની ગરિબાઈ વચ્ચેનો તફાવત મીસીસ દુવોકના દુખમાં વધારો કરતો.

દુવોકનો સાથી મોટો છોકરો લશ્કરમાં જોડાયો હતો. બીજા મરણ પામ્યો હતો. અને ચાલી એકલોજ તેના ઘરડા બાપની સાથે કામ કરવા તથા તેની મા અને બે નાની બહેનોનું સુજ્જન કરવા ઘેર હતો.

તેની ઉમર હવે એકવીશ વરસની થઈ હતી. એ અરસામાં એક સવારે એક લંપકાદાર ગાડી તે ઝુંપડાં આગળ આવી ઉભી રહી, અને તેમાંથી એક સુંદર પોશાકમાં સજ થયેલો તરૂણ ઉતર્યો. એના બકીટનાં ખીસામાંથી સોનાનો છેડો લટકતો હતો. તેણે ગાડીમાં બેઠેલી એક મોટી ઉમરની, સફેદ વાળવાળી સ્ત્રીને હાથ આપી નીચે ઉતારી. તે ગાંધ બોલી:

“આ, બીબું ઘર—મારા દીકરા”

અને તે તરૂણ બંને પોતાના ઘરમાં જતો હોય તેમ ઝુંપડામાં દાખલ થયો.

તેની ઘરડી મા કપડા ધોતી હતી. અને હવે કાંઈક સુકાઈ ગયેલો બાપ એક ખુણામાં ઝુકતો પડ્યો હતો. બાબડાટ સાંભળી બન્નેએ બારણા તરફ જોયું, અને તેમને જોઈ તે તરૂણ બોલી ઉઠ્યો:

“કેમ છો, બાપા? કેમ મા, ઠીક છોને?”

તેઓ એકદમ અચકી ઉભાં થયાં. તે ખેડુત સ્ત્રીના હાથમાંથી સાબુ પડી ગયો, અને તે અચકાતી અચકાતી બોલી:

“કોણ મારા બેટા? અરે, તું જ કે?”

તે તરૂણ તેનો હાથ લઈ, તે પર બચીઓ કરતો બોલ્યો: ‘મા, કેમ છો!’

તે વૃદ્ધ ખેડુત, આ ખુશાલીભર્યા બનાવથી ધ્રુજતો છતાં પોતાની હાથેની શાંત, વ્યાવહાર રીતે બોલ્યો:

‘કેમ, જેક ત્યારે તું પાછો આવ્યો ખરે?’

તેમના મનનો બળભળાટ શાંત થયો, ત્યારે તે છોકરાને બહાર દેખાડવા લઈ ચાલ્યા. પહેલાં તેઓ મેયરને ત્યાં ગયા, અને ત્યાંથી પછી દેવળના પાદરી અને નિશાળના માસ્તર પાસે.

બારણામાં ઉભાં રહી, ચાલીએ તેને જતાં જોયો હતો.

તે સાંજના, વાળું કરતી વખતે, આર્લીએ પોતાનાં ઘરડા માળાપને કહ્યું:
“મારે બદલે વોલીનના છોકરાને લઈ જવા દીધો તેમાં તમે મોટી બેવકુફાઈ કીધી.”

તેની માએ જરા મમત કરી કહ્યું “કે મારા બાળકને સ્વપ્ને પણ વેચું નહિ.”
બાપ તો કશું બોલ્યોજ નહિ.

પણ આર્લીએ કહ્યું “તમે મારી કેટલી ખરાબી કીધી ! શરમ છે તમને !”
આ શબ્દો સાંભળી ઘરડા ટુવોકથી રહેવાયું નહિ. તે ગુસ્સે જ્યારે બોલી ઉઠ્યો:

‘તને રાખ્યો તે માટેજ તું અમારો તિરસ્કાર કરે છે !’

‘હા’, નિર્દય થઈ તે છોકરાએ જવાબ આપ્યો “હું તમને ધીકકારું છું. તમે બેવકુફ છો ! તમારા જેવા માળાપ તો એક શાપ સમાન છે. હું તમારી સાથે વધુ રહેવા ઇચ્છતો નથી.”

તેની મા રડતી હતી. સુપથી લેલો અમરો તેના હાથમાં હતો, અને ડચકું આવતા તે ઢોળાઈ ગયો :

‘છોકરાંઓ ઉછેરવાને જીવંતોડ મહેનત કીધી તેનો આ કેવો બદલો !’

છોકરો અધીરો થઈ બોલ્યો, “છઠ્ઠું તેવો હોવાને બદલે જનમ્યોજ ન હોતો તો સારું થતે. હમણાં મેં તે છોકરાને જ્યો ત્યારે મારું લોહી ઉકળવા લાગ્યું. મારા મનથી કહેવા લાગ્યો કે આજે હું આવો હતે.”

પછી તે ઉઠી ઉભો થયો.

“વારૂ, ત્યારે, હું અહિંથી બહુ એજ ઠીક છે. કારણ કે તમારી સાથે રહીશ તો હંમેશા ગાળો દઈશ, અને તમારી જીંદગી દુઃખી કરીશ.—હું તમને કદી પણ માફ કરી શકીશ નહિ.”

તેનાં રડતાં માળાપ દુઃખ અને આશ્ચર્યથી સુપ થઈ બેઈ રહ્યા.

‘ના, નહિજ, અહિંયાં હવે રહી શકાય જ નહિ,’ તે બોલ્યો, ‘ખીજે કેવે હું મારું ફેાડી લઉં.’

તેણે ખારણું ઉઘાડ્યું. બાબુના કુંપડામાં ખુશાલીભર્યો અવાજ સંભળાયો; વોલીનને ત્યાં પાછા આવેલા છોકરા સાથે તેઓ હસતા બોલતા હતા.

તરતજ આર્લી, જમીન પર પગ પછાડી પોતાના માળાપ તરફ ફરી બોલ્યો:
‘બેવકુફે !’

અને પછી તે રાત્રીના અધકારમાં શુભ થઈ ગયો.*

મનુ મર્ચન્ટ

પ્રાથમિક કેળવણી.

સને ૧૯૧૪-૧૫ માં મુંબઈ ઈલાકામાં પ્રગતિ.

૦ સને ૧૯૫૪ ના 'વૂડ ના ખલિતા'ને નામે પ્રખ્યાતિ પામેલી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના પ્રમુખ તરફથી મળેલી આજ્ઞાપત્રિકામાં પહેલીજ વાર સાધારણ જનસમૂહને કેળવણીનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં તે રાજ્યની ફરજ છે એમ સ્પષ્ટ સ્વીકારવામાં આવ્યું. ત્યારથી આજ સુધીમાં, એટલે છેલ્લાં ૬૦ વર્ષ થયાં, પ્રજાના મોટા સમૂહ પ્રત્યેની, ૮૦ ટકા જેટલી વસ્તી પ્રત્યેની, ફરજ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર કોઈ વખત કીડી વેગે તો કોઈ વખતે કંબુસની ઉદારતાવાળા મોકળે મને, કોઈ વખતે અગાડી વધીને તો કોઈ વખતે બે પગલાં પાછાં હડીને, બળવતી આવી છે. સાઠ વર્ષમાં થયેલી પ્રગતિ પર દ્રષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે તો નિરાશા, શંકા, ચિંતા થાય છે, અને આવી રીતે ચાલતા સંઘને દ્વારકા પહેંચતાં હજુ ખીજાં કેટલાં વરસ, કેટલા જમાના, લાગશે એની ગણતરી નિરાશીથી કરીએ છીએ, ત્યારે તો હતાશજ થવું પડે છે. અમેરીકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને શ્રીલીપાઈનના ટાપુએ હાથમાં લીધાને હજુ પંદરજ વર્ષ થયાં છે, જાપાનને કોરીઆ પ્રાંત તાબામાં લીધાને આઠજ વર્ષ થયાં છે, તેટલી ટુંક મુદતોમાં થયેલા કામના આંકડાઓ ન્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ૬૦ વર્ષમાં કરેલા કેળવણીના વધારાના આંકડાઓની સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે એવાજ નિશ્ચય ઉપર આવવું પડે છે કે કેળવણી ખરેખર જો સાર્વજનિક સરકારને કરવીજ હોય તો પછી ૫૦ થા ૧૦૦ વર્ષ સુધી રાહ જોવાની કોઈને ધીરજ નથી, અને પ્રાથમિક કેળવણીને છોકરાઓ તથા છોકરીઓને માટે ફરજિયાત કરવીજ જોઈએ.

સરકારી રીપોર્ટ.

ગયા મહિનામાં મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી સને ૧૯૧૪-૧૫ માં થયેલાં કામકાજનો રીપોર્ટ તથા પ્રગતિના આંકડાઓ બહાર પડ્યા હતા, તથા તે ઉપરનું મુંબઈ સરકારે પોતાનું દિગ્દર્શન છાપાએ દ્વારા પ્રજાને જણાવ્યું હતું. દરેક ઇલલાકા તથા પ્રાંતના કેળવણી ખાતાં તરફથી આ પ્રમાણે વાર્ષિક રીપોર્ટ તથા આંકડાઓ પ્રગટ થાય છે, અને સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો રીપોર્ટ દર પાંચ વર્ષે, અને ૧૯૧૩-૧૪ની સાલથી તો વાર્ષિક પણ, પ્રગટ થાય છે. દેશમાં વસતા દરેક જાહેર પુરુષે આ રીપોર્ટોનો ખાસ અભ્યાસ કરવો, અને પોતાના પ્રાંતમાં, વિલાગમાં યા જિલ્લામાં કેટલી પ્રગતિ અથવા પાછી ગતિ થઈ તે પેતાનાં જિલ્લાના લોકોને જાહેર લાભણ અથવા પત્રિકાઓ મારફત જણાવવું, એવી નમ્ર સુચના

છે. આવા રીપોર્ટો શહેરે શહેર અને ગામડે ગામડે માણસની કથાની માફક વંચાવા નેહ્યે છે, કે જેથી પ્રજા તરીકે આપણે કેટલા પછાત છીએ અને હજી કેટલી કુચ કરવાની છે તે કાયમ જ્યાલમાં રહે. આ રીપોર્ટો ઇંગ્લેન્ડ લાપામાંજ પ્રગટ થાય છે તે વાત ખરી છે, પણ દેશી લાપાઓમાં આખા રીપોર્ટના અથવા પ્રાથમિક કેળવણીને લગતા ભાગનો તરબુતો કોઈ પણ થોડા મૂલ્યે પ્રગટ કરી શકે. આવા રીપોર્ટો સરકાર થોડી કીમતે વેચે છે કે જેથી તેનો સારો ફેલાવો થાય. રીપોર્ટની સાથે એક પૂરવણી 'જુલુ બુક' પણ પ્રગટ થાય છે અને તેમાં જુદા જુદા જલ્લા દ્વારા શહેરવાર મુખ્ય નિશાળોનાં નામોનો તથા વિદ્યાર્થીઓના આંકડાઓનો સમાવેશ થાય છે. જાનેની કુલ કિંમત ફક્ત સવા રૂપીઆ હોય છે, અને મુખઈ, કોટમાં એપોલો સ્ટ્રીટમાં, સરકારી બુક ડીપોમાંથી તે મળે છે.

આજ સુધીની આપણી મજલ.

ગયા વર્ષમાં સામટે મેળે એમ કહી શકાય કે કેળવણીની પ્રગતિ થઈ નથી. જરા તરા પણ પાછી ગતિ થઈ છે. આ શોચનીય છે. કુલ આખા ઇલાકાની કેળવણીનાં ખાતાઓની સંખ્યા ૧૩,૭૪૬ થી ઘટીને ૧૩,૪૯૪ થયેલી છે. પણ તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૭,૮૮,૨૩૦ ઉપરથી ૭,૮૯,૭૦૯ થઈ છે. આ વધારો શૂન્યવત્ ગણાય. યૂરોપમાં ચાલી રહેલા દાવાનળ યુદ્ધને લીધે, અને તેમાં રેડાતા રોજના કરોડો રૂપીઆના ખર્ચને લીધે હિંદુસ્તાનના કારભારમાં પણ દરેક ખાતામાં કરકસર અને કાપાકૂપી થાય તેમાં નવાઈ નહીં. પણ તે કાતર કયાં કયાં ચલાવવી અને કયાં કયાં ન ચલાવવી એ સુત્સદીઓનું કામ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણના વધારા અર્થે દર સાલ એક એક લાખ રૂપીઆ આ ઇલાકાને માટે વધારે મંજૂર થતા હતા તેના ઉપર કાતર મુકાણી—ગદા પડી—અને ગામડાંની નિશાળોની સંખ્યામાં વધારાને બદલે જરાતરા ઘટાડો થયો. તે ઉપરાંત મોટા અમલદારોના પગારમાં ચાલુ સાલમાં કાયમનો વધારો કર્યાનું થોડાજ દીવસ પેહેલાં સીમલા એક તાર ઉપરથી નળ્યું. સાધારણ કુટુંબમાં ઘરખર્ચ કમી કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે આપણે ઘી થોડું ખાઈએ, અથવા કપડું નાડું પહેરીએ, પણ છોકરાની પ્રી એક આનો આપવી પડે છે તે બચે માટે. તેને નિશાળેથી ઉકાડી લેવાની હિમાયત કોઈ સમજી માળાપ—કોઈ સુધરેલી સરકાર—કરે તે વીસમી સદીમાં ન માની શકાય તેવી વાત છે. હાલમાં કાઠીયાવાડમાં દુકાળ ડોકીયાં કરતો હતો ત્યારે એક દેશી રાજ્યે પોતાના મોટા પગારદાર નોકરોના પગારમાંથી અમુક ટકા કાપી લેવા એમ ઠરાવ્યું હતું, અને તે વાજબી હતું; પણ ટુંક પગારના કારકુન અથવા સીપાઈના પગારમાંથી કાપકુપ કરવાનો ઠરાવ કયો ન હતો. કેળવણી પાછળ સરકાર બેઠાણા હાથે નાણાં ખર્ચે છે તેમ કાંઈ નથી. મુખઈ સરકારની ઉદર લાખની વાર્ષિક પ્રાંતીક ઉત્પન્નમાંથી ફક્ત ૬૭૬ લાખ રૂપીઆ તમામ પ્રકારની કેળવણી માટે સને ૧૯૧૩-૧૪ ની સાલમાં ચોકખા ખર્ચાયા હતા, તેમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તો ફક્ત ૩૦૬ લાખ રૂપીઆ, ખર્ચાયા હતા.

ઉત્પન્નના દર સેંકડે ફક્ત ચાર ટકાથી પણ ઓછા ખર્ચમાં કાંઈ વધારો કરવામાં નહીં આવે તો ૬૦ ટકા છોકરીઓ અને ૬૦ ટકા છોકરાઓ હાલ આ ઇલાકામાં અભણ-કેવળ નિરક્ષર—રહે છે તે સ્થિતિમાં સુધારો થવાની આશા રાખવી તે મુગેજળ પીને તરસ છીંપાવવા જેવું લાગે છે. સરકારે લડાઇના દુર્ઘટ પ્રસંગને લીધે ન ચાલ્યે આમ કરવું પડ્યું છે, તથા તે માટે દીલગીરી બતાવીને બંધ વાળ્યો હતો તો આપણે મનનું સમાધાન કરી લેત. પણ તેમના ઠરાવના એક વાક્યે તો દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા જેવું ક્યું છે. તેમ ન ક્યું હતો સરકારનો મોલો ઘટી ન જાત. યાદીમાં છેવટે લખ્યું છે કે “છલાં થોડા વરસ થયાં શિક્ષણનો પ્રસાર એટલી બધી ઝડપથી થયો છે કે થોડાક વખત સુધી પ્રગતિ બંધ પડે તો તે લાલકારક થશે. જ્યાં છદ્ધએ ત્યાંને ત્યાં રહેવાથી આપણને શિક્ષણની વ્યવસ્થા અને પરિણામો સંબંધી વિચાર કરવાનો વખત મળશે, અને થયેલો વધારો મજબુત થશે.” થોડુંક પાછા હઠીએ તો પણ લાલ થશે એમ ન કહું તેટલાં આપણાં નસીબ.

કહેવાતો ઝડપી વધારો.

હવે વધારો કેટલી ઝડપથી થયો તે નીચેના કોઠા પરથી આપણે જોઈએ.

વડોદરા રાજ્ય શિવાય આખા મુખ્ય ઇલાકામાં.

વર્ષ.	પ્રાથમિક શાળામાં લાગતાં.		કુલ વસ્તીએ પ્રમાણના ટકા.	
	છોકરાઓ.	છોકરીઓ.	પુરૂષ જાતિના.	સ્ત્રી જાતિના.
૧૯૧૧-૧૨	૬,૮૯,૦૦૦	૧,૪૪,૦૦૦	૪૮૨	૧૧૦
૧૯૧૨-૧૩	૭,૩૬,૦૦૦	૧,૫૪,૦૦૦	૫૨૬	૧૧૭
૧૯૧૩-૧૪	૭,૬૧,૦૦૦	૧,૬૪,૦૦૦	૫૪૪	૧૨૫
૧૯૧૪-૧૫	૭,૬૪,૦૦૦	૧,૭૦,૦૦૦	૫૪૬	૧૩૦

પુરૂષ જાતિમાં પ્રાથમિક શાળામાં જવા લાયક ઉમરના છોકરાઓ—૬ થી ૧૨ વર્ષની ઉમરના—દર સો પુરુષે આશરે ૧૫ હોય છે, તે બધાએ શિક્ષણ પામતા નથી. પણ ફક્ત પાંચ તથા હાલ સારા પાંચ ટકાજ નિશાળે જાય છે, બાકીના સારા નવ ટકા એટલે કે આશરે ૧૩ સવાતેર લાખ છોકરાઓ પાટી ઉપર ધૂળ પણ નાખતા નથી, એકઠો અથવા કંકો પણ કાઢી જાણતા નથી, કાઢવાના સાધન-રહિત છે. સ્ત્રી જાતિમાં, પ્રાથમિક શાળામાં જવા લાયકની ઉમરની છોકરીઓ—૬ થી ૧૦ વર્ષની—દર સો સ્ત્રીએ આશરે દસ ટકા હોય છે. તેમાંથી ફક્ત સવા-દસને બદલે સવા—ટકા સ્ત્રી વર્ગ (છોકરીઓ) શાળાનો લાભ લે છે; બાકીની ટાલા પોણાનવ ટકા સ્ત્રીજાત, એટલે કે ૧૧૫ સારા અગ્યાર લાખ છોકરીઓ જ્ઞાન મેળવવાના સાધન રહિત ઉછરે છે, તેવીજ સ્થિતિમાં તે લવિષ્યની જાતની માતા થાય છે અને પ્રજાના જીવનમાં બોજારૂપ ઘસડાયા કરે છે. જે સારાં વર્ષોમાં.

૧૯૧૧-૧૨ થી ૧૯૧૩-૧૪' સુધી બ્યારે સરકારે ઉદાર હાથે કેળવણી પાછળ નાણા ખર્ચ્યા કહેવાય છે ત્યારે, “ઝડપી વધારો” ૭૨,૦૦૦ છોકરાઓ અને ૨૦,૦૦૦ છોકરીઓનો થયો. હવે તો તે ઉદાર રાજનીતિ પાછી ક્યારે ચાલુ થશે તેનો સુરોપની સુદ્ધ કરતી પ્રજાઓના હાથમાં છે, પણ થશે ત્યારે પણ તેટલો ઝડપી વધારો ચાલુ રહે તો પણ હાલની વસ્તી સંખ્યાના તમામ છોકરાઓને માટે નિશાળો પૂરી પાડવાને બીજા ૪૦ વર્ષ જોઈએ. અને તમામ છોકરીઓને માટે સાધનો પૂરાં પાડવાને બીજા ૧૧૦ વર્ષ જોઈએ. સદરહુ બે વર્ષનો ઝડપી વધારો ખાસ સંજોગોને લીધેજ થયોછે, અને તેવાજ વધારો લગાઇ થઈ રહ્યા બાદ બે વર્ષ પછી પણ પાછો થશે કે નહીં તેનો સંજોગોને આધીન છે. મરહુમ પૂજ્ય ગોખલેની પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાની વર્ષોની ચળવળ અને ખટપટ, રાજા જ્યોર્જનું આ દેશમાં આગમન અને લૉર્ડ હાર્ડિંગનો ઉદાર કારભાર એ ત્રિલેટો થવાથી આ પરિણામ આવી શક્યું છે. આવા અનુકૂળ સંજોગો હવે પછી મળશે કે નહીં તે તો મધ્યરાષ્ટ્રિન છે, પણ આપણા મનુષ્યને આધિન ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીને માટે ચળવળ કરવી તે છે. બાપાનના બાદશાહે ૧૮૭૨માં પ્રજાની કેળવણી સંબંધે લીધેલું મત રાજા જ્યોર્જ ૧૯૧૧માં લઈ નથી શક્યા, છતાં તે પહેલાંની અનુદાર રાજનીતિ તેમના કલકત્તાના ભાષણ પછી કરી થઈ છે; પણ તેટલુંજ ગત નથી. સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં નિશાળો તથા કોલેજોની બાંધી પાથરવા ઇચ્છા રાખું છું એમ કહેવાને બદલે સમગ્ર ભારત વર્ષમાં એક પણ ગામડું નિશાળ શિવાયનું રાખવા ઇચ્છતો નથી તથા એક પણ કુટુંબમાં નિરક્ષર બાળક બાળકી જોવા ઇચ્છતો નથી એવું મીકાડોની માફક બહાર કહ્યું હોત તો અજ્ઞાન સમુદ્રમાંથી કાઢે નીકળવાનું હિંદી પ્રજાને લાકડું મળ્યું ગણાત.

આપણું પોતાનું કાર્ય

પણ રાજાને મદદ કરવી તે પ્રજાનો ફરજ સમજીને દરેક સમજી પ્રજાને આ કામમાં પોતાનો ટેકો આપવો જોઈએ છે. રાતદિવસ આ સવાલ ચર્ચાને, નગર, કચ્છા તથા ગામડે ફરી લોક મત કેળવીને, શ્રીમંત ગૃહસ્થોએ પોતાના ખર્ચે નિશાળો સ્થાપીને, શ્રીમંત ધર્મીઓએ લાખો અને કરોડો રૂપીઆનો સંચય ન કરતાં અને કાંકેરજીને લોગ ધરાવવામાં લાખો રૂપીઆ ન ફેંકી દેતાં નિરક્ષર દેશખંધને જ્ઞાનનો ઉપલોગ આપવામાં સુરપના ધર્મીઓને પગલે ચાલીને, ધારાસભામાં બેસતા આપણા પ્રતિનિધિઓએ સરકારના કાનપર શોરબકોર કરીને અને ઘંડીએ ઘડીએ મોટે અવાજે વાજા વગાડીને સરકારને તેની ફરજ ચાદ દેવાવીને, આપણે જ આપણું કામ કરીશું તો શિક્ષણ સાર્વજનિક કરવાને, યોગણીસમી સદીમાં સુરપની તથા બાપાનની પ્રજાને જેટલા વર્ષ લાગ્યાં તેટલા આપણને વીસમી સદીમાં નહીં લાગે. ઇતિહાસિક અન્ય પ્રજાઓની સાથે દોડતાં શીખવામાં જે મજા અને આનંદ આવશે તે અનિચ્છાએ સુએલા કુતરાની માફક ઘસડાવામાં નહીં આવે, અને

આટલું તો સત્ય છે કે આ કાળમાં, યથા રાજા તથા પ્રજા નથી પણ યથા પ્રજા તથા રાજા છે. આપણે વેગ કરીશું, આત્મભળ વધારીશું, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પાકાશીનો અથવા દેશખંધનો સ્વાર્થ તાકશું તો ઇંગ્લેન્ડ સરકારની—અરે ઇશ્વરની પણ—તાકાદ નથી કે આપણી ગતિને રોકી શકે. આપણે જો મન ઉપર લઈશું કે દેશની ઉન્નતિ સાર્વજનિક—ફક્ત બ્રાહ્મણ વાણીયાની નહીં પણ કોળીનાળી, ઢેઠ, વાઘરી, ભીલ વગેરે દાખી. દીધેલી તમામ કોમોની—કેળવણી શિવાય થવાની નથી અને સરકારને તેનો માર્ગ, આપણાથી બની શકતી દ્રવ્ય અને ખીજ સહાયથી, રહેલો કરી આપીશું, તો કેળવણી સાર્વજનિક અને ફરજિયાત કર્યા વિના સરકારને આજ નહીં તો દસ વર્ષે અથવા વીસ વર્ષે છુટકોજ નથી. જેવું પ્રજા ઇચ્છશે તેવું રાજ કરશેજ, આપણે નહીં ઇચ્છીએ તો સરકાર નહીં ઇચ્છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

સ્વરાજ્યની એક યોજના.

સ્વરાજ્યની માગણી કરવી કે નહિ?—એ સવાલ ઉપર એટલો બધો વિવાદ થયો છે કે સ્વરાજ્યની સુઘટ યોજનાઓ રચવાનું અને ચર્ચવાનું હજી સુધી બન્યું નથી. પણ સર્વવીલીયમ વેડરબર્ન અને સર કૃષ્ણ ગુપ્તાની સહીથી સ્વરાજ્યનો જે ખરડો હમણાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે તે હવે આપણી માગણીના ચોક્કસ સુદા તરફ આપણું ધ્યાન હવે વધારે ખેંચશે. આપણે બાણીએ છીએ કે મદ્રાસ અને બંગાળની પ્રાન્તિક કૉંગ્રેસ કમીટીએ સ્વરાજ્યના ખરડા તૈયાર કર્યા છે અને ગીસીસ એની બેસન્ટે ઘણી વાર સ્વરાજ્યના મુખ્ય સિદ્ધાંતો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પરંતુ હિન્દના હકનો પહેલો સ્પષ્ટ ખરડો રજુ કરવાનું માન તો સર્વવીલીયમને જ ઘટે છે અને અમારી ખાત્રી છે કે સ્વરાજ્યની માગણીની યોગ્યતાની ચર્ચા ઉપર પડેલાં નાંખી આપણા રાજકીય મંડલો અને મહારથીઓ હવે ચોક્કસ માગણીઓ દેશ આગળ રજુ કરવા માંડશે. એક માસની અંદર કૉંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગ બ્રિટીશ પ્રજાની આગળ સમગ્ર હિન્દની માગણી રજુ કરશે; પણ જો તે દરમિયાન અનેક યોજનાઓ પ્રકટ થઈ વિચારપૂર્વક ચર્ચાઈ નહિ હોય તો છેવટનો ખરડો અપરિપકવ અને અસંતોષકારક થવાનો ભય રહેશે.

અમારા હેતુ સર્વવીલીયમની યોજનાની ચર્ચા કરવાનો અને તે સંબંધે અમારી સૂચનાઓ કરવાનો છે અને અમે છાંયે છીએ કે વિચારશીલ વાંચકો ત્હને ઘટતું ધ્યાન આપશે.

સ્વરાજ્યની જરૂર.

સ્વરાજ્યની યોજનાની ચર્ચા કરતા પહેલાં હિન્દને સ્વરાજ્યની જરૂર વિષે એક શબ્દ લખવાની અમને ઘણી અગત્ય લાગે છે; કારણ કે જે પ્રમાણમાં આપણે એ અગત્ય અનુભવીશું તે પ્રમાણમાંજ આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાને અધાગ શ્રમ લઈશું—ફરી ફરીને હાર્યા છતાં ફરી ફરીને લડત ચલાવીશું. હિન્દને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે કારણ કે અઠારમા સૈકામાં જે હિન્દ એક ધનવાન દેશ ગણાતો હતો તે આજે સુધરેલી દુનીયામાં એક ગરીબમાં ગરીબ દેશ ગણાય છે, અને તેનાં હજારો અને લાખો સંતાનો ભુખમરાથી પીડાય છે. હિન્દ સ્વરાજ્ય માગે છે કારણ કે તેની જમીન એક વખત કૃષ્ણદ્રુપ અને રસાળા હતી તે હવે શુષ્ક અને નીરસ થઈ છે અને તેનાં જે સુંદર ખેતરો ધાનના ભારથી લચકાતાં હતાં તેમાં વખતો વખત હુકાળના તાપથી ધૂળજ ઉડતી દેખાય છે. હિન્દ સ્વરાજ્ય ઇચ્છે છે કારણ કે તેના જે જુના હુન્નર ઉદ્યોગો સૈકા પહેલાં સમૃદ્ધ હતા તે હવે અનિષ્ટ રાજનીતિને પરિણામે ધસાઈ ગયા છે અને નવા ઉદ્યોગો તેજ કારણથી ઉગી શકતા નથી. હિન્દને સ્વરાજ્યની જરૂર છે કારણ કે કેળવણીનું અમૃત આપણા સુધરેલા રાજતંત્ર નીચે હિન્દમાં હજી શહેરશહેર અને ગામેગામ પહોંચ્યું નથી અને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે અ-રાષ્ટ્રીય હોવાથી પ્રભાવશાળી હિન્દીઓ બનાવવા અસમર્થ છે. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે તલસે છે કારણકે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું વિશાળ તંત્ર પહેલાં આ દેશમાં હતું તે હવે તુટી ગયું છે અને તેને બદલે જે સંસ્થાઓ—ચુનિસિપાલીટી લોકલ બોર્ડ વગેરે આપણને આપવામાં આવી છે તે પરાધીન અને અપૂર્ણ છે. અમલદારી રાજ્ય નીચે હિન્દ શુષ્ક અને દરિદ્ર છે; સ્વરાજ્ય નીચે હિન્દ અમીઝરણોથી પહેલાં સિંચાતુ અને લવિષ્યમાં સિંચાશે.

પરંતુ હિન્દ—કે કોઈ પણ સ્વાભિમાની દેશ કેવલ શારીરિક અને આર્થિક લાભ માટે સ્વરાજ્ય માગતો નથી. આયર્લેન્ડ અત્યારે ઘણો સમૃદ્ધિવાન અને સુશિક્ષિત દેશ છે અને છતાં તે સ્વરાજ્ય—હોમરૂલ મેળવવા મથે છે. મી. અસ્કૌન ચીડ્ડર્સ આનું કારણ આ શબ્દોમાં જણાવે છે:—

હોમ રૂલની (સ્વરાજ્ય) ની ઇચ્છાની પાછળ, સંસ્થાઓમાં આયર્લેન્ડમાં કે કોઈ પણ દેશમાં ક્યાં જોડા આત્માત્મિક આરાય રહેલો છે? સ્વ-આવિર્ભાવ, સ્વાશયની ઇચ્છા સ્વતંત્ર ચારિત્રનો વિકાસ એજ હોમરૂલનું સત્ત્વ છે. એટલાજ માટે આયર્લેન્ડ સ્વાભાવિક રીતે અને આતુરપણે સ્વરાજ્યની માગણી કરે છે, તેટલાજ માટે તેને જરૂર છે અને તેટલાજ માટે તેને એટ ધીટને-પોતાના તેમજ આયર્લેન્ડના દિવ ખાતર આપવું જોઈએ.....વ્યક્તિને માટે. જેમ સ્વતંત્રતા તેમ સમાજ માટે સ્વરાજ્ય.....જવાબદારી આપે અને જવાબદારી ઉત્પન્ન થયો.

આમ બધા દેશો આત્મવિકાસ અને સ્વાશયના અભિલાષથી સ્વરાજ્ય ઇચ્છે છે; તો પછી આપણો દેશ જે પોતાની વિલક્ષણ આધ્યાત્મિકતા માટે આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે—જ્યાં રાજાના સુકુટ કરતાં પણ સંન્યાસીનું કમંડળ વધારે માન

પામે છે અને સર્વ પ્રદાંડના ધન કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસ વધારે ઇષ્ટ ગણાય છે ત્યાં આ દલીલ ખાસ લાગુ પડે એ સ્વાભાવિક છે. હિન્દની ભાવના અને જીવનમાં એવું તત્વ છે કે જે બીજા દેશોમાં નથી—હિન્દને એવો પુરાતન સંદેશ છે કે જેવો બીજા દેશનો નથી. આ જીવન ત્યારેજ સમૃદ્ધ અને સફળ થાય—આ સંદેશ જગતને ત્યારેજ અપાય કે જ્યારે હિન્દના રાજ્ય અને વ્યવહારની દોરી હિન્દીઓના હાથમાં આવે. અને ધ્રીટન હિન્દને સામ્રાજ્યમાં આવું સ્વતંત્ર સ્થાન આપશે ત્યારે આપણા ઉપર તેમજ જગત ઉપર તે મોટો ઉપકાર કરશે.

સ્વરાજ્યની યોગ્યતા.

પરંતુ આપણા કેટલાક હિતૈષીઓ કહે છે કે હિન્દ માટે સ્વરાજ્ય છેવટે ઇષ્ટ હોવા છતાં હિન્દ ત્હને માટે યોગ્ય નથી. જેઓ આ દલીલ ઉચ્ચારે છે તેઓ કાંતો અજ્ઞાન છે કે કાંતો દ્રષ્ટી છે. હિન્દનો ઇતિહાસ જેઓ જાણે છે તેઓ સમજે છે કે તે દેશ તત્વતઃ બીજા કોઈ દેશોથી ઉતરતો નથી પણ કેટલીક જાળતોમાં વહીડીયાતો છે; અને ત્હના શિરતાજનુ થોડો વખત હરણ થયું તેથી ત્હની યોગ્યતામાં જરા પણ ખામી આવતી નથી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષનો અનુભવ આ સિદ્ધાંતને કેવળ પુષ્ટિ આપે છે; કારણકે લોર્ડ રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો જે હિસ્સો આપ્યો અને લોર્ડ મોલી—મીન્ટોના સુધારાથી જે વધુ હક હિન્દને મળ્યા તે જોતજોતામાં સફળ થયા છે. જે મને આ દલીલથી સંતોષ થતો ન હોય ત્હમનાં મન માયામાં ભ્રમણ કરતાં હશે કે ત્હમનાં હૃદય જરા વક્ર હશે. વધારામાં અમે એટલુંજ પૂછીશું કે કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રીકા, આસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું ત્યારે યોગ્યતાની પૂરી પરીક્ષા કરવામાં આવી હતી? ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે એ પરીક્ષા કમલાગી આયલેન્ડ અને તેથી પણ વધારે કમલાગી હિન્દ માટેજ રાખવામાં આવી છે.

પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ.

હવે સર વીલીયમ વૅડરબર્ને રજુ કરેલી યોજના તરફ વળીશું અને જે દૃષ્ટિ-બિન્દુથી તે યોજના ઘડવામાં આવી છે તે આપણે જોઈશું. લડાઈથી સ્પષ્ટ રીતે કેળવાયલા વર્ગની રાજભક્તિ પૂરવાર થઈ છે અને તેથી બ્રીટીશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દને ઉચ્ચ સ્થાન આપવાની વૃત્તિ સર્વત્ર વ્યાપી છે એમ તેઓ શરૂઆતમાં જણાવે છે; અને “બ્રીટીશ દૃષ્ટિબિન્દુથી” કેટલાક સુધારાની સૂચનાઓ કરવા તેઓ તત્પર થાય છે. આમ ચોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ ત્હમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું હોવાથી જો હિન્દીઓ “હિન્દના દૃષ્ટિબિન્દુથી” વિચાર કરી ત્હમનાથી કેટલીક જાળતોમાં જુદા પડે તો કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

હિન્દમાં સર્વોપરિ સત્તા પાર્લામેન્ટની છે એ હાલના રાજ્યબંધારણનો એક મૂલ સિદ્ધાન્ત છે અને તેથી પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ મોકલવાથી હિન્દને સ્વરાજ્યનો હિસ્સો મળે એવો મત થોડાં વર્ષથી પ્રચલિત થયેલો છે. આથી

સર વીલીયમ હિન્ડ-સ્વરાજ્યના એક પ્રથમ પગલા તરીકે પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના સભાસદો મોકલવાની માગણી કરે છે. પરંતુ આપણને શંકા થાય છે કે લગભગ સાતસે સભાસદોના મંડળમાં પાંચ દશ હિન્દીઓ મોકલવાથી 'સ્વરાજ્ય'નું એક અણુ પણ હિન્દને મળે ખરે? અને અમે આગળ વધીને પૂછીએ છીએ કે હિન્દના સમગ્ર કારભારમાં પાર્લામેન્ટ સર્વોપરિ રહે તો હિન્દમાં સ્વરાજ્ય કહેવાય કે પરરાજ્ય? આ જાને મુદ્દાઓ બધા સંસ્થાનોના અને ખાસ કરીને કેનેડાના સંબંધમાં ચર્ચાયા હતા અને તે જાનેને વિરુદ્ધ નિર્ણય વર્ષોની વકર પછી થયેલો છે. સંસ્થાનોના ઇતિહાસ એજ શીખવે છે કે જો એક રીતે સર્વ સંસ્થાનો પ્રીટીશ શહેનશાહને તાબે છે તો ખીજ પાસથી સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાને માટે પાર્લામેન્ટની સત્તા ઘણીજ મર્યાદિત થવી જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રીકામાં હિન્દીવાનેનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે પાર્લામેન્ટે વચમાં પડવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી તે આજ કારણથીજ. સમગ્ર સામ્રાજ્યના સવાલોમાંજ સંસ્થાનો પાર્લામેન્ટને આધીન રહે અને બાકીની સમગ્ર રાજકીય સત્તા 'કેલોનીયલ સેક્રેટરીની દેખરેખ નીચે સંસ્થાનોનાજ હાથમાં રહે એ છેલ્લાં સો વર્ષના ઇતિહાસમાંથી તરી આવતું સામ્રાજ્યનું સૂત્ર છે. અને જે સ્થાન સંસ્થાનોને મળ્યું છે અને હવે આયર્લેન્ડને થોડા વખતમાં મળશે તેજ સ્થાન હિન્દ માટે નિર્માયકું હોવાથી હિન્દના સંબંધમાં પણ આ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો પડશે. આમ પાર્લામેન્ટની સત્તા મર્યાદિત થવાથી છ હજાર માઈલ દૂર પાંચ દસ પ્રતિનિધિ મોકલવાની સૂચના પણ નિર્ણયક બનશે. હિન્દમાં હિન્દનેજ સર્વોપરિ સત્તા મળવી જોઈએ અને પ્રતિનિધિ તહેલે સામ્રાજ્યનીજ સભામાં મોકલવા જોઈએ એ નવા રાજ્ય'ધારણનું સૂત્ર બનશે.

ઇન્ડીયા કાઉન્સીલમાં પ્રતિનિધિ.

આ સુત્રથી ઇન્ડીયા કાઉન્સીલનો પણ ચવાલ ઉકલશે. જો પાર્લામેન્ટને બદલે હિન્દની પ્રાંતિક અને વડો ધારાસભાને લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા મળે તો પછી ઇન્ડીયા કાઉન્સીલ એક ખીજ રાજસભાનું (Second Chamber) સ્થાન જ લઇ શકે અને એટલે દરે એવી સભાથી કેટલો લાભ થઇ શકે એ આપણે જોઇ શકીએ. આપણને એવાજ નિર્ણય ઉપર આવવું પડશે કે ઇન્ડીયા કાઉન્સીલની હિન્દ માટે જરૂર નથી કારણ કે હિન્દી વજીરની સત્તા કેલોનીયલ પ્રધાન જેટલી જ થવી જોઈએ. આથી તે કાઉન્સમાં નવ સભાસદો જોઈએ કે વધારે અને તહેમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ ત્રણ જોઈએ કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાના રહેતા નથી. હિન્દી વજીર અને હિન્દી પ્રીટીશ ગવર્નર-જનરલની દેખરેખ નીચે હિન્દ જ પોતાની રાજકીય વ્યવસ્થા કરશે અને સામ્રાજ્યમાં પોતાનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરશે.

હિન્દનો રાજકારભાર.

આ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરના હાલના ઘણા હક ઓછા કરવા પડશે અને તે હિન્દી રાજસભાને સોંપવા પડશે. આથી ન્હાના

પામે છે અને સર્વ પ્રદાંડના ધન કરતાં આધ્યાત્મિક વિકાસ વધારે ઇષ્ટ ગણાય છે ત્યાં આ દલીલ ખાસ લાગુ પડે એ સ્વાભાવિક છે. હિન્દની ભાવના અને જીવનમાં એવું તત્વ છે કે જે બીજા દેશોમાં નથી—હિન્દનો એવો પુરાતન સંદેશ છે કે જેવો બીજા દેશનો નથી. આ જીવન ત્યારેજ સમૃદ્ધ અને સફળ થાય—આ સંદેશ જગતને ત્યારેજ અપાય કે જ્યારે હિન્દના રાજ્ય અને વ્યવહારની દોરી હિન્દીઓના હાથમાં આવે. અને ખ્રીટન હિન્દને સામ્રાજ્યમાં આવું સ્વતંત્ર સ્થાન આપશે ત્યારે આપણા ઉપર તેમજ જગત ઉપર તે ગોટાટો ઉપકાર કરશે.

સ્વરાજ્યની ચોગ્યતા.

પરંતુ આપણા કેટલાક હિતૈષીઓ કહે છે કે હિન્દ માટે સ્વરાજ્ય છેવટે ઇષ્ટ હોવા છતાં હિન્દ ત્હેને માટે ચોગ્ય નથી. જેઓ આ દલીલ ઉત્તર છે તેઓ કાંતો અજ્ઞાન છે કે કાંતો દ્વેષી છે. હિન્દનો ઇતિહાસ જેઓ જાણે છે તેઓ સમજે છે કે તે દેશ તત્વતઃ બીજા કોઈ દેશોથી ઉતરતો નથી પણ કેટલીક બાબતોમાં ચડીયાતો છે; અને ત્હેના શિરતાજનુ થોડો વખત હરણુ થયું તેથી ત્હેની ચોગ્યતામાં જરા પણ ખામી આવતી નથી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોનો અનુભવ આ સિદ્ધાંતને કેવળ પુષ્ટિ આપે છે; કારણકે લોર્ડ રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો જે હિસ્સો આપ્યો અને લોર્ડ મોર્લી-મીન્ટોના સુધારાથી જે વધુ હક હિન્દને મળ્યા તે ભ્રમભર્યામાં સફળ થયા છે. જે મને આ દલીલથી સંતોષ થતો ન હોય ત્હેમનાં મન માયામાં ભ્રમણ કરતાં હશે કે ત્હેમનાં હૃદય જરા વક હશે. વધારામાં અમે એટલુંજ પૂછીશું કે કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રીકા, આસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું ત્યારે ચોગ્યતાની પૂરી પરીક્ષા કરવામાં આવી હતી? ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે એ પરીક્ષા કમભાગી આયર્લેન્ડ અને તેથી પણ વધારે કમભાગી હિન્દ માટેજ રાખવામાં આવી છે.

પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ.

હવે સર વીલીયમ વેન્ડરબર્ને રજુ કરેલી યોજના તરફ વળીશું અને જે દૃષ્ટિ-બિન્દુથી તે યોજના ધાવામાં આવી છે તે આપણે ભેદશું. લડાઇથી સ્પષ્ટ રીતે કેળવાયલા વર્ગની રાજભક્તિ પૂરવાર થઇ છે અને તેથી બ્રીટીશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દને ઉચ્ચ સ્થાન આપવાની વૃત્તિ સર્વત્ર વ્યાપી છે એમ તેઓ શરૂઆતમાં જણાવે છે; અને “બ્રીટીશ દૃષ્ટિબિન્દુથી” કેટલાક સુધારાની સૂચનાઓ કરવા તેઓ તત્પર થાય છે. આમ ચોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ ત્હેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું હોવાથી જ હિન્દીઓ “હિન્દના દૃષ્ટિબિન્દુથી” વિચાર કરી ત્હેમનાથી કેટલીક બાબતોમાં ભુલા પડે તો કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

હિન્દમાં સર્વોપરિ સત્તા પાર્લામેન્ટની છે એ હાલના રાજ્યબંધારણનો એક મૂલ સિદ્ધાન્ત છે અને તેથી પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ મોકલવાથી હિન્દને સ્વરાજ્યનો હિસ્સો મળે એવો મત થોડાં વર્ષથી પ્રચલિત થયેલો છે. આથી

સર વીલીયમ હિન્દ-સ્વરાજ્યના એક પ્રથમ પગલા તરીકે પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના સભાસદો મોકલવાની માગણી કરે છે. પરંતુ આપણને શંકા થાય છે કે લગભગ સાતસે સભાસદોના મંડળમાં પાંચ દસ હિન્દીઓ મોકલવાથી 'સ્વરાજ્યનું' એક અણુ પણ હિન્દને મળે ખરે? અને અમે આગળ વધીને પૂછીએ છીએ કે હિન્દના સમગ્ર કારભારમાં પાર્લામેન્ટ સર્વોપરિ રહે તો હિન્દમાં સ્વરાજ્ય કહેવાય કે પરરાજ્ય? આ જા'ને મુદ્દાઓ બધા સંસ્થાનોના અને ખાસ કરીને કેનેડાના સંબંધમાં ચર્ચાયા હતા અને તે જા'નેને વિરુદ્ધ નિર્ણય વર્ષોની તકગર પછી થયેલો છે. સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ એજ શીખવે છે કે જો એક રીતે સર્વ સંસ્થાનો પ્રીટીશ શહેનશાહને તાબે છે તો બીજી પાસથી સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાને માટે પાર્લામેન્ટની સત્તા ધણીજ મર્યાદિત થવી જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રીકામાં હિન્દીવાનોનો સવાલ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે પાર્લામેન્ટે વચમાં પડવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી તે આજ કારણથીજ. સમગ્ર સામ્રાજ્યના સવાલોમાંજ સંસ્થાનો પાર્લામેન્ટને આધીન રહે અને બાકીની સમગ્ર રાજકીય સત્તા 'કોલોનીયલ સેક્રેટરીની દેખરેખ નીચે સંસ્થાનોનાજ હાથમાં રહે એ છેલ્લાં સો વર્ષના ઇતિહાસમાંથી તરી આવતું 'સામ્રાજ્યનું' સૂત્ર છે. અને જે સ્થાન સંસ્થાનોને મળ્યું છે અને હવે આયર્લેન્ડને થોડા વખતમાં મળશે તેજ સ્થાન હિન્દ માટે નિર્માયકું હોવાથી ત્હેના સંબંધમાં પણ આ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો પડશે. આમ પાર્લામેન્ટની સત્તા મર્યાદિત થવાથી છ હજાર માઈલ દૂર પાંચ દસ પ્રતિનિધિ મોકલવાની સૂચના પણ નિરર્થક જનશે. હિન્દમાં હિન્દનેજ સર્વોપરિ સત્તા મળવી જોઈએ અને પ્રતિનિધિ ત્હેણે સામ્રાજ્યનીજ સભામાં મોકલવા જોઈએ એ નવા રાજ્ય'ધારણુતું' સૂત્ર જનશે.

ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલમાં પ્રતિનિધિ.

આ સુત્રથી ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલનો પણ સવાલ ઉઠેલશે. જો પાર્લામેન્ટને બદલે હિન્દની પ્રાંતિક અને વડો ધારાસભાને લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા મળે તો પછી ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલ એક બીજી રાજસભાનું (Second Chamber) સ્થાન જ લઈ શકે અને એટલે દૂર એવી સલાથી કેટલો લાભ થઈ શકે એ આપણે જોઈ શકીએ. આપણને એવાજ નિર્ણય ઉપર આવવું પડશે કે ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલની હિન્દ માટે જરૂર નથી કારણ કે હિન્દી વજીરની સત્તા કોલોનીયલ પ્રધાન બેટલી જ થવી જોઈએ. આથી તે કાઉન્સમાં નવ સભાસદો જોઈએ કે વધારે અને ત્હેમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ ત્રણ જોઈએ કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાના રહેતા નથી. હિન્દી વજીર અને હિન્દી પ્રીટીશ ગવર્નર-જનરલની દેખરેખ નીચે હિન્દ જ પોતાની રાજકીય વ્યવસ્થા કરશે અને સામ્રાજ્યમાં પોતાનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરશે.

હિન્દનો રાજકારભાર.

આ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરના હાલના ઘણા હક એાછા કરવા પડશે અને તે હિન્દી રાજસભાને સોંપવા પડશે. આથી જ્ઞાના

સુધારાઓને માટે ગવર્નર-જનરલ હિન્દી વજીરને આધીન રહેશે નહિ પણ દેશ પરદેશના અને લશ્કરના અમુક સવાલો બાદ કરતાં લગભગ બધા સવાલોનો ચોતેજ છેલ્લો નિર્ણય કરશે. આથી તે બિનજવાબદાર નહિ થાય પણ ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રને જવાબદાર થવાને બદલે તે હિન્દની પ્રજાને અને તેના પ્રતિનિધિ-રૂપ વડી ધારાસભાને જવાબદાર થશે. ખરો સવાલ આપણે એજ વિચારવાનો છે કે આ જવાબદારી અમલમાં કેમ લાવવી—કારોબારી સત્તાને ધારાસભાના અંકુશમાં કેમ રાખવી અને ધારાસભાને પ્રજાની પ્રતિનિધિ કેમ બનાવવી? દેખીતી રીતે હાલની વડી ધારાસભામાં પ્રબળીય તત્વ ઘણું કમી છે તેમ તેની સત્તાઓ પણ ઘણી મર્યાદિત છે. સર વીલીયમ વેડરબર્ન આથી યોગ્ય રીતે સૂચવે છે કે તેમાં તેમજ પ્રાન્તિક ધારાસભામાં પ્રજાના ચુંટાએલા સભાસદોના વધુ મત હોવા જોઈએ અને તેને નાણાંની બાબતમાં વધુ સત્તા મળવી જોઈએ. અમે એટલુંજ ઉમેરીશું કે ધારાસભાઓમાં બધા સભાસદો ચુંટાએલાજ હોવા જોઈએ કારણ કે સામાન્યની સર્વ ધારાસભાના સર્વ સભાસદો લોકોનાજ હોય છે. સન ૧૯૦૬ થી ધારાસભાના સુધારા થયા તે સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયા છે તેથી સ્વભાવિક રીતે હિન્દીઓ આ માગણી હિમ્મતપૂર્વક કરે છે. હાની કોમોના પ્રતિનિધિ મેળવવાને માટે ચુંટણીના નિયમોમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શકાશે.

ધારાસભાની સત્તાના સંબંધમાં એટલું તો નિર્વિવાદ થયું છે કે તેને પૈસાના સંબંધમાં વધુ સત્તા, બટકે અંદાજપત્ર-બજેટ પસાર કરવાનો અને તેમાં ધ્રીટીશ પાર્લામેન્ટની માફક સુધારા વધારા કરવાનો સ્વતંત્ર હક મળવો જોઈએ. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આથી કારોબારી મંડળ ધારાસભાના અંકુશમાં આવશે? બજેટ સંમત ન થયા છતાં પહેલા જેમ્સ અને પહેલા ચાલર્સે વર્ષો સુધી ઇંગ્લંડમાં રાજ્ય કર્યું હતું અને ગયા સૈકામાં જ કેનેડાના ગવર્નરે ધારાસભાનાં બારણાં બંધ કરી ચાર પાંચ વર્ષ અમલ ચલાવ્યો હતો. અલગત કારોબારી મંડળમાં હાલના કરતાં વધારે-બટકે ઓછામાં ઓછી અડધી સંખ્યા હિન્દીવાનોની જ જોઈએ, અને તેઓ ધારાસભાથી જ ચુંટાવા જોઈએ. પરંતુ આથી પણ ધારાસભાની સર્વોપરી સત્તાનો સવાલ ઉઠતો નથી કારણ કે જ્યાં સુધી કારોબારી મંડળના સભાસદો-જેઓ ઇંગ્લંડના પ્રધાન મંડળની સત્તા લોગવશે તેઓ-પોતાના ખાતાને નહિ પણ ધારાસભાને જવાબદાર થાય નહિ ત્યાં સુધી તે બન્ને મંડલો વચ્ચે વારંવાર કલહ થવાનો સંભવ રહે છે. નિરાકરણ એજ જણાય છે કે કાંતો ધારાસભાને સળંગ બનાવો, કારોબારી મંડળના અનિષ્ટ સભાસદોને ખાતલ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને આપવી; અને પછી થોડાં વર્ષમાં સર્વ કારોબારી સભાસદોને ચુંટવાની સત્તા ધારાસભાને આપવી; કે પહેલેથી જ સંસ્થાનોના જેવું સંપૂર્ણ રાજ્યધારણ આપવું. પરંતુ જો પહેલો ઉપાય લેવામાં આવે તો એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બાકીનો સુધારો વીસ ત્રીસ વર્ષની ચોક્કસ મુદતમાં હિન્દને મળે.

પ્રાંતિક બંધારણ.

જુદા જુદા પ્રાંતોના સંબંધમાં પણ ધારાસભાના બંધારણ અને સત્તામાં હેયોજ સુધારો ઇષ્ટ છે. ઉપરાંત કારોબારી મંડલમાં હિન્દી સભાસદોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી અડધી રખાય અને તે સભાસદો ધારાસભાથીજ નીમાય એ ઘણું ઇષ્ટ છે. હાલની ચીફ કમીશનરો અને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરોની જુની સંસ્થાઓ વિદાય કરવી જોઈએ અને સર્વ પ્રાંતોમાં ગવર્નરની પદ્ધતિનું રાજતંત્ર સ્થપાયું જોઈએ. તેમજ પ્રાંતિક સરકારને વડી સરકારની જીંસરીમાંથી વધારે મુક્ત કરવાનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકાયો જોઈએ અને મહસુલનો વધારે ને વધારે હિસ્સો તે સત્તાઓને સોંપવો જોઈએ. નવા રાજતંત્રમાં નહાના સુધારાઓ લાંબો વખત વડી સરકારના આગસ કે ઉપેક્ષાથી અટકવા નજ જોઈએ. હિન્દ ઘણા વિશાળ દેશ હોવાથી પ્રાંતિક રાજતંત્રથીજ લોકોને ઘીટીશ રાજ્યનો ખ્યાલ આવશે. સખળ અને સ્વતંત્ર પ્રાંતિક રાજતંત્ર પ્રજાને હિતકર થશે અને સરકારને ઉપયોગી નીવડશે.

અહિંયાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે એક શબ્દ લખવાની અમને જરૂર લાગે છે. અમે પહેલાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે હાલનાં લોકલ બોર્ડ પ્રજાની નહિ પણ રાજ્યનીજ સંસ્થાઓ છે અને હાલની મ્યુનિસિપાલીટીઓ હજી અમલદારોની છાયામાંથી મુક્ત થઈ નથી. આ કદંગી રિથિતિ હવે નાબુત થવી જોઈએ અને બધા સુધરેલા દેશની માફક બધાં સ્થાનિક મંડળોમાં—લોકલ બોર્ડમાં તેમજ મ્યુનિસિપાલીટીમાં સર્વ સભાસદો પ્રજાથીજ ચુંટાવા જોઈએ. હેમની મર્યાદામાં હેમની સત્તાઓ પણ સંપૂર્ણ હોવી જોઈએ જેથી વારંવાર કલેક્ટરની અને કમીશનરની હેમને ખુશામત કરવી ન પડે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખેંદખર સ્વરાજ્ય જ બનવું જોઈએ જેથી તે હિન્દ-સ્વરાજ્યનો અચળ પાયો બની રહે.

હિન્દનાં દર્દ.

આ રાજકીય સુધારા ઉપરાંત કેટલાક દર્દ હાલ હિન્દીઓને નડે છે કે જેનો સત્વર ઉપાય થવાની જરૂર છે. સીડીશન મીટીંગ્સ એકટ અને પ્રેસએક્ટ-જે સરકારે થોડા વર્ષ ઉપર વ્યર્થ ગલરાટમાં પસાર કર્યા હતા અને જેને માટે કંઈ દલીલ કે પ્રયોજન હાલ નથી. હેના ઉપર પકેલી તકે કાલી લીટી મૂકાવી જોઈએ. તે ઉપરાંત આમર્સ એક્ટ-જેવડે એક્ટ્રી વખતે આખી હિન્દી પ્રજાનાં હથીઆર ખુચવી લેવામા આવ્યાં છે અને ઈ. સ. ૧૮૧૮ નો ઇન્સાફ વગર દેશપાર કરવાનો કાયદો પણ તરતજ હિન્દની કાયદાપોથીમાંથી નીકળી જવા જોઈએ. આપખુદી રાજસત્તાના એ અવશેષ છે અને એ આપખુદીની સાથે એ કાયદા પણ જવા જોઈએ. આ ઉપરાંત ઘણા સુધારાની હિન્દને તરતજ જરૂર છે પણ આ કાયદાઓ તો હિન્દીઓના હૃદયને અત્યંત સાલે છે અને હેના લોપમાંજ રાજ તેમજ પ્રજાનું હિત રહેલું છે.

હિન્દની મહોટી માગણી.

આ પ્રમાણે વિગ્રહ પછી હિન્દ માગે છે કે:—

(૧) પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરની હાલની સર્વોપરિ સત્તા ઘટાડીને સમગ્ર સામ્રાજ્યની અને દેશ પરદેશની, રાજનીતિમાં જ તે મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

(૨) હિન્દી રાજતંત્રને હિન્દની આંતર, વ્યવસ્થામાં હિન્દી વજીરની દેખરેખ નીચે સંતોષપરિ સત્તા આપવી.

(૩) વડી અને પ્રાંતિક સર્વ ધારાસભાઓના સર્વ સભાસદો પ્રત્યથી ચુંટાવા જોઈએ, અને ધારાસભાને અંદાજપત્રના સંબંધમાં પાર્લામેન્ટ જેટલી સત્તા આપવી.

(૪) વડી અને પ્રાંતિક સરકારના કારેભારી મંડળના ઓછામાં ઓછા અડધા સભાસદો હિન્દી હોવા જોઈએ અને તે ધારાસભાથી નીમાવા જોઈએ.

(૫) સર્વ પ્રાંતને ગવર્નરની રાજ્યવ્યવસ્થા સોંપવી અને પ્રાંતોને મહેસુલનો વધારે ભાગ આપી વડી સરકારથી વધારે સ્વતંત્ર કરવાં.

(૬) મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના સર્વ સભાસદો પ્રત્યથીજ નીમાંવા જોઈએ અને તે સંસ્થાઓને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રાંતિક સરકારની દેખરેખ નીચે સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર કરવાં જોઈએ.

(૭) સીડીશન મીટીંગઝ એક્ટ, પ્રેસ એક્ટ, આર્મ્સ એક્ટ અને સન ૧૮૧૮ નો કાયદો (વગર ઇન્સાફ દેશપાર કરવા વિષે) — તે રદ કરવા જોઈએ.

વિગ્રહ પછી આટલા સુધારાની હિન્દ માગણી કરે છે અને યુદ્ધ અર્થે હિન્દે સામ્રાજ્યને ધન અને માણસોની સહાય આપી છે ત્હેના પ્રમાણમાં તે મહોટી નથી. અમે ધરણીયે છીએ કે આ માસમાં મળનાર કોંગ્રેસ અને મોરલેમ લીગ આવો જ કંઈકે માગણી પ્રીટીશ પ્રજા આગળ મૂકશે અને રાજકીય નવયુગની ઉજ્જવળ દિશા સૂચવશે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

અમદાવાદમાં જાહેરજીવન.

અમદાવાદ. તા. ૨૫-૧૧-૧૫.

સાત્યાગ્રહાશ્રમમાં ડૉ. દેવ.

ગઈ તા. ૧૩ મીને શનિવારને દિવસે માહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહઆશ્રમમાં એક મેળાવડો હતો. સરવન્તસ ઍંક ઇન્ડીયા સોસાયટીના સેક્રેટરી ડૉ. દેવ, જ્યાં આવેલા, એમણે સ્વર્ગસ્થ દેશભક્ત શ્રીયુત ગોખલેના અતિમકાળનું કેટલુંક હૃદય લેદક વર્ણન કર્યું. છેવટના વખતમાં પબ્લીક સરવીસ કમીશનનું કાર્ય પૂરું કર્યા વગર એમને મરવાની ઇચ્છા નહોતી અને એટલું દેશનું ત્રણ અઢા થયા વગર રહે એ એમને પસંદ નહોતું. છતાં એમણે જ્યારે જોયું કે એ જર્જરીત શરીર બહુ વાર ટકવાનું નથી ત્યારે મૃત્યુને માટે પૂર્ણ ધીરજથી એ તૈયાર થઈ રહ્યા. અંતકાળ સુધી એક માત્ર ચિન્તા એમને કોઈ પણ હોય તો તે દેશનીજ હતી. શરીર ભયંકર દશામાં છતાં રાતના ત્રણ વાગે ઉઠીને એમણે એક અગત્યનો પત્ર આગાખાનને લખ્યો હતો અને છ વાગે શ્રીયુત ગાંધી સાથે મસલત કરી હતી. શરીરરૂપી આ જીવનું વજ્ર બદલીને હવે નવું પેહરવું પડશે એમ એ કહેતા. આપણે જેમ મુંબઈ સુધી જતા હોઈએ અને જે રીતે રજા લઈએ એવીજ રીતનો એમણે છેલ્લો રજા બધાંની લીધી. મૃત્યુ એમને મન કોઈ ભયંકર વસ્તુ નહોતી અને આમ મહા પુરુષની માફક તેમણે સંસારયાત્રા પૂરી કરી. વધારમાં તેમણે જણાવ્યું કે સરવન્તસ ઍંક ઇન્ડીયા સોસાયટીની આ તરફ એવી ક્યાંઈ મહારાં સાંભળવામાં આવી છે કે સોસાયટીનું મુખ્ય કાર્ય રાજકીય હોવા છતાં એ સામાજિક કાર્યજ કરે છે. એના જવાબમાં ડૉ. દેવે કહ્યું કે સોસાયટીની માત્ર મુંબઈની ગાખાના કાર્યથી એમ મનાય પરંતુ અલહાબાદ, મદ્રાસ અને નાગપુર નું કાર્ય આપ જ્ઞેશે તો જણાશે કે ત્યાં સોસાયટી માત્ર રાજકીય કાર્યજ કેમ કરે છે એવી ક્યાંઈ કરે છે. જુદી જુદી શાખાઓના મુખ્ય સભાસદના વલણ પર સોસાયટીના કાર્યનો દિશા રહે એ સ્વાભાવિક છે. અહીંના સભાસદોને સમાજ એવાનું કાર્ય રાજકીય કાર્ય કરતાં વિશેષ આકર્ષણ કરે છે એ ખરું છે, જો કે તેઓ પણ કંગ્રેસ કમીટીઓ સ્થાપીને જાહેર જીવનને વિકસાવવા પ્રયાસ કરે છે. વળી મુંબઈ જેવા શહેરમાં જ્યાં મહાન્ બુદ્ધિમાન અને અસાધારણ શક્તિવાળા રાજકીય આગેવાનો હતા (હતા એટલા માટે કે સર શ્રીરામશાહના સ્વર્ગવાસથી આપણને મહાન ખોટ પડી છે) અને હજી છે ત્યાં અમારા જેવાથી રાજકીય કામમાં કંઈ આગેવાની થઈ શકે એમ પણ નથી. છતાં એક વાતનો મહારો અનુભવ થયો છે કે સોસાયટીને માણસોનો ઘણી જરૂર છે. આપણા દેશમાં ખોટ જ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કામ કરનારા માણસોની છે, પૈસાની નથી. દિવસે દિવસે માણસો મળતા જાય છે અને દેશની રિયલિટી સુધરતી જાય છે એમ હું ધારું છું અને ખરું કામ કરશે તો પૈસા તો જરૂર મળશે એવો મહારો અનુભવ છે.

સર પ્રીરોઝશાહ મહેતા.

સર પ્રીરોઝશાહ મહેતાના સ્વર્ગવાસનો શોક પ્રદર્શિત કરવાં તા. ૧૫-૧૧-૧૫ ને રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં આ. સરદાર શેઠ ચીનુભાઈ માધવલાલ સી. આઈ. ઈ. ના પ્રમુખપદ નીચે જાહેર સભા થઈ હતી. એમાં શ્રીયુત મોહનલાલ ગાંધી સિવાય બીજા ઘણા ખરા વક્તાઓએ ઈંગ્લેન્ડમાં ભાષણો કર્યાં હતાં. આવી સભાઓમાં ઈંગ્લેન્ડમાં ભાષણો શા સારૂ થતાં હશે તેની સમજણ પડતી નથી. શ્રીયુત ગાંધીનું ભાષણ સ્પષ્ટ, સરળ અને વિદ્વતાવાળું હતું. અમદાવાદમાં આવ્યા પછી એમણે જે ભાષણો કર્યાં છે તેમાં ઐથી લાંબું એ હતું. એમનું આખું ભાષણ પ્રતિબંધમાં છપાયું છે. સર પ્રીરોઝશાહ માટેની એમની પૂજક બુદ્ધિ અને લોકનાયક તરીકેની એક બાદશાહ જેટલી એમની પદ્ધતિ એમણે આ ભાષણમાં ખુલાસાવાર વર્ણન કર્યું હતું.

ગુજરાત સભાનું પુનર્લખન.

જુની ગુજરાતસભા જેનો મુખ ઉદ્દેશ આ જીલ્લા અને ગુજરાતમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ કર્યા કરવાનો હતો તે કેટલાક વર્ષોથી તદ્દન મરવાની હાલતમાં હતી. વર્ષમાં ફક્ત એકવાર કોંગ્રેસમાં ડેલીગેટો મોકલવાનો વખત થતો ત્યારે પ્રમુખને ખંગલે બેચાર ગૃહસ્થો એકઠા થતા ને જેમને કોંગ્રેસમાં જવાનું હોય તેમનાં નામ ડેલીગેટ તરીકે લખી મોકલતા હતા. આ સિવાય ગુજરાત સભા માર્ફતે બીજું કંઈ પણ રાજકીય કાર્ય હમણાનું થયું નથી. એના ઘણાખરા સભાસદો ગુજરાત કલણમાં રોજ મળતા અને ગુજરાત કલણ તો આરામ અને ગરમતનું સ્થાન એટલે ત્યાં તો કોઈ ગંભીર વિષય પર વિચાર થયો પણ અશક્ય છે. ઉલટું સર પ્રીરોઝશાહના સ્વર્ગવાસને જ દિવસે બાળકોને દારૂખાનું ફેડાવવાનો મેળાવડો હતો તે પણ એક બે દિવસ સુલતવી રાખવામાં ના આવ્યો. આવી છેકજ વલસાપ્રિયતા અને છુછલાપણાથી શહેરનો ગુલકર્ણ એમનાથી તદ્દન ઠંડાળી ગયો છે અને જે વર્ગ તરફથી દેશસેવાની ઘણીઘણી આશાઓ રાખી શકાય તેજ આ દશાને પામ્યો હોવાથી અતિશય દીલગીરી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાત સભા હવે નવેસરથી ફરી રચવામાં આવી છે અને કાયદાની હદમાં રહીને રાજકીય હીલચાલ શરૂ કરવા માંગે છે. મી. ગાંધીને વાઇસ પ્રેસીડન્ટ અને મી. પાટીલ ડા. જોસફ બેન્દ્રમીન અને મી. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ એના મંત્રીઓ નીમાયા છે. આશા છે કે આ સભા ભવિષ્યમાં સારું કામ કરશે એને કેવળ પૈસાનીજ પૂજામાં પડેલા ગુજરાતને કંઈક લોકસેવામાં પણ વાળશે. અમે આ સભાને ફક્ત ઈંગ્લેન્ડમાં છીએ અને મોડા મોડા પણ જાગૃત થવાને માટે અમદાવાદીઓને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ગુજરાત સાહિત્યસભાનું સાહિત્ય અને કલાનું પ્રદર્શન.

તા. ૭ મી નવેમ્બરથી તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સુધી આ પ્રદર્શન પ્રેમાભાઈ હોલમાં ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું. એના લાલ સ્ત્રીપુરૂષ અને વિદ્યાર્થીઓ યથાન કુલ ૨૦૦૦

માણસોએ લીધો હતો. ગુજરાતના ગ્રંથકારો, કવિઓ, તંત્રીઓ, શિક્ષાગુરુઓ, ગોકટકો, આચાર્યો, રાજકારભારીઓ, શ્રી લેખકો, સુધારકો, અને ઉદ્યોગપ્રવર્તકોની મહી એટલી છળીઓ એમનાં પુસ્તકો તથા હસ્તાક્ષરો સાથે મુકવામાં આવી હતી. ધ. સ્વી. ૧૪ મીથી ૧૯ મી સદી સુધીનાં જુનાં ગુજરાતી પુસ્તકોં, હસ્તલેખો, શિલાલેખો વગેરેનો પણ ન્હાનો સરખો સંગ્રહ હતો.

કલાવિભાગમાં સ્ત્રીઓનાં ભરત, ગુંથણ, ચિત્રકામ વગેરેના સુંદર નમુના તેમજ ગુજરાતના ચિત્રકારો તથા શિક્ષિત્રીઓનાં કેટલાંક ચિત્રો તથા પુતલાંના પણ નમુના રજુ થયા હતા. પ્રાંતીજના હોટાલાલ ગણપતરામ જોગીના પ્લાસ્ટર ઓફ પારીસનાં પુતલાં અને સલાટ સોમપુરા અંબારામ જેમણે પ્રાસાદમંડન નામનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમનું એમના પુત્ર મી. જમનાદાસે બનાવેલું સુંદર માટીનું પુતળું ખાસ ધ્યાન ખેંચતાં હતાં.

પ્રો. આનન્દશંકરે આ પ્રદર્શન ખુદલું મુકતી વખતે જે ભાષણ કર્યું હતું તે ઘણુંજ સાધારણ હતું અને એ પ્રસંગ તેમજ એમની વિદ્વત્તાને શોભે એવું ન હતું. આપણા આગેવાનો આવા પ્રસંગમાં વધારે સંગીન રસ લઈ અંતરના ઉદ્ગારોથી શ્રોતાઓને ઉત્તત કરે એ ઇષ્ટ છે.

જૈનસાધુ રાયચંદ્રની જયંતિ.

તા. ૨૦-૧૧-૧૫ ને રોજ જૈન શીલસુદ્ધ શ્રીમદ્ રાયચંદ્રની જયંતિ હતી. તે દિવસે પ્રેમાભાઈ હોલમાં શ્રીયુત મોહનદાસ ગાંધીના પ્રમુખપદ નીચે એક ભવ્ય મેળાવડો મળ્યો હતો. મી. લાલન એ પ્રસંગને માટે છેક મુંબઈથી અને કવિ ન્હાનાલાલ રાજકોટથી આવ્યા હતા. એ ઉપરાંત મગનભાઈ ચતુરભાઈ બેરીસ્ટર, અ. સૌ. વિદ્યા, ઓ. રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરે વક્તાઓનાં પણ ભાષણો થયાં હતાં. ચોગરદમ શ્રોતાવર્ગની સખ્યા એ વિચિત્ર હોલમાં માઈ શકે તેના કરતાં ઘણી વધારે થઈ હતી. અને તેથી શોરબકોર અને ઘોંઘાટ પુષ્કળ ચાલ્યા કરતો હતો. કવિ ન્હાનાલાલે જેનોને ગુર્જર વિદ્વાનોએ આપેલા અન્યાયનું લાંબું વર્ણન કર્યું હતું. સભામાં ગરબડાટ પુષ્કળ વધ્યો ને જાણે એમજ લાગવા માંડ્યું કે સભાનો કાર્યક્રમ અધુરો રાખી સભા બંધ કરવી પડશે. પણ આ વખતે પ્રમુખની કાર્યકુશળતા અને બાહોશીનાં અમદાવાદને પેટેલીજ વાર દર્શન થયાં. એ એકદમ ટેબલ પર ઊભા થઈ ગયા અને સભાને સ્પષ્ટ સુદ્ધા શબ્દોમાં આવી ચાલચલગત માટે ખુબ ઠપકો આપ્યો. “હુમે હજી મહને ઓળખના નથી. આજનો કાર્યક્રમ પુરેપુરો ચલાવ્યા વગર હું બંધ રાખવાનો નથી. હું સત્યાગ્રહી છું. મહાર્ મારું કુટુંબ તો ભલે પણ આજનું કાર્ય પુરું થયા વગર નહીં રહે. ગમે તો સભાસ્થાન ખાલી થઈ જશે ને કોઈ પણ નહીં હોય તો હું એકલો ભાષણ

કરીશ.” વગેરે શબ્દોથી સભા તદ્દન વશ કરી અને પછી રાયચંદ્ર જ્યન્તિના વ્યવસ્થાપકોને પણ કોઈ મોટી જગામાં સભા નહીં ભરવા માટે કપકો આપ્યો. સભાએ એમનું માન રાખી શાન્તિ પકડી અને લીક છતાં, બેસવા ઉભા રહેવાની અગવડ છતાં, બધા ચૂપ થયા. તેથી પ્રમુખે પ્રોત્સાહનું કંઈ નાંખ્યો. બાકીનાં ભાષણ થયા બાદ એમણે પણ ટુંકામાંજ ભાષણ કર્યું એમાં મુખ્ય વાત એ કહી કે “ટ્રસ્ટ્રોઈ અને રસ્કિન મેં વાંચ્યા છે અને એ બંને ને હું પૂજ્ય ગણું છું. પરંતુ શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર એ બંનેથી વધી બધું છે એવો મહારા મત છે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં રાયચંદ્ર જેવો મહાન તત્ત્વવેત્તા મળે મળ્યો નથી. અને એમનાં પુસ્તકો આપ વાંચશો તો આપની પણ એજ પ્રમાણે ખાત્રી થશે.”

બીજે દિવસે આ સભા પાછી પ્રેમાભાઈ હાલમાં બરાબર નહીં થઈ શકવાથી, સત્યાગૃહ આશ્રમમાં મળી હતી.

ગુજરાતી.

સર શ્રીરાઝશાહ મહેતા.

હું પોતે ઘટ્ટ થઈ છું તે વખતે એક પછી એક મહારા સોબતીઓને ખરતા જોઈને મળે, ઘણી ગમગીની અને એકાંત લાગે છે. મળે રાનાડે, તેલંગ, બદુદીન અને બાબા ઘણા યાદ આવે છે કે જેઓ દેશનું મહાભારત કામ કરવાને મળે એકલો મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે.....તેમને વિષે બોલવાનો પ્રયાત્ન કરતાં મહારા મનમાં એક જ વિચાર ફરી ફરીને આવે છે કે “જોખલે ગયા.”

સર શ્રીરાઝશાહ મહેતા.

જે પરમ દેશભક્તોનો વિયોગ સર શ્રીરાઝશાહ મહેતાને ચાલતો હતો તેમને મળવા તેઓ પરલોક સીધાવ્યા અને આપણને પણ કંઈક સ્વરે એ જ કહેતા મૂકી ગયા કે “શ્રીરાઝશાહ ગયા.” સ્વર્ગસ્થ મીઠા જોખલે—જેમને વિષે જ છેલ્લી વાર તેઓ જાહેર સભામાં બોલ્યા હતા—તેમના અવસાનનો ઘા હજી રૂઝાયો નથી અને કંઈ હાર્ડી અને સર હેત્રી કોંટનની કળર ઉપર હજી તો આંસુ ઢળે છે તે વખતે તેઓ એકએક અવસાન પામ્યા તેથી સમગ્ર હિન્દ અને વિશેષે કરીને મુંબઈ અત્યંત શોકચ્છત થયું છે. એક પ્રભાવશાલી નરકેસરિ અને ઉદાર સદ્ગુણસ્થ, દીર્ઘદર્શી રાજપુરુષ અને રાજકીય મહારથી, લોકોના નાયક અને રાજ્યના સ્વંભ હિન્દમાંથી

પરવર્તી છે. બુવાનીથીજ જેમણે રાષ્ટ્રીય એકતાની વેલને વિકસાવવાનો અભિ-
લાષ કર્યો અને જેમણે જીવનપર્યંત—જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી તે વેલને
સંવૃદ્ધ કરવા ઉદાર સ્વાર્થત્યાગથી અને અસાધારણ શક્તિથી પ્રયત્ન કર્યો તેમની
ખોટ આજે હિન્દને સાલે છે. છેલ્લાં દશ પંદર વર્ષમાં ગોખલે અને શ્રીરાજશાહ-
નાં નામ આપણા ઇલાકામાં ઘેરઘેર ભેડે સંભળાતાં; તેઓ બન્ને એકજ વર્ષમાં
આપણને મૂકીને ગયા—એક મધ્યાવસ્થાના વિકાસમાં અને બીજા વૃદ્ધાવસ્થાની
સંપૂર્ણતામાં—તેથી આપણી પ્રજા શોકાતુર થઇ છે. હવે આપણી પ્રજાને કોણ
ચેતનમય બનાવશે— હવે આપણે માટે સરકાર રહામે બાથ કોણ ભીડશે? *

કોઇ પણ દેશમાં અને કોઇ પણ વખતે સર શ્રીરાજશાહ જેવા પુરુષનું અવસાન
નુકસાનકારક ગણાય. હિન્દમાં અને તે પણ હાલને સમયે તે અત્યંત અનિષ્ટ
લાગે છે. અમલદારી રાજ્ય નીચે વારંવાર પ્રજા તરફથી પોકાર કરવાની જરૂર પડે
છે અને તે પોકાર મળતો અને અસરકારક રીતે કરનાર વિરલ મહારથીઓની
જરૂર પ્રજાને હંમેશાં હોય છે. સન. ૧૯૦૫-૬ માં હિન્દનું રાજકીય વાતાવરણ
ગદલાયું તેથી જો રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહ વધ્યો છે તો બીજી પાસથી રાજકીય ગંધનો
પણ વધ્યો છે. પરિણામે રાજનીતિના ઘણા મૂલગામી મવાલો ઉત્પન્ન થયા છે. આ
રાજકીય ગહનતામાં હાલમાં ફાટી નીકળેલા યુધ્ધે અને તે પછી હિન્દમાં પ્રવર્તેલી
સ્વરાજ્યની ચળવળે વધારો કર્યો છે. આ મામની આખરે હેમનાજ આમંત્રણે
કોંગ્રેસ મુંબાઈમાં ભરાશે તે વખતે હેમના પરિપક્વ અને દૂરદર્શી વિચારો બહુવાનો
આપણને પ્રસંગ મળત પણ તે અને બીજા ઘણી આશાઓ સફળ થાય તે પહેલાં તો
તેઓ અવસાન પામ્યા. એવા શોકા જ રાજપુરુષો હોય છે કે જેમના સર્વ મત
હેમના જ પક્ષમાં પણ સર્વસંમત હોય અને જેમના બહેરજીવનની કારકીર્દી લગભગ
પચાસ વર્ષ જેટલી હોય તેમની રાજનીતિ અને કાર્યપદ્ધતિ વિષે મતભેદ થાય એ
સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હેમના અવસાનની આ ઘડીમાં મતભેદોને આપણે વિસરી જઈશું
અને હેમના જીવનચરિત્રનું જ આપણે મનન કરીશું. આ પદ્ધતિ ઇતિહાસને પણ
અનુકૂલ છે કારણકે ઇતિહાસમાં સર્વ મહાપુરુષો—વિચારકો તેમજ કાર્યકર્તાઓ—
હેમના અમુક મત કે વિચારથી નહિ પણ ચરિત્ર અને બુદ્ધિના સામાન્ય ગુણોથી
જ પ્રશંસા પામે છે. તો આપણે જઈશું કે સર શ્રીરાજશાહ જેમણે હિન્દની અને
મુંબાઈની ઇલાકાની મુંબાઈની યુનિવર્સિટીની અને મૈથી વધારે મુંબાઈની
યુનિવર્સિટીની સેના બજારી છે હેમના કયા ગુણો હેમની મહત્તાના
આધારરૂપ હતા? એમના આ ત્રણ ગુણો અમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.—

(૧) રાજકીય બળાતોમાં હેમની ઉંડી અને બારીક સમજ પ્રજાને તેમજ
હેમના અંગત મિત્રોને પણ ઘણું આશ્ચર્ય ઉપજાવતી. ધી. ઓ. મી. ચીમનલાલ
સેતલવાડ જેઓ હેમને લગભગ પચીસ વર્ષથી ઓળખતા હતા, હેમણે બોમ્બે

પ્રેસીડન્સી એસોસીએશનમાં આનો જે દાખલો આપ્યો તે અમે ટાંકીશું. મુંબાઈની ફરીથી માપણી કરવા સંબંધી કાયદો જ્યારે સરકારી ગેઝેટમાં પહેલી વાર પ્રગટ થયો ત્યારે તેઓ બન્ને માથેરાન હતા. તે વાંચીને સર પ્રીરોઝશાહે એકદમ હેના ખરા દોષ ઉપર પોતાની કામેલ આંખ ઠેરવી. કલકત્તાના એક કાયદા ઉપરથી આ કાયદો ઉપજવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ હેમાં એક ઠેકાણે એવો એક ઝીણા ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જેથી મીઠકતવાલાઓને પોતાની માલીકી પૂરવાર કરવા બધાં બાત સરકારી અમલદારોને બતાવવાં પડે. આ મુદ્દો પંછીથી સર પ્રીરોઝશાહે મુંબાઈની ધારાસભામાં અને મ્યુનિસિપાલીટીમાં કેવી રીતે પોતાની હુમ્મેશની સચોટતાથી રજૂ કર્યો અને તે ઉપરથી સરકારે તે કાયદામાં કેમ ફેરફાર કર્યો તે આપણે બહુણે છીએ. રાજકીય ચલવળના દાવપેચ તેઓ ઘણી સારી રીતે સમજતા હતા અને જેટલી બારીકીથી સ્થાપના દોષ સમજી શકતા તેટલી જ બારીકીથી તેઓ 'પોતાનું' વર્નન ચલાવતા.

(૨) બહેર જીવનમાં હેમની અપાર હિમ્મત અને પ્રતાપી શૂરાતન પણ સર્વનું માન મેળવતાં. હેમનામાં જેમ કાયદાના દોષ જોવાની શક્તિ હતી તેમ શુભવાણ ભરેલા સવાલોનું વિશાલ દૃષ્ટિથી નિરાકરણ કરવાની પણ હામ હતી; અને ચોવીસ વર્ષની વયે હેમણે મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલીટીના બંધારણની પોતાની યોજના હિમ્મતપૂર્વક ફામજી કાવસજી હાલમાં લોકોની ક્ષણિક ધતરાજી મેલવીને પણ રજૂ કરી તે એનો વધારામાં વધારે સારો દાખલો છે. રાજનીતિમાં તેઓ પ્રગતિના હીમાયતી હતા અને જેઓ સર પ્રીરોઝશાહના સર્વ સિદ્ધાન્તોનું અવિચારી અનુસરણ કરવાનો બોધ આપે છે હેમણે યાદ રાખવું ઘટે છે કે હેમણે દર્શાવેલા મત મુંબાઈના તે વખતના મ્હોટામાં મ્હોટા આગેવાનોથી વિરુદ્ધ હતા. કાયદેસર લડતના સામાન્ય અને વિશાલ સિદ્ધાન્તને આધારે પોતે સ્વતંત્ર વિચાર કરતા અને હેમને જ પગલે ચાલીને-કવચિત્ હેમની માફક વરીલોથી ભુદા પડવાની હિમ્મત કરીને જ હેમના આત્માને આપણે અંજલિ આપી શકીએ.

(૩) આથી પણ વધારે તરી આવતો હેમનો પ્રધાન ગુણ હેમની રાજકીય આગેવાનીનો હતો. હિન્દમાં હજી ઇંગ્લંડ જેવા ૨૫૪ રાજકીય પક્ષ ઉત્પન્ન થયા નથી કે જેમાંનો દરેક અમુક સિદ્ધાંતોને અનુસરે અને જેઓ અમુકજ આગેવાનને માન આપે. અને છતાં હાલના જેટલું બહેરજીવન વિકસ્યું ન હતું તે વખતે એક સળંગ પક્ષ ઉભો કરી હેમનું સુકાન લગલગ પચાસ વર્ષ સુધી આળાદ રીતે ચલાવ્યું તે માટે ભવિષ્યની પ્રજા હેમને હુમ્મેશાં આભારી રહેશે. જેરીસ્ટરો અને વકીલો ઉપરાંત જમીનદારો, વેપારીઓ અને મીઠમાલીકોને પણ હેમણે બહેરજીવનમાં રસ લેતા ઠંઠાં એથી હેમને માટે આપણા માનમાં વધારો થાય છે. જો આપણને એમ જણાયું છે કે કવચિત્ તેઓ સર્વના વિચારોને વેગળા મુકી પોતાની ઇચ્છાનું બીજના ઉપર દબાવ્યું કરતા

અને હેમના પોતાના અભિપ્રાય-ખાસ કરીને છેવટમાં ઘણા વિવાદાસ્ત હતા તો આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ તે આખા પક્ષના મહાકારથીજ ઘણું ઉત્તમ પરીણામ આવ્યાં છે. પોતાના પક્ષનાં ગળને લીધે મ્યુનિસિપાલિટીમાં સરકારી પ્રતિનિધિના મોટા પોષક રહ્યા પોતાનું ધાર્યું કરી શકતા હતા—એટલે સુધી કે શહેનશાહ જ્યોર્જ જ્યારે રાજકુમાર તરીકે મુંબઈ ઉતર્યા ત્યારે હેમને આવકાર આપવાને મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને આમંત્રણ ન કરવામાં આવેલું હોવાથી હેમણે રાજકુમારને માનપત્ર ન આપવાનો કરાવ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પસાર કરાવ્યો હતો. આથી મુંબાઈની સરકાર ચોંકી, ઉઠી, મ્યુનિસિપલ પ્રમુખને એકદમ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું અને મ્યુનિસિપાલિટીએ રાજકુમારને માનપત્રથી વધાવ્યા.

આથી એણું સફલ પણ બનિયતે માટે વધારે ગંભીર પગલું સર કીરોઝશાહે મન ૧૯૦૧માં લીધું હતું. જમીનના મહેસુલના કાયદામાં સન ૧૯૦૧માં એવો સુધારો કરવામાં આવ્યો કે જેથી જપ્ત થયેલી જમીન ગમે તે કબૂલતે ખેડુતને આપી શકે—અર્થાત્ ખેડુને સૈકાથી ભોગવેલા હકમા ઘટાડો પણ કરી શકે ! જમીનની સરકારી માલિકીનો મોટો સવાલ આ સુધારામાં રહેલો હોવાથી સર કીરોઝશાહે મુંબઈ શહેરમાં હેની રહ્યા મજબુત લડત ચલાવી હતી અને છેવટે ટાઉન હોલમાં એક જંગી સભામાં હેમણે પ્રબલો મત ગળાવ્યો હતો. પણ અવધિ અહીંયા આવી નહિ. ધારાસભામાં હેમણે અને હેમના સર્વ પક્ષે હેની રહ્યા સચોટ ભાષણો કર્યા અને જ્યારે તે વ્યર્થ ગયાં ત્યારે હેમણે પોતે તે કાયદાનો વિચાર થોડો વખત મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત મૂકી. તે દરખાસ્ત પણ રદ ગઈ ત્યારે તે કાયદા સાથે જરા પણ ન જોડાવાના હેતુથી હેમણે અને હેમના પક્ષે ધારાસભાનો હોલ છોડ્યો. તે જનાવને આજે ૧૪ વર્ષ થયાં છે અને તે દરમ્યાન તેથી વધારે અનિષ્ટ કાયદાઓ પસાર થયા છે છતાં પણ આવું હિમ્મતભર્યું પગલું લેવાની કોઈની હામ ચાલી નથી. સર કીરોઝશાહનું નોકનાયકત્વ અને અસામાન્ય હિમ્મત દર્શાવવાને આ દાખલો બસ થશે.

એ મહાપુરૂષના જે ત્રણ ગુણોનું અમે અપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે તે સર્વની પાછળ એકજ ભાવના રહેલી છે—જાહેરજીવનની. જેમણે આ ઈલાકામાં અને આ દેશમાં જાહેરજીવનના અનેક માર્ગોમાં દેશનો અઠળક સેવા કરી અને જાહેરજીવનના નિઃશીમ પ્રેમથી મોટા સ્વાર્થત્યાગ કર્યા તેઓ જાહેરજીવનનો અચળ મૂર્તિ તરીકે હિન્દીઓના હૃદયમાં ચિરકાલ સુધી રાજશે. ઇતિહાસમાં હેમની કઈ સેવાઓ વધારે પડશે અને હેમના કયા ગુણો પૂજશે એ હાલ વિચારી શકાશે નહિ. પરંતુ અમને ખાતરી છે કે હિન્દના ઉદયકાલના એક તેજસ્વી તારલા તરીકે તેઓ હમેશાં ઝગમગશે.

સર કીરોઝશાહ ગયા અને હેમના અવસાનથી મહર્ષિ રાનડે, તેલંગની આખી અંકડીનો સીતારો હિન્દમાંથી અસ્ત પામ્યો છે. પરંતુ સર કીરોઝશાહનો રૂઆબદાર

પ્રતાપ અને બંદેરજીવનનો વિરલ સાક્ષાત્કાર આપણા સ્મરણમાં રહેશે. હિન્દને હવે એવા સંયોગોમાંથી પસાર થવું પડશે કે જે પહેલાં ન હતા, તેને એવા પ્રશ્નો ઉઠેલવા પડશે કે જે પહેલાં ઉત્પન્ન થયા ન હતા. આથી ધીમે ધીમે પણ દૃઢ રીતે નવી પગથીઓ શોધવી પડશે અને રાજકીય લડત જુદી પદ્ધતિથી લડવી પડશે. પરંતુ હિન્દીઓને જ્યારે પોતાનાં મહાન કાર્યમાં શ્રદ્ધા ઘટે કે આશા ડગે ત્યારે તેઓ મંદુર નરરત્નના સ્મરણથી ઘણું જ પ્રોત્સાહન મેળવશે. વડીલના અવસાનથી જેમ ઘણા શોક થાય તેમ ણીજી પાસથી આપણી જવાબદારીમાં વધારો થયેલો લાગે છે. એવું સર કીરાબશાહના મરણથી હિન્દીઓને લાગે સ્વભાવિક છે; અને તેઓ તેમની બંદેરજીવનની ભાવનાને તેમની જ હિંમત અને તેમની જ શક્તિથી અનુસરીને જ તેમને પૂજનો અંગ્રહિ અર્પી શકે.

પુસ્તકપરિચય.

શિવાજી.

શિવાજી: લેખક, પ્રોફેસર એચ. જી. દોસ્તીસન, એમ. એ; આઇ. ઇ. એસ; પ્રકાશક, કલેરનડન પ્રેસ, ઓક્સફર્ડ, પૃષ્ઠ ૧૨૫; મૂલ્ય રૂ. ૨-૧૩-૦.

દરેક પ્રજાના સંતાનોને માતૃભૂમિના ઇતિહાસનું શિક્ષણ જ્ઞાનપણથીજ મળવું જોઈએ. ઇતિહાસ એ પ્રજાના ભૂતકાળના જીવનનું દર્પણ છે, ભાવિ જીવનને ઉજ્જવલ બનાવનાર કિંમતી માર્ગદર્શક સાધન છે. મનુષ્ય માત્રમાં જૂઠું રહેલી દેશ ભક્તિ અને દેશ સેવાની વૃત્તિને પોષનાર અને સક્રીય બનાવનાર તે પ્રબળ શક્તિ છે. તેથી દિશારાવંશમાંથીજ દરેક બાળક અને બાળકીને પોતાની માતૃભૂમિનું જીવન ઘડનારા મહાન પુરુષોના—વિચારકો, સાક્ષરો, સંશોધકો, સુધારકો, ચૂરવીરો, રાજનીતિજ્ઞો, રાજકર્તાઓ, મારદરો, રાજ્યસ્થાપકો વિગેરેનાં નામો અને કૃતિઓનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. આ મહાન નરો મહારા પોતાના રનેહીઓ છે એવા લોહીના સંબંધની લાગણી શીશુવયમાંથીજ દરેક બાળક અને બાળકીમાં જન્મ પામવી જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો માતૃભૂમિને માટે માન અને ભક્તિની લાગણી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થશે? હુબોગ્યે આ દેશના શિક્ષણક્રમમાં માતૃભૂમિના ઇતિહાસને નહિ જેવુંજ સ્થાન છે. અને જેટલો શિખવવામાં આવે છે તે પણ દેશભક્તિને પોષવાને બદલે દાગી દે એવી રીતથી. રાજ્યોના વંશોની વંશાવળી અને લગાઈનાં વણાંને એ આપણાં બાળકોને મળતું ઇતિહાસનું શિક્ષણ. અને તે પણ અંગતો ઇન્ડિયન દૃષ્ટિએ લખાયલા

ધર્તિહાસનું! શિવાજી જેવા રાજ્ય સ્થાપક, શૂરવીર મરાઠાના જીવનનો તે એકમાત્ર “ખુની અને લૂટારો” હતો એવો પરિચય શાળાઓમાં આપણા સંતાનોને કરાવવામાં આવે છે! હમને જોઈને ઘણો સંતોષ થાય છે કે પ્રોફેસર રૉડીનસને આ અંગ્રેજી ઇન્ડિયન દૃષ્ટિનો ત્યાગ, કયો છે અને શિવાજીના જીવનને તથા હિંદુ રાજ્યની સંસ્થાપના કરવાના તેના શૂરવીર પ્રયત્નોને બંને તેટલો ન્યાય આપવાની—એક વિદેશીથી આપી શકાય તેટલા—વૃત્તિને શિવાજીના જીવનચરિત્રમાં બહુ સુંદર રીતે બાળવી રાખી છે.

આપણી શાળાઓમાં જે ઇતિહાસ શિખવવામાં આવે છે તેમાં શિવાજીને ઘણા કાળા રંગમાં ચિતરીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યો છે. તેથી તેને ઘણો અન્યાય થયો છે એવું સ્વકારનાર પ્રોફેસર રૉડીનસન પ્રથમજ નથી. અભયળીતો એ છે કે અંગ્રેજી ઇન્ડિયન ઇતિહાસ લખનારા કરતાં મેહોમેડન લેખકોએ શિવાજીને વધારે ન્યાય આપ્યો છે. પ્રોફેસર રૉડીનસન કહે છે કે ‘શિવાજીમાં માતૃભૂમિને માટે તથા પોતાના ધર્મને માટેનો પ્રેમ અથાગ હતો..... મુઝરિ મુહારા દેશને માટે કાંઈ મહાન કાર્ય કરવાનું છે એવી લાગણી શિવાજીમાં નહાનપણથીજ વિકસિત થઈ હતી એ વાતમાં લેશ પણ શંકા નથી; દેશમાં લૂટફાટ કરવાની વૃત્તિથી નહિ પણ પરદેશીઓના જુઝમમાંથી માતૃભૂમિને મુક્ત કરવાની અભિલાષાથી જ તેનું જીવન પ્રોત્સાહિત થયું હતું હતું.’ શિવાજીએજ રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન કરી હતી.

પ્રોફેસર રૉડીનસનનાં ટકકન કૌચેજના નિવાસે તથા ત્યાંથી દેખાતા પૂનાની આસપાસના કુદરતનાં સુંદર દૃષ્યોએ તેના પર ઘણી સારી અમર કરી છે એમ તેનું પુસ્તક વાંચતાં લાગ્યા વગર રહેતું નથી. તેમનું પુસ્તક માત્ર ઇતિહાસ નથી, પણ સુંદર સાહિત્ય પણ છે. માવીલ લોકો કોણ હતા, શિવાજીની સાથે તેના કિલ્લાઓની દિવાલો પર કેવી રીતે ચડી જતા હતા, સર્વ કૌંઠમાં દેશભક્તિ અને ધર્મની લાગણીનો જુસો કેવો પ્રગળા હતો, તથા શિવાજીને માટે પોતાના જીવનનું બળિદાન આપવાને કેટલા બધા તૈયાર હતા આ બધી બાબતોનો તાદૃશ ખ્યાલ પ્રોફેસર રૉડીનસને લખેલા સ્કેચ વાંચતા થયા વગર રહેતો નથી. પ્રતાપગઢનું વર્ણન, સિંહગઢની દિવાલે ચઢીને સર કરેલા તે કિલ્લાનો હેવાલ, અક્બરલખાન અને શિવાજીનો પ્રતાપગઢના કિલ્લા નીચે થયેલો મેળાપ, રંગાના ગાટ આગળની લડાઈ તથા ત્યાં શિવાજીના સૈનિકોએ બતાવેલી અસાધારણ શૂરવીરતા આ અને એવા બીજા પ્રસંગો એવા સુંદર ભાવથી ચિતરવામાં આવ્યા છે કે ઘડીકભર આપણે શિવાજીના સમયમાં રહેતા હોઈએ એમ લાગે છે. આ બનાવો બહુ રસથી વંચાશે એમ હમને લાગે છે.

પણ શિવાજીનું ચારિત્ર્ય અને એના પરાક્રમેનું પ્રકરણ બહુ ઊંચી દ્રષ્ટિથી લખાયલું છે. એ પ્રકરણ જરા વધારે વિસ્તારથી લખાયું હતે તો ઘણું સારું થતે.

પણ જેટલું લખાયું છે તેમાં પણ શિવાજીને પ્રાદેસર રાંદીનસને આરો ન્યાય આપ્યો છે. તેઓ કહે છે કે “બધા મહાન લડવૈયાઓની માફક—નેપોલીયનનું” દૃષ્ટાંત ધ્યાન ખેંચે તેવું છે—શિવાજી પણ મોટો રાજ્યકર્તા હતો; કારણકે જે ગુણોને લીધે એક માણસ એક વિજયી વ્યવસ્થા કરનાર તથા રાજ્યનીતિજ્ઞ બને છે તેજ ગુણો તેને એક ઉચ્ચ લડવૈયો બનાવે છે.” શિવાજીની અષ્ટ પ્રધાનની કાઉન્સીલનો તથા તેની મહેસુલ વસુલ કરવાની રીતનો તથા લશ્કરની રચનાનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે. જ્યારે જરમન જેવી સુધરેલી ગણતરી પ્રજા વિગ્રહમાં પકડાયેલી મીસ કેવીલ જેવી શૂરવીર સન્નારીને તોપને ગોળો ચઢાવે છે ત્યારે શિવાજી જેવો આચો શૂરવીર ઓળો પ્રતિ કેવાં સન્માનથી ભેટો હતો તેનો એક પ્રસંગ સરસરીતે પ્રો. રાંદીનસને ચિતર્યો છે. જે વખતે શિવાજીએ કલ્યાણ લીધું તે વખતે મુલન અહમદની અતિ સુન્દર અને લાવડ્યવતિ પુત્રવધુને કેદ કરીને શિવાજી આગળ મોકલવામાં આવી હતી, તેને ભેળને શિવાજી હસ્યો અને કહ્યું “મહારી માતા બે એના કરતાં અડધી કાન્તિવાળી પણ હતે તોપણ હું માન થોડો ઓછો કદરૂપો દેખાત’ એમ કહીને તેને તેના સગાં પાસે મોકલાવી દીધી. પ્રો. રાંદીનસન લખે છે કે “ઐઓ, મસજીદો, અને શહેરીઓ પ્રતિ સન્માન, વિગ્રહ પૂરું થયા પછી કાપા-કાપીનો અટકાવ, કેદ પકડેલા અમલદારો અને સૈનિકોની માન સાથે વિદાયગીરી આ કંઈ શિવાજીના જેવા તેવા ગુણો નહિ હતા.” અફઝુલખાનના પ્રસંગને ઉદ્દેશીને પણ પ્રો. રાંદીનસન વધારે ઉદાર દૃષ્ટિથી લખે છે “અંગ્રેજ દૃષ્ટિ પ્રમાણે શિવાજીએ અફઝુલખાનનો વિશ્વાસઘાત કયોંં અંમાં શક નથી. પણ અફઝુલખાનને ડકનનું જે જ્ઞાન હતું તે બહુ પછી તેના પ્રતિ દયા ઉપજતી નથી. કોઈ પણ અમલદારે આવી પ્રપંચની બળમાં જવું ભેળંતું નહિ હતું અને ડકનના પવિત્રમાં પવિત્ર મન્દિરોના નાશથી શિવાજીને ઘણું ઝનુન ચડ્યું હતું. અને એમાં પણ શક નથી કે જે શિવાજી શરણે ગયો હતે તો જે કારાગૃહ શાહજીને માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેને તરતજ પૂરવામાં આવતે—કદાચ તે તેના હાથ પગ ભાંગીને અને આંધળો બનાવીને” વળી પૃષ્ઠની નીચે પ્રો. રાંદીનસન લખે છે કે “રેડ કોમીનના ખૂન કરતાં અફઝુલખાનનું ખૂન વધારે વિશ્વાસઘાતક નથી. તથાપિ કયો ઇતિહાસ લખનાર રાંબર્ટ જુસના ઉપર ગંભીરતાથી આરોપ મુકે છે?” શિવાજીએ અફઝુલખાનનો વિશ્વાસઘાત કયોંં હતો કે નહિ તે પ્રશ્નના ઇતિહાસ લખનારાઓમાં મતભેદ છે, પણ પ્રો. રાંદીનસને આ પ્રસંગની તુલના જે ઉદાર દૃષ્ટિએ કરી છે તેની નોંધ હમે ઘણા સંતોષથી લઈએ છીએ.

શિવાજીમાં એક મહાન્ હિન્દુ રાજ્યની સંસ્થાપના કરવાનો ભાવના તરવરી રહી હતી તેના ખ્યાલ રાનાડે જેવાની દેશલકિતથી ઉભરાતી કલમમાંથી જેવો નીકળે તેવો પ્રો. રાંદીનસનની કલમમાંથી નહિ આવે એ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ આઓ એક ઉદાર દૃષ્ટિએ લખાયો છે. તેઓ અંતમાં કહે છે. “શિવાજી

ખરેખર એક ધાર્મિક પુંડવ હતો. તે ડક્કનના મેહોટા કવિ રામદાસનો શિષ્ય હતો, અને પવિત્ર તુકારામનો ભક્ત હતો.....આપણે ભૂલી નહિ જવું ભેદએ કે મોગલ સામ્રાજ્યની ઝાહોઝલાલીનો નાશ કરનાર લશ્કરને સંયોજીત કરનાર શિવાજી હતો.....પેશ્વા અને સતારાના રાજાઓની ઝાહોઝલાલી જતી રહી છે પણ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનનાં મોટા ક્યુટેટરી રાજ્યોમાં—ગ્વાલીયર, ઇન્દોર અને બરોડામાં—શિવાજીની ઉંચી વ્યવસ્થાશક્તિની પ્રતિભાનાં કૃષ્ણ હજી પણ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે.”

૦

પ્રો. ફાલીસનનો મુન્દર સ્કેચ દરેક વિદ્યાર્થીને વાંચવાની હશે ભલામણ કરીએ છીએ.

મનસુખલાલ આત્મારામ મારતર.

નાંધ.

ત્રીસમી કૅપ્ચસ.

આ માસની આખરે કૅપ્ચસ ઘણા વિલક્ષણ સંયોગોમાં મલશે. ગયા વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ યૂરોપીય વિગ્રહ તો ચાલુ જ છે પરંતુ પહેલાના કરતાં હેની દિશાએ અને પરિણામે વધારે ચોકસ થયાં છે. જે વિગ્રહથી મિત્રરાજ્યો સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંત માટે જર્મની સહાયે લડે છે હેને અંગે હિન્દ સામ્રાજ્યના વધારે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યું છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે કે વિગ્રહ પછી બ્રીટીશ શહેનશાહતમાં હિન્દનું સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ? આ સવાલના ઉકેલને માટે ઘણા મોસથી સર વીલીયમ વેડરબર્ન અને મીલીસ એની એસન્ટ હિન્દ માટે સ્વરાજ્યની માગણી કરવા અને તેથી સ્વરાજ્યની એક યોજના બ્રીટીશ પ્રજા આગળ રજુ કરવા કૅપ્ચસને સૂચના કરે છે. થોડા માસમાં એની એસન્ટે પોતાનાં લાખણો તેમજ લખાણોથી સ્વરાજ્ય વિષે ઘણીજ ચર્ચા ઉપજાવી છે—એટલે સુધી હિન્દના લગભગ બધા પત્રોને હવે તે વિષે વારંવાર લખવાની જરૂર પડી છે. એંગ્લો-ઇન્ડીયન પત્રો સ્વરાજ્યની માગણીને તિરસ્કારપાત્ર ને અનિષ્ટ ગણે છે ત્યારે ઘણાંબરાં હિન્દી પત્રો તે માગણીને પ્રકટ કરવામાં જ દેશભક્તિ અને રાજ્યુદ્ધિની કસોટી છે એમ માને છે. સ્વરાજ્યની સામાન્ય માગણી કબૂલ કરવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે હેની કેવી યોજના ઘડવી?—સર વીલીયમ વેડરબર્નના જેવી કે એનો એસન્ટે વારંવાર સૂચવેલી છે તેવી? હિન્દ તરફથી સત્તાદાર માગણી કરવાનો હક કૅપ્ચસને જ છે તેથી આ અતિશય ગંભીર સવાલોના નિરાકરણ

માટે આપણી નજર કૉંગ્રેસ તરફ ફરી છે અને કૉંગ્રેસ શો ઉત્તર આપશે એ બાજુના આપણે ઘણા આતુર છીએ.

આ કારણથી આ કૉંગ્રેસનું ઘણું અપૂર્વ મહત્વ છે એ આપણે સમજીએ. તે, આ અણીને વર્ષાતે આપણી માંગણીઓ ક્રીટીશ રાજ્ય આગળ રજૂ કરશે એટલું જ નહિ પણ તેના નિર્ણયો ગહુ નહિ તો પાંચ દશ વર્ષને માટે પણ આપણા રાજકીય જીવનને અમુક વર્ષ આપશે. દુર્ભાગ્યે-અમે બીજા લેખમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સ્વરાજ્યની સામાન્ય અર્થમાં સ્વરાજ્યની જુદી જુદી યોજનાઓનું વિવેચન કરવાનું આપણે વિસરી ગયા છીએ. આથી અમને લય રહે છે કે ઘણા ડેલીગેટો હાલની સ્થિતિનું ગંભીર રહસ્ય અને તે વખતે પોતાનો ગહુન ધર્મ સમજી શકશે નહિ. અમે અંતઃકરણપૂર્વક ધરજીએ છીએ કે કૉંગ્રેસના મોટા ભાગના આગેવાનો બધા અંગત પ્રતોને બાજુએ મૂકી કેવળ માતૃભૂમિ પ્રતિ ભક્તિથી પ્રેરાશે અને ભરપુર હિંમત અને ઐતિહાસિક દીર્ઘદષ્ટિથી પોતાનો મહાન ધર્મ તેઓ બજાવશે.

આવતી કૉંગ્રેસ તરફ આપણી નજર વળી છે એટલું જ નહિ પણ ઈંગ્લેન્ડની અને સંસ્થાનોની દૃષ્ટિ પણ તે તરફ ફરી છે. સામ્રાજ્યમાં હિન્દ કેવું સ્થાન માગે છે—સરખા સમોવડીયાનું કે પરાધીન તાબેદારનું તે જોવા તેઓ ઘણા ઉત્સુક છે. અમે આગળ વધીને સૂચવીશું કે આ કૉંગ્રેસને ભવિષ્યની પ્રજા પણ બારીકીથી નીહાળે છે—નીહાળશે અને તેમના વડીલો અણીને વખતે હિંમતથી વર્ત્યા કે જલ્દીકથી અચકચા તેની અચૂક પરીક્ષા કરશે.

મોરલેમ લીગ

મુંબઈમાં કૉંગ્રેસની સાથે મોરલેમ લીગની એક પલ્લ યશે એ બાજુને અમને ઘણો આનંદ થયો છે. આપણા મુસલમાન બંધુઓની પ્રવૃત્તિ ઘણાં વર્ષથી જુદાં જુદાં ભાગોમાં વહે છે—જોકે તેમણે પણ “હિન્દના સંયોગોને અનુકૂલ સ્વરાજ્ય” ઉપર નિશાન તાકીને કૉંગ્રેસ સાથે પોતાનો એકમત દર્શાવ્યો છે. મુંબઈના મુસલમાન આગેવાનોએ કેમ લીગની એક નોતરી અંત પછી પોતાની સડી પાછી જોતી લીધી તે અત્યાર મુંબઈમાં આપણને સમજાયું છે. સંતોષની વાતે એટલી જ છે કે રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહના અનિવાર્ય ઉભરાને અમલદારી સત્તાનો ગર્ભિત ઉપયોગ પણ હાથી ન શક્યો અને એણે—ઈન્ડીઆ મોરલેમ લીગે ૪૯ વિરૂદ્ધ ૧૩ મતે લીગની એક મુંબઈમાં ભરવાનું ઠરાવ્યું. મી. જી. અણીએ મુંબાઈના સર્વ મુસલમાન ભાઈઓને હવે પહેલાના વિદેષો ભૂલી જઈને લીગમાં ઉત્સાહપૂર્વક જોડાવાની સૂચના કરી છે અને અમારા ખાત્રી છે કે મુસલમાન આગેવાનો તેને અનુસરી લીગની એકને પૂરેપૂરી કૃતિદર્શન બનાવશે.

વધારેમાં વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે મોસ્લેમ લીગ—જે હિન્દુનું ધીમું પ્રાતિનિધિરૂપ મંડલ છે તે—વિગ્રહ પછી હિન્દુના સ્થાન વિષે કંઈ માગણીઓ રજુ કરશે— કયા હક માગશે? અમારા ધારવા મુજબ મોસ્લેમ લીગમાં પણ એક એવો પક્ષ ઉભો થયો છે કે જે સ્વરાજની માગણી કરવા તત્પર છે. હિન્દુનાં બે સંજ્ઞામંડલો કોંગ્રેસ અને લીગ એક જ સ્થલે અને એક જ વખતે એક જ પ્રકારના હક રજુ કરે એ ધાર્મિક જરૂરનું છે.

હોમ રૂલ લીગ.

કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગ સ્વરાજ્યની જે યોજના મંજૂર કરે તેને પ્રચાર કરવા માટે “હોમ રૂલ લીગ” એ સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર એની બેસેન્ટે થોડા માસ ઉપર પ્રકટ કર્યો હતો. અને આગળ અંકમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે હિન્દીઓ આ નવી સંસ્થાથી એટલા આત્મીયમુદ્ધ થઈ ગયા હતા કે તેઓ ન આપી શક્યા તેને આશીર્વાદ કે—એક બે શુદ્ધ અપવાદ શિવાય—ન કંઈ શક્યા શ્રાપ. પણ એની બેસેન્ટે કલકત્તામાં સ્વરાજ્ય વિષે પોતાનું પ્રસિદ્ધ ભાષણ કર્યું અને જંગાળના આગેવાનો સાથે મસલત કરી જણાવ્યું કે કોંગ્રેસ પહેલાં લીગનાં બંધારણનો વિચાર કરવા. કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગની પ્રતિનિધિરૂપ એક કોન્ફરન્સ બોલાવવામાં આવશે ત્યાર પછી તેના તરફ ઘણો પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જંગાળના અમૃતબઝાર પત્રિકા અને મદ્રાસના હિન્દુ પત્રે તો પહેલેથી જ લીગને વધાવ્યું હતું એટલે પછીથી તેને વધારેને વધારે લોકપ્રિય બનાવે એમાં નવાઈ નથી. ધી ગેંગોલીના એક ફકરા ઉપરથી અને જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તે પત્રે પણ કોંગ્રેસ ઉપરાંત લીગ જેવા કારોબારી મંડલની જરૂર જણાવી છે. સંયુક્ત પ્રાંતોનું લીડર અને પંજાબનું પંજાબી પણ લીગને પોતાની સંમતિ આપવામાં પાછલ પડ્યાં નથી, અને સર વીલોયમ વેડરબર્ને તેના પ્રમુખ થવાની ના પાડી તે વખતે પણ તેનો પક્ષ લેવામાં હકયા નથી. મધ્યપ્રાંતોનું હિતવાદ પણ લીગને જુસ્સાદાર ટેકો આપ્યો બધ છે અને ન્યુ ઈન્ડિયા અને કોમનવેલ તેની વધારેમાં વધારે હિલચાલ ચલાવે એ સ્વાભાવિક છે.

મુંબાઈ એક જ એવું સ્થાન છે—અથવા હતું—કે જ્યાં સ્વરાજ્ય અને હોમ-રૂલ લીગનું હીમાયતી કોઈ પત્ર ન હતું, જો કે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે એક બે કઠંગા પત્રો શિવાય બીજાંએ તેની વિરુદ્ધ પણ લખ્યું નથી. બે અકવાડીયાંથી યંગ ઈન્ડિયા નામનું એક નવું ઈંગ્લેશ અઠવાસિક પત્ર મુંબઈમાં પ્રકટ થાય છે જે સ્પષ્ટ રીતે હોમરૂલ લીગનું હીમાયતી છે. મદ્રાસની ધારાસભાના સભાસદ ધી જોન. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીનો લીગ વિષે તા. ૨૪ ના એ પત્રમાં ઘણો વિચારપૂર્ણ લેખ હતો જે વાંચવા અમે વાંચકોને ભલોમણુ કરીએ છીએ. મુંબઈમાં ઘણા વખતથી જે ઉત્સાહી અને દેશભિ-માની પક્ષ ઉત્પન્ન થયો છે તેના પ્રતિનિધિ રૂપ એક પત્રની ઘણા લાંબા વખતથી

જરૂર હતી અને આવા પ્રતાપ અને શક્તિથી આ જરૂર પૂરી પાડવા માટે અમે યંગ ઈન્ડીઆના પ્રયોજકોને અભિનંદન આપીએ છીએ.

આમ લગભગ બધાં હિન્દી વર્તમાનપત્રો લીગની તરફ છે એ ત્હેને માટે એક આશાજનક ચિન્હ છે. તા. ૨૫મી ડીસેમ્બરે કોંગ્રેસ અને મોરારજી લીગના પ્રતિનિધિઓની એક સભા મળવાની છે ત્હેમાં લીગની જરૂર, નામ અને બધારણુ-ના સવાલો ચર્ચાશે. કોંગ્રેસના જેવું જ જેવું સાધ્ય છે અને કોંગ્રેસના જેવીજ કાયદે-સર જેની પદ્ધતિ છે તે સંસ્થા વિષે બહુ મતભેદ નહિ રહે એમ અમે ધારીએ છીએ. સંબંધમાં પણ આંગત વિચારોથી દૂર રહી આગેવાનો દેશના હિત તરફ જ દૃષ્ટિ રાખશે એવી અમારી આશા છે.

ગીરમીટીયાની ગુલામગીરી.

અમે બાણીને આનંદ પામીએ છીએ કે કરારનામાથી પરદેશ જતા ગીરમીટીયાની ગુલામગીરી બંધ કરવાને એક ખરડો લૉર્ડ હાર્ડિંગની સરકારે હિન્દી વજીરને મોકલ્યો છે. થોડાજ માસ ઉપર મી. એંગ્રુમ અને મી. પીયર્સન—જેમણે દક્ષિણ આફ્રીકાના સમાધાનમાં ઘણી કીંમતી સહાય કરી હતી—તેઓ શીજી ટાપુમાં ગીરમીટીયાની સ્થિતિની તપાસ કરવાને અને તે વિષે ચળવળ કરી સુધારા કરવાને તે દેશ ગયા છે. તે પછી આ સવાલ વધારેને વધારે ચર્ચાિતો ગયો છે અને ઘણી દિશાઓમાંથી એવો સ્વર આવ્યો છે કે ગીરમીટીયાની સ્થિતિ સુધારવાને નહિ પણ કરારનામાથી ત્હેમને પરદેશ મોકલવાનો કાયદો રદ કરવાને જ ચળવળ થવી જોઈએ. શ્રીયુત મોહનદાસ ગાંધીએ થોડા વખત ઉપર મુંબાઈમાં એમ્પાયર થીએટરમાં આ વિષે જે અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું ત્હેમાં ત્હેમણે પૂરવાર કર્યું હતું કે કરારનામાનો કાયદો રદ કરવાથી જ ગીરમીટીયાનો સંતાપ શમી શકે; કારણ કે સુધારા કરવાને જે કંઈ સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે કોઈ દિવસ પાળી શકાય નહિ, શીજી ટાપુમાં તેમ જ બીજાં સંસ્થાનોમાં દર સાઠ માણસે ચાલીસ સ્ત્રીઓ કરારથી મોકલવાનો કાયદો હાલ છે. આ માણસોને અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને કેમ લાલચથી તેમજ કપટથી પરદેશ મોકલવામાં આવે છે, ત્હેમણે ધારેલા લાલ ત્યાં ન મળતાં તેઓ કેવાં નિરાશ અને દુઃખી થાય છે, થોડી સ્ત્રીઓ અને વધારે પુરૂષ કોઇપણ મનુષ્યના રહેઠાણથી ઘણા માઇલ દુર જોડે જોડે રહેવાથી કેવી ઘોર અનીતિને વશ થઈ પશુવત જીવન ગાળે છે અને ત્હેમની આ સ્થિતિને લીધે બીજા દેશો આગળ હિન્દુનું માન અને મેલો કેટલો ઘટે છે—એ સર્વ શ્રીયુત ગાંધીએ પોતાની સરલ અને લાગણીભરી ભાષામાં વર્ણવ્યું હતું. મેથર્સ મંકનેઇલ અને ચીમનલાલે પોતાના રીપોર્ટમાં જે સૂચનાઓ કરી છે—પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા સરખી કરવા વિષે, તેમજ ગીરમીટીયાને કેટલાક વધારે હક

આપવા વિષે—તેથી હોમની સ્થિતિમાં અલુભર પણ સુધારો થાય નહિ એ હોમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું. હિન્દના અભિમાન અને ગૌરવની ખાતર તેમજ ગીરમીટીયાના સુખની ખાતર કરારનામાના કાયદા ઉપર કાળી લીટી મૂકવી જોઈએ એવો હોમના ભાષણનો સાર હતો.

આથી આપણે જોઈ શકીશું કે સરકારનો ખરડો ઘણો મોટો હોવા છતાં પણ અત્યંત ઈર્ષ્ય છે અને પ્રજાનો ઈર્ષ્યને પારખી લેને સંતોષવાના આગ્રહ માટે લોર્ડ હાર્ડિંગને અભિનંદન આપીએ છીએ. અમને ધારની છે કે સંસ્થાનોના વજીર તરફથી કદાચિત્ત આ સુધારામાં મોટામાં મોટો વાંધો આવશે—સરખતાથી સ્વાર્થત્યાગ કરવા કોણ ખુશી હોય! છતાં હિન્દીઓ જો પોતાની અળવલ ચાલુ રાખશે અને હિન્દી વજીરના કાનમાં પોતાની માગણી વગાડ્યા કરશે તો ગીરમીટીયાની સાંકળો તુટવાનો વખત સત્વર આવશે.

ન્યાય અને અમલદારી ખાતાનો વિભાગ.

ઉપરાંત આપણી એક બીજી માગણી વિષે પણ લગભગ ત્રીસ વર્ષે હિન્દી સરકારે મી ચેમ્બરલેનને પોતાની સૂચનાઓ મોકલી છે—ન્યાય અને અમલદારી ખાતાના વિભાગ વિષે. જે મેજસ્ટ્રેટ અને મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર અને કલેક્ટર પોલીસ ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખે અને વખતોવખત મોટા કેસની તપાસ કરે તેઓ ન્યાયાસન ઉપર બેસી ગુન્હાઓનો ચુકાદો કરે—એ પદ્ધતિ કોઈ પણ સુધારેલા દેશમાં નહીં શકે જ નહિ નવાઈની વાત એટલીજ છે કે સુધરેલા બ્રિટીશ રાજ્યમાં આવી જંગલી પદ્ધતિ આટલા વખત સુધી કાયમ રહી છે.

આ સવાલ લોર્ડ કૉનવિલીસના સમય નેટલો બુનો છે અને ઘણા ફેરફાર થયા પછી આ અન્યાયી પદ્ધતિ હજી ચાલુ રહી છે. આ સંબંધમાં જ્યારે કોંગ્રેસે લગભગ ત્રીશ વર્ષ ઉપર સૂચના કરી ત્યારે લોર્ડ ડાર્લીને લેને વધાવી લઈને જણાવ્યું હતું કે તે એવી સંપૂર્ણ સૂચના છે કે જેને સરકાર ખુશીથી અનુસરશે. ત્રીશ વર્ષ થઈ ગયાં પણ આ ઉંઘી ઇમારતનો એક કાંકરો પણ ખર્યો નથી. જે વર્ષ ઉપર વડી ધારાસભામાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ જ્યારે આ વિભાગ કરવાને ઠરાવ રજુ કર્યો ત્યારે બધા બિન અમલદારી સભાસદોએ લેને સંમતિ આપી હતી, અને બધા અમલદારો લેની વિરુદ્ધ હોવાથી એ ઠરાવ પસાર થઈ શક્યો ન હતો. તે વખતે પહેલાંના કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાયું કે આખી પ્રજા એકે અવાજે આ સુધારો માગે છે અને તેથી તે પહેલી તકે અમલમાં મુકવાની સરકારની ફરજ છે. એ ચર્ચાનું ખરું સ્વસ્થ સમજી પોતાની હંમેશની રાજ્યદક્ષતાથી આ ખરડો હિન્દી વજીરને

લૉર્ડ હાર્ડીને મોકલ્યો તેથી અમે આનંદ પામીએ છીએ અને એટલું જ ધરતીએ છીએ કે મી. ચેમ્બરલેન તેટલોજ ઉદાર વીચાર ઠેરી હિન્દી રાજતંત્રનું આ અનિષ્ટ તત્ત્વ દુર કરશે.

સીવીલ સર્વીસ બીલ.

આમ ગયા માસના બનાવોએ સંતોષ આપ્યો છે તે કેવળ અમિશ્ર રહ્યો નથી. સીવીલ સર્વીસ બીલની નોંધ અમે ગયા માસમાં લીધી તે પછી અમીરોનાં સલામાંથી તે ટુર્ભાગી બીલ આમની સલામાં મૂકાયું છે અને બીજાં વાર મતભેદ શિવાય પસાર પણ થયું છે. લગભગ બધાં હિન્દી પત્રો અને રાજમંડલો તે કાયદાની રહામે મજબૂત પોષાર કરે તે સર્વાનુમતે આમની સલામાં પસાર થાય—હિન્દની જૂમ છ માઇલ સુધી પહોંચે અને છતાં “જૉન બુલ” ની સલા ત્હેની ઉપેક્ષા કરે એ દૃશ્ય અસહ્ય છે. લેઓ આમની સલાની પાસે હિન્દ માટે મોટાટી આશાઓ રાખે છે ત્હેમને આમાંથી ઘણું સમજવાનું મળશે.

બીલના સમર્થનમાં મી. ચેમ્બરલેને જે કુતર્કી લાપણુ કર્યું તે કોને માટે કેરવામાં આવ્યું હતું તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ઇંગ્લેન્ડને ત્હેની જરૂર ન હતી કારણ કે બીલ ત્હેમના લાભમાં છે—જે ઇંગ્લેન્ડ છાકરાઓ પરીક્ષામાં પસાર થવા અસમર્થ થયું હોય તેઓ હિન્દના મોટા જીલ્લા ઉપર જીંદગીભર અમલ લોગવી શકશે. અને જો તે હિન્દીઓના સંતોષને માટે હોય તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે તદ્દન નિર્વર્થક હતું. ત્હેમણે જણાવ્યું કે બીલ હમણાં નહિ પણ લગાઇ પછી—ગઈકે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે અમલમાં મૂકાશે. અમે પુછીશું કે જો જરૂર ન હતી તો હમણાં પસાર કરવાની જરૂર શી હતી?—હાલ પાર્લામેન્ટને બીજું કંઈ કામ નથી એમ તો કહી શકાય જ નહિ. બાકી, હિન્દીઓને જ્યાં સુધી તે બીલ કાયદાપોથીમાં રહેશે ત્યાં સુધી સ્વાભાવિક રીતે ધારતીનું કારણ રહેશે. કર્નલ ચેટે ચર્ચામાં કાળો આપતી જણાવ્યું કે લેઓ રણક્ષેત્રમાં સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે લડ્યા હોય—ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દીઓ—ત્હેમને જ સીવીલ સર્વીસની નોકરીઓ આપવી જોઈએ. ખરેખર! કારણ કે સીવીલ સર્વીસ સારી સેવાનો ઇન્કાર જ છે—તે કંઈ ફરજ કે જવાબદારીનું કામ નથી. લશ્કરના અમલદારો તો શું પણ મેજરો, અને હવાલદારોને પણ સીવીલ સર્વીસનો કીતાબ આપવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવે તો અમે આશ્ચર્ય પામીશું નહિ. અમે એટલું જ ધરતીએ છીએ કે મી. ચેમ્બરલેન હવે હિન્દીઓના મતનું સમાધાન કરવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન ન કરતાં પોતાનું અન્યાર્થી બીલ ધોર નિશ્ચયથી કાયદાપોથીમાં મૂકે.

સર હેન્રી કોટન.

ગયા માસમાં સર રીરોઝશાહના અવસાનથી જે ફટકો લાગ્યો તે જ ઘણો અસહ્ય

મિત્ર અને ફ્રેન્ડ્સના વર્ગમાં આવે છે. સન ૧૯૦૬-૭માં ન્યાયે હિન્દ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહના આવેશમાં ખળભળી ઉઠ્યું તેઓ ઈંગ્લેન્ડનું બધું કામ છોડી તેઓ હિન્દ આવ્યા હતા અને તે અહીંને વખતે હિન્દ તરફ પોતાની મિત્રતા દર્શાવવાને માટે તેમના ઉપર પુષ્કળ પ્રહાર થયા હતા. પણ જેમનામાં મચ્છુરના પોશાકમાં પાર્લામેન્ટમાં જવાની હિમ્મત હતી તેમને એવા તુચ્છ પ્રહારોની શી દરકાર? હિન્દ આવ્યા અને હિન્દનું બહુ હૃદય તેમણે પુર્વ બંગાલાના ડાંગેરનાં ખેતરોમાં અને કલકત્તાના કાળી ઘાટમાં જોયું, અને તેના પરીણામ રૂપે તેમણે જે પુસ્તક લખ્યું છે તે હિન્દીઓના હૃદયમાં હમેશાં ઉંડી છાપ પાડશે. એ પરમ મિત્રને હિન્દ વર્ષો સુધી સંભારશે અને તેમના ચારિત્ર્ય તથા ઉદ્દગારોને અંતઃકરણથી

નવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫ મું.
નવું પુસ્તક ૧ લું.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬.

અંક ૮ મો.

હિંદુ સમાજનું ભવિષ્યમાં કેવું બંધારણ થશે
અને કેવું થવું જોઈએ ?

અત્યાર સુધી હિંદુ સમાજ વર્ણ-રૂપી-સાંકળોથી બંધાયેલું રહ્યું છે. એ સાંકળોનાં બંધનના નિયમો તપાસીએ તો મુખ્ય નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—

(અ) (૧) દેશ અને ભાષાને અનુસરી લોક વિભાગ.

(૨) ગ્રામણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ પ્રાચીન વિભાગ.

(૩) કાળને અનુસરી થયેલા તે પ્રત્યેક વિભાગોમાં જ્ઞાતિ વિભાગો.

(૪) વિવિધ કારણોથી ઉપસ્થિત થયેલા જ્ઞાતિઓના પેટા વિભાગો.

(આ) (૧) એ મર્ચે વિભાગોના પરિણામ રૂપે લોજન અને વિવાહ ઉભય સંબંધી અથવા માત્ર વિવાહ સંબંધી, નિષેધો.

(૨) સ્પર્શસ્પર્શ વિચાર.

આપણી પ્રચલિત વિચારશ્રેણીઓનું વાતપર્ય એવું આજુ છે કે એ વિભાગો અને નિષેધોની સાંકળો જોઈએ તે કરતાં વધુ ગુન્નવાઈ ગઈ છે, અને આપણા દેશોન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્ન રૂપ થાય છે. ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી થતી આપણી હાલની પ્રવૃત્તિઓ, અને જાણે કે અજાણે થતાં નિત્ય કર્મો પણ એ વિભાગો અને નિષેધોની સાંકળોને

પ્રતિદિવસ કાપતાં જાય છે. જીનો તેમજ નવો જન્મે વર્ગ એ વાક્યની સત્યતા સ્વીકારશે.

જીનો વર્ગનું હૃદય એ સત્ય જોઈ કંપી ઉઠે છે, અને નિરાશાની દૃષ્ટિએ હિંદનાં ભાવિને અધોગતિને પામતું કહ્યે છે. નવીન વર્ગનો તાત્કાલિક આનંદ ઉપરોક્ત વિભાગો અને નિષેધોને ત્રુટતાં જોવામાં સમાય છે. ન-જીનો ન-નવો એવો એક વર્ગ પ્રશ્ન પૂછે છે કે “ઉપરનું સત્ય સ્વીકારતાં હિંદનું સામાજિક બંધારણ લવિષ્યમાં કેવું થશે, અને કેવું થવું જોઈએ? હિંદની સામાજિક પ્રગતિનો પ્રવાહ કઈ તરફ જોવાય છે? વળી એ વર્ગ નવીન વર્ગને પૂછે છે કે, તુમે અમારી જીની સંસ્થાઓને નુકસાનકારક ગણી તોડી પાડવા ઇચ્છો છો તે તો ઠીક; પણ તેની જગ્યાએ જે સમાજ થશે, તેનું કેવી જાતનું બંધારણ થવાની આશા આપો છો? તુમારી હાલની પ્રવૃત્તિઓના તુમારા ઉદ્દેશમાં માત્ર સંસ્થાની સવસ્થિતિનો નાશ કરવો તેથી વિશેષ કાંઈ લાગતો નથી; તુમારી પ્રવૃત્તિઓ કેન્દ્રિય વિધ્વંસક (destructive) છે; હાલની સ્થિતિનો નાશ થયે સમાજ માટે તુમારો સંયોજક (Constructive) સિદ્ધાંત શું છે તે અમને બતાવો. જે એ જાણત ઉપર તુમે હજી સુધી કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવ્યા ન હો, તો તેનાં મૂળતત્ત્વો પહેલાં સ્થાપી અને તેને તુમારું લક્ષ્ય કરી, તુમારી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રવાહ તે તરફ વિચારથી (consciously) વધારો. જ્યાં સુધી તુમે એમ કરતા નથી, ત્યાં સુધી અમારાથી તુમારી પ્રવૃત્તિઓમાં, અમારી ઇચ્છા છતાં, લાગ લઈ શકાતો નથી. અને અમારું વલણ હાલની સંસ્થાનેજ ઠીંગડાં દઈ સુધારવા તરફ જાય છે. દાખલા તરીકે, તુમે અમારી જ્ઞાતિવિષયાત્મક પ્રવૃત્તિઓને વખોડો છો; અમારાં જ્ઞાતિ વિદ્યોત્તેજક ફોડો, જ્ઞાતિ-સંમેલનો, અને જ્ઞાતિ કોન્ફરન્સોનો નાશ કરવા માગો છો, કારણ કે એ પ્રવૃત્તિઓને લીધે જ્ઞાતિનું આયુષ્ય વધવાનો સંભવ રહે છે; પણ ઉપરની અડચણને લીધે જ્યાં સુધી અમે તુમારી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ શકતા નથી, ત્યાં સુધી ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી, જે વર્ગમાંથી અમને અમારી વહુઓ અને જમાઈઓ શોધવાનાં છે, તે વર્ગને સુધારવાની પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી, જે વર્ગ જોડે અમારે ઝાઝો સંબંધ અથવા ચીર સંબંધ બાંધવાનો નથી, તે વર્ગને સુધારવા જેવું હતાપણુ અમારે મળે ઉતરતું નથી. વળી હિંદુસ્થાનની સર્વ પ્રજામાં બંધુત્વની લાગણીનાં જે તત્ત્વનું તુમે પ્રતિપાદન કરો છો, તે તત્ત્વમાં અમારાં જ્ઞાતિબંધુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે: એ અમારાં જ્ઞાતિજનો હોવાથી તેમનામાંથી હિંદુસ્થાનનાં પ્રજાતત્ત્વનો ઘટાડો થતો નથી.”

આ લેખનો ઉદ્દેશ ઉપર સૂચિત પ્રશ્નોની દિશામાં કાંઈક વિચારો ચલાવવાનો છે.

આપણી જ્ઞાત્યુચ્છેદક પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ ઉદાત્ત તત્ત્વો સમાયલાં છે એ નિઃસંશય છે. “હું” ગુજરાતી ‘ધુ’,-તે દર્શાવે છે, એવા પ્રાંતભિમાન, “હું” શ્રાદ્ધાલુ

લિમાન, “ હું વિશેષ છું—, તે પાંચો છે,” એવા તડા-લિમાન, “ હું વઢીલ છું—, તે ઠોકર છે,” એવા વૃત્યલિમાન, અને એવા વિવિધ જાતિનાં અહંકારને ઠેકણે “ આ મહારો દેશ; અને આ મહારો દેશબંધુ છે,” એવા શુદ્ધ સ્વદેશલિમાન અને સ્વદેશીયાલિમાન રૂપી અહંકારનીજ સ્થાપના થાય, એ ઉપર્યુકત પ્રવૃત્તિનું એકઠુંદુષ્કર છે.

પરંતુ કોઈ પણ દેશની લાવી અને સતત ઉન્નતિ માટે, અને કોઈ પણ જનસમૂહને અમુક નિયત-પૃથા પ્રમાણે ચલાવવા માટે, તથા દેશની સર્વે જરૂરી-યાતો પૂરી પાડવા માટે માત્ર એટલુંજ ફળ ગણ નથી, એટલુંજ નહીં પણ એ ફળ લાવવા માટે અને એ ફળ હંમેશ મળતું રહે, તેટલા માટે સમાજ-વૃદ્ધની વૃદ્ધિ અમુક પદ્ધતિસર અને અમુક નિયમો પ્રમાણે ચલાવવાની જરૂર છે.

સદહુ સાધ્યાર્થ માટે મહારા વિચાર પ્રમાણે પ્રત્યેક સમાજનાં બંધારણમાં નીચેનાં મૂળ તત્ત્વો સમાયલાં હોવાં જોઈએ:—

(૧) દરેક-દેશમાં દરેક ધંધાના અને દરેક જાતની શારીરિક તેમજ માનસિકે નિપૂણતા પ્રાપ્ત કરેલા માણસોની જરૂર છે; કોઈ પણ દેશનો ઉદ્ધાર એકલા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોથી, કિંવા એકલા શિક્ષણથી, કિંવા એકલા વ્યાપારીઓથી, કિંવા એકલા-લડવૈયાઓથી, કિંવા એકલા (અપ્રતિમ શારીરિક શક્તિ ધરાવનારા) મલ્લોથી, કિંવા એકલા (અપ્રતિમ માનસિક શક્તિ ધરાવનારા) ફિલોસોફરોથી, તેમજ એકલા રૂઢોથી, કે એકલા ક્ષમા-શાંતિ-શીલ સાધુજનોથી થઈ શકે નહીં. એમાંનાં દરેક જાતનાં મનુષ્યો સમાજની પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે.

(૨) શારીરિક તેમજ માનસિક અવસ્થા વંશતા (heredity) ને અવલંબીને ધણે-વિચારવા યોગ્ય અંશે રહેલી છે; જેમ સશક્ત માતાપિતાની પ્રજા સશક્ત હોવાનો વધુ સંભવ છે, તેમજ પેઢી દર પેઢીથી સુતારનો ધંધો કરનાર માતાપિતાની પ્રજા કડીયા કરતાં સુતારના ધંધામાંજ પ્રાવિષ્ટ મેળવવા જન્મથીજ ખાસ સંસ્કૃત થયેલી હોવાનો વધુ સંભવ છે.

(૩) જે આપણે આપણી સમાજ દેશની ઉન્નતિ કરી શકે એવા ધોરણ ઉપર ગાંધવા માંગતા હોઈએ, તો જરૂરનું છે કે આપણો દેશ હમેશાં વિવિધ સ્વભાવ અને વિવિધ ધંધાઓમાં, તથા વિવિધ શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિઓમાં પ્રવીણ એવી પ્રજાનાં પરંપરા નિભાવની અને ઉપજાવતી રહે.

આપણી જુની જાતિ વિભાગોનાં તત્ત્વો તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે ઉપલાં તત્ત્વો એમાં સમાયેલાં હોવાં જોઈએ; પરંતુ આધુનિક કાળમાં એ તત્ત્વોને છોડી દેવાથી-વેશ્ય પુત્ર વલિક કળામાં પ્રવીણતા મેળવવાનું છોડી દઈ અથવા તેમ કરવું અગત્ય થઈ, માત્ર જન્મથીજ પોતાને વલિક કહેડાવવાને લીધે, ક્ષત્રિય પુત્રની ક્ષાત્ર્ય-માંથી શત્રુ છટી, હુણ આવવા છતાં, માત્ર જન્મથીજ પોતાને ક્ષત્રિય માનવાને

લીધે. તથા ધણીકં કૃત્રિમ કારણોને લઈને હાલની (જન્મસંકરતા નહિ, પણ) વૃણસંકરતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

આપણી હાલની વિચારશ્રેણી જન્મસંકરતાના અભાવને માત્ર અનિષ્ટ જ નહિ, પરંતુ નુકશાનકારક ગણે છે; અને એ દુર્દશા ટાળવા સારું “જન્મના સમાના જનાઃ” અને “વૃત્તૌ સ્વાતંત્ર્યં નૈરસ્ય” એ આપણી હાલની પ્રવૃત્તિઓના બે અધાક્ષરી મંત્ર સંકલ્પ્યા છે.

“એ મંત્રો છોડી દેવા આપણી નવી પ્રજા કબુલ કરે એમ નથી, તેથી જ ઉપરનો ઉદ્દેશ સમાજ માટે ઇષ્ટ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો મંત્રોને બાધ ન આવતા, એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા સમાજના નિયમો ઘડાંવા ભેદાયે. વિસ્તારથી કહીએ તો, “હિંદુસ્તાનનો કોઈપણ મનુષ્ય દુનિયાનાં કોઈ પણ બીજા મનુષ્ય સાથે ભોજન તથા લગ્નથી ભેડાઈ શકે એવી સ્વતંત્રતા અમે છોડીશું નહીં; હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ મનુષ્યને દુનિયાનો કોઈ પણ ધર્મો કરવામાં પ્રતિબંધ કરવામાં આવે તો તે અમે કબુલ કરીશું નહીં; પણ પ્રવીણ શાસ્ત્રીઓની, પ્રવીણ શિલ્પીઓની, પ્રવીણ વીરોની, પ્રવીણ વ્યાપારીઓની પરંપરા અમારા દેશમાં ચાલતી રહે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ; અને તે કોરણસર ઉપરની સ્વતંત્રતાને બાધ ન આવે એવા નિયમો ઘડશે, તો તે અમે કબુલ કરીશું.”

અત્રે બે શંકાઓ નિકળવાનો સંભવ છે.

(૧) એમાં નિયમોની શું જરૂર છે ? જો કોઈ શાસ્ત્રીને પોતાનો પુત્ર શાસ્ત્રી થવાની ઇચ્છા અથવા આલ્ભાન હશે, તો તે કોઈ શાસ્ત્રના સંસ્કાર પામેલી સુવર્તિ જોડેજ લગ્ન સંબંધ કરશે, અને પોતાની સંતતિ ઉપર બાળપણથીજ તેવા સંસ્કાર પાડશે; જો કોઈ વીરને વીરત્વાભિમાન હશે, અને વીર પુત્રનીજ ઇચ્છા હશે, તો કોઈ વીરકન્યાનુંજ પાણિગ્રહણ કરશે; એમાં નિયમો કરવાથી પુનઃ ક્ષણ જોડું થઈ પોતાનાજ ભારથી ઝાડને તોડી પાડે, એવી સ્થિતિ થશે. વળી,

(૨) કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજા જુઓ; કોઈ પણ ઠેકાણે એવા નિયમો હોવાનું સંભળાતું નથી; એ નિયમોના અભાવને લીધે એ દેશોની અનવસ્થિતિ થયાનું બચ્ચાનું નથી; ભૂમારાજ દેશનો પુરાણ ઇતિહાસ તપાસો. હિંદુસ્તાનની બહોળલાક્ષીના દિવસમાં એવા નિયમો હોય એમ લાગતું નથી; પુણ્યસ્થાનક પાંડુ પુત્રોની ઉત્પત્તિ જુઓ; તેમના પિતા પાંડુ રાજાની ઉત્પત્તિ જુઓ; સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞ વ્યાસ મુનિની અને શુક મુનિની ઉત્પત્તિ તપાસો; જન્મે કરીને એમને કયી સંકર જાતિમાં સુકવા તેનું ગણિત તપાસવું કઠણ છે; અમુક પરિણામ લાવવાના ઉદ્દેશથી તેમનાં માતાપિતા લગ્ન સંબંધથી ભેડાયાં હોય એવું દેખાતું નથી; છતાં સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણોના પાત્ર થવા તે લોક શક્તિમાન થયા હતા.

હિંદુ સમાજનું ભવિષ્યમાં કેવું બંધારણ થશે અને કેવું થવું જોઈએ? ૩૫૩.

અત્રે પહેલી શંકાનો જવાબ બીજી શંકામાં આપેલાં દર્શનમાં આવી જાય છે. જ્યાં સુધી રૂપ અને મોડ મનુષ્યની મનોવૃત્તિને આકર્ષવા શક્તિ ધરાવે છે જ્યાં સુધી મનોવેગ (Impulse) બુદ્ધિ ઉપર સત્તા ચલાવવા શક્તિ ધરાવે છે, ત્યાં સુધી સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિની સ્વેચ્છાથી અને સ્વજ્ઞાનથી એવી પરંપરા ચાલવાને ઉપયુક્ત નિયમો જાળવાઈ રહે, એ સર્વથા સમાજ જાણેથી આશા રાખી શકાય તેથી વધુ માંગણી છે. અને તેટલાંજ માટે સમૂહને દોરવવા સારૂ પ્રતિષ્ઠિત નિયમોની આવશ્યકતા છે.

બીજી શંકા સંજોગે સમાજ માનવું એવું છે કે અમેરિકા સિવાયની બીજીની પાશ્વિમાત્મ પ્રજાઓમાં ઉપર જણાવેલાં પહેલાં નત્વમાં દર્શાવેલી વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર જ નથી; એક તો યુરોપીય પ્રજાઓ એટલી નડાની છે કે હિંદુસ્તાનની પ્રજાઓ અને એ દેશોની પ્રજાઓનો સુકાળલો કરવા યોગ્ય નથી. બીજું, એ પ્રજાઓનું શારીરિક તથા માનસિક બળ અને આનુર્ય વિચિત્ર નથી, પરંતુ સંકુચિત છે; —સર્વ દેશીય નથી, પણ એકદેશીય છે—ને પ્રજાઓનું નિરોધણ કદી એમ કહી શકાય કે ઇંગ્લાંડની કુશળતા અમુક દિશામાં વિશેષ છે, અને અમુક દિશામાં સુદૃઢ નથી. કેટલીક બુદ્ધિ અમુક બાજોમાં જ બીટી છે, અમુકમાં બીટી નથી, વગેરે. એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનની જોડે સુકાળલો કરવા અમેરિકાની વિશેષ યોગ્યતા છે, કારણ કે એ દેશની પ્રજા સંખ્યા તથા વિસ્તાર હિંદુસ્તાનનાં જેટલાંજ છે. અમેરિકા બાબત જે આપણે જાણીએ છીએ, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર જ્યારે વર્ણસંકરતા પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે અમેરિકામાં જન્મસંકરતા તેમજ વર્ણસંકરતા બંને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અમેરિકામાં વિવિધતા છે, એ વાત ખરી; પણ એ વિવિધતાની પરંપરા જાળવાઈ રહે, એ બાબત અમેરિકામાં શું વ્યવસ્થા છે તે આપણને ખગર નથી; એ વિવિધતામાં માત્ર વિચિત્ર સ્વભાવનાં મનુષ્યોનાં શંભુમેળા છે, કે એમાં કાંઈ નિયમિતતા (regularity)નાં તત્વો છે, તે આપણે સધાર્થ જાણતાં નથી; જો એ શંભુમેળાજ હોય, તો અમેરિકા હાલ કર્મભૂમિમાં છે, એનાં કાળ ભોગવવાની દશા દૂર છે, અને તેથી અમેરિકન પ્રજાને એક આદર્શ પ્રજા હાલ તુર્ત ગણી શકાય નહીં, એમ કહેવું પડશે.

જો મદારા ઉપલા વિચારો ઠીક હોય, તો આપણે જન્મસંકરતાની દરકાર ન કરતાં, વર્ણસંકરતાની આપત્તિ ટાળવા કયા માર્ગો લેવા એ પ્રશ્ન ઉપરચિન્તિત થાય છે.

જનસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતાં, આપણને એમ લાગશે કે આપણી વૃત્તિ સાર્વારણ રીતે અજ્ઞાત લોકો સાથે ગાઢ પરિચય બાંધવા કરતાં, જાત મનુષ્યો સાથે પરિચય બાંધવા તરફ વધારે વળે છે. અને તેમાં વિશેષે કદી “દેશી વ્યવહાર, અને જેટી વ્યવહાર” એ જે બાબતોમાં એ સ્વભાવ ઘણી તીનતાથી પ્રવર્તે છે. “આપણા બ્રાહ્મણ-વાણિયાના ધર્મો,” એમ કહેનારી ડોશીઓમાં, તેમજ “આલ-ધન્ડિયા હિંદુ રિતર” નાં નેતાઓમાં એ સ્વભાવ એક સરખી રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ બંનેના સ્વભાવ

એક છે, દષ્ટિબિંદુ માત્ર બુદ્ધિ છે. ન્હાવું, ધોવું, પાક-પૂલ કરવી, આલડછેટ સમજવો, એની તપાસ આપણી ડોશીએને કેઈ સાથે સંસર્ગ બાધતાં જેમ અવશ્યની લાગે છે, તેમ સ્વચ્છ કપડાં, સ્વચ્છ દેખાવ, સુધરેલી રીતલાત એ ગુણો (qualifications) ઔલ-ધન્ડયા હિંદુ ડિનરનાં નેતાઓએ એમાં ભાગ લેવા ઇચ્છનારાઓમાં અવશ્ય ગણ્યા છે.

તેજ સ્વભાવ “ઁટી વ્યવહાર” વધારવાની પ્રવૃત્તિઓમાં આડે આવે છે. આપણી કેટલીક વણિક કોમોએ “રેટી વ્યવહાર, ત્યાં ઁટી વ્યવહાર” કરવો, એવો ઠરાવ કર્યા છતાં, એવા સંબંધો વિશેષ થતા નથી, તેનું કારણ ઉપલો સ્વભાવજ છે. આપણી જ્ઞાતિના લોકો સાથે જેટલો આપણો પરિચય વધારે ગાઢ છે, એમની રહેણી કરણીની, જેટલી આપણને વધારે ખબર છે, તેટલી બીજી જ્ઞાતિનાં મનુષ્યોની આપણને ખબર નથી.

જ્યાં આપણને પરકીય મનુષ્ય સાથે સંબંધ ગાઢ થયો છે, અને તેની રહેણી, કરણી, સારી રીતે જાણીએ છીએ, ત્યાં ઁટી વ્યવહાર જોડવામાં એક બીજો સ્વભાવ વચ્ચે આવે છે. જે સરખાં મનુષ્યોમાં આપણે આપણાં મનુષ્યને જ વધારે પસંદ કરીશું. એ નિયમને અનુસરી, આપણે એવો પરકીય મનુષ્ય જોતાં. આપણી જ્ઞાતિનાં મનુષ્યો કરતાં એમાં કાંઈ વિશેષ છે? એવી વૃત્તિ કરીએ છીએ. એ સ્વભાવ જનસ્વભાવ અને જ્ઞાતિજન્ય સંસ્કાર એ બેનું મિશ્રણ છે, અને આપણામાં ઉઠા પેઠેલો છે.

વળી ઉપરોક્ત સ્વભાવને લઈને, જેમ જન્મ જ્ઞાતિની એકતાને લીધે, તેમજ ધર્મ અથવા વૃત્તિમાં એકતા થવાથી, અન્ય ધર્માવલંબી, અથવા અન્યવૃત્ત્યવલંબી કરતાં સ્વધર્માવલંબી અને સ્વવૃત્ત્યવલંબી જન સાથે, મનુષ્ય વધુ સહેલાઈથી મળે છે. આ બંને મળેલાં છે કે મનુષ્યમાં હમેશ રહેવાનો. લવિષ્યમાં હાલની ન્યાતોનો નાશ થતાં વૃત્તિસંબંધી, અથવા ધાર્મિક. રાજકીય અથવા સામાજિક મત સંબંધી એકતાએ કરીને બુદ્ધિ બુદ્ધિ ન્યાતો થયેજ. હાલની ન્યાતોમાં અને એ ન્યાતોમાં ફરક એ થશે કે હાલની ન્યાતો જન્મે કરીને ન્યાતમાં નહીં, એવા મનુષ્યને ન્યાતમાં નથી લઈ શકતી, તે એ ન્યાતો કરી શકશે. એ ન્યાત રૂપી નદીઓ બહારનું પાણી લઈ અથવા ગંદું પાણી કાઢી નાંખી, મોટી ન્હાની થઈ શકશે.

આપણે જો આપણી સુધારક પ્રવૃત્તિઓને ઉગાન ટપ્પુ માર્ગે નહીં, પણ પદ્ધતિ-સર દોરવાના ઇચ્છતા હોઈએ, તો એવા જનસ્વભાવને પીછાણી, તેને અનુસરીનેજ કરવી જોઈએ.

તે માટે જો આપણે ઉપર સૂચિત પરંપરા આપણી સમાજમાં દાખલ કરવી હોય. તો આપણા કાર્યોમાં એક કાર્ય એવું આવેછે કે ઉપર દર્શિત ધાર્મિક, રાજકીય, સામા-

હિંદુ સમાજનું ભવિષ્યમાં કેણું ખંધારણ થશે અને કેવું થયું જોઈએ ? ૩૫૫

જીક, અને વૃત્તિસંબંધી એકમતતાને અનુસરી ન્યાતો સ્થાપવી; એવી સ્થાપનાઓને ઉત્તેજન આપવું. કપોળોએ કપોળ માટે-હોસ્પિટલ કાઢવા કરતાં; પોરવાંડોએ પોરવાંડો માટે વાડી બાંધવા કરતાં, સ્માર્તોએ સ્માર્ત માટે, વૈષ્ણવોએ વૈષ્ણવ માટે, સ્વામી-નારાયણીઓએ સ્વામી-નારાયણીઓ માટે, સંસ્થાઓ બાંધવી. તેમજ જન્મે નહીં પણ ધર્મે કડીયાઓનાં મંડળો, સુતારોનાં મંડળો, મીલ મજૂરોનાં મંડળો, વગેરે વિવિધ વૃત્તિવાળાં મનુષ્યોનાં મંડળોની સ્થાપના કરવી, એ વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આવાં મંડળોની સ્થાપના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ લાભકારક છે એમાં શક્ય નથી; પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ આમાં ફાયદો છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય આમાંની જે અથવા વધારે ન્યાતોમાં સમાશે; સુતાર તરીકે સુતારોમાં, વૈષ્ણવ તરીકે વૈષ્ણવોમાં, અને મોડરેટ તરીકે મોડરેટ મંડળમાં, વગેરે અનેક સંસ્થાઓનો એ ન્યાતિલો થશે. એ ન્યાતો overlapping હોવાને લીધે, અને સ્વભાવથીજ બાહરનું પાણી ખેંચવા સમર્થ હોવાને લીધે, જન્મની સાથે આ ન્યાતોને કાંઈ સંબંધ રહેશે નહીં.

પરંતુ એવાં મંડળોની સ્થાપના કરતાં, એ મંડળોમાં એવી ભતતો પરસ્પર વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરવો, કે જેથી ઉપર જણાવેલી પરંપરા એની મેળેજ જળવાતી રહે, તે વધારે કઠણ છે; અને તેમ કરવાને માટે એ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં થોડો ફેરફાર કરવો ઘટે છે.

આપણી જન્મજાતિને લઇને થયેલાં મંડળો શિવાય અન્ય કારણોથી થયેલાં મંડળોની ઘટના તપાસીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે એ મંડળોના ઉદ્દેશો ઘણા સંકુચિત અને એકદેશીય છે. સ્માર્ત મંડળનો ઉદ્દેશ માત્ર સ્માર્ત ધર્મની માત્ર ધર્મદૃષ્ટિથીજ—ઉદ્ભવ કરવામાં, આર્ય સમાજનો ઉદ્દેશ—માત્ર આર્યસમાજના સિદ્ધાંતોજ પ્રવર્તાવવામાં, મીલ મજૂર મંડળનો ઉદ્દેશ માત્ર મીલ મજૂરોનાં આર્થિક હક્કો સંપાદન કરવામાં, અને વેપારી મંડળનો ઉદ્દેશ માત્ર વેપારને આર્થિક દ્રષ્ટિથી બીલવવામાં આવી રહે છે. એ મંડળોના મેંબરોનું જીવન માથે એ મંડળની બાહર છેજ નહીં, એ મેંબરો જાણે સમાજની એક એક સ્વતંત્ર છૂટી વ્યક્તિઓ હોય, એમને સંસારમાં કોઈ બીજા મનુષ્યો સાથે સંબંધજ ન હોય, બીજાઓ એને આધીન, અથવા એ બીજાઓને આધીન જ ન હોય એમ વર્તે છે.

આપણું કોઈ પણ મંડળ દ્યો, ધારો કે કાપડીઆ મંડળ.

સાધારણ રીતે આપણને એમ માલુમ પડશે કે એ મંડળના સભાસદોનો સમાગમ મંડળના હોલ બાહર મુદ્દલ હોતો નથી. ત્યાં બેસીને તેઓ કાપડનો વેપાર કેવી રીતે બીલે, તે કારણસર કાપડના વેપારીઓમાં કેવી ભતતો સંપ કે એકથ (Combinations) થવાં જોઈએ એ વિચારો ચલાવશે પણ એ સંપ અથવા એકથનો વિસ્તાર (Scope) વેપાર સંબંધ કરતાં વધારે વિશાળ જણાશે નહીં. એ મંડળના સભાસદોનાં જીવન એક સરખાં થાય, એમનાં બાળકોને એક

સરખું શિક્ષણ આપવા પ્રયત્ન થાય, એમનાં બાળકો લવિષ્યમાં કાપડના વ્યાપારીઓ નીપજે એ બાળત એ મંડળ તરફથી કાંઈ પગલાં લેવાય, એ બાળકો એક બીજાનાં સંસર્ગમાં આવે, એમની સ્ત્રીઓને એ વેપારને અનુકુળ કેળવણી પ્રાપ્ત થાય, એ એ બાળત કદિ વિચારે થતા દેખાતા નથી. ઉલટું, એમ જણાઈ આવશે કે એ મંડળના સલાસદોની સ્ત્રીઓ તથા બાળકો એક બીજાને ઓળખતાં પણ નથી હોતાં. કોઈ સલાસદ ઘણા આગળ પડતો ભાગ લેનારો હોય તો તેને ત્યાં બીજા સલાસદોના અથવા તેનો બીજા સલાસદોને ત્યાં આવવા જવાનો સંબંધ કદાચિત દેખાશે. અને તેથી કદાચિત એનાં ઘરનાં અન્ય મનુષ્યોની એઓ જોડે ઓળખાણ થશે, પણ એ ઓળખાણનું ફળ એ આવે ત્યારે માત્ર ચાહ કે દુરાળ બનાવી હાજર કરવામાં આવી રહે છે.

મહારા વિચાર પ્રમાણે ધાર્મિક, રાજકીય કે આર્થિક કે કોઈ પણ અન્ય કારણને લીધે બંધાયેલાં મંડળોમાં, તે મંડળના મુખ્ય ઉદ્દેશને પાર પાડવા ઉપરાંત નીચેના ઉદ્દેશો જરૂર હોવા જોઈએ:—

(૧) એ મંડળોના સલાસદોમાં, તેમની સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાં સામાજિક સંબંધ વધારવાનો;

(૨) એ મંડળનું હિત લવિષ્યમાં જળવાતું રહે, અને તેનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે. માટે એ મંડળના સલાસદોનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાં યોગ્ય શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાનો;

(૩) એ મંડળના સલાસદોમાં લગ્ન વ્યવહારને ઉત્તેજન આપવાનો; અને તે અર્થે જેમ ન્યાતોમાં લગ્ન મરણને સમયે ન્યાતિલાઓને રૂઢિથી મદદ મળતી રહે છે, તેવી યોગ્ય સહાયકારી રૂઢિઓ બાંધવાનો.

જ્યાં સુધી આવાં અથવા કોઈ બીજાં સંયોજક તત્વો આપણા મંડળોમાં દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી સુધારાઓ માત્ર શબ્દોમાં અથવા અપવાદ રૂપ ઉદાહરણોમાં જ રહેવાના; અને સંસાર સુધારકો ઉલટી એક બુદ્ધિ ન્યાત સ્થાપનારાઓ જ કહેવાવાના.

આ લેખ સંપૂર્ણ કર્યા પહેલાં એક વસ્તુનું સ્મરણ કરાવવું યોગ્ય લાગે છે. ઘણી વાર આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે જાતિભેદ “કૃત્રિમસાંકળ” (artificial barrier) છે, અને સર્વે કૃત્રિમ અડચણોને દૂર કરવી એજ આપણું કર્તવ્ય છે. વાસ્તવિક આ શબ્દચ્છળ છે. જાતિભેદને કૃત્રિમ સાંકળ કહેવી એ ઇતિહાસનો અનાદર છે. જાતિઓનાં હાલના ભેદ હવે અસ્થળે છે, જાતિભેદ એ એક anachronism છે એમ કહેવું વધુ ઠીક છે. આ શબ્દચ્છળ આપણને ઘણી વારે માર્ગ ભૂલાવે છે એ વાદ સંબંધ જોઈએ.

સ્વરાજ્યનાં સ્વરૂપ.

(૧)

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

ગયા વર્ષમાં સ્વરાજ્યની જે હીલચાલ ઉત્પન્ન થઈ છે તેને ત્રીશમી કોંગ્રેસે સંપૂર્ણ અનુમતિ આપી છે. સ્વરાજ્યના હેતુ અને યોજનાઓ, સિદ્ધાન્ત અને સ્વ-ઉપો-એ સર્વતુ જ્ઞાન પ્રજામાં પ્રસારણુ એ હવે સર્વ દેશભક્તનો ધર્મ બને છે તે અનુમાર અમે આ અંકથી સ્વરાજ્યનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો અથવા પ્રદેશો વિષે લેખમાળા પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેનો આરંભ સ્થાનિક સ્વરાજ્યથી કરીએ છીએ.

મર્વ સ્વતંત્ર અને સ્વરાજ્ય ભોગવતી પ્રજાઓને સ્થાનિક સ્વ રાજ્યનો વિષય અત્યંત પ્રિય છે. પાલોમેન્ટના હક અને પ્રધાનમંડળની જવાબદારી વિષે તેઓ જેટલા તીવ્ર હોય છે તેટલાજ-ગરકે કવચિત્ તેથી પણ વધારે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી અને જીલ્લાની “કાઉન્ટી કાઉન્સિલ” ની ચત્તા અને પ્રતિષ્ઠા વિષે તેઓ આગ્રહી હોય છે. આનું કારણ સમજવું બહુ મુશ્કેલ નથી. જે સ્વાભિમાની શહેરીઓ સમગ્ર દેશના રાજકારણમાં રસ લે તેઓ પોતાના ગામ અને જીલ્લાની કેળવણી અને સુખાકારીના સંવર્ધન માટે પ્રયત્નશીલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. જો આઓ દેશ પોતાનો છે એમ તેઓ માને છે તો તેના જે ન્દાનકકા ભાગમાં પોતે જન્મ્યા છે તેની ઉન્નતિ માટે પોતે ખાસ જવાબદાર છે એમ તેઓ સમજે છે. ખીજી પાસથી, મ્યુનિસિપાલિટી અને “કાઉન્ટી કાઉન્સિલ” માં જે જવાબદારી તેઓ ઉઠાવે છે તે તેમને એવું સ્વાભિમાની ગૌરવ અને સંગીન રાજકીય કેળવણી આપે છે કે જેથી તેઓ દેશની મહોટામાં મહોટી રાજસભા અને ઉચામાં ઉચી પદવો માટે લાયક બને. અને હિન્દ જ્યારે ધીમે પણ ટક પગલે એ સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં દાખલ થાય છે તે વખતે તેણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો ઉત્તમ સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

• • પરંતુ આ વિષયની ચર્ચા માટે આ એક જ કારણ નથી. સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે—આપણા જુના મિત્રો તેમ જ વિરોધી પક્ષવાદીઓ—કે છેલ્લી કોંગ્રેસે સર સત્યેન્દ્ર સિંહના ઉમદા પ્રમુખપણાનીચે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું એક મહોટું પગલું ભર્યું છે. સ્વરાજ્યની દિશામાં ઘણાજ વજનદાર સુધારા થવા જોઈએ, એમ કોંગ્રેસે સિંહનાદથી સર્વને સંભળાવ્યું છે, તે ઠરાવનું શાન્તિથી મનન કરતાં જણાયે કે ખીજા સર્વ સુધારાની સાથે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો મહોટો હિસ્સો તે નીડરપણે માગે છે. આથી તે સ્વરાજ્યની અંગત અને સ્વરૂપ વિષે જેટલી ચર્ચા થાય તેટલી ઓછી છે.

લૉર્ડ રીપનનો ઠરાવ.

હવે, આપણા દેશમાં સ્થાપાયેલી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરફ વળીશું. કહેવાની જાગ્યેજ નરૂર છે કે યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બૉર્ડ—જે બે મુખ્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓ હાલ આપણા દેશમાં મોજુદ છે—તે-જાનને ઉત્તર રાજદૃષ્ટિથી અને પ્રત્યક્ષ હેતુથી આ દેશમાં સ્થાપવાનું માન લૉર્ડ રીપનને ઘટે છે. તેણે સન ૧૮૮૨ નો નામાંકિત ઠરાવ જહાર પાડ્યો તે પહેલાં પણ કેટલાંક શહેરોમાં અને જિલ્લાઓમાં અમુક જાહેર કામોના નીવેડા માટે મંડલો નીમવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ તે વખતે તે અનિયમિત રીતે અને સગવડ પ્રમાણે સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં—કાયદાથી તે નિયત થયાં ન હતાં. અને વધારામાં તેનું જાંધારણ મુદ્દત પ્રત્યક્ષ ન હતું અર્થાત્ તેના બધા સભાસદો સરકારથી જ નીમવામાં આવતા હતા. લૉર્ડ રીપનને આ સ્થિતિ અસંતોષકારક લાગી અને બીજા સુધરેલા દેશોની માફક હિન્દમાં પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મજબુત પાયા ઉપર સ્થપાવું જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ આથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક અને સંતોષકારક આપણને લાગે છે કે પોતાના મશહુર ઠરાવમાં તેણે સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે રાજકીય કેળવણી અને સ્વરાજ્યનું શિક્ષણ આપવા માટે આ સંસ્થાઓ સ્થપાવી જોઈએ. આ રાજનીતિને પરિણામે પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંતો વગેરે જે પ્રાંતમાં ધારાસભા નહતી તેને માટે વડી ધારાસભાઓ, યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બૉર્ડના કાયદા ઘડ્યા અને જાંગલ, મુંબાઈ અને મદ્રાસે પોતાની ધારાસભામાં એ કાયદા રચ્યા. સ્વાભાવિક રીતે આ બધી સંસ્થાઓનાં જાંધારણ બધા પ્રાંતોમાં સંરખી રીતે ઉદ્ધાર—અથવા અનુદાર નહતાં તેમ તેમની સત્તાઓમાં પણ ઘણા ગંભીર ભેદ હતા; અને આજે આશરે ત્રીશ વર્ષ પછી લગભગ સર્વને માટે નવા કાયદાઓ રચાયા છે. છતાં લૉર્ડ રીપનની રાજનીતિથી જ સ્વરાજ્યનો અને તે દ્વારા ચુંટણીનો હક પ્રતને પહેલી વાર મળ્યો અને હિન્દની પ્રજાનો રાજકીય વિકાસ એક એવા માર્ગ ઉપર મૂકાયો કે જ્યાં તેની ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રગતિ થાય.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હેતુ.

રાજકીય વિકાસનો જે મહાન્ ઉદ્દેશ અમે જણાવ્યો તે ઉપરાંત વ્યાવહારિક, રીતે સ્થાનિક સંસ્થાઓના મુખ્ય બે ઉદ્દેશ છે. (૧) પ્રતને કેળવણી આપવી અને (૨) તેની સુખાકારી વધારવી. સન ૧૮૫૪ના મશહુર ખરડાથી સરકારે હિન્દની પ્રજાને કેળવણી આપવાનો પોતાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેને પરિણામે મુંબાઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ તેમજ થોડી કૉલેજો અને નિશાળો પણ રચાઈ. સરકારે શરૂઆતમાં તો ખાનગી નિશાળોને થોડી સહાય આપીનેજ સંતોષ માન્યો પણ ધીમે ધીમે મુખ્ય સ્થળોમાં નિશાળો સ્થાપવાનું કામ શરૂ કર્યું.

પરંતુ કૉલેજની કે માધ્યમિક કેળવણી કરતાં પણ પ્રાથમિક શિક્ષણનો સવાલ વધારે કઠિન હતો. દરેક પ્રાંતમાં પંદર વીસ કે વધારે છાત્રા, દરેક છાત્રામાં

પાંચ સાત કે વધારે તાલુકા અને દરેક તાલુકામાં પચાસ સો ગામડાં-એ સવ સ્થળોમાં નિશાળો કેમ સ્થાપવી? સરકારને થોડા વખતમાંજ સ્પષ્ટ થયું કે આ કામ અમલદારોની દેખરેખ નીચે સ્થાનિક મંડલોજ કરી શકશે અને પરિણામે ગ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડને પોતપોતાના પ્રદેશમાં ખાસ કરીને પ્રાથમિક કેળવણી પ્રસાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. પ્રત્યક્ષ કેળવણી પ્રણાલી સંસ્થાઓને હસ્તક કરવામાં આવી.

લોકોની તંદુરસ્તી અને સુખાકારીનો સવાલ આથી ઓછો અગત્યનો ન હતો. સૈકાઓની ગરીબાઈથી અને મધ્યકાલની અવનતિથી લોકોની રહેણીકરણી ઘણી મંદીન થઈ હતી, પાણી, ગંદકી વગેરેની જુની વ્યવસ્થાઓ નષ્ટ પામી હતી, અને વખતોવખત જુના તેમજ નવા રોગ ફાટી નીકળતા હતા. આ સ્થિતિમાં એક પાસથી ધરપીતાલો ઉઘાડી માંદા માણસોને તંદુરસ્ત કરવાની જરૂર હતી તો બીજી પાસથી શહેર શહેર અને ગામે ગામ એવી સગવડો ઉપલબ્ધવાની હતી જેથી પ્રજા ફરીથી તંદુરસ્ત અને સુખી થાય. આ કાર્ય પશુ જેટલું અગત્યનું હતું તેટલુંજ ભારે હતું. અને તે પશુ સ્થાનિક મંડળોને સોંપવામાં આવ્યું. આમ, શરીરની સુખાકારીથી અને મનની કેળવણીથી દેશની અઢળક વસ્તીનાં ઘર અજવાળવાં એ આ સંસ્થાઓનું કર્તવ્ય બન્યું.

સ્થાનિક મંડળો.

આ હેતુની સિદ્ધિને માટે બે જાતનાં મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં (૧) ગ્યુનિસિપાલીટી અને (૨) લોકલ બોર્ડ. આ બન્નેના જંધારણ અને વહીવટ વિષે થોડા માસ ઉપર અમે જે માહિતી આપી હતી તેનું પુનરાવર્તન કરતા અમે માગતા નથી. પરંતુ અમે સંક્ષેપમાં જણાવીશું કે અમુક સંખ્યાથી વધારે વસ્તીવાળાં શહેરોમાં ગ્યુનિસિપાલીટી સ્થાપવામાં આવી ત્યારે જિલ્લાઓમાં લોકલ બોર્ડ અને તેના તાજામાં તાલુકા બોર્ડ સ્થપાયાં. ગ્યુનિસિપાલીટી એક જ જગ્યાની અને વધારે સુધરેલી વસ્તીને માટે હોવાથી તેનું જંધારણ વધારે પાકું થયું અને તેને વધારે વિશાલ સત્તાઓ આપવામાં આવી. ઉપરાંત ગ્યુનિસિપાલીટીનું કાર્ય ધીમે ધીમે બિન અમલદારી શહેરીઓના હાથમાં રહ્યું ત્યારે લોકલ બોર્ડનું કામ ઘણાજ વિશાલ પ્રદેશ ઉપર વેરાએણું હોવાથી સીધી રીતે આકતરી રીતે અમલદારોને હસ્તક થયું છે.

આ ઉપરાંત, બીજી બે સ્થાનિક સંસ્થાઓની નોંધ આપણે લેવી જોઈએ. મુન્શાબ, જંગાલ, મધ્યપ્રાંત વગેરે કેટલાક પ્રાંતોમાં તાલુકા લોકલ બોર્ડથી પશુ વધારે ન્હાની સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. પાંચસે કે એવી કોઈ મુકરર સંખ્યાથી વધારે વસ્તીવાળાં ગામડામાં તંદુરસ્તીનાં સર્વ કામ કરવાને માટે ન્હાનાં મંડળો (Sanitation Committees) રચવાની સત્તા પ્રાપ્તિક સરકારને મળી છે.

તેની રૂએ થોડાં મોટાં ગામમાં આવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અને લોકલ ઝોર્ડની દેખરેખ નીચે તે પોતાનું કામ કરે છે.

આથી પણ વધારે અગત્યની સંસ્થાઓ મદ્રાસ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં સ્થાપવા માંડી છે. સૈકાઓથી ગામડાની જે પંચાયતો આપણા દેશમાં હતી તેહનું પુનર્જીવન કરવાને સરકારને વારંવાર વિનંતિઓ કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત કેટલાક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ તેમજ ઘણા કલેક્ટર, ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલે પોતાનો મક્કમ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે પંચાયતો હિન્દની જીનામાં જીની સંસ્થાઓ છે-જેનો સરકારે જાને તેટલો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પણ પ્રજાની અરજો તેમજ અમલદારોની ભલામણોની વચ્ચે સુધી સરકારે ઉપેક્ષા કરી. ફક્ત મદ્રાસ પ્રાંતમાં થોડાં વર્ષથી અમુક વસ્તીનાં ત્રણ ચાર ગામડાંનાં એકત્રમંડળો (Unions) સ્થાપાયાં છે અને તેમાં હમણાંજ કાંઈક સુધારા વધારા થયા છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ એવાં મંડળો વિષે હમણાંજ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેની રૂએ તે મંડળો સ્થલે સ્થલે સ્થાપવાને પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સફલતા.

આમાં ગ્યુનિસિ પાક્લીટી અને લોકલ ઝોર્ડ વધારેમાં વધારે અગત્યનાં હોવાથી આપણે તેના ઉપરજ આપણું લક્ષ રાખીશું. તે સંસ્થાઓ અત્યારે કંઈ સ્થિતિએ પહોંચી છે, તેની ઉપર અને ખર્ચ કેટલો છે, તેના બંધારણ અને વહીવટમાં પ્રવૃત્તીય તત્વ કેટલું એમણું છે અને તે કેટલે અંશે “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” એ નામ સાર્થક કરે છે એ અમે પહેલાંના લેખોમાં જણાવ્યું છે. સન ૧૮૮૨ પછીના તેનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં કહીશું. સરાસરી વીશ વર્ષ પછી એટલે ૧૯૦૦-૫ સુધીમાં ઘણા પ્રાંતોમાં ગ્યુનિસિ પાક્લીટી તેમજ લોકલ ઝોર્ડના કાયદામાં અગત્યના સુધારા થયા. તે પછી વડી અને પ્રાંતિક સરકાર અને પ્રાંતિક સત્તા અને સ્થાનિક મંડળો વચ્ચેના સંબંધનો વિચાર કરવા ડીપેન્ટેન્ડેલીએશન કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું અને તેણે જાને સ્થાનિક સંસ્થાઓના સુધારા વિષે તેમજ ગામડાના પંચાયતોની સ્થાપના વિષે ઘણી અગત્યની સૂચનાઓ કરી. તે સૂચનાઓને પચાવવાને વર્ષો સુધી વ્યર્થ પ્રયત્નો કર્યા પછી ગયા વર્ષના મે માસમાં સરકારે જે ઠરાવ જારી પાડ્યો તે અત્યંત નિરાશાજનક નીવડ્યો. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે લોર્ડ રીપને જે સ્થિતિમાં એ સંસ્થાઓને મૂકી તે સ્થિતિમાં જ તે રહી છે; કારણ કે કેટલેક ઠેકાણે તેનાં બંધારણ વધારે ઉદાર કરવામાં આવ્યાં છે તો બીજી પાસથી કારોગારી સત્તા વધારે ને વધારે અંશે અમલદારોના હાથમાં સોંપાઈ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એકંદરે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપણા દેશમાં સફલ થયું છે? આ પ્રશ્ન જેટલો અગત્યનો તેટલોજ ઠડિન છે, અને તેથી તેનો એકદમ સ્પષ્ટમાં કે નકારમાં ઉત્તર આપી શકાય નહિ. પરંતુ અમે હિંમતપૂર્વક એમ

કહીશું કે એ બંને સંસ્થાઓએ અત્યાર સુધીમાં, કેળવણીના પ્રયાસમાં તેમજ તંદુરસ્તીનાં સાધનોની વૃદ્ધિમાં, સ્ત્રીઓની રચનામાં તેમજ દુકાલમાં લોકોના રક્ષણમાં પ્રજાની ઘણી કીમતી સેવા બજાવી છે. જેઓ કેવળ નિષ્પક્ષાપાતપણે આ વિષયનું અવલોકન કરશે તેઓ પણ કહેશે કે જેટલે અંશે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજાને મળ્યું છે તેટલે દરજ્જે તો તે સિદ્ધ થયું છે.

અને છતાં કોણ માનશે કે જે મહોટા સવાલોનાં નિરાકરણ માટે આ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી ત્હને હવે પૂરેપૂરે નીવેડો આવ્યો, છે? છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યા છીએ કે પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રમાર ઉપર આપણી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો આધાર છે અને છતાં જે નિશાળો લોકલ બોર્ડે અત્યાર સુધીમાં ઉઘાડી છે તે અંધકારમય રાત્રિમાં અગમગતા જુજ દીપ સમાન છે. જ્યારે બધા સુધરેલા દેશોમાં દરેક ગામડામાં એ ત્રણ કે તેથી વધારે નિશાળો છે ત્યારે આપણા દેશમાં ચાર પાંચ ગામડા વચ્ચે એક નિશાળ હોય તો પણ આપણું નશીળ !

દેશની સ્વચ્છતા અને સુખાકારી વિષે પણ તેમ જ. જ્યારે મહોટાં શહેરો અને નગરોનાં, સરીયામ સસ્તા સાફ રહે છે ત્યારે હજારો અને લાખો ગામ અને ગામડાઓમાં ગંદકીના ઢગેઢગ ઉભરાય છે. જુજ મહોટાં શહેરમાં પાણીનાં બાંધકામ થયાં છે ત્યારે ગામડાઓમાં પુરતા કુવા પણ નથી જેથી વરસાદની જરા તળી પડતાં પાણીનો ત્રાસજનક તોટો પડે છે. અને જીલ્લાના અમલદારોની સગવડ માટે મહોટાં ગામ વચ્ચેના સ્ત્રીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવે છે ત્યારે ગામડાંમાં વચ્ચેના અને શહેર અને ગામડાં વચ્ચેના સ્ત્રીઓ પુરાણી સ્થિતિમાં રહ્યા છે.

દરેક હિન્દવાસીએ વિચાર કરવો જોઈએ કે આ ભયંકર સ્થિતિ દેશના ભીતરમાં રહેલી છે ત્યાં સુધી પ્રજાકીય ઉન્નતિ કેમ સધાશે? સ્ત્રીઓ સારા ન હોવાથી ગામડામાં જવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ રહે છે અને તેથી કેળવણીનો વર્ગ ત્હને પરિચયમાં ન આવવાથી ભાગ્યેજ ગામડાંની સ્થિતિ વિષે બહુ વિચાર કરે છે. પરિણામે જીલ્લા અને તાલુકાની લોકલ બોર્ડ, તંદુરસ્તીની ઠમિટિઓ અને ગામડાની પંચાયતોની ખરી અગત્ય હજી સમજાઈ નથી.

બંધારણ

ગામ, સ્થાનિક મંડલોનું કાર્ય હજી સુધી અત્યંત અપૂર્ણ અને અસંતોષકારક રહેલું હોવાથી ત્હને સુધારવાના માર્ગનો વિચાર આપણે કરીશું.

- પ્રથમ તો મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ-બંનેના બંધારણ અને વહીવટમાં પ્રજાકીય તત્વ વધારે દાખલ કરવાની જરૂર છે. પહેલું આપણે બંધારણ લઈશું. અમારા વાયકોને જાણીને ઘણી અભયળી લાગશે કે પંચાયત, સંયુક્ત પ્રાંત અને મધ્ય પ્રાંતનાં સ્થાનિક મંડલોનાં બંધારણ મદ્રાસ, બંગાળા અને આસ કરીને મુખર્ષના કરતાં વધારે ઉદાર છે. પંચાયત વગેરેની સંસ્થાઓમાં સાધારણ રીતે પ્રજાના સલાસદોની સંખ્યા હું અથવા ટૂંકેટલી હોય છે ત્યારે મદ્રાસ અને બંગાળામાં

ચુંટાએલા સભાસદોની સંખ્યા ઉપર અટપટી મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી અને મુંગાઇમાં - તો જુજ અપવાદ સિવાય સરકારના અને પ્રજાના સભાસદોની સંખ્યા સરખી છે - અર્થાત્ અમલદારી પ્રમુખને ઉમેરતાં લોકલ બોર્ડમાં સરકારના સભાસદોની સંખ્યા વધારે થાય છે, અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં રહેજ કમી હોય છે. ઉપરાંત જ્યારે પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રમુખ તે મંડલો તરફથી જ નીમવામાં આવે છે ત્યારે મુંગાઇમાં જુજ મ્યુનિસિપાલિટીને અને મદ્રાસમાં લેને તથા થોડાં તાલુકા બોર્ડને એ સત્તા આપવામાં આવી છે. આ આશ્ચર્યજનક સ્થિતિનું કારણ એ છે કે પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં ૧૮૮૩-૪ માં ધારાસભાઓ સ્થપાએલી નહિ હોવાથી લેને માટે કાયદા લોહ રીપનના પ્રમુખપણા નીચે વડી ધારાસભામાં ઘડવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે જંગલ મુગાઇ, અને મદ્રાસના કાયદા પોતપોતાની ધારાસભામાં પસાર થયા હતા. સુબંધના ગવર્નરે લોર્ડ રીપનના સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ઠરાવ વિષે ઘણો કચવાતે જવાબ આપ્યો હતો તેથી મુંગાઇ ઇલાકાને જાણ પ્રાંતોમાં વધારેમાં વધારે પછાત રહેવાનું માન ધરે છે.

આ સ્થિતિનું પરિણામ ઘણું સ્પષ્ટ છે. પ્રજા જે થોડા સભાસદો ચુટે છે તેમને પોતાની થોડી સંખ્યાને લીધે એમ લાગે છે કે તેઓ કંઈ પણ કરવાને અશક્ત છે. બીજી પાસથી સરકારના સભાસદો અને અમલદારો એમ સમજે છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની આ સંસ્થાઓ હોવાથી તેમની કંઈ જવાબદારી નથી. અને જે સંસ્થા ઉપર કોઈ સત્તાનો પૂરેપૂરો અમલ ન હોય તેમાં નાણાંનો નિર્ચક વ્યય થાય અને અગત્યનાં કાર્ય અપૂર્ણ રહે એમાં શી નવાઈ?

આ ઉપરથી અમને લાગે છે કે પ્રથમ તો સ્થાનિક સંસ્થાઓને પૂરેપૂરી પ્રવૃત્તિય જાનાવવી જોઈએ અને આ હેતુથી જાણ પ્રાંતોના કાયદામાં સુધારો કરવો જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટી અને જીલ્લા મંડલોમાં સર્વ સુધરેલા દેશોમાં કેવા પ્રવૃત્તિય સભાસદો હોય છે અને ત્રીશ વર્ષના પ્રયોગ પછી એ સ્વાભાવિક સ્થિતિને માટે આપણને અયોગ્ય ગણવામાં આવે એ અસહ્ય છે. આપણા જાહેર જીવનની કમીના વિષે ફરિયાદ કરવી એ સરકારને શોભતું નથી; કારણ કે ફાલના સરકારી અંકુશ તે જીવનના આધિકારો માટે જિલકુલ અનુકૂલ નથી. આપણને સત્તા નહિ પણ સત્તાનાં ચિહ્ન આપીને સંગીન કામની આશા રાખવી એ વૃથા છે. મ્યુનિસિપાલિટી અને ખાસ કરીને લોકલ બોર્ડના સર્વ સભાસદો પ્રજા તરફથી ચુંટાવા જોઈએ, અને તે મંડલોને જ પોતાના પ્રમુખ તેમજ મંત્રીઓ નીમવાની સત્તા આપવી જોઈએ.

ગામડાંની પંચાયતો.

આમ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી, અને જીલ્લામાં તથા તાલુકામાં લોકલ બોર્ડ પ્રવૃત્તિય ધારણ ઉપર રચાવાં જોઈએ. પણ એટલું જ જગત નથી. એક વખતે એવું

મનાતું હતું કે હિન્દના રાજ્યવહીવટની ખરી કમાન હલ્લો છે અને વર્ષોના અનુભવ પછી એમ સમજવા લાગ્યું કે હલ્લાનો પ્રદેશ ઘણો બહોળો હોવાથી તાલુકાને જ વહીવટનું ખર્ચ મધ્યક બનાવવું જોઈએ. પણ આ વિચારથી આટલેથી અટકી નથી. દરેક તાલુકામાં પચાસ, સો કે તેથી પણ વધારે ગામ હોય છે અને તે ગામની વસ્તી પચાસ સો માણસથી માંડીને આઠ, દશ હજાર જેટલી હોય છે. ઉપરાંત, તાલુકાનાં ગામ અને ગામડાં વચ્ચે અંતર બે ત્રણથી દશ પંદર માઈલ જેટલું હોય છે અને તેના રસ્તા ઘણા જ ખડખડા અને અણધર હોય છે. વળી છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં ગામડાંની બુની પંચાયતો ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે અને તેના આધાર ઉપર નવી સંસ્થા રચવાનો પ્રશ્ન ચર્ચાઓ છે; આને પરિણામે દેશના સર્વ હિતચિન્તકોનો વધુ મત એવો થયો છે કે ગામડાંની પંચાયતનું પુનર્જીવન થશે નહિ અને તેના પાયા ઉપર સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં ઇમારત રચાશે નહિ ત્યાં સુધી કેળવણી અને તંદુરસ્તીના ગંભીર પ્રશ્નો કદી પણ ઉકલશે નહિ. હિન્દની પ્રજા ગામડાંમાં રહે છે અને તેના ગાઠ સહવાસમાં જે સંસ્થા નથી તે અદ્દર હવામાં જ તટકે છે તેમજ ગામડાંના લોકો પોતાના જાહેર પ્રશ્નોમાં રસ લેશે—પોતાની નિશાળોની સંભાળ લેશે અને પોતાના રસ્તા, પાણી વગેરેની વ્યવસ્થામાં લાગ લેશે તો જ લોકલ ઝોર્ડના વહીવટની અગ્રણીત મુશ્કેલીઓ શમી જશે. હલ્લા ઝોર્ડને હાલ જે કામ તાલુકા ઝોર્ડની મારફત કરવાની જરૂર પડે છે તે પછીથી પંચાયતોને નિર્ભયપણે સોંપી શકાશે અને બીજી પાસ તે બુની છતાં સજીવ સંસ્થાઓ દેશમાં સ્વરાજ્યની ઇમારતનું સળા મંડાણ માંડશે.

સંસ્થાઓની આવક.

પરંતુ આ સુધારાથી આ સંસ્થાઓની આવકનો પ્રશ્ન પહેલાંના કરતાં પણ વધારે ઠકિત થશે. ગામેગામ નિશાળો સ્થાપવાને અને સુખાકારીના સાધનો વસાવવાને હાલ તો નાણાં બુજ છે તો લોકલ ઝોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટી પ્રજાના તાત્પર્યમાં વધારે આવતાં અને પંચાયતોનો હેમા ઉમેરો થતાં ઘણાંજ વધારે નાણાં જોઈએ. મદ્રાસની ધારાસભામાં હમણાં જ ન્યારે પંચાયતો સ્થાપવાનો સવાલ ચર્ચાઓ હોતો ત્યારે સરકાર તરફથી સર શીવસ્વામી આયરે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે મદ્રાસ પ્રાંતમાં આશરે ૫૪,૦૦૦ ગામડાં છે તો તે દરેકમાં પંચાયત સ્થાપવાથી કેટલાં બાંધાં નાણાંની જરૂર પડશે અને તે નાણાં ક્યાંથી આવશે? મ્યુનિસિપાલિટી અને જાન કરીને લોકલ ઝોર્ડની હાલ મેટ્રોપોલિટી ફરિયાદ છે કે તેઓ પોતાનું કામ નાણાંની અછતથી કરી શકતાં નથી. સરકારે ઉધરાવેલા થોડા કર અને સરકારે આપેલી થોડી ગ્રાન્ટ ઉપર તેને પોતાનો નિર્વાહ કરવો પડે છે. આ મુશ્કેલીના ત્રણ માર્ગ સૂચવી શકાય.

(૧) પ્રથમ તો ઘણા વિચારકોનો એવો અભિપ્રાય થયો જાય છે કે મ્યુનિસિપાલિટીની માફક લોકલ ઝોર્ડને તેમજ પંચાયતોને પોતાના કર નાંખવાની સત્તા આપવી જોઈએ.

સર્વે સમજે છે કે આપણાં ગરીબ દેશના પ્રમાણમાં હાલના કરનો બોલો કમી નથી. છતાં લગભગ આઠ નવ વર્ષ પૂર્વે ડીસેન્ટ્રાલીઝેશન કમીશન આગળ અનેક અનુભવી સાક્ષીઓએ કબૂલ કર્યું હતું કે ઉધરાવવાના પૈસા તેજ ગામ કે તાલુકા કે જિલ્લામાં ખર્ચવાના હશે તો લોકો ખુશીથી વધારે કર ઝીલશે. અને આ નિર્ણય ઉપર આવતાં કંઈ પણ આનાકાની સ્વાભાવિક રીતે લાગે તે આપણા હબરો અને લાપો ગામોનો-અને તહેમાં સ્થપાવી જોઈતી પંચાયતોનો વિચાર કરતાં દૂર થવી જોઈએ. આ માટે જોઈતા પૈસાની પૂરેપૂરી રકમ પ્રાંતની તીજેરીમાંથી આવી શકે જ નહિ અને લોકોએ તહેમાં ગોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. કેટલા કર કંઈ વસ્તુ ઉપર નાંખવા અને તે કોણે ઉધરાવવા એ સવાલ વિગતોના છે.

(૨) આ કરથી સંસ્થાઓની તીજેરીઓ ભરાશે નહિ, અને જે ઉણપ રહે તે સરકાર ભરવાને બંધાએલી છે. સરકાર જે રીતે મદદ કરી શકે. પહેલું તો વર્ષે વર્ષે અમુક કાર્યને માટે કે સામાન્ય રીતે અમુક નાણાંની ગ્રાન્ટ આપી શકે. હાલ જે થોડી ગ્રાન્ટો સરકાર આપે છે તે પુરતી નથી અને તહેમાં ઘણી વધઘટ થાય છે એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવે છે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે સરકારે દર વર્ષે હાલની ગ્રાન્ટમાં ઓછામાં ઓછો ૫૦ કે ૭૫ ટકા બેટલો વધારો કરવો જ જોઈએ; તે શિવાય કેળવણી અને સુખાકારીનાં લગીરથ કામ પચાસ સો કે તેથી પણ વધારે વર્ષો સુધી સધાશે નહિ. અને ફરજિયાત કેળવણીના સંબંધમાં મહુમ મીં ગોખલેએ સરકારને પૂછ્યું હતું જે આપણે પણ વિચારવું જોઈએ કે આટલાં વર્ષો સુધી રાહ જોવાને કોણ તૈયાર છે?

(૩) બીજી રીતે પણ સરકાર આ સંસ્થાઓને મદદ આપી શકે—અમુક અમુક કરની આવક તહેની ઉપજના પ્રદેશમાં આવેલી સંસ્થાઓને સોંપીને. ડીસેન્ટ્રાલીઝેશન કમીશન આગળ ઘણા બાહોશ રાજપુરુષો તરફથી આ માર્ગ સૂચવવામાં આવ્યો હતો અને તેને અંગે સરકારી ગ્રાંટને બદલે—જમીનનું બધું મહેસુલ લોકલ બોર્ડ અને પંચાયતને આપવાની દરખાસ્ત પણ મૂકવામાં આવી હતી. મદ્રાસની ધારાસભામાં હમણાંજ, કેટલાક નહાના કર સૂચવવામાં આવ્યા હતા કે જે બહુ અગવડ સિવાય સરકાર પંચાયતોને આપી શકે. અત્રે ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવા મુજબતા નથી; ફક્ત એટલું જ જણાવીશું કે સરકાર અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ મળીને કોઈ એવા કરનો નિશ્ચય કરવો પડશે કે જેની ઉપજ સ્થાનિક સંસ્થાઓની તીજેરીઓમાં જાય.

વહીવટ.

બંધારણ અને નાણાંના મુખ્ય મુદ્દાનો વિચાર કરીને હવે વહીવટની પદ્ધતિ વિષે અમે જે શબ્દ કહીશું. વહીવટ વિષે હાલ બે મોટી ફરિયાદ છે; (૧) સરકારનો આ મંડલો ઉપર અંકુશ, અને (૨) તહેના અધિકારીઓની નીમણુક. પહેલી બાબ-

તનો વિચાર કરતાં જણાશે કે હાલ લોકલ ઝોર્ડ તેમજ ગ્યુનિસિ પાલીડીનાં અંદાજ પત્ર ઉપર કલેક્ટર અને કમીશનરની સંમતિ મેળવવાની જરૂર પડે છે અને અમુક જરૂરી ખર્ચ એ અંમલદારોને ઠીક ન લાગે તો તે મંજૂર થઈ શકતું નથી. પરંતુ અંદાજપત્ર નિશ્ચિત થયા પછી પણ મુશ્કેલીઓનો અંત આવતો નથી, કેળવણીની જાળતોમાં એક પાંસથી મામલતદાર અને તેના તાબેદારો અને બીજી પાસથી સરકારના કેળવણી-ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો અને સબ-ઇન્સ્પેક્ટરોના હુકમો અને આપખુદી વચ્ચે લોકલ ઝોર્ડનો માર્ગ ઘણો ઠંડિન બને છે. પાણી, રસ્તાઓ વગેરેમાં કેળવણી ખાતાની જગ્યા સરકારી પબ્લીક વર્કસનું ખાતું લે છે અને પોતાની ઇન્જીન મુજબ નકશાઓ દોરી અને યોજનાઓ કરી ઝોર્ડના પૈમાનો ખર્ચ કરે છે. તંદુરસ્તોના કામમાં સરકારનું તે સંબંધી ખાતું ઝોર્ડના ઉપરીનું કામ કરે છે એ અને આવા અનેક અટપટા અંકુશોનો વિચાર કરતાં ઘણીવાર શંકા થાય છે કે સરકારનાં અનેક ખાતાંઓની વચ્ચે અકલતા અને દુખાતા ઝોર્ડને પોતાની કંઈ સત્તા હશે ખરી કે એક હાથે આપતા પૈસા લઈ બીજે હાથે મંગાતા નાણાં આપવા એજ તેલેનું ખર્ચ કર્તવ્ય છે? સરકારની સાધારણ દેખરેખ ઝોર્ડના કામ-ઉપર રહેવી જોઈએ એ સર્વ કબૂલ કરે છે; પણ હાલના અસંખ્ય અંકુશોમાંથી મુક્ત કરી ઝોર્ડને પોતાની મોટી સત્તાઓ સોંપવી જોઈએ એ પણ નિર્વિવાદ છે.

બીજું, ઝોર્ડના અધિકારીઓ અને નોકરો નીમવાની સત્તા ઘણીવાર સરકાર પોતાના હાથમાં રાખે છે તે નાબૂદ થવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ સરકારના અમલદારોને, તેના નોકરો તરીકે જ નીમી શકાય એવો નિયમ થવો જોઈએ. જ્યાં સુધી પોતાની રહુમે આ અમલનાં ખારણાં ચોક્કસ રીતે વસાશે નહિ ત્યાં સુધી આ અમલદારો ઝોર્ડમાં પોતાનો પગપેસારો કરવા હમેશાં પ્રયત્ન કરશે.

શહેરીઓની દ્રશ્ય.

સ્થાનિક સંસ્થાઓના અંબંધમાં પ્રચલિત કાયદા કાનુનોમાં કંઈ દિશામાં સુધારો થવાની જરૂર છે તે અમે જણાવ્યું. પરંતુ આપણે હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સંસ્થાઓનું ખર્ચ મત્વ અને સિદ્ધાન્ત સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જ છે આ સુધારા ન થાય ત્યાં સુધી અને થયા પછી પણ આપણી પ્રજાનું કર્તવ્ય છે કે તેણે યોગ્ય શહેરીઓને આ સંસ્થાઓ માટે ચુંટવા જોઈએ. અને તે શહેરીઓનો મહાન ધમ છે કે તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક અને નિર્ભયપણે એ મહાનું કાર્ય ચલાવતાં અને પોતાના શિર અમુક ખાતાની જવાબદારી લેતાં શીખવું જોઈએ. અમને જણાવતાં અત્યંત દીવંગીરી થાય છે અને છતાં તે જણાવવાની અમને જરૂર લાગે છે કે, જો આપણે અને આપણા પ્રતિનિધિઓએ અત્યાર સુધીમાં આ ઉત્તમ અંગુણો દાખવ્યા હોત તો, ઘણા અનિષ્ટ કાયદાઓ અને બંધનો છતાં પણ આપણે હાલના કરતાં ઘણી વધારે પ્રગતિ કરી હોત. હજી પણ લાગવગ કે એવાં કારણોથી અનેક અયોગ્ય મલાસદો આ મહાનું ચુંટાય છે તેમ આપણા સારા સલાસદો પણ એક પાસ સતાધીશોથી ગભરાય છે તો બીજી પાસ ઉપયોગી કામ ઉપાડવામાં અને તે

પાર પાઠવામાં ઘણું આજસ કરે છે. સરકારની કુતક્રી દલીલોને ઘણીવાર આ દેખીતી વસ્તુસ્થિતિથી ઘણું વજન મળે છે અને પ્રત્યક્ષ ઉત્તરિ આથી સત્વર સુધાતી નથી.

અમે એક જાખત ઉપર અમારાં વાચકોનું ખાસ લક્ષ દોરવા માગીએ છીએ. મ્યુનિસિપાલિટી કરતાં પણ લોકલ બોર્ડના વહીવટ ઉપર આપણાં અસંખ્ય ગામ અને ગામડાંની પ્રગતિનો આધાર છે, અને તેથી ત્હેનો કારભાર ઘણીજ કાળજીથી અને ખંતથી થાય એ આવશ્યક છે. પણ આજ કામ વધારેમાં વધારે ભાગે તાલુકાના અમલદારો અને ગામડાના પટેલોના હાથમાં રહે છે. અને પરિણામે તે જોડતી ત્વરાથી થતું નથી. આતું એકે કારણ એ નથી કે લોકલ બોર્ડના, જીલ્લાના અને તાલુકાના સભાસદો પોતાનો ખરો ધર્મ જાનવતા નથી? જે સદ્ગૃહસ્થોને જામુક અમુક ખાતાનું કામ સોંપવામાં આવે છે તેઓ પોતાના શહેરની પહાર કેટલી વાર ડોકીયું કરે છે અને પોતાના વિભાગની નિશાળો અને સ્તાઓ, મકાનો અને બાંધકામનું કેટલી વાર નિરીક્ષણ કરે છે? અને જેમને સ્વરાજ્ય ચલાવવાને નીમવામાં આવ્યા હોય તેઓ જો આજસ કરે તો ત્હેમના રાજ્યમાં અંધાધુની ચાલે એમાં શી નવાઇ? સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હકનો સાથે ગંભીર જવાબદારીઓ રહેલી છે એ આપણા બુદ્ધિશાળી વકીલોએ અને પંકાયલા સવસાહેબોએ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

આ લાંબો લેખ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં અમે સર્વને વિનંતિ કરીશું—કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ અતિશય મહત્વની અને ગૌરવભરી ગણા અને ત્હેના ધર્મને અતિશય ઉત્કટ અને પવિત્ર માનો. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જો એક પાસથી સ્વરાજ્યની સમગ્ર રચનાનો એક પાયો છે તો બીજી પાસથી રાષ્ટ્રીય ઉત્તરિનાં જે ઉત્તમ સાધનો કેળવણી અને તંદુરસ્તી—સાથે હમેશને માટે જોડાયેલો છે. લોકલ બોર્ડ અને પંચાયતનો વિચાર કરનાર સર્વ શહેરીતું હૃદય દેશના બીતરમાં રહેલાં હજારો ગામ અને લાખો ગામડાંઓ તરફ—તે ગામ અને ગામડાંઓમાં વસનાર નિર્બલ અને અબળ, ગરીબ અને કંગાલ હિંદવાસીઓ તરફ—અને ત્હેમને માટે કેળવણી અને તંદુરસ્તીની અસંખ્ય સંસ્થાઓ વસાવવાના ગંભીર ધર્મ તરફ વળવું જોઈએ. જો એ સ્પષ્ટ છે કે સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં આપણા હક અને જવાબદારીઓ. લોગનીનેજ આપણે પ્રાંતના અને દેશના સ્વરાજ્ય માટે લાયક બનીશું તો આ 'પણ દેખીતું' છે કે શરીરતું જલ અને બુદ્ધિનો પ્રભાવ પામીને જ દેશની અગણિત વસ્તી રાષ્ટ્રીય સમાવેશમાં ભાગ લેશે. આમ સ્થાનિક મંડલો, ત્હેના કાર્યવાહક શહેરીઓને તથા ત્હેનો લાભ લેનાર વસ્તીને અતિશય લાભદાયક છે; અને દેશભક્તિથી પ્રોત્સાહિત યુવકોને માટે તેમજ, મધ્યાવસ્થામાં જામેલા સદ્ગૃહસ્થોને માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સંસ્થાઓને સુદૃઢ અને સફલ કરવા જેવો બીજો ગંભીર ધર્મ નથી.

શીજ ટાપુમાં ગીરમીટીયા હિન્દીઓ.

આશરે ચાર માસ પહેલાં આપણા દેશના જાણીતા હીતેચ્છુ મીં એન્ડ્રુસ તથા મિ. પીયર્સન આ દેશથી ઓસ્ટ્રેલીયાને રસ્તે શીજ ટાપુની મુલાકાતે ગયા હતા તેઓ ગયા જાનેવારીની અધવચમાં આ દેશમાં પાછા પાવ્યા છે. મિ. પીયર્સન પાછા આવતાં મદ્રાસમાં રોકાઈ ત્યાંથી કલકત્તે ગયા. મિ. એન્ડ્રુસ કોલ્મોથી ત્રીધા મુંબાઈ આવ્યા અને અમદાવાદમાં મિ. ગાંધીની તથા પુનામાં સર 'લાંડારકર, મિ. તીલક, રંગલર મિ. પ્રાંજપે, ડૉ. મેન, સરવંટ્સ ઓફ ઇન્ડીયા સોસાયટી, તથા મિ. કર્વેના આશ્રમોની મુલાકાત લીધી. તા. ૨૦ મીની સાંજે અત્રેની "ઇમ્પી-રિયલ મીટીંગનમીપ એસોસીએશન" (સામાન્યના શહેરી તરીકેના આપણા હકના રક્ષકમંડળ) ની પાસે પોતાનો રીપોર્ટ તેમણે રજુ કર્યો. વાચક જાણતા હશે કે અત્રેના આ મંડળે તેઓને શીજ બેટમાં આ દેશથી જતા ગીરમીટીયા મનુરોની સ્થિતિની તપાસ કરવા મોકલ્યા હતા. આ સંબંધી રીપોર્ટ તેમણે સદરહુ મંડળ પાસે વીગતવાર રજુ કર્યો છે અને ટુંક વખતમાં પ્રજા પાસે પણ મુકાશે. ગીરમી-ટીયા મનુર અહીંથી મોકલવાની પ્રથા સદતર બંધ કરવી જોઈએ એવો તેમને પક્ષો મત છે.

શીજના ટાપુઓ ઓસ્ટ્રેલીયાની ઇશાન દિશાએ તથા ન્યુઝીલેન્ડની ઉત્તર દિશાએ આવેલા છે. છેલ્લાં ચાલીશ વરસ થયાં એ ટાપુઓ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના તાબામાં છે, અને તેની ખીલવણી કરવાને માટે મનુરોની તાણ હોવાથી હિન્દી મનુરોને ગીરમીટીયા લઈ જવામાં આવે છે. સાધારણ કંટ્રાક્ટથી ગીરમીટ એ જુદીજ જાતનો કળાલો છે. જે જણુ વચ્ચે કંટ્રાક્ટ કરવામાં આવે અને એક પક્ષ પાળે નહીં તે ખીજ પક્ષ તેના ઉપર દીવાની દાવો માડી શકે, અને કોર્ટ પહેલા ધણી પાસેથી ખીજ ધણીને થએલા નુકશાનનો ખદલો અપાવે; પણ ગીરમીટમાં તો કળાલો તોડનાર શખ્સના ઉપર દીવાનીને ખદલે ફોજદારી કામ ચલાવવામાં આવે અને તેના પરીણામે કેદની સખત શિક્ષા થાય. આવી જાતનું ગીરમીટ અથવા અર્ધ-ગુલામી ખત ખીજ કોઈ દેશના મનુરો તેમને રાજે રાખનારને લખી આપતા નથી. ફક્ત આપણા હિન્દીભાષીઓજ નિરક્ષર, સાદાલોખા, અને સ્ટેજમાં છેતરાઈ જાય એવા હોવાથી લખી આપે છે. લખત લખી આપતાં પહેલાં તેઓને એટલું પણ લાન હોતું નથી કે જે દેશ જવાને માટે પોતે બંધાય છે તે કેટલો ફર છે, ત્યાં પહોંચતાં કેટલા દિવસ લાગે છે, ત્યાંના લોકો કોણુ અને કેંવા છે, ત્યાંનાં હવા પાણી કેવાં છે, તથા જે કરાર કરવામાં આવે છે તે સહેજ પણ તોડવાથી તેમને શું સજા થશે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના કેટલાક જિલ્લાઓમાં તો મનુરોની પાસે ગીરમીટ લખાવી લેવાનો નીચ ધંધો આપણા કેટલાક વેપારીઓ લઈ બેઠા છે

અને ગમે તેવું સાચું જુદું સમજાવી ગરીબ લોકોને ખોટું કસાવી આ લુચ્ચાઓ દરેક મજુર (પુરુષ અથવા સ્ત્રી) પાછળ પોતાની મહેનતના ચાલીસ પચાસ રૂપીઆ કમાય છે અને ગીરમીટીયાઓનાં શ્રાંપ લે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી મજુરો મેળવવા માટે તો ઘણાજ હલકા અને નીચ કાવત્રાઓ તેઓ કરે છે. મથુરા, પ્રયાગ, અને કાશી જેવા યાત્રાનાં સ્થલોએ યાત્રા માટે ગયેલી નિરાધાર વિધવાઓને ગમે તેવું જુદાણું સમજાવીને તેઓ કસાવે છે અને જેણે કોઈ દીવસ મજુરી કીધી ન હોય અથવા પરદેશનું નામ પણ સાંભળેલું ન હોય તેવી બીચારી વિધવાઓને સ્વાર્થને ખાતર દેશપાર કરવામાં સાધનભૂત થાય છે, અને તેમની છાંદગી ધૂળ કરે છે.

ગીરમીટના કાયદાઓમાં એક અનીતિનું મોટું બીજ રહેલું છે, અને તે અનીતિમાન કાયદો પસાર કરનારી સરકાર આવી અનીતિને કદાચ પાપ નહીં સમજતી હોય પણ ઇશ્વરના ન્યાયી અમલ પાસે તો તે સરકાર ગુન્હેગાર ગણાશેજ. કાયદો એવો છે કે દર સો પુરૂષ મજુરની સાથે ચાળીસ સ્ત્રી મજુરો જવીજ જોઈએ. આ સ્ત્રીઓ સદરહુ પુરૂષ મજુરના ઘરની હોય, કે ગમે તે જાતની હોય, કે ગમે તેવી નીતિની હોય તેની દરકાર મજુર એકઠા કરનાર સ્વાર્થી વેપારીઓને કે કીજી ટાપુની સરકારના એજન્ટોને હોતી નથી. તેઓ તો ગમે તેમ કરીને, ગમે તે રસ્તે દર સો પુરૂષે સારી અથવા નરસી ચાળીસ સ્ત્રીઓની ભરતી કરીને દેશપાર ધકેલવાનું જ સમજે છે. ગાય લેંસના મોટા વાડામાં આળલાઓની તથા પાડાઓની અમુક સંખ્યા બાંધવામાં આવે છે તેમ આ મજુરોની ભરતી લઈ જતી આગબોટમાં સેંકડો અળ-ધ્યા સ્ત્રીપુરૂષો એક બીજાની સાથે ઘેટા બકરાની માફક લેણાય છે અને અનિષ્ટ વ્યવહાર કરવામાં દોરાય છે. કીજી ટાપુમાં ઉતર્યા પછી ત્યાંની સરકાર આ મજુરોને ખેતરવાળાઓને તેમની માગણી મુજબ વહેંચી આપે છે. આ મજુરોની મારફટમાંથી આગબોટનું નુર ભરીને ખેતરવાળાઓ આ મનુષ્ય રૂપી મેંદાઓને પોતાને ખેતર હાંકી લાય છે. અહીં આ સ્ત્રીઓની સાથે સ્વચ્છ દ આચાર કરવાનું તો પૂછવું જ શું ? પોતાની પરણેતર સ્ત્રી તો સાથે હોય જ નહીં, ગએલી સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક દુરાચરણી પ્રથમથીજ હોય છે, કેટલીક ગરીબ વિધવાઓ કસાઈ ન ગઈ હોય છે તેને પાપ માર્ગે ઉતારનાર લુચ્ચાઓનો તોટો હોતો નથી, અને પરિણામ એ આવે છે કે એક સ્ત્રી એક જ સાથે બે ત્રણ પુરૂષોનાં ઘર કરે છે. સદરહુ બે ત્રણ પુરૂષો પછી સહેજ કારણ મળતાં ઈર્ષ્યા કરે છે, તેમાંથી કજીઆ થાય છે, અને ખુન ખુવારી પણ કોડી બંધ થાય છે. તે ઉપરાંત કેટલાક સ્ત્રીપુરૂષો આત્મહત્યા પણ કરે છે. આત્મહત્યાનું પ્રમાણ આ દેશના કરતાં કીજી ગએલા મજુરોમાં લગભગ ચાળીસ ગણું આવે છે. દર પરદેશમાં લાંબા વખતના વસવાટથી થતી ગમગીની, વિદેશી ખેડુતોના હાથ નીચે કરવું પરવું સખત કામ, સહેજ પણ ઓછું કામ થાય તો તેને લીધે ભોગવવી પડતી જીવનત્રા, તથા સ્વદેશી કોઈ માણસ દાદ સાંભળનાર હોય નહીં, આવા અનેક કારણોથી કેટલાક પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓ આત્મહત્યા કરવાનું પાપ બહારી લે છે. પડીત તોતારામ નામે એક ગૃહસ્થ કીજી ટાપુમાં એકવીસ

વર્ષ રહીને એ વરસ પહેલાં પાંછા ગાળ્યા છે. તેઓ આગ્રા પાસે ફીરોજગઢના વતની છે અને તેમણે “ મારા ફીજીમાં એકવીસ વર્ષ ” એ નામે એક નાનું પુસ્તક હિંદી ભાષામાં લખ્યું છે તે વાંચવાને અમારી ખાસ લલામણ છે.

ફીજીની માફક બીજા પણ કેટલાક એવા દેશો છે કે જ્યાં આ દેશમાંથી ગુલામી ખત લખી આપનારા મનુરોને સરકારી કાયદા મુજબ મોકલી આપવામાં આવે છે. તે તે દેશના લોકો એમ સમજે છે કે હિન્દુસ્થાનના બધા જ લોકો આવા હશે અને અર્ધ સુધરેલા હોવાથી આવું ગુલામી ખત લખી આપતા હશે. જે દેશની પ્રજાઓ આપણે માટે આવી ગેરસમજ રાખે તેઓને આપણે માટે માન તો શેનું જ હોય? તેઓ તેમના દેશમાં સમાન હકના શહેરી તરીકે આપણને ન વસવા દે તો તેમાં પણ શું આશ્ચર્ય? આવી બધી ખરાબીઓ જે પ્રચાલી થાય છે તે પ્રધાનું જડમૂળ કહાડવું જોઈએ અને સમસ્ત દુનિયાને આપણે કહેવું જોઈએ કે હિન્દીઓ તમારી મનુરી અથવા ગુલામી કરવાને સરજત્યા નથી. સમાન હકની માગણી કરવી હોય તો સમાન છો એમ સાબીત કરી આપવું જોઈએ અને કવિ નર્મદાશંકરે ગાયું છે તેમ ‘ ઝાંસા શા ખાવા ઓ લાઇ, હિંદુપત મોટી નામરદાઇ ’ તેમ આ કાગળી ટીકી આપણા કપાળમાંથી કહાડી નાખવી જોઈએ. ત્યારેજ દુનિયા હિન્દી પ્રજાને માન આપશે અને સર્વની બરોબરીઆ ત્યારેજ આપણે થઈશું. મનુરો ગુજરાતમાંથી જતા નથી પણ સંયુક્ત પ્રાંતોમાંથી અને મદ્રાસ ઇલાકામાંથી જાય છે એ વાત ખરી. પણ આપણે હિન્દી અને તેઓ પણ હિન્દી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી તેમની મદદે આપણે ધાર્મિક આ કાયદો રદ કરાવવાનો દરેક જીલ્લાની કેંગ્રેસ કમિટીએ તથા રાજકીય મંડળોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સારા નસીબે લોર્ડ હાર્ડિંગની સરકાર આપણી મદદમાં છે અને તેમણે આ કાયદો રદ કરવાની લલામણ વિલાયતમાં વસતા હિન્દના સેક્રેટરીને કરી છે. પરિણામ આપણા સૌની ઈચ્છા પ્રબળ હશે તો ઈશ્વર આવશે.

અ. વિ. ૪૬૨.

મેળના કાર્ટા.

(ગંતાકથી ચાલુ પૃષ્ઠ ૩૧૬.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(ધ. સ. ૧૨૧૩ ઓગસ્ટ.)

(લંડન-સેન્ટ પૉલ. વચ્ચે એક તખ્ત, જાનને બાજુ બાંકડા અથવા ખુરશીઓ.)

[ડાળી બાજુ એક સાધુ અને સેન્ટ પૉલનો પુરોહિત પ્રવેશ કરે છે.]

સા:—આજ તમારા મંદિરમાં મોટો મેળાવડો જણાય છે.

પુ:—છે જ. રાજ્યએ પતિતપાવન પોપની આજ્ઞા ઉઠાવી એટલે અમારા મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ આજ સુધી દેશનિકાલ હતા તે પાછા આવ્યા છે અને તેમણે ઘણાં માણસોને આમંત્રણ કર્યું છે.

સા:—કોણ કોણ આવશે તેની ખબર છે?

પુ:—આવનારાઓનાં નામોની યાદી મેં જોઈ છે. અમારા ધર્માધ્યક્ષ લંડનના વિદ્યુમ્બ આવશે, વિન્ચેસ્ટરના પીટર, ઇલાઈના ધર્માધ્યક્ષ, હેરફર્ડના જાઇક્સ; ધર્માધ્યક્ષો, મહાધિપતિઓ, વિહારપાલો અને ખાસ તો વળી રાજ્યના ઘણા અમીરો.

સા:—સંઘ તો હલો એકઠો થશે, હો. હવે તો તેઓ હમણાંજ આવશે, કાં?

(પુરોહિતને હાથ અડકાડીને) આ સઘળા, વારુ, શા માટે એકઠા થાય છે?

પુ:—શું મંદિરના પૈસા માટે નહિ તો શેને માટે? લૂંટી લીધેલી આવકને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત!

સા:—ખતે; હોય! પણ મને લાગે છે કે બીજું પણ કાંઈ કારણ હોવું જોઈએ. શસ્ત્રધારી અમીરો કાંઈ ફક્ત ધર્મના સંરક્ષણ માટે આવે એમ ન હોય; કાંઈક બીજું પણ હોવું જોઈએ.

પુ:—આ બિચારા દેશને અને ધર્મને માટે હવે તો દેવી મદદ ઉતરે! નરકનાં દ્વારો આપણને ઘસડી ન જાય તેમ થાઓ!

(જાનને ડાળી બાજુ જાય છે.)

[ડાળી બાજુ, રૉબર્ટ શ્રિડ્જ પૉલ્ટર અને ચુરેસી ટિ વેરસી પ્રવેશ કરે છે.]

શ્રિડ્જ પૉલ્ટર:—ઠીક મળી ગયા, ટિ વેરસી. આપણે આજ ઘણા દિવસે ઘેર આવ્યા, હો! જાતરક્ષણને માટે તમે સ્ટોકેટલન્ડ નાસી ગયા ને હું ક્રાન્સમાં. હમણાં હમણાં તો જગત વિચિત્ર આવે છે. નાસ્તિક રાજાને ક્ષમા મળી છે ને તેણે તો પોતાનું આખું રાજ્ય પોપને ચરણે ધર્યું! આપણે ઘેર આવીએ ત્યાં તો આપણાં દુ:ખોમાં:

વધારો થયો છે ! જો તો ખરા ! આપણે ન હતા ત્યાં તો મારો બેનહીનો કિલ્લો બાળી દીધો, ઇસેકસમાં, મારી બગીચા ધૂળધાણું કરી, જંગલો, તળાવો, વગેરે બે-દાનમેદાન કરી નાંખ્યાં !

ડિ વે૦:—મારી પણ તેટલીજ ફરિયાદ છે.

(ડાળી બાલુ. રૉનર્ટ ડિ રૉસ પ્રવેશ કરે છે.)

ડિ વે૦:—રૉસ, શું તમે કબૂલ નહિ કરો કે આપણે પણ હવે તો ત્રાહિ ત્રાહિ પે-કારી ગયા છીએ.

ડિ રૉ૦:—એક, આપણે જોયા કરો શા માટે ભરવા ? હજી ઉપરાંત શા માટે સહન કરવું ? આપણે ઉત્તરવાસીઓ તો હવે ચોખ્ખી ના કહેવાના ! (ડિ વેસ્ટીને) તમારો કિલ્લો પણ તમારી ગેરહાજરી દરમિયાન બાળી દીધો છે.

ડિ વે૦:—એ તો હું પાછો ક્યોં તે વખતે અગિયો મોટે અક્ષરે લખેલું મારું સ્વાગત ! મારા બુરજો જમીનદોસ્ત થયા છે. મારાં વહાલાં વૃક્ષોની રાખમાં ઉત્તરનો પવન ફૂંકશે એ જોતાં હું કેવોકે રાજી થઈશ વાડ !

ડિ રૉ૦:—થોડાએક બાકી રહેલા તનખાને આપણે કુ'કશું અને બીજો અગ્નિ પ્રકટાવશું. જુઓ, કોણ આવે છે ! હેરફેડના, નોર્ફકના, વિનચેસ્ટરના અમીરો.

(ડાળી બાલુ, હેન્ડ્રી ડિ બોહન, રૉનર બિગડ તથા સેર ડિ કિવન્સી પ્રવેશ કરે છે.)

આપણે પણ આગ પ્રકટાવી ન શકીએ ? રૉનર બિગડ ! તમારો પૂર્વ દેશ અમારા માટે સળગશે ?

બિ૦:—તમારો અર્થ હું સમજું છું. હા, તે સળગશે એ તો તૈયાર જ થઈ રહ્યો છે; કેમ ડિ બોહન ?

ડિ બો૦:—મિત્રો, એમજ, પશ્ચિમ પણ તૈયાર જ છે. અને આ આવે-સૌથી મોટું છે ફરિયાદનું કારણ જેને એવા.

(ડાળી બાલુ, બર્મિસ્ટ્રમ ડિ એમોન્સ પ્રવેશ કરે છે; માથાફરતુ કપડું વીંટાળતું; હ; જમણી બાજુ બેસે છે.)

બ૦:—મારો શોક તો એવો છે કે આ જીલ વર્ણવી ન શકે ! અમારા કુખનું કોણ વર્ણન કરી શકે ?

ફિ૦ વૉ૦:—શું તમારા પિતાને પણ દેશ છોડવો પડ્યો ?

બ૦:—હા, હા. બીબારીને હાલે થયા, ગુજરી ગયા.....

ડિ૦ વે૦—તમારા ભાઈ, તમારાં માતા.

બ૦—ગયાં. (ઉભો થઈને તેની પાસે જાય છે) અને તે પણ કેવી રીતે ! મારાં માતા તથા ભાઈ કેવા રીતે મૃત્યુ પામ્યાં તે તમારા કાનમા ઠહું ?

(કાનમાં કહે છે. 'રિ વેસ્ત્રી ત્રાસથી ચમકી ઉઠે છે.)

ડિ વેઃ—શું, ભૂખે મારી નાંખ્યાં? શું, એમજ બન્યું? ધીમે ધીમે, કે? ટાવરમાં, ના?

ફિં વોઃ—અરે કુદરતના દુશ્મન બહોળા!

જાઃ—જે દુઃખો હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી તેતું વેર લેનારી તરવારો આપણા દેશમાં કટાઈ ખુટી છે? મારા દર્દી દિલને શાંત કરવા માટે આપણા દેશમાં ન્યાય પણ નથી?

ફિં વોઃ—છે, છે, છે. આ રહી મારી તરવાર. હું લડીશ.

ડિ લોઃ—અને હું પણ.

સર્વઃ—અને અમે પણ.

ખિંઃ—જે તે આપણા દુઃખનો પ્રતીકાર કરવાની ના પાડશે તો આપણે સર્વે લડીશું.

ડિ જોઃ—પણ આપણો નેતા કોણ થશે? આપણાં દુઃખો રાજ પાસે રમ્મ કોણ કરશે?

(ડાબી બાજુ, મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ લેન્ગ્ટન, વિચ્છેદ્ય માર્શલ, જે સાધુઓ, અને હાથમાં ચમપત્ર ધારણ કરીને પુરોહિત, પ્રવેશ કરે છે.)

ફિં વોઃ—મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ લેન્ગ્ટન, આપણા તરફથી જોડશે. (લેન્ગ્ટન) પૂજ્ય પિતા! ભલે પધાર્યા ઇંગ્લંડમાં પાછા લોકોના ઉદ્ધાર માટે.

લેન્ગ્ટન—(મધ્યમાં ઉભો રહે છે, પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કરે છે; સઘળા પોતાનાં મસ્તકો નમાવે છે) તમારું કૃત્યાણ થાઓ, બચાવો. જ્યારે હું આ સંસુદ્રનો પેલે પાર તમારાથી દૂર ભટકતો હતો ત્યારે પણ મારું હૃદય તમારે માટે તલસતું; જે પ્રભુનાં મેહાંજીને હું દોરી ન શકું તેને માટે પણ હું નિરંતર પ્રાર્થના કરતો; આપણો ગિચારી ધર્મભાતાને માટે પણ રોમમાં હું નિરંતર મથતો. (જાન જમણી બાજુ પગે પડે છે; લેન્ગ્ટન માથાપર હાથ મૂકે છે.) તારાં અસહ્ય દુઃખો હું જાણું છું અને એ સઘળાં દુઃખો, બચાવો, હું પડે બહારી લઉં. એમ મને થઈ આવે છે! જે બની શકતું હોય તો આખા દેશનાં દુઃખો મારા એક દેહ ઉપરજ આવી પડે અને એ રીતે આ દેહ કૃતાર્થ થઈ ભલે પડે!

ફિં વોઃ—મહાશય, અમે તો તમારી સલાહ પૂછીએ છીએ. આ દુઃખોનો શો ઉપાય કરવો?

ડિ વેઃ—રાજ જે કાન ન માંડે તો આપણે જાંડ ન કરવું? સળગાવી ન દેવું?

લેન્ગ્ટન—(જરા દડક થઇને) દેશમાં વિગ્રહ અને અધાધી ન ફેલાવતા. બટા, મારામારી, જેવું સ્ત્રીવનના સમયમાં હતું; ગિચારા ગરીબોને કોઈ દાદ ન દેવું અને તેઓ કહેતા કે પ્રભુના સાધુ ફિસ્તાઓ સૂઈ ગયા છે.

ડિ. વે૦:—એ તો અત્યારે પણ સૂઈ ગયા છે:—

મા૦:—(લૅ૦ ના સાંગી આંગળી કરીને) નહિ જ; તેઓ આપણી નિરંતર સંભાળ લે છે.

(લૅ૦ મધ્યમમાં બેસે છે; સાધુઓ પુરોહિત તથા જા૦ પાછળ ઉભા રહે છે; મા૦, ડિ વે૦, રે. ડિ કિવ૦, જમણી ગાળુ; ડિ બો૦, ડિ મિ૦, ડાળી ગાળુ)

ડિ વે૦:—(ડિ રૅ૦ ને એકાંતે) એક લડાયક પુરુષની સલાહ લેવી વધારે સારી નથી? હવે અત્યારે દયા ખાવાનો વખત નથી!

ડિ રૅ૦:—ખરેખર, હવે તો જંગ મચવો જોઈએ હું તો વેર લેવા ગયું છું.

ફિ૦ વૅ૦:—મારે તો તમારા કરતાં પણ વધારે મોટું કારણ છે.

લૅ૦:—જો તમે પ્રત્યેક પોતપોતાનાં ખાનગી હુ:ખોથી ઉશ્કેરાઈને લડશો તો તમે હારશો અને પરિણામ શૂન્ય આવશે. યાદ રાખજો, રાજા પાસે દ્રવ્ય છે, દેશમાં પણ ઘણા તેના પક્ષમાં છે; બહારથી પણ તેને લાડુતી લડનારા મળી રહેશે. તમે સર્વે એક થઈને કામ કરજો.

મા૦:—ખરેખર! નહિ તો બધા માર્યા જશું.

લૅ૦:—તમારી રાજ્યભક્તિની પ્રતિજ્ઞા સલાહો! તે ન છૂટકેજ તોડવાની છે. આપણું કાર્ય તો સારા કાયદાઓની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનું છે, એ વાત દેશરણુ બહાર જવી ન જોઈએ એ માંભળો છો કે?

સર્વ:—અમે સાંભળીએ છીએ.

લૅ૦:—આજથી એકાદ મહિના ઉપર વિન્ચેસ્ટરમાં મેં જ્યારે રાજાને પાપમુક્ત કર્યા ત્યારે તેની પાસે કેવી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાયી છે તે તમે માંભળ્યું છે? હું અન્યાયી કાયદાઓ રદ કરીશ, મારા કાયદાઓનો અમલ શરૂ કરીશ અને આખા રાજ્યમાં તેમનું પાલન થાય એમ કરીશ એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

ફિ૦ વૅ૦:—ગરાખર, એ અમને યાદ છે.

લૅ૦:—વળી, જે મંદિરમાં અહિં આપણે એકઠા થયા છીએ તેમાંથી મહારાજા હેન્રીના વખતનો એક લેખ મળી આવ્યો છે; તમારી ઈચ્છા હોય તો એ લેખનો આધારે તમે તમારા શુભાવેલા હુકો અને સ્વનત્રતાની માગણી કરી શકો.

મા૦:—એ કહ્યાપણનો માર્ગ છે

ફિ૦ વૅ૦:—ક્યાં છે?

લૅ૦:—(પુરોહિતને) દેખાડ તે લેખ.

(પુરોહિત પાસેથી અર્ધપત્ર લે છે.)

લૅ૦:—આ અહિં રાજા વિશ્વમના પુત્ર હેન્રીને અલિપેક થયો ત્યારે સારી રીતે અને ન્યાય પુર:સર રાજ્ય કરવાનું તેણે વચન આપ્યું છે.

ફિં વોઃ—(ઉઠીને) આપણી પાસે આવું કાંઈક હોય તો કીક પડે.

ડિ કિવઃ—(ઉઠે છે) હા, એ તા ખરું.

(બીજાઓ પણ ઉભા થાય છે.)

લૅઃ—ધંગલડના અમીરો, જે તમે પણ આવો લેખ મેળવી શકો તો આપણા દેશનો પુનરુદ્ધાર થાય એમાં સંશય નહિ.

માઃ—(ઉઠે છે) તમે અમારા માટે આવો એક લેખ ઘડી કાઢો; પછી, હું પડે. તથા ધંગલડનું ને તેના રાજનું હિત ધંચનાર દરેક જણ એ લેખને રાજ સ્વીકારે તે માટે પ્રયત્ન કરશું.

લૅઃ—જે એ લેખ હું ઘડી કાઢું તો પ્રથમ તો તમારે સૌએ સાથે મળીને કાર્ય કરવું, ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાળવવી. અને જેમ તમે ઇચ્છો છો કે રાજ તમારી સાથે ન્યાયથી વર્તે તેમ તમારે તમારાં માણસો તરફ ન્યાયથી વર્તવું. (ઉભો થાય છે) જે રાજ આવો લેખ સ્વીકારવાની ના કહે તોજ તમારે તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું. તમારે સૈના આ ઝમાણે કળૂલ છે?

સર્વઃ—કળૂલ છે.

ડિ વેઃ—અને જરૂર પડે તો આવા હકો માટે લડવું પણ ખરું. ધારો કે લડ્યા વિના ન જ ચાલે તો પછી આપણા લશ્કરનો સરદાર કોણ થશે?

માઃ—ફિં વૉલ્ટર ગ્રાહર અને પરાક્રમી છે.

લૅઃ—ફિં વૉલ તમારો સરદાર થાય એમ તમે ઇચ્છો છો?

સર્વઃ—હા, હા, હા.

લૅઃ—(ફિં વૉલ ને) જે આ કાર્યમાં તમારે લડવું પડે તો પ્રભુના મંત્રનો અને પવિત્ર ધર્મમાતાના સરદાર (માર્શલ) થજો.

ફિં વૉલઃ—(લૅઃ ની પાસે ઘુટણીએ પડે છે) હું એ પદને યોગ્ય થાઉં ! (ઉઠે છે) આ પવિત્ર સ્થાનમાં મુખ્ય ધર્મધ્યક્ષની સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આ લેખને વગગી રહીશ અને રાજ જે તેનો સ્વીકાર નહિ કરે તો આપણે મરતાં સુધી લડશું. (તરવાર કાઢે છે.)

ડિ બોઃ—(આગળ આવીને) અને હું પણ તેવીજ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું (તરવાર કાઢે છે) જ્યાં સુધી રાજ પોતાના સીલ સિદ્ધાંતો આ વાત મંજૂર રાખે ત્યાં સુધી.

જિઃ—અને હું પણ તેમ જ.

ડિ વેઃ—(મધ્યમાં આવીને) અને હું પણ; મારા કિલ્લાના લડકાઓ અને મારી કાળી ઘઇ ગયેલી જમીન મારાં સ્મરણમાંથી ભૂંસાયાં નથી.

(હાથ તરવાર ઉપર.)

ડિ રૌંઃ— ઉત્તરનિવાસી અમીરો પણ આ પ્રમાણે કહે છે.

ડિ કિયંઃ— (તરવાર કાઢે છે) હું પણ એવીજ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. એક ખડીકણુ કમળખત તરફ મારા હૈયામાં ઘણાજ તિરસ્કાર છે.

જાંઃ— (આગળ આવીને.) જો કે હું તો પાદરી છું, લશ્વર્યો નથી છતાં હું પણ તમારી સાથેજ મળું છું. મારાં જે સગાંઓની પાછળ કોઈ દયા ખાનાર પણ રહ્યું નથી તેમની ખાતર હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. (હાથ ઉંચો કરે છે) પિતા! માતા! બાપ! ઉપરથી નિહાળજો.

લંઃ— ત્યારે તમે સર્વ પ્રતિજ્ઞાથી તો બંધાયા.

(લેન્ગટન મધ્યમાં હાથ ભીડીને ઉભો રહે છે; સઘળા બંને બાજુએ તરવારો ઉઘાડી રાખી ઊભા રહે છે)

સર્વઃ— અમે સઘળા પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયા છીએ.

લેંઃ— રાજા પાસે હું તમારી વાતનું સમર્થન કરીશ. મને કશી ખડીક નથી. હું તમને યોગ્ય રસ્તે દોરીશ કારણકે તમારા દેશ ઉપર મને સહજ પ્રીતિ આવે છે અને હું તમારા પિતા તરીકેની ફરજો અદા કરવા માટે નીમાયો છું. હું તમારો કદી ત્યાગ નહિ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા હું પણ લઉં છું. હવે સુખેથી જાઓ. (હાથ ઉંચો કરે છે.) સર્વ પોતાનાં માથાં નમાવે છે) હું આ તમારો લેખ રજુ કરીશ. વિદ્યમ માર્શલ, તમે ધીજાઓથી વધારે અનુભવી, ડાહ્યા અને સેવાનિષ્ઠ છો એટલે તમે મારી સાથે રહેજો. આપણે રાજા પાસે જશું અને સર્વની જે માગણી છે તે તેની પાસે મૂકશું. આપણાથી કહેવાય તેટલું કહીને આ લેખ તે સ્વીકારે એમ કરવા પ્રયત્ન કરશું.

(લેન્ગટન જાય છે, ડાળી બાજુ, પાછળ, જાં, પુરોહિત, સાધુઓ, માં, ફ્રિં વોં, ડિ વેં, ડિ રોં, ડિ બોં, બિં, ડિ સ્વિં.)

સમાજ સુધારાની પ્રગતિ.

ગયા સૈકાના ઇતિહાસનું જેમણે મનન કર્યું છે તેઓ જાણે છે કે રાજકીય અળવળ શરૂ થઈ તહેનાથી પણ પહેલાં ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારાની હીલ-આલો શરૂ થઈ હતી. “હિંદના દાદા”એ પચાશથી પણ વધારે વર્ષ પૂર્વે રાજકીય પ્રવૃત્તિનો ઝુંડો ઉપાડ્યો તે પહેલાં રાજા રામ મોહનરાયે ગ્રાહ્ય સભાનું સ્થાપન કર્યું હતું અને સતીઓના મર્મદારક દુઃખનું વર્ણન કરી તે નાબુદ કરવાનો કા-યદો ઘડવા લાઈ બેંટીકની સરકારને પ્રેરી હતી. બાબુ સુંદરનાથ બેનરજીએ કોંગ્રેસના સમય પૂર્વે હિંદના બુદ્ધાં બુદ્ધાં શહેરમાં જે વખત રાજકીય ભાષણો

કર્મી ત પહેલાં કેશવ ચન્દ્ર સેન અને ધન્વચન્દ્ર વિદ્યાસાગરે, ખાલસા, વિધવા-પુનર્લગ્ન વગેરે અનેક સામાજિક પ્રશ્નો વિષે વેગમરી હીલચાલ કરી હતી. મુંબાઈ ક્ષલાકામાં પણ સર શ્રીરામશાહ અને બદુદીન તૈયબજીએ રાજકીય કાર્ય શરૂ કર્યું તે પહેલાં મહર્ષિ રાનાડેએ સામાજિક ચળવળ ઉપાડી લીધી હતી. રાજકીય પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર રૂપ કોંગ્રેસ સ્થપાઈ તે પહેલાં આર્યસમાજ અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સ્થપાયાં હતાં.

ગુજરાતમાં આ બીના વધારે સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે; કારણ કે રાજકીય કાર્ય તો આપણે આપણા દક્ષિણી ભાઈઓને જ સોંપી દીધું છે. ભોળાનાથ સારાભાઈ અને મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ નર્મદ અને કરશનદાસ મૂળજી-આ વીર સુધારકોએ સમાજ સુધારાની જેવી હાક ચાલીશ પચાસ વર્ષ પૂર્વે ગળવી હતી તેવી આ સુધરેલા જમાનામાં આપણા વિદ્વાનોએ કે કાર્યકર્તાઓએ ગળવી નથી. અને છતાં એ નવાઈભર્યું નથી કે હાલ જ્યારે કોંગ્રેસ એ પ્રજાની મોટામાં મોટી સંસ્થા બની છે અને રાજકીય વિચારોથી વાતાવરણ ઉશ્કેરાયેલું છે ત્યારે સમાજસુધારા પરિષદનો અવાજ તંદના મંડળની બહાર ભાગ્યેજ પહોંચે છે અને સામાજિક વિષયો પ્રતિ ઉપેક્ષા અને કવચિત્ તિરસ્કાર નજરે પડે છે. જો આપણે સમાજ સુધારાની પરકાષ્ટાએ પહોંચ્યાથી આ સ્થિતિ આવી હોત તો આપણે ઘણો સંતોષ પામત. પરંતુ જો રાજકીય ઉન્નતિ જેટલી પણ આપણી સામાજિક પ્રગતિ ન થઈ હોય તો આપણે આપણા રાજકર્તાઓ અને સર્વ સુધરેલા દેશો આગલ અતિશય શરમાવાની જરૂર છે.

અને વસ્તુસ્થિતિ આવી છે. સમાજ સુધારાના વિચારો પ્રસાર્યા છે પણ તેમાં પહેલાંના જેવો જીવંત પ્રભાવ રહ્યા નથી. તત્કાલ આચારમાં મૂકવાના વ્યાવહારિક સિદ્ધાંતો કાંતો દૂરની ભાવનાઓ તરીકે લેખાય છે અથવા તેની આસ-પાસ એટલી બધી મર્યાદાઓ અને શરતોનું જાલ ગુંથવામાં આવે છે કે “તોન દીન અઢાઈ કોસ” — જેટલું પણ આગળ વધાય તો ક્રિક. રાનાડેનાં ચાર ભાષણો સમજનાર અથવા સુધારાના ચાર શબ્દો જાણનાર કેળવાયેલા સજ્જનોને તેમાં હવે નવીનતા કે ચમત્કાર લાગતો નથી; એટલે તેઓ ત્રિનાશક શાન્તિ અને નાહિંમત સ્વસ્થતામાં રિથર રહે છે. તેમાંના થોડાજ તે વિષે લખવાને પ્રેરાય છે તેમાંના ઘણા બુની સંસ્થાઓનો કુતર્કી બચાવ કરે છે ત્યારે થોડાક પશ્ચિમના વિચારકોનાં પ્રોદ વચનોને આધારે અતિશય સાવધપણે અને સંપૂર્ણ જવાબદારીથી એક પગલું આગળ ભરવાની હાંમાયત કરે છે. ઉત્સાહનું માપ આટલું જ હોવાથી સુધારાની સંસ્થાઓ બહુ ન હોય અને જે હયાત હોય તે કાર્યકર્તાઓને અમારે ન કામ કરે એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ આપણને ઠહેવામાં આવે છે કે છેલ્લાં પચાસ સાડ વર્ષ આપણે થોડા સુધારો કર્યો છે, પહેલું તો સુધારાના વિચારો બધે ઠેકાણે ફેલાયા છે—જે પચાસ વર્ષ પછી વર્તનમાં મૂકતાં આપણે બહીએ છીએ. ઉપરાંત સ્ત્રીકેળવણીનો ‘પણ કિંચિત્ પ્રસાર

થયો છે, કન્યાઓ આઠ નવ વર્ષને બદલે મ્હોટાં શહેરોમાં અગીયાર, બાર વર્ષ અથવા બુજ ન્યાતોમાં પંદર સોળ વર્ષે પરણાવવામાં આવે છે અને વિધવાઓને લગ્નની છૂટ આપવાને નહિ પણ 'તહેમની દુર્ભાગી સ્થિતિને કંમક સંસ્કારમય કરવાને આખા ગુજરાતમાં ત્રણ ચાર સંસ્થાઓ નીકળી છે જ્ઞાતિ સંસ્થા—જેનો બચાવ કરવાને હજુ પણ અનેક રૂઢીપૂજકોની લેખિની ઉઘ્ર ઉત્સાહથી ઉછળે છે, તેના સુધારા તરીકે દેખાડવામાં આવે છે કે સમયને અનુસરીને મ્હોટા શહેરોમાં—અને તે પણ ઘણીવાર ખાનગી રીતે અને કવચિત્ ખુદ્દી રીતે—બુદ્ધી બુદ્ધી જ્ઞાતિના માણસો સહયોગન કરે છે પરંતુ હાલની સ્થિતિથી વધારેમાં વધારે સંતોષ દર્શાવનાર “સુધારકો” એક બીજી સંસ્થા તરફ અમારી દ્રષ્ટિ ફેરવે—અને તે જ્ઞાતિમંડળો છે

આ મંડળોની મંખ્યા છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં એટલી બધી વધો ગઈ છે અને તે તરફ એટલાં બધાં માસિક-ત્રિમાસિકો પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે તે વિવે જરા તપાસ કરવી જોઈએ. પ્રથમ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ કે આ મંડળો જ્ઞાતિભંગ માટે સ્થપાતાં નથી પણ આડકતરી રીતે જ્ઞાતિની રૂઢ લાગણીઓને મજબૂત કરે છે તેનાં મુખ્ય કામ બે લાગે છે:—

(૧) સુધારાના નિર્દોષ મહાતોને નરમમાં નરમ રૂપે ફેલાવવા અને (૨) છોકરાઓ તથા છોકરીઓની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું. સર્વ દેશભક્તને આ કામ ઇષ્ટ જોવાં જોઈએ અને દેશના મહાન કાર્યમાં આ જ્ઞાતિમંડલો જે થોડો ઘણો ફાળો આપે છે તે જોઈને અમે સંતોષ પામીએ છીએ પરંતુ આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે સુધારાનું ખરૂં કાર્ય આ મંડલોથી થઈ શકે નહિ. જ્ઞાતિમંડલમાં દાખલ થઈને જ્ઞાતિભંગની કે અંત્યજ વર્ગના ઉદ્ધારની ચર્ચા કરવી એ તત્વતઃ અશક્ય છે.

નર્મદે રૂઢિના કીર્દેશો ઉપર તોપનેા મારો ચલાવ્યો અને કરસનદાસ મૂળજીએ વૈશ્વ મહારાજોની મગરૂં ગાત્રીને ડોલાવી તે પછી પચાસ વર્ષે આપણે આ સ્થિતિમાં છીએ. આપણે થોડા-ઘણાજ આગળ વધ્યા છીએ એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યની ઉન્નતિને માટે આપણી તૈયારી પણ નબળી છે. રાજકીય ચળવળ પહેલાં અમાજ સુધારાની શરૂઆત થઈ અને છતાં પહેલી પ્રવૃત્તિ-ગુજરાતમાં નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાં—પૂર બળે આગળ વધી છે ત્યારે બીજી આદંબ કાળની મહારથીઓના અવસાન પછી વધારે ને વધારે નરમ પડી છે.

એક રીતે જોતાં કમ આથી ઉલટો હોવો જોઈએ. તેમ જ કારણ સામાજિક અને રાજકીય કાર્યના પ્રકારમાં જ ગેરબુદ્ધિ છે. કેટલાક વિચારકો સામાજિક, રાજકીય-વગેરે જીવનના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રદેશો છે એમ કહે છે, અને તે એકંદર ખરૂં છે. પરંતુ આપણા દેશની ખાસ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં અમે તે બુદ્ધી રીતે મૂઢીશું. જ્યારે રાજકીય પ્રવૃત્તિનો હેતુ સરકારની પાસે અમુક વસ્તુઓ માગવાનો અને તે માંગણીઓ—અથવા ઈર્ષાઓ લોકોના હૃદયમાં બગૃત કરવાનો છે, ત્યારે સામાજિક

પ્રદેશમાં આપણે પોતે જ અનિષ્ટ રીતરીવાજોમાંથી મુક્ત થઈ, કેટલાક શુદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો અંગીકાર કરવાનો છે—અને વધારામાં અન્ય સર્વને તેમજ કરવાને સંબોધવાનો છે. રાજ્યમાં આપણે અમુક જીવન માગવાનું, સમાજમાં આપણે નવા જીવનનો અંગીકાર કરવાનું—હોનો અવતાર ધનવાનું છે. એકમાં માગવાનું છે, બીજામાં થવાનું છે. આથી એક પરાધીન છે ત્યારે બીજું સ્વાધીન છે. રાજકીય ઉન્નતિ એવડે સરકાર ઉપર આધાર રાખે છે ત્યારે સમાજ સુધારાનો આધાર આપણા ઉપર, આપણી સમગ્ર પ્રજા ઉપર રાખે છે. અને જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજાની મહેરબાનીથી નહિ પણ પોતાના સામર્થ્યથી થવાની છે તે વધારે સત્વર થઈ શકે.

પરંતુ આપણા હુશીયાર વિચારકોએ આ દલીલનો પણ જવાબ ઘડી રાખ્યો છે. તેઓ કહે છે કે સુધારા અમારા નહિ પણ આખી જ્ઞાતિના—અથવા આખી સમાજના હાથમાં છે અને તેઓ પોતે સુધરી સર્વથી છૂટા પડવા કરતાં હોમની સાથે રહી સુધારો કરવા માગે છે. આવા શબ્દો જો ખરેખરા પ્રમાણિક અને શુદ્ધશાલી પુરૂષો બોલતા અને લખતા નહોત તો અમે હોને ઢોંગ અને નાહિંમતની પરાકાષ્ટા માનતા. પરંતુ તે પુરૂષોને માટે સંપૂર્ણ માન રાખીને પણ અમને કહેવાની ફરજ પડે છે કે તેઓ એક વિનાશક ભ્રમને શરણ થયા છે. આખી સમાજ સુધરે ત્યારે હોનું અનુસરણ કરવું એ સુધારવું નહિ પણ સુધરવું જ કહેવાય. અને જો હાલની ઢીલી બિનપદ્ધતિસર અને નિઃસત્વ વિચારસરણી ચાલુ રહેશે તો અમને ધાર્મિક લાગે છે કે એક બે કે તેથી પણ વધારે સૈકાઓ સુધીમાં આપણી સમાજ આ રીતે જ સુધરશે. પરંતુ અમે એટલું જ ગતાંવવા માગીએ છીએ કે આ દેશના તથા બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં જ્યારે જ્યારે ઘણાજ ગંભીર સુધારાની જરૂર પડી છે ત્યારે આથી ઉલટીજ પદ્ધતિને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમને જીવનની જીની મર્યાદાઓ સાંકડી લાગી અને નવી જીવનસરણી માટે તેમનો આત્મા તલસ્થો નહોતો પોતેજ જીવતાં ગંધનો તોડી નાંખી, નવા સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા અને પોતાના પ્રોત્સાહક ઉપદેશથી તેમજ—વધારે અંગે—પોતાના તેજસ્વી દાખલાથી આખી સમાજને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. ચૈતન્ય, ઠગીર, કયાનંદ સરસ્વતી, વગેરે ઘણા દાખલાઓ આપણા દેશમાં મોજુદ છે અને પશ્ચિમનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સુધારકો સર્વને જાણીતા છે. આ કાર્યમાં મુશ્કેલીઓ ઘણી છે—જ્ઞાતિગૃહધિકારનું ચક્ર અને સગાં-ઓની નિંદા; પરંતુ એ ગત્રેનું જોર હવે ઘણું નરમ થયું છે અને તેથી સત્વર સુધારો કરવાની અસાધારણ તકો આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે.

જેઓ સમાજ સુધારાનો આ માર્ગ લેતાં અચકાતા હોય હોમના આગળ અમે વધારામાં વધારે અગત્યની દલીલ મૂકીશું. છેલ્લાં સો દહોડસો વર્ષમાં બ્રિટીશ સરકારે આપણા દેશમાં ઘણા સુધારા કર્યા છે અને આપણને ઘણા હક આપ્યા છે. અને છતાં આપણે અસંતુષ્ટ કેમ છીએ? ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી આશરે છ સાત ટકાને સરકારે લખતા વાંચતા કર્યા છતાં તેથી ત્રીસ અસંતોષ પામી ગી. ગોખલેએ

કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા સરકારને કેમ વિનંતિ કરી હતી? મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની નવી સંસ્થા આપણા દેશમાં સરકારે સ્થાપી. તેમાં ચુંટણીના હક આપણને આપ્યા છતાં સંપૂર્ણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપણે શા માટે માગીએ છીએ. મીન્ડો-મોર્લીના સુધારાથી ગિન-અમલદારી સભાસદોની વધુ સંખ્યા ધારસભામાં દાખલ થઈ છે છતાં પણ સ્વરાજ્યના વધારે મોટા હકને માટે આપણે કેમ અળવળ કરીએ છીએ? છેલ્લી કૉંગ્રેસે-અને સર સત્યેન્દ્ર સિંહ સુદાંત સર્વ રાજપુરોએ માગણી શા માટે કરી છે કે લગાઈ પૂરી થતાં સરકારે સ્વરાજ્યની દિશામાં ઘણાં મોટા હક આપીને જાહેરનામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું કે અમુક ચોક્કસ વખતમાં બાકીના સર્વ હકો હિન્દને સોંપાશે? આનું કારણ એજ કે આપણે આપણી ઉન્નતિ સૈકાઓમાં નહિ પણ એક બે જીવનાવધિમાં (Generation) સાધવી છે; અને જે રાજકીય હકની સાવર જરૂર આપણને છે તે સામાજિક સુધારા તે તે પહેલાં સિદ્ધ થવા જોઈએ.

રાજકીય પ્રગતિનો વિચાર કરતાં આપણે સરકારને વારંવાર જણાવીએ છીએ કે જાપાન પચાસ સાઠ વર્ષમાં એક મધ્યકાલીન દેશ મટી જગતની મોટી સત્તા રૂપ બન્યો છે. અને ક્રીલીપાર્લન જે ત્રીસ ચાલીશ વર્ષ પૂર્વે લગલગ જંગલી પ્રદેશ હતો તેને સ્વરાજ્ય આપવા અમેરિકા હવે તૈયાર થયું છે. આ સરખામણી એજ અતાવે છે કે અમે પણ એટલાજ વખતમાં એ સ્વતંત્ર અને સશક્ત પ્રજા થવા ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ જેઓ સમાજના પાપી અને ઘોર રીવાજોના સુધારાને માટે સૈંકાંઓ સુધી જાહ જોવાને તૈયાર છે તેમના મોંમાં આ દલીલો કેમ શોભશે અને તેની અસર પણ શી થશે?

સામાજિક અને રાજકીય જીવન એ રાષ્ટ્રીય જીવનનાં બે સ્વરૂપો છે અને તે અત્યંત નિકટ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. હાલ સામાજિક જીવન નિર્બળ છે અને તેથીજ રાજકીય માગણીઓનું જોઈતું વજન પડતું નથી. ત્રીસ ચાલીશ વર્ષમાં હવે હિન્દને સુધરેલા દેશો જેવી પદવી મળવી જોઈએ—જે આમહુ રાજકીય જીવનમાં નજરે પડે છે તે સામાજિક સુધારામાં દાખલ કરવાની—અનુભવવાની જરૂર છે અને સામાજિક જીવન જેમ અગણિત બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ વધારે સ્વતંત્ર અને પ્રભાવશાલી તેમ આપણી રાજકીય અળવળમાં પણ એવું અણુધાર્યું બળ આવશે કે જે સૈંકાંથી નહિ મળેલા હકને જુજ વર્ષમાં મેળવી આપશે.

ઈ. ક. યાજ્ઞિક.

કોંગ્રેસનું કાર્ય.

જો આપણે આપણા દેશની સ્થિતિ ખરેખર સુધારવા માંગતા હોઈએ તો આપણે આપણી સર્વ અગત્યની બહેર સંસ્થાઓ તથા તેમની હાલની કાર્યપદ્ધતિની ખારીકાર્થી તપાસ કરી તેમાં યોગ્ય સુધારો કરવો જોઈએ. આપણે આપણી કોંગ્રેસ તથા કોન્ફરન્સોને ગમે તેટલી મહત્વની ગણીએ, તેમણે અત્યાર સુધી બળવેલી દેશસેવાની બહેરમાં ગમે તેટલી તારીફ કરીએ તોપણ આપણે આપણા મનમાં સારી રીતે સમજીએ છીએ કે જે હેતુથી તેમની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તે હેતુની સિદ્ધિને 'અર્થ' જે સઘળું કરવાની જરૂર હતી તેના પ્રમાણમાં તેમણે કરેલું કાર્ય અત્યંત જુજ, નજીવું છે. આ સંસ્થાઓ અત્યાર સુધી જોઈએ તેવી રીતે કાર્ય કરી શકી નથી—અને હાલ પણ કરી શકતી નથી, તેનું શું કારણ હશે તે શોધી કાઢી દૂર કરવાની દરેક હિંદીવાનની ફરજ છે. છતાં આપણે આપણા દુર્મનોની આંખમાં ધૂળ નાખવાને આતુર છીએ તેથી કે પછી આપણે આપણા અગ્રેસરોને માટેની માન તથા ઉપકારની લાગણીને જોઈએ તે કરતાં વધુ અગત્યતા આપીએ છીએ તેથી—ગમે તે કારણ હો—પણ આપણે આ અત્યંત અગત્યનું તપાસ તથા સુધારણાનું કામ હાથમાં લેતાં અચકાઈએ છીએ. આવી તપાસથી એ સંસ્થાઓને પણ ધોડો લાગે, બહેર પ્રજાની નજરમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘટે એ બનવાજોગ છે. પરંતુ આખરે તેથી તે સંસ્થાઓને અને તેમના દ્વારા આપણું દેશને ફાયદોજ થશે, એમાં શંકા નથી. આ સંસ્થાઓ સ્થપાયાને કેટલાંક વરસો થઈ ગયાં છે, અને જે કાર્યપદ્ધતિ શરૂઆતમાં કદાચ ઉપયોગી જણાઈ હશે તે હમણાં સાવ નકામી થઈ પડી છે અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરશું તોજ કાંઈ પણ અગત્યનું કાર્ય થઈ શકશે. આ સંસ્થાઓના ઉદ્દેશ અતિ ઉચ્ચ છે, મુશ્કેલ છે, અને આપણે ભગીરથ પ્રયત્નો કરશું, મોટા ભોગો આપશું તોજ આપણે ઈચ્છીએ છીએ તેવું પરિણામ આવશે.

આ વિચાર અનુસાર કોંગ્રેસ કે જે આપણી સૌથી અગત્યની રાજકીય સંસ્થા છે તેનું કાર્ય આપણે તપાસીએ. કોંગ્રેસના હેતુ આપણા દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં સૌથી અગત્યના છે. આપણી પ્રજાના હકોનું રક્ષણ કરવું, ભડી પણ પરદેશી સરકારના કોઈ પણ પગલાંથી તેને નુકશાન નહિ થાય તેની સંભાળ રાખવી, તથા પ્રજામત કેળવી અનેક રીતે તેમની વૃદ્ધિ કરવી એટલે જ માત્ર કોંગ્રેસનો હેતુ નથી. તેના ઉદ્દેશ તો એથી ઘણા ઉદાર અને વિશાળ છે. આપણા દેશની પ્રજા એક નથી. આપણા લોકો ઉત્પત્તિ, ભાષા, ધર્મ વગેરે અનેક કારણોને લીધે જુદી જુદી કોમોમાં વહેંચાઈ ગયેલા છે; માટે તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાવી તેમને એક જ પ્રજા તરીકે દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં ભાગ લેવાને તૈયાર કરવાનું કાર્ય કોંગ્રેસે પાતાને હાથ લીધું છે અને તેને આજે ત્રીશ વરસ પણ

પ્રદ ગયા છે. આ કાર્ય અતિ વિકટ છે—કેટલું વિકટ છે તે તો આપણા દેશનો વિસ્તાર, આપણી પ્રજાની સંખ્યા તથા તેની અજ્ઞાનતાનો વિચાર કરતાં સ્હેજમાં સમજાશે. પરંતુ આ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે કોંગ્રેસે શું શું યોજનાઓ રચી, શું શું ઉપાયો લીધા તે આપણે જાણીએ. કાર્યની મુશ્કેલીનો વિચાર કરતાં તો આપણા મનને કથાથી પણ સંતોષ નહિ થાય. દેશમાં સ્થળે સ્થળે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં બી રોપવા તથા સ્થાનિક દેશભક્તોના હૃદયમાં આશા તથા બળ પ્રેરવા ઈએનેક આગો વળત ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરી શકે એવા સેક્ટરીઓ દરેક પ્રાંતમાં, દરેક જિલ્લા તથા તાલુકામાં આ ચળવળ જોસણેર ચાલુ રાખવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળા કોંગ્રેસરોની આગેવાની હેઠળ કાર્ય ચલાવવી અનેક કોંગ્રેસ કમિટીઓ, તથા પ્રાંત પ્રાંતની ભાષાઓ દ્વારા આપણી પ્રજામાં સ્વાર્થત્યાગ અને દેશસેવાનો ભુસ્સો પ્રકટાવતા અનેક છાપાઓ—આ અને બીજા ઘણા ઘણા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતાં તે તો પણ ઉપરના ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું કામ સંતોષપૂર્વક શરૂ થયું એમ ભાગ્યેજ કહી શકાત. કોઈ એક ઉદ્યોગને માટે નવી કંપની ઉભી કરતો એક સાધારણ વેપારી પણ લોકોનું ધ્યાન ખેંચે એવી પ્રોપેક્ટસમાં આપેલી મોટી આશાઓ સફળ કરવાને માટે યોગ્ય પગારદાર માણસો રાખી પદ્ધતિસર કામ શરૂ કરે. પરંતુ કોંગ્રેસના આ મહાન અને મુશ્કેલ હેતુઓ પાર પાડવાને માટે આપણા અગ્રેસરોએ જે કાંઈ ઉપાયો અત્યાર સુધી યોજ્યા છે તે કેવળ દુનિયામાં આપણી હાંસી કરાવવા જેવાજ છે. ઉદ્દેશ અને સાધન વચ્ચે કાંઈ તો પ્રમાણ સ્હેજુ જ જોઈએ એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. પરંતુ આપણા અગ્રેસરો તો ખરેખર ટીપે ટીપે જ સરોવર ભરવા માંગતા હોય એમ જણાય છે. અસ્તુ! કોંગ્રેસ પોતે સતત કાર્યને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શકતી નથી તે તો ઠીક, પરંતુ હાલમાં આપણને મળેલી આ અસાધારણ તકનો લાભ લઈ સ્વરાજ્ય માટેની ચળવળ ખરેખર ભુસ્સાણેર ચલાવી શકે એવી “હોમ રૂલ લીગ” ની સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર પણ કોંગ્રેસના અગ્રેસરોએ ભાંગી પડાવ્યો એ શું આપણા દેશને માટે કમનશીબીની વાત નથી?

કોંગ્રેસના હાલના કાર્ય તરફ વળતાં અમે પૂછીએ છીએ કે આ વળતની કોંગ્રેસની બેઠક કુતોહમંદ ગણી શકાય ખરી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બહેર પ્રજા તરફથી અપાઈ ચૂક્યો છે. સર્વે એકે અવાજે કહે છે કે કોંગ્રેસની આ વળતની બેઠક તો ખરેખર કુતોહમંદ હતી. પ્રમુખના ભાષણથી નાસીપાસ થયેલા અંતીમ વિચાર ધરાવનારા દેશબંધુઓ પણ એવાજ મતના હોય એમ જણાય છે. તેઓ કહે છે કે—શું આ વળતે ડેલીગેટોની સંખ્યા સૌથી વધારે નહોતી? શું લોકોનો ઉત્સાહ કમ હતો? શું ત્રીજે દિવસે થયેલાં ભાષણો હમેશાં કરતાં વધુ ભુસ્સાદાર અને અસરકારક નહોતાં? અને સ્વરાજ્ય માટેનાં કારણ—એ કારણથી તો કોંગ્રેસની જીંદગીમાં નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. કોંગ્રેસના શત્રુઓને ચૂપ કરી દેવાને માટે આપણે કોંગ્રેસના કાર્યને વધારી લઈએ તે ઠીક; પરંતુ ગમે તે કારણને લીધે તેના દોષો તરફ નજર સુદ્ધાં કરવાનું માંડી વાળીએ તો તેથી તેને કાયદો થવાને બદલે હાનીજ થશે, એમાં જરાએ સંશય

નથી. ખરે, આપણે કૉંગ્રેસનું લઘુ ઈચ્છતા હોઈએ તો એ પણ પૂછવાની જરૂર છે કે કૉંગ્રેસ ભરવાને માટે આપણે જે સઘળો ખર્ચ, જે સઘળી મહેનત ઉઠાવીએ છીએ તેનો યોગ્ય બદલો આપણને મળી રહે છે કે કેમ? આ વખતની બેઠકને માટે કાંઈ નહિ તો પાંચેક લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો હશે. કારણ કે કૉંગ્રેસનો મંડપ તથા ડેલીગેટોને રહેવા કરતાં માટેની વ્યવસ્થાના ખર્ચ સાથે કૉંગ્રેસમાં ભાગ લેનાર દરેકને કૉંગ્રેસને અંગે થયેલા ખર્ચને પણ ગણતરીમાં લેવો જોઈએ. તે ઉપરાંત કૉંગ્રેસના વ્યવસ્થાપકો તથા વોલન્ટીઅરોએ ઉઠાવેલી જહોમત, બહારગામના ડેલીગેટોએ અહિં આવવા માટે લીધેલી તકલીફ, આપણા અગ્રેસરોએ કરેલાં ભાષણો, લોકોએ તે સાંભળવામાં બતાવેલી ધીરજ— સર્વેએ યથાશક્તિ આપેલા અનેક ભોગો તો આ ગણતરીની બહારજ રહેશે. અને આ સર્વેનો આપણને યોગ્ય બદલો મળી રહે છે?

આ પ્રશ્નના જવાબ માટે કૉંગ્રેસ ભરવાના મુખ્ય હેતુ શું છે તે બાજુવાની જરૂર છે. શું કૉંગ્રેસની બેઠક આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિ તથા તેનાં બળની પ્રતીતિ કરાવનારું સાધન છે કે આપણા દેશના અગત્યના રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવવાને માટે દેશભક્તોની સભા છે. કૉંગ્રેસ પોતાના હક્કાપણ ભર્યા વિચારથી સરકારને સુધારવાનો લોભ રાખે છે કે તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાવડે પ્રજાકીય ઐક્યતા સધી આપણા દેશની ઉન્નતિ માટે લડત ચલાવવા માંગે છે? અમે તો માનીએ છીએ કે કૉંગ્રેસના હેતુ ઘણા ઉચ્ચ છે અને જો કે તે હાલ એક તમાસા રૂપ થઈ પડી છે છતાં દેશની ઉન્નતિ તેનેજ હાથ છે.

જો કૉંગ્રેસનો હેતુ આપણા રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવવાનો હોય હોય તો હાલની પદ્ધતિ અનુકૂળ નથી. પ્રથમ તો વિચારને માટે હાલની કૉંગ્રેસની બેઠકમાં ભાગ લેનારાઓની સંખ્યા જ ઘણી મોટી છે. તેમાંથી કાંઈ નહિ તો અડધો અડધ ભાગ પ્લેટફોર્મથી એટલે તો દૂર હોય છે કે તેઓ સાધારણ રીતે કશુંજ સાંભળી શકતા નથી, જ્યારે તેમાંથી ઘણાએકનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હુંકું અને લેલાશુ હોવાને લીધે તેઓ કૉંગ્રેસના કાર્યમાં સમજણ-પૂર્વક ભાગ લેવાને અશક્ત બને છે. કૉંગ્રેસના ડેલીગેટો તથા અગ્રેસરો પણ લાંબી મુસાફરીથી થાકેલા, તથા તે જ અઠવાડીયામાં અનેક બહોર સભામાં હાજર રહી કે ભાષણો આપી કંટાળેલા હોય છે અને તેથી નિરાંતે વિચાર ચલાવવાનું તેમનાથી બની શકતું નથી. કૉંગ્રેસને અંગે આખા દેશના સર્વે બુદ્ધિશાળી અગ્રેસરો એકઠા થાય છે તો પણ કાર્યની લીડ તથા સમયની ઘાઈને લીધે ચાલુ યોજનાઓને સંગીન પાયાપર મૂકવાનું કે નવી યોજનાઓ ઉભી કરવાનું કામ તેઓ હાથમાં લઈ શકતા નથી. વળી કૉંગ્રેસમાં દરેક પ્રાંતની કમિટિઓના પ્રતિનિધિ ભાગ લે છે અને જો તેઓએ વરસ દરમિયાન કરેલા કાર્યની સમાલોચના કૉંગ્રેસમાં થાય તો પણ લાભપ્રદ થઈ પડે; પરંતુ કૉંગ્રેસની માફક આ પ્રાંતિક કમિટિઓનું પણ આખા વરસનું કાર્ય અત્યંત નજીક હોય છે એટલે તે વિષે ઠીક ચર્ચા થાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત કૉંગ્રેસ વરસ દરમિયાન બનેલા સર્વે અગત્યના બનાવોની નોંધ લઈ તે

ઉપર યોગ્ય ટીકા કરી પ્રબળતા દર્શાવવાનો દાવો કરે છે, છતાં છેલ્લી કોંગ્રેસની ગેઠકમાં સીનીલ સરવીસ જેવો આખા દેશમાં ચર્ચાઈ રહેલો પ્રશ્ન પણ તેણે ધ્યાન પર રહેવા દીધો.

ત્યારે હાલ જે રીતે કોંગ્રેસ ભરવામાં આવે છે તેથી આપણને શું લાલ ધાય છે? પ્રબળતા કેળવવાનાં સાધન તરીકે કોંગ્રેસની ગેઠક થોડે ઘણું અંશે ફત્તેહમંદ નીવડી છે એમ તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ. પરંતુ એ પણ ખરું જ છે કે સાધારણ રીતે કોંગ્રેસમાં ભાગ લેનાર માણસને કાંઈ પણ નવીન વિચારોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેને માટે તો અસલની ધર્મયાત્રાને બદલે આ રાજકીય યાત્રાની નવી ફેશનનગનીકણી હોય એમ જણાય છે. પ્રથમ તે તીર્થોના બુદ્ધા બુદ્ધા દેવોનાં દર્શન કરતો, તેને બદલે હવે તે લો. મા. ગાંધી, પંડિત માલવીયા, કે બાબુ બેનરજીને જોઈને, સાંભળીને સંતોષ માને છે.

અમે જે પ્રશ્ન અત્રે ઉભો કરીએ છીએ તે દિવસે દિવસે વધુ અગત્યનો થતો જાય છે. કોંગ્રેસમાં ભાગ લેનારાઓની સંખ્યા પહેલાંના કરતાં ઘણી વધી ગઈ છે છતાં કોંગ્રેસનું કાર્ય જુજ ફેરફાર સિવાય શરૂઆતની પદ્ધતિપર જ ચલાવવામાં આવે છે. કોંગ્રેસની પહેલી ગેઠકમાં ડેલીગેટોની સંખ્યા ૭૨ હતી, તે આજે વધીને ૨૨૨૬ થઈ છે. હાલના નિયમો પ્રમાણે ડેલીગેટ થવાને માટે કશી ખાસ લાયકાત જરૂરની ગણવામાં આવતી નથી, એટલે ડેલીગેટોની સંખ્યાનો આધાર અત્રેજી ભાષાની સમજણ, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા, તથા સ્ત્રીના ધોરણ ઉપરજ રહેલો છે. આપણા દેશમાં દિવસે દિવસે અત્રેજી કેળવણીનો પ્રસાર તો વધતોજ જાય છે અને પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય હીલચાલ માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાઓની સંખ્યા પણ વધતોજ; એટલે ફરીથી જ્યારે આપણા શહેરમાં કોંગ્રેસ ભરાય ત્યારે ડેલીગેટોની સંખ્યા ૫૦૦૦ કે તેથી પણ વધારે થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. હાલના જનવર મેળાવડામાં કોંગ્રેસનું કાર્ય ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, પરંતુ પછી તો તે સાચું અસકલ જ થશે. આજે પણ અનેક વિચારશીલ અને માન જાહેરના અગ્રેસરો પોતાનું ભાષણ મંડપમાં નહીં સંભળાય એવી જીકે બોલવાની આનાકાની કરે છે તે ભવિષ્યમાં તો ના જ પાડશે, અને કોંગ્રેસનું કાર્ય મસજીદના મુલ્લાઓની માફક બુલંદ અવાજે બોલ મારી શકે એવા ભાડુતીઓથી જ ચલાવવું પડશે. અનેક રીતે વિચાર કરતાં કોંગ્રેસની હાલની કાર્યપદ્ધતિમાં મોટો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એવો અમારો મત છે.

આ ફેરફારો કઈ દિશામાં થવા જોઈએ તે નક્કી કરવાનું કામ તો કોંગ્રેસના અગ્રેસરોનું જ છે; પરંતુ અત્રે એ વિષે અમે અમારા વિચારો દર્શાવવા માંગીએ છીએ. કોંગ્રેસનું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે બે ભાગમાં વહેંચાય જાય છે. (૧) પ્રબળતા હકોનું રક્ષણ અને તેમની વૃદ્ધિ. (૨) રાષ્ટ્રીય ચળવળ તથા પ્રજાને રાજકીય સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ.

(૧) પ્રથમ કાર્યને અંગે સરકારના દરેક પગલાં ઉપર નજર રાખી, તેથી પ્રજાને લાભ કે હાની થશે તેનો વિચાર કરી, યોગ્ય ઉપાયો ચોક્કસ બોધાશે, એટલું જ નહિ પરંતુ ન્યાં લોકોની લાયકાત મુજબ તેમને યોગ્ય હકો નહિ મળેલા હોય ત્યાં તેમને તે હકો મળે તે માટે પ્રજામત ઉભો કરી મજબૂત લડત ચલાવવી જોઈએ. આ કાર્ય ઑલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિ તથા દરેક પ્રાંત, જિલ્લા, નૃતાલુકા કમિટિઓને સોંપાવું જોઈએ; અને આ કાર્ય તે સંસ્થાઓ સંતોષપૂર્વક કરી શકે તે માટે દરેક કમિટિને એક લાયક પંચાયત સેક્રેટરી અને જરૂર પડે તો તેના હાથ નીચે બીજા સ્ટાફ આપવો જોઈએ. વળી બુદ્ધિ બુદ્ધિ કમિટિઓ વચ્ચે આ કાર્યની જોડે ચણી નીચે મુજબ ચર્ચા જોઈએ. ઑલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિ આપણા દેશની સમગ્ર પ્રજાને લગતી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી તે વિષે જરૂર પડે ત્યારે વડી ધારાસભામાં પ્રજાકીય સલાહદો મારફતે યોગ્ય પગલાં લેવાડે અને તેમ કરવાનું રહેલાઈથી બની આવે તે માટે તેની ઑફીસ પણ જે સ્થળે વડી ધારાસભા હોય તેજ સ્થળે રહે. તેજ મુજબ, દરેક પ્રાંત, જિલ્લા તથા તાલુકાને લગતી બાબતો તે તે વિભાગની કમિટિઓએ ઉપાડી લે.

(૨) હાલમાં આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન છે—યોગ્ય કેળવણી વગરનો છે અને તે કેળવણી તેમને સર્વેને આપવાની વ્યવસ્થા થતાં ઘણાં વખત થશે. પરંતુ તેની વાટ જોઈ બેસી રહેવાને બદલે ઉપરનીજ સંસ્થાઓ પોતાના સેક્રેટરી તથા સ્ટાફ મારફતે લાપણા તથા છાપાઓ વગેરેથી તેમના હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાવી તેમને સર્વેને આપણા દેશની ઉન્નતિના કાર્યમાં ભાગ લેતા કરી શકે. આ કાર્યને માટે એ સંસ્થાઓ એક બુદ્ધિજ્ઞ સેક્રેટરીની ગોઠવણ કરી શકે તો વધારે સારું પરિણામ આવે એ દેખીતું જ છે,

કોંગ્રેસે કરવાના સતત કાર્ય ઉપરાંત કોંગ્રેસની વાર્ષિક સભા ભરવાની હાલની રીતમાં પણ ફેરફાર થવાની જરૂર છે એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. હાલની રીત પ્રમાણે તો કોંગ્રેસનું વિચાર ચલાવવાનું કાર્ય કે પ્રજામત કેળવવાનું કાર્ય બેમાંથી એકે પણ સંતોષપૂર્વક થઈ શકતું નથી. કોંગ્રેસની બેઠક માટે દેશના સર્વે અગત્યના સવાલો ઉપર વિચાર ચલાવી રજૂ કરવાના ઠરાવોનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાનું કામ ડેલીગેટોએ ચુટી કહાડેલી સળજેકટસ કમિટિ બજાવે છે તે બારાબર છે. પરંતુ તે કાર્યને માટે જોઈતો સમય તેને મળતો નથી એ ફરિયાદ ઘણાં અંશે ખરી છે. જે બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રાંતના ડેલીગેટ પહેલાંથી જ સળજેકટસ કમિટિના સલાહદો ચુટી કાઢે તથા કોંગ્રેસનું પહેલાં દિવસનું કામ ખાસ વહેલું શરૂ કરવામાં આવે તો સળજેકટસ કમિટિ બેરોડાને બે વાગે મળી પહેલેજ દિવસે ઘણું ખર્ચ કામ પતાવી શકે. કોંગ્રેસની બેઠકમાં મૂકવાના ઠરાવો નક્કી થયા પછી બીજા દિવસે હાલની માફક ઠરાવો પસાર કરવાને બદલે કોંગ્રેસની જગ્યા પરજ ચોંટ ચોંટ દૂર એમ દશ બાર પ્લેટફોર્મ ઉભા કરી, અગત્યની બાબતો ઉપર લાપણા ગોઠવવામાં આવે એ ખાસ જરૂરનું છે. દરેક પ્લેટફોર્મ ઉપરથી ચર્ચાવાના

સવાલો તથા તે વિષે બોલનારા વક્તાઓ પ્રથમથીજ સળજેકટસ કમિટિ નક્કી કરી હેંડળીલો મારફતે તેની લોકોને ખબર આપી શકે. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્વેને અગત્યની જાણતો ઉપર ચુટી કાઢેલા વક્તાઓને સાંભળવાનો લાભ મળશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ હાલ જે અગ્રેસરોને પોતાના સાધારણ અવાજને લીધે ગૂંપચૂંપ બેસી રહેવું પડે છે તેમને પણ પોતાનો ફાલો આપવાનું બની શકશે. વળી આ ગોઠવણથી કોંગ્રેસના કાર્યમાં લાગ લેવાની ઇચ્છા તથા લાયકાત ધરાવનારા અનેક તરૂણ દેશભક્તોને પણ બોલવાની તક આપી, તેમના બહિરજીવનનો પાયો નાંખી શકાશે. તે ઉપરાંત આ યોજના વડે આપણા અંગ્રેજીથી અજ્ઞાન એવા દેશજન્યોના લાભને ખાતર એક બે પ્લેટફોર્મ ઉપરથી હિંદી તથા ઉર્દુમાં પણ ભાષણો થાય એવી ગોઠવણ કરી શકાશે. આ સૂચના વાચકને નવીન લાગશે. પરંતુ પશ્ચિમના આગળ વધેલા દેશોમાં તો આ યોજના કેટલોક વખત થયા પ્રચલિત છે અને તેનું પરિણામ પણ અત્યંત લાભકારક નિવડ્યું છે. આ પછી પાછા ત્રીજે દિવસે પહેલા દિવસની માફક મંડપમાં મળી નક્કી કરેલા કરાવો એક પછી એક પમાર-કરી, પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યા બાદ સલા વિસર્જન કરવામાં આવે.

અત્રે દર્શાવેલી યોજના અમલમાં મૂકવાને માટે વખત તથા પૈસાનો મોટો ભોગ આપવો પડે એ દેખીતું જ છે. પરંતુ આપણે આપણા દેશની ખરેખર ઉત્તતિ કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, અને આપણી પ્રજાને દુનિયાની સર્વે સ્વતંત્ર અને આગળ વધેલી પ્રજાઓની હારમાં લાવી મૂકવા માંગતા હોઈએ તો તે માટે આપણને જે કીમત આપવી પડે તે આપણે અચકાવું જોઈએ નહિ.

M. M.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું અધ્યયન.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં કંઈક વિકાસ કરવાની જરૂર છે કે કેમ? એની ઉત્ક્રાંતિ કેવા પ્રકારની થવી જોઈએ? આ વિકાસ અને ઉત્ક્રાંતિને અવરોધ રૂપ બળ કયું? સૌ પ્રજાઓએ સ્વીકારેલા આવી સંસ્થાઓ માટેના નિયમમાં પણ હિંદુસ્તાનમાં બે મત કેમ રહે છે? આ અને આવા બીજા પ્રશ્નોના યોગ્ય ખુલાસા શોધવા માટે કંઈ કંઈ સામગ્રી એકત્ર કરવી જોઈએ; સામગ્રી અને સાધન એકત્ર કરી કેવી રીતે અધ્યયન કરવું જોઈએ, અને એ કયાં પછી યોગ્ય સ્વતંત્ર વિચાર ગાંધવા માટે શું આવશ્યક છે એ સંબંધી વધારે વિગતમાં ઉતર્યા સિવાય કંઈક રહેજ સારું વિચેચન કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

હાલ આપણે જે રૂપમાં સ્થાનિક વ્યવસ્થા થતી જોઈએ છીએ તે રૂપમાં પ્રાચીન સમયમાં નહોતી એ કહેવાની જરૂર નથી; પરંતુ દરેક ગામની પોતાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા સ્થાનિક સગવડો જળવાતી હતી અને તેમાં રાજ્યના અમલદારની સેવા અગર સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નહોતો. ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાને, માટે આવાં સાધનો હતાં પણ હાલ જેને આપણે સીટી મ્યુનિસિપાલિટી અગર ટાઉન મ્યુનિસિપાલિટીના નામથી ઓળખીએ છીએ એવી સંસ્થાઓ તે વખતમાં નહોતી. આ સંસ્થાઓને લગતું કામ તેમજ સ્ત્રા વગેરે સારી સ્થિતિમાં રાખવાનું કામ સરકાર તરફથી થતું હતું.

હાલ જે રૂપમાં આપણે આ સંસ્થાઓ જોઈએ છીએ તે પ્રાચીન સંસ્થાઓના વિકાસ રૂપે નહિ પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓના નમૂના લઈ લૉર્ડ રીપનના સમયમાં યોજાયેલી સંસ્થા રૂપે. હિંદુસ્થાનમાં જુદે જુદે સ્થળે જોવામાં આવતી પદ્ધતિમાં ભિન્નતા દેખાય છે પણ એ ભિન્નતાની સાથે કંઈક સામ્ય નજરે પડે છે તેનું કારણ એટલુંજ કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હક જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા સ્થળની જરૂરીયાત પ્રમાણે મળતા ગયા અને હિંદુસ્થાનમાં સ્થાનિક જરૂરીયાતોની વ્યવસ્થા પ્રજાને બંને કરતાં શીખવવાના હેતુથી અમુક કાયદો પસાર કરી એ હકની બક્ષીસ આપવામાં આવી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હકમાં દેવા પ્રકારનો ઉમેરો કરવા જેવો છે એ બાબત માટે આપણને શું શું ઉપયોગી થઈ પડે તે તપાસીએ.

૧. પાશ્ચાત્ય દેશો સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કયા કયા હક લોગવે છે અને સ્થાનિક વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે તેની વિગત.

૨. હિંદુસ્થાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કેટલા હક મળેલા છે અને સ્થાનિક વ્યવસ્થા કેવી રીતે થાય છે તેની વિગત.

૩. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાના હેતુ કયા છે અને તે હેતુ બરાબર જળવાય છે કે નહિ.

પાશ્ચાત્ય દેશોના સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વિગત ઉપર થોડી ઘણી ચર્ચા થયેલી જોવામાં આવે છે અને તેને પરીણામે અગર બીજી કોઈ રીતે, વિગત બરાબર ન બાબતનારને પણ એટલી તો બરાબર હોય છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોના આ હક વિવિધ પ્રકારના અને બહુ કીંમતી છે.

હિંદના સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચર્ચા શુજરાતમાં પણ દર્શન દેવા લાગી છે. એક તરફથી મળેલા હકની સંકોચિતતા ઉપર પ્રહાર થાય છે અને બીજી તરફથી દુર્વ્યવસ્થા આગળ કરી, મળેલા હક પૂરતી પણ યોગ્યતાને માટે સંશય દર્શાવવામાં આવે છે.

અધ્યયનની દૃષ્ટિથી આ વિગત બહુ ઉપયોગી છે. પરંતુ હાલ વિગતમાં ઉતરવાનું મુલતવી રાખી ઉપર જણાવેલા ત્રીજા દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે આ વિષય ઉપર

કંઈક વિચાર કરી જોઈએ અને પછી એ પ્રશ્નને જોવા માટે ઉપયોગી પ્રકાશ પડે છે કે કેમ તે તપાસીએ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાના બે હેતુ હોઈ શકે:—

૧. સુવ્યવસ્થા. સ્થાનિક જરૂરીયાતો કયી છે? તે પૂરી પાડવા માટે શું થઈ શકે એમ છે? એ પૂરી પાડવા માટે જોઈતાં આધનો મેળવવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો કયો છે? વગેરે પ્રશ્નો ઉત્તર દૂરથી રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર આપી શકે તેના કરતાં જુદા જુદા મનુષ્યોના નિકટ સંબંધમાં આવનાર તે સ્થળમાં રહેનાર માણસો સારો આપી શકે અને તેથી વ્યવસ્થા સારી કરી શકે. કોઈ પણ દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાનો આ એક હેતુ હોય છે.

૨. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ. પ્રત્યેક મનુષ્યને તેની શક્તિ અનુસાર રાષ્ટ્રીય અનુભવ આપવાની શાળા ઉભી કરવી એ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાનો બીજો હેતુ હોય છે. સુવ્યવસ્થા માટે સંગવડ કરવી એ બહુ અગત્યનો હેતુ છે પણ રાષ્ટ્રીય અનુભવની શાળા ઉભી કરવાના હેતુ સાથે સરખાવતાં તે ગૌણ રૂપ ધારણ કરે છે. ભિન્ન ભિન્ન રીતે જીવનનિર્વાહનાં કાંકાં મારનાર મનુષ્યમાંથી રાષ્ટ્રીય જીવન ગાળવાની ખાસ તૈયારી કરનાર તો ઘણા થોડા જ નીકળી આવે. ખાસ અધ્યયનથી આ પ્રકારની તૈયારી ન કરનાર પણ સ્થાનિક વ્યવસ્થામાં ભાગ લેતાં લેતાં રાષ્ટ્રીય જીવન તરફ દોરાય છે, મનુષ્યના હૃદયમાં દેશને માટે અગત્યનું સ્થાન છે એ સમજે છે અને દિનપ્રતિદિન ઉચ્ચ આશય રાખતા શીખે છે. રાજ્યોની વંશાવળી, એમની કુટુંબકથા અને વિચ્છેદના વ્યાન સિવાય બીજું કંઈ સમજવાની ઇચ્છાથી જોણે યુરોપના કોઈ પણ પ્રગતિમાન દેશનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તેને આ સ્પષ્ટ સમજાશે. *

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ બે રીતે મળી શકે તે આપણે ઉપર જોયું. (૧) અધ્યયનથી. (૨) અનુભવથી. અધ્યયનનો રસ્તો કઠિન, નરસ અને કેવળ નાતિવક હોય છે. અનુભવનો રસ્તો સ્વાભાવિક અને સરળ હોય છે. બેશક, ઉપયોગી રાષ્ટ્રીય જીવન માટે અનુભવ અને અધ્યયન બંને જરૂરી છે. જે મનુષ્યો આ બંનેનું યોગ્ય મિશ્રણ કરી શકે છે તેજ વધારે ઉપયોગી નિવડે છે. પણ જે આલું મિશ્રણ નથી કરી શકતા તેને માટે પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પદ્ધતિ કંઈક કરે છે; મનુષ્યને ક્રંત સ્વાર્થમય પ્રવૃત્તિ શીખવાનું ભૂલાવી મામાન્ય જીવનમાં પણ પરમાર્થને રસ્તે દોરે છે, સ્વાર્થ ચૂકીને પૈતાના નગરવાસીઓને માટે કંઈક કરતાં શીખવે છે. શોખની ખાતર અગર નામના ખાતર સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં ભાગ લેનાર કાળક્રમે પરોપકારી પ્રવૃત્તિના વેગમાં ઘસડાય છે.

યુરોપમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવના એટલી પ્રબળ છે કે તેની અસર જુદા જુદા દેશોમાં થઈ છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને દેશસ્વાતંત્ર્યની ભાવના સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લેવાતા ભાગથી દૃઢ થઈ છે. પ્રજાનું મહત્વ અને પ્રજા તરીકેનું તેનું ભજન આ દૃઢ

લાવનામાંથી સ્કુરે છે, એને લીધે જ પ્રેરાય છે, ઉત્તેજિત થાય છે અને મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

જે સ્થાનિક સંસ્થા કામની એવી વહેંચણી કરી શકે કે જેથી તેમાં ભાગ લેનાર મનુષ્યને કંઈ લોકોપયોગી કાર્યારંભ કરવાને ઉત્તેજન મળે અને તેને લઇને શું કરવા જેવું છે તે સંગંધી કંઈક વિચાર કરતાં શીખે તે જ સ્થાનિક સંસ્થા રાષ્ટ્રીય જીવનની દ્રષ્ટિથી ઉત્તમ કહેવાય. આવી સંસ્થાઓ ઉપર જણાવેલા રાષ્ટ્રીય શુદ્ધોના અંકુર મૂકે છે અને તેને ખીલવી શકે છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંગંધી વિચાર કરતાં એનો આ મહત્વનો હેતુ સતત દૃષ્ટિ સમીપ રહેવો જોઈએ. કદાચ એમ પ્રશ્ન થાય કે આ મહત્વનો હેતુ સાચવવા માટે શું દુર્વ્યવસ્થા ચાલવા દેવી? બેશક સુવ્યવસ્થા એ પણ અગત્યનો હેતુ છે પણ એ જાળવવાને નામે મહત્વના હેતુનો ભોગ અપાય એ જોઈતું. આવો ભોગ ન આપવો પડે એવી રીતે સુવ્યવસ્થા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; એ પ્રયાસ કેવી રીતે થઈ શકે તે આપણે જોઈએ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મળેલા હક ધરાળર જાળવવા માટે અને તે હકને પ્રતાપે પ્રાપ્ત થતું કાર્ય સુવ્યવસ્થિત રાખી વધારે હક મેળવવાની યોગ્યતા દર્શાવવા માટે પ્રજા તરફથી ખરેખરી લાયકાત ધરાવનારની જ પસંદગી થવી જોઈએ. વધારે પૈસા કમાવાની શક્તિમાં આ યોગ્યતાનો સમાવેશ થઈ જતો નથી. પરંતુ જનસેવા કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિ એજ યોગ્યતા માપવાનાં સાધન છે એવો લોકમત થવો જોઈએ. લોકમત આવો નથી પણ તે કરવા માટે સતત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. લોકમત કેળવવાના સાધન મુખ્યત્વે વર્તમાન પત્રો અને જાહેર ભાષણો છે. ઇલેક્શન પ્રસંગે ખુલ્લું કરીને આ બે સાધનોનો પૂરનો લાભ લેવો જોઈએ. આ ઉપરાંત જે ગૃહસ્થા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વિગતમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા હોય તે પોતાના પ્રસંગમાં આવતા મનુષ્યોને વાતચીતમાં આ ઉપયોગી જ્ઞાન આપી શકે અને આ બાબતમાં યોગ્ય મત બાંધતાં શીખવી શકે. કેળવાયલા મનુષ્યોને વધારે વોટ-મત-આપવાનો હક હોય તો લોકમત કેળવવાનું કાર્ય સુલભ થાય છે.

વર્તમાન પત્રો દ્વારા બીજાનું અગત્યનું કાર્ય થઈ શકે એમ છે. પ્રજાના વધુ મતે સ્થાનિક કાર્યવાહક તરીકે સ્થાન મેલવ્યા પછી જે લોકો એ કાર્યમાં ધરાળર ધ્યાન આપતા નથી તેમના ઉપર ટીકા થવી જોઈએ. આ પ્રકારની ટીકા મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી માટે જ નહિ પણ પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટી માટે થવી જોઈએ. એજ થાય તો જેઓ ખ્યાતીને માટે ફક્ત આગળ પડ્યા હશે તેઓને લાગશે કે ખ્યાતી જાળવવા તો કામ કરવાની જરૂર છે. વગર મહેનતે ખ્યાતી મેળવવાનો વખત ગયો એવી એમની ખાત્રી થવી જોઈએ.

જે માણસ લોપ્પમતે સંપાદન કરેલી પદ્ધતિના દુરુપયોગ કરે છે તેના ઉપર તો સખત ટીકાના પ્રહાર થવા જોઈએ. જ્યાં ધરાળર સાળીત થઈ શકે એમ હોય ત્યાં

આવા માણસની પૂરેપૂરી ફરિયાદ કરવી જોઈએ. આવા મનુષ્યને, આમ થવાથી ઉપવાગી શિક્ષણ મળશે અને સ્વાર્થ સાધવાવાનું સ્થળ મ્યુનિસિપાલિટી નથી એવું તે સમજશે. ફરીથી પ્રસંગ મળે એવી સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાં શીખશે. આ ઉપરાંત બીજા ઉપયોગી હેતુ પણ સચવાશે. લોકો પણ એવું સમજી શકશે કે મત આપતી વખતે સગાઈનો, ન્યાતબ્ધતાનો કે ઓળખાણ પીછાનનો સંબંધ જોવાનો નથી પણ ઉમેદવારની યોગ્યતા જોવાની છે.

સમાજસેવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે થયેલી ટીકા અવશ્ય કંઈ કાર્ય કરશે. પરંતુ ટીકા કરનારે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે ટીકાનો હેતુ સમાજસેવા જ છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાર્યવાહક તરીકે ગતાવેલા ગુણદોષ ઉપર ટીકાનું બંધારણ રહેવું જોઈએ. જે ટીકાદાર આ ભૂમિ જઈને અમુક વ્યક્તિના દોષ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે તે લોકમત કેળવવાને બદલે એ મતને ભાંગે ચડાવે છે. હલકા સંસ્કારના બીજ તેમાંથી સફળતા જન્મીને ઇચ્છા રાખનાર નિરાશ થાય એમાં નવાઈ નથી.

અમુક વ્યક્તિને ઇલેક્શનમાં જાય મળ્યો એવો દંશ રાખીને સામી પાર્ટી તરફથી એ વ્યક્તિની અયોગ્યતા સાબીત કરવા ખાતરજ જે ટીકા કરવામાં આવે તે અધમ કહેવાય. પસંદ થયા પછી એ વ્યક્તિ, વ્યક્તિ મટી નગરના એક પ્રતિનિધિનું માનનીય પદ સંપાદન કરે છે. પ્રતિનિધિનું અપમાન એ નગરનું અપમાન કહેવાય. નગરમાં સિદ્ધ સિદ્ધ પાર્ટીઓ એક બીજાના અપમાનમાં રાજી રહે તેનું પરીણામ એટલુંજ આવે કે ખરી લાયકાતવાળા મનુષ્યો સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાર્યમાંથી દૂર રહેશે.

કાર્યવાહકોની યોગ્યતા અયોગ્યતાનો નિર્ણય કરનારી ટીકા, સમાજની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી થયેલી ટીકા શું કરી શકે તે આપણે જોઈએ. નાલાયક માણસ ઉપર એક પ્રકારનો અંકુશ મકાશે પણ અંતલાથીજ નગરવાસીઓમાં નગરની સેવાની ભાવના સ્ફુરી શકશે નહિ. સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં ચેતન લાવવા વધારે પ્રબળ ભાવનાની જરૂર છે. આ સંસ્થાઓ આપણા દેશને અપરિચિત છે. જે ઉત્સાહથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આવી સંસ્થાઓમાં ભાગ લેવાય છે તે ઉત્સાહ હિંદુસ્થાનમાં નજરે ન પડે તો બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આટલા ટુંક સમયમાં આટલો પણ ઉત્સાહ આવેલો છે એ શુભ ચિહ્ન છે; પરંતુ પ્રગતિનો ઇચ્છા રાખનારે આવા ઉત્સાહથી સંતોષ માની બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. આ ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ કરે એવા બળનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ કેવી રીત થઈ શકે એ તપાસીએ.

પ્રત્યેક હિંદવાસીને પોતાના વતન સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ હોય છે. ધધા જોજગાર માટે વતન છોડી બહાર નીકળેલા મનુષ્યોમાં વતનને માટે કંઈક આકર્ષણ હોય છે. વતનમાં રહેનારને વતનનો મોહ પ્રમાણમાં વિશેષ હોય છે. આ આકર્ષણ અને આ મોહનો ઉપયોગ કરી શકાય. સગાંવહાલાં ન્યાતબ્ધતાને માટે આપણને આકર્ષણ છે. તેમની ઉત્તિમાં આપણે આનંદ લઈ શકીએ છીએ. આપણા નગરને માટે પણ તેવાજ આનંદ લેતાં શીખવું જોઈએ—શીખવવું જોઈએ. સાર્વજનિક કાર્યમાં યથાશક્તિ મદદ કરવાનું આપણે ખુશીથી સ્વીકારીએ છીએ. શિશુલય બંધાવવામાં

કે પુરાણા શિવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આપણે, સાર્વજનિક કાર્યજ કરીએ છીએ. પરોપકારનાં કામ કરવાની ભાવના અપરિચિત નથી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના દ્વારા નગરની સેવા કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરી શકાય એમ છે. આ સંસ્થાઓ નગરનાં આવશ્યક અંગો તરીકે સ્વીકારતાં શીખવું જોઈએ. પાસેનું નગર સાફ જોઈને પ્રત્યેક નગરવાસીને પોતાનું નગર એવું જનાવવાની ઇચ્છા થવી જોઈએ.

મ્યુનિસિપાલિટી પણ આ કાર્યમાં મદદ કરી શકે. નગરની સારી સેવા કરનારના સ્મરણ તરીકે આવી સેવામાંથી જે નગરવાસીઓ મુક્ત થાય તેની તસખીર મ્યુનિસિપલ હોલમાં રાખવી જોઈએ. સેવાનો સ્વીકાર થયે છે એ લાગણી મનુષ્યને સેવા કરવા પ્રેરે છે.

હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ.

નાંધ.

સર સત્યેન્દ્ર સિંહ ઉપર આદેષ.

ત્રીશમી કોંગ્રેસ વિષે અમે છેલ્લા અંકમાં જે સંતોષ દર્શાવ્યો હતો તે લગભગ બાધી દિશાઓમાંથી-કેટલાક ક્ષુલ્લક અપવાદ શિવાય-જણાવવામાં આવ્યો છે! પરંતુ કેટલાંક જવાબદાર પત્રો તરફથી કોંગ્રેસ વિષે જે એવી ટીકાઓ કરવામાં આવી છે કે જે આપણા ઉજ્જવલ આત્મદને શ્યામ છાયાથી ઘેરે.

પદેલી ટીકા-અત્યંત અન્યાયી અને અતિશય અધટિત-કોંગ્રેસના પ્રમુખ સર સત્યેન્દ્ર સિંહ વિષે કરવામાં આવી છે. હાલના લગભગ અંતિદ્વાસિક પ્રસંગે ત્હેમને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે નીમવામાં આવ્યા તેથી ત્હેમની પાસે ઘણી મોટી આશાઓ રાખવામાં આવી. સ્વરાજ્યના હકના અસરકારક અને વિદ્વના ભયો નિરૂપણથી ત્હેમણે સર્વનાં એવારણ્યોંમેળવ્યાં. પરંતુ તે-હક તરત જ મેળાવવાનો નથી પણ દૂરના સાધ્ય તરીકે સતત લક્ષમાં રાખવાનો છે-એ મર્યાદા ત્હેમણે મૂકી આ સિદ્ધાન્ત કોંગ્રેસના મહારથીઓ તેમ જ સ્વદેશાભિમાની યુવકોને ન રૂચે એ સ્વાભાવિક છે; અને આ બીના સ્વરાજ્યના નામાંકિત ઠરાવથી તેમજ બાણુ સુરેન્દ્રનાથ જેનરલ તેમજ પંડિત મહન મોહન માલવીયાનાં ભાષણોથી સ્પષ્ટ થઈ હતી. આથી સર સત્યેન્દ્રના વિચારોની વિવેક ભરી ટીકા કરવામાં આવે એ કંઈ અયોગ્ય ન હતું. પરંતુ તે ટીકા ઘણી કટુ ભાષામાં કરવામાં આવે અને ત્હેમના ભૂતકાલના જીવન ઉપર પ્રહાર કરવામાં આવે એ જેટલું ત્હેમને અન્યાયી છે તેટલું જ તે ટીકાકારને શરમભરેલું છે. જે રાજપુરૂષ સેક્રેટરીએટના ગર્ભસ્થાનમાંથી અને સીમલાના શીખર ઉપરથી હિન્દની રાજકીય દિશાનું પ્રથમ દર્શન મેળવ્યું હોય ત્હેમના વિચારો દેશને જીવન સમર્પણ કરનાર દેશભક્તોથી જુદા પડે

એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ બાબત સ્પષ્ટ રીતે સમજીને-અને તે અમલમાં હોય તોમની સમજ ભાગ્યેજ સાચુત હશે—એવા પ્રતિષ્ઠિત રાજનીતિજ્ઞને કોંગ્રેસના પરાણ અને પ્રમુખ તરીકે બોલાવવા અને પછી તોમના વિચારો ઉપર જ નહિ-પણ તોમની વ્યક્તિ ઉપર અંગત કટાક્ષ કરવા એમાં ન્હાનમ અને નીચતા છે. સર્વ દેશહિતેચ્છુઓએ એટલું જ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે સર સત્યેન્દ્ર જેવા નરેતરને પોતાના પક્ષવાદી બનાવવામાં કોંગ્રેસે મોટો વિજય મેળવ્યો છે અને જે અમલદારી અને અગ્રેજ વર્ગમાં તેઓ ઘણું માન લોગવે છે તોમના ઠણુંને કોંગ્રેસના શબ્દ તોમણે પહોંચાડ્યા છે.

તોમના સંબંધમાં આપણે વધારામાં યાદ રાખવું જોઈએ કે તોમનું પ્રમુખ-પદ હજી સમાપ્ત થયું નથી; કારણ કે કોંગ્રેસના ઠરાવ અનુસાર ઇસ્ટમાં આજ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિની સલા અલાહાબાદ ખાતે મળશે ત્યારે તેઓ જ પ્રમુખપદે બીરાજશે. સ્વરાજ્યની ચોજના ઘડવાના કઠિન કાર્યમાં તોમનો અસાધારણ અનુભવ તેમ જ કાયદાનું કૌશલ્ય અત્યંત સહાયભૂત થશે એવી આશા છે.

સ્વરાજ્યનો ઠરાવ.

બીજી ટીકા સ્વરાજ્યના ઠરાવ વિષે કરવામાં આવી છે ધી લીડર પત્ર જણાવે છે કે અમે એ ઠરાવથી ઘણો અસંતોષ પામ્યા છીએ; કારણ કે સામ્રાજ્યમાં હિન્દને સરખી પદવી આપવા વિષે તેમજ સુલેહને પ્રસંગે સામ્રાજ્યની સલામાં ભાગ લેવા વિષે બુદ્ધી કલ્પે એ ઠરાવમાં દાખલ કરવામાં આવી નથી. પહેલી કલમની અગત્ય અમે સમજી શકતા નથી, કારણ કે સંસ્થાનોના જેવા બંધારણની હિન્દ માટે ચોજના ઘડવામાં સંસ્થાનોના સમોવડીયા થવાનો અભિલાષ રહેલો છે. મીત્રીસ એની બેસન્ટે એવા અર્થનું એક વાક્ય ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે રદ ગયો તેથી અમે દિવગીર નથી. પરંતુ સુલેહની વ્યવસ્થામાં હિન્દને થોડો પણ ભાગ મળે એ ઘણું ઇષ્ટ છે અને એ વિષે સ્પષ્ટ ઠરાવ પસાર કરવાની જરૂર હતી. પરંતુ અમને લાગે છે કે તોમનું ખરું સ્થલ સ્વરાજ્યના ઠરાવમાં નહિ પણ સામ્રાજ્ય સલામાં હિન્દના સ્થાન વિષે પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવમાં હતું. ધી લીડર અને બીજા પત્રો સાથે અમે પણ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ કે હિન્દના આ તાત્કાલિક હક તરફ બ્રિટીશ પ્રજાનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચવાને ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત.

* સીવીલ સર્વિસ બીલ, કેળવણીના ખર્ચમાં ઘટાડો વગેરે કેટલીક જરૂરી બાબતો વિષે ઠરાવો રજૂ કરવામાં ન આવ્યા એ વિષે પણ ધી લીડરે અસંતોષ બતાવ્યો છે. તોણે ચોગ્ય રીતે કહ્યું છે તેમ આ ચૂકનું ખરું કારણ ઠરાવો ઘડવાની પદ્ધતિમાં છે. કોંગ્રેસમાં પસાર કરવાના ઠરાવો લગભગ ત્રણ ચાર અઠવાડીયા પહેલાં સર્વ કોંગ્રેસ કમિટિને મોકલવા અને એક બે અઠવાડીયા પહેલાં તે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર કરવા-એ શિરસ્તો હજી બેદરકારીથી અમલમાં મૂકાયો નથી. જો તેમ થાય તો આવી ઉપયોગી

ગાળતોની ઉપેક્ષા સંભવે જ નહિ. આવતા વર્ષથી આ જરૂરી પદ્ધતિ સચવાશે એવી આશા છે.

સ્વરાજ્ય વિષે સીવીલ સર્વન્ટ

કૌએસનો સંદેશ આ વર્ષે એક પાસ ઇંગ્લંડ અને બીજી પાસ દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી પહોંચ્યો છે. ઇંગ્લંડનાં લીબરલ પત્રોએ હિન્દની માગણીઓ તરફ દીલસોજી બતાવી છે—કેટલાકે હિન્દ-સ્વરાજ્ય વિષે અગ્ર લેખો લખ્યા છે—એટલું નહિ પણ લૉર્ડ ઇસ્ટીંગ્ટન જેવા ઇન્ડીઆ ઑફીસના નાયબ સુળાએ પણ હિન્દ પ્રતિ પોતાની ભિન્નતા બહાર કરી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ રૂપ “કેપ ટાઇમ્સ” સામ્રાજ્ય સભામાં પ્રવેશ કરવાના હિન્દના હક્કની સારી વકીલાત કરી છે. પરંતુ અમલદારી વર્ગ ઉપર કૌએસની થયેલી અસરનો મજબૂતમાં મજબૂત તેમજ વધારેમાં વધારે આશ્ચર્યકારક પુરાવો જંગાલાની સરકારની કારોબારી સભાના સભાસદ મી. પી. સી. લાયને “સ્વરાજ્ય વિષે દેશની અભિલાષા” એ વિષે વિદ્યાર્થીમંડલ આગલ આપેલું લાખણ છે. તેમણે કહ્યું કે:-

ખરી પ્રગતિ માટે સરકાર તરફ નહિ પણ પ્રજા તરફ જ આપણે જોડું જોઈએ. સરકાર ફક્ત મદદ કરી શકે; પણ મૂલ શક્તિ તો પ્રજાએ જ પૂરી પાડવી જોઈએ. સરકારની રાજનીતિ વિષે સ્પષ્ટ બહેદનામાની સ્વર સત્યેન્દ્રે માગણી કરી છે. સર સત્યેન્દ્રના કહેવાનો બાવાર્થ એવો હતો કે જર્મનીની માફ કેટલાક સરકારી અમલદારો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે (અમલતુ) યંત્ર એજ સર્વસ્વ છે, તેમાં કંઈ સત્ય કે આત્મા હોતોજ નથી, એ યંત્ર જરાબર ચાલે એજ જોડું ખસે છે અને તેમણે ફક્ત એટલુંજ જોડું કે સાંચાકામ જરાબર થયાં જાય. સર સત્યેન્દ્રની એમ કહેવાની ઇચ્છા હતી કે સરકારનું જોડું સ્પષ્ટ વચન બજાવું જોઈએ કે આ યંત્ર વધારે મોટા હેતુ માટે—પ્રજાના વિકાસ માટે છે. માગવામાં આવેલું વચન એ છે કે સરકારે દેશની ઉન્નતિમાં મદદ કરવાની છે અને એવી સુધરેલી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવાની છે કે તેથી છેવટે રાષ્ટ્રીય વિકાસનો અંતિમ હેતુ—જે સ્વરાજ્ય છે—તે સધાય. તે નીચેથી શરૂ થયું જોઈએ અને ધીમે ધીમે વિકસવું જોઈએ.

અલગત, મી. લાયનને પણ સ્વરાજ્ય ઘણુંજ ગરકે ચૈકાઓ જેટલું દૂર લાસે છે, તે તો સ્વાભાવિક છે. દુનિયામાં કોઈ પણ સત્તાધારી વર્ગને પોતાની સત્તા અને વાર્થ એકદમ ત્યજવાં ગમતાં નથી. પ્રત્યક્ષ અભિલાષાનો નાદ તેમના કાનમાં વધારે ને વધારે અથડાશે તેમજ તેમને દુરનો ધારવામાં આવેલો દિવસ વધારે ને વધારે અભિપ્રમાં લાગશે.

આ લાખણ વિદ્યાર્થીઓ આગળ આપવામાં આવ્યું હતું; એટલે મી. લાયને પોતાના વર્ગના શિરસ્તા મુજબ એક બે વાતોનું ચર્ચિતચર્ચણ કરવા ચૂક્યા ન હતા. પહેલું તો, રાજનીતિ જેવા ગહન વિષયથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દુર રહેવાની તેમણે મજબૂત ભલામણ કરી હતી. મી. લાયનને ખબર હોવી જોઈએ કે હવે કેટલીક યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં હિન્દનાં રાજ્યધારણનો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે વિષયનો યોગ્ય અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર શુદ્ધિશાળી અને ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓ રાજનીતિના અભ્યાસથી કેમ અલગ રહી શકે એ સમજવું કઠિન છે. પરંતુ ધી બંગાલી આથી પણ વધારે સંગીન દલીલ મી. લાયને અને તેમના સર્વ અમલદાર

ખંધુઓના વિચાર માટે રમૂ કરે છે. રાજદ્રોહના મહાપાતકમાંથી બચવાને માટે વિદ્યાર્થીઓને જે ઉપદેશ વારંવાર કરવામાં આવે છે તેહની સિદ્ધિને માટે ખાસ જરૂરતું છે કે ઉગતા યુવકોને હયાત રાજ બંધારણથી, તેના ગુણ તેમજ દોષોથી, પૂરેપૂરા વાકેફ કરવા જોઈએ. મી. લાયન સામાજિક સેવાના વિશાલ પ્રદેશ તરફ પણ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન-ખેંચુ-એને માટે અલગત તેઓ તેમના આભારી થશે. પરંતુ જો તેઓ અર્ધ રાજકીય કાર્યની અવગણના કરવાનો હોય તો અમી જોઈ શકતા નથી કે આગળ સૂચવવામાં આવેલો પ્રજાકીય પ્રયત્ન કેમ થઈ શકશે?

મી. લાયન એક ચુસ્ત સીનીલ સર્વન્ટ છે એટલું જ નહિ પણ પૂર્વ બંગાળમાં તેઓ સર બેંગ્લીલ કુલરની નામાંકિત હકુમતમાં સહાયક હતા એ જોતાં ઉપરના વિચારો અનુદાર ન કહી શકાય.

બંગાળમાં ચળવળ.

સ્વરાજ્યની ભાવના અને હકને પ્રજામાં પ્રચલિત કરવાને છેલ્લી કોંગ્રેસે સર્વને આજ્ઞા કરી છે; અને તેને પરિણામે આપણા ત્રણ મહોટા ઇલાકામાં ચળવળની યોજનાઓ ઘડાવા માંડી છે. મદ્રાસમાં મીસીસ એની બેસન્ટે દેશી ભાષાઓમાં નહાનાં પત્રો અને છાપાંઓ છપાવી અને વહેંચવાને ફંડ લેશું કરવા માંડ્યું છે. પરંતુ મદ્રાસની પ્રતિનિધિ રૂપ કોઈ સંસ્થાએ કંઈ ચોક્કસ પગલું ભર્યું નથી. પણ બંગાળાએ આ ક્ષેત્રમાં આગેવાની લીધી છે. ઇન્ડિઅન એસોસિએશનની સભાએ કોંગ્રેસના ઠરાવને અંગે નિશ્ચય કર્યો છે કે:—

(૧) ચળવળના હેતુ અને સિદ્ધાન્ત પ્રજાને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને માટે કલકત્તામાં બહેર સભા ભરવી.

(૨) બંગાળના જુદા જુદા જિલ્લામાં સ્વરાજ્ય વિષે ભાષણો આપવા માટે પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોને મોકલવા અને

(૩) સ્વરાજ્યની જે યોજના બંગાળની કોંગ્રેસ કમિટિએ ઉપજાવી છે તેહની સંખ્યાબંધ નકલો બંગાળી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી, વહેંચવી.

મુંબાઈની યોજના.

મુંબાઈએ પણ પ્રસંગની ગંભીરતા સમજી પોતાની યોજના જહાર પાડવામાં દીક્ષ કરી નથી. મુંબાઈનો કાર્યક્રમ હંમેશાની મુજબ જુદો છે પણ ઓછો સંગીન નથી. કોંગ્રેસના પ્રસંગનો લાભ લઈ ગયે વર્ષે મુંબાઈ શહેરનાં જુદા જુદા મ્યુનિસિપલ વોર્ડમાં સાત કોંગ્રેસ કમિટિ સ્થાપવામાં આવી હતી. આ મંડલોની પ્રતિનિધિ રૂપ કમીટી નીમવામાં આવી છે, તે પ્રાન્તિક કોંગ્રેસ કમિટિની સહાયથી નીચેનું કાર્ય કરશે.

(૧) સર સત્યેન્દ્ર સિંહનાં ભાષણનાં ગુજરાતી તથા મરાઠી ભાષાંતરોની સંખ્યાબંધ નકલો ગુજરાત તેમજ દક્ષિણમાં વહેંચવી.

- (૨) સ્વરાજ્યને લગતા રાજ્યધારણના અનેક વિષયો વિષે લેખ વંચાવવા.
- (૩) રાજકીય વિષયોને લગતું એક ત્રિમાસિક કાઢવું; અને
- (૪) આ સર્વ ચળવળ માટે ફંડ લેશું કરવું.

અમે ઇંગ્લીએ છીએ કે બીજા પ્રાંતો જરા પણ વખત જોયા સિવાય પોતાની યોજના ઘડે અને હેને પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે.

આ ચળવળના સંબંધમાં અમે બે બાબત તરફ ધ્યાન જોવવા ઇંગ્લીએ છીએ. પ્રથમ તો રાજ્યધારણની અટપટી ગુંથો વિષે કે કૉંગ્રેસની હુમેશની માગણીઓ વિષે લેખો વહેંચાય તે કરતાં હિન્દનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં દર્દી વિષે-કેળવણી, તાંદુરસ્તી, ધન, શહેરી-પણાના હક-વગેરે સમગ્રજ એવા વિષયોનું નિરૂપણ થાય એ જોવા અમે ઇંગ્લીએ છીએ. પહેલાની પણ જરૂર તો છે જ; પણ પ્રજાના સાધારણ માણસોને કૉંગ્રેસનો સંદેશ પહોંચાડવા માટે બીજા પ્રકારના વિષયો વધારે યોગ્ય છે. હેની સાથે મુંબાઈની યોજના મુજબ વધારે ઠંડિત સવાલો વિષે લેખો વંચાવા અને ચર્ચાવા જોઈએ, જેથી સ્વરાજ્યની યોજના રચવાનું કાર્ય સુગમ થાય.

બીજું, આ વિષયમાં મંદારાં શહેરો ગમે તેટલો ઉત્સાહ ધરાવે અને પૈસા ખર્ચે; પણ જીલ્લા અને તાલુકાના અગ્રેસરો હેમાં સામેલ નહિ થાય ત્યાં સુધી આ કાર્યનો હેતુ સધાશે નહિ. શહેરનાં લોકો વખતો વખત લાપજો સાંભળે છે તેમ વર્તમાન પત્રો વાંચે છે, તેથી આ ચળવળ મુખ્યત્વે કરીને જીલ્લાઓ અને તાલુકાઓને માટે જ છે. જે લેખો, અને છાપાંઓ પ્રાન્તિક કૉંગ્રેસ કમિટી પ્રસિદ્ધ કરે તે જેમ વધારે ને વધારે સંખ્યામાં વહેંચાય, દેશના બીજામાં વધારે ને વધારે ઉતરે તેમજ હેનો સાચો ઉપયોગ થશે. અને વહેંચણીના આ અત્યંત આવશ્યક કાર્યમાં જીલ્લાઓની વધારેમાં વધારે સહાય જોઈશે.

આ કાર્ય આઝાદીની હાલની સ્થિતિમાં ઘણું જવાબદારીનું છે. અને સર્વ કાર્ય કર્તાઓએ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે હેમણે પ્રજાને ઉશ્કેર્યા સિવાય પ્રોત્સાહિત કરવાની છે અને ગરમાગરમી ઉપજાવ્યા સિવાય તેજનો સંચાર કરવાનો છે.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં કેળવણી પરિપદ્.

ગયા માસની ૧૮ મી તારીખે લખનો ખાતે સંયુક્ત પ્રાંતોની જે કેળવણી પરિપદ્ પડિત મદન મોહન માલવીઆના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. હેના કાર્યક્રમનો અભ્યાસ કરવાની અતિશય અગત્ય છે. જ્યારથી તે પ્રાંતમાં કાઢેણારી સભા ન સ્થપાવાનો અવિચારી ઠરાવ અર્ગરોની સભાએ કંઈ ત્યારથી ત્યાંના બહાર જીવનમાં કંઈ અનેરો પ્રભાવ સ્પુર્યો છે. તે અન્યાય સ્વામી પોકાર કરવાને એક ખાસ પરિપદ્ ભરવામાં આવી એટલું જ નહિ પણ મ્યુનિસિપલ કાયદાના સુધારા વિષે વેગભરી હીલચાલ કરવામાં આવી અને હેને પરિણામે સર્વ મ્યુનિસિપાલિટીઓની પરિપદ્ પણ ભરવામાં આવી. તે સ્થલની પ્રાન્તિક કૉંગ્રેસ

કુમિટિએ છેલ્લા છ આઠ માસમાં અનેક પ્રશ્ન વિષે જાહેર સભાઓ મેળવી છે અને સરકારને વજનદાર ચરણ્યો મોકલી છે. કેળવણી પરિપદ્ધ પલ્લુ આ ઉભરાતા ઉત્સાહનું પરિણામ છે. તે કાંગ્રેસ પહેલાં ભરેલામાં આવનાર હતી પરંતુ ટેટલીક અણધારી અડચણોને લીધે ગયા માસમાં જ ભરાઈ શકી.

મ્યુનિસિપલ પરિષદની માફક આ પરિપદ્ધ પલ્લુ જેમ એક ચોક્કસ ક્ષ્યાંતના પ્રકાર રૂપ હતી તેમ જીલ્લા પાસ એક પ્રાન્તિક સંસ્થા રૂપે હિન્દમાં નવીજ હતી. જ્યારે જ્યારે કંઈ મોટી આકૃત આવે ત્યારે તે વિષે મોટા પાયા ઉપર હીલચાલ કરવાનો સિદ્ધાન્ત જેમ ત્હોમાં સમાયેલો છે. પલ્લુ કેળવણી જેવી એક મોટી જરૂરીયાત વિષે હિન્દના સર્વ પ્રાંતોમાં આવશ્યક સંસ્થાના તે નમુના રૂપ છે. વધારે પ્રતિષ્ઠિત અને સુધરેલા પ્રાંતોએ પલ્લુ સંયુક્ત પ્રાંતની આ ચળવળનું અનુકરણ કરવું જોઈય.

સુધરેલા દેશોના પ્રમાણમાં કેળવણીના સંબંધમાં હિન્દુસ્તાન ઘણો પછાત છે તો જીલ્લા પ્રાંતોની સરખામણીમાં સંયુક્ત પ્રાંત ઘણો હુલ્કાગી છે. દેશભક્ત પંડિતે અચૂક આકાંક્ષાઓથી પૂરવાર કર્યું કે સંસ્થાઓની સંખ્યામાં, કેળવણી પામતા છોકરાઓનાં સેંકડે સરેરાશ ટકામાં તેમજ, કેળવણીના ખર્ચમાં સંયુક્ત પ્રાંત વધારેમાં પાછળ છે. આથી પલ્લુ વધારે આશ્ચર્યકારક એ છે કે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ત્હોની પ્રગતિનો વેગ જીલ્લા પ્રાંતોના કરતાં ઘણો નરમ છે. સન ૧૯૧૨-૧૩ અને ૧૯૧૩-૧૪ ની વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સેંકડે દીઠામાં ૧૪.૭ ટકાનો, બ્રહ્મદેશમાં ૯.૯ નો, મધ્યપ્રાંતમાં ૮.૬, મદ્રાસમાં ૭.૬ અને મુંબઈમાં ૪.૨ નો વધારો થયો હતો ત્યારે સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફક્ત ૪.૦ ટકાનોજ વધારો માલુમ પડે છે. જાંજી રીતે જોતાં, ૧૯૧૧-૧૨ માં મદ્રાસમાં ૫.૬ રકવેર માઈલમાં, અને બંગાલમાં ૩.૪ માં એક નિશાળ હતી ત્યારે સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૧૧.૬ માઈલ માટે એક નિશાળ સ્થપાઈ છે. આ ઉપરાંત જો લક્ષમાં રાખશો કે તે પ્રાંતની વસ્તી જીલ્લા સર્વ પ્રાંત કરતાં વધારે છે તો ત્હોની ગંભીર સ્થિતિનું ખરું માપ સમજશે.

પંડિત મદન મોહને ખરી રીતે જણાવ્યું હતું કે આ શોકજનક સ્થિતિનું ઉંડું કારણ નાણાંની અછત જ છે. હિન્દી સરકારે નાણાંનો યોગ્ય ફાળો આપવામાં એ પ્રાંતને અનેક વર્ષોથી કેવો અન્યાય કર્યો છે અને એક પછી એક લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના વધારે આનંદ મેળવવાના પ્રયત્નો કેમ નિષ્ફળ ગયા છે તે જીના લાગણીભરી ભાષામાં ત્હમણે વર્ણવી હતી. હાલના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે સર જેમ્સ મેસ્ટનને તો શરૂઆતમાં કેળવણીના વિસ્તાર માટે વધારે પૈસાની જરૂર જ લાગી ન હતી; અને ત્હમણે પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવ્યો છે તેથી હાલની શોચનિય સ્થિતિમાં કંઈ સુધારો થશે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે.

સમગ્ર હિન્દમાં અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં પલ્લુ એક વધુ ફરિયાદ એ છે કે જે નાણાં કેળવણી સંબંધે ખર્ચવાનાં હોય છે તે વધારે ભાગે પછાં મકાનો અને કીમતી સાધનો પાછળ શુભાવવામાં આવે છે. અને તે વડે નિશાળોની જરૂરી સંખ્યા સ્થાપવામાં આવતી નથી. જે વખતે થોડા બાળકોને વધારે સાફ શિક્ષણ આપવું કે વધારે બાળકોને સાફ

શિક્ષણ આપવું એ પ્રશ્ન હોય ત્યારે ણીને માર્ગ જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. મી. માલ-
વીઆએ આ વિષે કહ્યું કે:—

જે વખતે નિર્માણે બણતા છાત્રાઓ તથા છાત્રીઓનો દર આ પ્રતિ નેટલો થોડો હોય તે વખતે સુધરેલા શિક્ષણની વાત કરવી એ કેવલ હૃદયજનક છે. એ તો ડહન ભૂખ્યા માણસોને એમ કહેતા ખરાબર છે કે 'ત્હમને. જગાડવાને પૂરતા પૈસા અમારી પાસે છે. પણ અમારે એક સુંદર ટેબલ, તથા ત્હનેાં ઉપર પાથરવાને સારૂં કપડું' જોઈએ અને વધારેમાં ત્હમે જમતા હો ત્યારે 'ત્હમારું' મનરંજન કરવાને એક સારું વાનું જોઈએ. ઘર ઘણું સારું' જોઈએ, અને ત્હમાં વીજલીની રોશની જોઈએ, જો ત્હમે અટ્યો ડહન માણસોને આવી રીતે જમાડો તો તેઓ ત્હમને આશીર્વાદ નહિ આપે; કારણ કે ત્હમના બાકીના બાળકો ભૂખ્યા રહેશે.

સંયુક્ત પ્રાંતને તેમજ સમગ્ર દેશને કેળવણી માટે હિન્દી સરકારની તીજેરીમાંથી વધારે મોટા ક્ષણો મળવો જ જોઈએ; પણ જ્યાં સુધી તે ન મળે ત્યાં સુધી થોડાને ઘણું કીંમતી શિક્ષણ આપવા કરતાં વધારે બાલકોને લખતાં વાંચતાં શીખવવું વધારે જરૂરનું છે.

મક્ત અને ફરજિયાત કેળવણી.

આ પરિપદે પસાર કરેલા ઠરાવોમાં પહેલો અને ત્રીજો વધારેમાં વધારે અગત્યનો ઠરાવ મહુમ મીં ગોખલેના કેળવણી બીલ અનુસાર કેળવણી મક્ત અને ફરજિયાત કરવાને સરકારને લલામણ કરવા વિષે હતો. મીં ગોખલેના નામાંકીત બીલનું અમારા વાંચકોને ઓળખાણ કરાવવાની લાગ્યે જ જરૂર છે. ત્હનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ હતો કે મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડને સ્થાનિક સરકારની સંમતિથી પોતાના ક્ષેત્રમાં કેળવણી મક્ત અને ફરજિયાત કરવાની સત્તા આપવી; કેળવણીનો વધારાનો ખર્ચ થાય ત્હનો ૨/૩ ભાગ સરકાર આપે અને બાકીનો સ્થાનિક મંડળ પોતાની ત્રીજેરીમાંથી ખર્ચે. આ ઉપયોગી સુધારો ચોજવાની રીત આપણને નરમમાં નરમ લાગે છે. પરંતુ એથી પણ વધારે નરમ માર્ગ મદ્રાસ ધારાસભાની 'છેટ્ટી બેઠકમાં તેમજ આ પરિપદમાં સૂચવવામાં આવ્યો હતો. તે એ હતો કે ફક્ત મ્યુનિસિપાલીટીને જ પોતાના ક્ષેત્રમાં કેળવણી ફરજિયાત કરવાના હેતુથી ખાસ કર નાંખવાની સત્તા આપવી. મદ્રાસની સરકારે આ અતિ-
ગ્રમ નરમ સૂચનાની પણ અવગણના કરી. ફરીથી આ પરિપદે એજ શબ્દ ઉચાર્યો છે; વિશેષે કરીને એટલા માટે કે સંયુક્ત પ્રાંતના નવા મ્યુનિસિપલ બીલમાં ઉપરના સુધારાની ઠલમ દાખલ કરવાની દરખાસ્ત 'સીલેક્ટ કમીટી'માં રદ ગઈ છે. અમારી ખાતરી છે કે જ્યારે ધારાસભામાં તે કાયદાની ચર્ચા થશે ત્યારે એ સુધારો ફરીથી રજુ કરવામાં આવશે. આવા અનેક મક્કમ અને ખંતીલા પ્રયત્નો સરકારને આપણે પ્રતીક્રિય નિશ્ચય માલૂમ પડશે ત્યારે જ તે અમલમાં મૂકાયે.

મુ'બાઈમાં સીટી મ્યુનિસિપાલીટી.

તા. ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૧૫ને દિને મી. પી. જે. પટેલે મુ'બાઈની ધારાસભામાં એવો ઠરાવ રજૂ કયો હતો કે ઇલાકાની બધીસીટી મ્યુનિસિપાલીટીને પોતાના પ્રમુખ નીમવાનો હુક આપવો. આ ઠરાવ કેટલાક સુધારા સાથે સરકારે સ્વીકાર્યો હતો, ત્હના

વિચારને પશ્ચિમ હવે સરકારે જાહેર કર્યું છે કે સુરત, અમદાવાદ અને પૂના અને કેરાલીને, કમીશનરની નીમણુકને અંગે પ્રમુખ ચુંટવાનો હક મળ્યો છે, અને હવે ભરૂચ, નડીઆદ, અહમદનગર, નાશીક, ધુળીયા, સેલાપુર, બેલગામ, બીજાપુર, ધરવાર, ગડગ અને હુગલી—એ સ્થળોની મ્યુનિસિપાલિટીને એ હક આપવામાં આવે છે. જલગામ, ખારમી અને ચેમ્પોલા 'હજી પછાત હોવાથી' હેમના ઉપર આ કૃપાની ધારા વર્ષોગ્વામાં આવી નથી. આ રહી ગયેલી મ્યુનિસિપાલિટીને પણ પ્રમુખ ચુંટવાનો કીમતી હક સત્વર મળશે એવી અમારી આશા છે.

ખંગાલમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યને અંગે બીજા જે સુધારો ખંગાલમાં કરવામાં આવ્યો છે તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે છે. તે ઇલાકાનો મ્યુનિસિપાલિટીને નાણાં સંબંધી વધુ હક આપવાની દરખાસ્ત બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ધારાસભાની છેલ્લી બેઠકમાં મૂકી ત્યારે સરકારે જણાવ્યું હતું કે તે વિશે સુધારાનાં પગલાં ચોજવામાં આવનાર છે. આ વચન આટલા થોડા વખતમાં અને આટલી સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરવા માટે લંડન કમિશનરની સરકારને ધન્યવાદ ઘટે છે. તે વિષે પહાર પાઠવામાં આવેલા ઠરાવ અનુસાર પોતાનું અંદાજપત્ર ઘડવાની જે સ્વતંત્રતા પહેલાના નિયમો પ્રમાણે અમુક ચાર મ્યુનિસિપાલિટીને આપવામાં આવી હતી તે હવે—અમુક ચોક્કસ અપવાદ શિવય—સર્વને આપવામાં આવશે. ફક્ત કમીશનર બજેટને તપાસતાં એટલું જ જોશે કે:—

(૧) જરૂરી શીટીક માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

(૨) મ્યુનિમિપલ લોનના વ્યાજ વગેરે માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, અને

(૩) કાયદાની ઠલમો તેમજ સરકારના ખાસ કાનુનો બરાબર અનુસરવામાં આવ્યા છે.

અમારા જાત્રા પ્રમાણે કોઈ પણ સ્થાનિક સંસ્થા ઉપર મુબાઈ, ઠલકતા, અને મદ્રાસને બાદ કરતાં નાણાં સંબંધી આ ઓછામાં ઓછો અકુશ છે અને તેટલો જ થોડો અકુશ અથવા તેટલીજ સ્વતંત્રતા સર્વ પ્રાંતમાં મ્યુનિસિપાલિટી તેમજ લોકલ બોર્ડને આપવામાં આવે એ ઘણું ઘટ છે.

મી. ગાંધીનું ભાષણ.

અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલા બાવલા ગામમાં સાર્વજનિક દવાશાળાની સ્થાપના અર્થે જે મહોટો ઉત્ખવ કરવામાં આવ્યો હતો તેને ત્રીજે દિવસે મી. ગાંધી મી. ઍન્ટુમની સાથે તે મુકામે પધાર્યા હતા. હેમને અઢલક માનથી મત્કાર આપ્યા પછી, એક માનવ એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું અને તે ચાંદીની સુન્દર કોનરબીવાળી કાસ્ટેટમાં મૂકી હેમને આપણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે દેશભક્તે ઉત્તર આપતા જણાવ્યું કે:—

આ પ્રેમના બદલા તરીકે ત્હમારા માટે જ્યારે કામ કરવાનું આવે ત્યારે હું સાંભળવાનું હોય ત્યારે બહેરો યાદ ને લેવાનું હોય ત્યારે આંધળો યાદ તો માનજે કે હું જગતમાં નકામો છું. આપણે આત્મા શરીરથી ઉત્તર થઈ શકે ત્યાંસુધી લેને સાચવવું, પણ પછી શરીરની મમતા છોડવી નેહએ. શિકારી, સૈનિક કે અજ્ઞયજ્ઞથી લડવા તૈયાર થનારને પણ દેહની મમતા છોડવી પડે છે તો પછી આપણને વ્યાધિ થતી હોય તો આત્મા માટે દેહની આહુતી આપવી નેહએ. ત્હમારા આ દવાખાનાં માટે પણ હું એટલું કહીશ કે એથી ત્હમારા શરીરનું રક્ષણ કરજે પણ શરીરને વશ થઈ નશો નહિ. ને એમ થશે તો ત્હમારું દવાખાનું કાળ રૂપ ગણાયો. અત્યારે આપણે ભય દશામાં આવીને ભયભીત થઈ ગયા છીએ આમ હું સાજા હિન્દમાં કહેતો આવ્યો છું. રોગથી, અમલદારોથી અને વશીલાથી પણ આપણે ધન્યા અથવા પામીએ છીએ ત્હાં આપણે શી રીતે વર્તવું તે વિચારવાનું છે.

(આદ્ય અમલદાર વગરને બહેરો લેમણે કહ્યું કે) પ્રભના કરમાંથી લેમને પગાર મળતો હોવાથી તે પ્રભના નોકરો છે એમ ને લેએ સ્હમજે ને લેમને અમલ સીધો થાય તો આપણું જીવન સરળ થઈ જાય. અત્યારે હિન્દમાં દરેકના મનમાં એમ છે કે કંઈક નવું તથા સારું થવું નેહએ. સૌ અત્યારે સ્વતંત્ર થઈ પોતાનું માન કેમ જળવાય લેનો વિચાર કરે છે. હિન્દ સરળ તથા કાળ દરેકને પૂજે છે પણ કાળ ન્યૂન થાય તો આપણા માર્ગ સરળ થાય. મહારા જેવાએ તો પ્રભ વગરને કહેવું પડશે કે, ત્હમે આમ ભયભીત થશો નહિ તથા અમલદારોને કહેવું નેહએ કે, ત્હમે અમલથી આંધળા થશો નહિ. ને આટલું થાય તો પછી આપણે માગીએ છીએ તે સ્વરાજ્ય આપણા બોખામાં આવી શકે. આનું નામજ્ઞ ખરું સ્વરાજ્ય બાકી બીજું સ્વરાજ્ય કોઈ આપણને એમ ને એમ આપી દેવાનું નથી, પણ ત્હમે ધારો કે કદાચ વાઈસરોય અત્યારેજ સ્વરાજ્ય આપી દે તો પણ ત્હમારે ને મહારે હાથ શું આવશે. એનો ઉપસોજ તો બીજા કરશે પણ આપણામાંથી ભય જશે તોજ આપણા પ્રવાહ સરળ થશે અને ત્યારેજ હિન્દને ને નેહએ છીએ તે મળશે.

મહારી પાસે આવી ચાંદીની ડાબડીઓ મૂકવા ધર કે પેટી પથારા નથી, ને એ હોય તે હું ઇચ્છતો. વધી માટે હું આવી ચીજો મહારી પાસે હવે રાખતો નથી; હવે તો પ્રભવર્ગે સ્હમજવું નેહએ અને મ્હને આવી ચીજો આપતાં અટકવું નેહએ. ત્હમે આને વેચી દેને ને ઉપજે તે પૈસા ત્હમારી દવાશાળામાં વાપરજો અથવા મ્હને આશ્રમ માટે આપજો.

મી. ગાંધીએ નિર્ણયતાનો જે વાવટો ફરકાવ્યો છે ત્હને શરણ થવાની સર્વેની ફરજ છે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫ મું.
નવ પુસ્તક ૧ જી.

માર્ચ ૧૯૧૬.

૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?

સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્ય.

દુનિયામાં એવો કોયો મનુષ્ય છે—સુધરેલો કે જંગલી, પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં—કે જેને સ્વતંત્રતા પસંદ નથી? એવો કોણ મનુષ્ય પૃથ્વીના તલ ઉપર જીવે છે કે જેને ણીજાના બાંધનમાં રહેવું ગમે છે—તે કહે તેમ કામ કરવું, અને હિંમત મરેલું માફક ખાવું, લોગવલું અને ફરવું ગમે છે? તત્વજ્ઞાની ગ્રીસમાં અને સુધરેલા રામમાં ગુલામગીરી હતી અને ગયા સૈકામાં તે સ્થિતિ નાબુદ થયા પછી હજી પંજી એવાં બાંધનાં અને કાયદાઓ હયાત છે કે જે ગુલામગીરીનું બાન કરાવે છે. પરંતુ પુરાણ કાલમાં કે સુધરેલા યૂરપ, અમેરિકામાં ગુલામગીરી કેવલ જુદાંમુનાંજ પરિણામે હતી અને જ્યારે તે વધારેમાં વધારે સ્થિર જણાતી, ત્યારે પ્રજા એ જુદાંમી કુસરી કાઢી નાંખવાને ગુલામો હમેશાં આતુર રહેતા હતાં તે પછી હાલ જ્યારે મનુષ્યનું—સાધારણ

૧ અમારે જીવાવવાની બાબે જ જરૂર છે કે દિલ્લતા સંબંધમાં સ્વરાજ્ય તે બોડીશ સામ્રાજ્ય અંગ તરીકે જ સમજવાતું છે.

સાદા મનુષ્યનું જોરવ સાહિત્યનાં પ્રસિદ્ધ પાનાં ઉપર ચઢ્યું છે અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકમાં અમર અક્ષરે અંકાયું છે તે વખતે સ્વયંસિદ્ધ સ્વતંત્રતાના એક અણુનો પણ લોગ આપવા કોણ તૈયાર હશે ?

પરંતુ મનુષ્યની સ્વતંત્રતા કેવલ ગુલામગીરીના અભાવથી અટકતી નથી. અથવા—ખીજી રીતે કહીએ તો—મનુષ્યની સ્વતંત્રતા ત્યારે જ સંપૂર્ણ અને સંફલ્લે થાય છે કે જ્યારે જે રાજસંસ્થામાં તે અંગભૂત છે તે પણ ઉદાર અને સ્વતંત્ર હોય. કારણ કે આંતરવ્યવસ્થા અને બહારથી રક્ષણના જે હેતુ અર્થે સર્વ રાજસંસ્થાઓ હયાત છે તેને અંગે શહેરીઓ ઉપર અમુક અંકુશો મૂકાય છે, અને હેમના શિરપર અમુક ધર્મો નિયત થાય છે; તેમ જ ખીજી પાસથી રાજ્યમાં ભાગ લેવાના અને ન્યાય તથા સુલેહના સામાન્ય હક્ક આપે છે. આ ધર્મ અને આ હક્ક અમેરિકા, ફ્રાંસ જેવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં અતિશય વિશાળ હોય, કે ઈંગ્લંડ અને સંસ્થાનેની માફક આછા વિશાળ છતાં ઉદાર અને ઉત્તતિકારક હોય કે આપણા દેશની માફક અતિશય દરિદ્ર અને બંધનકારક પણ હોય. આથી સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી લોકો કેવલ ગુલામગીરીના અભાવથી સંતોષ પામતા નથી પણ પ્રમુક્ત રાજ્ય-સ્વરાજ્ય માટે તલસે છે. વ્યક્તિ માટે જેમ સ્વતંત્રતા તેમ પ્રજા માટે સ્વરાજ્ય.

યૂરોપમાં સ્વાતંત્ર્યવિકાસ.

યૂરોપના ઇતિહાસપટ ઉપર દ્રષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્તો એક પછી એક ઉદ્ભવ્યા છે. ચૌદમા અને પંદરમા સૈકામાં ગ્રીસ અને રોમનું સુંદર, શિષ્ટ સાહિત્ય યૂરોપની પ્રજાઓને પ્રાપ્ત થયું અને હેમના સ્થિર જ્ઞાનમાં એટલો આશ્ચર્યકારક વધારો થયો તેમજ અમુક જુર્જ માર્ગમાં વિલાસ કરતી હેમની વિચારશક્તિ એવાં નવાં બ્લેજમાં વહેવા લાગી કે જેથી પુરાતન શત્રુના ગદને મજબૂત ઘોઘો લાગ્યો. મનુષ્યની બુદ્ધિએ ધીમે ધીમે પોતાનું સાંપ્રાપ્ત સ્થાપ્યું અને પોતાની સત્તા અને પ્રદેશ વધાર્યા. પરિણામે લ્યુથરનો ધાર્મિક સુધારો ઉત્પન્ન થયો અને દાવાનલના વેગે પ્રસરી. સૈકાઓ જતાં મનુષ્ય શક્તિના પ્રભાવે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન, ધર્મ અને સાહિત્યના નવા ભંડાર ઉઘડ્યા અને સર્વ દિશાઓમાં જુની શત્રુતાઓ, જુની માન્યતાઓ—સૈકાઓ મુઘી પૂળેલી જુની મૂર્તિઓનું ખંડન થયું.

પરંતુ મનુષ્યની સ્વતંત્ર શક્તિને એક વાર ચમત્કારિક વેગ મળ્યા પછી, તેના વ્યાપારને કોણ રોકી શકે?—તેના ક્ષેત્રને કોણ મર્યાદિત કરી શકે ? જે જમાનામાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાએ ઈંગ્લંડમાં ખ્રીસ્તી મત ઉપજાવ્યો તે જ વખતે રાજકીય સ્વતંત્રતા માટે ઈંગ્લંડની પ્રજાએ પહેલું અને છેલ્લું યુદ્ધ આરંભ્યું અને જુલેમી અને ઉન્મત્ત રાજના પ્રાણ દરણ કરી—યોડા વખતને માટે—પ્રજાકીય રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્રીશ વર્ષમાં વધારે શાન્ત રાજ્યપરિવર્તન થયું અને મૂર્ખ રાજા વખત સમજી ઈંગ્લંડની ભૂમિ ઓડી ગયો. પરંતુ યૂરોપના સર્વ દેશો કાંતો આ બનાવોનો ગંભીર અર્થ સમજી

શક્યા નહિ કે ઠાંતો તે સિદ્ધ કરવા ઉઘમી થયા તુહિ. ગમે તેમ હોય પણ આસપાસનાં સર્વ રાજ્યમાં ધીમે ધીમે જુજ સુધારા થતા હતા; તે વખતે પણ ફ્રાંસનાં રાજ્યતંત્ર, અમીરમંડલ અને પાદરીઓની સત્તાનો દંશ ફ્રાંસની પ્રજાને વધારે ને વધારે સાલવા લાગ્યો,—ગરીબાઈ અને ભૂખમરાથી પીડાતી પ્રજાના હૃદય ઉપર ધાર્મિક તેમ જ રાજકીય સંસ્થાઓનો ભાર વધારે ને વધારે નિર્દય અને અસહ્ય થયો. પરિણામ સ્પષ્ટ જ હતું. સન ૧૭૮૯માં સ્વતંત્રતાનો દાવાનલ સળગ્યો અને તેણે એક સપાટે રાજા અને રાણી, અમીરો અને ધર્મગુરુઓ, નિર્દય રાજપુરુષો તેમજ ઉમદા દેશભક્તો—સર્વેનો ભોગ લીધો.

આમ મનુષ્યનું 'ગૌરવ અને સ્વતંત્રતા' સિદ્ધ થયું—પોતાના જ જુદમી રાજાઓ રહામે પ્રજાએ પોતાનો હક સિદ્ધ કર્યો. પણ સમય દુનિયામાં દરેક રાષ્ટ્રના—જાનામાં જાની કે નળજામાં નળજી પ્રજાનાં હક ઓગણીસમા સૈકામાં સિદ્ધ થયા. “અદારેમી સદી જેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો હતો તેમ ઓગણીસમી સદી રાષ્ટ્રીયત્વનો ધુગ હતો. ઇંગ્લંડ અને રૂશીયાની સહાયથી ગ્રીસે તુર્કસ્થાન રહામે ખંડ ઉઠાવ્યું અને છેવટે રુસની જુદમી ધુસરી ફ્રેંચી દઇ સ્વતંત્ર બન્યું. જે જે દેશોમાં નવી લાવનાએ વીજળીક ત્વરાથી અજળ પરિવર્તન કયું તે તે ઇટલી અને જર્મની હતા. અંદરના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે થઇને જાને દેશોએ લગભગ એક જ વખતે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી. નેપોલીયનના ધુજરાથી બળેલું ઇટલી જે ત્રણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઑસ્ટ્રીયાથી સ્વતંત્ર બન્યું, અને જર્મનીએ સૈકાઓથી પોતાના ઉપર પડતી ઑસ્ટ્રીયાની ઝેરી છાયાને દૂર કરી. અને ઓગણીસમા શતકના છઠ્ઠા ભાગમાં રલાવ કોમની જે રાષ્ટ્રીય હીલચાલ ભગી છે તેણે હાલનો રણયજ્ઞ મચાવ્યો છે.”

રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા—અથવા—સ્વરાજ્યનો સિદ્ધાન્ત યૂરોપમાં આમ ઉભર્યો.

હિન્દમાં સ્વરાજ્ય.

યૂરોપના ઇતિહાસ ઉપરથી આમ જણાય છે કે ખ્રીટીશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્યનો ઉદ્ભવ આપણા દેશમાં જન્મી છે, જે છેલ્લી કોઝેસે ખ્રીટીશ પ્રજાને સ્વરાજ્ય બહેર કરી છે તે કેટલેક અંશે આધુનિક ઇતિહાસના સ્વરૂપે અભર છે, તો બીજી પાસથી સુધરેલા દેશના છેલ્લા સિદ્ધાન્તોથી સ્વરાજ્ય કે સ્વરાજ્ય કેટલેક વતની કેવલ યૂરોપના ઇતિહાસ ઉપર જ પોતાની સ્વરૂપે દેશે કે અને હાલ અધોગતિ પામેલા પણ એક વખતે સર્વોપરિ તેજથી સ્વરાજ્ય કે સ્વરાજ્ય ઉજાગલ તેમ જ હુલાંતી ઇતિહાસ 'તેરફ નજર કુન નહીં' એક સ્વરાજ્ય સૂકતોની પાછળ વીરતાનો—આત્મપ્રભાવનો જે અસ્તિ એકે કે એકે કેડે હવે ચેતન પામ્યું નથી? રામાયણ અને મહાભારતમાં અમર અસ્તિ અસ્તિ અસ્તિ અસ્તિ

વાંચી હિન્દુ-સ્વરાજ્યના દિવસો કોને યાદ નથી આવતા અને સ્વરાજ્ય લોગવવાની આપણી તાત્વિક શક્તિ વિષે કોને શંકા રહે છે? અયોધ્ય અને ચંદ્રગુપ્ત, વિક્રમ અને શાલીવાહનનાં સામ્રાજ્યના સમયનું સ્મરણ કરતાં, સ્વરાજ્યનું રક્ષણ અને પ્રાપ્ત કરવાના આપણા સામર્થ્ય વિષે કોની ખાતરી થતી નથી? અને આ સાથે જો યાદ રાખશો કે સંપૂર્ણ સુધારાની હાલે મગરૂની કરનારા દેશ-ઇંગ્લાંડ, અને ફ્રાંસ અને જર્મની તે અરસામાં જંગલી હતા અને રોમની રાજ્યસભાઓમાં લેખના પ્રતિનિધિઓ તરફ અમીરી રોમનો તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, તો તે વખતે જહજતા આપણા ઉદ્દેશસૂચનું કલ્પનામાં દર્શન થશે !

આ પછી હિન્દના હુલોળ્યના દિવસો આવ્યા—જેમ ઇતિહાસના ચક્રમાં દરેક પ્રજાને શિર વળતો વળત આવે છે. મુસલમાન રાજાઓએ વારંવાર હુમલા કરી દેશી રાજાઓને હરાવ્યા અને ત્રાસજનક જુલમ કરી અને ચઢાળક લૂંટ લઈ પાછા સીધાવ્યા. પરંતુ સદ્ભાગ્યે આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલી નહિ. હિન્દનું ધન હરણ કરવા જેઓ આવ્યા હતા તેઓ રાજ્ય કરવાને હિન્દમાં રહ્યા અને થોડા વખતમાં પરદર્શી હોવા છતાં સ્વદેશી થયા. સૈફાઓ સુધી મુસલમાન રાજાઓએ જે રાજ્ય—કોઈ વખત ઉદાર તો કોઈ વખતે કુર—હિન્દમાં ચલાવ્યું તેને પરરાજ્ય કહેનાર સજ્જનો ભૂલી જાય છે કે સન ૧૦૬૬ માં ઇંગ્લાંડને હરાવનાર નોર્મનો હુલુ પણ ત્યાં રાજ્ય કરે છે અને છતાં તેમનું રાજ્ય પરદેશી ગણાતું નથી.

આથી મુસલમાન રાજ્યના લાંબા કાલને દેશભક્ત હિન્દી સ્વરાજ્યના જમાના તરીકે ગણે છે. પરંતુ તે કાલમાં હિન્દનાં મૂલ વતની હિન્દુઓના સ્વરાજ્ય માટે ધણીવાર વ્યર્થ અને કોઈ વાર સફલ-જે વીર પ્રયત્નો થયા છે તે હિન્દના ઇતિહાસને ચમાકારિક રસથી ભરે છે અને હિન્દના અન્તાકરણના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં રહેલી સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા જીવંત છે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં રજપુતો સૈફાઓ સુધી વારંવાર લડ્યા અને છેવટે પરાજય પામ્યા ત્યારે પણ પોતાનું આત્મગૌરવ અને સ્વાભિમાન સાચવી રહ્યા. દક્ષિણમાં વિજયનગરનું હિન્દુ રાજ્ય મુસલમાનો રહાએ વર્ષો સુધી ટકી રહ્યું અને હવે તે સંપૂર્ણ નાશ પામ્યું છે ત્યારે પણ તેના અવશેષ રૂપ ઉત્તમ મકાનો અને સ્તંભો તેની ગાહોજલાલીનું પ્રવાસીને સ્મરણ કરાવે છે. પશ્ચિમમાં મરાઠાઓએ સ્વતંત્રતાને જે લગવો વાવડો ચલાવ્યો તેનો પરાજય કરતાં અગ્રેજોને ઘણી ખેડ પડી. અને છેક ઉત્તરમાં નાનકપંથી શાખ લોકોએ અને પછી રણજિતસિંહના રાજ્યવંશે બ્રિટિશ સત્તાનાં ઉલ્લાસનાં પૂર રહાએ છેલ્લા ગયાવ ક્યો. તે પછી સમય ગદલાયો છે; બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે સમગ્ર હિન્દ એક બન્યું છે અને તેણે કાયદેસર પગલાંથી સ્વરાજ્યની ચળવળ જગાવી છે.

હિન્દની ગરીબાઈ.

આમ સ્વરાજ્યનો સિદ્ધાન્ત ચૂરોપના ઇતિહાસમાં ગળકે છે એટલુંજ નહિ પણ સ્વરાજ્યની આકાંક્ષા હિન્દનાં હૃદયમાં—તેની ઉન્નતિના મધ્યાહનમાં તેમ તેની અવનતિની

સંઘામાં-હમેશાં સમાવેલી છે. આથી બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર-કારણ કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ પ્લીટનના સંઘર્ષ સ્થાને નહિ પણ હાલના રાજ્યધારણ સ્થાને જ આપણી ણધી ફરીયાદ છે—વધારેના વધારે સંતોષકારક હોત તો પણ ઇંગ્લંડના નોકર મટી મિત્ર બનવાની-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની સ્વયંભુ ઇચ્છા દેશમાં બંધૂત થાત. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ વારંવાર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય એ કુદરતનો નિયમ છે અને ઇશ્વરનું વિધાન છે.

હવે ઇંગ્લંડના સુધરેલા અમલથી આપણને ઘણા લાભ થયા છે એ વાત નિઃશંક છે. છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષમાં રાજકીય કલહો અને લડાઈઓની સંખ્યા ઘટતી ગઈ અને ગયા પચાસ વર્ષમાં આપણે સંપૂર્ણ શાન્તિ લોગવી છે. ઉપરાંત સુધારાનાં, નવા સાધનોથી તેમજ પાશ્ચાત્ય કેલવણીના પ્રમાર વડે આપણને જે અનુપમ બંધૂતિ મળી છે તે માટે પણ આપણે તહેમના આભારી છીએ. અને અમારે મન આથી પણ વધારે મોટો લાભ એ છે કે મેકાઓ પછી હિન્દના બધા ભાગ એક રાજતંત્ર નીચે આવ્યા અને તેથી હિન્દી એકતા અને રાષ્ટ્રીયતા સિદ્ધ કરવાની આપણને તક મળી. આથી સર્વ હિન્દીઓનો મહત્તમ અભિપ્રાય થયો છે કે હિન્દના વિકાસ માટે પ્લીટનનો રાજકીય મંળધ આત્યંત આવશ્યક છે.

પરંતુ આ ચિત્રની બીજી બાજુ ઘણી લાયકર છે, કારણ કે બ્રિટિશ અમલ નીચે આવ્યા પછી આપણને અનેક રીતે ખમવુ પડ્યું છે. જે શાન્તિ અને સુવેદ સ્થપાયાં છે તે આર્થિક આગાહાની અને મનુષ્યત્વનો પ્રભાવ આ દેશમાંથી મીઠાવ્યા છે. પ્રથમ આપણે ગરીબાઈની હકીકત વિચારીશું.—કારણકે ઇંગ્લેન્ડ આ દેશમાં મૂળ વેપાર અર્થે આવ્યા હતા અને કંપની સરકારે ખુદસી રીતે વેપારી ગત્યપદ્ધતિ ચલાવી હતી. હિન્દ કેવલ જેનીનો પ્રદેશ છે એમ મૂર્ખપણે બકનાર સડ કોઈ ભૂટી નય છે કે આ દેશ શરૂઆતમાં સાલના સંચાથી અને હાથના કસબથી એવો સુન્દર માલ ઉત્પન્ન કરતો હતો, કે તે આ દેશની જરૂરીઆતને પૂરા પાડતો હતો, એટલું જ નહિ પણ પરિશ્યા, અરણસ્તાન અને યૂરોપમાં ઇંગ્લંડ સુધી તે મોકલવામાં આવતો હતો. પણ સાંચાક્ષગની શોધ ઇંગ્લંડમાં થઈ એટલે વણાટના ધંધા ઉપર સર્વ રીતે દબાણ મૂકવામાં આવ્યું ! ઇંગ્લંડના બહારના તહેના ઉપર ૬૦ અને ૭૫ ટકા દુર્લ્લભ નાખવામાં આવ્યો અને હિન્દમાં વણકરો ઉપર ઘણો બુલ્લમ ગુમરવામાં આવ્યો. બીજી પાસ ઇંગ્લંડમાં બનેલો માલ વધારે ને વધારે જથામાં હિન્દમાં આવવા લાગ્યો અને વણેલા માલની સરખામણીમાં તે સોઘો હોવાથી ખૂબ ખપવા લાગ્યો. વસ્ત્રો સુન્દર હુન્દર આમ તૂટ્યો. અને રેશમ અને ઉનના હુન્દરને પણ બહારના દેશોમાં ધોકો લાગ્યો અને આ હુન્દરો નાશ પામવાથી જેતી ઉપર જ હિન્દમાં કંચોડની વસ્તીનો આધાર રહ્યો. એક જગતી પ્રદેશની માફક કંચોડે એક પરદેશ મોકલી પરદેશી તૈયાર માલ વાપરવાની હોને ફરજ પડી. આ સંજોગે આપણને અટકાવવાને બ્રિટિશ સરકારે કંઈક પગલાં ન લખ્યાં—પરદેશી માલની વેચવાની

નાંખી કે દેશી ઉદ્યોગોને કંઈ ઉત્તેજન ન આપ્યું. ઉલટું ઇંગ્લંડના લાલ અર્થે લેનો વિનાશ કરવામાં સરકારે વધારેમાં વધારે ભાગ લીધો.

અને કંપની સરકારને બદલે બ્રિટિશ શહેનશાહતના હુકમ નીચે હિન્દ આખું ત્યાર પછી પણ પ્રથમ તો વર્ષે વર્ષે લાખો પાઉંડ ખર્ચી સરકારે રેલ્વેને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પરંતુ તે રેલ્વેના કારોબારથી હિન્દી વેપાર ઉદ્યોગને કાયદો થવાને બદલે તેને માટે જરૂરનો કાચો માલ પરદેશ ઘસડાઈ જઈ નુકશાન થાય છે. ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં દેશની હુશીઆરી ઠમી થઈ ન હતી; પણ નવા સંયોગો અને નવી કેલવણીથી ઉલટી વિકાસ પામી હતી, અને તેથી થોડાં વર્ષમાં રૂને કાંતવાની તથા વણવાની સંખ્યાબંધ મીલો મુંબાઈ ઇલાકામાં દેશી નાણાંથી અને દેશી વહીવટથી સ્થપાઈ. પરંતુ વણાટ કામની રૂઢિએ જેવી રાજનીતિ ચલાવવામાં આવી હતી તેવી મીલના હુન્નર રૂઢિએ પણ ચોજવામાં આવી અને મીલમાં ઉત્પન્ન થતા કાપડ ઉપર કર નાંખવામાં આવ્યો. આથી મીલો નાશ પામી નથી; પરંતુ લેનો આબાદાની અને લેનો વધારો તે ઠર શિવાય હાલ ઘણો વધારે હોત એ નિઃશંક છે.

શણનો હુન્નર બંગાલમાં છે પણ તે મોટા ભાગે ઇંગ્રેજોના હાથમાં છે. સોનાની જે ખાણો મૈસુરમાં છે તે મોટા ભાગે બ્રિટિશ નાણાંથી ખોદવામાં આવે છે. લોહ અને કોલસાનો ઉદ્યોગ કેટલેક અંશે આપણા હાથમાં છે—રાધાનાં લોહાનાં કારખાનાથી તે ઉદ્યોગને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું છે. આ સહ ઉદ્યોગો હિન્દની વસ્તીના પ્રમાણમાં તેમજ પરદેશી માલની ખપતના પ્રમાણમાં કિંચિત્માત્ર છે અને પરિણામે દેશની ૮૦ ટકા વસ્તી ખેતીવાડી ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે.

આમ દેશનો મુખ્ય આધાર ખેતી છે; પણ લેનો ઉપર કેટલી આકૃતો આવે છે? છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં જ કેટલાં દુકાળથી આપણા ખેડુતોનું લોહી સોસાયું છે?—અને જશ વરસાદ ન પડતાં સર્વત્ર કેટલી કારમી ક્ષાણ પડે છે? આનાં કારણો મુખ્યત્વે બે છે. (૧) નહેરોની અને કુવાની અછત અને (૨) જમીનનું વધતું જતું મહેસુલ. દુકાળનો સવાલ તપાસવાને જે કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું તેણે વરસાદની અનિયમિત થાય ત્યારે પાણીની અછત પૂરી પાડવાને મોટી નદી હોય ત્યાં નહેરો અને બાકીને સ્થળે કુવા ખોદવાની સરકારને ભલામણ કરી છે પરંતુ તે બંને ઉપર ભ્રમ ખર્ચ કરી સરકારે સંતોષ માન્યો છે. બીજી પાસ મહેસુલ ઉપર કંઈ મર્યાદાઓ નથી, એટલે દર નવી આંકણીવખતે તેમજ ભાદ્રક વધારવામાં આવે છે. આ રિવાજમાં હિન્દ દુકાળને શરણ ક્યાં સુધી રહેશે અને ખેતીવાડીમાં સુધારો કરવાની તક ગરીબ ખેડુતને ક્યારે મળશે તે સમજાતું નથી.

આ ઉપરાંત દર વર્ષે કંઈ પણ બદલા શિવાય હિન્દમાંથી નાણાની જે મોટી રકમ મોકલવામાં આવે છે તેથી દેશ વધારે ગરીબ બને છે. હોમ ચાર્જ—ઇંગ્લંડમાં હિન્દી

રાજતંત્રના ખર્ચ—ખાતે લગભગ ત્રણ કરોડથી વધારે રૂપિયા ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવે છે. કે ઇન્ડિયા ઓફીસનો ખર્ચ અને હિન્દી વજરનો પગાર, અનેક કામ માટે ઇંગ્લંડમાં ધીરેલાં નાણાંનું વ્યાજ અને ખાસ કરીને સીવીલ સર્વોસના અમલદારોના પગારની આ રકમ બનેલી હોય છે. ઔદ્યોગિક રાજનીતિનું અને આસાધારણ મ્હોટા પગાર મ્હોટે ભાગે ઇંગ્લેન્ડને જ ઉંચી નોકરી આપવાનું આ પરિણામ છે. અને જ્યાં સુધી ઉગ્ર ખર્ચ માટે ઇંગ્લંડનાં નાણાં ઉછીનાં લેવામાં આવશે અને ઇંગ્લંડમાં જ સીવીલ સર્વોસની પરીક્ષા લેવામાં આવશે ત્યાં સુધી લાખો રૂપિયા દર વર્ષે હિન્દમાંથી જશે.

પરંતુ હિન્દની ગરીબાઈ પૂરવાર કરવાને આ બધું ધ્યાનમાં રાખવાની શી જરૂર છે ? દરેક હિન્દીની આકૃતિમાં અને દેશના દરેક ભાગની સ્થિતિમાં ગરીબાઈ સ્પષ્ટ અક્ષરે અંકાએલી છે. ઘણા પ્રવાસીઓએ જણાવ્યું છે કે ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે તેઓ હિન્દમાં આવ્યા હતા ત્યારે જેડુતની આંખોના અંગ ઉપર જે ઘરેણાં દીસતાં હતાં તે હવે અદૃશ્ય થયાં છે. થોડાં વર્ષ પૂર્વે સરકારે લોકોની સ્થિતિ વિષે ખાનગી તપાસ કરાવી ત્યારે જવાબદાર અમલદારો તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દનાં લાખો મનુષ્યોને બીજી વાર લોજન મળતું નથી અને તેથી પણ વધારે મ્હોટો એવો વર્ગ છે કે જે હમેશાં ઓછું ખાવાથી શરીરને પોષે એટલો ખોરાક લેતો નથી—લપ શકતો નથી. આ ઉપરાંત દિને દિને હિન્દના ભીતરમાં રહેલાં લાખો ગામડાંમાં ભૂખમરાથી મરતાં ગરીબ લોકો કોણ બાણે કેટલાં હશે ?

આ ઉપરાંત એક બીજી ગરીબાઈ છે કે જે તરફ સર્વનું લક્ષ ખેંચવાની ખાસ જરૂર છે. સાધારણ સ્થિતિના યુવકો હાલ ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી મેલવે છે—કારણ કે તે કેળવણી શિવાય જીવનનિર્વાહનાં સાધન હલેલ છે. પણ હાલ જો કોઈ વધારેમાં વધારે ફૂર મુરકેલી હિન્દમાં હોય તો એ છે કે કેળવણી મેળવીને—બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને શું કરવું ? જેતીમાં કસ નથી, બીજા ઉદ્યોગો ખીલતા નથી, વેપાર મ્હોટે ભાગે પરદેશીઓના હાથમાં છે અને રાજ્યની ઉંચામાં ઉંચી નોકરીઓ—જે તરફ બીજા દેશમાં વધારેમાં વધારે બુદ્ધિશાળી માણસો વળે છે તે—હિન્દીઓને પ્રાપ્ત નથી. લશ્કરના અમલદારોનાં નોકરી પણ ઇંગ્લેન્ડને જ મળી શકે; ખાકી કાયદાની, સીવીલ સર્વોસની, તેમજ સર્વ ઉંચામાં ઉંચી પરીક્ષાઓ ઇંગ્લંડમાં લેવાય છે. સ્વાભાવિક રીતે સર્વ સ્વાભિમાની હિન્દીને લાગે છે તે એજ કે સ્વદેશમાં જ તે પરાયા, લાચાર અને નિરાધાર છે.

ઉંચી નોકરીમાંથી બહિષ્કાર.

આ વિચાર આપણને ઉંચી નોકરીનાં સમગ્ર વિષય તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કારણ કે મુસલમાન અમલ સાથે સરખાવતાં દેશની ગરીબાઈ જેટલો જ—ખલ્લે તેથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક વિષય હાલ નજરે પડતો હોય તો તે ઉંચી નોકરીમાંથી હિન્દીઓનો બહિષ્કાર છે. આપણને યાદ છે કે અકબર ખાદશાહના રાજ્યમાં દાડરમલ મહેસુલનો મંત્રી હતો અને માનસિંહ લશ્કરનો સેનાપતિ હતો અકબર

પછી અને અકળરથી ઉતરતી પંકિતના રાજ્યો પશુ છૂટથી અને વિશ્વાસપૂર્વક હિન્દુઓને રાજ્યની ઉંચામાં ઉંચી નોકરીઓ સોંપતા હતા, અને હાલના વખતમાં પશુ ઘણાં મુસલમાન રાજ્યમાં હિન્દીઓ ઉંચા દરજ્જાની અને વિશ્વાસની પદ્ધતિઓ લોગવે છે. પ્રજાના ગોઠા ભાગને અનુકૂળ અમલ ચલાવવાને તેના સર્વ પ્રતિનિધિની સલાહ અને સહાય રાજકર્તાને મળવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત હિન્દમાં હમેશાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કંઈક ધનની વેપારી તાલચથી અને કંઈક પ્રજાના અવિશ્વાસથી ઇંગ્લેન્ડે એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ કર્યો છે. અમે ઉપર જણાવ્યું કે આથી કેળવણીના વર્ગમાં અસંતોષ અને ગરીબાઈ વધે છે. પશુ રાજ્યને આથી પશુ વધારે ઉંડા અનર્થ થાય છે. જે રાજતંત્રની ધારાસભામાં પ્રજાકીય તત્વ શૂન્યવત્ હોય અને જેનો ઉંચામાં ઉંચો અમલદાર વર્ગ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે પરદેશી હોય-દુકામાં જે રાજતંત્ર પ્રજામતના જરા પશુ અંગ્રાંધમાં ન હોય તે પ્રજાની લાગણીઓને વારંવાર દુઃખવે અને પ્રજાના સ્વાર્થની નિરંતર ઉપેક્ષાકરે એમાં શી નવાઈ? યરેખર, મધ્યકાલના યુરોપના સામ્રાજ્યના સમય પછી આવા બિન-પ્રજાકીય રાજ્યના દાખલા જૂજ જ છે. અમે જણાવ્યું છે કે મુસલમાન રાજ્યતંત્ર સામે આની સરખામણી થઈ શકે જ નહિ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનોની પશુ સ્થિતિ બુદ્ધિ છે; કારણ કે ગોઠામાં ગોઠાં સંસ્થાનો હાલ સ્વરાજ્ય લોગવે છે. અંગ્રેજીએ ક્રીલીપાઇન ટ્રાપુને વશ કર્યા પશુ હોમને અતિશય પ્રજાકીય રાજ્યધારણ આપ્યું અને લગભગ ૧૮ વર્ષમાં તે તેને સ્વરાજ્ય આપવાનો વિચાર કરે છે.

આમ રાજ્યને નુકશાન થાય છે તે બીજી પાસથી—જણા દેશલકતોએ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે—હિન્દના મનુષ્યત્વને પશુ ભયંકર હાનિ થાય છે. જે 'ત્રીમાં દેશનું' વધારેમાં વધારે ભણું કરી શકાય તેમ જ વ્યાવહારિક બુદ્ધિ અને સામાજિક જ્ઞાનની વધારેમાં વધારે કસોટી અને ઉપયોગ થાય તે ગોઠા ભાગે દેશના વતનીઓ રહામે બધ કરવામાં આવે ત્યારે એ બુદ્ધિ અને એ જ્ઞાનનો વિકાસ કેમ થાય? અને રાજકીય બુદ્ધિની વિશાળતા અને હૃદયની દૃઢતા, આત્મવિશ્વાસ અને આત્મબળ લોકોમાં ન ખીલે તે શહેરીપણાની સુધરેલી ભાવના કેમ સિદ્ધ થાય? પોતાના દેશના રાજતંત્રમાં ભાગ લેવો એ જેમ સર્વ પ્રજાની સ્વયંભુ આકાંક્ષા છે અને સ્વાભાવિક હક છે તેમ બીજી પાસ તે માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિનું તથા રાજકીય શિક્ષણનું ઉંચામાં ઉંચું સાધન છે. જે દુર્ભાગી દેશના પુત્રો પોતાના રાજ્યમાં મંત્રીપદ કે ઉંચી અમલદાર પદો ન લોગવી શકે તેના એ હકનું ખંડન થાય છે અને એ ઉન્નતિનાં દારૂં ખંધ થાય છે.

શારીરિક નિર્બલતા

સરકારનો અવિશ્વાસ ઉંચી નોકરીમાંથી આપણા બહિષ્કાર કરીને જ અટકવો નથી; તેણે આપણા હૃદયીઆર પશુ ઉતાર્યા છે અને લશ્કરમાંથી અમુક વર્ગ શિવાય-સર્વને ખાતલ કર્યા છે. હાલ યુરોપમાં લગભગ ક્ષત્રી નીકળવાથી અને તેની સાથે લશ્કરમાં અમલદારોનાં કમીશન મેળવવાના અને વૌલંટીઅર તરીકે લશ્કરમાં જોડાવાના

સવાલ. સ્વાભાવિક રીતે ચર્ચાયા છે; અને છેલ્લી કૌંચેસના ફાહોશ પ્રમુખે આ સવ હકતું ઉત્તમ પ્રતિપાદન કયું હતું. દેખીતી રીતે આ સર્વ હક એક જ સિદ્ધાન્ત ઉપર આધાર રાખે છે—કે સર્વ પ્રજાજનને પોતાના રાજ્યના અને સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે શસ્ત્ર સજ્જાનો હક છે. આ સિદ્ધાન્ત જો સરકાર સ્વીકારે તો વોલંટીઅર થવાના અને લશ્કરમાં કમીશન મેળવવાના હક તે અપે એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય રીતે હથિયાર ધારણ કરવાનો માનુષી હક પણ આપણને સોંપે. જેમની કોઈ પણ વખતે લશ્કરમાં જરૂર પડે તેમને નિઃશસ્ત્ર રાખી શકાય જ નહિ; કારણ કે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ જેમણે જોઈ હોય તેઓ તેમના આખા ઉપયોગ કરી ન શકે એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં ઘણે અંશે મદોની અને વીરતા પણ ન હોય.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના યુદ્ધ પછી—જે કે તે યુદ્ધનો સીપાઈઓએ જ ક્યો હતો—તો પણ સમગ્ર હિન્દી પ્રજાનાં હથિયાર ઉતાર્યા—મદોનીતું મુખ્ય ચિહ્ન ખુલ્લી લઈ સર્વને સ્વીકૃત કર્યા. આથી શારીરિક બળ, લડાયક શક્તિ અને હૈયાની હામ ઉપર ઘણી માઠી અમર થઈ છે એ ભાગ્યે જ ના પાડી શકાશે! હથિયારથી દૂર રહેવાથી તેમને ૯૨ વર્ષે છે અને કોઈ પણ ભય સહ્યમે લહુવાની શક્તિ ગુમ થાય છે. ચોર અને લૂંટારાઓ, ઝેરી જનવરો અને જંગલી પ્રાણીઓ સહ્યમે પોતાનું રક્ષણ કરવાની તાકાત ઠગી થાય છે. છેલ્લાં લગભગ સાઠ વર્ષથી આ અનિષ્ટ સ્થિતિ હિંદમાં પ્રચલિત થઈ છે અને પરિણામે તે પ્રજા વધારે નિર્બળ અને ઠમજોર થતી ગઈ છે. હુનિયાનો બીજો કોઈ પણ દુર્ભાગી દેશ હશે કે જ્યાં આવો દૂર પ્રતિબંધ રચાયો હોય !

અંકુશોની અવધિ.

હથિયાર અને લશ્કર સંબંધી અંકુશો ઉપર ગણાવ્યા, પરંતુ—ખાસ કરીને છેલ્લા દશકામાં—જે અંકુશો પ્રજા ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે અને પ્રજાની ઉર્મિઓ શોધવાને જે નવા માર્ગ રચાયા છે તે વિષે આપણે શું કહીશું ? કાંઈ કારણ દર્શાવ્યા શિવાય અને કંઈ પણ ધનસાફ આખ્યા શિવાય અનેક પુરુષોને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે જ્યુરી સિવાય અને ઠવચિત્ આરોપીની ગેરહાજરીમાં આરોપીને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા છે. ગયા સૈકાથી જ છાપખાનાની જે સ્વતંત્રતા હિન્દ લોગવતું હતું તે હાલ નવા કાયદાની રૂએ ઘણે અંશે કપાઈ ગઈ છે અને લેખકો તેમજ છાપખાનાના માલીકો પોલીસની મહેરબાનીને આધીન રહે છે. મુકરર કરેલા પ્રદેશમાં બહિર સભાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાનો કાયદો ઘટવામાં આવ્યો છે. છેવટે લડાઈને અંગે રાજકીય શાંતિ માટે જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે શકદાર માણસોને અમુક ગામમાં પૂરી રાખવાની સત્તા પોલીસને આપવામાં આવી છે; તેમ જ અમુક અમુક ગુન્હાની તપાસ ખાસ નીમાયેલા કમીશનરો આગળ ચલાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ વિશાળ અને હાનિકારક સત્તાઓનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ પંજાબ અને બંગાળમાં થયો છે અને વખતો વખત દેખીતી રીતે કંઈ પણ કારણ શિવાય આખરુદાર ગૃહસ્થોને તેમ જ નિર્દાઓને અમુક ગામમાં પુરાતા જોડાઈ છીએ. આ સ્થિતિમાં સહ કોઈ કંઈ

છે: છાપામાં લખનાર તેમ જ સભામાં ભાષણ કરનાર, શાન્ત ગૃહસ્થો તેમ જ નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓ—કારણ કે હેમને ખબર નથી કે આ અટપટા કાયદાનો પ્રયોગ હેમના ઉપર કયારે કરવામાં આવશે!

તાંદુરસ્તી અને કેળવણી.

આટલું અનિષ્ટ રાજનીતિ અને અંકુશ રૂપ કાયદાઓ વિષે. પરંતુ સરકાર સ્કામે આપણી ફરીઆદ આટલેથી જ અટકતી નથી. દેશમાં અનેક ન્હાના મોટા સુધારા કરવાની જરૂર છે કે જે શિવાય હિન્દ બીજા સુધરેલા દેશોની હારમાં માન-પૂર્વક શોષી શકે નહિ. અત્રે વિગતોમાં ઉતર્યા શિવાય જે મુખ્ય બાબતો લઘુશું (૧) તાંદુરસ્તી, અને (૨) કેળવણી. ગામડાંઓ તેમજ શહેરો સુધરેલાં સર્વ ધોરણ અનુસાર અનેક રીતે અસ્વચ્છ છે અને પ્લેગ, કેલેરા અને મેલેરીયા વર્ષે વર્ષે મનુષ્યોનો મોટો ભોગ લે છે. અને સરકાર આ અસ્વચ્છતા દૂર કરવા અને આ વ્યાધિને ઠીક કરવા શા-ઉપાય યોજે છે? મેલેરીયા તેમજ તાંદુરસ્તીના સામાન્ય સવાલો અર્ચવાને સરકારે અનેક પરિષદો બોલાવી છે પણ હેતુ વ્યાવહારિક પરિણામ ધણું જ નજીવું છે. બાકી, લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીને આ કામ સરકારે મોટા ભાગે સોંપી દીધું છે; પણ શું તેથી હેમની જવાબદારી બંધ થાય છે? લોકલ બોર્ડને વધુ કર નાંખવાની સત્તા નથી તેથી હેમને આ કામને માટે જોઈતાં નાણાં સરકારે જ પૂરાં પાડવાં જ જોઈએ. પણ કોઈ ઇલાકાનો તાંદુરસ્તીના કે લોકલ બોર્ડનો રીપોર્ટ ઉઘાડતાં જણાશે કે જે હજારો ગામની તાંદુરસ્તી હેમને સુધારવાની છે હેમને માટે આપવામાં આવતી જુજ રકમ કુર મશકરી રૂપ લાગે છે. તાંદુરસ્તી ખાતાને આપવામાં આવતી ન્હાની ગ્રાન્ટ હાલ મોટા ભાગે થોડા શહેરનો મ્યુનિસિપાલિટીને આપવામાં આવે છે અને તેથી હેમાંજ પાણી અને ગટરોની વ્યવસ્થા થાય છે. બાકીનાં હજારો અને લાખો ગામ અને શહેરો કંઈ પણ દરકાર વગર કુદરત અને ઇશ્વરને શરણે રહે છે. થોડી જગ્યાએ ઇસ્પીતાલો ઉઘાડવામાં આવી છે પણ તે નથી ગામડાંઓના પાસે કે નથી પુરતી સંખ્યામાં.

તાંદુરસ્તીના પ્રમાણમાં કેળવણીનાં સાધનોની જરૂર વધારે છે કે ઓછી એ અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ એટલું તો હવે સ્વયંસિદ્ધ છે—અને ખુદ સરકાર પણ હેમની ના પાડી શકશે નહિ—કે હિન્દનો દરેક વતની, ફક્ત લખતાં વાંચતાં પણ ન જાણે ત્યાં સુધી દેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. ઉપરાંત એ પણ સ્પષ્ટ છે કે કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવામાં આવે ત્યાં સુધી આ સાધ્ય સિદ્ધ થશે નહિ. અને છતાં સરકારે મહુમ્મ મી. ગોખલેનું ફરજિયાત કેળવણી વિષે નરમમાં નરમ બીલ, નાપાસ કર્યું તેથી સર્વત્ર નિરાશા પ્રસરી રહી છે. હાલ સુધરેલા ગણતા સર્વ દેશ કેળવણીની આ પદ્ધતિથી ઉત્તમિ પામ્યા છે અને તે સાધન હિન્દને ન આપવામાં સરકારે હિન્દને ઘણો અન્યાય કર્યો છે.

ઉપરાંત, કેળવણી ફરજિયાત ન થાય ત્યાં સુધીમાં વધારે ને વધારે નિશાળો સ્થાપવી એ તો સરકારનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે. જ્યારે સુધરેલા દેશમાં હરેક ગામમાં એક કરતાં પણ વધારે નિશાળ છે ત્યારે અહીંયા ગામેગામ એક નિશાળ તો તુરત સ્થાપવી જોઈએ. પરંતુ હાલ કેળવણી માટે એટલાં ઓછાં નાણાં સરકાર આપે છે કે જેથી ૪૦ કે ૫૦ હજાર ગામવાળા પ્રાંતમાં ફક્ત સો દોઢસો કે તેથી પણ થોડી નિશાળ દર વર્ષે સ્થાપી શકાય. મી. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે આ વેગે કેળવણીના સંપૂર્ણ પ્રસાર માટે સૈંદાઓની વાર લાગશે. અને આ આવશ્યક સુધારા માટે તેટલા વખત સુધી રાહ જોવાને કોણ તૈયાર છે ?

પ્રજાની સત્તા.

ઉપર જણાવેલી ગંભીર હાડમારી દૂર કરવાને અને ઉપયોગી સુધારા ચોજવાને પ્રજાને હસ્તક હાલ કેટલી સત્તા છે ? સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે એક જુદો લેખ પ્રકટ કરવામાં આવશે એટલે તે વિષે અત્રે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એટલું જ કહેવું ઘસ છે કે મોટા ભાગનાં સ્થાનિક મંડલોમાં હજી સરકારથી નીમાએલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા છે અને જ્યાં ચુંટાએલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા છે ત્યાં પણ—અમુક અપવાદ—શિવાય અમલદારોનો અંકુશ મજબૂત છે. ઉપરાંત તહેમનાં કાર્યનો મુખ્ય આધાર સરકારની આંટ ઉપર છે—જે આંટ વધતા ઘટતા પ્રમાણમાં કંજીસપણે આપવામાં આવે છે

પ્રાન્તિક અને વડી સરકાર તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે કારોણારી મંડળમાં એક હિન્દી સભાસદ હવે છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી સરકારતરફથી નીમાય છે. આ પસંદગી ક્વચિત્ સારી હોય છે અને સાધારણ રીતે અનિષ્ટ પ્રકારની હોય છે પરંતુ સારામાં સારો હિન્દી સભાસદ પણ પ્રજાને જવાબદાર ન હોવાથી પ્રજામતથી જંધાતો નથી. ઉપરાંત તહેનો અવાજ અનેક ઈંગ્રેજોના નાકમાં ઢંકાઈ જવાનો સંભવ રહે છે.

પ્રાન્તિક ધારાસભામાં હાલ જિનઅમલદારી સભાસદોની સંખ્યા વધુ છે પણ પ્રજાથી ચુંટાએલા સભાસદોની સંખ્યા ઓછી છે ગાદીના સરકારે નીમિત્તા સજ્જનો—રાજાઓ અને રાવ સાહેબો સાધારણ રીતે સરકારના મતને સંમતિ આપવામાં જ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. વડી ધારાસભામાં તો અમલદારોની સ્પષ્ટ રીતે વધુ સંખ્યા છે કે જેથી કોઈ નીમાએલા સદગૃહસ્થનું પ્રજાકીય મત તરફ વલણ રહેવાનો સંભવ રહેતો નથી. આ બંને સભાઓના સંબંધે પડિત મહન મોહન માલવીઆએ છેલ્લી કોંગ્રેસમાં ઘણા લાગણીભર્યા શબ્દોમાં પોતાના લાંબા અનુભવને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું હતું કે હવેમાં જ્યાં સુધી ચુંટાએલાં સભાસદોની વધુ સંખ્યાને સ્થાન મળે નહિ ત્યાં સુધી કંઈ પણ મોટા પ્રજાકીય સુધારાની આશા વ્યર્થ છે. પ્રજાના અતિશય ખાડોશ પ્રતિનિધિઓ આવશ્યક સુધારાની નરમમાં નરમ દરખાસ્ત મૂકશે, પણ સરકાર તહેને સહેલાઈથી નપાસ કરી શકશે; અને ધારાસભાઓની જ હાલ સત્તા એટલી સંકુચિત છે કે કોઈ પણ ઠરાવ સરકાર સ્વીકારે તો પણ તહેનું વજન થોડું જ

છે. અંદાજપત્ર ધારાસભાને જાહેર જ કરવામાં આવે છે પણ તેના ઉપર સભાના મત લેવાતા નથી—જ્યારે નાણાં ઉપર અંકુશ રાખવાની સત્તા દુનિયાની સર્વ ધારાસભાઓનું મુખ્ય શસ્ત્ર ગણાય છે.

આ ઉપરાંત આપણે લેક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે સમગ્ર હિન્દી સરકારની રાજનીતિ અને અમલ ઉપર હિન્દી વલ્લરનો અંકુશ છે. તે વલ્લરની સભામાં થોડાં વર્ષથી જો હિન્દીઓ નીમવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે સભા મુખ્યત્વે કરીને વલ્લરને સલાહ આપવાને જ નીમવામાં આવે છે અને તેમાં પણ અમલદારોની વધુ સંખ્યા છે. એટલે હિન્દી રાજ્ય ઉપર ઇંગ્લંડની સત્તાના પ્રત્યક્ષ પુરાવા શિવાય આ સમગ્ર વ્યવસ્થા શી ઉપયોગી ગરજ સારે છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

સ્વરાજ્ય શા માટે ?

બ્રિટિશ રાજતંત્રે કેટલા હક હિન્દીઓને આપ્યા નથી અને તેમની સ્થિતિ સુધારવામાં તે કેટલું પછાત પડ્યું છે તે આપણે જોયું. તેમ આ અપમાનકારક અને અસહ્ય સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાને હિન્દને કેટલી રાજકીય સત્તા આપવામાં આવી છે તે પણ આપણે જોયું. ઇતિહાસના સમગ્ર પ્રદેશમાં, થોડા જ દેશ આવી તરેહવાર, ણિનકુદરતી અને અધોગતિકારક સ્થિતિમાં મૂકાયા હશે. આપણાં હથીઆર ઉતર્યા અને લશ્કરના માર્ગ આપણને બંધ થયા તેથી પ્રજા અશક્ત અને નિર્ણય થઈ ; છુના હુન્નર તૂટી ગયા, નવા ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન ન મળ્યું એટલે પ્રજા નિર્ધન થઈ; ખેતીવાડી-જે તેને એક જ અધાર રહ્યો—તે વારંવાર પડતા દુષ્કાળના ત્રાસથી અને આકરા મહે-સુલથી, જોડુંતોને સુખરૂપ થવાને બદલે ભારરૂપ-કવચિત્તુ અસહ્ય લાગે છે; ઉંચી નોકરીનાં દ્વાર એક પાસ હિન્દીઓ સ્લામિ બંધ થયાં તો બીજી પાસથી તેના પગાર અમેરકા, જાપાન અને ખુદ ઇંગ્લંડનાં કરતાં વધારે આંકવામાં આવ્યા છે, એટલે એાછા થએલા ધનનો વધારે ને વધારે હિસ્સો પરદેશ જાય છે; બીજી પાસ શારીરિક અને માનસિક ઉન્નતિનાં સાધનો કીડીને વેગે પ્રગતિ પામે છે; અને આ સર્વથી પણ જે વધારે અસહ્ય લાગે છે તે એ કે—પ્રજાની જીભ અને કંલમ ઉપર અર્થાત મન ઉપર એવો સખ્ત અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો છે, મનુષ્ય હૃદયના સામાન્ય હક ઉપર એવાં અટપટાં બંધનો મૂકવામાં આવ્યાં છે કે જેથી સમગ્ર રાજ્ય હિન્દીવાનોના જીવનને કોઈ રીતે વિકસવાનું દેતું નથી.

જો વ્યધિ ગંભીર હોય તો તેને ઉપાય પણ ગ્રીધો અને સચોટ હોવો જોઈએ. હવે આપણો એવો મક્કમ અભિપ્રાય થયો છે કે તેથી બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના સેવક તરીકે નહિ, પણ મિત્ર તરીકે પદી હિન્દને મળવી જ જોઈએ અને અંગ્રેજી સત્તા નીચેનાં સંસ્થાનો જેવું-સ્વરાજ્ય આપણને મળવાથી જ દેશમાં આગાહાલી અને સુખ ફરીથી ફેલાશે દેશના વતનીઓ જ્યારે બ્રિટનની સહાયથી રાજતંત્રનું સુકાન હાથ ધરશે ત્યારે તેમના કપાલ ઉપરથી લાગેલી અનેક કાલી ટીકીઓ ભુંસાશે અને શારીરિક શક્તિથી અને આર્થિક આજ્ઞાદાનીથી માનસિક પ્રતાપથી અને નૈતિક શીર્ષથી હિન્દ ફરીથી જગતના દેશોમાં માનભર્યું સ્થાન લેશે.

હિન્દને તેમ જ ઈંગ્લંડને આ વ્યવસ્થાથી અનન્ય લાલ થશે. હિન્દ વધારે ધનવાન થતાં જાને દેશ વચ્ચે વેપાર ઘણો વધશે-હિન્દ ઈંગ્લંડનો વધારે માલ લેશે, અને ઈંગ્લંડમાંથી વધારે સુંદર સામાન અને કાચો માલ મેળવશે. હિન્દના ઉત્તમ હક સિદ્ધ થશે અને તહેતું અન્તકરણ મંતોષાશે એટલે જે દારૂણ અવિશ્વાસ હાલ અનેક અનર્થો ઉપજાવે છે તે જડમૂળ નાશ પામશે, હિન્દવાસીઓ પોતાના દેશની આન્તર વ્યવસ્થા ઈંગ્લંડની દેખરેખ નીચે પણ સ્વતંત્રપણે કરશે અને સામ્રાજ્યની મહામાં દાખલ થઈ દેશપરદેશની વિશાળ રાજનીતિ વિચારવામાં સદાય આપશે. જાને દેશ વિદ્યાકળાના સમજે કે ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉચ્ચ ક્ષેત્રોમાં મહકાર કરશે અને પૂર્વ પશ્ચિમના સંયોગતું ઉત્તમ પરિણામ જગતને બતાવશે. આમ ઈંગ્લંડ અને હિન્દનો સુયોગ તહેમને અને આખા જમાનાને લાભદાયક થશે.

આમ આર્થિક અને રાજકીય દલીલો ઉપર જ સ્વરાજ્યની માગણીનો આધાર નથી. હિન્દ સ્વરાજ્ય માગે છે કારણ કે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય એ સુધરેલી આલમના મંત્ર છે, અને જે સુધરેલા સામ્રાજ્યને તાગે હિન્દ છે તહેમાં મોટા સસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળેલું છે; હિન્દ સ્વરાજ્ય આહે છે કારણકે પ્રાચીન કાળમાં અને પછીના જમાનામાં હિન્દ સ્વરાજ્યમાં માનસિક ઉદ્ઘાતિ અને સાંસારિક બાંહેધારો લોગવી છે તે પુનર્જીવન કરવાને તલસે છે; અને વધારામાં જે પવિત્ર અને દૈવી લાવનાઓ, તહેને પ્રાચીન સુધારાના કીમતી વારસા રૂપે મળી છે તે સ્વરાજ્ય સ્થપાતાં જ સિદ્ધ થશે અને સમગ્ર જગતમાં હિન્દી સૂર્યના તેજસ્વી કિરણ રૂપે ઝગમગશે.

હિન્દવાસીઓનું પરમ સાધ્ય આધ્યાત્મિક મોક્ષ છે. પરંતુ સાંસારિક સ્વતંત્રતા શિવાય આત્મનો પરમ વિકાસ અશક્ય છે અને તે સ્વતંત્રતા અર્થે જ હિન્દ પ્રિટન પાસે સ્વરાજ્યનો હક રજૂ કરે છે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

આપણી નિર્બલતા.

દુનિયામાં બધા દેશોને કાંઈ ને કાંઈ સહન કરવું પડ્યું છે; પણ તેમાં આપણી પતિત-પાવની ભૂમિ સમું કોઈએ સહું નથી. મફતના અપવાદો, વગર કારણે સ્તાના ચાલનારના પણ ઉપાલમ્બે, અત્યાર સુધા એટલા તો આપણા પર નાખવામાં આવ્યા છે કે એ શ્રાધાને એકલા કર્યા હોય તો દરેક હિન્દીવાનનું હૃદય કોષથી ઉકળી આવે. તેમા હિન્દીવાનો નિર્બલ, નિર્વીર્ય છે એ કહેવું તો નાના છોકરાંની રમત થઈ પડી છે. ઇતિહાસમાં જે કાંઈ પણ આપણા દેશે કર્યું તેના વિચાર વગર, આપણે હાલ જે કાંઈ પણ કરી રહ્યા છીએ તે વિસારીને, આપણા કેવી કેવી ભયંકર મુશ્કેલીઓ છે તે ભૂલીને, જે અને તે આપણે નિર્બલ છીએ એમ કહેવામાં મોજ સમજે છે. લોર્ડ મેકડોલે કહી ગયો કે અંગાડીઓ નિર્વીર્ય અને કાયર છે. આપણા શુભેચ્છક નેતાઓ આપણને કહ્યા કરે છે કે

પરદેશી હુમલાઓનું ધોરણ રાખવામાં આવે તો યુરોપના કેટલાએ દેશોનું શું ? ઇટાલી માટે શું કહેવું ? ઇ. સ. પૂર્વે પિરહુસે તેના પર હુમલા કર્યા ત્યારથી યુરોપના દરેક મહાન રાજ્યએ ત્યાં જઈ પોતાની ધ્વજ રોપી છે; અને લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું છે. તેથી શું હેના પુત્રોમાં સ્વરાજ્ય લોગવવા જેટલું બળ નથી ? ફ્રાન્સને પરદેશીઓએ કેટલી વખત જીત્યું ? પ્રશીઆમાં કેટલા કેટલા રાજ્યો પોતાનો દોર ચલાવી ગયા ? પરદેશી હુમલાનું કારણ માન અશક્તિ છે એમ માનવું એ ઐતિહાસિક જ્ઞાનને વિસારવા જેવું છે.

કેટલાકે એમ પણ ધારે છે કે આપણે શારીરિક કસરતોમાં યુરોપના લોકો જેવા જળરા નથી તેથી આપણી નાલાયકી સિદ્ધ થાય છે. પહેલાં તો આપણા પોતાના દેશમાંજ સત્તા કે સ્વરાજ્ય લોગવવા પારકા દેશના લોકો જેટલા બળની જરૂર નથી. અને તે છતાં પણ, પરદેશીઓ જેટલું અંગબળ કસરતમાં આપણે દાખવી શકતા નથી એવી માન્યતા ખોટી છે. અંગ્રેજી રમતોમાં કેટલીક વખત આપણે પાછા પડતા દેખાઈએ છીએ; કારણ કે જીવનના બીજા ક્ષેત્રમાં, તેમજ રમતમાં, રાષ્ટ્રીયતા જેવી વસ્તુ છે; અને તેથી પરદેશી રમતો આપણા સ્વભાવને અરૂચિકર બને; અને તેથી તેમાં પ્રાવિષ્ટ્ય મેળવવું આપણને અઘરું લાગે તોપણ પરદેશી, અસ્વાભાવિક રમતોમાં પણ આપણી ફતેહ કેમ રીતે નહાની સુની નથી. પ્રિન્સ રણજીતસિંહનું નામ ક્રીકેટમાં જગ-વિખ્યાત છે; બંગાલી કુટુંબોલ ટીમે અને મુંબાઈના ક્રીકેટ ટીમે દર વર્ષે અંગ્રેજી ટીમોને હરાવે છે. થોડા વખતપર પૂનામાં થયેલી દોડવાની શરતમાં, રા. દાતાર ૨૭ માઇલનો પદો દોડી * પશ્ચિમ દેશોના મ્હોટામાં મ્હોટા દોડનારને પહોંચી વળ્યા છે. કેટલીક વખત આપણે હિન્દીવાનો છોએએ કારણથી આપણા વીરોને શરતમાં હારવા પણ દેવામાં નથી આવતા, અને આપણી શારીરિક નિર્જલતા વગર જોયેજ સિદ્ધ કરવાના સ્તુત્ય પ્રયાસો કરવામાં આવે છે ! વધારેમાં વધારે બોન્ને ઉપાડવાની શરતમાં આખા યૂરોપના તાલીમખાતેમાં મ્હોટામાં મ્હોટો મલ્લરાજ ૫૦૦ રતલનો બોન્ને ઉપાડી શકે છે, અને હિન્દમાં વસતા અંગ્રેજોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો કસરતખાજ ૨૭૦ રતલ ઉંચકી શકે છે; હિન્દના નિર્જલ ગણાતા વતનીઓના પ્રતિનિધિમાં જો યોધરી ૯૬૦ રતલનો બોન્ને ઉઠાવી શક્યો, અને હિન્દમાં બધે ૯૮૫ રતલ ઉઠાવ્યા! પૅરિસના પ્રદર્શનમાં ગુલામે જઈ મેળવેલી અપ્રતિમ ફતેહ જગ-ભરે છે; અને બે ચાર વર્ષ પર ગામા અને રહીમજીએ જઈ યૂરોપના બધા કુસ્તી-ખાતેને હરાવી હિન્દુસ્તાનની નિર્જલતા (!) સિદ્ધ કરી આપી છે.

આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં, આપણી કહેવાતી નિર્જલતા કેટલે અંશે સત્ય છે તે જણાઈ આવે છે. આ યુદ્ધમાં જે લાગ હિન્દીવાનોએ લીધો છે તે ઉપરથી તેમણે વિષે હવે આં સંબંધી ઘણું તો કહેવામાં નહિ આવે; છતાં આપણા પોતાના લોકોને સમજાવવાની જરૂર છે કે સળગતામાં આ દેશ કેમથી ઉતરતો હતો નહિ અને છે નહિ.

ધનરયામ વ્યાસ.

અસ્પર્શ્ય વર્ગોના સવાલ.

અસ્પર્શ્ય વર્ગોના સવાલનું જ્યાં સુધી નિરાકરણ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિંદુસમાજની ઉત્પત્તિ—પુરી ખીલવણી—થશે નહીં. ગામ હોય ત્યાં ઢેડવાડો હોયજ, ઢેડવાડો હોય ત્યાં ગામ પણ ખરુંજ. કહેવાતા ઉગ્ર વર્ણોને ઢેડ અથવા તેવા વર્ગો વગર ચાલતું નથી, ઢેડોને ખીજ વર્ગોના સમાગમ શિવાય નિભાવ કરવો મુશ્કેલ પડે. જાનેને એક ખીજને આધિન રહેવું પડે છે. એકાદા મોટા શહેરમાં કાંઈ કારણમર ભંગીઓ હડતાળ પાડે છે અથવા એકાદા ગામડામાં ઢેડો મુએલા જનવરો ખેંચી જવાની ના પાડે છે ત્યારે વસ્તીમાં કેવો હાહાકાર થઈ રહે છે, ગંદકી થઈ રહે છે, આખા શહેર અથવા ગામડાની તંદુરસ્તી ભયમાં આવી પડે છે અને ત્યારેજ અસ્પર્શ્ય વર્ગની કીમત માલુમ પડે છે. હલકું કામ અથવા જેને હલકું કામ માની લીધું છે તે, અમુક વર્ગ કરે છે, માટે તે વર્ગ અને તેની બધી ઓલાદ નીચ, તિરસ્કારને પાત્ર, અડકીએ તો અપવિત્ર કરે તેવી, અને અન્ય પ્રાણીઓથી પણ હલકી, એ ન્યાય—ન્યાય નહીં પણ હડહડતો અન્યાય—હજી હિંદુસ્થાનમાં કેટલા જમાના ટકશે? સેંકડો વર્ષો થયાં આ અન્યાય ચાલુ છે તેથી લોકોને તે અન્યાય લાગતોજ નથી—ન્યાય લાગે છે—અન્યાય છે એમ કહેનારાઓનાં મગજ ઠેકાણે નથી એમ જનમમૂહને લાગે છે. જ્યાં સુધી આવી ઉંધી ભાવનાઓ આપણા સમાજમાં પ્રચલીત રહેશે ત્યાં સુધી અન્ય પ્રજાઓ આપણને અસ્પર્શ્ય નહીં પણ અનિષ્ટ તો ગણવાનું ચાલુ રાખશેજ અને ઇશ્વરના ન્યાયાસન પાસે કરેલા અન્યાયનો જવાબ આપવાનો વખત આવશે ત્યારે પૂર્વ અપરાધી કરીશુંજ. આ આપણી સમાજનું—આપણી પ્રજાનું—સમન્વિત થાય છે, તે જેમ જલહી ધોવાય તેમ દેશને માટે, દુનિયાને માટે સાફ છે.

અન્યાય ક્યાં સુધી ચાલુ રાખશે ?

શાસ્ત્રો આ બાબતમાં શું કહે છે? શાસ્ત્રો એટલે શું, કયા પુસ્તકોને શાસ્ત્રો કહેવા એ બાબતમાં ન્યાયબુદ્ધિથી—વિવેકબુદ્ધિથી જોવું જોઈએ. શાસ્ત્રો એટલે કાયદાના પુસ્તકો, નિત્ય નિયમના પુસ્તકો કે અમુક કાળની રીતિચાલીના પુસ્તકો. જુદા જુદા વેદો, બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ અનેક કાળને અંતરે લખાએલાં છે, તે તે કાળના ડાઘા પુરૂષોએ તે તે કાળની સ્થિતિને અનુસરીને લખ્યાં છે, તેમાં અનેક ઠેકાણે એક ખીજથી વિરોધતાવાળું લખાયું હોય તેમાં નવાઈ નથી. ન્યાયથી, શુદ્ધ હૃદયના સાત્વિક ન્યાયથી, જે સિદ્ધ થાય તેજ સનાતન, તેજ ચિરાયું શાસ્ત્ર. પરંતુ અત્રે શાસ્ત્રના ત્રયોમાંથી ઉતારા આપવાની જરૂર નથી. સાચી દલીલ તો ફક્ત ન્યાયબુદ્ધિ અને સામાન્ય જનતા ઉપરજ છે. કુતરાં, ખીલાડાં, ગાય, ભેંસ, બકરાં કરતાં પણ મનુષ્યોના એક મોટા ભાગને

નીચ ગણવો એ ન્યાય ક્યાંનો? વિષ્ટા ઉચકવાનું કામ આપણી માતાઓ, આપણી સ્ત્રીઓ રોજ ઘરમાં કરે છે તેને અસ્પર્શ્ય ન ગણવાં, અને જેઓએ વિષ્ટા ઉચકવાનો ધંધો જીવનકલહને લીધે અથવા આપણા પોતાના જીવજીવનથી કળુસ કીધો છે તેમને અસ્પર્શ્ય—સદાને માટે અસ્પર્શ્ય—તેના વંશ વારસો તમામ અસ્પર્શ્ય—વિષ્ટા ઉચકવાનો ધંધો છોડી દે તોપણ અસ્પર્શ્ય—અરે આ ન્યાય ક્યાંનો? તેઓએ તે ધંધો સ્વીકાર્યો માટે કદી, કોઈ કાગે પણ, તેની પ્રત્યક્ષ અને વંશવારસ તે ધંધો છોડીને બીજે ધંધે વળગે, હુકાનદારી કરે અથવા સાદી મજૂરી કરે—તોપણ તેને તેમ ન કરવા દેવું એ ન્યાય ક્યાંનો? શૂદ્ર વર્ગને કેળાવણી આપવીજ નહીં, તેનાં બાળકોને સાર્વજનિક નિશાળોમાં દાખલજ થવા દેવા નહીં આ ન્યાય ક્યાંનો? બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો પોત પોતાનો વંશપરંપરાનો ધંધો છોડીને બીજે કરી શકે, બ્રાહ્મણ વેપાર કરે, લડવા જાય, વૈશ્ય બ્રાહ્મણનું કામ કરે અને ન્યાયાસન ઉપર પણ બીરાજે; પણ શૂદ્ર તો હજારો વર્ષથી શૂદ્રનું કામ કરતાજ આવ્યા છે અને હજી બીજા હજારો વર્ષો સુધી તેથી સાફ કામ અમે તેને કરવા દઈશું નહીં એમ કહેવું આ ન્યાય ક્યાંનો? કેટલાક કહેવાતા સુશિક્ષિત લોકો કોઈ વખતે પ્રશ્ન કરે છે, અરે ભાઈ ભગીઓને ભણાવશો તો મેં કોણ ઉચકશે? તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે જેઓ બીજું વિશેષ મહત્વનું કામ કરવાને બુદ્ધિશાળી નહીં હશે તે આ કામ કરશે, પછી તે બ્રાહ્મણ હોય કે વાણીઓ. ભગીની જ્ઞાતિ તે ધંધા ઉપરથી થયેલી છે, અને પોતાનો ધંધો બદલવાને દરેક માણસને અધિકાર છે. ભણીગણીને તે બીજે ધંધે અથવા ઉદ્યોગે લાગે તો તેમાં વચ્ચે આવવાનો અથવા આડબીલી નાંખવાનો આપણને શું અધિકાર છે? ત્રિવર્ણ શૂદ્ર વર્ણ ઉપર હવે સેંકડો વર્ષ સુધી અન્યાય કર્યો; હવે ન્યાયબુદ્ધિને જરા જાગૃત કરો, અને કીધેલી અન્યાય ધોવાવાનો તો નથીજ પણ હવે વધારે વખત આ પાપવૃત્તિ ચાલુ રાખવાની જરૂર નથી.

ડીપ્રેસ્ક કલાસીસ મિશન.

સને ૧૬૦૬ની સાલથી આખા હિંદુસ્થાનમાં કામ કરવાના ઉદ્દેશથી આ મિશન નામનું મિશન શબ્દ આ નામમાં આવે છે માટે ખ્રિસ્તી ધર્મવાળાઓએ કાઢ્યું હશે એમ વાચક કદાચ અનુમાન કરશે. પણ આ મિશન હિંદુઓએ કાઢેલું છે. મિશન એટલે ધર્મ પ્રચારક ખાતું—હિંદુઓએ સ્વધર્મના પ્રચારનું કામ હાલના જમાનામાં છોડી દીધેલું છે તેથી હિંદુ મિશન એ શબ્દોમાં કાંઈક વિરોધ હોય એવો ભાસ થઈ જાય છે. પણ હવે રામકૃષ્ણ મિશન, ડીપ્રેસ્ક કલાસીસ મિશન વગેરે ખાતાંઓનાં નામ કાનની સાથે અથડાયા કરે છે તેથી હિંદુઓનાં પણ મિશન હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો છે. આ મિશનના અધ્યક્ષ સર નારાયણ ચંદાવરકર છે અને સેક્રેટરી રા. વિક્રમ રામજી શિંદે નામે મરાઠા ગૃહસ્થ છે. ભાઈ શિંદેએ પોતાની છાંદગી તે જ કામમાં ગાળવાનું મત લીધું છે, કહો કે અત્યંત ભાઈઓનું કામ કરવાનો લેખ લીધો છે. તેમનો લેખ જીવને બીજા ગૃહસ્થોને પણ તેવાજ લેખ લેવાનું મન થયું—રા. સોહાની રા. સેયદ તથા રા. પરવર્ધનને પણ ભાઈ શિંદેનો ચેપ લાગ્યો. ભાઈ સોહાની તથા ભાઈ

પટવર્ધન જન્મે પ્રાદ્ય છે, ભાઈ સૈયદ જન્મથી મુસલમાન છે, ધર્મે પ્રાર્થના સમાજ છે અને હિંદુથી વિશેષ હિંદુત્વપૂર્ણ છે. મી. સોહોમી મુંબઈ ખાતાની શાખા સંભાળે છે, મી. પટવર્ધન ઠર્ણાટકમાં હુગળીની શાખા સંભાળે છે, તથા મી. સૈયદ મધ્ય પ્રાંતોમાં નાગપુરની શાખા સંભાળે છે. ભાઈ શિંદે પોતે પૂનાની શાખા સંભાળવા ઉપરાંત ઠેક ઠેકાણે શ્રમણ કરે છે, લોકમત કેળવે છે, તથા પોતાના મિશનને માટે ભિક્ષા એકઠી કરે છે. જુદે જુદે ઠેકાણે કેળવણી તથા ઉદ્યોગ ધંધાના શિક્ષણનું કામ મિશન તરફથી થાય છે. મુંબઈમાં પરેલમાં દ્રામના છેડા પાસેજ આ સંસ્થા છે, ત્યાં એક વખત મુલાકાત આપવાથી અત્યંતેના બાળકો પર સારી છાપ પાડવાથી કેવી ઉમદા અસર થાય છે તથા પરિણામ કેટલું સુંદર આવે છે તે નજરે જોઈ શકાયો. સાધારણ બહુતર ઉપરાંત દરજીનું કામ, ચોપડી ગાંધવાનું કામ, સુનારીકામ વગેરે ધંધા શિખવવામાં આવે છે. પ્રાદ્યચત્ર પ્રાદ્યચપણું કહેવાતા શૂદ્રોને પણ ઉપદેશ તથા જ્ઞાન આપવાનું છે અને તે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને, ભાઈ સોહોમીની બીજા પ્રાદ્યોને દક્ષાંત રૂપ કામ કરે છે.

આ મિશનની શાખાઓ.

આ મિશનની શાખાઓ શહેરે શહેર, કર્મને કર્મને તથા ગામડે ગામડે સ્થપાવી જોઈએ. તેનો અર્થ એટલો કે દરેક શહેર તથા ગામડામાં આ કામ કરનાર નીકળી આવવા જોઈએ. પોતાની ચોવીસ ઠલાકની મહેનત આપવાનું ન બને તો કુરસદના દર-રોજના એક અથવા બે ઠલાક આ કામમાં આપવાનું બની શકે તોપણ ઘણું કામ થઈ શકે. અરુપર્ય ભાઈઓના તરફ સહાનુભુતિ બતાવી, તેમને ઘેર જઈ, તેમને તમારે ઘેર જોલાની, સુખ દુઃખની વાતો કરી, તેમને તેમના વેપાર ધંધામાં મદદ કરી, વેપારી અથવા અમલદાર તેમના પર જીલમ કરતા હોય તો તેમાં વચ્ચે પડી, તેમના બાળકોને શિક્ષણ લેવામાં ઉત્તેજન આપી, સાધારણ નિશાળોમાં બાળકોને મોકલવાનું બની શકે તેમ ન હોય તો તેમને માટે ખાસ નિશાળો તથા રાત્રિશાળાઓ કાઢી, એછા વ્યાજના દરે તેમને ધંધા માટે જોઈતું નાણું મેળવી આપી, આવી અનેક રીતે તમે તેને સહાય-ભુત થઈ શકો. હિંદુ સમાજે તેમને કપાળે અરુપર્યતાની કાળી ટીલી લગાડી છે તે જ્યાં સુધી ભૂંની નખાય નહિ ત્યાં સુધી તેમની ઉન્નતિ થઈ શકે નહીં. સ્થેજ પણ છૂટછાટ તે વર્ગને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં મળવા માંડી તે ઉપરથી લોકોએ કહેવત પાડી દીધી કે “ ઇંગ્રેજના રાજ્યમાં ઢેઢ મારે ધકકે. ” બળવાન પક્ષ જરા પણ છૂટ મૂકવાને તૈયાર ન હોવાથી ખૂમ ગોઠીરો કરી માર્યો કે હવે તો ઢેઢ ધકકે મારે છે. હું તો ઇંગ્લેંડ છું કે ધકકે મારે, અને તોજ આપણે તેને માનની લાગણીથી જોઈશું. ગરીબ ગાય જ્યેઠો થઈને દસ કદમ દૂર ઉભો રહે તો તે પોતાને નીચ માની લેનાર માણસને માટે ઘણું તો આપણને દયા આવે, પણ તેને બરોબરીએ તો લેખનાર વિરલજ હોય. સ્વરાજ્યની માગણી કરનાર લોકોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જ્યાં સુધી આપણે બીજાઓને છુંદશું ત્યાં સુધી વિદેશી રાજકર્તા તથા સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ આપણને

કનડશે. આપણે તેમના તરફ મીઠી નજરથી, બંધુ તરીકે, સમાન હિંદી તરીકે જોઈશું તો અન્ય પ્રશ્નો આપણાં તરફ માનથી જશે. આ પ્રશ્ન સામાજિક છે, રાજકીય નથી. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આપણે પોતાને કરવાનો છે, સરકારને કરવાનો નથી. સરકાર પણ ખુલ્લે ખુલ્લું કહે છે કે અમે કાંઈ તે બાબતમાં કરી શકીએ નહીં, કારણ હિંદુ સમાજનું આ કામ છે. વાત પણ ખરી છે. આ બાબતમાં સ્વરાજ્ય ભાગવું પડે તેમ નથી, પોતાને હાથેથી જ લેવાનું છે, પોતાની ધમ્મા હોય તો મળેલું જ છે. હિંદુ સમાજના ચોથાં યા પાંચમા ભાગને જોઈએ તો હાલ રાજો છે તેમજ વેગળો, સડેલો, રોગિષ્ટ રાજો અથવા આખી પ્રજા રૂપી શરીરનો તે વર્ગ એક ભાગ છે અને તે ભાગ સડેલો હશે તો આખું શરીર સડતાં વાર નહીં લાગે તેમ જાણી તે ભાગને હરે પોતાનો ગણી પોતામાં લેજો, અને નિરોગી બનાવો. તેમને સુખી બનાવશો તો તમે પણ સુખી થશો; નહીં તો હાલ નિર્મોહ્ય પ્રજામાં ગણાઓ છે તેમ સુખો સુધી ગણાયા કરશો.

અ. વિ. ૪૪૨.

આપણો ખેડુત વર્ગ.

અત્યારે આપણા દેશમાં સર્વત્ર સ્વરાજ્યની ખૂબ સંલગ્નાય છે. કૌંસમાં આપણે સ્વરાજ્યનો ઠરાવ સંવોનુભવે પસાર કર્યો. સ્વરાજ્ય શું છે, તેનાથી આપણને શા શા લાભો મળશે, આપણે સ્વરાજ્ય શા માટે મેળવવું જોઈએ વગેરે બાબતો સમસ્ત દેશને સમજાવવાનો પ્રયાસ પણ ઘણે ઠેકાણે થતો જોવામાં આવે છે. આપણે જે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો પ્રયાસ આરંભીએ છીએ તે પ્રયાસ માત્ર સુઠીસર કેળવાયલા વર્ગને માટે નથી પણ સમસ્ત પ્રજાને માટે છે એ વાત આપણા મનમાંથી ઘટી પણ ખસવી ન જોઈએ.

કદાચ આપણે રાજકીય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તેનો લાભ સમસ્ત પ્રજાને મળવો જોઈએ એવી કર્તવ્યભાવના કેળવાયલા વર્ગોમાં દાખલ થવી જોઈએ.

હિંદુસ્તાનની વસ્તો માટે લાગે ખેડુતોની છે. જ્યાં સુધી આપણા દેશની રાજ્ય-વ્યવસ્થા તથા સમાજવ્યવસ્થા એ વર્ગને હિતકર નહીં થાય ત્યાં સુધી હિંદી પ્રજાને પ્રાપ્ત થયેલા રાજકીય હક્કો માત્ર સુઠીસર કેળવાયલા વર્ગોના લાભ માટે જ રહેવાના. આમ થતું અટકાવવાને પ્રયાસ કરવો એ અત્યારે પ્રત્યેક દેશભક્તનું પ્રથમ

કર્તવ્ય છે; તેટલા માટે જેડુત વર્ગની સ્થિતિનો ખારીકાઇથી અભ્યાસ કરવો, તેમને 'શા શા હુઃખો છે તથા તે હુઃખો શાથી નિવારણ થાય વગેરે બાબતો જાણવાની શહેરોમાં રહે રહે દેશસેવા કરનારા વર્ગોને ખાસ જરૂર છે. આપણા જેડુત વર્ગ અત્યારે રંક અને દુબાયલી સ્થિતિમાં છે, એમના જીવનમાં નિર્જીવતા વ્યાપી રહેલી છે, ખીજાએને માટે એ બિચારાઓ રાતદિને ગદાવૈતક કરે છે અને પોતાની મહેનતથી જે વર્ગોનું તેઓ પોષણ કરે છે તે વર્ગોના જીવન નીચે તેઓ રાતદિવસ કચડાયા કરે છે. કયા કયા વર્ગોને માટે જેડુતો મહેનત મજૂરી કરે છે અને એમની મહેનતનું ખાનારા કયા વર્ગો તેમને રંક અને દુબાયલી સ્થિતિમાં નિરંતર રાખી મૂકે છે તે પુરેપુરું સમજવાને જેડુતો અને તેમના સમાગમમાં આવનાર વર્ગોને સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવાની પ્રથમ આપણે ખાસ જરૂર છે. જેડુતો અત્યારે ત્રણ વર્ગો સાથે સંબંધમાં આવે છે (૧) જમીનદારો (૨) શાહુકારો (૩) સરકાર. આ લેખમાં જેડુત અને જમીનદારના અરસપરસના સંબંધ વિષે હું કાંઈક કહેવાનો ઇચ્છો રાખું છું. લવિધ્યમાં અનુકૂળતા હશે તો શાહુકાર તથા સરકાર સાથેના તેમના સંબંધ વિષે કાંઈક લખીશ.

જમીનદારો જેવા કે ઠાકોર ઠંઠારાઓ અને તાલુકદારો.

દેશહિતને માટે આ વર્ગની આવશ્યકતા છે? ઉપર ટપકે જોનારને પણ સહજ માલમ પડશે કે દેશની જમીન થોડાની માલીકીની હોય એ ખીલકુલ અજ્ઞવાજ્ઞેન નથી. પણ અત્યારે દુનીઆનો મામલો કાંઈ એવોજ આવે છે કે અમુક થોડા લોકો પાસે ઘણું ભેગું થાય છે અને વસ્તીના મોટા ભાગને પેટ પુરતું પણ ભાગ્યેજ મળે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ અત્યારે એવીજ સ્થિતિ આવી રહી છે, અને કેટલેક ઠેકાણે તો એ સ્થિતિ ઘણા ભયંકર સ્વરૂપમાં દેખાય છે. દેશના અમુક થોડા માણસો પાસે અત્યંત દ્રવ્ય ભેગું થાય છે અને પ્રજાનો અર્થ મોટો ભાગ બિચારો દરિદ્ર અવસ્થામાં દહાડા કાઢે છે. પૈસાદારોને પૈસો વધે છે અને ગરીબની ગરીબાઈ વધે છે. આવી સ્થિતિ થયાથી તે દેશોમાં ગરીબ અને શ્રીમતો વચ્ચે, — મજૂરો અને કારખાનાના માલીકો વચ્ચે ઝઘડો ચાલી રહે છે અને ઘણીવાર માણસો હડતાલો પાડી કામ કરવું બંધ કરે છે. કોઈ વાર તો ઝઘડાનું સ્વરૂપ ગંભીર થઈ જાય છે; એક ખીજા સાથે મારામારી થાય છે અને પોલીસ અને લશ્કરની મદદ આવે છે ત્યારેજ શાંતિ થાય છે. આવું પરિણામ શાથી આવે છે ? જ્યાં બધું દ્રવ્ય થોડાક પાસે એકઠું થાય અને તેનો ઉપયોગ મોજશોખ અને ખીજા ગમે તેવી રીતે ઉરાડી દેવામાં થાય અને ગરીબો બિચારા ભુખે મરે અને પગ ઘસે ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે લાગણી ઉશ્કેરાય. વિના રહે નહીં. માટે દેશની સમાજવ્યવસ્થા એવા પ્રકારની ન બેઠાએ કે ઉપર પ્રમાણે અન્યાય થવાનો સંભવ રહે. આવી જગ્યાએ પ્રજાના નેતાઓ તથા સરકારનો

ધર્મ છે કે એવો રસ્તો કાઢવો કે દેશનું દ્રવ્ય બધે યોગ્ય રીતે વહેંચાતું રહે-
યુરોપમાં અને અમેરિકામાં અત્યારે એવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ પડી છે કે કારખાના-
વાળાઓ અને મોટા મોટા વેપારીઓ પાસે એટલો બધો પૈસો થઈ ગયો છે કે તે પૈસાનું
શું કરવું તે તેમને સુઝતું નથી. તેઓ પોતાનો પૈસો મોજશોખમાં ઉડાવે છે.
અને બીજા દેશોમાં વ્યાજ ખાવા ધીરે છે જ્યારે દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ જેઓ
મજૂરો છે તેમને જોઈતું ખાવાનું પણ ભાગ્યેજ મળે છે. તેજ પ્રમાણે તે દેશોમાં
જમીન પણ થોડા જમીનદારોના હાથમાં છે. કેટલાક જમીનદારો તો એવા છે
કે દરેકની પાસે હજારો વીંધા જમીન છે જ્યારે પ્રજાનો મોટો ભાગ ગરીબ
મજૂરોનો હોય છે, જેઓ ક્યાં તો કારખાનામાં અથવા તો ખેતરોમાં મજૂરી કરી
જીવન ચલાવે છે. તેઓ કદી પણ જમીનના અથવા તો બીજા પ્રકારની મિલ-
કતના માલીક થઈ શકતા નથી. આવી સ્થિતિ ઇચ્છવા જોગ નથી. થોડા પાસે ઘણુંજ
હોય અને ઘણાઓ પાસે બીલકુલ પણ હોય નહીં એ ન્યાય ધર્મની સૃષ્ટિમાં શોભતો
નથી. છેવટે એવું બને છે કે સમાજવ્યવસ્થામાં મોટી ઉધલપાથલ થાય છે.
આવી અન્યાયી વ્યવસ્થા પ્રજાથી લાંબા વખત સુધી ચાલ ના થઈ ત્યારે ફ્રાન્સ
દેશની પ્રજાએ મોટો રાજકીય અને સામાજિક બળવો કરી રાજા તથા જમીનદારો
બંનેને ઉધલાવી નાંખ્યા અને જંગીરદારોની જંગીર જપ્ત કરી પ્રજાએ પોતાની
પાસે લઈ લીધી. મોટે જે દેશમાં પુષ્કળ જમીન કે બીજા પ્રકારનું દ્રવ્ય હોય તે
પ્રજામાં યોગ્ય રીતે વહેંચાતું રહે એવી ઉત્તમ પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

આપણા દેશમાં, જ્યાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂત વર્ગનો છે ત્યાં બધી
જમીન ખેડુતોના કબજામાં જ રહેવી જોઈએ; એવી રીતે કે સૌ જાણે પોતાના
ગળા પ્રમાણે અને અકલ હાંશીઆરી પ્રમાણે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે-પછી.
કોઈ પાસે દશ વીંધા વીંધા વધતી ઝોછી હોય તેની ચિંતા નહીં; પરંતુ એકાદ
જે પાસે હજારો વીંધા અને બીજા પાસે બે ચાર વીંધા એ પ્રકારની વ્યવસ્થા
ના જોઈએ. જો થોડાઓ પાસે વધારે જમીન હોય તો કાળ ક્રમે તેમના
વિચારોમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ હજારે તથા બજારને હાથ લગાડતા
બંધ થવાના અને તેમનામાં બીજાઓ કરતાં અમે મોટા છીએ એવું અભિમાન
ઉત્પન્ન થવાનું અને તેઓ વધારે ને વધારે જમીન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવાના.
અને જેમ જેમ વધારે જમીન તેઓ પાસે જાય તેમ બીજાઓ પાસે ઘટવાની
એ તો દેખીતું જ છે. ધીમે ધીમે વધારે જમીનના માલીકોના આચારવિચારોમાં
પણ ફેરફાર થવાના. ગરીબોને મારી તેમની મહેનતે તેઓ શ્રીમંત બનવાના.
એમને ગાદીબાડની જરૂર પડવાની; રાજદરબારમાં માન ધલકાણ મેળવવાની
પણ તેમની ઇચ્છા થવાની; આગળ જેમની પાસે હમેશાં બેઝી ઉઠી તેઓ ખેતી
કરતા તેમની સાથે બેસવા ઉડવાની પણ તેમને શરમ લાગવાની; ધીમે ધીમે
તેઓ ગામડામાં રહેતા બંધ થઈ શહેરમાં રહેવા જવાના અને શહેરની દુરા-
ચારી મોજમજા મારવામાં તેઓ પોતાના સમય તથા દ્રવ્યનો દુરોપયોગ કરવાના.

આવા લોકો ધીમે ધીમે ખેડૂત મટી સાહેબ લોક થઈ જવાના અને માત્ર ખાર મહીને એક વારજ પૈસા ઉધરાવવા, પોતાના ગામમાં જવાના. આવા લોકો ભલે ખેતી ન કરે પરંતુ તેમની પાસે અતીશય જમીન વધતી જાય તેમાં ખેડૂત વર્ગને તથા દેશ સમસ્તને શો લાભ? આવા લોકો પારકી મહેનતે બેઠાબાઠ રહેવાના અને તેઓ સદા સમસ્ત દેશના દુશ્મનનું કાર્ય કરવાના. તેઓ માત્ર પૈસાનો લોભ રાખી પોતાની માલોફીની જમીન જેઓ તેમને વધારે પૈસા આપે તેમનેજ ખેડવા આપવાના. ગણેતીઆ ખેડુતોને જમીનમાં કાયમનું હિત નહીં હોવાથી જમીનમાં તેઓ બરોબર ખાતર પુંજે નહીં નાંખવાના તેમ બીજી રીતે જમીન સુધારવાનો તથા પાક વધારવાનો પ્રયાસ નહીં કરવાના. જમીનદારે જમીનને નિર્વાહનું સાધન નહીં ગણતાં નફા મેળવવાનું સાધન ગણવાના તેથી તેઓ વ્યાજના પૈસા કેમ વધારે મળે તેને માટેજ પ્રયાસ કર્યા કરવાના. તેથી છેવટે પરિણામ એ આવવાનું કે જે લોકો જિયારા ખેતરોમાં રાત-દિવસ મજૂરી કરે તેમની પાસે ઘણું જ થોડું રહેવાનું અને પૈસા બેઠા-બાઠ જમીનદારોના ઘરે ભરાવાના; પોને મોટા જમીનદારે રહ્યા એટલે એમની લાગવગથી સરકારી અધીકારીઓ સાથે એમને પીછાન થવાની, ધીમે ધીમે તે વર્ગના લોકો અધીકારીઓને ખુશ રાખી ગરીબોને કનડવાના બહુ લાગવગ પ્રાપ્ત કરી આખરે સરકારની રાજસભામાં પણ તેઓ પૈસે અને સરકાર પાસે પોતાના વર્ગને ક્ષાવતા કાયદાઓ પણ પસાર કરાવે. આપણા દેશમાં આવા પ્રકારના જમીનદારે પુષ્કળ છે. તેમની જમીનમાં કામ કરનારાઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. આવા જમીનદારે તથા તાલુકદારોના લાભ સામાન્ય ખેડુતો કરતાં બુદ્ધા હોય છે ખેડુતો સુખી છે કે દુઃખી તેની તેમને દરકાર હોતી નથી. તેઓને તો જમીનમાંથી અમુક નફો મળે એટલે બસ માટે આવા જમીનદારે વધવાથી ખેતીને તેમ દેશને લાભ નથી. જમીનદારે એશઆરામ અને મોજશોખમાંજ પોતાના દિવસો ગુમાવે છે અને તેમની જમીન ખેડનારા ખેડુતો જિયાર જેમ તેમ કરીને પોતાના દિવસો કાઢે છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતો કરતાં ગુજરાતમાં આવા જમીનદારે કાંઈક ઓછા છે. ગુજરાતમાં ઘણે ભાગે જમીન ખેડુતોની માલોફીની છે. પરંતુ ગુજરાતમાં પણ મોટા જમીનદારે, ઠાકોરો અને તાલુકદારે પુષ્કળ છે અને દિવસે દિવસે તેઓ વધતા જાય છે. તેઓ જ્યાં જમીન પડતર દીઠી કે મોટા જથ્થામાં રાખતા જાય છે. સરકાર પણ લોટગાંધ જમીન હરાજ કરે છે. જે ગામની પડોશમાં આવી જમીન હોય તે ગામના લોકોની સ્થિતિ આવી મોટી જમીન રાખવા જેવી નહીં હોવાથી બહારથી કોઈ શ્રીમંત જમીનદાર આવી જમીન રાખી લે અને પછી ગામના લોકોને મજૂરોની સ્થિતિમાં રાખી તેમની મહેનતે પોતાની શ્રીમંતાઈ વધારે, સરકારના કાયદા તથા સમાજનું બંધારણ એવા પ્રકારનું હોયું જોઈએ કે આવી સ્થિતિ થતી અટકે ને એક બીજા કરતાં સ્વેજસાજ નાનો મોટો રહે, પરંતુ અતી ફેર ના પડી જાય. જો આપણા દેશમાં આવી સ્થિતિ વધુ વખત ચાલ્યા કરશે ને ખેડુતની રાતદિનની મહેનતનો લાભ આવા

શિ પાસે એકઠી થતી જમીન ખેડૂતોમાં વહેંચાતી રહેવી જોઈએ એથી જમીનના રૂડા ઉપયોગ થશે, ખેતીનું દ્રવ્ય વધશે અને સમસ્ત દેશને પણ ફાયદો થશે. ખેતીનું જેમને કામ કરવું છે તેમની પાસે નહિ અને જેમને ખેતી કરવી નહિ તેમની પાસે પુષ્કળ જમીન એ સ્થિતિજ ત્રિપત્તિ છે. ઘોડા પર બેસનાર એક માણસ ને લગામ ખીજના હાથમાં—આવી સ્થિતિથી નાંખી મુસાફરી થાય નહીં અને મુસાફરીમાં વારે વારે વિદન આવ્યા કરવાના. માટે ઘોડે બેસનારાએ પોતેજ લગામ પકડવી જોઈએ. માટે હાલ તરત તો અત્યારે એ દેશમાં કામ કરવાનું છે કે જમીનદારો, તાલુકદારો તથા ઠાકોરો જેઓ પારકી મહેનતે અમનચમન કરે છે તેમની સંખ્યા વધતી અટકાવવી જોઈએ અને બનેલા છે તેના કરતાં પણ ઘટાડવી જોઈએ અને ધીમે ધીમે આપણી સમાજમાંથી આ વર્ગને ખીલકુલ નાબુદ કરવો જોઈએ.

જમીનદારોની સ્થિતિ પણ વખત જતાં બગડવાની. બાપે કે વડાએ પુરુષાર્થ કરી જમીનદારી પ્રાપ્ત કરી હોય છે તે પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ પછીના જમીનદારોમાંથી જતી રહે છે. તેઓ આળસુ, મિથ્યાલિમાની તથા દુનિયારી થતા બન્ય છે. 'બુ', દળદર, અને વ્યસન તેમના ઘરોમાં પ્રવેશ કરે બન્ય છે. મિથ્યાલીમાનને પીધે તેમનાં ઘરમાં ગજા ઉપરાંતના ખર્ચો થયે બન્ય છે. તેઓ દેવામાં ફૂળી બન્ય છે, તેમની જમીન વાણીઆને ત્યાં ગીરો મૂકાય છે અને છેવટે તેઓ બિચારા ત્યાગમાલ થઈ બન્ય છે. શુજરાત તથા કાઠીઆવાડમાં તાલુકદારોની સ્થિતિ તપાસે તો માલુમ પડશે કે એમની સ્થિતિ આપણી સમાજના શરમ રૂપ છે. સરકારને તેમના પાલ અર્થે ખાસ ખાતું કાઢવું પડ્યું અને તેમનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો ચોજવા પડ્યા; તેમ છતાં પણ તેમનો ઉદ્ધાર થતો નથી. તેમાંના કેટલાક તો દેવામાં એવા ફૂળી થયા છે કે સાંજના વાળુની શેર ખીચી પણ તેમને કોઈ ધીરતું નથી. પગ કંપર પગ ચઢાવી આળસુ બેસી રહેવાનો તથા માત્ર આગલી વડાબંધોની વાતો કરવાનો આ જમાનો નથી. બેઠે બેઠે ખાતાં ને ઉડાવતાં બધું ખુટી બન્ય છે; 'મે વર્ગનું' ઘર પડવાજ બેઠું છે તો સરકાર ગમે તેટલા ટેકા દે તો પણ તેઓ ક્યાં ફૂલી ટકી શકવાના? અત્યારે સર્વેએ ઉદ્ધમ કર્યો જોઈએ, સમાજનો પ્રવૃત્તિમાં સર્વેએ પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ હાલમાં પૈસો પ્રાપ્ત કરી નવા પ્રકારના જમીનદારો થયા છે તેમની પણ બેચાર પેઢીએ આવીજ ઠંડણ દશા થવાની; પારણ કે જમીનદારોના દુર્ગુણો તેમના વંશજોમાં બહેલા મોડા આવ્યા વિના રહેવાના નહીં અને પાયમાલીની શરૂઆત થવાનીજ. જમીનદારો અને ખેડૂતોની બેચાર-બેચીમાં ઘણીવાર બિચારી જમીનને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. તે નંધણીઆતી થઈ જાય છે અને ખાતરનું મૂકે પણ દેખી શકતી નથી અને તેની સ્થિતિ પણ મુઠ્ઠાંધરી નથી. માટે સર્વથી ઉત્તમ વ્યવસ્થા તો એ છે કે પોતાની જમીન અને પોતેજ ખેડૂત એમાં ઘણું અંશે સમાનતા સચવાય છે. દરેક જણ આવી વ્યવસ્થાથી સમાજને પોતાની મહેનતનો ફાળો આપે છે. સૌ પોતાની મહેનત અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં સુખ ચેનમાં રહે છે અને છેવટે ભયંકર પરિણામ આવતું અટકે છે.

મૅગના કાર્ટા.

(ગતાંથી ચાલુ પૃષ્ઠ ૩૭૫.)

પ્રવેશ ૩ નો.

(ઇ. સ. ૧૨૧૫ ઇસ્તર)

(રાજા જહોનના એક કિલ્લાનું આંગણું. મધ્યમાં એક કોચ; પડખે, જમણી બાજુ ટેબલ ને તે ઉપર ખાવાની ચીજો, ખાલા વગેરે. જમીન ઉપર આમ તેમ વેરા-ચેલું થોડું ઘાસ.)

[ડાળી બાજુ, હાથમાં એક ચર્મપત્ર લઈને રાજા જહોન પ્રવેશ કરે છે; તેની પાછળ ફ્રૅન્સ તથા જીન પ્રવેશ કરે છે.]

જહોન:—(ચર્મપત્રને જમીન ઉપર ફેંકીને) અમીરોની માગણીઓ ! નુકસાનનો પ્રતીકાર ! મારે એ કાંઈ ન જોઈએ ! (પોતે કોચ ઉપર પડે છે) [જીન] દારૂ લાવ—ગશ્તિમ તરફ જવાથી હું તો થાકી ગયો છું. ઉતાવળ કર, દારૂ લાવ.

(જીન ડાળી બાજુ જાય છે.)

(ફ્રૅન્સ ને) મારા કહેવા પ્રમાણે એ દુષ્ટોની તપાસ રાખવા માટે જનસુસો મોકલ્યા ?

ફ્રૅન્સ:—હા, હા.

જહોન:—(ખૂબ પાડે છે) જલદી દારૂ લાવો. મારું ગળું સૂકાઈ જાય છે. જુઓ તે મૂર્ખાઓ સમજતા નથી.

(જીન દારૂ લઈને આવે છે; તે ખાલામાં નાંખે છે ત્યાં તો જહોન ખાલો ઝુટવી લે છે.) મને પીવા દે, (પીએ છે) હજી, નાખ. (વધારે પીએ છે) ગમ, જા હવે. તમારા બહેનનું મારે બીજું કામ છે. જ્યાંથી તમે આવ્યા છો ત્યાંથીજ બીજા વધારે લાવેલાઓની જરૂર પડશે.

ફ્રૅન્સ:—ખુદાવિંદ, આપને માટે પેલે કાંઠેથી હું ઘણાં માણસોને લાવી શકીશ.

જીન:—અને હું પણ. પરંતુ તે અમારા જેવાં ગરીબ અને કંગાળ હશે

જહોન:—(હસે છે) એટલે તેમને તમારી માફક પગાર જોઈએ એમ ના ? હું સમજ્યો; તમને સર્વને આપી શકું તેટલું મારી પાસે છે. મને લાગે છે કે પાદરીઓ અને ચાહુદીઓ જ એટલું પૂરું પાડી શકે. મારે તો સરખું જ છે, બેમાંથી ગમે તે આવે. પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે દંડ, કેદ, બેડી વગેરે ક્યાં ઓછાં સાધનો છે ?

જીઃ—જી, એ તો સાચું.

જહોઃ—ખ્રિસ્તલમાં ચાહુદી પાસેથી ૧૦૦૦૦ માર્ક કેમ પડાવ્યા તે સાંભરે છે?

જીઃ—જી, હા. કેમ ન સાંભરે?

જહોઃ—એ કડક મારવાડાને સોતું તો એવું મહાહું હતું! પણ રોજ એક એક દાંત ખેંચાય એટલે ૧૦૦૦૦ કાઢી નાંખ્યા. જાઓ બહે અને શા નવીન છે તે જાણી મને જાહેર કરો.

(ફોન અને જી બહે ડાળી જાણુ જાય છે)

જહોઃ—(ઉઠીને આમ તેમ ફરે છે) આ અમીરોને પાછા સહનમાં લઈ લઈશ. હિ બ્રિઓઝ તો ઉઠી નહિ શકે; એ દુષ્ટની જીભોને તો મેં જોયી લીધી છે. હવે તો હિ વેરસી વગેરેને એવો પાઠ ભણાવું કે જીવે ત્યાં સુધી ભૂવે નહિ.

(ડાળી જાણુ ફોન પ્રવેશ કરે છે.)

ફોઃ—રાજાધિરાજ, કેન્ટરબરીના મુખ્ય ધર્મીધ્યક્ષ અને અર્લ ઓવ પ્રેમ્યોઝ બહાર ઉભા છે અને બહુજ અગત્યના વિષય ઉપર આપની સાથે વાતચિત કરવા માગે છે.

જહોઃ—સત્યાનાશ જાઓ તેમનું! સ્ટીવન લેન્ગ્ટન—તું પણ ફૂગાર્ટ વોલ્ટરની પાછળ મૃત્યુવશ થયો હતો કેવું સાઈં થાત! તારી વિનયવાળી મર્મજતા. ઊંડું ડહાપણ, પ્રભાવાળી નમ્રતા—આ સર્વ મને નથી રૂચતાં! તારું ખૂંડું થાઓ! (ફોન ને) લાવ તેમને મારી પાસે. (કેચ ઉપર બેસે છે.)

ફોઃ—(જતાં જતાં મનમાં) તેમના આવવાથી રાજાને ક્રોધ થશે એમ મેં જાણ્યું હતું. ધર્મીધ્યક્ષને તો તે બહુજ ધિક્કારે છે. (ડાળી જાણુ જાય છે.)

જહોઃ—(કેચ ઉપર પડે છે) હું થાકી ગયો છું. મારાં દિવાનખાનાંઓમાં હું નિરાંતે આનંદ કરું અથવા તો નિર્જન અરણ્યમાં મૃગયા કરીને થાકી ગયેલો હું મારા કૃતરાઓ સાથે શીતળ છાયામાં ઝરણા પાસે આરામ લઉં એ દિવસો ક્યારે આવશે? આવ, લેન્ગ્ટન, આવ અને તારું મોઢું ઠાણું કર. તમે મારી શાંતિમાં ભંગ પાડનારા દુષ્ટો!

• (ડાળી જાણુ, સ્ટીવ લેન્ગ્ટન તથા માન પ્રવેશ કરે છે; પાછળ ફોન)

લેઃ—(હાથ ઉંચો કરીને) વિનય થાઓ, મહારાજનો! આશીર્વાદ!

જહોઃ—આશીર્વાદ! વધારે આશીર્વાદોની મારે જરૂર છે? પાપસાહેબે તો મને હમણાંજ આશીર્વાદ આપ્યા છે.

લેઃ—જેમનો આ રાજ્યમાં અતિ અધમ ક્રિંકર હું છું.

જહોં:—જસ, હવે તમને કેન્ટરબરીમાં મૂક્યા છે. તમારે તમારું દ્રવ્ય ને જાગીર છે તેટલાથી સંતોષ માનવો. આજે ધર્મ સંજોગથી વાત કરવાની મારી ધજા નથી. હરણ મારતું અથવા તો બાજ હડાલું એ અત્યારે વધારે ગમે છે. માટે જે કાંઈ કહેવું હોય તે જલદી કહી પતાવો. (ટેબલ પરનો દારુ પીએ છે.)

(લેં જહોં ની નજીક આવે છે; માંડાળી જાણુ; ફોં જમણી જાણુ)

લેં:—રાજા, અમે આજે જહુજ જરૂરની બાબત માટે આપની પાસે આવ્યા છીએ. જ્યારે આખા રાજ્ય તરફથી આપને અરજ કરવા હું આવ્યા છું ત્યારે તો આપ મને ઉતાવળે રવાના ન કરી દો એમ હું માનું છું.

જહોં:—લેંગ્ટન, તમે હમેશાં મારા શત્રુઓનો પક્ષ લીધો છે.

લેં:—મહારાજ, હું આપનો મિત્ર અને નિમકડલાલ સેવક છું. (જમીન ઉપરથી ચર્મપત્ર ઉપાડે છે) આપની પ્રજા આપની દુશ્મન ન હોય. આપ વિવેકબુદ્ધિથી પ્રજાની યોગ્ય માગણીનો સ્વીકાર કરો એવી મારી આપને ખાસ લક્ષ્યમણ છે. (ચર્મપત્ર ધરી રાખે છે.)

જહોં:—(તેને જોયીને) અરે કહું છું, અયોગ્ય માગણીઓ !

માંડ:—નામદાર, એ માગણીઓમાં કાંઈ નવું કે વિચિત્ર નથી.

જહોં:—નવું જૂનું, મને શી પરવા છે? એ માગણીઓ માત્ર જોટાં સ્વપ્ના છે, અને કારણ બુદ્ધિ તો કાંઈજ નહિ. તેમની માગણીઓ મેં સાંભળી છે. એ લોકોએ ઘણું માગ્યું તે સાથે કાં મારું રાજ્ય પણ ન માગ્યું ?

લેં:—રાજા, એ રાજ્ય તો આપ રાખો એમ અમે કહીએ છીએ ; તેને પારકા હાથમાં જતું અટકાવો.

• માંડ:—(ધુંટણીએ પડીને) નામદાર, ખરેખર એમજ.

લેં:—નીતિ અને ન્યાયથીજ આપ એ કરી શકશો ; નહિતર એ રાજ્ય આપ રાખી નહિ શકો.

જહોં:—એ તો મને કાવશે તેમ રાખીશ.

માંડ:—(ઉઠીને) મહારાજ, અગીરો બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા છે.

જહોં:—શું ઉશ્કેરાઈ ગયા છે? હું તેમને મારા કોપનો સ્વાદ અખાડીશ. તેમના કિલ્લાઓને પાડી નાંખીશ, બાળી દહાડ, ઉગડ—

લેં:—ચાલ રાખો. હજી થોડાજ સમય ઉપર વિન્ચેસ્ટરમાં મેં આપને પાપમુક્ત કર્યા છે. શાંતિ અને હર્ષના અશ્રુઓ સાથે આપ પુનઃ ખ્રિસ્તી રાજ તરીકે સ્વીકારાયા છો. તે ક્રિયાના નામથી, તેમજ જે દિવસે તમને સત્તા અને પવિત્ર વિશ્વાસના સ્થાન પર યોગ્યતામાં આવ્યા તે દિવસની ક્રિયાના નામથી હું આપને ભાર દઈને કહું

હું કે આપે પ્રજાની વિનંતિ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. (જહોનના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ અડાડે છે) ન્યાયી કાયદાઓ દાખલ કરો, તમારી પ્રજા ઉપર જીલમ ગુજારનારા આ (ફ્રાં ની સામું કરી આંખે જોઈને) ભાડુતી પરદેશીઓને હાંકી કાઢો. કરીવાર, ઈંગ્લંડના રાજા થાઓ.

જહોન:—(લૅં ને ખસેડી નાંખે છે અને ફરી ઉઠે છે) ઈંગ્લંડનો રાજા તો થવાનોજ. તમે જરાજર કહ્યું. રાજા થવાનો, ગુલામ નહિ હો! મારા પોતાના તાળેદાર અમીરોના હુકમો મારે સાંભળવા? (અર્મપત્રને કચરે છે) દ્રાહીઓ, દર થાઓ. (માં ને) તમારે સૌને આ કર્યા ખાતર પડતાવું પડશે.

(લૅંને) તમે કોણ છો તેની પણ મને દરકાર નથી. જાઓ, અને અમીરોને કહો કે આ પગલું લયું તે ખાતર હું તેમને સજા કરીશ.

માં:—(ડાળી બાજુ ખસીને) અરે દેવ !

લૅં:—આપના શબ્દોથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે. એ શબ્દો મારે અક્ષરશઃ અમીરોને જાહેર કરવા પડશે. અમીરો એકલી પાસે એકઠા થયા છે.

જહોન:—તમે મરજી પડે તે કહો— મને દરકાર નથી !

લૅં:—લવિષ્યમાં એક દિવસ આવે અને આપ અમને વધારે સારી રીતે સાંભળો એમ હું ઇચ્છું છું. (લૅં, ને માં ડાળી બાજુ જાય છે.)

જહોન:—એ દિવસ કદી ન જ આવે! મીઠી જીભવાળા પાદરી! તમારે બધાને વિમાસવું પડશે. (પીએ છે) તેમનો વિનાશ થાઓ! (ફ્રાં ને) જરૂર, તું પણ પી. (ફ્રાં પણ પીએ છે) દુશ્મનોની તપાસ કરવા આપણે જે માણસો મોકલ્યાં હતાં તેમાંથી કોઈ પાછું આવ્યું? જા, તપાસ કર.

(ફ્રાં ડાળી બાજુ જાય છે અને જીવે છે.)

ફ્રાં:—આ એક તો આદ્યો આવે છે. બહુ ઉતાવળથી આવે છે.

જહોન:—કોણ છે?

ફ્રાં:—જરૂર; તે પાછો આવ્યો.

જહોન:—(આમ તેમ ફરે છે) તે માઠા સમાચાર લાવશે? બીજું હોયજ નહિ? અજાણના ઓળખા અવળા છે.

ફ્રાં:—(ડાળી બાજુ જાય છે) મહારાજ, તે આ આવ્યો.

(ડાળી બાજુ જીં પ્રવેશ કરે છે.)

જહોન:—શા સમાચાર છે? બંડખોરોના શા સમાચાર છે?

જી:—માઠા જગર કહું તો માળાપ મારતા નહિ. (પગે પડે છે) મને બચાવો !

જહો10:—(પાસે જઈ તેનું ગળું પકડે છે) હવે ઢાંગ છોડી દે. જેવા હોય તેવા ખખર કહી દે. નહિતર તારું ગળું પકડી ઓઠાની ઠાઠીશ. (જતો ઠરે છે.)

જી0:—(શ્વાસ ખાતો ખાતો) એમજ છે; બધા અમીરોએ એકઠી પાસે પડાવ નાંખ્યો છે; લડાઈ માટે સજ્જ થયા છે.

જહો10:—હેં !

જી0:—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો ઉઠે છે) આપના પક્ષમાં કોઈજ રહેવા નથી. એમ કહે છે કે ૨૦૦૦ અમીરો છે, પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, તીરકામઠાંવાળા, ધનુર્ધારોઓ, બધા સજ્જ થયા છે અને પ્રતિજ્ઞા લઈને આવ્યા છે.

જહો10:—મારી સામે ?

જી0:—જો આપ ના કહો તો તેમનો તેવો નિશ્ચય છે; દુષ્ટેવટ લડાઈ માટે પણ.

જહો10:—હજી હું તેમની સામે ટક્કર લઈ શકું; પહેલાંની માફક તેમને કચરી નાંખું પણ ખરે !

જી0:—હવે તો આપના બધા કિલ્લાઓ પડશે. સાત અમીરો પણ આપની તરફ નથી. વળી એમ કહે છે કે લાંડનના લોકો શહેરના ઘરવાળા તેમને માટે ઉઘાડશે.

જહો10:—હું બહારથી વધારે માણસો મંગાવીશ. પોપ મારા દુશ્મનોને બ્રહ્મ જાહેર કરશે—

ફો10:—રોમ તો ઘણું દૂર છે. લડવા માટે બહારથી માણસોને આવતાં પણ વાર થશે.

(ફો10 ને જી0 પાસે પાસે આવે છે, જમણી બાજુ.)

જહો10:—(કોચ ઉપર પડે છે) શું સઘળાએ મારો ત્યાગ કર્યો? હું કળાયો, 'તિરસ્કારનું' પાત્ર થયો? પાદરીઓ અને અમીરોના ચાકરો પણ મને હસે! હાથઅથા. એવી દાઝ આવે છે તમારા ઉપર! આ ખડની જેમ તમને વાળી નાંખું ! (ખડને લે છે, તોડે છે, કચડે છે) બધાને કચરી ચૂરેચૂરા કરી નાંખું ! (ખડ ફેંકી દે છે) એક દિવસ સૌને પહેાંચી જઈશ. અસ્તુ! આજ તેઓનો વિજય થશે તો કાલે મારો. ફો10, ઉતાવળથી જા ને લેન્ગટનને તથા માર્શલને જલદી બોલાવી લાવ. તેમને કહેજે કે તેમની અરજી સાંભળી તેમનો લેખ સ્વીકારવા હું તેમને બોલાવું છું.

ફો10:—(ચકિત થઈને) એમ ?

જહો10:—હા, એમ આશ્ચર્યથી બહેબાકજો ન થા. જા અને તેમને કહે કે અમે હવે કૃપા દેખાડશું. અત્રે મળવાનું એક ઠેકાણું નક્કી કરશું અને ત્યાં તેમને જે કહેવું હશે તે સાંભળશું.

ફો10:—નામદાર !

જહોઁ—ખસ, જા અને સંદેશો કંઠે. હું તેમનો લેખ સ્વીકારીશ! (હસે છે)
(દ્રો. ડાળી બાજુ જાય છે.)

હું એમ કહીશ કે રાજ્યની શાંતિ, ઉન્નતિ અને માનની ખાતર હું આ સ્વીકારું છું.
(હસે છે) હું આ પાળીશ એમ તેઓ માનશે ખરા? લલે તેમને માનવા ઘો.
(જી. ને) તું પાછળ જા અને સંદેશો તરત કહે તેમ કર? (જી. ડાળી બાજુ જાય છે.)

એક દિવસ, તેઓ સર્વને વિમાસણ થશે. (ઉઠે છે) આની ખાતર આખા
દેશને હું રંજીશ. શું, વસંત છે? ત્યારે તો હું બીજાને જ લઈ લઈશ વાડોને કપાવી
નાંખીશ એટલે જંગલી પશુઓ તેમનાં ઢોરઢાંખરને તથા ઘાસચારાને ખાઈ જશે. મોલ
હશે ત્યારે હું તેને ઉભો ને ઉભો બાળી દઈશ મારો કોપ શમે ત્યાંસુધી આખા દેશને
બૂળે મારીશ.

(ડાળી બાજુ જાય છે.)

ખેતીનું શિક્ષણ.

પૂનાની ખેતીવાડીની કૉલેજ આગળ લાપણ કરતાં લૉર્ડ વીલીંગ્ટને થોડા માસ
ઉપર જણાવ્યું હતું કે હિન્દના સાધારણ ખેડુતને ખેતી વિષે ધંધેજો લાગ્યેજ કંઈ
શીખવી શકે. આ વચનને ત્હેના સાધારણ અર્થમાં સમજવાનું નથી; કારણ કે તેમ
હોય તો ખેતીનું સરકારી ખાતું અને ખેતીની કૉલેજ નિરૂપયોગી ગણાય. જે દશા-
માંથી આપણે દેશ છેલ્લા અનેક સૈકાઓથી પસાર થયો છે તે જોતાં આપણી ખેતી
એકંદર સંગીન છે અને શરમ ઉપજાવે એમ નથી; છતાં હાલના સુધરેલા દેશોના
પ્રમાણમાં આપણે આ બાબતમાં ઘણા પછાત છીએ એ નિર્વિવાદ છે. આ સમજ
દેશમાં પ્રસરવા માંડી છે અને વધારે પ્રસરવી જોઈએ; અને આ સમજથી જ સરકારે
ખેતીનાં ખાતાં, નમૂના રૂપ ખેતરો, નિશાળો અને કૉલેજો સ્થાપ્યાં છે.

આ ખાતું અમુક સુસ્ત ચીલામાં ન પડી જાય પણ નિરંતર જાગૃત રહે અને
સુધરે એ હેતુથી થોડા વખતથી એ વર્ષને અંતરે ખેતીવાડીની પરિપક્વ ભરવામાં આવે છે.
અલગીત, એ પરિપક્વ આપણી સામાન્ય પરિપક્વ માફક લોકના અતિનિધિઓની નથી
હોતી; પરંતુ મોટે ભાગે તે ખાતાના ઉંચામાં ઉંચા અમલદારોની હોય છે. અર્ચા
ખેતીના ઘણા કઠિન અને અટપટા વિષયો વિષે હોવાથી બિનઅમલદારી સદ્ગૃહસ્થોની
મોટી સંખ્યા ત્હેમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હિન્દી સદ્ગૃહસ્થોનો લગભગ
સંપૂર્ણ અધિકાર કરી હિન્દની ખેતીના સવાલ ઉઠેલા એ જેટલું આપણને અપમાન-
કારક છે તેટલુંજ ત્હેનું પરિણામ એકમાર્ગીય બને છે.

થાય છે કે મી. ક્રીડીંગ આ પરિપક્વમાં આ નિશાળ વિષે કંઈ પણ લેખ તૈયાર કર્યા શિવાય ગયા હતા કે તેના લાલની પુસાના અમલદારોને હજી ખાત્રી થઈ નથી? અમારા સમજવા પ્રમાણે આખા હિંદમાં કેવળ ખેતીના શિક્ષણ માટે આ એક જ નિશાળ છે. પરંતુ તેની સ્થાપનામાં શા ગહન સિદ્ધાન્તો રહેલા છે અને તેની સંસ્થાઓ સર્વ સરકારી ખેતરો આગળ ઉઘાડવાને કેમ યોજના ઘડવામાં આવતી નથી એ અમે સમજતા નથી. ખરેખર, સાદામાં સાદી ચીજો પણ હિંદમાં ઘણી ગહન ગણાય છે અને પરિણામે તેની વ્યર્થ તપાસમાં વર્ષોના વર્ષ નિરાંતે ગુમાવવામાં આવે છે. મગરૂળ અમલદારો શિવાય સર્વ કોઈ સમજે છે કે સુધરેલી ખેતીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સાદા રૂપમાં અને તેટલી સંસ્થાઓમાં શીખવવાની જરૂર છે. પરંતુ એક મોટા પ્રાંતમાં એક ઠેકણે નિશાળ ઉઘાડી તેને પ્રયોગગુ નામ આપે છે, તે પ્રયોગગુ ખારીક નિરીક્ષણ કરી તેના ગુણદોષની તુલના કરવામાં આવે છે. અને આમ વર્ષો ગયા પછી તેવી કેટલી નિશાળો સ્થાપવામાં આવશે અને તેને માટે કેટલાં નાણાં ખર્ચવામાં આવશે તે કોણ જાણે?

બ્રિટિશ સરકાર સ્કોર્મે જે અનેક સાચી અને સીધી ફરીઆદો આપણને છે તેમાંની એક આ છે. તંદુરસ્તી અને મેલેરીયા વિષે જે પરિપક્વ ભરવામાં આવી હતી તે ઉપરથી પણ એજ સાબીત થાય છે કે શોધખોળ માટે વ્યાજબી રીતે નાણાં ખર્ચ્યા પછી પણ હિન્દની ઝાંઝાળી વસ્તીમાં તે શોધનાં પરિણામોનો પ્રસાર કરવાને નહિ જેવાજ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વર્ષે વર્ષે શોધને માટે વધારે ને વધારે પૈસા ખર્ચવામાં આવે છે, અને હિન્દના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં તપાસ કરવાને મોટા અમલદારોને નીમવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં પરિણામોનો પ્રજાને લાભ આપવાને કંઈ સપણે જુજ રકમ ખર્ચવામાં આવે છે અને છેવટે લોકો ઉપર જ નિષ્ફલતાનો યોગ્ય નાંખવામાં આવે છે. ઉપરાંત હિન્દને અને હિન્દની વસ્તીને એવી તરેહવાર અને વિચિત્ર ગણવામાં આવે છે કે સાદામાં સાદી સંસ્થાઓની સફલતા વિષે શંકા બતાવી તેના પ્રસારમાં મોટી ગંભીર મુશ્કેલીઓ નાંખવામાં આવે છે.

આ સ્થિતિ ફર અને શોચનીય છે. જે લાખો-કરોડો લોકોના હિત માટે દેખીતી રીતે આ મોટા સમારંભો ભરવામાં આવે છે તેમને તેનો લાભ મળતો નથી. તેમનું અજ્ઞાન અને દુઃખી જીવન તો કાયમ રહે છે. શોધખોળ માટે વધારે ને વધારે પૈસા ખર્ચાય છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે શક ઉત્તમ થાય છે કે આ પદ્ધતિ પ્રજાના નહિ પણ જુજ કેળવણી ઇંગ્લેન્ડના લાભ માટે ચલાવવામાં આવે છે.

આ સ્થિતિ જેમ પ્રજાને નુકશાનકારક છે તેમ રાજ્યને ભય રૂપ છે. ખેડુતનો જે મોટો વર્ગ રાજ્યની ત્રીજેરી ભરે છે અને પ્રજાને અન્ન આપે છે તેની ઉત્પત્તિ માટે સરકાર વેગલયા પ્રયત્નો કરવાને બદલે આવી ભપકાદાર પરિપક્વ ભરણ તો તેઓ વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ બનશે. અમલદારો ધારે છે તેટલી પ્રજા મૂર્ખ નથી; તે પણ રાજનીતિની વક્તાઓ અને ન્યૂનતાઓ સમજી શકે છે. માટે કહેવાતા પ્રયોગોની સફળતા માટે ઠંડી રીતે રાહ જોવાને બદલે સરકારે વધારે ને વધારે નમૂના રૂપ ખેતરો ઉઘાડવાં જોઈએ અને તે દરેકની સાંધે એક કે વધારે ખેતીની શાળાઓ જોડવી જોઈએ.

પુસ્તક પરિચય

હિન્દ—એક રાષ્ટ્ર (ઇંગ્લેન્ડ) લેખક મીસીસ એની એસન્ટ, પૃષ્ઠ ૯૨, કીંમત આના ૬

જેઠની લોકોપયોગી 'પુસ્તકમાલાના એક અંક તરીકે આ પુસ્તક ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે; અને તેથી હિન્દના લોકોને જાગૃત કરવા કરતાં પણ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાનું હિન્દ વિષે અજ્ઞાન દૂર કરવા અને હિન્દમાં સ્વરાજ્યની જરૂર દર્શાવવા આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. મી. સી. પી. રામસ્વામી આયરે, હિન્દના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જે સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના લખી છે તેમાં આ પુસ્તકનો સારાંશ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

કૌએસ વિષે તે લેખકના પુસ્તકની માફક આની પણ શરૂઆતમાં હિન્દના ઇતિહાસની ટુંકી રૂપરેખા આપવામાં આવી છે અને એમ પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે કે હિન્દે પ્રાચીન કાળમાં સૈકાઓ સુધી સ્વરાજ્ય લોગવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ મુસલમાન કાળના સારા જમાનામાં સ્વરાજ્યના ઘણા લાભ મેળવ્યા છે. રાજાઓ પરદેશી હતા, પણ ઘણી મહોટામાં મહોટી પદવીઓ હિન્દીઓ અને મુસલમાનોને નિષ્પક્ષપાતપણે સોંપવામાં આવતી હતી; અને જો કદાચિત્ રાજાઓ ઘણા કર લેતા હતા—જે કે હાલના કરતાં વધારે હોતો એમ સૂચીત થયું નથી—તો તે મહોટે ભાગે હિન્દમાં જ ખર્ચાતો હોતો અને બાકીનાં નાણાં પણ હિન્દમાં જ રહેતાં હતાં. કંપની સરકારની સ્થાપના પછી હિન્દ વધારે ને વધારે ગરીબ થયું અને ઉચી નોકરીમાંથી બહિષ્કારથી અને ત્રાસજનક જાંધનોથી વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ બન્યું. હવે સુધારાનો માર્ગ એકજ છે અને તે સ્વરાજ્ય.

આ પુસ્તકમાં પાંચ પ્રકરણો છે: (૧) ધર્મ અને રાષ્ટ્રીયતા, (૨) આર્થિક સ્થિતિ; (૩) કેળવણી; (૪) રાષ્ટ્રીય હીલચાલ; અને (૫) સ્વરાજ્ય.

• પહેલું પ્રકરણ ઘણી રીતે ઉપયોગી અને મહત્વનું છે. બ્રહ્મો સમાજ અને આર્ય-સમાજ, રામકૃષ્ણ મઠ અને થીઓસોફિકલ સોસાયટીની ધાર્મિક હિલચાલોએ, હિન્દુ ધર્મનાં ઉચ્ચ તાર્યોનું પુનર્જીવન કરવામાં કેવી સહાય આપી છે અને તેથી શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય હીલચાલને કેટલો વેગ મળ્યો છે એ યોગ્ય રીતે જતાવવામાં આવ્યું છે. દરેક પંથનું આલેખન તેના અનુયાયીઓને રૂએ એવું નથી અને અમને ઘણી રીતે અપૂર્ણ લાગે છે; તેમ થીઓસોફી તરફ લેખકનો પક્ષપાત દેખીતો છે. છતાં બ્રાહ્મ સમાજનો લક્ષિતમય

સુધારો, આર્યસમાજનો પ્રભાવશાલી વેદમાર્ગ, વિવેકાનંદનો તેજસ્વી વેદાન્તમાર્ગ અને થીઓસોફીનું સર્વ ધર્મનું સમોદાન—એ સર્વ સચોટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

આર્થિક સ્થિતિ વિષે પ્રકરણમાં હિન્દની હાલની ગરીબાઈ અને હિંદના કારણે રૂપ ઇંગ્લંડની રાજનીતિ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મહુર્મ રોમેશ ચન્દ્ર દત્ત અને મી. ડીબીનાં પુસ્તકમાંથી ઘણાં જિતારા આ વિષે લેવામાં આવ્યા છે—જે અમને કેટલેક અંશે અચોગ્ય લાગે છે. ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા ઉપર અસર કરવાને માટે નવાં પ્રમાણો અને તાજાં હકીકત આપવાની ઘણી જરૂર છે. ફ્રેન્ચ—અર્થાત્ ઇંગ્લંડમાં હિન્દ ખાતે દર વર્ષે ખર્ચાતા લગભગ પોણીત્રણથી ત્રણ કરોડ રૂપીઆ—વિષે પણ લખાણ ઘણું જુના પ્રકારનું છે. જે દેશમાંથી આટલી મોટી રકમ પરદેશ જાય તે ગરીબ થાય એ દેખીતું છે અને ઇંગ્લેન્ડના કાનમાં આ બાબત વારંવાર ગળવવાની જરૂર છે; પરંતુ હિંદની મીમાંસા જેમ વધારે બારીકીથી અને સમજીતીથી અપાય હોય તેની વધારે અસર થવાનો સંભવ રહે છે.

કેળવણી વિષે આપણા હક અને આપણી ફરીઆદ અસરકારક ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવી છે. તે પછી રાષ્ટ્રીય હીલચાલ વિષેના પ્રકરણમાં કૉંગ્રેસનો ઇતિહાસ અને ૧૯૦૭ માં ઉત્પન્ન થયેલા બે પક્ષોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. સ્વરાજ્ય વિષે છેલ્લા પ્રકરણમાં પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે કે હાલનું હિન્દનું રાજતંત્ર બિલકુલ પ્રજાકીય-પ્રજાને આધીન નથી અને ગરીબાઈ, કેળવણી વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું સમાધાન ત્યારે જ થશે તથા હાલમાં વધતો જતો અસંતોષ ત્યારેજ શાન્ત થશે કે જ્યારે સંસ્થાનો જેવું સ્વરાજ્ય હિન્દને આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તકમાં હિન્દની સ્થિતિની સર્વ બાબતો—સર્વ અગત્યની બાબતો પણ રજૂ થઈ નથી; દાખલા તરીકે મુસલમાન કોમની હીલચાલો અને હિન્દુ સાથે સહકાર વિષે એક શબ્દ પણ નથી. છતાં આ પુસ્તક એકંદરે આપણી મોટામાં મોટી ફરીઆદો અને ઉત્તમ હકો અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે અને અમારી ખાત્રી છે કે ઇંગ્લેન્ડની આંખો ઉઘાડવામાં આ પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી થશે. ઉપરાંત યુરોપીય યુદ્ધને અને હિન્દ વિષે ઇંગ્લંડમાં વધતી સહાનુભૂતિ લક્ષમાં રાખીશું તો આ પુસ્તક ખરેખર અમૂલ્ય જણાશે.

સાત્યભાષા—અનુવાદક જીવણલાલ અમરશી મહેતા, પૃષ્ઠ ૨૩૮, કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

અનુવાદ માટે રા. કોહલ્ટકરનું “વધૂ પરીક્ષા” નામનું મરાઠી નાટક પસંદ કરવા માટે અમે રા. મહેતાને અભિનંદન આપી શકતા નથી. નાટકનો ઉદ્દેશ શરૂઆતમાં અનુલોભ—અહિંયા બ્રાહ્મણ રાજાનો શુદ્ર કન્યા સાથે—વિવાહની પ્રશંસા કરવાનો દેખાય છે, પણ છેવટે જણાય છે કે આ કન્યા ખરી રીતે બ્રાહ્મણની પુત્રી છે. આથી સુધારાનું દૃષ્ટિગિન્દુ નિષ્ફળ બને છે. રા. કોહલ્ટકરે આ યોજનાના બચાવમાં લખ્યું છે કે કલાની

દૃષ્ટિથી અનુલોભ લગ્ન વિષય લગ્ન રૂપ લાગે છે. લેખકને લેખની કલાની દૃષ્ટિ મુખારક છે; પણ તો પછી અનુલોભ લગ્નનો શ્રમ છેવટ મુખી વાચકના મન ઉપર રાખવામાં કલાનો કયો કાનુન હશે એ સમગ્રતુ' નથી. ટુંકમાં સુધારાની દૃષ્ટિથી નાટક નિરૂપયોગી બને છે, અને સામાન્ય દૃષ્ટિથી નિ.સત્ય લાગે છે.

ખાકી, નાટકનું વસ્તુ અને લખાવટ બે અનિર્ણય શૃંગારથી મુક્ત છે તો બીજી પાસ અણધારે પદ્ધતિનું, બિનકુદરતી અને અત્યંત સાધારણ છે! લાગણીની ખરી ખુબી જમાવવાની હોય ત્યાં લાંબાં લાપણો પાત્રોના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે અર્થ-ગંભીર અને સૂચક શબ્દો કે બનાવો લાગ્યે જ નજરે પડે છે. આ નાટકનું વધારે પૃથક્કરણ કરવું ચામતે નિર્ણય લાગે છે.

બીજાં સારાં પુસ્તકોની સાથે આવું નાટક રા. મહેતાએ કેમ પ્રસિદ્ધ કર્યું તે અમે સમજી શકતા નથી. પુસ્તક “જ્ઞાનવર્ધક” નથી એટલું જ નહિ પણ રસમય પણ નથી. ખાકી, છપામણી, કાગલ, અને જાંધણી ઘણાં સારાં છે અને આવું દળદાર પુસ્તક આટલી ન્હાની કિંમતે આપવામાં રા. મહેતાએ ઘણી હુંશીઆરી બતાવી છે.

સૉફ્ટીસ અને લેનો છેલ્લો સંવાદ અનુવાદક જીવનલાલ અમરશી મહેતા અને જોડાલાલ હરિશાલ શાહ, પૃષ્ઠ ૧૪૩ કિંમત આના. ૮.

સૉફ્ટીસનાં આ ઉત્તમ અને હૃદયલેદક સંવાદને ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી રા. મહેતાએ આપણને ઘણાજ આભારી કર્યા છે ઓસના પુરાણ ધર્મથી વિરૂદ્ધ ઉપદેશ આપવા માટે સૉફ્ટીસને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ લેને ઝેરનો પ્યાલો આપવામાં આવ્યો તે પહેલાં થોડા દિવસ કેદખાનામાં લેણે પોતાના મિત્રો અને શિષ્યોની સંગતિ ભોગવી હતી; છેલ્લે દિવસે-જ્યારે સદ્ગુણ અને જ્ઞાનના લંકારરૂપ તે મહા પુરૂષના જીવનની અવધિ આવી હતી ત્યારે-કીટોએ લેને ફરીથી કેદખાનામાંથી નાશી જવાની સૂચના કરી. આવા આચરણના ન્યાયીપણા વિષે આથી સંવાદ શરૂ થયો. અને અડગ ધૈર્યથી ઝેર પી તે યથારીમાં સત્તા ત્યારે સંપૂર્ણ થયો. આથી મમજાંશે કે પહેલાંના સંવાદોની માફક આમાં બુદ્ધિનો વિલાસ અને સદ્ગુણનો ઉપદેશ નથી; પણ મરણની અણિ ઉપર મરણમાંથી છૂટવાને ન્યાયીપણા વિષે ચર્ચા છે.

જે અસાધારણ બુદ્ધિ, પરમ સાત્વિકતા અને દિવ્ય શ્રદ્ધાનું દર્શન આ સંવાદમાં થાય છે એનું વર્ણન કરવા અમે ઇચ્છતા નથી; જેમ ગ્રીકમાં અને ઇગ્રેજમાં તેમ ગુજરાતમાં પણ આ સંવાદ અમૂલ્ય રત્ન સમાન છે અને આમારી ખાત્રી છે કે સામાન્ય વાંચકો તેમજ મોટા વિદ્વાનો લેને આવકાર આપશે. અનુવાદની ભાષા સરળ અને ઉચિત છે અને સંવાદની પહેલાં સૉફ્ટીસનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

ભૂજાળ (મુ મડના ત્રીજા ધોરણ માટે) લેખક કિંમતલાલ ગણેશજી અબ્દીઆ, એમ. એ, એવએલ બી, પૃષ્ઠ ૭૩, કિંમત આના ૪.

મુંબઈની યુનિસિપાલિટીને પ્રાથમિક કેળવણીની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી ત્યારથી જ મુંબઈની ભૂગોળનો વિષય ગુજરાતી શ્રીમંત ધોરણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ નવાઈની વાત છે કે જ્યારે બીજા જીલ્લાઓ અને સંસ્થાઓમાં તે દરેકની ભૂગોળનાં પુસ્તકો મોજુદ છે ત્યારે મુંબઈની ભૂગોળ હાલ સુધી તૈયાર કરવામાં આવી નથી. પરદેશી વિચાર અને ભાષાનાં વર્ણનમાં આપણું સુધરેલું શહેર કેટલું અપભ્રંશુ છે ત્હેનો આ નમૂનો છે. લાંબા વખતથી ચાલતી આ ગ્રંથોદી ખોટ અતિશય સંતોષકારક રીતે પૂરી પાડવા માટે મી. અંબરીયાના આપણે આભારી છીએ.

મી. અંબરીયાને ગુજરાત ગ્રંથોદી બાંધે “કાવ્યમાધુર્ય” અને “સંગીત ગંભીરી” ના સંસ્કૃત કર્તા તરીકે જ જાણખે છે. પરંતુ કેળવણી ખાતામાં વર્ષો સુધી જુદે જુદે સ્થલે જે કૌમતી કાર્ય કર્યું છે ત્હેનો પહેલો જ જાહેર પુરાવો આ પુસ્તક આપે છે. ભૂગોળનાં ગુજરાતી અને ફરશીક અંગ્રેજી પુસ્તકો અમારાં જાણમાં આવ્યાં છે; અને અમે જરા પણ આનંદાગી શિવાય કહીશું કે આ પુસ્તક નવી પદ્ધતિ ઉપર લખાયેલું છે એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે તેમજ સામાન્ય જ્ઞાન માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. જુદી જુદી બાબતોની સમજ આપવાને યોગ્યતામાં અનેક નકશાઓ આપવામાં આવ્યા છે અને દરેક વસ્તુની સહેલી અને સચોટ સમજૂત આપવામાં આવી છે. વિષય વિદ્યાર્થીઓને સુગમ કરવાને લેખકે જેટલી કળજી લીધી છે તેટલી જ મહેનત, અને તેટલું વિશાલ જ્ઞાન-મુંબઈ શહેરનું જ નહિ પણ કંઈક મુંબઈ જિલ્લાનાં પણ આપવા લેખકે લીધી છે. આખું પુસ્તક ધણી મનોગમ અને સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયું છે અને અમારી ખાત્રી છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ માટે તે લખાયું છે ત્હેમને જ નહિ પણ પંદારના અજાણ લોકોને પણ તે ધણું ઉપયોગી થશે.

રામાયણનો રસાત્મક સાર (કાવ્ય) લેખક હરગોવિંદ કાનજી ભટ્ટ. પૃષ્ઠ ૪૬, મૂલ્ય આના ૪.

પાંચમી સાહિત્યપરિષદે કાવ્યો માટે ઇનામોની જે પદ્ધતિ યોજી હતી ત્હેને અંગે આ કાવ્ય લખાયું હતું; અને જો કે તે ઇનામ મેળવવામાં ફતેહમંદ થયું નથી; પણ એકંદર ઉદાર આશ્રય વડે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આપણા જાણીતા લેખક રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ આ પુસ્તકનું સુંદર અદ્વિવચન લખ્યું છે અને આ કૃતિની અતિશય પ્રશંસા કર્યા શિવાય ત્હેને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી છે. ઉપરાંત, રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, રા. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા અને હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યા જેવા વિદ્વાન ગ્રંથસ્થોના સંતોષકારક અભિપ્રાયો આપવામાં આવ્યા છે. આથી કદાચ વિશેષ ન કહેતાં આ સરલ અને મનોગમ કાવ્ય તરફ અમે વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

નોંધ.

શ્રીગુરુ ગોખલેની પુણ્યતીથી.

દેશસેવામાં શ્રી ગોખલેનો દેહ હોમાયો—તેમનો રૂપેરી સ્વર સ્તબ્ધ થયો અને તેમનું દેશવત્સલ હૃદય ષંઘ થયું, તેને એક વર્ષ વીતી ગયું છે અને છતાં પણ આપણા શોકનાં આંસુ સૂકાયાં નથી અને તેમની ન પૂરાય એવી ખોટ ઓછી સાલતી નથી. તારલા સગી ચમકતી તેમની છાંદગી ફરી ફરીને આપણને યાદ આવે છે અને તેમની અસાધારણ એકાગ્રતાથી અને વિરલ શક્તિથી તેમણે ભવિષ્યમાં શું કયું હોત તેનું સ્વપ્ન દૃષ્ટિ સમીપ તરે છે.

ફેબ્રુઆરી માસની ૧૯ મી તારીખ—તેમના અવસાનનો દાઝણુ દિવસ પુણ્યતીથી રૂપે હિન્દનાં મોટા શહેરોમાં પાળવામાં આવ્યો હતો. પૂનામાં એક જગી સભા આગળ શ્રી. ગાંધીએ તેમના શુભૈર્તિનું સ્તવન કર્યું હતું અને વર્ષે વર્ષે આ દિવસે આપણા પોતાના કાર્યનો તરસાલો ઠાઠવા સર્વને પ્રેરણા કરી હતી. મદ્રાસમાં. ઓ. ખાનખાદુર મીર અસાદ અહી ખાનના પ્રમુખપણા નીચે જે મોટી સભા યોજાવવામાં આવી હતી, તેમાં મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર, મી. નાટેસન, વગેરે શુભપૂજકોએ તેમના માનમાં ભાષણ કર્યાં હતાં. મુંબઈમાં હિન્દસેવક સમાજના મહાનમાં મીં વાછા જેવા પરમ દેશભક્તના પ્રમુખપદ નીચે એક ન્હાનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મીં ઝીણા, મીં જ્યકર વગેરે તરફથી ઘણાં લાગણીભર્યાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં હતાં. પોતાની અશક્ત તબિયતની અવગણના કરી પંડીત મદન મોહન માલવીઆએ અલહાબાદની સભાના પ્રમુખ તરીકે અતિશય હૃદયભેદક ભાષણ કર્યું હતું, અને દીલ્લીની દરિયાવમાં ડુળતાં શ્રી. ગોખલેના ઉંઝા આદર્શનું અનુસરણ કરવા સર્વ યુવકોને તેમણે આગ્રહ કર્યો હતો. અમદાવાદ, સુરત વગેરે ળીળાં ઘણાં શહેરોમાં આવી સભાઓ ભરવામાં આવી હતી. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દર વર્ષે આજ વિધિ અનુસરવામાં આવે.

તે મહાત્માને ચરણે દેશસેવાના પાઠ લાણવાનો તો નહિ પણ તેમના જીવનસાર રૂપ હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાવાનો અનુપમ પ્રસંગ અમને મળ્યો છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે અમને તેમજ અમારા ળંધુઓને અંતરની શુઓમાં તેમજ દેશસેવાના વિકટ પથમાં અમારા ગુરૂનું જીવનસમરણ નિરંતર પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેમણે જે પવિત્ર વાવડો અમારે હસ્તક થયો છે તેનો, તેમની નિઃસલ દૃઢતાથી અને ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી ઉંચે દ્રશ્યવે એ અમારો જીવનમંત્ર છે.

દેશી લાપાઓમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ.

કોંગ્રેસના ઠરાવને અંગે જુદા જુદા પ્રાંતમાં શરૂ કરવામાં આવનાર ચળવળની અમે ગયા અંકમાં નોંધ લીધી હતી. મદ્રાસમાં મી. સી. પી. રામસ્વામી આયરે “આર્થિક પ્રશ્ન” ઉપર અને મી. રંગસ્વામી આયંગરે “પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય” ઉપર લાપણ આપ્યા છે. બીજે સ્થલે હજી કંઈ શરૂઆત કરવામાં આવી હોય એમ જણાતું નથી.

સ્વરાજ્ય વિષે ખાસ કરીને દેશી લાપાઓમાં ચળવળ કરવા માટે એક ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તે સાથે જુદા જુદા લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે હિન્દના સર્વ પ્રાંતોમાંથી એક તંત્રીમંડલ નીમાયું છે. મદ્રાસમાંથી મીસીસ એની જેસન્ટ અને મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર, બંગાળ તરફથી પૃથ્વીશચંદ્ર રૉય, બીહાર તરફથી મી. મઝર-ઉલ-હક, સંયુક્ત પ્રાંત તરફથી મી. ચીન્તામણી અને મુંબાઈ તરફથી મી. રતનસી ધર્મસી મોરારજી અને મી. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ ધર્મસી—આ મુખ્ય તંત્રીઓ છે. આ મંડલ તરફથી સ્વરાજ્યના ઠરાવ વિષે છેલ્લી કોંગ્રેસમાં લાપણો છપાવવામાં આવ્યાં છે. વધારામાં અમને જણાવવાની ફરમાશ કરવામાં આવી છે કે મુંબાઈના તંત્રીઓ આવતા માસથી ગુજરાતી લેખમાંલો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડશે. દેશના બીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં આ બાબતમાં ગુજરાત બહુ પાછળ નહિ પડે એ સંતોષની બાબત છે.

વધારામાં અમને ખબર પડી છે કે અલહાબાદમાં સ્વરાજ્ય વગેરે અનેક રાજકીય વિષયો ઉપર હિન્દી અને ઉરદુગાં એક સ્વતંત્ર લેખમાલા પ્રકટ કરવામાં આવનાર છે. “હિન્દમાં સુધારાની હીલચાલ”, “સંસ્થાનોમાં સ્વરાજ્યનો વિકાસ”, “હિન્દ માટે સ્વરાજ્ય”, “હિન્દની આર્થિક સ્થિતિ”, “જમીનનું મહેસુલ”, “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” આ લેખના મુખ્ય વિષયો છે અને કેટલાક પંકાએલા સદગૃહસ્થો આ લેખ લખનાર છે.

કોંગ્રેસના ઠરાવનો અને આ ચળવળનો હેતુ દેશના સામાન્ય જનસમુદાયમાં રાજકીય વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો છે, અને તે માટે દેશી લાપાઓમાં જ લેખમાલાઓ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ અને દરેક જુદા અને તાલુકામાં વહેંચાવી જોઈએ. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સર્વત્ર આ કાર્ય સત્વર હાથ ધરવામાં આવે જેથી વિચાર સમાપ્ત થતાં સુધીમાં સમગ્ર હિન્દ—ઠાકરીરથી કેપ કોમોરીન સુધી અને કલકત્તાથી ઠરાંચી સુધી સંપૂર્ણ સમજથી સ્વરાજ્યની માંગણી કરે.

હિન્દુ યુનિવર્સિટી.

ગયા માસનો વધારામાં વધારે ઐતિહાસિક તેમજ લાલચાયક બનાવ એ હતો કે એથી દ્વેષુચ્ચારીને દિને બંગાળના ગવર્નર અને પંચજન, સંયુક્ત પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર, દેશી રાજાઓ અને ઉત્તમ વિદ્વાનોના મહાન મંડળ સમક્ષ લોડ હાર્ડિને હિન્દ

યુનિવર્સિટીનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા કરી. જો કેળવણીના વિકાસમાં આ સંસ્થા અત્યંત મહત્વની છે તો બનારસમાં થયેલો સત્તા, લક્ષ્મી અને વિદ્યાને સંયોગ પણ ઘણો વિરલ હતો. હિન્દના અનેક પ્રાંતોમાંથી મોટાં સત્તાધીશો અને વિદ્વાનો આવેલા હોવાથી તથા હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રતિનિધિએ યુનિવર્સિટીનો પાયો નાખેલો હોવાથી આ પ્રસંગ પ્રાન્તિક નહિ પણ ખરેખર હિન્દી બન્યો હતો. ચોથી તારીખની ભપકાદાર ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી અનેક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓએ, વિદ્વાનોએ તેમજ દેશ લોકોએ અગત્યના વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં. પ્રો. જે. સી. બોઝનુ' ભાષણ વધારેમાં વધારે અમત્કારિક અને બોધદાયક હતું.

ગયા દશકાની શરૂઆતમાં હિન્દુઓ માટે ખાસ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર જાહેર કરવામાં આવ્યો ત્યારે સ્વભાવિક રીતે આવી સંસ્થાની અગત્ય વિષે ઘણી શંકાઓ દર્શાવવામાં આવી હતી. મુખ્યત્વે કરીને તે બે હતી (૧) સુસલમાન અને હિન્દુ કેમ વચ્ચે કદાચિત વિરોધ વધે અને (૨) હિન્દુઓમાં જૂના હાનિકારક વિચારો વધારે મજબૂત થાય. પહેલી મુશ્કેલીમાં હવે બહુ સત્વ નથી એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. બન્ને કેમ પોતાના ધર્મના ઉપદેશથી આત્માને કેળવી આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નોમાં એકત્ર હિન્દવાસી થવાનું ઠબૂલ થયું છે. સી. મજહૂર-ઉલ-હકે જેમ પોતાને માટે કહ્યું હતું—કે ધર્મની બાળતોમાં હું સુસલમાન છું પણ દેશના સર્વ સવાલોમાં હું હિન્દી છું—તે આપણને પણ લાગુ પડી શકે. બીજા પ્રશ્ન વિષે જણાવવાનું કે પહેલી ઓક્ટોબરે પસાર કરવામાં આવેલા કાયદાથી ધાર્મિક કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી નથી. ઉપરાંત જૈન, શિખ, વગેરે સર્વ પંથોના શિક્ષણ માટે જુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવનાર છે; હિન્દુ ધર્મ વિષે પણ પંક્તિત માલવીયા તરફથી ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે અતિશય ઉદાર અને વિશાલ ધોરણ ઉપર તે શિક્ષણ આપવામાં આવશે. અલગત, હજી યુનિવર્સિટીનો શિક્ષણક્રમ ચોક્કસ થયો નથી; એટલે તે જાહેર થાય ત્યારેજ આ વિષયની વધારે ચર્ચા કરી શકાય.

પરંતુ શ્રીયુત માલવીયાએ ઘણીવાર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ યુનિવર્સિટીમાં એવાં વિશિષ્ટ તત્વો છે કે જેથી તે સમગ્ર હિન્દમાં અદ્વિતીય બનશે. પ્રથમ તો તે પહેલીજ સંસ્થા થશે કે જે બીજી યુનિવર્સિટીની માત્રક વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઈને સંતોષ નહિ પામે પણ હેમને મર્વ વિષયોનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપશે. હાલની યુનિવર્સિટીમાં આ આદર્શ સિદ્ધ કરવાને સરકારે થોડાં પગલાં લીધાં છે પણ તે એકસફર્ત અને કંમળોજના જેવા ધોરણ ઉપર મૂકાશે તે પહેલાં વર્ષો લાગશે. હિન્દુ યુનિવર્સિટી હિન્દમાં આ મોટાટી જરૂર પૂરી પાડશે અને હેની સફળીયર સંસ્થાઓને તે અનુકરણીય થશે.

આથી વધારે ઉચ્ચ એક અભિલાષ આ સંસ્થાના માલકોનો છે; તે એ કે ધીમે ધીમે આ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યા અને જ્ઞાના, વિજ્ઞાન અને હૃદયર ઉદ્યોગનું એવું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન આપવું કે જેથી હિન્દના વિદ્યાર્થીઓને તે માટે પરદેશ જવાની જરૂર ન

પડે. સીવીલ સર્વીસની પરીક્ષા હિન્દમાં લેવાનું નક્કી થાય તે પહેલાં પણ આ સંસ્થા ત્હેને માટે ઉત્તમ તૈયારી હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને કરાવી શકે, જેથી ત્હેમને વીલાયત પરીક્ષા આપવાનેજ જીવું પડે. આ હેતુ જેટલો મહાન છે તેટલો જ હુઃસાધ્ય છે અને ઘણાં વધારે નાણાં મળશે ત્યારે જ વર્ષો પછી તે પૂરેપૂરો સિદ્ધ થશે.

આ ઉપરાંત ત્હેની ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તે ધાર્મિક શિક્ષણ આપશે. આ વિષે લૉર્ડ હાર્ડીંગના શબ્દો અસરકારક હતાં.

જો કે ભૂતા વખતમાં હાલના જેવી યુનિવર્સિટી નહોતી, તો પણ, તે દૂરના પૂરાણ કાળમાં ત્હેના જેવી સંસ્થાઓ નજરે પડે છે; અને જેને અંગે આપણો હૃદય વિદ્યાર્થીઓને, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેવા મહાન ગુરુઓને ચરણે શીખતા લેખકે છોએ. ખરેખર હિન્દુઓની કેળવણીની પદ્ધતિના કેન્દ્ર રૂપે, ગુરુને સ્નેહ પૂર્વક પૂજતા, ત્હેમનાં મૂળથી પડતાં ટહાપણનાં વચનોને હૃદયમાં ધરતા, ધર્મ અને નીતિમાં ત્હેનાં આદેશને અનુસરતા અને તેમનાં વચન અને વર્તન પ્રમાણે પોતાનું જીવન ધરતા વિદ્યાર્થીઓની ભાવનાજ રહેલી છે.

હું એમ માનું છું કે પોતાના ધર્મ માટે શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય ભાવથી બીજાની ધાર્મિક વૃત્તિઓ માટે માનની લાગણી વધે છે અને એવો દિન નજીકમાં આવતો જાય છે કે ત્યારે ઝનુન અને તિરસ્કારને સ્થાને મનાંતર સહિષ્ણુતા અને પરસ્પર સમભાવ વધશે.....જો કે માનસિક અને નૈતિક કેળવણીથી અને શિક્ષકોના ઉપદેશ અને આદર્શથી કંઈક કરી શકાય, છતાં ધાર્મિક શિક્ષણના આધાર શિવાય અને ધાર્મિક વાતાવરણની દૃઢ કરનાર અસર શિવાય આ કેવળ રેતીના સત્તા પાયા ઉપર છે. મ્હેં બીજા દેશોમાં જે જોયું છે ત્હેથી મજબૂત થયેલી રહ્યો અંગત માન્યતા એવી છે કે ધર્મ શિવાય કેળવણીની કિંમત થોડીજ છે.

આ ઉપરાંત જનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનું એક બીજું લક્ષણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ અને તે ત્હેનું આપૂર્વ ણંધારણ છે. અમારા જાણવામાં છે કે પંડીત માલવીઆ પોતાને જોઈએ તેટલું સ્વતંત્ર ણંધારણ મેળવી શક્યા નથી અને સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરને “વીઝીટર” તરીકે ઘણા મ્હોટા હક આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેથી આપણે વીસરી જવું ન જોઈએ કે જ્યારે હાલની યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં મ્હોટા ભાગના સભા-સદા સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે ત્યારે આમાં ઘણે ભાગે તેઓ પ્રજા તરફથી ચુંટવામાં આવશે. તેમજ ચાન્સેલર અને વાઇસ-ચાન્સેલર પણ આ યુનિવર્સિટી નીમશે. વળી, જો કે ત્હેને જનારસની પહારની કૉલેજને જોડવાની સત્તા મળી શકી નથી તો પણ આખા હિન્દમાં કોઈ પણ હાઈ સ્કૂલ ત્હેની સાથે સંબંધ ધરાવી શકે. આ સર્વ સત્તાઓથી તે હાલના સમયમાં તો વધારેમાં વધારે પ્રત્યક્ષ યુનિવર્સિટી થશે.

વધારામાં અમે એટલું જ કહીશું કે તે મહાન સંસ્થાને પાયો નંખાયો તેથી ત્હેના કાર્યકર્તાઓને કે આખી હિન્દી કોમને ધર્મ પૂર્ણ થયો નથી. હજી ફક્ત એક કરોડ રૂપીઆ લગાયા છે જ્યારે ત્હેના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે ચાર કરોડની જરૂર છે. નામદાર વાઇસરૉય તેમજ યુનિવર્સિટીના પ્રયોજકોએ હિન્દુ કોમને સહાય આપવા જે વિનંતિ કરી છે તે વ્યર્થ નહિ જાય એવી અમારી આશા છે.

શ્રીઓ માટે યુનિવર્સિટી.

હિન્દુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નખાયો તે જ અરસામાં શ્રીઓ માટે એક યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની ચળવળ શરૂ થઈ છે એ આધુનિક કેળવણીના ઇતિહાસનું એક શુભ ચિહ્ન છે, જન્મેની શરૂઆત પ્રજાના આગેવાનો તરફથી જ કરવામાં આવી છે, અને જન્મેનાં મોટાં ભાગનાં નાણાં પ્રજાજનો તરફથી જ ભરવામાં આવે છે. ઉપરાંત જન્મેનો આરંભ સરકારની સહાય શિવાય કરવામાં આવ્યો છે. આંધળાને પણ સુઝે એવી જરૂર હોવા છતાં બ્યારે સરકાર વધારે યુનિવર્સિટી અને કોલેજોને ન સ્થાપે ત્યારે પોતાના દેશી જનોને કેળવણી આપવા માટે આમ નવી સંસ્થાઓ ઠાઠવી એ દેશભક્તોનો ધર્મ છે

પ્રો. કર્વેએ પોતાના નવા સમારંભની શરૂઆત ઘણી સારી રીતે કરી છે. ગયા વર્ષમાં આત્મવૃત્તાંત નામનું પુસ્તક પહાર પાડી પોતાના જીવન કાર્યની તેમજ પોતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓની—વિધવાશ્રમ અને મહિલા-વિદ્યાલયની—સર્વને ઉંડી માહિતી આપી. તે પછી તેઓ સંસારસુધારા પરિષદના પ્રમુખ નીમાયા અને હેમના સાધુમય જીવનની અને સુધારાના સંગીન કાર્યની બંદરે કદર થઈ અને હેમની રીતિ મુજબ આ પ્રસંગેના પણ હેમણે સારામાં સારો ઉપયોગ કર્યો. એમના મનમાં શ્રીઓ માટે સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીની જે ભાવના વર્ષોથી ઉગતી હશે તે હેમણે અતિશય નમ્રપણે છતાં દૃઢ શ્રદ્ધાથી રજૂ કરી અને સમગ્ર દેશમાં હેની ચર્ચા ઉભી કરી. પરંતુ હેમનું ભાષણ સાંભળનારાઓએ ભાગ્યેજ ધાર્યું હશે કે પ્રો. કર્વે પોતે જ થોડા વખતમાં આ મહાનું કાર્ય હાથ ધરશે ?

યોજનામાં આવેલી યુનિવર્સિટીના મુખ્ય હેતુ ત્રણ છે:—(૧) દેશી ભાષા દ્વારા શ્રીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સાધનો પુરા પાડવાં (૨) યુનિવર્સિટી પહેલાંની અર્થાત્ પ્રાથમિક કેળવણીને નિયમિત કરવી અને (૩) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક નિશાળો માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા. હાલની નિશાળોનું તેમજ કોલેજોનું શિક્ષણ શ્રીઓને અનુકૂળ હોતું નથી અને હેમા બહુ જ્ઞાન ઇંગ્રેજીમાં જ આપવામાં આવે છે—જે શ્રીઓ માટે તો બિલકુલ જરૂરનું નથી; પરંતુ હાલની યુનિવર્સિટી સાથે જોડાતી બધી સંસ્થાઓને હેના ધોરણને જ અનુસરવું પડે છે અને તે ધોરણમાં શ્રીઓ માટે ખાસ ફેરફાર ક્યારે કરવામાં આવશે તે કોણ કહી શકે ? આથી શ્રીઓ માટે બુદ્ધી યુનિવર્સિટી સ્થપાય તોજ આ આવશ્યક સુધારા યોજી શકાય. નવી સંસ્થાની ઉત્પત્તિનું આ રહસ્ય લાગે છે.

પ્રો. કર્વેએ સ્પષ્ટ રીતે—અને અમારી સમગ્ર પ્રમાણે ઘણા ડહાપણથી—જણાવ્યું છે કે શરૂઆતમાં તો સરકારની સહાય માગવાનો પ્રયોજકોનો ઇરાદો નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી ઘણાં બંધોને શરણ થવું પડે. પરંતુ આ યોજના ઘણીજ વિશાળ છે અને હેની સિદ્ધિ માટે નાણાંની જે રકમ જોઈશે તે હાલના સંયોગોમાં તરત મળશે કે નહિ

એ વિષે ઘણું સ્થળેથી શંકા દર્શાવવામાં આવી છે. અમે પણ ખંદુ આશાવાન નથી- અને હેના અનુભવી પ્રયોજકો પણ રાહ જોવાને તૈયાર જ હોવા જોઈએ. પણ હેની અત્યંત ઉપયોગિતા વિષે તો શંકા ભાગ્યે જ થઈ શકે; અને અમને આશા છે કે તરત નહિ તો થોડાં વર્ષમાં પ્રો. કેર્વેની આગેવાની નીચે દક્ષણીઓ અને શુન્નરાત્રીઓ લેગા મગી આ સંસ્થાને સફલ કરશે.

મેલેરીઆનો ઉપદ્રવ

ગયા માસમાં વહી ધારાસભામાં જાણુ સુરેન્દ્રનાથ જેનરલએ નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો અને સરકારે તે સ્વીકાર્યો હતો.

કે આ સભા ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને ભલામણ કરે છે કે (૧) મેલેરીઆનું શમન કરવા આપતા ઉપાયો લેવા સર્વ પ્રાન્તિક સરકારને કહેવું અને (૨) આ સંબંધે દરેક પ્રાંતમાં કરવામાં આવતી પ્રગતિની હકીકત દર વર્ષે જ્ઞાપવામાં આવવી.

આ ઠરાવના સમર્થન માટે મી. જેનરલએ જે ભાષણ કર્યું અને જે આંકડા આપ્યા તે ઘણા અસરકારક હતા. જેમણે જણાવ્યું કે:—

સન ૧૯૧૨ માં તાવથી ૯૫૬,૦૦૦ મરણ નીપજ્યાં હતાં, સન ૧૯૧૩ માં ૯૬૫,૦૦૦ અને ૧૯૧૪ માં ૧,૦૬૧,૦૦૦, મરણ તેજ રીતથી થયાં હતાં. સન ૧૯૧૫ ના આંકડા રહારી પાસે હાલ નથી; પણ પ્રાન્તિક ધારાસભામાં જે એક સવાલ પૂછ્યો હતો તે ઉપરથી મને ખબર પડી છે કે તે વર્ષમાં દર માસમાં તાવના મરણમાં વધારો થયો છે.

સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં પણ આપણે એમ જ સ્થિતિ જોઈએ છીએ. પંજાબમાં તાવનાં મરણ (દર હજારે) ૧૯૧૨માં ૧૪૨૨ હતાં અને ૧૯૧૩માં તે ૧૭૧૫ હતાં. સંયુક્ત પ્રાંતમાં તાવથી મરણ (દર હજારે) ૧૯૧૨માં ૨૦૨૬ હતાં. અને ૧૯૧૩માં ૨૩૮૮ હતાં.

આ આંકડા બધી ભતના તાવને માટે આપવામાં આવ્યા છે. દુર્ભાગ્યે મેલેરીઆના જુદા આંકડા આપવામાં આવ્યાં નથી. પરંતુ... આ બાબત કેવલ અંધકારમાં નથી. દિન્દી સરકારે હેમના સન ૧૯૧૨ના કરાવમાં જણાવ્યું છે કે “બીજી કોઈ પણ વ્યાધિ કરતાં મેલેરીઆ વધારે લોકોને છપ લે છે, અને અપંગ બનાવે છે, અને વધારે વ્યાધિ વધારે દુઃખ અને વધારે મરણ ઉપજાવે છે.

આથી પણ વધારે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સરકારને આ ભયંકર વસ્તુસ્થિતિની ખબર ઘણા વર્ષોથી છે અને તે વિષે અનેક પગલાં લેવાનો સરકાર પણ દાવો રાખે છે. સન ૧૯૦૬ માં પહેલી “મેલેરીઆ કોન્ફરન્સ” શ્રીયાળામાં બોલાવવામાં આવી હતી અને હેનાં પરિણામે, આખા હિંદ માટે તેમજ દરેક પ્રાંત માટે એક ખાસ મેલેરીઆ કમિટી સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો હતો. આ કમિટીઓ ઘણું ઠેકાણે તંદુરસ્તીના

બોર્ડની એક ન્હાની કમિટિ રૂપે સ્થપાવી છે, અને મેલેરીયાના જુદા જુદા ઉપાયોની શોધખોળ પાછળ લાખો રૂપીઆ ખર્ચવામાં આવ્યા છે તથા વર્ષે વર્ષે સામાન્ય તંદુરસ્તીનો વિચાર કરવા જે પરિષદ મળે છે તેમાં મેલેરીયા વિષે ઘણા લેખો વંચાયા છે અને ઘણા કરાવે પસાર થયા છે.

આ પ્રયત્નોને લગભગ છ સાત વર્ષ થયા છતાં આ ભયંકર સ્થિતિ ચાલુ કેમ છે? સરકારે પરિષદો ભરી અને કમિટિ નીમી સતોષ માનવાનો નથી પણ તેમાં સૂચવેલા માર્ગ અનુસરવામાં આવે છે કે નહિ અને તેથી વ્યાધિ કમી થાય છે કે નહિ એ જોવાનું છે. પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી છે? અમે એક પછી એક કોન્ફરન્સના રીપોર્ટ અતિશય દીલગીરી અને નિરાશાથી વાંચ્યા છે; કારણ કે અમને જણાય છે કે જ્યારે હજારો અને લાખો રૂપીઆ વ્યાધિની શોધખોળ અને જુદા જુદા પ્રદેશોની તપાસમાં ખર્ચવામાં આવ્યા છે ત્યારે સુધારાની સ્પષ્ટ યોજનાઓ બધા પ્રાંતો માટે ઘડવામાં કે તે યોજનાઓને અમલમાં મૂકવામાં થોડાજ પૈસા ખર્ચવામાં આવ્યા છે- તેમ કરવાને દરકાર પણ રાખવામાં આવી નથી. ખેતીવાડીની માફક આમાં પણ શોધખોળમાં વધારે ખર્ચ અને તેના ઉપયોગ તરફ ઓછું લક્ષ્ય એનું શું કારણ? શું આ દેશના પૈસા મેલેરીયાની ઉંચામાં ઉંચી શોધખોળને માટે ખર્ચવાના છે અને શું આ દેશના સુંદર પ્રાંતો-જ્યારે એક પાસ હજારો અને લાખો માણસો મરતા હોય તે વખતે મેલેરીયાના નકશા દોરવાને અને મનગમતા પ્રયોગોને માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યાં છે? આવી શોધખોળ અને આવા પ્રયોગો સો વર્ષ સુધી કરવામાં આવશે તોપણ હંમેશા અમલદારો આપણને નિશ્ચિન્તપણે કહેશે કે હજી તેને માટે ઘણું અવકાશ છે.

અને કોણ કહેશે કે મેલેરીયાનું જડમૂળજ કાઢવાના થોડા મુખ્ય માર્ગ હજી આપણને જડી આવ્યા નથી. પહેલી કોન્ફરન્સે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે મેલેરીયાનાં જંતુઓ અને મચ્છરો મેલેરીયાને ઉત્પન્ન કરી વધારે છે; તે જંતુઓના નાશ કરવા માટે સ્વચ્છ પાણી પુરું પાડવાની, કચરા માટે સારી નીકો કરવાની અને ગામની આસપાસ આવેલાં ખાજોચીયાં તથા રેલ્વેની આસપાસ ખોદવામાં આવેલી ખાઈઓ પૂરી નાંખવાની જરૂર છે; અને છેવટે કવીનાઈન એ વ્યાધિને દૂર રાખવામાં અને મટારવામાં ઉપયોગી છે. ઉપરાંત જે જીલ્લામાં મેલેરીયાનો ઉપદ્રવ વધારે હોય ત્યાંથી આ પગલાંની શરૂઆત કરવી જોઈએ. આ વધારે શોધખોળ માટે જરૂર હશે, પણ શું આ પગલાંઓ વિષે કોઈને પણ શંકા હોઈ શકે અને છતાં પદ્ધતિસર ગામે ગામ અને તાલુકે તાલુકે આ પગલાં લેવા સરકારે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે? જ્યારે લાખો અને કરોડો રૂપીઆ મહોટાં શહેરોમાં પાણી અને ગટરનાં કામની પાછળ ખર્ચવામાં આવ્યા છે ત્યારે ગામડાની તંદુરસ્તી માટે થોડા કુત્રા અને જુજ ઇસ્પીતાઓ પુરતી ગણવામાં આવી છે. લાખો અને કરોડો માણસો ભલે મરે; સરકાર તો પરિષદો બોલાવશે અને પ્રયોગો કરશે.

હવે આવાં નિર્મોહ્ય પગલાંથી કે આવા ઠરાવનો સ્વીકાર કરવાથી સરકારે સંતોષ માનવાનો નથી. જો તે ખરેખર પ્રજા માટે લાગણી ધરાવતી હોય તો તહેણે ઉપર ગણાવેલાં થોડાં પગલાં લેવાને મેહોટી યોજનાઓ સત્તર ઘડવી જોઈએ અને તે અમલમાં મૂકવાને મેહોટી રકમો ફાડવી જોઈએ.

સેનીટરી બોર્ડ.

વડી ધારાસભાની એક જીજી બેઠકમાં આખો હિન્દ માટે સેનીટરી બોર્ડ-તંદુરસ્તીના સલાહોનાં સલાહ આપનાર મંડળ-નીમવાનો ઠરાવ મહારાજા રણજીતસિંહે રજૂ કર્યો હતો. હાલ થોડાં વર્ષથી ઘણાખરા પ્રાંતમાં તંદુરસ્તી ખાતાના ઉપરી સેનેટરી કમીશનરને મદદ આપવા માટે એક મંડલ નીમવામાં આવે છે. સર્વ મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ પોતાની જરૂરીયાતો તહેની આગળ રજૂ કરે છે અને સરકાર સ્થાનિક મંડલોને આપવાની કેટલીક આન્ટ તેને વહેંચણી માટે સોંપે છે. આવી પ્રાન્તિક સંસ્થાના જેવું એક હિન્દી મંડલ સ્થાપવાનો ઠરાવ સરકારે નાપસંદ કર્યો અને તેથી તે રદ ગયો. સર શંકર નાયરે સરકાર તરફથી બેઠકમાં જણાવ્યું કે સરકાર નાણાં અને અમલદારોની સહાય પ્રાંતોને આપે છે તથા વખતો વખત સામાન્ય દિશાઓ સૂચવે છે; પણ આખા ખાતાના વિગતવાર અમલમાં તે કંઠી પણ ઉતરતી નથી. ઉપરાંત પ્રાંતોને વધારે ને વધારે સ્વતંત્રતા આપવાનો સિદ્ધાન્ત હવે સરકાર સ્વીકારે છે. આથી આ નવું બોર્ડ વડી સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકારની વચ્ચેમાં અડચણ રૂપ જ થઈ શકે. અમને પણ આ દલીલ ઘણી વ્યાજબી લાગે છે અને તેથી આ ઠરાવની વકીલાત કરી શકતા નથી.

છતાં અમને લાગે છે કે તંદુરસ્તી ખાતાના ઘણા અનર્થોનું મૂલ જીજી રીતે દૂર કરી શકાય. પ્રાન્તિક મંડલોમાં બિન અમલદારી ગૃહસ્થોની નીમણૂક કરવાની સૂચના વડી સરકારે કરેલી હોય, છતાં કદાચિત જ તહેમને નીમવામાં આવ્યા છે. તેમ તે મંડલોની સત્તા હાલ મેહોટે લાગે કેવલ સલાહ આપવાની છે. તેથી એક પાસ આ બોર્ડમાં વધારે બિન અમલદારી સલાહકારોની નીમણૂક થવી જોઈએ અને જીજી પાસ તહેને વધારે સત્તા આપવી જોઈએ. અલગત આથી કંઈ જોઈતો સુધારો થશે એમ અમારી ખાત્રી નથી. સરકાર નાણાંની જે રકમ તંદુરસ્તી માટે આપે હોના ઉપર જ હેવર્ટે શારીરિક ઉન્નતિનો આધાર રહેવાનો પરંતુ પ્રાન્તિક મંડલનાં સુધારાથી તે નાણાંનો વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે.

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ

બંગાળાની સરકારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં એક જીજી સુધારો કરવાનું વલણ દર્શાવ્યું છે. જુદા જુદા વિભાગના કમીશનરોને સરકારે એક કાગળ લખી નીચેના પ્રશ્નો ઉપર સર્વ મ્યુનિસિપાલિટીના અભિપ્રાય પૂછાવ્યા છે.

- (૧) વધારે મ્યુનિસિપાલિટીને પોતાના પ્રમુખ ચુંટવાની સત્તા આપવી. ?
 (૨) તે સત્તા અપાય તો અમલદારોને ચુંટણીની હુરીફાશમાંથી બાતલ કરવા ?
 (૩) જ્યાં સરકાર પ્રમુખ નીમે ત્યાં પણ બિનઅમલદારી પ્રમુખને નીમવા ?

નાણાંની વિશેષ સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીને આપવામાં આવી છે તે ખરી રીતે સાર્થક થયારે જ થાય કે જ્યારે તેના પ્રમુખ ચુંટાએલા બિનઅમલદાર ગૃહસ્થ હોય ત્યારેજ. પહેલો સુધારો લોર્ડ ઈર્મીન્ગ્હમની સરકારે હુમણું જ કર્યો છે, તેથી આ બીજો સવાલ તરતજ હાથ ધરવા માટે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે. અલબત્ત ઉપર દર્શાવેલા ત્રણ સુધારા તરત જ અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ સરકારે કર્યો હોત તો આપણને વધારે સંતોષ થાત પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટીને જ આ સવાલો પૂછવામાં સરકારે બહુ અયોગ્ય પગલું નથી ભર્યું એમ અમને લાગે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મ્યુનિસિપાલિટી એકે અવાજે આ સુધારાને સંપૂર્ણ સંમતિ આપશે અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે ઘણી કાળજી દેખાડનાર ધારાસભાના સભાસદો પણ સૌક્યમત કેળવવામાં મદદ કરશે.

ખંકુરામાં દુકાળ.

છેલ્લા છ માસથી ખંગાળમાં આવેલા ખંકુરા જીલ્લામાં સખત દુકાળ પડ્યો છે. આખા પ્રાંતમાં આ જીલ્લો અત્યંત ગરીબ છે અને તેની ૧૧ લાખની વસ્તીમાંથી લગભગ ૮ લાખ દુકાળનો ત્રાસ લોગવે છે અને ગામના ગામ ભુખ-મરાથી પીડાય છે. ખંગાળમાં સોશિયલ સર્વિસ લીગ, રામકૃષ્ણ મીશન વગેરે સંસ્થાઓએ ઘણા માસથી દુકાળ નિવારણ માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યા છે અને છતાં હજી ૪૦૦૦ ગામડામાંથી લાગ્યે ૧૦૦૦ ને થોડી પણ સહાય પહોંચી છે. વેસ્લીયન કૉલેજના પ્રીન્સિપાલે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કેટલાક ગામની સ્થિતિ જોટલી ભયંકર છે કે તેમને તરતજ સહાય નહિ મળે તો તે ભુખમરાથી નાશ પામશે. મૉડર્ન રીન્યુના અધિપતિ શ્રી રામાનંદ એટરજીએ સર્વને જણાવ્યું છે કે કેવલ પૈસાની જ નહિ પણ કપડાની પણ ત્યાં ઘણી જરૂર છે.

ચુંગાડમાં ગયા માસમાં જ એક દુકાળ કમિટિ સ્થાપવામાં આવી છે, જે મુખ્યત્વે કરીને ખંકુરા જીલ્લાને મદદ કરશે તેમ રજપુતાના, કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં પણ તંગીથી પીડાતા લોકોને સહાય આપશે. જો કોઈ પણ કામ એવું હોય કે જે સર્વ પ્રકારના મતભેદથી પર હોય અને છતાં સર્વ હૃદયની ઉંડામાં ઉંડી લાગણીઓને જગાડતું હોય તો તે નિવારણનું છે. અમે સર્વને યથાશક્તિ પૈસા દુકાળ કપડાં કંઈ પણ આપીને આ કમિટિને સહાય આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ. ૧

સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટિ.

આ પત્રના દ્રેષ્યઆરીના અંક સાથે ભંડોળ કમિટિની ત્રીજી બેઠકનો જે અહેવાલ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો તે તરફ વાંચકોનું ખાસ લક્ષ્ય અમે દારીએ છીએ. કમિટિની એક બેઠકનો જુદો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાનો આ પહેલો જ દાખલો છે અને હમેશાં તેમ કરવું બંની શકશે કે નહિ અથવા યોગ્ય છે કે નહિ તે વિષે શંકા થાય; પરંતુ હાલ વર્ષમાં ભાગ્યે એક સભા ભરાય છે, ત્યાં સુધી તો એમ કરવાની ઘણી જરૂર છે.

રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેને સોંપેલો પ્રોફેસર મેકડોનેલ દ્વારા “ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ” નો તરજુમો હાલ છપાય છે એ જાણીને પણ આપણને સંતોષ થાય છે.

પરંતુ આ હેવાલનું વધારેમાં વધારે સંતોષકારક લક્ષણ એ છે કે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સૂચના અનુસાર ભંડોળ કમિટિના “ બંધારણને વધારે વિશાલ અને પ્રગતીય રૂપ આપવાને ” પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કમિટિને રૂ. ૧૦૦ કે તેથી વધારે રકમ આપે તે તહેના સભ્યો થઈ શકે એટલું જ નહિ પણ “ દર વર્ષે રૂ. ૬) ભરશે તેઓ તે વર્ષને માટે કમિટિના સભ્યો ગણાશે.” સમગ્ર પરિષદનું બંધારણ ઘડવાને નીમાએલી કમિટિએ હજી કંઈ પણ જાગૃતિ દર્શાવી નથી તે પહેલાં આવું મહત્વનું અને આજે આવશ્યક પગલું ભરવામાં કમિટિએ ઘણી દીર્ઘદ્રષ્ટિ દર્શાવી છે. આ હેવાલ વાંચનાર થોડાજ જનોના લક્ષમાં આવે છે કે જે સાહિત્યોત્સાહક અને સાહિત્યપ્રસારક મંડલ સ્થાપવાની ઘણા ઉત્સાહીઓ ધન્ય દર્શાવે છે તેની જરૂર હવે ભંડોળ કમિટિ પૂરી પાડશે; કારણ કે પદ્ધતિસર ઘણા કીમતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું હવે પરિષદે હાથ લીધું છે. માટે સાહિત્યમાં રસ લેનાર સર્વ સજ્જનોને આ કમિટિમાં જોડાવાની અને શક્તિ અનુસાર તેના કાર્યમાં મદદ કરવાની સૂચના કરીએ છીએ.

વધારામાં “ ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક ” વિષે કમિટિએ કરેલી નવી વ્યવસ્થા તરફ અમે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. નિમેલે રથલે ગુજરાતીમાં સુકરર કરેલા નિબંધો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને લખાવવામાં આવશે અને હુરૂદ્ધાધમાં જે ઉત્તમ નીવડે તેને એ ચંદ્રક આપવામાં આવશે. ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી કોલેજમાં એક વિષય તરીકે શીખવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, માતૃભાષામાં રસ અને જ્ઞાનને વિકસાવવામાં આ વ્યવસ્થા ઘણી સફળ નીવડશે એમ અમે માનીએ છીએ. કમિટિના આ હેતુની સફળતાને આધાર વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહ ઉપર જ આધાર રાખશે; માટે અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતની દરેક કોલેજમાંથી સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ આ હુરૂદ્ધાધમાં ભાગ લઈ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉંડો રસ લેવા માંડશે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫ થું
નવું પુસ્તક ૧ થું.

એપ્રિલ ૧૯૧૬.

અંક ૧૦ મો.

શ્રી. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનો જીવન સંદેશ.*

જે કરે લોગને જેહ, જે હોમે દેજ દાન જે
જે તપે તપ કૌતેય ! તે મહેને અર્પ સર્વ તું.

કવિ નાનાલાલનો ગીતાજનો તરજુમો

હસતા રમતા પ્રગટ હાડિ દેખું રે
માઝું જીયુ સકળ તવ લેખું રે
ચુકતાન દનો નાથ વિહારી કે
ઓધા જીવન દોરી અમારી રે

જે શબ્દો શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યા તે કેમ બાપુ હિંદ દેવીએ મહાત્મા ગોખલેજીને
કહ્યા ને તેમણે ઉચકી લીધા હોય નહિ, તેવું વર્તન મરહુમ મહાત્માનું હતું તેણે

* ભગિની સમાજ અદિત્ર પત્રિકાના પહેલા અંક તરીકે આ લેખ શ્રી ગોખલેની ગદ્ય પ્રવચનોમાં
ફિને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો.

જે કયું, જે ભોગબું, જે હોમ્યું, જે દાન દીધું, જે તપ તપ્યા તે બધું હિંદ માતાને આપ્યું હતું એ સર્વમાન્ય વાર્તા છે.

જે દશા ઓહવની મુકતાન'દે શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે ચીતરી છે તે દશા મં ગોખડેની હિંદ પ્રત્યે હતી.

આવા જીવનનો સંદેશો શો હતો? તેમનો વારસો શો છે? મહાત્માજીએ એટલું પેલું બાકી ન રાખ્યું. તેમના અવસાન સમયે હિંદસેવકસમાજના જે સેવકો હાજર હતા તેમને બોલાવીને આવા શબ્દો કહ્યા:—

“મારું જીવન વૃત્તાંત કરવામાં તમે ન રોકાશો, મારાં બાવલાં ઉભાં કરવામાં તમે કાળ ન ગાળશો; તમે હિંદના ખરા સેવક હો તો તમે આપણા ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં એટલે હિંદની સેવામાં તમારું જીવન રોકજો.”

આ સેવા વિષે પણ તેમના મનના ઉદ્ગારો આપણી પાસે છે. કંઝેસને નિલાવવી એ છે જ, લાપણો લખાણો દ્વારા જનસમાજ પ્રત્યે દેશની ખરી સ્થિતિ મૂકવી તે પણ છે જ, દરેક હિંદીને કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પણ છે જ, આ બધું શા સારૂ? કંઈ રીતે? એનો જવાબ આપવામાં તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ નજર આવે છે. તેમણે સેવકસમાજનું ધોરણ રચતાં લેખ્યું છે કે, સેવકોનું કર્તવ્ય હિંદનું રાજકીય જીવન ધાર્મિક બનાવવું એ છે. આમાં બધી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. તેમનું જીવન ધાર્મિક હતું. જે સમયે તેમણે જે કયું હતું તે કેવળ ધાર્મિક વૃત્તિથી કરેલું એવી સાક્ષી મારો આત્મા પુરે છે. વીસ વર્ષ પૂર્વે એ મહાત્માના ઉદ્ગારો કાંઈ વેળા નાસ્તિકના જેવા લાસતા. “જે શ્રદ્ધા રાનડેની હતી તે મને નથી, હોય તો કેવું સારૂ?” એમ તેમણે એક વેળા કહેલું. પણ તે વેળા પણ તેમના કાર્યમાં હું ધર્મવૃત્તિ જોઈ શકતો હતો. તેમની શંકામાં જ ધર્મવૃત્તિ હતી એમ કહેવું અઘટિત નથી. જે પુરૂષ સાધુ જીવન ગાળે, જેની વૃત્તિઓ સાદી છે, જે સત્યની મૂર્તિ છે, જે નમ્રતામય છે, જે સત્યનું સ્વરૂપ છે, જેણે પોતાપણાનો આત્મીય ત્યાગ કર્યો છે તે પુરૂષ પોને જાણે અથવા ન જાણે તોપણ ધર્માત્મા છે. આવા પુરૂષ મહાત્મા ગોખડે હતા, એમ હું લગભગ વીસ વર્ષના તેમની સાથેના મારા અનુભવમાં જોઈ શક્યો હતો.

સને ૧૮૯૬ ની સાલમાં નાતાલના ગીરમીટના સવાલ બાબત ચર્ચા એ હિંદમાં ચલાવી હતી, તે વેળા હિંદના આગેવાનોને માત્ર નામથી જ જાણ્યો. તે પ્રસંગે કલકત્તા, મુંબાઈ, પૂના અને મદ્રાસમાં વસતા આગેવાનોના પ્રસંગમાં હું પહેલો આવેલો. મં ગોખડે રાનડેના શિષ્ય તરીકે ત્યારે ઓળખાતા હતા. ફરગ્યુસન કોલેજને પોતાનું જીવન ત્યારે અપી ચૂક્યા હતા. હું કેવળ ખીન અનુભવી જવાન હતો. અમારી પહેલી મુલાકાત ત્યારે પૂનામાં થઈ ત્યારે જ અમારી વચ્ચે જે ગાંઠ બંધાઈ તે બીજા કોઈ આગેવાનને મારી વચ્ચે ન બંધાઈ. મહાત્મા ગોખડેજ વિષે મેં સાંભળ્યું હતું તે તો મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું, પણ તેમના મુખાર્વિંદની કોમળતાએ મારા મન ઉપર જે

અસર કરી તે હું હજી ભૂલી શક્યો નથી. તેમને મેં, તુરતજ ધર્મમૂર્તિ તરીકે ઓળખ્યા. રાનડેજનાં પણ મને તે વેળા દર્શન થયેલાં પણ તેમના અંતરમાં હું પ્રવેશ નહોતો કરી શક્યો. તેમને હું માત્ર ગોખલેજના ગુરૂ તરીકે જાણી શકેલો. તેઓ વયે, અનુભવે મારાથી બહુ મોટા હતા તેથી કે ગમે તે કારણથી હોય, પણ હું જેમ ગોખલેજને ઓળખી શક્યો તેમ રાનડેજને ન ઓળખી શક્યો.

૧૮૯૬ ના ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલા સમાગમ પછીથી ગોખલેજનું રાજકીય જીવન મને આદર્શરૂપે થઈ રહેલું. ત્યારેજ મારા હૃદયમાં તેમણે મારા રાજ્યગુરૂ તરીકે નિવાસ કર્યો. તેમણે સાર્વજનિક સભાનું ત્રિમાસિક લખ્યું, તેમણે ફરગ્યુસન કોલેજમાં શિક્ષણ આપી કોલેજને દીપાવી, તેમણે વેલળી કમીશનમાં જીજ્ઞાસી આપી પોતાની ખરી અવેરાત હિંદને બતાવી આપી; તેમની કુશળતાની એવી ફૂડી છાપ તેમણે લોર્ડ કર્ઝન ઉપર પાડેલી કે જે કોઈથી ન ડરતા તે મ. ગોખલેથી ડરતા. તેમણે વડી ધારાસભામાં મહત્ત્વ કાર્યો કરી હિંદને ઉજવળ કર્યું. પબ્લીક સર્વિસ કમિશનમાં પોતાની જીંદગીને જીખમે તેમણે સેવા કરી; આ અને આવાં અનેક કામો તેમણે કર્યાં તેનું વૃત્તાંત બીજાઓ મારા કરતાં બહુ વધારે સારું આપી ચૂક્યા છે. વળી તેમનો સંદેશો જે મેં માન્યો છે તે ઉપર વર્ણવ્યો છે તે આ કાર્યોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકાય એમ ન કહેવાય. એટલે આ લેખમાં જે મેં પોતે અનુભવ્યું છે તે જે તેમના સંદેશના પુરાવા રૂપે છે તેજ આપી લેખ પૂરા કરવા ધારું છું.

સત્યાગ્રહની લડતે તેમના મન ઉપર એવી ઊંડી છાપ પાડી કે તેમની તબિયત બીલકુલ કબુલ કરે તેમ નહતું છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સને ૧૯૧૨ ની સાલમાં તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા પધાર્યા. ત્યાંના હિંદવાસીઓએ તેમને બાદશાહી માન આપ્યું. કેપટાઉનમાં ઉતર્યા તેને બીજેજ દિવસે ત્યાંના ટાઉન હોલમાં સભા હતી. ત્યાંના એયર પ્રમુખ હતા. ગોખલેજની તબિયત મેળાવડાઓમાં લાગ લેવા ને ભાષણો કરવા, જેવી જરાયે નહતી. પણ તેમને સાડા જે અસંખ્ય ને મહેનત આપનારી ગોઠવણો ઘડાઈ ચૂકી હતી તે બધી તેમણે કાયમ રહેવા દીધી. તે નિશ્ચયને આધીન થઈ પેલી ટાઉનહોલની સભામાં હાજર થયા. પહેલેજ અનુભવે તેમણે કેપટાઉનના ગોરાનાં મન હરણ કરી લીધાં. બધાના મનમાં એવી છાપ પડી કે આ કોઈ પવિત્ર આત્મા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા છે. મી. મેરીમેન જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાન નેતા ગણાય છે તે જે ઉદાર ચરિતવાળા પુરૂષ છે તેમણે પોતાની સાથેની મુલાકાત વખતે આ શબ્દો કહેલા, “સાહેબ, આપના જેવા પુરૂષો અમારી ભૂમીપર આવોછો ત્યારે અમારું વાતાવરણ પવિત્ર બને છે.”

જેમ મ. ગોખલે પોતાના પ્રવાસમાં આગળ વધ્યા તેમ આ પ્રાથમિક અનુભવ વધારે દૃઢ થતો ગયો. જગા જગાએ ક્ષણભર તો ગોરા ને ઘઠ વર્ણુ વચ્ચેનો ભેદ જતો રહ્યો. દરેક જગ્યાએ કેપટાઉન જેવા મેળાવડા થયેલા, ત્યાં ગોરા ને હિંદી

એક પંકિતે જોડતા ને મ. ગોખલેને એક સરખું માન આપી પોતે માન લેતા. જોડાનીસંગર્ભમાં તેમના માનમાં ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં લગભગ ત્રણસે નામાંકિત ગોરા હાજર હતા. ત્યાંનાં મેયર પ્રમુખપદે બીરાંબ્યા હતા. જોડાનીસંગર્ભના ગોરા કોઈના તેજમાં અંતર્ધ જાય એવા નથી. તેઓમાં કેટલાક જેમ કરોડાધીપતિ છે તેમ માણસોને ઓળખનારા છે. તેઓ મ. ગોખલેના હાથ મેળવાની હરીફાઈ કરતા હતા. આનું કારણ એકજ હતું. મ. ગોખલેના લાષણમાં શ્રોતાવર્ગ તેમનો પોતાના દેશપ્રત્યે ઉલ્લાસ જતો પ્રેમ અને તેની સાથે તેમની ન્યાય-દષ્ટિ જોઈ શક્યા. દેશને સાડ તેમણે સંપૂર્ણ માનમરતગો ધર્યો પણ પોતે બીજા દેશનું અપમાન ન ધર્યું. પોતાના દેશના સર્વ હુકો જાળવવાને સાડ તેમની જેટલી તત્પરતા હતી તેટલીજ, તેમ કરતાં બીજાના હક ન હૂંએ એવી તેમની આકાંક્ષા હતી. આથી તેમના વચનમાં બધાને સ્વાભાવિક માધુર્ય લાગતું હતું.

મ. ગોખલેની માન્યતા હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનું સરસમાં, સરસ લાષણ જોડાનીસંગર્ભમાં અપાયું હતું. તે લાષણ પોણા કલાકથી ઉપરાંત આવ્યું હતું છતાં શ્રોતાઓમાંના કોઈ કાયર થયેલા એવો આભાસ મારી ઉપર ન પડ્યો. આ લાષણ તેમણે કેવી રીતે કર્યું? તેની તૈયારી તેમણે છ દહાડા અગાઉથી કરવા માંડેલી. તેને સાડ જોઈતો ધતિહાસ, જાણી લીધો, જોઈતા આંકડાઓ યાદ કરી લીધા; પછી પોતે આગલી રાતે જાગીને પોતાનો લાષા ગોઠવી લીધી. પરિણામ મેં જણાવ્યું તે આવ્યું. તેમણે ગોરાઓ અને પોતાને બન્નેને સ્તોત્રીયા.

જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટ્સને જ્યારે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાની પ્રીટોરિયામાં મળ્યા ત્યારે તેને સાડ તૈયાર થવામાં જે અંત વાપરેલી તે હું મરણ સુધી ભૂલું તેમ નથી. મુલાકાતની આગલી તારીખે મી. કેલનએકની ને મારી પુરી હાજરી લીધી. પોતે સવારના ત્રણ વાગે ઉઠ્યા. અમને બન્નેને ઉઠાડ્યા. તેમને આપેલું સાહિત્ય તેમણે વાંચી લીધું હતું. હવે મારી ઉલટ તપાસ કરવી હતી ને તેમ કરી પોતે પૂરી તૈયારી કરી હતી કે નહિ એ જાણી લેવું હતું. મેં તેમને વિનય પૂર્વક કહ્યું કે “આટલી મહેનતની જરૂર નથી. અમને હાલ કંઈ નહિ મળે તો અમે લડી લઈશું પણ અમારી મગવડને સાડ અમે આપનો લોગ આપવા નથી માગતા.” પણ જે યુરૂએ પોતાને આત્મા પોતાના સર્વ કાર્યમાં રેડવાની ટેવ પાડી હતી તે મારા શબ્દો ઉપર કેમ ધ્યાન આપે? તેમની ઉલટ તપાસનું હું શું વર્ણન કરું? તેમની કાંજાળતા શા વખાણ કરું? આવી મહેનતનું એકજ પરિણામ આવે. પ્રધાનમંડળે મ. ગોખલેને વચન આપ્યું કે સત્યામંડીઓની માગણી કબૂલ રાખનારો કાયદો મુલાકાત પછીની ત્યાંની પાર્લામેન્ટની આવતી બેઠકમાં લાવવામાં આવશે ને બીરબીટીયા પરનો ત્રણ પાઉડનો વર્ષિક દર રદ થશે.

એ વચન નીચે વળતે ન પળાયું. પછી મ. ગોખલે ચૂંટ બેસી રહ્યા? કણ નાર નહિ. મારી ખાત્રી છે કે ૧૯૧૩ ની સાલમાં તે વચન પળાવવા ખાતર તેમણે જે

પરિશ્રમ વેઠ્યો તેથી તેમની જીંદગીનાં દશેક વર્ષ તેા ઓછાં થવાં જોઈએ, આમ તેમના દાકતરોએ માન્યું છે. એ વર્ષમાં હિંદને જગાડવામાં, પૈસા એકઠા કરવામાં તેમણે જે મહેનત કરી તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલે હિંદને હજારો મૃત્યું હતું એ પ્રતાપ મ. ગોખલેના હતા. તવારીખમાં રહી જશે એવું ભાષણ મદ્રાસમાં લૉર્ડ હાર્ડિંગે કર્યું તે પ્રતાપ પણ તેમના. તેમના ગાઢ પરિચયમાં રહેનારાઓ સાક્ષી પુરે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલની ક્રિકરમાં તેઓ ખાટલાવશ થયા તેમ છતાં છેવટ સુધી પણ તેમણે આરામ લેવાની ના પાડી. દક્ષિણ આફ્રિકાના લાંબા કાગળો જેવડા તાર મધરાતે આવતા ને તેજ ક્ષણે વાંચતા, જવાબો તેજ ક્ષણે ઘડતા, તેજ ક્ષણે લૉર્ડ હાર્ડિંગ પર તાર જતા, ને તેજ ક્ષણે છાપાઓને આપવા યોગ્ય નોંધો તૈયાર થતી તે સવાલની ઉપર ધ્યાન દેવામાં ખાવાનું બંધ રહેતું, સુવાનું બંધ રહેતું, દિવસ અને રાતનો તફાવત રદ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અનન્ય નિઃસ્વાર્થ ભક્તિ તેા ધર્માત્મા હોય તેજ કરી શકે.

હિંદુ ને મુસલમાનના સવાલમાં પણ તેમની કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિ હતી. એક સંમયે સાધુને વેચે હિંદુપણના દાવો કરનાર એક પુરુષ તેમની પાસે આવ્યો. તેની ઇચ્છા મુસલમાનને નીચા ગણાવી હિંદુને વધારવાની હતી. આ દાવમાં મ. ગોખલે ન આવ્યા ત્યારે તેમની ઉપર હિંદુપણને સાડું અભિમાન નથી એવો આરોપ મૂક્યો. મ. ગોખલેએ ભ્રમર ચઢાવી હૃદયભેદક સૂત્રમાં જવાબ આપ્યો કે “જે તમે કહો” છો તેમ કરવામાં હિંદુપણ હોય તો હું હિંદુ નથી તમે મારી પામેથી વિદાય થાઓ.” સંન્યાસી સંન્યાસીને મેલી ચાલી ગયા.

મ. ગોખલેમાં નિર્ભયતાનો ગુણ ભારે અંશે હતો. ધર્મનિષ્ઠામાં આ ગુણ લગભગ પહેલું સ્થાન લોગવે છે. લેફ્ટેનન્ટ રૅડના ખુન પછી પૂનામાં ત્રાસ છૂટ્યો હતો. આ વેળા મ. ગોખલે વિલાયતમાં હતા. તેમણે પૂનાના બચાવમાં ત્યાં ભાષણ કર્યું તે જગજગર છે. તેમાં કહેલી કેટલીક હકીકત પાછળથી સાબીત થઈ શકે એવું ન બન્યું. તેઓ થોડી મુદત બાદ દેશ આવ્યા. તેમણે ઇંગ્લેન્ડ સિપાહીઓ જેની ઉપર આક્ષેપો રાખ્યા હતા તેમની માફી માંગી. તે માફીથી હિંદુસ્તાનનો કેટલોક પ્રબલ્લવર્ગ નારાજ પણ થયો; મહાત્માને કેટલાકોએ સલાહ આપી કે તેમણે જાહેર કામ છોડી દેવું જોઈએ. ભીરૂતાનો આરોપ મૂકતાં પણ કોઇક અજ્ઞાન હિંદી અચકાપ્પા નહિ. આ બધાને તેમણે એકજ જવાબ બહુ ગંભીર ને મીઠી ભાષામાં આપ્યો: “જે(દેશસેવાનું) કાર્ય મેં કોઇના હુકમથી માથે લીધું નથી તે હું કોઇના હુકમથી છોડી પણ શકતો નથી મારી ફરજ બળવતાં હું પ્રબલ્લત મારી તરફ રાખી શકું તો માફ ગણું, પણ જો હું તેટલો ભાવ્યશાળી ન થાઉં તો પણ સાફ જ હશે.” કરવું એ તેમણે ધર્મ માન્યો; કાર્ય કરતાં પ્રબલ્લત ઉપર તેની શી અસર થશે એનો વિચાર તેમણે સ્વાર્થદૃષ્ટિએ કદી કર્યો હોય એવો અનુભવ મને નથી થયેલો. જે દેશને ખાતર સખીએ ચઢવું પડે તો તે કાર્ય નિરૂપણે, હસમુખે ચહેરે કરવાની તેમનામાં શક્તિ

હતી એમ મારી માન્યતા છે. હું જાણું છું કે ઘણી વેળા તેમને સાફ સૂણી ઉપર ચઢવું એ જે દશામાંથી તેઓ નીકળી ચૂક્યા તેમાં રહેવા કરતાં-ઘણું સહેલ હતું. આવી વિકટ સ્થિતિ તેમની એકથી વધારે વાર થયેલી, પણ તેમણે પાછીપાની કરીજ નથી.

આ બધા દાખલાઓમાંથી સાર એવો નીકળતો જણાય છે કે જો આપણે આ મહાન્ દેશલકતના જીવનમાંથી કંઈ લેવું હોય તો તેમની ધાર્મિક વૃત્તિનું અનુકરણ કરવાનું છે. આપણે સહુ વડી ધારાસભામાં પેશી શકતા નથી. તેમાં પેસવામાં દેશ-સેવા થઈજ નાય છે એવું આપણે હમેશાં જોયું નથી. આપણે સહુ પબ્લિક સર્વિસ કમિશનમાં જઈ નથી શકતા અને જનારા બધા દેશના લકતજ હોતા નથી. આપણે સહુ તેમની વિદ્વત્તા મેળવી શકતા નથી અને વિદ્વાન માત્ર દેશના સેવક હોય છે એવું અનુભવતા નથી. પણ આપણે બધા નિર્ભયતા, સત્યતા, ધૈર્ય, નમ્રતા, ન્યાય-ખુદિ, સરળતા, અડગતા વિ. ગુણો કેળવી દેશને અર્પણ કરી શકીએ છીએ. આ ધાર્મિક વૃત્તિ છે. રાજકીય જીવન ધર્મમય કરવું એ મહા વાક્યનો આ અર્થ છે. એ પ્રમાણે વર્તનારને પોતાનો રસ્તો હમેશાં સૂચી રહેશે. એ મ. ગોખલેના વારસામાં લાગીદાર થશે. એ નિષ્ઠાથી કામ કરનારને જે બીજી વિભૂતિઓની જરૂર પડે તે પ્રાપ્ત થશે એવું ઇશ્વરો વચન છે અને મ. ગોખલેનું જીવન તેનો મહાન્ પુરાવો છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

સાહિત્યની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસ.

ઇતિહાસનો શિક્ષણક્રમ અને વિદ્યાર્થીના હાથમાં મૂકવામાં આવતાં અનાકર્ષક ઇતિહાસનાં પુસ્તકો એ જેની સંયુક્ત અસર વિદ્યાર્થીના મન પર કેવી થાય છે તે આપણે જાન્યુઆરીના અંકમાં જોયું. ઇતિહાસના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીના મનનો વિકાસ નથી થતો, દેશ દેશની ચડતી પડતીના ચિતારની છાપ એમના મન પર નથી પડતી અને એ સર્વમાંથી મળતો મહાન્ ઉપદેશ એમને અગ્રાહ્ય રહે છે તે પણ આપણે જોયું. વિદ્યાર્થીનું મન ખરેખરું સરકારી કરવાનું સાધન અભ્યાસક્રમનો નવી યોજના છે તેનો પણ આપણે વિચાર કર્યો. એ યોજનાને સમાજના વિચારવંત મનુષ્યોનું અનુમોદન છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જેના હાથમાં અભ્યાસક્રમ યોજનાની સત્તા છે તેને યોજના પ્રિય છે કે નહિ તે કહેવું એથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે. આ સર્વનો વિચાર કરી, આપણે એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે ઇતિહાસ લોકપ્રિય થાય એવું ઐતિહાસિક સાહિત્ય તૈયાર થવું જોઈએ.

જે દેશની પ્રજા ઇતિહાસનો શોખ ધરાવે છે તે અવશ્ય પ્રગતિને પગલે ચંદેલી હોવી જોઈએ. આ જમાનામાં કોઈ પણ દેશ એવો નહિ નીકળે કે જે બીજા દેશોથી તદ્દન અલગ રહી પોતાની પ્રગતિ સાધી શકે. અમસ્ત દુનિયાનાં પગલાં કયે માર્ગે છે તે

ધ્રુવ હોય યા ન હોય તો પણ દરેક દેશને જોવું પડે છે, અને પોતાના દેશની પ્રગતિ સાધવી હોય તો એ વેગમાં ધસડાવું પડે છે.

ઇતિહાસ એ ભૂત કાળના યનાવેમાંથી ઉપદેશનું પુસ્તક છે. લિપ્ત લિપ્ત પ્રવૃત્તિ વર્તનમાંથી લિપ્ત લિપ્ત ઉપદેશ તરીકે આવેલા છે. એ ઉપદેશ મેળવ્યા સિવાય આપણા વિદ્યાર્થી છુવનયાત્રાને પંથે મળે અને આપણે, સમાજ પુરાતન કાળથી ઉતરી આવેલા ઉપદેશમાં મગ્ન રહી સમસ્ત દુનિયા સામે આંખ મીચીને જોસે એ ધ્રુવવા ભેગ નથી. આપણા સમાજને આવા સાહિત્યનો શોખ ન હોય તો ઉત્પન્નતે થવો જોઈએ.

આપણા સાહિત્યમાં કવિતાને, નવલકથાને, નિબંધ અને ગવલોકનને સ્થાન મળ્યું છે. ઇતિહાસને એવું સ્થાન નથી મળ્યું. સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવે એવા ઇતિહાસ લખાયા નથી. પૂર્ણ વિગતમાં ઉતરીને સાહિત્યમાં શોભે એવા ઇતિહાસ લખી શકાય એવું પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પરિચિત વાચનાર તરત સ્વીકારશે. એ પ્રકારના સાહિત્ય માટે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેવી મહેનત આપણે કરવી પડે એમ નથી. સર્વ સાધનો તૈયાર છે. એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનો છે. એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગુજરાતને આવા અમુક્ય રત્ન મેળવનાર લવિધ્યમાં કોઈ આપણા ગિજનને ઇતિહાસનું ગૌરવ જાળવે તેવી ભાવાનો ઉપયોગ કરવો પડશે, અને કદપનાની પણ જરૂર પડશે. પોતાનો અનુભવ કામે લગાડવો પડશે અને પોતાની પરીક્ષક બુદ્ધિ સતેજ રાખવી પડશે. લવિધ્યના એ અજ્ઞાત ગિજનને એ સૌ સાધ્ય હો.

હાલ તુરત આપણા ગરીબ સાહિત્યમાં એની આશા ન રાખતાં લવિધ્યમાં એ સંલગ્નતા ઉત્પન્ન કરનાર રૂચિને જન્મ આપનાર, વિગતમાં ઉતર્યા સિવાય ઇતિહાસના ઉપદેશની આંખી કરાવનાર નાના નાના ઇતિહાસિક લેખો સમાજ આગળ વાનગી રૂપે આપણે ધરવા જોઈએ. એ વાનગીથી પ્રસન્ન થઈ કોઈ વધારે તૃપ્તિની આશા કરતો આવશે તો કોઈ વાનગીને મુધારી વધારે આકર્ષક બનાવશે. આ પ્રકારનું વાંચન જેને પ્રિય થશે તે એની મેળેજ નિર્મોદ્ય પુસ્તકનો ત્યાગ કરશે.

સમાજની આ અભિરૂચિ કેળવવાનું કામ લેખક, વર્તમાન પત્રના અધિપતિ, ભાષણકર્તા અને ઉપદેશક સૌ કોઈ યથાશક્તિ કરી શકે એમ છે. કુલ નહિ તો કુલનાં પાંખડી સમાજસેવાના નિમિત્તે અર્પણ કરી શકાય. એટલું મહત્વાગ્ય પણ જેને સાધ્ય ન હોય તે લોકરૂચિને ન બગાડવા પુરતી તો સેવા કરી શકશે.

વાચક વર્ગમાંથી કોઈ આ લેખનો અવળો અર્થ કરી ન જોસે એટલા ખાતર પુનરૂક્તિ કરી અત્રે જણાવવું પડે છે કે આપણે દુનિયાની સર્વ અઘગણ્ય પ્રજાના ઇતિહાસમાંથી કંઈ ને કંઈ બોધ લેવાનો છે. સાયન્સના જ્ઞાનમાં પ્રયોગથી ઉમેશ થતો બળ છે. દુનિયાના વિદ્વાનો પોતાની વિદ્વતાનો ઉપયોગ કરી દિન પ્રતિ દિન આ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આપણે પ્રયોગ કરી શક્યા નથી, આપણું સાયન્સનું જ્ઞાન નહવું હોય છે તો પણ આપણે વિદ્વાનોના સંશોધનનું કંઈક દર્શન કરીએ છીએ ઇતિહાસ સૌશીલ સાયન્સનો એક ભાગ છે. ભૂત કાળમાં રચાયેલી રમતો એ એના પ્રયોગો છે.

વિદ્વાન લેખકને હાથે કાર્ય કારણના રૂપમાં આ બનાવોનું સંધાણ થાય છે. સારા લેખકના કૌશલ્યથી, તેની કલ્પનાથી, ઉંડા ઉત્તરવાની તેની શક્તિથી, તેના બુદ્ધિના પ્રભાવથી ભૂત કાળના પડદા પાછળ ઢંકાયેલા બનાવો આપણી દૃષ્ટિ સમિપ ખડા થાય છે. સાયન્સનું સાફ જ્ઞાન ન હોય તેને ગ્રાહ્ય રૂપમાં સાયન્સના તત્વોનું દર્શન કરાવવું આપણે યોગ્ય ધારીએ છીએ તો ઇતિહાસમાં ઉંડા ઉત્તરવાનો શ્રમ આપ્યા સિવાય સમાજને અરૂચિકર ન થઈ પડે તેવા રૂપમાં દુનિયાની પ્રગતિનું દર્શન કરાવવું કોને અયોગ્ય લાગશે.

આ લેખ સમાપ્ત કરતા પહેલાં આપણા દેશના ઇતિહાસને માટે પણ બે બોલ લખવાની જરૂર છે. જે અંગ્રેજ લેખકની ઇંગ્લંડમાં ઇતિહાસના અભ્યાસક તરીકે ગણના પણ થઈ શકે નહિ, જેને હાથે લખાયેલા પુસ્તકને ઇંગ્લંડમાં કોઈ કંપની પ્રસિદ્ધ કરવાનું સ્વીકારે નહિ તેવા લેખકના પુસ્તકનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થાય, તેથી સંતુષ્ટ થઈ ગુજરાતમાં વધારે સારાં પુસ્તકની અભિલાષા પણ ન થાય એ ગુજરાતના વાચક વર્ગની બેઠરકારી બતાવે છે અને ગુજરાતના સમર્થ અવલોકનકારને નીચું જોવડાયે છે !

હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ

હિંદુસ્થાનમાં કેળવણીની સ્થિતિ.

(સૂચના:-આ વિષયમાંના આંકડા “૧૯૧૧ ના વસ્તી પત્રકનો રિપોર્ટ” “કેળવણી ખાતાનો ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૨ સુધીનો પંચ વાર્ષિક રિપોર્ટ,” “મુંબાઈ ઇલાકાનો કેળવણી ખાતાનો ૧૯૧૩-૧૯૧૪ નો રિપોર્ટ,” “ઉદ્દેશી મેઇલની ઈઅર બુક ૧૯૧૪,” “Indian Educational Policy” તથા કેળવણી ખાતા તરફથી અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થતી કેટલીક યાદીઓને આધારે લીધા છે.)

હાલમાં આરે તરફથી ઘણા લોકોએ એમ કહેવા માંડ્યું છે કે આપણા દેશમાં ભણતર ઘણું વધી ગયું છે. કેટલાક આગેવાનો અને સરકારી અમલદારો એમ માને છે કે ઉંચી કેળવણી તરફ હવે સરકારને બહુ ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી, સરકારે તો પોતાનું બધું ધ્યાન પ્રાથમિક કેળવણી ઉપરજ રાખવું જોઈએ. વર્તમાન પત્રના તંત્રીઓ, નવલ કથાકારો અને માસિકોમાં ટુંકી વાર્તા લખનારાઓને એમજ લાગે છે કે આ કેળવણી અને તેમાં ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય સુધારાની અસરવાળી અંગ્રેજી કેળવણી એટલી બધી વધી પડી છે કે તેની અસરથી દેશનું નગોદ વળી જશે.

મેટ્રિકનું કે બી. એ. નું પરિણામ બે ચાર ટકા વધારે આવે તો કેટલાક કહેવાતા કેળવણીના હિમાયતીઓના મનમાં ચિંતા થવા માંડે છે અને કેટલાકને ગોડેથી તો દીલ-ગીરીના ઉદ્ગાર પણ નીકળી જાય છે. કેટલાક જાણીતા સાક્ષરો પણ એમ માનવા લાગ્યા છે કે વર્તમાનપત્રો અને લેખકોની સંખ્યા જોઈએ તે કરતાં મધ્ય વધી ગઈ છે. લેખકે

એક સાક્ષરને એવું કહેતાં પણ સાંભળ્યા છે કે વાચકો કરતાં કવિઓની સંખ્યા વધારે છે. આ બાધી લોક માન્યતાઓ ખરી છે કે કેમ તે સરકારે પ્રસિદ્ધ કરેલા આંકડાઓને આધારે તપાસવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

કોઈ પણ દેશમાં કેળવણી કેવા પ્રકારની છે તે જોવું હોય તો સાથી પહેલાં તે દેશમાં લાલેલાનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જોવું જોઈએ. જ્યારે લાલેલા અને સુધરેલા દેશોની અંદર વાંચી લખી શકે એવા માણસોનું પ્રમાણ અલગ. લગભગ સોએ સો ટકા હોય છે ત્યારે સર્વ જ્ઞાન, ધર્મ અને શાસ્ત્રની મૂળ ભૂમિ આર્યાવર્તમાં ૧૦૦૦ માણસે ૫૬ માણસ એટલે

સોએ ૬ ટકાથી પણ ઓછાં માણસ લાલેલાં અને લગભગ ૬૫ ટકા અલભુ છે અહિં આ લાલેલા શબ્દ જોઈ રાજ થવાનું નથી. લાલેલાનો અર્થ વસ્તી પત્રકમાં તો કાળા અક્ષર ફટી મારે એવા ફક્ત લખી વાંચી શકે એવા (Literate) એવો કરવાનો છે. આ છ ટકામાંના કેટલા ચોપડી વાંચવાની શક્તિ ધરાવતા હશે એ જાણવાને કોઈ સાધન નથી.

પુરુષોમાં ૧૦૦૦ માં ૧૦૬ લખી વાંચી શકે એવા છે જ્યારે સ્ત્રીઓમાં ૧૦૦૦ માં ૧૦ એટલે સોએ એક ટકોજ લખી વાંચી શકે છે. વધારે વિગતને માંતવાર કેળવણી માટે મુંબાઈ ઇલાકાના લાલેલાનો પ્રાંતવાર કોડો નીચે આપ્યો છે.

કોડો ૧.

મુંબાઈ ઇલાકામાં પ્રાંતવાર કેળવણી.

પ્રાંત.	૧૦૦૦ પુરુષે લખી વાંચી શકે એવા.	૧૦૦૦ સ્ત્રીએ લખી વાંચી શકે એવી.	૧૦૦૦ કુલ વસ્તીએ લખી વાંચી શકે એવા	કુલ અલભુ. (લગભગ)	કુલ વસ્તી.
ગુજરાત ...	૨૦૧	૨૬	૧૧૭	૨૪,૭૫,૦૦૦	૨૮,૦૩,૦૭૪
કોંકણ ...	૧૦૩	૬	૫૫	૨૬,૩૬,૦૦૦	૩૧,૧૦,૬૬૧
દક્ષિણ ...	૬૦	૮	૪૬	૬૦,૭૪,૦૦૦	૬૩,૮૭,૦૬૪
કર્ણાટક ...	૧૦૬	૫	૫૮	૨૬,૬૮,૦૦૦	૨૮,૩૨,૭૬૮
સિંધ ...	૭૬	૮	૪૭	૩૩,૪૮,૦૦૦	૩૫,૧૩,૪૩૫
મુંબાઈ શહેર ...	૨૮૨	૧૨૩	૨૨૭	૭,૫૭,૦૦૦	૯,૭૯,૪૪૫
ઇલાકાના કુલ ...	૧૨૦	૧૪	૬૬	૨૫૨,૧૫,૦૦૦	૨,૭૦,૮૪,૩૧૭

પ્રાંતવાર કેળવણીનું પ્રમાણ જોયા પછી ધર્મવાર કેળવણીનું પ્રમાણ તપાસીએ. કોઠા (૨) માં જોયાથી માલુમ પડશે કે જરથોસ્તીઓમાં ૧૦૦૦ ધર્મવાર કેળવણી વસ્તીએ ૭૧૮ માણસ લાખી વાંચી શકે છે, ખ્રીસ્તીઓમાં હંબરે ૩૧૬, હિંદુઓમાં ૬૬ અને મુસલમાનોમાં ૪૩ છે.

કોઠો ૨.

મુખ્ય ઇલાકામાં ધર્મવાર કેળવણી.

ધર્મ.	૧૦૦૦ મુકે લાખી વાંચી શકે એવા.	૧૦૦૦ સ્ત્રીએ લાખી વાંચી શકે એવી.	૧૦૦૦ કુલ વસ્તીએ લાખી વાંચી શકે એવાં
હિંદુ	૧૨૦	૯	૬૬
જૈન	૫૨૫	૬૫	૩૧૬
મુસલમાન ...	૭૪	૭	૪૩
ખ્રીસ્તી	૪૦૯	૨૩૬	૩૩૬
જરથોસ્તી ...	૭૮૬	૬૪૪	૭૧૮
અધા ધર્મ ...	૧૨૧	૧૪	૭૦

હિંદુકોમની અંદર ન્યાતવાર કેળવણીનું પ્રમાણ જોતાં એમ માલુમ પડે છે કે જો કે મનુ મહારાજે વિદ્યા અને કળાનો અધિકાર મુખ્યત્વે કરીને ન્યાતવાર કેળવણી પ્રાદ્યલોને આપ્યો હતો તે છતાં ભણેલાઓના કોઠામાં શ્રી. માળી અને લોહાણા સૌથી ઉંચે નંબરે આવે છે. " સિંધના પ્રાદ્યલો નિરંક્ષર છે એટલુંજ નહિ પણ તે પતીત જાતિના જેવા છે. અને રંગ-ભૂમિ ઉપર ભજવાતા દરેક નાટકમાં તેની મશકરી કરવામાં આવે છે. " (વસ્તી-પત્રકનો રિપોર્ટ)

ઋષિમુનિઓના વંશજ તરિકે શરમાવાને બદલે અભિમાન ધરાવતા, ભૂતકાળની બડાશોમાં આનંદ માનતા અને પોતાની સ્થિતિ સર્વોપરિ છે, એમ માની સંતોષમાં રહેતા, પ્રદ્યજનુઓ સણસર ગંભીર વિચાર કરવા તરતી લેશે કે પ્રાદ્યલો ન્યાત કેળવણીમાં બીજા દેશના અધમ વર્ગની જોડે પણ સરખાવી શકાય એમ છે તેટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાં પણ તે સર્વોપરિ રહી શકી નથી. દરેક ન્યાત પોતાની કેળવણીને વારસે પ્રયાત કરે તો પણ ધણું કરી શકે. ભંડારીઓ જે-

મનો ધંધો તાડી બનાવવાનો છે અને નાદોરો જેઓ મુખ્યત્વે કરીને ખેતીનો ધંધો કરે છે એ બે ન્યાતોએ થોડાં વર્ષોમાં કેળવણીને વાસ્તે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે અને ભંડારી-ઓએ તો પોતાની ન્યાતને વાસ્તે રતનાગિરિ જીલ્લામાં માલવણ ગામમાં પોતાની હાઇસ્કૂલ-કાઢી છે.

મોટી ઉમ્મરના અલણોને વાસ્તે શું આપણાથી કાંઈ પણ થઈ શકે એમ નથી ?

આપણા ૯૪ ટકા અલણોને જ્ઞાનદાન આપવાને શું આપણે

મોટી ઉમ્મરના અશક્ત નીવડીશું ? આ ૯૪ ટકા અલણ હશે, જે વખતે દેશની

અલણોને માટે ૩૧૬ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨૯૬ કરોડ અજ્ઞાન હશે તે વખતે

શું કરવું ? શું દેશનો ઉદય થઈ શકશે ? જે થોડા મુઠ્ઠીભર લણેલાઓ પોતાનું

કર્તવ્ય સમજે છે તે પોતાના બંધુઓને કેળવવામાં થોડો વખત,

થોડા પૈસા, અને થોડી અછલનો લોગ-નહિ-આપે ? જો-દરેક લણેલો ઓછામાં

ઓછા ચાર અલણોને કેળવવાની પ્રતિજ્ઞા કરશે તો એક વર્ષની અંદર હિંદુસ્થાનમાં

કેળવણીનું પ્રમાણ છ ટકાથી વધીને ૩૦ ટકા થશે. આ ઉપરાંત વળી કામદાર

વર્ગને માટે રાત્રિશાળાઓ, ખેડુત વર્ગને માટે વર્ષમાં બે ત્રણ મહિના નવરાશને

વખતે ચાલતી શાળાઓ કાઢવાથી પણ ઘણું થઈ શકે. કોલેજો અને હાઇસ્કૂલોમાં

લણતા વિદ્યાર્થીઓ ધારે તો લાંબી રજાઓ દરમિયાન તેઓ ધણું કરી શકે. તે

ઉપરાંત મેજિક લેન્ટર્ન સાથે ભાષણો, કીર્તનો વગેરેથી પણ લોકમત ઘણો કેળવી શકાય.

મુંબઈ ઇલાકામાં અંગ્રેજી લણેલાઓની સંખ્યા (જુઓ કોઠો ૩) ૧૦૦૦ માણસે

૯ એટલે સેંકડે ૧ ટકાથી પણ ઓછી આવે છે. તેમાં પુરૂષો

અંગ્રેજી લણુતર હજારે ૧૪૫ અને સ્ત્રીઓ ૨૧ છે. ગુજરાતમાં પુરૂષો હજારે

૧૪૪ અને સ્ત્રીઓ ૦૯ એટલે દસ હજારે ૯ છે.

કોઠો ૩

મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રાંતવાર અંગ્રેજી કેળવણી.

	ગુજરાત.	કેંકણ.	દક્ષિણ	ઠણાંટક	સિંધ.	મુંબઈ શહેર	ઇલાકાના કુલ.
૧૦૦૦ પુરૂષો અંગ્રેજી લખી વાંચી શકે એવા.	૧૪૪	૧૨૦	૧૦૯	૭૯	૧૦૩	૧૦૫૨	૧૪૫
૧૦૦૦ સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી લખી વાંચી શકે એવી.	૦૯	૧૬	૧૭	૦૭	૧૭	૪૦૦	૨૧

ધર્મવાર અંગ્રેજ લખતરના પ્રમાણનો કોઠો (૪) તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે હિંદુ સ્ત્રીઓમાં હજારે એક પણ અંગ્રેજ લખી વાંચી શકતી નથી.

કોઠો ૪.

મુંબઈ ઇલાકામાં ધર્મવાર અંગ્રેજ કેળવણી.

	હિન્દુ	જૈન	મુસલમાન	ખ્રીસ્તી	જરથોસ્તી	બાધા ધર્મ
૧,૦૦૦ પુરૂષે અંગ્રેજી લખેલા ...	૧૩	૩૩	૫	૨૬૭	૫૦૭	૧૭
૧,૦૦૦ સ્ત્રીએ અંગ્રેજી લખેલા	૧	...	૧૫૮	૧૭૫	૩
૧,૦૦૦ વસ્તીએ અંગ્રેજી લખેલા ...	૭	૧૮	૩	૨૩૮	૩૪૫	૧૦

આ આંકડા ઉપર જરા વધારે વિચાર કરીએ તો માલુમ પડશે કે કેળવણીમાં થોડી આગળ વધેલી નહાની ન્યાતો તથા મોટાં રાહેરાના કેળવાયલા લોકોની અંગ્રેજી લખી વાંચી શકે એવી સ્ત્રીઓ જાદ કરીએ તો ઇલાકામાં હિંદુ કોમમાં લાખે ૧ સ્ત્રી પણ અંગ્રેજી લખેલી હશે કે નહિ તે શક પડતી વાત છે. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે હાલનાં વર્તમાન પત્રો, માસિકો તેમજ નવલકથાના લેખકો અંગ્રેજી કેળવણીની માઠી અસર ગતાવનારા લેખો કોને વાસ્તે લખે છે? જ્યારે ગુજરાતમાં દસ હજારે ૯૯૯૧ સ્ત્રીઓ તો અંગ્રેજી એ, બી, સી, ડી, પણ જાણતી નથી તો તેમને અંગ્રેજી લખતરના ગેરફાયદા ગતાવ્યાથી શું કળ? એ લેખકો દસ હજારમાંથી ૯ સ્ત્રીઓને વગેરે વ્યા કરતાં દસ હજારમાં ૯૭૪૦ સ્ત્રીઓ સમૂળશું લખેલી નથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયાત્ન કરશે તો વધારે સારું કળ નહિ આવે?

દેશના ભવિષ્યને માટે તો હાલ કેટલા માણસો લખેલા છે એના કરતાં હાલ કેટલા વિદ્યાર્થી લખે છે એ સવાલ વધારે ઉપયોગી છે. કોઠા (૫) તરફ હાલ કેટલા જ્ઞતાં માલુમ પડશે કે હિન્દુસ્થાનમાં હાલ ૬૭,૮૧,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લખે છે અને તેકુલ વસ્તીના ૨૭ ટકા છે. આ પ્રમાણ ભવિષ્યને માટે થણું જ ચિંતાજનક છે.

કોડો ૫

હિંદુસ્થાનમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ.

પ્રાંત	ભણતા વિદ્યાર્થીઓ	કુલ વસ્તીના ટકા	
મદ્રાસ ...	૧૨,૮૦,૦૦૦	૩૧	
બુખાર ...	૯,૨૩,૦૦૦	૩૪	
બંગાળા ...	૧૬,૧૦,૦૦૦	૨૯	
સંયુક્ત પ્રાંત	૭,૧૨,૦૦૦	૧૫	
પંજાબ ...	૩,૮૧,૦૦૦	૧૯	
પ્રદેશ ...	૪,૪૫,૦૦૦	૩૭	
પૂર્વ બંગાળ ને આસામ	૧૦,૭૫,૦૦૦	૩૧	
મધ્યપ્રાંત ને વરાહ	૩,૧૩,૦૦૦	૨૦	
કુગ	૭,૮૦૦	૩૯	
વાઘપ્રાંત	૩૫,૦૦૦	૧૬	
કુલ	૬૭,૮૧,૦૦૦	૨૭	

હવે પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થિતિ તપાસીએ. હિંદુસ્થાનમાં ૧,૫૯૪ શહેર અને ૫,૮૨,૭૨૮ ગામડાં મળી કુલ ૫,૮૪,૩૨૨ ગામ છે અને પ્રાથમિક કેળવણી ૧,૨૩,૫૭૮ પ્રાથમિક શાળાઓ છે એટલે લગભગ પાંચ ગામે એક પ્રાથમિક શાળા હોય છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ સરાસરીના આંકડા પરથી તો સાધારણજી ખ્યાલ આવે કારણ કે ખરી વસ્તુસ્થિતિ તો એથી પણ ખરાબ હોય છે. દાખલા તરિકે અમદાવાદ શહેરમાં ૪૧ પ્રાથમિક શાળાઓ છે તો સરાસરી બીજા ૪ ગામ નિશાળ વગરનાં છે એમ નહિ પણ બીજા ૧૬૪ ગામ નિશાળ વગરનાં છે એમ સમજવું જોઈએ. જે ગામમાં નિશાળ ન હોય તે ગામમાં છોકરાં શી રીતે ભણી શકે ?

પ્રાથમિક કેળવણીમાં પ્રદેશ સૌથી આગળ છે. તેનું કારણ એકે ત્યાં જૈન ધર્મના મઠોને અંગે શાળાઓ હોય છે અને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બંગાળામાં બધી પ્રાથમિક શાળાઓ ખાનગી માલીકીની છે તેથી ત્યાં પ્રમાણમાં શાળાઓની સંખ્યા વધારે છે અને તે નીલાવવાનું ખર્ચ બધા પ્રાંતો કરતાં ઓછું આવે છે. દરેક પ્રાંતવાર ૫૫ વિગત કોડો (૬) માં આપેલી છે.

કોઠો ૬.

હિન્દુસ્થાનની પ્રાથમિક શાળાઓ.

પ્રાંત	પ્રાથમિક શાળાઓ.	કેટલા ચોરસ માઇલે ૧ રકુલ હોય છે.	એક નિશાળનું વાર્ષિક ખર્ચ.	૧ વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.
મદ્રાસ.	૨૪,૦૪૪	૫૯	૧૫૭	૪.૧
બુંગાલ.	૧૧,૬૦૯	૧૬.૩	૪૩૧	૭.૬
બંગાળા.	૩૬,૩૪૨	૩.૪	૮૩	૨.૯
સંયુક્ત પ્રાંત.	૯,૨૫૮	૧૧.૬	૧૭૭	૩.૭
પંજાબ.	૩,૪૧૭	૨૮.૪	૨૬૦	૫.૫
પ્રદેશ.	૪,૭૬૪	૪૮.૪	૧૩૧	૩.૯
પૂર્વ બંગાળા અને આસામ.	૧૭,૭૨૩	૬.૩	૧૦૭	૩.૦
મધ્ય પ્રાંત અને વરહ.	૩,૧૯૫	૩૬.૯	૩૨૨	૪.૪
કુર્ગ.	૮૦	૧૯.૮	૩૪૧	૫.૪
વાયવ્ય પ્રાંત.	૨૬૦	૫૦.૭	૨૪૯	૫.૧
કુલ.	૧૧૦,૬૯૨	૧૦.૨	૧૬૨	૪.૨

નિષ્કામ કર્મચોગી સ્વર્ગસ્થ ગોખલેનું એવું માનવું હતું કે આપણા દેશમાં કેળવણીની પ્રગતિ ઘણીજ ધીમી થાય છે. જ્યાં સુધી સરકાર વચ્ચે પડી પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરે નહિ ત્યાં સુધી દેશની કેળવણી સુધરે તેમ નથી; એવા વિચારથી એમણે વડી ધારા સભામાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાનો કાયદો કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. એ દરખાસ્ત મૂકતી વખતે એમણે સરકારને બતાવ્યું કે જો એ દરખાસ્ત મંજૂર કરવામાં આવશે તો કેળવણી પાછળ ૪૬ કરોડ રૂપિયાનું નવું વાર્ષિક ખર્ચ થશે. તેમાંથી ૬ ખર્ચ યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ આપે અને બાકીના ખર્ચને માટે સરકાર જવાબદારી લેવાની વધારીને સાત ટકા કરે તો ખર્ચ પૂરું થઈ રહે. આ દરખાસ્ત કેટલાક મુદ્દાઓથી સરકારે હાલતે માટે મુલતવી રાખી છે. પણ તેથી આપણે પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધમાં બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. કેળવણીની પાછળ તો સરકાર તેમજ પ્રજા બન્ને વરફથી લગીરજ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

અપૂર્ણ.

પ્રીતમરાય મગરાય દેસાઈ.

ત્રીજી આન્ધ્ર પરિષદ.

આન્ધ્ર એટલે તેલુગુ ભાષા બોલનારા લોકો. એમની વસ્તી નિઝામના રાજ્યમાં અને મદ્રાસ ઇલાકામાં છે. પોતાના રાષ્ટ્રજીવનની પ્રગતિ સાધવા દર વર્ષે તેઓ પોતાની પરિષદ ભરે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં વિઝાગપટ્ટમ ખાતે મળેલી ત્રીજી પરિષદના કામ-કાજનો સારાંશ આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. આપણાં હિન્દી ભાઈઓ પોતા પોતાની ઉન્નતિ કરવા જે નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેથી માહિતગાર ગુજરાત રહે તો તે પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતની સહાનુભૂતિ મેળવવા ઉપરાંત ગુજરાતને પોતાના વિકાસ માટે માર્ગદર્શક પણ નીવડે એવા ઉદ્દેશથી પ્રેરાધ આ લેખ લખાયો છે.

આ હિલચાલની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ? મદ્રાસ ઇલાકામાં તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કાનડી વગેરે ભાષા બોલનારા લોકો વસે છે. મરઠ્ઠરી રાજ્યધાની અને અર્વાચીન કાળનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે તામિલ ભાષા બોલનારાના દેશમાં હોવાથી તેલુગુઓ કરતા તામિલોએ એમનો વિશેષ આશ્રય લઈ પ્રમાણમાં તેટલોજ વિશેષ લાભ મેળવ્યો છે. આપણે ત્યાં પણ એવુંજ છે. આપણી રાજ્યધાની બુંગાઈ, પુલ્લે અને મહાબલેશ્વરમાં છે. આ ત્રણે સ્થાનો મરાઠી બોલનારાઓના દેશમાં છે. દાકતરી, ધન્નેરી, ખેતીવાડી, કલા આદિનું શિક્ષણ આપનાર સંસ્થાઓ પણ ત્યાંજ છે. એટલે ગુજરાતીઓ, સિંધીઓ અને કાનડીઓ કરતા દક્ષિણીઓએ એ સંભોગોનો વધારે લાભ લીધો છે. જ્યારે બુંગાળા, બિહાર, ઓરિસા, છોટા નાગપુર સંયુક્ત હતાં ત્યારે ત્યાં પણ બિહારીઓ, ઉરીઆઓ અને નાગપુરીઓ કરતાં બુંગાળીઓએ એવોજ લાભ લીધો હતો.

ભારતવર્ષ એક રીતે એક દેશ છે. તેમાં વસ્તી પ્રમાણ અંતરમાં એકતા છે હિન્દુ અને મુસલમાની ધર્મો જેવા વિરોધી ધર્મોના તેઓ સેવક હોવા છતાં એકતા છે. પણ આ એકતા અનેક વિવિધતા કે ભિન્નતાની ગળેલી છે. ધર્મોમાં, રહેણીકરણીમાં, આચારવિચારમાં, લાગણીઓમાં, ભાષામાં, સાહિત્યમાં, ઇતિહાસમાં, પહેરવેશમાં, છુદ્ધિમાં આ વિવિધતા અને ભિન્નતા છે. અન્યોન્યની તે વિનાશક નહીં પણ પૌષક છે એટલે પ્રત્યેક વિવિધતા અને ભિન્નતાનો મર્વાગ વિકાસ થાય નહીં ત્યાં સુધી સમગ્ર દેશની પ્રગતિ થઈ શકે નહીં. એક વિકસેલ હોય અને બીજી અણવિકસેલ કે કરમાયેલ હોય તોપણ તુકસાન છે.

તામિલો પ્રગતિમાન હોય અને તેલુગુઓ ન હોય, બુંગાળીઓ હોય અને બિહારીઓ કે ઉરીઆઓ ન હોય, દક્ષિણીઓ હોય અને ગુજરાતીઓ કે સિંધીઓ ન હોય તો તેથી દેશની પ્રગતિને હાનિ થાય છે. દરેક પ્રગતિના પથે વિચરવું એ ધર્મ રૂપે માત્ર થાય છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિમાં, જૂઠી જૂઠી ખાસીઅતવાળા લોકો પોતપોતાનો વિકાસ પોતાના ઇતિહાસ અને અનુભવની પ્રેરણાનુસાર કરે; એવી રીતે અને એવી દિશામાં કરે કે એમની ભિન્નતા સચવાય અને સાથે ભારતવર્ષની એકતા છે તેથી વિશેષ એકતા થાય અને એકતાથી પ્રાપ્ત થતાં પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ, સત્તા આદિથી દેશસમગ્ર વિભૂષિત થાય.

આ તત્ત્વ પહેલવહેલું આપણા દેશમાં બંગાળીઓ સમજ્યા અને બંગાળીઓ તરિકે પોતાના રાષ્ટ્રજીવનને તેમણે ખીણ્યું છે. બિહારીઓ અને ઉરીઆઓ પર આ હિલચાલની થોડી અસર થઇ છે. તેજીગુઓ પણ એના પ્રભાવથી અંકિત થયા છે. આ હિલચાલ ફળદાયી નીવડે માટે પહેલી જરૂરીઆત છે કે એક જ ભાષા બોલનારાઓનો નિરાળો રાજ્યવહીવટ (પ્રાંત) હોવો જોઈએ. બંગાળી ભાષા બોલનારાઓનો એક પ્રાંત તેમની પ્રચંડ ચળવળ, આત્મલોગ અને મુખ્ય જીવનના અનેક પ્રદેશોમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓથી થઈ શક્યો છે. બિહારીઓ પણ પોતાનો પ્રાંત મેળવી શક્યા છે. ઉરીઆઓ અને તેજીગુઓ પોતપોતાને માટે એવા પ્રાંતો કરવા હિલચાલ કરે છે. ઉરીઆ ભાષા બોલનારા લોકો મધ્યપ્રાંતમાં, મદ્રાસ ઇલાકામાં અને ઓરીસામાં વસે છે; અર્થાત્ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યવહીવટ નીચે છે. તેજીગુઓ મદ્રાસ ઇલાકામાં અને નિઝામના રાજ્યમાં છે. ઠાનડીઓ મુઝાફ ને મદ્રાસ ઇલાકામાં, મહેસુર ને નિઝામના રાજ્યમાં વસે છે. પણ તેમનામાં હજી આવા રાષ્ટ્રીય જીવન માટે ચેતન જગ્યું નથી.

દેશી રાજ્યોમાં વસતી પ્રજા અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં વસતી પ્રજાનો એક પ્રાંત કરવાનું હાલ વ્યાવહારિક રીતે સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી એટલે માત્ર અંગ્રેજી રાજ્યમાં વસતી પ્રજાનો જ એક પ્રાંત કરવા ચળવળ થાય છે. તેજીગુઓનો જૂદો પ્રાંત કરવા બાગત તેમના આગેવાનોમાં જળરો મતલેદ છે. એટલે આન્ધ્ર પરિષદ પ્રાંત ઉપજાવવા માટેની પરિષદ નથી. લાલિખમાં મતલેદ ઓગળી જતાં પરિષદના કાર્યક્રમનો એ મુખ્ય વિષય થયો; પણ હાલમાં તો એ પરિષદ આન્ધ્રોના રાષ્ટ્રીય જીવનના સર્વાંગ વિકાસ માટે ચેતન જગાવી રહી છે. પરિષદના ત્રીજા અધિવેશનના સંક્ષિપ્ત અહેવાલ ઉપરથી એ ચેતનનો ખ્યાલ આવશે.

૨.

પ્રથમ પરિષદમાં થયેલા ઠરાવોની નોંધ લઈશું.

ઠરાવ ૧ લો. સ્વર્ગસ્થ દેશભક્ત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના અઘળા મૃત્યુ માટે જોદ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો અને એમના સ્મારક તરિકે એમણે સ્થાપેલી હિન્દ સેવક સમાજને મદદ કરવા લોકોને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઠરાવ ૨ જો. આન્ધ્રોના ઉદયનો પ્રવૃત્તિ કરનાર ત્રણ શૂદ્રઓના મૃત્યુ માટે જોદ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

ઠરાવ ૩ જો.—રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, રાષ્ટ્રીય મૂર્તિવિધાન (sculpture), રાષ્ટ્રીય કળાઓ અને રાષ્ટ્રીય ક્ષીડાવિનાદોને ઉત્તેજન અને પોષણ આપવા પ્રત્યેક આન્ધ્રનો ધર્મ છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

“નિરન્તરના વપરાશની ઘણી ચીજો-પછી તે સૈંદર્યની હોય કે માત્ર ઉપયોગની હોય છતાં તે ચીજો સ્વદેશી કરતાં પાશ્ચાત્ય ગનાવડ કે નમૂનાની આપણે વધારે પસંદ કરીએ છીએ, એ દેશાભિમાનથી ઉલટું છે. ઘરો બાંધવામાં હવે આપણે લોખંડના ‘ગર્ડર’ વાપરીએ છીએ. જૂની ઢગના ઘરોમાં લાકડું વપરાય છે અને તેના પર દેશી કોતરણી હોય છે. આ પ્રદેશમાં ઘણાં ઘરોમાં બારણાપર અને પાટડાઓ પર કમળ કોતરેલાં હોય છે; બરહામપોરમાં માછની કોતરેલી હોય છે. પરંતુ આ શોખ ઘટતો જાય છે. આપણાં બાવાપીતાનાં વામણો પણ પાશ્ચાત્ય ઢબનાં થતાં જાય છે. સૈંદર્યની સૃષ્ટિમાં પણ આવોજ અનિષ્ટ ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. નક્ષત્રદલીમાં બનતાં રમકડાઓમાં જૂની ઢગ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે, આપણું વ્યકિત્વ જતું રહ્યું છે.

“એજ દેશી આપણી રમતગમતોની છે, આપણાં બાપદાદાઓ રમતા તે રમતગમતો આપણે નથી રમતા. ચેરીપટ્ટી નામની જૂની રમત છે. એથી રણસેત્રમાં વિજય મેળવતાં શિખાય છે. વિજયનગરના સુવિખ્યાત નરેન્દ્ર કૃષ્ણ દેવરાય આ જૂની રમતો રમ્યા હતા. મહાકવિ ચિદ્ધન રમ્યા હતા. આપણા પ્રાચીન કવિઓએ એ રમતોનું વર્ણન કરેલું છે. વળી અધૂરામાં પૂરું આધુનિક બેડેટ આપણી વાંસળીને બંધ કરી છે. થયગથના ગીતો વાંસળીથી કેવાં મધુર લાગતાં

“આપણી રાષ્ટ્રીય રસજ્ઞતાથી શરમાયા વિના તેનું રક્ષણ, પોષણ અને વિવર્ધન કરવું એ પ્રત્યેક આન્ધ્રનું કર્તવ્ય છે.

“પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપણા દેશની જરૂરિયાતો માટે પૂરતું માફક નથી. પોતાના દેશીઓને જે માણસ ઉપયોગી થઈ શકતો નથી તેનું શિક્ષણ શા કામનું? જે ખેડુત કે ગામડીયા સાથે વિચારવિનિમય ન કરી શકાય તો પછી ટ્રેજ્યુએટ થવાનું કળ શું? શિક્ષણથી રાષ્ટ્રીય રસજ્ઞતાનું રક્ષણ થવું જોઈએ. જૂઓ! બંગાળે પોતાની પ્રાચીન રસજ્ઞતાને કેવી બીલવી છે? ત્યારે આપણે શું કરવું? નિશાળો સ્થાપો અને રાષ્ટ્રીય રસજ્ઞતા શિખવો. તમારા પોષાકમાં એ રસજ્ઞતા પ્રકટ કરો અને સ્વદેશી રસજ્ઞતાથી સંપન્ન વસ્તુઓનો સત્કાર કરો.

“ક્રિકેટ, પુટગોલ અને બીજી પરદેશી રમતો એક રીતે નકારની નથી અને તેમનાથી શરીર કેળવાય છે; પણ એ રમતો ખરચાણ છે અને રમવા માટે વિશાળ જગ્યાની જરૂર પડે છે. વળી તેમાં રમનારની સંખ્યા પણ પરિચિત હોય છે. આપણી રમતોથી શરીર કેળવાય છે, પછીનો ખર્ચ થતો નથી, વિશાળ જગ્યાનો ખર્ચ પડતો નથી અને ગમે તેટલી સંખ્યામાં રમી શકાય છે. સચી રીતે રમાય તો એ રમતો પણ ક્રિકેટ કે પુટગોલ જેટલીજ ઉત્તેજક (exciting) છે.

પ્રો. ઘુલુસુ રામજીગ રાવ પન્તુલુ, જેમણે સ્વદેશી રમતોનો પ્રચાર વિદ્યાર્થીઓ અને મોટા શહેરમાં ક્લીકવિનોદના મંડળોમાં (clubs) કર્યો છે તેમણે પોતાના શિષ્યા પાસે કેટલીક રમતો રમાડાવી. રમનાર અને જીતનારને એ રમતોથી પાશ્ચાત્ય રમતો જેટલોજ આવેશાનંદ (excitement) થાય છે કે નહીં તેની તુલના કરવા વિનંતિ કરી હતી.

કરાવ ૪ થો.—આન્ધ્ર મહા કવિઓ નમ્રય, થિલ્લન અને પોટ્તનાં ચોગ્ય સ્મારકો સ્થાપવા અત્યાર લગી થયેલા પ્રયત્નોની પ્રશંસા કરી આન્ધ્ર દેશમાં જે ઐતિહાસિક મકાનો અને જાંઘકામો હયાત હોય તેમનું રક્ષણ કરવાનો કરાવ કરવામાં આવ્યો.

આ મહાકવિઓના નામથી પુસ્તકશાળાઓનાં નામ જૂદે જૂદે રચેલો. આપવામાં આવ્યાં છે એવી ખબર એક ગૃહસ્થે રજૂ કરી હતી. આવીજ રીતે આખા દેશમાં આન્ધ્ર મહાકવિઓનાં સ્મારક કરવાની તેણે જાલામણ કરી હતી. વસ્તુતઃ એ કવિઓની કૃતિઓજ એમનું સ્મારક છે અને જ્યાં લગી આન્ધ્ર ભાષા હયાત રહેશે ત્યાં લગી તે સ્મારક પણ રહેવાનું છે. છતાં રાષ્ટ્રીય ચેતનને માટે નિરાળાં સ્મારકોની જરૂર છે.

એક ગૃહસ્થે કહ્યું કે એમનું 'ખરેખર' સ્મારક એમણે વારસામાં આપેલી ભાષા અને સાહિત્યનાં રક્ષણ વિવર્ધનથી થશે. પુસ્તકશાળાઓ વધારે અને સાહિત્ય ખીલવો એજ એમનું સ્મારક છે.

પ્રાચીન જાંઘકામોનું સરકાર સાફ રક્ષણ કરે છે. જે અત્યાર લગીમાં રસ-દ્રાવક (interesting) જાંઘકામો પ્રાપ્ત થયાં છે તેમાં ઉમેરો કરવાનું આપણું કામ છે. એમાં દ્રવ્ય અને ઉત્સાહનો સવાલ છે.

આપણા મહાકવિઓની જયંતિઓ ઉજવવી જોઈએ.

કરાવ ૫ મો.—તેળુગુ દ્વારા અપાતા શિક્ષણથી જ્ઞાનનું ઉપાર્જન અને પ્રસારણ વધારે સરળ અને વધારે શીઘ્ર થઈ શકે છે એવો આ પરિપક્વ મત છે. રફતે રફતે Secondary School Leaving Certificate ના અભ્યાસક્રમ લગીનું શિક્ષણ તેળુગુદ્વારા આપવાની અને સાથે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ફરજિયાત કરવાનો આગ્રહ કરે છે.

“તેળુગુદ્વારા શિક્ષણ નહીં અપાતું હોવાથી ઘણા શિક્ષાર્થીઓ પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે.

“પાશ્ચાત્ય વિચારો દર્શાવવાને તેળુગુમાં શબ્દો નથી એવી ફરિયાદ કરત્રામાં આવે છે પણ, ભોજ હશે તો કાળીદાસ પણ થશે. શિક્ષણનું દાર તેળુગુ થશે તો નવા શબ્દો અને નવા ગ્રંથો પણ થશે.” શબ્દો ન હોય તો નવા યોજા અને નવા ગ્રંથો.

● બંગાળી ભાષાને હંમેશા શિક્ષણમાં સ્થાન મળતું નથી આવા પ્રકારની ન્યૂનતા દૂર થવી જાય છે તેનો હલ્લેખ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના વાઇસ ચાન્સેલર ડૉ. સર્વાધિકારીના યોગ્ય દિવસ ઉપાધ્યક્ષ દા.વોદેરાનના ભાષણમાં છે.

જો. સર્વની સાથે વ્યવહાર કરવો હોય તો તેજુગુ શીખડું જોડાએ અંગ્રેજી સાડું બાણવાધી દ્રવ્ય કમાઈ શકાય છે પણ દેશના વતનીઓ સાથે વ્યવહાર થઈ શકતો નથી.

આ ઠરાવની વિરૂદ્ધ કેટલાક ગૃહસ્થો થયા હતા.

ઠરાવ ૬ ઠા.—(૧) મહાલીપદ્મની આન્ધ્રજાતીય કલાશાળા (૨) રાજમહેન્દ્રીની રાષ્ટ્રીય નિશાળ (૩) મદ્રાસની આન્ધ્ર સાહિત્ય પરિષદ (૪) મદ્રાસની તેજુગુ શિક્ષણ પ્રસારક સભા (આન્ધ્ર વિદ્યાનિધિ) (૫) કોન્કુરની આન્ધ્ર ગિર્વાણ વિદ્યાશાળા અને એવી બીજી શિક્ષણનો પ્રસાર કરનારી સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય આશ્રયથી જન્મ પામેલી અને રાષ્ટ્રીય સિદ્ધિને અર્થે ચાલતી હોય તેમને ઉત્તેજન આપવા લોકોને આગ્રહ કરવામાં આવે છે. અને

મદ્રાસની આન્ધ્ર સાહિત્ય પરિષદને પિથપુરમ્ના રાજની ઉદારતાથી શરૂ થયેલા આન્ધ્રનિધણ (Encyclopaedia) ની પ્રમિદ્ધિ સત્વર કરવાની વિનંતિ કરે છે.

“આ સંસ્થાઓ તેજુગુ લાપાનો વિકાસ કરે છે અને લાપા રાષ્ટ્રીય જીવન ખીલવવા અગત્યનું સાધન હોવાથી એ સંસ્થાઓ ઉત્તેજન પાત્ર છે. આ સંસ્થાઓ આન્ધ્રોમાં રહેલું ચેતન (vitality) પ્રકટ કરે છે.

ઠરાવ ૭ મો.—તેજુગુ લાપા મોલનારા જીલ્લામાં વસતા લોકોને આ પરિષદ આગ્રહ કરે છે કે દરેક નગર અને દરેક ગામમાં

(૧) સહાયકારી મંડળો (૨) મફત વાચનાલય અને પુસ્તકાલયો (હસ્તલેખો અને છાપેલા પુસ્તકોના સંગ્રહવાળાં) (૩) ન્યાં નિશાળો ન હોય ત્યાં નિશાળો (૪) મહેનત મજૂરી કરનારાઓ માટે રાત્રિશાળાઓ (૫) પંચમો (ધેણ લાગીયા) માટે નિશાળો સ્થાપવાં.

ઠરાવ ૮ મો.—તેજુગુ જીલ્લાઓમાં શિક્ષણના પ્રસારણ માટે વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા આ પરિષદ સરકારને પ્રાર્થના કરે છે.

“હાલ મળે છે તેથી વધારે સારાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની આન્ધ્રોને જરૂર છે. આન્ધ્રાનો વસ્તીના કે આન્ધ્રદેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં જે પરિણામ આવડું જોઈએ તે મદ્રાસના વિશ્વવિદ્યાલયથી આવડુ નથી. આન્ધ્રાનો સંખ્યા એક કરોડ એંસી લાખની છે અને એંસી હજાર ચોરસ માઈલપર તેમની વસ્તી વસે છે; અર્થાત્ મદ્રાસ ઇલાકાના અર્ધાથી વધારે ભાગમાં આપણો વસવાટ છે વળી તેજુગુ જીલ્લાઓનાં બહાર વીચ લાખ વધારે આન્ધ્રો વસે છે. આમ છતાં શિક્ષણની સ્થિતિ આપણે ત્યાં કેવી છે તે આંકડાઓથી જણાવીશ

તેજુથુ હાલ્લાઓમાં	ઈતર હાલ્લાઓમાં
માત્ર ૪૯ હાઇસ્કુલો	૧૦૬
૬ સેકન્ડ ગ્રેડ કૉલેજો	૧૬
૩ ફર્સ્ટ ગ્રેડ કૉલેજો	૬

બીજાઓની સરખામણીમાં શિક્ષણની સગવડ કેટલી ઓછી છે તેની શોકજનક સ્થિતિ આથી પ્રતીત થશે. છતાં હજૂ વધારે સાંભળવા જેવું છે. મંદ્રાસ ઇલાકામાં આશરે ૧૩૦૦૦ બી. એ. છે, એમાંથી માત્ર ૧૫૦૦ આન્દો છે આપણી સંખ્યા અને વસવાટના પ્રદેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં ૬૦૦૦ હોવા જોઈએ. ઇલાકામાં એમ એ. ૪૦૦ છે તેમાં માત્ર ૫૦ આન્દો છે.

ઇલાકામાં સંખ્યા	આન્દોની સંખ્યા.
૩૪ એમ. એલ.	૪
આશરે ૧૨૦૦ એલ. ટી.	૮૪
૧૪૦ બી. ઇ.	૭
૧૪૬ એલ. એમ. એન્ડ એસ.	૫
૧૩ એમ. ડી.	૦
૫ બી. એસ. સી.	૦

વિશ્વવિદ્યાલયની વિવિધ ડીગ્રીઓના સંબંધમાં આન્દોની સંદેશ નીચે પ્રમાણે છે;

બી. એ. માં ૧૧૩ ટકા.	એમ. એ. માં ૧૧૩ ટકા.
બી. એલ. માં ૧૬ „	એલ. ટી. માં ૭ „
બી. ઇ. માં ૫ „	એલ. એમ. એન્ડ એસ. માં ૪ ટકા.
એમ. બી. અને સી. એમ. માં ૩ ટકા.	

મંદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયને અસ્તિત્વમાં આવ્યાને આટલાં ગણાં વર્ષો થયાં છતાં આટલી નહાની સંદેશ છે. કાલ શી સ્થિતિ છે?

	આન્દ્ર વિદ્યાર્થીઓ.	ઈતર વિદ્યાર્થીઓ.
ઈન્ડરમાં	૧૬૨૦	૪૦૦૦
બી. એ. માં	૧૯૦	૫૦૦

વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં છેલ્લા સાત વર્ષમાં જે નવું સંસ્કરણ થયું છે તેને અન્વયે માત્ર ૧૪ આન્દો બી. એ. ઍનર્સમાં પાસ થયા છે; એ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા ૬૫ ની છે.

આવી પછાત સ્થિતિ સુધારવા આન્દોને ખાસ વિશ્વવિદ્યાલયની જરૂર છે.

આજથી વીસ વર્ષ ઉપર ધીઝીઆનગરમના મહારાજ સર આનન્દ ગજપતિએ આન્ધ્રને માટે વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા સૂચના કરી હતી. એ સંસ્થા માટે જમીન પણ એમણે નિશાળી કઢાડી હતી. પરંતુ એમના અકાલીન અવસાનથી યોજના પણ મૃત્યુ પામી હતી. પણ હવે તે સંભવ થશે.

કરાવ ૧૦ મો.—હાલના વિગ્રહ માટે લશ્કરમાં આન્ધ્રને દાખલ થવાની જે આજ્ઞા પ્રકટ કરી છે તે માટે નામદાર સરકારનો આ પરિપદ ઉપકાર માને છે, અને આ વિગ્રહ માટે જ લશ્કરમાં સ્વીકારવાનો પ્રતિજ્ઞા દ્વર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે.

કરાવ ૧૧ મો.—તેણુજી હુડ્ડાઓમાં ઈજનેરી, વ્યાપારી અને જંગલખાતાની કૌલેજે તેમજ ણીજી હુન્નર ઉદ્યોગને લગતી કૌલેજે સ્થાપવાની જરૂર પરિપદને લાગે છે.

ઇલાકામાં એક સ્થળે આ વિષયોની સર્વ રીતે સંપન્ન કૌલેજ હોય તેવી ન સ્થાપી શકાય તો એ વિષયોનું ઉત્તરતું જ્ઞાન આપવાની નિશાળો પણ સ્થાપવી જોઈએ.

કરાવ ૧૨ મો.—(ક) કન્યાશાળાઓમાં હાલમાં પ્રચલિત અભ્યાસક્રમ હિન્દુ કન્યાઓની પ્રગતિને અનુકૂળ ન હોવાથી અનુકૂળ ક્રમ ઘડવા એક ઠમિટિ નીમવાને સરકારને આગ્રહ આ પરિપદ કરે છે. (ખ) આ પરિપદનો એવો મત છે કે સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રસારે માટે જોઈતી સગવડો વધારવા કન્યાઓની હાઇસ્કુલોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર છે અને તેણુજી હુડ્ડાઓના મુખ્ય મધ્યસ્થ સ્થળોમાં એવી હાઇસ્કુલો સ્થાપવી જોઈએ. (ગ) આ પરિપદનો એવો મત છે કે સ્ત્રીઓને શીખવાની ઠળાઓમાં સંગીત ખાસ આવશ્યક છે માટે કન્યાશાળાઓમાં સંગીતનું શિક્ષણ આપવાની યોગ્ય તજવીજ કરવા અને તેણુજી હુડ્ડાઓમાં સંગીત શીખવનારા શિક્ષકો તૈયાર કરવાની નિશાળ સ્થાપવાની સરકારને આ પરિપદ પ્રાર્થના કરે છે.

કરાવ ૧૩મો.—આન્ધ્ર ચળવળને ટેકો આપનાર આન્ધ્ર પત્રિકાને ઉત્તેજન અને આશ્રય આપવા આ પરિપદ સર્વે આન્ધ્રોને આગ્રહ કરે છે.

એ પત્રિકા મૂળ મુંબાઇમાં નીકળતી; હવે મદ્રાસમાં નીકળે છે. એના તત્ત્વો રા. રા. કસીનધુની નાગેશ્વરરાવ પંતુકુ છે.

કરાવ ૧૪ મો.—પરિપદના અમલદારો નીમવાને લગતો હતો.

કરાવ ૧૫ મો.—રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા પૌર્વ લાખાઓની જે પરીક્ષાઓ યોજવામાં આવેલી તે યોજના ણીજી વર્ષમાં પરીક્ષા મુલતવી રાખવાનો જે કરાવ વિશ્વવિદ્યાલયની સિન્ડીકેટે કર્યો છે તે રદ કરવા આ પરિપદ તેને વિનંતિ કરે છે. એ કરાવથી પૌર્વ જ્ઞાનને તેમજ એ જ્ઞાન આપતી દરેક સંસ્થાઓને હાનિ થઇ છે.

કરાવ ૧૬ મો.—આપણું લોકોમાં કેળવણી વધારવા તેણુજી દેશના વતની સ્વર્ગસ્થ મહાદેવિ સત્યલિંગમ ગાર્ગ્યે જે સાત લાખ રૂપીઆનું દાન કર્યું છે તે માટે આ

પરિષદ્ જોમના પ્રત્યે પોતાનો જાઠ આભાર પ્રદર્શિત કરે છે, અને કોંકનદમાં જગન્નાથક-
પુરમમાં જે શિક્ષણ સંસ્થા સ્થપાવાનો છે તેમાં દેશના હુન્નરો શીખવવાની સગવડ
કરવા એ દાનનિધિના ટ્રસ્ટીઓને આ પરિષદ્ વિનંતિ કરે છે.

રા. રા. સત્યલિંગમ્ બહુજ મુશ્કેલ હતા. રૂ. ૧૨) હાંપીના લઈ રંગુન ગયા
હતા અને ત્યાં રૂપીઆ ત્રીસ લાખ કમાયા. તેમાંથી રૂપીઆ સાત લાખનું ફેળવણી માટે
દાન કર્યું હતું.

કરાવ ૧૭ મો.—ત્રીથે જણાવેલી આગપોશી (irrigation) ની યોજનાઓ
જરૂરની છે માટે તે અમલમાં મૂકવા આ પરિષદ્ સરકારને આગ્રહ કરે છે:

(૧) કૃષ્ણા જલસંચય (reservoir) ની (૨) નાગવલીની (૩) ઋષિકુટ્યાની
વંધારાના જલસંચયની (૪) અનુમૂલા લંકાની યોજના.

કરાવ ૧૮ મો.—પૂર્વ કાંઠાપર તેળુચુ જીલ્લાઓના ઔદ્યોગિક અને આર્થિક
વિકાસ માટે તેમાંના મધ્યવર્તિ પ્રદેશો પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન સાથે રેલ્વેથી જોડાવા જોઈએ
એવો આ પરિષદ્નો મત છે અને ત્રીથે પ્રમાણે રેલ્વેઓ બાંધવા સરકારને પરિષદ્
પ્રાર્થના કરે છે.

(૧) રાયપુરથી વિઆગાપટ્ટમ લગી રેલ્વે પૂરી કરવી. (૨) રાજમન્દ્રી અને સિરિ-
વંચાને રેલ્વેથી જોડવાં (૩) ગંજમ અને મધ્યપ્રાંતને સંબંધમાં લાવવા કંઈ કંઈ
રેલ્વેઓ બાંધવી તેનો વિચાર કરવો. (૪) જયપુર લગી રેલ્વે કરવી.

કરાવ ૧૯ મો.—વિશ્વવિદ્યાલયની સેનેટમાં તેળુચુ જોમની માતૃભાષા ટોપ તેમને
અને તેળુચુ ભાષાને લગતા પ્રશ્નો ચર્ચવાની નિયુક્તતા જોમનામાં હોય તેવા વિદ્વાનોને
સભાસદ નીમવા સરકારને આ પરિષદ્ આગ્રહ કરે છે.

કરાવ ૨૦ મો.—તેળુચુ જીલ્લાઓના વેપારી અને આર્થિક વિકાસ માટે જંદરની
જરૂર હોવાથી બનતી તાકીદે વિઆગાપટ્ટમનું બાર્ડ બુલ્ડું મૂકવા સરકારને આ પરિષદ્
પ્રાર્થના કરે છે.

કરાવ ૨૧ મો.—જોમ અને તેમ જલદી દત્ત પ્રાંતો (Ceded Districts) માં એક
આર્ટ્સ કોલેજ સ્થાપવા, રાજમન્દ્રીમાં ટ્રેનીંગ કોલેજ ફરીથી ખોલવા અને રાજમન્દ્રીની
સરકારી કોલેજમાં બી. એ. ઓનર્સનો કોર્સ દાખલ કરવા આ પરિષદ્ સરકારને
પ્રાર્થના કરે છે.

કરાવ ૨૨ મો.—(૧) તેળુચુ દેશમાં સ્થપાએલી અને હવે પછી સ્થપાવાની
પુસ્તકશાળાઓને નભાવવા લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ પાસેથી મદદ
અપાવવા ભલામણ કરવા અને પોતાની તીજેરીમાંથી મદદ કરવા સરકારને આ
પરિષદ્ પ્રાર્થના કરે છે; કારણકે પુસ્તકશાળાઓથી શિક્ષણનો પ્રચાર થશે. (૨)

તેજુગુ જીલ્લાઓની પીજી પુસ્તકશાળાઓના લાલ માટે સગવડવાળા સ્થળમાં મધ્યવર્તિ પુસ્તકશાળા સ્થાપવા સરકારને પ્રાર્થના કરે છે. વખતો વખત છપાતાં સર્વે તેજુગુ પુસ્તકો અને મદ્રાસની Oriental Library માં અમુદ્રિત જે હસ્તલેખો હોય તેમની નકલો આ પુસ્તકાલયમાં રાખવી (૩) કેળવણી, આરોગ્ય, ખેતીવાડી અને સહકાર્ય (Co-operation) ને લગતાં જે સરકારી પ્રકાશનો (Publications) હોય તે તેજુગુ દેશની સર્વે પુસ્તકશાળાને મફત આપવા સરકારને આ પરિષદ પ્રાર્થના કરે છે.

ઠરાવ ૨૩ મો.—આવતી પરિષદ કોકનદમાં મળશે.

૩.

કમસર ઠરાવો આગ્યા છે છતાં તેમાં આઠમો ઠરાવ નથી આગ્યો. આન્ધ્રોનો નિરાળો પ્રાંત કરવાને લગતો તે છે. એ પ્રશ્નને અંગે પુષ્કળ ચર્ચા થઈ હતી માટે તેનો સંક્ષેપ અલાહિદો આપવામાં આવે છે.

ઠરાવ ૮ મો—ઠરાવામાં આવે છે કે આ પરિષદનો એવો મત છે કે (કં) રાજ્ય વહીવટને કાર્યસાધક (efficient) કરવા અને હિંદીઓના સર્વોત્તમ શ્રેયને માટે જની શકે ત્યાં લગી વહીવટના પ્રદેશ ભાષા પ્રમાણે યોજવા.

(ખ) કોંગ્રેસે નક્કી કરેલી સ્વરાજ્યની ભાવના અને હિંદી સરકારે સૂચવેલી પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની ભાવનાની સિદ્ધિ માટે આવી રીતે પ્રાંતો યોજવાની જરૂર છે.

(ગ) એટલે આ ઇલાકાના તેજુગુ જીલ્લાઓનો અલાહિદો પ્રાંત કરવાનું વાજબી અને જરૂરનું છે.

એક ગૃહસ્થે જણાવ્યું હતું કે આજ સવાલ આન્ધ્ર ચળવળનો આત્મા છે. જે જે ન્યૂનતાઓ અને વિટંબણા હાલ લોગવવામાં આવે છે તે સર્વે આન્ધ્ર પ્રાન્ત થવાથી દૂર થઈ શકશે. સામે વાધો કહાડનારાઓએ આટલા મુદ્દા રજૂ કર્યા હતાઃ (૧) એથી હિંદ સમસ્તની રાષ્ટ્રીય ખીલવણીને વિશ્લેષ થશે. જવાબ એવો છે કે હાલ નિરાળા પ્રાંતો છે તેમાં એક વધશે; તેથી વિશ્લેષ થવાનો ખીલકુલ સંભવ નથી. (૨) નિરાળો પ્રાંત થવાથી સ્પર્ધા ઘટી જશે અને એથી ઉન્નતિ થતાં અટકશે—પરંતુ રાષ્ટ્રભાવના સચેતન થશે અને હિંદની પ્રતિષ્ઠા વધારવા પ્રવૃત્તિશીલ થવાથી સ્પર્ધાનો અભાવ નહીં. (૩) અલાહિદા રાજ્યવહીવટનો ખરચ વધારે થશે અને તે સાડુ કર વધારે આપવા પડશે—રાજ્યવહીવટ એવો યોજન્ય કે હાલની ખરચાલ પદ્ધતિ કરતાં કમી ખરચ થાય. અથવા ધારે કે કર વધારે આપવા પડે તોપણ શું? એ પૈસા આપણીજ ઉન્નતિ માટે વપરાય તો પછી એથી રૂડું શું? (૪) ખીજા લોકોને એવા પ્રાંતો પોતાને માટે કરાવવાનું સૂચશે—સોનાથી પીજી શું? એ તો ઘણી મારી વાત. (૫) કેટલાક લોકો એનો વિરૂદ્ધ છે.—જગતમાં એકમતિ લાગ્યેજ હોય છે. લાલ જ્યો પછી વિરૂદ્ધ

શમશે વગેરે. તરફથી મત આપનારાઓએ એવું જણાવ્યું કે જેટલા વિષયોને લગતા કસોટી કર્યા છે તે સર્વે વિષયો સિદ્ધ થયેલા જોવાનું ભાગ્ય અલાહિદ્દા પ્રાંત ધાય તે જરૂરીથી પ્રાપ્ત થશે.

૪

જનને પ્રમુખોના લાવણોના સારાંશ અથવા મુદ્દા હવે પછી આપીશું. દરમિયાન આ લેખ વિશે વિદ્વાન અને દેશલક્ષ ગુજરાતીઓ મનન કરશે અને આવી દિશાઓમાં ગુજરાતની કેવી જરૂરિયાતો છે તેમનું નિરૂપણ કરવા પ્રેરણા એવી આશા છે.

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

સ્વરાજ્યનાં સ્વરૂપ.

૨

પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય.

જો સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પાયો શહેર અને જિલ્લા માટે અભિમાનમાં રહેલો છે તો પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યનો આધાર પ્રાન્ત માટે પ્રજાના લાવમાં રહેલો છે. યુનિસિ પાલીકા અને લોકલ બોર્ડ સુખ્યાયે કરીને તંદુરસ્તી અને કેળવણીની સંભાળ પોતાના પ્રદેશમાં લે છે. પણ પ્રાન્તિક રાજ્યધારણ તો સમગ્ર દેશની રાજ્યતાના ભાગ રૂપ હોવાથી તેનો કાર્યપ્રદેશ તેમજ તેનો અધિકાર વધારે વિશાળ હોય છે બદ્દે રાજ્યની સર્વ સત્તાઓ થોડા વધારે પ્રમાણમાં તેને આપવામાં આવે છે. બીજી પાસ સર્વોપરિ સત્તા કરતાં તે પ્રજાના વધારે સીધા અને નિકટ સંબંધમાં આવે છે. ખાસ કરીને એટલા માટે પ્રાન્તિક સરકાર પોતાને સોંપેલું કાર્ય કરવા ઉપરાંત ઘણી રીતે વડી સરકારની હકુમત એક એજન્ટ તરીકે જાળવે છે. કરની વધવટ અને ખર્ચના લાલ ગેરલાલ, લોકોયોગી સુધારા અને સ્વતંત્રતાના અંકુશ એ સર્વ પ્રજા પ્રાન્તિક સરકારની મારફત અનુભવે છે. ટુંકમાં સર્વ રીતે પ્રાંતની સરકાર જ રાજ્યસત્તા રીતે પ્રજાને ભાસે છે.

પ્રાન્તિક એકતા.

ઉપરાંત જેમ જિલ્લાની મારફત આપણે પ્રાંતના સંબંધમાં આવીએ છીએ તેમ પ્રાંતની વડેજ આપણે દેશનો સંબંધ સાધીએ છીએ. જેમ જિલ્લામાં તેમ જ— ઘણે અર્થે—પ્રાંતમાં ભાવાની અને રીતરીવાજની, કુદરતની તેમ જ સ્વભાવની એકતા

જાણી સ્પષ્ટ અને અસરકારક હોય છે. લૌકિક આચાર, અને ભાષાના પ્રયોગો, દેખાવની વિવિધતા અને પ્રકૃતિના વિલાસો દરેકે દરેકે ગામ અને તાલુકા અને જિલ્લાને વિવિધ રમણીયતા આપે છે; પરંતુ હેતુ પુરૂ માપ લીધા પછી પણ આખા પ્રાંતની દીપી આવતી એકતા ભૂસાતી નથી પણ ઉલટી વધારે ચમત્કારિક લાગે છે. પ્રાંતનાં ખેતર અને ઘર, કુટુંબ અને લોક જાણે આપણું જ હોય—આપણા અંતરના ઉડામાં ઉડા ભાગ સાથે જાતપ્રાત હોય એમ આપણને લાગે છે. આનો વધારેમાં વધારે અનુભવ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે પ્રાંતની સોમાઓ ઓળંગી આપણે બીજા પ્રાંતમાં જઈએ—અપરિચિત ભાષા સાંભળીએ અને નવાં દ્રશ્યો જોઈએ ત્યારે.

અમારા ધ્યાનમાં છે કે એક જ રાજકીય પ્રાંતમાં બે કે તેથી પણ વધારે જાતના લોકો વસે છે અને અનેક ભાષાઓ બોલાય છે. આપણા મુંબાઈ ઇલાકામાં ગુજરાતી અને દક્ષણી અને દેનેરીઝ લોકો બોલા વસે છે, અને હેમની પ્રકૃતિ અને રહેણી કરણીના ભેદની અવગણના કરી શકાય જ નહીં. પરંતુ એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ઇતિહાસના અનેક પ્રકરણોમાં અને ઉદ્યાગ વેપારની અનેક વ્યવસ્થાઓમાં હેમણે સેકાઓથી સાથે ભાગ લીધો છે અને ઘણાં નહાનાં મોટાં સ્થળોમાં તેઓ સાથે સાથે વસ્યા છે. ઐક્યનાં આ તત્વોને, આખા ઇલાકા માટે એક પ્રાંતિક સરકારની સ્થાપનાએ ઘણો વેગ આપ્યો છે અને મુંબાઈ, અમદાવાદ, પુના જેવાં સ્થળોમાં તો જાણે કેમ વચ્ચે વધતો જતો ઐક્યભાવ સ્પષ્ટ રીતે દોસે છે.

પ્રાંતિક અભિમાન એ સ્વદેશાભિમાનનો મજબૂત પાયો છે. પોતાના પ્રાંત માટે માતૃવક ભાવ, નમ્ર દેશ માટે પ્રેમની લાગણીના અંતરાય રૂપ થતો નથી પણ ઉલટો હોને મદદ કરી ઉત્તેજાવે છે. મહિ મોટી પ્રજાની રજેરગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના વસે છે અને છતાં પણ તપાસ કરતાં માલુમ પડશે કે તેઓ પોતાના દેશ માટે જેટલી લાગણી ધરાવે છે તેટલી જ બન્ધે તેથી પણ વધારે ભાવ પોતાના પ્રાંત અને જિલ્લા માટે પણ હેમનામાં હોય છે. પરિણામે પાલીમેન્ટના હક માટે કે સ્થાનિક મંડલોના ગૌરવ માટે, તેઓ જેટલો આગ્રહ રાખે છે તેટલે જ તેઓ પ્રાંતિક સરકારની સત્તા માટે ધરાવે છે.

વડી અને પ્રાંતિક રાજસત્તા.

આ લાગણીના પરિણામે તેમ જ વહીવટની મગવડને માટે મહિ નહાના મોટા દેશો જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વહેંચવામાં આવે છે મહેસુલ અને ખર્ચના મંજૂરમાં તે બંને સરકાર વચ્ચે જુદાં જુદાં ખાતાં વહેંચી લેવામાં આવે છે અને પછી—આપણા દેશની માફક—વડી સરકાર પ્રાંતિક સરકારને અથવા—યુરોપના કેટલાક દેશની માફક—પ્રાંતિક સરકાર વડી સરકારને અમુક રકમ દર વર્ષે આપે છે. ખાતાંના વિભાગમાં ને કેઈ એક મોટો નિયમ અનુસરવામાં આવતો હોય તો એ છે કે દેશન્યમનના અસ્તિત્વ અને સલામતીને લગતી બધી બાબતો—લશ્કર અને નોકમેન્ય, સીકા

મનુષ્ય હોય કે રાજસત્તા-સ્વાભાવિક રીતે ખર્ચ કરવા આતુર રહે છે ત્યારે આવક વધારવાને ઘણીજ બેઠરકાર બને છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતો કંપની સરકારના રાજ્ય નીચે આવ્યા ત્યાર પછી સન ૧૮૭૦-જ્યારે પ્રાંતિક રાજનીતિમાં ઘણો સુધારો થયો--ત્યાં સુધીમાં ઘણા રાજકીય ફેરફાર થયા. લડમાંનો મ્હોટો સુધારો સન ૧૮૫૮ માં થયો કે જ્યારે હિંદુનું રાજ્ય પ્રિટિશ રાજસત્તાને હસ્તક થયું. આ માટે જે અનેક કાયદાઓ પાર્લામેન્ટ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં મી. ગ્રાઇટે ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. જે અનેક સૂચનાઓ તે રાજપુરૂષે કરી તેમાંની એક એ હતી કે હિન્દ ઘણો જ વિશાલ દેશ હોવાથી તેને માટે એક વડી સરકાર ન સ્થાપવી પણ બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતની સરકારને જ પોતાના પ્રદેશમાં સર્વોપરિ સત્તા આપવી અને તેમને પ્રિટિશ રાજતંત્રના સીધા અને નિર્કંટ સંબંધમાં રાખવા. આ વિચાર કદાચિત અવ્યવહારિક છે; પરંતુ તેમાં સમાયેલો પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ અને વ્યવહારિક હતો. છતાં તે તરફ વર્ષો સુધી કંઈ પણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહિ.

સન ૧૮૫૭ ના બળવાનું શમન કરવામાં હિન્દની સરકારને ઘણો જ ભાર ખર્ચ થયો અને લશ્કરી ખાતામાં મ્હોટા સુધારા કરવાની જરૂર પડવાથી તેના ખર્ચમાં હુમેશને માટે મ્હોટો વધારો થયો. બીજી પાસ આવક પ્રમાણમાં ન વધી અને તેથી ૧૮૬૧-૬૨ માં સરકારના નાણાંખાતાને વધારે ને વધારે મુશ્કેલીઓ પડવા માંડી. કેળવણી તેમજ બીજા લોકોપયોગી કામમાં પૈસા ખર્ચવાનું સરકારે જે વચન લોકોને આપ્યું હતું તે પણ એ ગંભીર સ્થિતિમાં પાળી શકાય એવું ન હતું. આથી વધારે કર નાંખવા પડશે એ સ્પષ્ટ થયું; પણ તે કેવી રીતે નાંખવા એજ પ્રશ્ન રહ્યો. મી. વીલ્સન—જેઓ તે વખતે નાણાં ખાતાના પ્રધાન હતા—તેમણે આ મુશ્કેલીના નિરાકરણ માટે પહેલી યોજના ઘડી અને સર્વ પ્રાંતિક સરકારના તે વિષે અભિપ્રાય મંગાવ્યા. બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતને સ્થાનિક કર નાંખવાની સત્તા આપવી અને બીજી પાસ કેળવણી વગેરે કેટલાંક ખાતાંનો થોડો ખર્ચ પ્રાંત ઉપર નાંખવો એ આ યોજનાનો સિદ્ધાન્ત હતો. કેટલાક પ્રાંતના અધિકારીઓએ સૂચવ્યું કે વધુ કરની બધી ઉપજ ચોક્કસ રીતે લોકોપયોગી ખર્ચ માટે વાપરવાનો નિશ્ચય સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવામાં નહિ આવે તો આ વ્યવસ્થા લોકોને રૂચશે નહિ. આ સવાલ સન ૧૮૬૦-૭૦ સુધીના દશકામાં ચર્ચાયા અને પરિણામે જમીનના મહેસુલ ઉપર નાંખવામાં આવેલો એક આનાનો કર લોકલ બોર્ડને કેળવણી માટે હસ્તક કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ શિવાય પ્રાંતિક કારભારનો બધો ખર્ચ વડી સરકાર પાસેથી મળતી વાર્ષિક રકમમાંથી કરવામાં આવતો.

લૉર્ડ મેયોના સુધારો.

લગભગ દશ વર્ષ સુધી પ્રાંતની સ્વતંત્ર જવાબદારીનો સવાલ ચર્ચાયા પછી લૉર્ડ મેયોએ સન ૧૮૭૦-૭૧ માં પહેલો સુધારો કર્યો. પોલીસ, કેદખાનાં, દવા-

લનો ઉમેરે કરવામાં આવ્યો. આ સુધારાથી પણ પ્રાન્તની આવક હેના ખર્ચ માટે અધુરીજ નીવડતી અને તેથી દરેક પ્રાન્તને પાંચ વર્ષ માટે અમુક વાર્ષિક રકમ આપવામાં આવતી.

આ વ્યવસ્થાના ગેરલાલ પણ દેખીતા છે. પહેલાંની માફક હજી પણ પોતાના વાર્ષિક ખર્ચ માટે પ્રાંતો વડી સરકાર ઉપર પરાધીન રહ્યા અને તેથી પોતાની મહેસુલની આવકમાંથી પોતાનો ખર્ચ નીલાવવાની મોટી જવાબદારી હેમને શિર આવી નહિ. ઉપરાંત, પાંચ વર્ષની વ્યવસ્થાનાં પહેલાં એક જે વર્ષમાં મહેસુલ વધારવાને પ્રાન્તો પ્રયત્ન કરતા, અને ખર્ચ ઉપર કંઇક અંકુશ રાખતા; કારણ કે વડી સરકારની મહેરબાની વિષે હેમને ખાતરી રહેતી નહિ. પણ પાંચ વર્ષને અંતે શીટીક વધી જાય તો વડી સરકાર હેનો મોટો લાભ હજમ કરશે એવી ધાસ્તીને લીધે કરારનાં છેલ્લાં જે ત્રણ વર્ષમાં પુષ્કળ ખર્ચ કરવામાં આવતો અને ઉડાઉપણાને ઉત્તેજન મળતું. વધારેમાં વધારે માણં પરીણાંમ નવા કરારને અંગે આવતાં; કારણ કે તે વખતે વડી સરકાર પ્રાંતોની શીટીક ઓછી કરવાને ઘણી ઇંતેજરી ખતાવાતી અને પરિણામે ખાન્ને સત્તાઓ વચ્ચે ઘણી વાર કડવો અવ્યવહાર થતો. આ પરિણામો વિષે સર ડીરોઝશાહ મહેતાએ વડી ધારાસભાનાં લાંબાંમાં અને શ્રી. ગોખલેએ વેલ્લી કમીશન આગળ પોતાની જુગાનીમાં તેમજ સને ૧૯૦૨ પછીનાં લાંબાંમાં ઘણું અસરકારક વિવેચન કર્યું છે.

કાયમના કરાર.

સન ૧૯૦૪ માં લોર્ડ કર્ઝને પ્રાંતો સાથે કરાર લગભગ કાયમના કર્યો. અર્થાત્ પ્રાંતોને સોંપવામાં આવેલા મહેસુલમાં, લડાઇ કે એવી કોઈ ગંભીર આકૃત આવે કે પ્રાંતને માટે ચોક્કસ કરવામાં આવેલી વાર્ષિક આંટ ખડું વંધારે પડતી લાગે તે શિવાય વડી સરકાર ફેરફાર કરી શકે નહિ. આ પ્રયોગનાં પરીણામનો વિચાર કરવાને માટે એક કમીટીની નીમણુક કરવામાં આવનાર હતી. તે અરસામાં બ્રિટિશ શહેનશાહને પ્રાન્તિક અને વડી સરકાર વચ્ચેના સંબંધની તપાસ કરવાને માટે એક (કોમિન્ટ્રીએશન) કમીશનની યોજના કરી. હેના પ્રમુખ મી. હોળહાઉસ હતા અને આપણા પરમ દેશલકત મી. રમેશચંદ્ર દત્તએ કમીશનના એક સલાસદ હતા. તે કમીશને હિન્દનાં મુખ્ય શહેરોમાં ફરી સરકારી અમલદારો અને અનુલવી દેશલકતોની જુગાની લીધાં અને હેમણે ઉદાર લાવથી ભરપૂર અને રાજકીય દીર્ઘદૃષ્ટિથી અંકાએલો જે રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તે આપણા રાજકીય ઇતિહાસમાં ઘણું ઉચું સ્થાન મેળવશે. દુર્ભાગ્યે તે રીપોર્ટમાં સમલેલી કીમતી સૂચનાઓ ઉપર હિન્દી સરકારે ઘણું જુજ ધ્યાન આપ્યું છે અને તેથી આપણા દેશીજનોના ઉત્સાહને સુધારાનો એક માર્ગ દર્શાવવા ઉપરાંત હેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નથી.

સન ૧૯૧૧માં પ્રાન્તિક સરકાર સાથે વડી સત્તાએ કાયમના કરાર કર્યાં-જે સુધારા માટે આપણે લોર્ડ હાર્ટિંગની અદ્વિતીય રાજનીતિને આભારી છીએ.

પ્રાન્તો સાથે કાયમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને દરેક પ્રાંતને દર વર્ષે આપવાની ચોક્કસ રકમ ઠરાવવામાં આવી પ્રાન્તિક સરકારને આવક કરતાં વધારે ખર્ચ અંદાજપત્રમાં આંકવાની રત્ન ભાગ્યેજ આપવામાં આવે છે, અને જો નાણાંની તુટ પડે તો પોતાની શીલીકમાંથી અથવા હિન્દી સરકારની લેાનમાંથી અથવા-છેવટે-વધારાના કરમાંથી તે પુરાય છે.

આ ઉપરથી સમજશે કે હાલ વડી સરકાર, અશીલુ, નીમક, કરટમ, રેલ્વે, તાર, પોસ્ટ, દેશી રાજ્યોની ખંડણી-એ બધાનો બધો ઉપજ પોતેજ લે છે. બીજી પાસ રજીસ્ટ્રેશન, ન્યાયખાતું, પોલીસ, કેળવણી-એ ખાતાંની બધો આવક પ્રાન્તિક સરકાર જોળવે છે. બાકીનાં ઘણાં ખર્ચાં ખાતાં-દાખલા તરીકે જમીનનું મહેસુલ, આબકારી, રેલ્વે અને ઇન્કમ ટેક્સ-તેની ઉપજ જુદા જુદા હિસ્સામાં બંને સરકાર વચ્ચે વહેંચાય છે. ખર્ચની વ્યવસ્થા સાધારણ રીતે આવક પ્રમાણેજ થાય છે-જેની આવક વડી સરકારનેજ મળે તેનો ખર્ચ પણ તેનેજ શિર પડે છે અને જેનો લાભ પ્રાન્તને મળે તેનો ખર્ચ પણ તે ઉપાડે છે. જે ખાતાંની ઉપજ બંને વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે તેનો ખર્ચ પણ લગભગ તેજ હિસ્સામાં બંને વચ્ચે વહેંચાય છે.

પ્રાન્તિક સરકાર ઉપર અંકુશો.

નાણાં વિષે પ્રાન્તિક સરકારની વડી સત્તા ઉપર પરાધીનતા આપણે જોઈ. પરંતુ આ ઉપરાંત બીજા અંકુશો પ્રાન્તિક કારભાર ઉપર છે કે જે આપણે લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. નવા કર નાંખવાની કે પોતાની જવાબદારી ઉપર લેાન લેવાની પ્રાંતોને સત્તા નથી. અંદાજપત્ર ઘડવામાં અને નવી જગ્યાઓ ઉઘાડવામાં, પોતાની શીલીકમાંથી નાણાં વાપરવામાં અને વધારે ખર્ચ કરવામાં જુદા જુદા ખાતાંઓ સાથે સંબંધમાં અને એકંદરે સમગ્ર રાજકારભારની અનેક ન્હાની મોટાની વિગતોમાં હાલ વડી સરકાર પોતાની સત્તા અજમાવે છે. કેટલીક બાબતોમાં હિન્દી વજીરની રત્નની જરૂર છે એટલે હિન્દી સરકારને તે સવાલો પોતાના અભિપ્રાય સાથે વિચાર્યત મોકલવાની જરૂર પડે છે. અહુઆ આ સર્વમાં વિગતવાર ઉતરવાનું બની શકે એમ નથી. માટે આપણે કૃત જોજ મુદ્દાનો વિચાર કરીશું. (૧) પ્રાંતોની અંદાજપત્ર ઘડવાની સત્તા અને (૨) નવી જગ્યાઓ સ્થાપવાનો અધિકાર.

હાલની પદ્ધતિ અનુસાર પ્રાન્તો આવતા વર્ષની આવક અને ખર્ચના આંકડા ઘડેજે-પ્રાંતની સંપૂર્ણ સત્તાવાળાં તેમજ વહેંચાયેલાં ખાતાં વિષે આ ખરડો વડી સરકારને મોકલવામાં આવે છે, જ્યાં તેના દરેકે દરેક આંકડા વિષે ઘણી ઓળી તપાસ કરવામાં આવે છે. આવકની રકમની ચોક્કસાઈ અને ખર્ચની વધઘટ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ આપવામાં આવે છે. પ્રાંતની શીલીકમાં જોઈતી રકમ વર્ષને અંતે રાખવામાં આવી છે કે નહિ એ પણ જોવામાં આવે છે. નવું વર્ષ માર્ચની ૩૧ મી તારીખે શરૂ થાય છે તેથી જાન્યુઆરીથી માર્ચ સુધીમાં ત્રણ વખત અંદાજ

પત્રના ખર્ચાં વડી સરકારને સુધારીને મોકલવામાં આવે છે—જેમાંનો છેલ્લો દ્રેષ્ટાઆરીની આખર કે માર્ચની શરૂઆત સુધીમાં હિન્દી સરકારને પહોંચે છે. સહ કોઈ જાણે છે કે પ્રાન્તોના છેવટના આંકડા વડી સરકારના અંદાજ પત્રમાં રજુ કરવામાં આવે છે અને આથી પ્રાંતો માટે ઘણી જવાબદારી વડી સરકારના શિર ઉપર રહે છે. પરિણામે પ્રાંતોના અંદાજપત્ર ઉપર—તેના મોટા ભાગ ઉપર તેમજ નહાની વિગતો ઉપર હિન્દી સરકાર તીણી કાતર ફેરવે છે. અંદાજપત્રના ઉપર જ સમગ્ર પ્રાન્તિક કારભારનો અને પ્રજાને વધારેમાં વધારે જરૂરી ખર્ચનો આધાર છે અને તેના ઉપર અતિશય ઝીણા અંકુશ હોવાથી પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતા શૂન્યવત્ બને છે.

(૨) નવી જગ્યાઓ સ્થાપવા ઉપર અને નવી ઓફીસ ઉઘાડી વાર્ષિક ખર્ચમાં હુમેશનો વધારો કરવા ઉપર હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજીર મોટા અધિકાર અજમાવે છે;

(અ) પ્રાન્તિક સરકાર વડી સરકારની રજા શિવાય માસિક રૂ. ૨૫૦ ના પગારની નવી જગ્યા ઉઘાડી શકે નહિ અથવા ઓછા પગારની ચાલુ જગ્યાનો પગાર રૂ. ૨૫૦ થી વધારે કરી શકે નહિ. હિન્દી વજીરની સંમતિ શિવાય વડી સરકાર રૂ. ૫૦૦ થી વધારે પગારની નવી જગ્યા સ્થાપી શકે નહિ અને ચાલુ જગ્યાનો પગાર રૂ. ૭૫૦ થી વધારે કરી શકે નહિ. આથી જોઈ શકાય છે કે ઘણા ઉંચા પગારની જગ્યાઓ વિશે પ્રાન્તોને હિન્દી સરકારની જ નહિ પણ હિન્દી વજીરની સંમતિ મેળવવી પડે.

(આ) કોઈ ઓફીસની નવી વ્યવસ્થા રૂ. ૨૫૦૦૦ થી વધારે રકમના કાચમના વાર્ષિક ખર્ચે પ્રાન્તિક સરકાર કરી શકે નહિ. હિન્દી સરકાર એજ બાબતમાં હિન્દી વજીરની સંમતિ શિવાય રૂ. ૫૦,૦૦૦ થી વધારે રકમનો કાચમનો વાર્ષિક ખર્ચ કરી શકે નહિ. ઓફીસમાં કોઈ પણ એક જગ્યા માટે સંમતિની જરૂર ન હોય તોપણ આ નિયમ લાગુ પડે છે.

આ બાબતો તરસાળો કાઢતાં પ્રાંતોની સત્તા કેટલી લાગે છે? મુંબઈ અને મદ્રાસના પ્રાંતો કંપનીના રાજ્યની શરૂઆતમાં રચવાયા પણ એકંદરે એમ કહી શકાય કે સમગ્ર હિન્દી રાજ્યમાંથી ધીમે ધીમે એક પછી એક બધા પ્રાંતો ઉદ્ભવ્યા છે. આથી સામાન્ય રીતે સર્વ અધિકાર હિન્દી સત્તાને જ હસ્તક છે અને જેટલી જુજ સત્તાઓ પ્રાંતોને જુદે જુદે વખતે આપવામાં આવી છે તે જ તે લોગવે છે. હિન્દી બંધી ત્રીજેરીનાં સર્વ નાણાં ઉપર વડી સરકારની જ સંપૂર્ણ સત્તા છે, અને જે પૈસા પ્રાંતો ખોતાના બધી વાપરે છે તે ફક્ત લેમના જુદા હીસાબમાં લખાય છે. તેઓ જે રીટીક લોગી કરે છે તેમાંથી એક પૈસા તેઓ સર્વોપરિ સત્તાની રજા શિવાય વાપરી શકે નહિ. અને આવા સંયોગમાં લેમને કેટલાં યોગાં નાણાં આપવામાં આવે છે અને તે નાણાંના ખર્ચા ઉપર કેટલો બારીક અંકુશ મૂકવામાં આવે છે? હિન્દીની કુલ આવક સાથે બધાં પ્રાંતોના મહેસુલની

સરખામણી કરતાં જણાશે કે તેમને તેના ત્રીજા ભાગ કરતાં સ્ટેજ વધારે રકમ મળે છે; જ્યારે મહુમ ગોખલેએ લોકલ બોર્ડ વિષે પોતાના ઠરાવ વિષે ગોલનાં વડી ખાસભામાં જણાવ્યું હતું કે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસમાં બધા કરની ઉપજનો લગભગ અડધો ભાગ મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડને મળે છે. અર્થાત્ દેશની ઉત્પત્તિ સાથે ઘણો નિકટ ધરાવતાં પ્રાન્તિક ખાતાઓ ન્યાય અને પોલીસ, કેળવણી અને તંદુરસ્તી એ બધાં માટે કુલ મહેસુલનો થોડો ભાગ આપવામાં આવે છે ત્યારે હોમ આન્ડ ઇગ્લડમાં હિન્દી રાજતંત્રના ખર્ચ ખાતે મોકલવામાં આવતા લગભગ ત્રીશ ઠરાવ રૂપીઆ અને લશ્કરી ખર્ચ ઉપર વડી સરકાર બેહદ ખર્ચ કરે છે. વધારામાં આપણે બેયું કે જે ન્હાની રકમ મહેસુલના અથવા ગ્રાન્ટના આકારમાં પ્રાંતને સોંપવામાં આવે છે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં પણ પ્રાન્તિક સરકાર સ્વતંત્ર નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જરા મોટી જગ્યાઓ સ્થાપતાં અથવા વાર્ષિક ખર્ચમાં જરા ઉમેરો કરતાં વડી સરકારની અને ક્ષયિત્ હિન્દી વલ્લરની પરવાનગી તેમને લેવાની જરૂર પડે છે. અને આ ઉપરાંત પ્રાન્તિક સરકારનાં અંદાજપત્ર—જેના આંકડાઓ ઉપર પ્રાંતોના ભાગ્યનો આધાર સ્વાભાવિક રીતે રહે છે—તેની આવકની આંકણી ઉપર અને ખર્ચની વિગતો ઉપર વડી સરકાર એટલો બધો દાબ રાખે છે કે જેથી પ્રાંતો હિન્દી સરકારના મોટા જવાબદાર નોકરની પદવી લોગવે છે.

પ્રાન્તિક આવકનો વધારો.

સર્વ રાજ્યનો આધાર નાણાંની ઉપજ ઉપર છે અને જ્યાં સુધી પ્રાંતોની આવકમાં મોટો વધારો થયે નહિ ત્યાં સુધી પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યનો સિદ્ધાન્ત કદાપિ સિદ્ધ થયે નહિ. ઘણા અમલદારોનો તેમજ રાજ્યપુરુષોનો એવો મક્કમ અભિપ્રાય થયો છે કે પ્રાન્તિક રાજતંત્રના વિકાસ માટે નાણાંની જરૂર પડેલી છે. લોર્ડ હેડિંગે આ મુદ્દો કેટલેક અંશે સ્વીકારીને પ્રાંતોને દર વર્ષે અમુક અમુક ખાતાને માટે તેમજ સામાન્ય ખર્ચ માટે અમુક રકમો આપવાનું નક્કી કર્યું છે. આ સુધારા માટે આપણે તેમનો ઉપકાર માનીશું. પણ હજી કેને પ્રાંતોની આવક તેના અતિ આવશ્યક ખર્ચ માટે અને ખાસ કરીને કેળવણી અને તંદુરસ્તી ખાતાને માટે પુરતી લાગે છે? લોર્ડ હેડિંગે “પાશેરામાં પહેલી પૂલી” કરી હશે; પણ જો તે સિદ્ધાન્તનો હવે વધારે ને વધારે વિશાવ પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારેજ તેમની રાજનીતિ સફલ થશે. દેશની કુલ ઉપજનો અડધાથી પોણા ભાગ સર્વ પ્રાંતોને મળવો જ જોઈએ એવો અમારો અભિપ્રાય છે.

પ્રાંતોની આવક કેવી રીતે વધારવી એ બીજો પ્રશ્ન છે અને તે વિષે ઘણી સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. એક માર્ગ એ છે કે જે ખાતાંની ઉપજ હાલ વડી અને પ્રાન્તિક સરકાર વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાંક કેવલ હિન્દી ખાતાં બનાવવાં, અને બાકીનાં પૂરેપૂરાં પ્રાન્તિક ગણવાં. બીજો દેખીતો માર્ગ—જે લોર્ડ હેડિંગે જની સરકારે અહણ કર્યો હતો—તે દર વર્ષે અમુક અમુક રકમ પ્રાંતોને

આપવાની છે. તે રકમનો અમુક ભાગ કેળવણી વગેરે અમુક ખાતાને માટે સુકસર કરવામાં આવે ત્યારે ત્હેના લાભ દેખીતા છે અને જેમણે છેલ્લાં થોડા વર્ષમાં ધરેલ કેળવણીના વિકાસની નોંધ લીધી હશે તેઓએ આ સંજનીતિમાં શુભ પરિણામ જોયાં હશે. છતાં પણ એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે પ્રાન્તિક આવકમાં જે મોટો વધારો આપણે માગીએ છીએ તે આ રીતે થઈ શકે નહિ—તેથી તો ફક્ત સેકેન્ડ સુધારો થઈ શકે. આથી ડીસેન્ટ્રલીઝેશન કમીશને પણ એવી સૂચના કરેલી છે કે જ્યારે બની શકે ત્યારે વાર્ષિક મોટી ગ્રાન્ટને ગદલે વધતા જતા કોઈ મહેસુલનો અમુક હિસ્સો પ્રાંતને આપવો. અમે આગળ વંધીને કહીશું કે, વહેંચવામાં આવેલાં ખાતામાંના કેટલાંકને પુરેપુરાં પ્રાન્તિક બનાવવાનો જે માર્ગ આગળ સૂચવવામાં આવ્યો છે તે બનતી ત્વરાએ ગ્રહણ કરવોજ જોઈએ. હાલના વિગ્રહના સમયમાં અને તે પછી પણ તરતજ આ પદ્ધતિ કદાચિતજ ન અનુસરી શકાય. પણ વડી સરકાર પ્રાન્તિક સત્તાઓનો સલાહથી આ દિશામાં એક મોટી યોજના તૈયાર કરે તો દશ પંદર વર્ષમાં તે સહેલાઈથી આચારમાં મૂકી શકાય. અલબત્ત આથી વડી સરકારનો પોતાનો કેટલોક ખર્ચ કમી કરવો પડે—રેલ્વે તરફ પક્ષપાત અને હોમથાઈમાં ઉગાઉપણું આણું કરવું પડે તેમ લશ્કરી ખર્ચ ઉપર વધારે દાગ રાખવો પડે. પરંતુ જે દેશની ખરી ઉત્પત્તિનો આધાર પ્રાન્તિક ખર્ચ ઉપરજ છે તો કોઈ પણ રીતે પ્રાંતની તીબેરોને વધારે નાણાંથી ભરવીજ જોઈએ.

સત્તાઓમાં વૃદ્ધિ.

ઉપરાંત અમે સુચવીશું કે વડી સરકારની સંમતિથી નવા કર નાંખવાની અને લોનથી પૈસા મેળવવાની સત્તા પ્રાન્તિક સરકારને આપવી જોઈએ. ઉપર સૂચવેલા સુધારાં ક્યારે અમલમાં આવશે તે કહી શકાતું નથી પણ તે દરમિયાન પ્રગતિના નિયંત્ર અનુસાર દરેક પ્રાંતે આગળ વધવુંજ જોઈએ અને ત્હેણે પોતાના જરૂરી ખર્ચ માટે કરથી અને લોનથી નાણાં મેળવવાંજ જોઈએ. ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીને જે સત્તાઓ વર્ષોથી જરા પણ સફાઈ શિવાય આપવામાં આવી છે તે પ્રાંતોને હાલ સુધી કેમ આપવામાં આવી નથી તે અમે સમજી શકતા નથી.

આમ એક પાસ પ્રાંતની આવક વધારવી જોઈએ તો બીજી પાસ ત્હેને નવો ખર્ચ કરવાની વધારે છુટ મળવી જોઈએ. નવી જગ્યાઓ ઉઘાડવા વિષે અને વાર્ષિક વધુ ખર્ચ કરવા વિષે જે બંધનો હાલ હયાત આછાં છે તે તરત જરૂર થોડાં વર્ષમાં મોટી નાંખવાં જોઈએ. ડીસેન્ટ્રલીઝેશન કમીશને પણ એમ સૂચના કરી હતી કે હાલ સેન્ટ્રલ સરકાર આ વિષે જેટલી સત્તા લોગવે છે તેટલી પ્રાન્તોને આપવી જોઈએ અને વડી સરકારની સત્તા ઘણીજ વધારવી જોઈએ—જેથી વારંવાર બનને સત્તા વિષે થતો વિષમ પત્રોત્તરવહાર અટકે. આ સૂચના—કે જે તરફ આટલાં વર્ષ સુધી સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરાવવામાં આવી છે—તે તો એકદમ અમલમાં મૂકાવી જોઈએ. અમે જાણીએ છીએ કે પ્રાંતોને અટલાં બધા વખત સુધી ભાળકે ગણવામાં આવ્યા છે કે જેથી તે તરફ વડી

સરકાર તરફથી અતિથય અવિશ્વાસ દર્શાવવામાં આવે છે. પણ જેમ સમગ્ર પ્રજાને અને સ્થાનિક મંડલોને તેમ પ્રાન્તિક સરકારને પણ વડી સત્તાએ વધારે માન આપવું જોઈએ, જેથી તે પણ વધારે જવાબદાર બની પોતાના મહાન ધર્મ યોગ્ય રીતે બજાવે.

અંદાજપત્રમાં સ્વતંત્રતા.

આથી પણ સ્વતંત્રતા એક ખીલુ બાબતમાં આવશ્યક છે—અને તે અંદાજપત્રને ઘડવામાં, આપણે જોયું કે અમુક પગારની નવી જગ્યાઓ ઉઘાડવાને અથવા ઓફીસના ખર્ચમાં અમુક રકમનો વધારો કરવાને હાલ વડી સરકારની પરવાનગી જોઈએ છે અને અમુક સુધારા સાથે કંઈ મર્યાદા થોડાં વર્ષ સુધી રહેવી જોઈએ. આમ છતાં પણ પ્રાન્તિક સરકાર પોતાના અંદાજપત્રનો ખરડો તૈયાર કરે છે ત્યારે હેમાં વડી સરકાર તરફથી અતિથય મોટા તેમજ ઘણાજ ન્હાના સુધારા કરવામાં આવે છે. આ બાબત પણ ડીસેન્ટ્રલીઝેશન કમીશનની ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવી હતી પણ અમે જણાવવાને દીવગીર છીએ કે કમીશને આ વિષે કંઈ પણ મહત્વની સૂચના કરી નથી. કોઈ પણ દેશના રાજતંત્રમાં અંદાજપત્ર એ કદાચિત વધારેમાં વધારે ભાગ ભજવે છે અને સ્થાનિક મંડલોની માફક પ્રાન્તિક રાજ્યની ખરી સત્તાનું માપ હોની અંદાજપત્ર ઘડવાની સત્તા ઉપરથી જ લઈ શકાય. આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીને બંગાળની સરકારે થોડા માસ ઉપર અમુક આવશ્યક મર્યાદાઓ સાથે અંદાજપત્ર ઘડવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીને આપી છે તેવી જ રીતે પ્રાન્તિક સરકારની પણ સત્તા વધારવી જોઈએ એ ચોક્કસ છે. હાલ જો ફેટલાંક બિનજરૂરી ખર્ચ વડી સરકાર ઉઠાવી શકે છે તો ખીલુ પાસ ઘણી આવશ્યક બાબતોની ખરી જરૂરિયાત તે નહિ સમજી શકે એ પણ દેખીતું છે. ભવિષ્યની આવકની આંકણીમાં વડી સરકાર ફેરફાર કરે એ વ્યાજબી છે—જે કે આમાં પણ વધારે ને વધારે વિશ્વાસ પ્રાંતો ઉપર મૂકાયો જોઈએ પણ ખર્ચના સંબંધમાં તો અમારી સૂચના છે કે વડી સરકારે ફક્ત એટલું જ તપાસી લેવું કે (૧) મુકરર કરવામાં આવેલી શીટીક રાખવામાં આવી છે અને (૨) કાયદાઓ તે અનુસાર સ્વયંમાં આવેલા કાનુનો અનુસાર આપ્યા છે. બાકીની ન્હાની વિગતોમાં કે મોટાં ખર્ચમાં વડી સરકારે ઉતરવું જોઈએ નહિ આ સુધારા વિષે સરકાર યુદ્ધ પછી એક ઉદાર યોજના ઘડીને થોડા વખતમાં અમલમાં મૂકી શકે.

પ્રાન્તિક રાજતંત્રમાં પ્રજાકીય સત્તા.

પ્રાન્તિક સરકારને વધારે નાણાં આપવાની અને હોની વ્યવસ્થામાં વધારે સત્તા આપવાની સૂચનાઓ અમે કરી છે. પણ અમે જોઈએ છીએ કે કોઈ પણ કોરોબારી સત્તા ઉપર—પછી તે પ્રાન્તિક હોય કે હિન્દી—હોના ઉપર કોઈ પ્રકારના અંકુશની જરૂર છે. હાલ પ્રાંતો ઉપર વડી સરકારનો જે દાબ છે તે હલકો થયેલો જોવા અમે ઇચ્છીએ છીએ; પણ હેમાં પ્રાન્તિક સરકારને બિનજવાબદાર બનાવવાનો નહિ પણ હેવટે પ્રજાકીય સત્તાને આધીન બનાવવાનો હેતુ રહેલો.

છે. ધણા રાજપુરુષોએ વારંવાર કહ્યું છે—અને અમે હોમની સાથે સંબંધ છીએ— કે નાણાં સંબંધી વડી સરકારનો અંકુશ દીલો કરવામાં આવશે અને તે જ વખતે ધારાસભાને વધારે પ્રગતીય અને વધારે સત્તાવાન બનાવવામાં આવશે નહિ તો સમગ્ર રાજ્ય ત્રંત્રને ધણું નુકશાન થશે; પ્રાન્તિક અમલદારો અવિચારી ખર્ચ કરશે અને સુધારાનાં ધંદલા સાધનાં આપણને પુરાં પડશે નહિ. આથી જો કે ઉપરની સૂચનાઓ કેટલેક અંશે તરતજ અનુસરવામાં ઠંઠં નુકશાન નથી તો પણ હોનો સંપૂર્ણ પ્રયોગ ત્યારેજ થવો જોઈએ કે જ્યારે પ્રાન્તિક સત્તા ઉપર પ્રગતીય અંકુશ અસરકારક થાય ત્યારે. દેખીતી રીતે આ હેતુ ધારાસભામાં મોટા સુધારા કરવાથીજ સિદ્ધ થાય. પ્રથમ તો ધારાસભામાં હાલના ગિનઅમલદારી, સભાસદો—જેમાંના ઘણા સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે, હોમને બદલે પ્રગતીય ચુંટાણેલા સભાસદોનીજ વધુ સંખ્યા જોઈએ. તેમ જ ચુંટણીની હાલની પદ્ધતિમાં ઘણો ફેરફાર થવાની જરૂર છે. બીજો અને આથી પણ વધારે અગત્યનો સુધારો એ છે કે ધારાસભાને નાણાંની બાબતમાં વધારે સત્તા આપવી જોઈએ. ધારાસભા ઇંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટની ગરજ ત્યારેજ સારી શકે કે જ્યારે હોમાં પસાર થયેલા કરાવો સરકારને બંધનકારક નીવડે અને હોને આવા અંદાજપત્ર ઉપર તેમજ હોના દરેકે દરેક ભાગ ઉપર મત આપી તે પાસ કે નપાસ કરવાનો હક આપવામાં આવે. હોલા લગભગ એક વર્ષની ચર્ચાઓમાં ધારાસભાના આ મોટા હક્કોનો વિષય ઘણો આગળ આવ્યો છે અને અમારી ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી પ્રાન્તિક ધારાસભાને અંદાજપત્ર ઉપર મત આપવાની સત્તા મળશે નહિ ત્યાં સુધી પ્રગતીય અંતઃકરણ સંતોષ પામશે નહિ.

પ્રાંત મંડળની ભાવના.

પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અર્થે અમે નીચેની સૂચનાઓ કરી છે :—

- (૧) પ્રાંતોની આવકમાં મોટાટો વંધારો કરવો અને તે માટે વહેંચાયેલા ખાતામાંથી વધારે ને વધારે કેવળ પ્રાંતિક બનાવવા.
- (૨) નવી જગાઓ સ્થાપવા વિષે અને વધારાનો વાર્ષિક ખર્ચ કરવા વિષે વધારે સત્તા પ્રાંતોને આપવી.
- (૩) અમુક જરૂરી મર્યાદાઓમાં અંદાજપત્ર સ્વતંત્ર રીતે ઘડવાની સત્તા પ્રાન્તિક રાજ્યને આપવી.
- (૪) પ્રાન્તિક ધારાસભાઓને વધારે પ્રગતીય બનાવવી અને હોને નાણાં સંબંધી અસરકારક અધિકાર આપવો.

આ સુધારાની સત્તર ચોજનાઓ ઘડી લગાઈ પછી હોનો ઉદારપણે અમલમાં મૂકવામાં આવશે તો અમે ધારીએ છીએ કે લગભગ અર્ધા એકાદી પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યની લે ભાવના ઉદારચિત્ત અમલદારોએ અને નિપુણ દેશભક્તોએ પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ રાખી છે તે સિદ્ધ થશે. આ પ્રશ્નની ગંભીરતા કે મુશ્કેલીની અમે અવગણના કરવા માગતા નથી. વડી અને પ્રાન્તિક સરકાર તેમજ પ્રાંત અને પ્રાંતના ખાતાઓ વચ્ચે સંબંધના

નિયમો એટલા વિવિધ અને ગુચ્ચવાડા ભરેલા છે કે જેથી તેમાં મોટા સુધારો કરતાં સ્થોળ વિચાર કરવો પડે. પણ તે જ કારણોથી અને એમ માનીએ છીએ કે એક કે બે આભતોમાં નહિ પણ સમગ્ર રાજ્યતંત્રમાં મૂલથી સુધારો કરવાથી જ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થશે.

પ્રાંતોને વધારે ને વધારે ખાતાનું મહેસુલ મળવાથી તે વાર્ષિક ગ્રાન્ટ માટે વડી સરકાર ઉપર ઓછાં પરાધીન થશે, અને નવો ખર્ચ કરવાની તેમજ અંદાજપત્ર ઘડવાની વધારે સ્વતંત્રતા મેળવી દરેક પ્રાંત વધારે આત્મવિશ્વાસથી અને વધારે જવાણદારીથી પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવશે. વડી રાજસત્તા જેટલોજ ઝીણો પણ તેથી અતિશય હિતકારક અંકુશ પ્રજાકીય ધારાસભા પ્રાન્તિક રાજ્યતંત્ર ઉપર ભોગવશે ત્યારે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે વધારે એકત્ર અને વિશ્વાસભાવ પ્રવર્તશે ઉપતાંન પ્રાન્તિક સત્તા અનેક રીતે પ્રજાના અતિશય નિકટ સંબંધમાં રહે છે અને પ્રજાને વધારે દેખીતા લાભનાં પગલા ભરી શકે છે. આથી લોકોમાં એવી ચોક્કસ માન્યતા સ્ફુરી છે કે પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય મળતાં પ્રજાકીય હિતનાં સાધનોમાં સારી નિશાળોની સંખ્યામાં અને સુખાકારીનાં સાધનોમાં આશ્ચર્યકારક વધારો થશે. પ્રાંતોના ખર્ચમાં વધારો થતાં વધારે ને વધારે ખાતાનું મહેસુલ તે માગશે; અને એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જ્યારે પ્રાંતોને સંપૂર્ણરીતે સશક્ત અને વિશ્વાસપાત્ર ગણી તેમનેજ હાલ વહેંચાયેલાં ખર્ચાં ખાતાની ઉપજ સોંપવામાં આવશે અને પ્રાંતો સમસ્ત રાજ્યના ખર્ચ ખાતે પોતાનો ફાળો આપશે. આ ભાવના અમેરિકા, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ વગેરે દેશમાં પ્રચલિત થયેલી પ્રાંતમંડળની—“ફ્રીડમ” —ભાવના છે જ્યારે હાલ આપણા દેશમાં સામ્રાજ્યની—“ઇમ્પીરિયલ” —ભાવના પ્રવર્તે છે. હિન્દના લોકોનું ચિત્ત પહેલી—વધારે સ્વતંત્ર અને વધારે ઉદાર—ભાવના ઉપર દૃઢ થયું છે અને તેમની શ્રદ્ધા છે કે અણુનીકા ભવિષ્યમાં નહિ પણ થોડા વર્ષના અરસામાં તે હિન્દના રાજ્યતંત્રમાં મૂલ મંત થશે.

જે જીવન પ્રાંતોમાં વિકસે છે તે જ સમગ્ર દેશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે માટે દેશની ઉન્નતિ અર્થે દરેક વ્યક્તિને અને દરેક જીવલોને તેમ દરેક પ્રાંતને સ્વતંત્ર વિકાસની અનુગ્રહતાઓ આપવી જોઈએ જેથી તે પોતાની નૂતન કલાઓને પુર પહારમાં વિકસાવે અને હિન્દ સમસ્તની સંસ્કૃતિમાં પોતાનો અંશ આપે. હાલ પ્રાંત સર્વોપરિ રાજ્યતંત્રના ખર્ચનમાં રહેવાથી હિન્દી રાજ્યતંત્ર પણ નાગૃત અને જીવંત નથી પણ પ્રાન્તિક રાજ્યતંત્રની ખીલવણી થતાં સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા પણ નવીન તેજથી રાજ્યને વ્યાવહારિક મુખાઈ અને વિચારશીલ મદ્રાસ, અમલકારિક ખંભાળ અને પ્રભાવશાળી પંજાબ, અર્ધ નાગૃત થતું સંયુક્ત પ્રાંત અને સ્વાભિમાની મધ્યપ્રાંત—એ સર્વ પ્રાંતો યોગ્ય સ્વતંત્રતા પામી પોતાની અનન્ય શક્તિ વિકસાવશે ત્યારે તેમને મિત્રભાવ અને સહકાર અદ્ભુત અને વિશ્વ થશે અને તેમના અનન્ય એકત્રમાં હિન્દવાસીઓ હિન્દમેયાનું પરમ દર્શન કરશે.

મેંડના કાર્ટા.

(ગતારથી ચાલુ પૃષ્ઠ ૪૨૯.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(ઇ. સ. ૧૨૧૫, તા. ૧૫ મી જૂન, સોમવાર. રનીમીડ.)

(મધ્યમાં એક તખ્ત; આગળ એક ટેબલ; પાસે નાનો બાંકડો.)

[ડાળી બાબુ, બે સાધુઓ તથા પુરોહિત પ્રવેશ કરે છે; તેમના હાથમાં ચમંપત્ર, ખડીઆ, કલમ છે; એક જણ પાસે મીથુનતી છે. ત્યારપછી લંડનનો વાવટો લઇને રૉનર્ટ ફિટ્ઝ વૉલ્ટર, રૉનર્ બિગડ, સેઅર ડિ કિવન્સી, બર્ધવ્સ ડિ બ્રેઓઝ, યુરેસી ડિ વેસ્સી, રૉનર્ટ ડિ રૉસ તથા બે લંડનવાસીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

ફિઝ વૉલ્ટર:—(મધ્યમમાં ઉભો રહે છે) થેમ્સ પાસે આવેલું આ મેદાન—રનીમીડ—આપણે સૌને એકઠા થવાનું સ્થાન છે; અહિં આપણે રાજ, મુખ્ય ધર્મોદ્ધેશ તથા અલ્ ઓવ્ પેરોક્સીકની રાહ જોતા ઉભા છીએ. અહિં આપણે આપણા વાવટા બુકાવીએ. (નોકરને) જે જે મુખ્ય અમીરો અહિં હોય અથવા આવવાના હોય તેનાં નામો વાંચ.

નો:—(યાદીમાંથી વાંચે છે) રૉનર્ટ ફિટ્ઝ વૉલ્ટર, લંડનનો કિલ્લેદાર, શહેરનો મુખ્ય અમીર, બેરન ઓવ્ ડિન્મોઉ અને અમીરોના લશ્કરનો સરદાર?

ફિઝ વૉલ્ટર:—હાજર.

નો:—હેન્રી ડિ બોહન, અર્લ ઓવ હીઅરફર્ડ, કૉન્ટેનલ ઓવ્ ઇંગ્લંડ હાજર છે?

ડિ બો:—હાજર, મારાં સઘળાં માણસો સાથે.

નો:—રૉનર્ બિગડ, અર્લ ઓવ નૉર્ફોક?

બિગડ:—તૈયાર!

નો:—બોલો, સેઅર ડિ કિવન્સી, અર્લ ઓવ વિન્ચેસ્ટર.

ડિ કિવ:—હું અને મારો રસાલો, લગાઇ માટે સજ્જ.

નો:—યુરેસી ડિ વેસ્સી, બેરન ઓવ નોર્થગર લેન્ડ, હર્બોમનો રક્ષક?

ડિ વે:—હિ રૉસ અને બીજા ઘણા ઉત્તરવાસીઓની માફક લડવા તૈયાર.

ડિ રૉ:—હા, હોદ્દરનેસમાંથી મારાં સર્વ માણસો સાથે.

ફિઝ વૉલ્ટર:—દરેક પોતાની સમશેર પકડો. આપણે તૈયાર છીએ. આપણે એક છીએ.

સર્વ:—એમજ, આપણ સૌ એક છીએ.

(ડાળી બાબુ, નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

ડિ. વે૦:--ગુઓ, રાજા પાસેથી કોઈ માણસ આવે છે.

ના૦—છેવટ, હવે રાજા પધારે છે. તમારી સાથે સમાધાન વિષે તથા તમને સ્વતંત્રતા આપવા વિષે ઘણા સમય સુધી વિવાદ થયો.

ફિ૦ વૌ૦:--અહિં રાજા અમને મળશે ?

ના૦:--જલુજ અરજ કરીને આપણા મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષે તેમની પાસે હા પડાવી છે.

ડિ વે૦:--(સ્વગત) મને લાગે છે કે નદીના કાંઠા ઉપર ગોઠવાયેલા આપણા લશ્કરે તેમની આજીજીને જરા સમર્થન આપ્યું હશે.

ના૦:--હવે રણુશીંગા વાગે છે એટલે રાજા પધારતા હશે.

ફિ૦ વૌ૦:--મોટેથી પ્રત્યુત્તર આપો. આપણો વાવટો ઉઘો ધરી નાખો. ધર્માધ્યક્ષે આ શાસનપત્ર ઘડી કઢ્યું છે અને રાજા પાસે ધરશે પણ તે જ.

(ડાળી જાણુ પ્રવેશ કરે છે, રાજા જહાંન, મહાન શાસનપત્ર લઈને સ્ટીવન લેંગ્ટન, વિવ્યમ માર્શલ, ફ્રાંકિસ, ડિ ક્યૂટ્ટી, જીરલ્ડ ડિ ઍથીઝ. જહાંન જખતપર બેસે છે; ફિ૦ વૌ૦ હાથ નીચેના અમીરો જમણી જાણુ ઉભા રહે છે; ડાળી જાણુ રાજાની તરત પડખે લેંગ્ટન, બે સાધુઓ અને પુરોહિત; માર્શલ ડાળાં ડાણુ દ્વર. રાજાનો નોકર, ફ્રાંકિસ અને જીરલ્ડ તખ્તની પાછળ ઉભા રહે છે.)

લે૦:--રાજા, આપના આખા રાજ્યમાથી આ સ્ત્રીમીડના મેદાનમાં એકઠા થયેલા અમીરો આપને અંતઃકરણપૂર્વક અભિવંદન કરે છે

ડિ૦ વે૦.—અમને જો સ્વતંત્રતા મળે તો અંતઃકરણપૂર્વક નહિં તો—

લે૦:--આ શાસનપત્ર તેઓ આપની પાસે રજૂ કરે છે; તેમાં જીના વળતના જેવા સારા કાયદા કાનુનોનો સમાવેશ કર્યો છે.

(જહાંન પાસે ટેબલ ઉપર શાસનપત્ર મૂકે છે)

જહાંન:--તેમની માગણીને હું જાણું છું.

લે૦:--(અમીરોને) આ પત્રમાં જે સઘળું લખ્યું છે તે મહારાજે ખારીકીથી વપાવ્યું છે. તેમાં લખેલી દરેક કલમ ઉપર અમારે વિવેચન થઈ ચૂક્યું છે.

અમીરો:--શાસનપત્ર ! હા, શાસનપત્ર ! અમને તે આપો.

જહાંન:--(મનમાં) જાંડજોર કુત્તાઓ ! (પ્રકાશ) હું તે સ્વીકારું છું. દયાળુ થવાની મારી ક્યા છે—રાજ્યનાં સુલેહ શાંતિની ખાતર, સ્ટીવન લેંગ્ટન જેવા રાજ્યના અગ્રણીઓની સલાહથી હું આ પત્ર સ્વીકારું છું.

લે૦:--(શાસનપત્ર પહેલા સાધુને આપે છે) વાંચો.

સા૦:--(વાંચે છે) જહાંન, પ્રભુની કૃપાથી, ઇંગ્લડનો રાજા, લૉર્ડ ઑફ આયર્લેન્ડ, ડયુક ઑફ નોર્મન્ડી અને એકિવટેની, કાઉન્ટ ઑફ એન્ગુ. ધર્માધ્યક્ષ,

મહાધક્ષો, વિહારપાલો, ઉમરાવો, અમીરો, ન્યાયાધીશો, પારખનો, નગરશેઠો, મંજૂરો અને સમસ્ત પ્રજાજન પ્રતિ, અભિનંદન સાથે

(પત્ર લેંટનને પાછું રોકે છે.)

લેંટન:—આ પત્રમાં ૬૩ જુદી જુદી જાળતોનો સમાવેશ થયો છે. પ્રથમ ઇંગ્લિશ ચર્ચ વિષે છે; તેનાં હુકો અને સ્વતંત્રતા અગાધિત રહેશે.

જાન:—(મનમાં) તો તો આપણી પ્રાર્થનાઓ ફળી ખરી.

લેંટન:—જધા સારા કાયદાઓ અને રીતરિવાજોનું પાલન કરવામાં આવશે. વારસ કોઈપણ જાતની હેરાનગતિ સહન કર્યા વિના પોતાનો વારસો લઈ શકશે. વિધવાને તેમજ નિરાધાર જાલકોને તેમની માલમિલકતનું રક્ષણ કરનારાઓ કનડી લૂંટી શકશે નહિ.

ફ્રિ વૉન:—એ પણ ઠીક.

લેંટન:—કોમન રીટીઝની કોર્ટ રાજની દિવાની કોર્ટથી અલગ જુદી બેસશે અને ત્યાં લોકો સહેલાઈથી જઈ શકશે.

સર્વનો અવાજ:—ઠીક થયું એ પણ.

લેંટન:—લંડનનિવાસીઓ.

લંડનવાસીઓ:—(એકલા) હેં, લંડનનું શું?

લેંટન:—લંડનવાસીઓ પોતાની અસલી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકશે; જળમાર્ગે તથા જમીનમાર્ગે કાંઈ દાણ લેવામાં આવશે નહિ. આ હક સર્વ નગરો, પ્રગણાઓ, ગામડાંઓ અને જંદરોને માટે પણ સમાન છે.

એક લંડન:—(બીજાને) આ તો બહુ સારું થયું.

લેંટન:—રાજભાગ ન્યાયથી લેવામાં આવશે અને તે પણ જમીન રાખ્યે લેટલો સમય થયો હશે તે ઉપર નજર રાખીને.

ફ્રિ વૉન:—લડાઈની મદદને બદલે ભારરૂપ કરો મૂકવામાં નહિ આવે.

લેંટન:—અમીરો પણ પોતાના નોકરોની સાથે ન્યાયથી વર્તે. હવે બરાબર ધ્યાનથી સાંભળો. રાજા કેટ પકડાય ત્યારે તેને મુક્ત કરવા માટે દ્રવ્ય આપવું પડે, તેના પાટવી કુમારને નાખટ કરવો હોય તેમજ તેની મોટી દીકરીને કરીઆવર કરવો હોય એવા અમુક પ્રસંગો શિવાય, રાજ્યની કોમન કાઉન્સિલની મંજૂરી વિના કોઈપણ પ્રકારનો કર પ્રજા ઉપર નાંખી શકાય નહિ.

ફ્રિ વૉન:—નિરંતર એમ જ હો.

લેંટન:—આ કોમન કાઉન્સિલમાં પાદરીઓને અને મોટા અમીરોને રાજ પોતે આમંત્રણ કરશે; અન્ય જમીનદારોને રાજના શેરીફ આમંત્રણ કરશે.

સર્વનો અવાજ:—એમજ એમજ.

લૅ૦:—દંડમાં કોઈપણ માણસ ગુર્જરાનનું સાધન ગુમાવે એવું નહિ થાય. અધિકારીઓ કોઈ પણ રીતે પૈસા આપ્યા વિના અથવા તો રાજા વિના, કોઈ પણ સ્વતંત્ર માણસના ઘોડાઓ, ગાડોઓ કે લાકડાંઓ રાજાના ઉપયોગમાં લઈ શકશે નહિ. આ કાયદાથી ગરીબોનું રક્ષણ થશે. વિશ્વાસ માટે કેદ રાખેલાં માણસો સલામત પાછાં સોંપાશે. બધા પરદેશી સિપાઈઓ-અતે ઘણાં નામો લખ્યાં છે--જેઓને દેશમાં લડાઈ માટે ખોલાવ્યા હતા તેમને હાંકી કાઢવામાં આવશે.

છૅ૦:—(મનમાં) આપણું આવી જન્યું !

જહો૦:—આગળ વાંચો: (મનમાં) હું ખીજા સિપાઈઓ લાવીશ.

લૅ૦:—ખીજા ઘણી ઘણી બાજતો આવે છે. પણ વળી સાંભળો; ન્યાયાધીશોના કાયદેસર ફરમાન વિના અથવા તો દેશના કાયદા વિના, કોઈ પણ સ્વતંત્ર માણસને કેદ કરવામાં નહિ આવે, તેની માલ મિલકત જમ કરવામાં નહિ આવે તેમજ તેને દેશનિકાલ કરવામાં પણ નહિ આવે.

સર્વ:—એમજ હો નિરંતર.

લૅ૦:—વળી, રાજા પંડેજ ઠહે છે “યોગ્ય હક અને ન્યાય, અમે કોઈને વેચશું નહિ, કોઈને તેની ના ઠહેશું નહિ, કોઈને તેમાં વિલંબ કરાવશું નહિ.” (અમીરોને) આ શાસનપત્રનું પાલન થાય છે કે કેમ તે તપાસ રાખવા માટે તમારે સંકલ્પના રૂપ મોટા અમીરોની પસંદગી કરવી.

ફિ૦ વૅ૦:—અમે તેમને પસંદ કરશું.

લૅ૦:—આ પ્રકારની સ્વતંત્રતા તમને અને તમારા વંશવારસોને કાયમને માટે રહેશે. રાજા નેમજ પ્રજા તેનું ઉત્થાપન કરી શકશે નહિ. આ મહાન શાસનપત્રને અતે રાજાના આ શબ્દો છે (સાધુને વાંચવા આપે છે)

પહેલો માધુ:—(વાંચે છે) ‘ઉપરની બાજતો ખરા લાવથી અને કાંઈ પણ પાપ રાખ્યા વિના પાળવી એ પ્રમાણે અમે તથા બધા અમીરો પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ. (જહોન તિરસ્કારપૂર્વક હસે છે) ઉપર લખેલા સજ્જનો તથા ખીજા ઘણાઓ સાક્ષી રહો.’

લૅ૦:—(જહોન તરફ) આપ આ શાસનપત્રના ઉપર હાથ મૂકશો? (જહોન હાથ મૂકે છે ને સાધુ વાંચે છે).

મા૦:—‘અમારા હાથથી, વિન્ડસર અને સ્ટેઇન્સની વચ્ચે આવેલા રનીમીડના મેદાનમાં અમારા રાજ્યકારભારના ૧૭ મા વર્ષમાં, જૂનની ૧૫ મી તારીખ અપાયું.’

લૅ૦:—(શાસનપત્ર લઈ જહોનની પાસે ટેબલપર મૂકે છે) રાજા, આપ આ પત્ર ઉપર, રાજ્યનો સહી સિક્કો કરશો?

જહો૦:—આ રહ્યો સિક્કો. (મનમાં) મારી આંખમાં વીજળી હોય તો તમને સર્વને ભરમ કરી નાંખું !

સા૦:—પત્રની કોર ઉપર મીણુ તો સીલની વાટજ જુએ છે.

બી૦ સા૦:—ખત્તી. (મીણુને ઉતું કરે છે) મીણુ બહુ નરમ છે. (જહોન સોલ મારે છે: સર્વ આતુરતાથી જોઈ રહે છે.)

લૅ૦:—(જુએ છે) સીલ લાગ્યું છે. ખસ થયું.

જહોન:—મારી નિશાની મેં લાખ ઉપર કરી છે. (મનમાં) તમારા હૈયામાં મારી મૂર્તિ બહુજ ઊંડી પેસારી હોઈ તો જ ખરે! (ફટીને ઉઠે છે) હવે, આ; અમીરો, ત્યો તમારાં શાસનપત્ર. (મનમાં) અને તમારી સાથે તેનો પણ વિનાશ થજો. (પ્રકાશ) હું જાઉં છું. મારી પાછળ કોઈ ન આવતા. (મનમાં) આંસર્વને મારી આંખથી અદીક કરી નાંખું!

(ઉતાવળે ચાલી જાય છે: પાછળ ફોં, જી, તથા નોકર જાય છે. રાજા ડાબી બાજુ જાય છે ત્યારે સર્વ નીચા નમે છે.)

લૅ૦:—(સાધુને) આ પત્રની નકલ કરનારાઓ તૈયાર છે?

પ૦ સા૦:—જી, હા, તૈયાર છે. સોલ્સજરીના મંદિરને માટે હું એક નકલ કરીશ.

(બાંકડાની જમણી બાજુ બેસે છે અને પોતાના અર્ધપત્રપર લખે છે)

બી૦ સા૦:—હું લિંકનના મંદિર માટે કરું. (બાંકડાની મધ્યમાં બેસી લખે છે.)

પુરો૦:—સેન્ટ પૉલ માટે હું નકલ કરું. (ડાબે બેઠે બેસી લખે છે.)

લૅ૦:—કૅન્ટરબરીના મંદિરમાં તેમજ દરેક મંદિરમાં આ પત્રની નકલો જલદી મોકલી આપો.

જા૦:—અને એ નકલો તો જરાજર સાચવવી પડશે.

લૅ૦:—(ટેંગલની પાસે મધ્યમાં ઉભો રહે છે, બીજા સર્વ તેની આગપામ વિભા છે: લૅ૦ ના હાથમાં શાસનપત્ર છે.) આજે આપણે મહાભારત વિજય મેળાઓ છે: આજ આપણે સાડું બીજ વાવીએ છીએ. કદાચ, બીજનો પાક થાય તે વખતનો આનંદ આપણા નસીબમાં નહિ હોય; અથવા તો વિજેતાને લૂંટનો લાગ મળે તે આનંદ પણ નહિ હોય. આખા કાર્યનું ફળ તો હજી આપું છે અમર જો કે ભવિષ્યની પ્રજા કદાચ આપણને સંભારશે અને આપણા પ્રયત્ન માટે આપણને આશીર્વાદ આપશે. આપણને તો પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હતી અને આપણને શાંતિ મળશે. આ શાસનપત્ર જે મરા હાથમાં છે—અર્ધપત્ર, શાહી અને તેમાં લખેલા નામો યોગ કાળમાં હતાં ન હતા થઈ જશે—પણ આ શાસન અમર રહેશે. રાજા પ્રજા વચ્ચેની પ્રતિજ્ઞાના નમૂના રૂપે તે ચિરકાળ ટકશે. ભવિષ્યમાં આ દેશભ્રમ પ્રજાના અગ્રણી થવાને યોગ્ય એવા રાજાઓ જાગશે. રાજ્યના અમીરો, ઈંગ્લંડના લોકો, તમે આ સ્વતંત્ર કાયદાઓને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેશો? તમારી જાત ખાતર, તમારા પિતૃઓની ખાતર, તમારી ભવિષ્યની પ્રજાની ખાતર?

ફ્રિં વૉગઃ--(વાવટા સહિત પગે પડે છે) હા, અમે વળગી રહેશું.

સર્વઃ--હા, એમજ.

લૅંઁ--ભલે મરીએ કે જીવીએ પણ અત્યારેજ આ પત્રને તમે વળગી રહો છો ?
જે તેમ હોય તો ફરેક જણ પોતાની તરવાર પર હાથ મૂકે અને બોલે “આમીનઃ
એમજ હો.”

સર્વઃ--(અમીરો હાથ તરવારપર મૂકે છે, સાધુ વગેરે હાથ ઉંચો કરે છે.)
“આમીનઃ એમજ હો.”

(શાસનપત્ર લઈને લૅંઁન ડાળી બાબુ બંધ છે; પાછળ જાધવસ, માધુઓ, પુરો-
હિત, વાવટો લઈને ફ્રિં વૉગ, માર્શલ, ડિ બોહન, બિગડ, ડિ વેસ્લી, ડિ રોમ, એઅર,
ડિ કિવન્સો. તેઓ બંધ છે ત્યારે બેન્ડ વાગે છે.)

એક પ્રોફેસર.

અમદાવાદનું જાહેર-જીવન.

ગોખલે સોસાયટી, ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૬.

તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ ને દિવસે દેશભક્ત સ્વ. ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેની
મૃત્યુતિથિ હતી. તે દિવસે સ્વદેશી મિત્ર મંડળ તરફથી સંસાર સુધારા સમાજ હોલમાં
ઓનરેબલ રા. બા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ બી. એ, એલ.એલ. બી ના પ્રમુ-
ખ નીચે રા. રા. મગનલાલ ચતુરભાઈ બેરીસ્ટર એટ. લો એ મહુર્તમ ગોખલેના જીવન-
અરિત ઉપરથી શ્રી ગોધ લેવા વિષે છટાદાર ભાષણ કર્યું હતું. પ્રમુખે દેશની રાજકીય
સ્થિતિ, દેશાંબીની પદ્ધિ તથા ગોખલેનું રાજકીય આદર્શ કેવું હતું તે સંબંધી વિદ્વતા-
પૂર્ણ વિવેચન કર્યા બાદ સ્વરાજ્યની લાવના સમજાવી હતી.

તે જ પુણ્ય દિવસે સાંજના દાદાભાઈ નવરોજી લાયબ્રેરીના મકાનમાં એમના સ્મર-
પ્રાર્થે ગોખલે સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી છે. એના ઉદ્દેશો મુખ્યત્વે કરીને બે છે,
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને સેવા :—

૧. હિન્દુસ્તાનની અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતની આર્થિક, રાજકીય અને કેળ-
વણીને લગતી તથા સામાજિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો.

૨. ઉપરના વિષયનું જનસમાજમાં જ્ઞાન ફેલાવવું.

૩. સમાજસેવાનાં કામ કરવાં.

આ મંડળના હાલમાં ૨૦ સભાસદ થયા છે. રા. જીવણલાલ મજરાય બેરીસ્ટર
એના પ્રમુખ અને ડૉ. હરિપ્રસાદ એના સેક્રેટરી છે. સભાસદોનો વિચાર અમદાવાદમાં

છુટક છુટક કામ કરનાર વ્યક્તિઓને એકત્રિત કરવાનો હોવાથી દરરોજ રાતના ૭ા થી ૮ા સુધી લાયબ્રેરીમાં બને તેટલા સભાસદો એકઠા થવાનું રાખ્યું છે અને દર રાતનારે તો બધાએ સભાસદોએ ફરજિયાત મળવું એવો નિયમ કર્યો છે.

આ વર્ષમાં તા. ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ થી તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ સુધીમાં નીચેના કામો મંડળના સભાસદો કરવા બાંધાય છે એવું લખી એક નીચે પ્રમાણે ચાલી લખવામાં આવી છે.

૧. યુવક મંડળની સ્થાપના અને ખીચવણી.
૨. વસ ત સ મેવનના કામને મદદ.
૩. સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડને મદદ.
૪. દાદાબાઈ નવસેજી લાયબ્રેરીને મદદ.
૫. રાત્રીસાળાઓને મદદ.
૬. બાવિ કન્યા પાઠશાળાની સ્થાપના ખામત હીવચાલ (પ્રો. કર્વેની યુનિવર્સિટીને આંગે).
૭. બાવિ ઐત્તોગિક પાઠશાળાની સ્થાપના મટે પ્રયત્ન (છુકર ડી. પોશિંગ્મની પદ્ધતિ પ્રમાણે)
૮. નરેડામાં ઇમેજ નિરાણની સ્થાપના અને વ્યવસ્થા (પૈસા ફંડ મંડળ તરફથી આ શાળા ખાલવાની છે)
૯. સ્વદેશી મિત્રમંડળના કામને મદદ.
૧૦. દીવાળીના પ્રદર્શનને મદદ (સાહિત્ય સભાએ ગદ્ય સાલ જે પ્રદર્શન બધું હતું તે માત્ર સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળાનું હતું. એમાં હુતર દેવે.મ અને આરોગ્યની વસ્તુઓ ઉમેરાવની)
૧૧. શહેર તથા ગામડાંના આરોગ્ય બાબત વિચાર.
૧૨. મીલમનુરોની ગામડાંની સ્થિતિની તપાસ.

વસન્ત સંમેલન.

હોમીના દીવસોમાં થતો અનાચાર અટકાવવાને આ સંસ્થા છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી જે કામ કરે છે તે આ વર્ષે પણ કરવામાં આવ્યું હતું. મંડળ તરફથી નીમવામાં આવેલા સ્વયંસેવકો જેમની સંખ્યા લગભગ ૭૦૦ જેટલી હોય છે-તેઓ શહેરના જુદા જુદા ભાગમાં જઈ પૈસા લેવા કરે છે અને તે રકમમાંથી દર વર્ષેના ખર્ચ બાદ કરીને બાકીની રકમ ગરીબાઈથી ન લણી શકતા નિશાળ કે કૌંસેજના વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં આવે છે.

આ મંડળે અત્યાર સુધીમાં વિદ્યાર્થીઓ મારફતે લગભગ રૂ. ૧૨૦૦ ઉપરાંત આપે છે. તેમાં ૭૦૦ દુકાળ ખાતે અને ૫૦૦ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદમાં ખર્ચો છે.

ઉપરાંત, આ વર્ષે ૧૦૦૦ બાળકો ૮૦ રૂપીઆ ઉપરાંત લાભ્યો છે. પૂજીટીને દિવસે એમને મેજીક લેન્ટર્નના જેલો બતાવવામાં આવ્યા હતા. મંડળના હસ્તપત્રો ઉપરાંત ૫૦૦૦ મધનિવેધનાં હસ્તપત્રો પણ એમણે પીઠે પીઠે જઈને તથા, છુટક વહેંચ્યાં હતાં.

પુસ્તક પરિચય.

શ્રી. ગોખલે અને આર્થિક પ્રશ્નો (અંગ્રેજીમાં) લેખક ડૉ. વામન ગોવિંદ કાળે
(ક્યુરુસન કોલેજ) કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ પાનાં ૨૩૮

મહર્ષિ રાનાડેએ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની જે પદ્ધતિ ચોણ છે તેના રાજ-
નીતિના ગહન ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પ્રયોગ શ્રી. ગોખલેએ કર્યો હતો મહુમ દેશમંદે હિન્દના
રાજનિધારણના તેમજ સામાન્ય રાજનીતિના સર્વ પ્રશ્નોનું ઉંડું અધ્યયન શરૂઆત-
થીજ કર્યું હતું. છતાં નાણાંના સવાલો તરફ તેમનો પક્ષપાત દેખીતો હતો અને તે
વેદની કમીશન આગળ તેમનો જીભાનીએ અને પછી લગભગ બાર વર્ષનાં તેમનાં
વડી ધારાસભાનાં ભાષણોએ સર્વને સાળીન કરી આપ્યું છે કે તેમનો પક્ષપાત
વ્યાજની હતો અને પરિણામે સફલ થયો. આથી શ્રી. ગોખલેના રાજકીય જીવનના
રહસ્ય રૂપ આર્થિક વિચારો પ્રજા સમક્ષ સંક્ષેપમાં રજુ કરવાની ઘણી જરૂર હતી;
અને તે અટલી વહેલી પુરી પાડવા માટે શ્રી. કાળેના આપણે આભારી છીએ.

આર્થિક રાજનીતિ એ રાજકીય ઇતિહાસ સાથે હમેશાં જોડાયેલી છે અને
તેથી શ્રી. ગોખલેનો સમગ્ર વિચારશ્રેણી સમજાવવાને માટે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૫૭
થી આજ સુધીના ઇતિહાસના મુખ્ય મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ તેમણે કર્યું છે ઐતિહા-
સિક વિવેચન ઠેકાણે ઠેકાણે શ્રી. ગોખલેના ચરિત્ર સાથે ભળી જાય છે તેને બદલે
તે જીવ પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું હોત તો વધારે સાફ થાત.

શ્રી. ગોખલેએ પોતાના યુવાવસ્થાનાં વર્ષોમાં-અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૦
સુધીમાં રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રના કડિન સવાલોના સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે જે
અસાધારણ શ્રમ લીધો અને મહર્ષિ રાનાડે અને શ્રી. જોશી આગળ જે નમ્ર શિષ્યવ્રત
પાળ્યું તે ઉપર લેખકે ખાસ વજન મૂક્યું છે; અને આ ચોક્કસ છે. કારણ કે રાજકીય
ચળવળમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા યુવકોને તે વધારેમાં વધારે બોધદાયક નીવડશે.

આ પુસ્તક પાંચ પ્રકરણમાં વહેંચાયું છે: (૧) ગોખલેનો અભ્યાસ (૨) પરીક્ષા
(૩) કાર્યોર્મ (૪) ખાતીલા અને અસરકારક, અને (૫) આગેવાની. તેમની
પરિક્ષાનો પ્રગંગ વેદની કમીશન આગળ ઇંગ્લંડમાં જીભાની આપતા ઉપસ્થિત
થયો હતો. ત પહેલાં આપણા ઇલાકામાં નામાંકિત થયા હતા તો પણ
કમીશનના બાહોશ રાજપુરુષો આગળ તપાસ અને ઉલટ તપાસમાં જે વિશાલ
જ્ઞાન અને ઉડો અભ્યાસ તેમણે દર્શાવ્યો તેથીજ તેઓ એકદમ સમગ્ર હિન્દમાં
પ્રસિદ્ધ થયા. સન ૧૯૦૨ માં તેમણે વડી સરકારના અંદાજપત્ર ઉપર પહેલું ભાષણ
કર્યું ત્યારે તેમની રાજકીય જીવનીની ખરી શરૂઆત થઈ અને જ્યારે તેમની

ખાતને લીધે સન ૧૯૦૬-૭ માં કર ઓછા કરાવી શક્યા ત્યારે તેઓ કેટલેક અંશે સફળ થયા. છેવટનાં વર્ષોમાં હેમણે સમગ્ર હિન્દના એક રાજપુરુષ તરીકે બ્રિટનમાં અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જે મહત્તા મેળવી તે આપણે બહુચે બહુચે છીએ.

શ્રી ગોખલેનાં ભાષણોની નવી આવૃત્તિ મી. જી. એ. નાટેસને પહાર પડી છે તે સાથે આ પુસ્તક વાંચવા એમ સર્વેને વિનંતિ કરીએ છીએ.

ફીલ્ડમેટમાં મહારાં એકવીસ વર્ષ (હિન્દીમાં) લેખક પં. તોનાચમ સનાદય, પ્રકાશક બારની બાવન, શ્રીરાજાગાદ પાના ૧૫૨ કિમ્બ ૦-૮-૦ (મરાઠીમાં તરુભો) પ્રકાશક હિન્દ એગ્રન્સી મુબાઈ, કિંમત ૦-૬-૦ પાનાં ૮૨.

કારણી ફીલ્ડ અને બીજા ટાપુ ખાને હિન્દીવાનોને મેક્સવાળી પદ્ધતિના ત્રાસજનક અનર્થો દર્શાવવામાં શ્રીયુત્ ગાંધીની ચળવળ પછી—કોઈ વધારેમાં વધારે સફલ થયું હોય તો પડિત તોતારામનું આ પુસ્તક છે. બાલુસમજી પુરોને, ભોળી સ્ત્રીઓને, અને ઉગતા યુવાનો ઉપર કારખાતાના દલાલો કેવી નસ પાથરી હેમને ફસાવે છે, હિન્દમાં અને પછી દરિયાની સુસાફરીમાં હેમને કેવી કૂર અને અમાનુષી રીતે રાખવામાં આવે છે, ટાંપુઓમાં આપણા દેશીઓ કેવી અનીતિમય હાંદગી ગાળે છે અને હેમના ઉપર કામતો કેવો જુદમી ભાર મૂકવામાં આવે છે, હેમના ઉપરીઓ હેમના ઉપર કેવો અસાધારણ ત્રાસ વર્તાવે છે અને અશક્ત કે માદા, પુરૂષો કે સ્ત્રીઓ—સર્વનાં લોહી કેમ બાળવામાં આવે છે અને અંતકરણ કેમ ચીરાય છે તેનું વર્ણન લેખકે પોતાના દૃઢવના લોહીથી લખ્યું છે. કારણમાની પદ્ધતિ ઉપર આપણા વિદાય થતા વાઇસરોયે શાપ ઉચ્ચાર્યો છે અને હેનાં પાપ બરાઈ ચૂક્યાં છે એટલે અમે આ પુસ્તકમાંથી લાંબા ઉતાર કરવા ગાંગતા નથી. પણ તે જડમૂળ નારા પામે તે પહેલાં હેમાં ધણા સુધારા થવા નેહરો, અને શાન્ત ચળવળ કરવી પડશે. તે કાર્યમાં આ પુસ્તક આપણને ધણું સંદાયકારક થશે. ગુજરાતીમાં હેનો તરુભો સત્વર પહાર પાડવામાં આવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

જે પ્રેમકથા લેખક ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડય: બી. એ., એલએલ બી. કિંમત ત્રણ આના પાના કરે.

રા. ચન્દ્રશંકર એક સસિક કવિ અને સૂક્ષ્મ વિવેચક તરીકે ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે; એટલે જેઓ હવે તેઓ—હેમની કવિતાના માળની—દુઃશ્રી વાર્તાઓ લખી આપણને મધુર આનંદ આપે એમાં નવાઈ નથી. અમારે હમેરવું નેહરુએ કે બન્ને વાર્તામાં લેખકે ઝીઝી સૂચક બાવનાઓ સમાવી છે જેથી વાર્તાઓ આનંદ સાથે ઉપદેશ પણ આપે છે.

પહેલી વાર્તાને નાયક મનમથરાય મંથરાને પોતાની પત્નીની રાહ લેતો. જોકાં ખાનો હવે તે વખતે સરખસમાં ચાલતા અનેક યુવાન સીપુરોવાનું હેને દર્શન યાય છે. પ્રેમમંદીરમાં પ્રેમપુત્રદિતની પ્રેરણાથી સહ નેહરુઓ પ્રેમપ્રદીપ પ્રકાશતાં હોય છે હેવામાં મનમથરાયને પોતાની પ્રિયતમાનો સ્પર્શ જગાડે છે. આ કદવના ધણી ઉત્તમ છે છતાં ખાસ નહીન નથી; અને રાત્રિના જે સચિગોમાં તેજી કરવામાં આવી છે અને જે સ્વૃણ સૌન્દર્યના વર્ણનથી તે નીંદી દેવામાં આવી છે તે વાચકના દૃષ્ટને પરમ પ્રેમના ઉન્નત ધામમાં પહોચતાં અટકાવે છે.

બીજી વાર્તા વધારે લાંબી છે; પણ હેનો સાર વધારે સરલ છે. નવજીવનની સફલતા માટે વ્દાત તેમજ વ્યવસ્થા બન્નેની જરૂર છે એ હેનો ઉપદેશ છે. વાર્તા એકંદર સાદી છે—જે કે હેમાં આનુર્થ કે અમભાર રીસતાં નથી. બન્ને વાર્તાઓ લેખકની મુન્દર અને મુશિલ નિર્મલ જાત્રુ જેવી પાદદર્શક રીતીમાં સખાયેલી છે. હેનો કદના પ્રમાણમાં કીમત ધણી જુદા છે અને તે વાંચના અમે સર્વને બલામજૂ કરીએ છીએ.

નાંધ

દેશની આવક-ખર્ચ.

પૌતાના દેશના રાજતંત્રની આવક અને ખર્ચ, ઉપર ઝીણી દેખરેખ રાખવી એ દરેક શહેરીની ફરજ છે. ગરીબ ખેડુતે અને પૈસાદાર જમીનદારો, કંગાલ કારીગરો અને ઉદ્યોગના અધિપતિયો, ગામડાના શાહુકારો અને મોટા વેપારીઓ, ખાનગી મુદુરો અને ઉંચા અમલદારો—સર્વેના ખીસામાંથી રાજ્યની ત્રીજેરી ભરાય છે. તેથી તે નાણાં ન્યાયપુરઃસર ભુદા ભુદા વર્ગોમાંથી અને ભુદા ભુદા કરથી ઉદ્યોગવામાં આવે છે કે નહિ એ જેમ જેવાની જરૂર છે તેમ તે પૈસા પ્રત્નને સીધી કે આડકતરી રીતે લાભદાયક થાય એવા માર્ગમાં ખર્ચાય છે કે નહિ એ પણ તપાસવાની જરૂર છે. હીમાળની ચોકસાઈ માટે અને આંકણીની ચોગ્યતા માટે આપણે અધિકારીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકીએ. પણ નહાના મોટા કરની ચોગ્યચોગ્યતા વિષે તેમ ભુદા ભુદા ખાતામાં ખર્ચની વહેંચણી વિષે પ્રત્નજનો જેટલી ઠાણજી રાખે તેટલી ઓછી છે. તેઓ કંગાળ બનશે કે આળાદાનીમાં મુદાલશે, તેઓ રાજ્યથી ત્રાસ પામશે કે સુખી થશે, તેઓ કેળવણી પામશે કે અજ્ઞાન રહેશે, તેઓ અશક્તિ તથા રોગથી પીડાશે કે શરીરે તાંદુરસ્ત બનશે—દુકામાં હેમનું સમગ્ર જીવન સંકુચિત અને નષ્ટપ્રાય થશે કે વિકાસ પામી દિવ્ય બનશે તેનો આધાર આવક-ખર્ચના કઠિન આંકડાઓ ઉપર રહેલો છે.

સર્વ દેશના શહેરીઓ ઉપર આ આંકડા તપાસવાનો ધર્મ રહેલો છે. પણ આપણા જેવા જે દેશમાં સુધરેલા પરદેશીઓ નવીન પદ્ધતિથી રાજ્ય ચલાવે છે ત્યાં આ ધર્મ ઘણો ગંભીર બને છે. મનુષ્ય માત્રના માફક હેમનમાં પણ સ્વાર્થવૃત્તિ રહેલી છે અને—હેમની ઉદારમાં ઉદાર વૃત્તિઓ હોવા છતાં—તે આપણા સ્વાર્થની સ્થાને આવે એ સ્વાભાવિક છે. ફ્રાંસેટ અને ડીગ્બી, રોમેશચંદ્ર દત્ત અને દાદાભાઈ નવરોજી, સર દીરાગશાહ મહેતા અને ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ વારંવાર રજુ કરેલી દલીલોમાં થોડું પણ સત્ય હોય તો બ્રિટિશ અમલનાં છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષમાં અને હાલ દરેક વર્ષે હિન્દવાસીના હિતનો ભોગ ઇંગ્લંડના લાભ અર્થે અપાયો છે; જમીનનું મહેસુલ જે ગરીબોના ભાર સાહસિક ત્વચાર્થી વધારવામાં આવ્યો છે. નીમકના જેવી પ્રાણરક્ષક વસ્તુમાંથી અનિષ્ટ આવક ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે ત્યારે કરોડો રૂપિયા અકારણ યુદ્ધમાં હિન્દ માટે ખર્ચામાં આવ્યો છે અને લશ્કરનો ખર્ચ વર્ષે વર્ષે વધારવામાં આવ્યો છે ત્યારે કેળવણી અને તાંદુરસ્તી જેવા અત્યંત જરૂરી ખાતા ઉપર વિનાશક ઉપેક્ષા દર્શાવવામાં આવી છે. આ અને આવી ફરિયાદો ભુદા ભુદા રૂપમાં આપણા આંગે-વાનોએ વારંવાર કરી છે અને આપણે તે સાંભળી છે; તેથી દર વર્ષે રાજ્યના હીસાબના આંકડા અને આવકભાવકની રકમો તપાસવામાં આપણે ચવાની જરૂર છે.

હિન્દુ અંદાજપત્ર

આ વિચાર ધ્યાનમાં રાખી આપણે સન ૧૯૧૫-૧૬ ના આકેલા હીસાબ અને ૧૯૧૬-૧૭ ના અંદાજપત્ર તરફ વળીશું. આમા પહેલુ તો ચાલુ વર્ષ માટે બનાવવામાં આવેલા અંદાજપત્રના અને હાલ તેના ધરવામાં આવેલા આંકડાની અને તે આંકડાની આવતા વર્ષના અંદાજપત્રની સાથે સરખ મણી કરવાની જરૂર છે. હવે જો કરમા વધારો કરવામાં ન આવ્યો હોત તો સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોત.

(આંકડા દશ લાખ પાઈડમાં આપ્યા છે.)

	સન ૧૯૧૫-૧૬ નું અંદાજપત્ર.	તે વર્ષના ધારવામાં આવેલા આંકડા.	સન ૧૯૧૬-૧૭ નું અંદાજપત્ર.
મહેસુલ ...	૮૦ ૪૦૦	૮૨ ૫૦૬	૮૨ ૫૫૨
ખર્ચ ...	૮૪ ૪૩૫	૮૫ ૨૬૪	૮૫ ૫૧૨
ઘટ... ..	૪ ૦૩૫	૨ ૭૫૮	૨ ૯૬૦

આ ઉપરથી તરતજ જોઈ શકાયે કે પ્રથમ તો—લગણ ચાલતી હોવા છતાં—ધાર્યા કરતા વધારે મહેસુલ ઉપજવાનો સંભવ છે. આપણાં નાણાંખાતાના પ્રધાન મંત્રી વીલીયમ મેયરે જણાવ્યું છે કે આ વધારો લગભગ મર્ગો શે રેલ્વે ખાતાની ઉપજને લીધે છે ગયા વર્ષમા જ્યારે યુદ્ધને લીધે યુરોપના દેશો સાથે વેપાર ઓછો થયો અને પરિણામે કસ્ટમ ખાતાની ઉપજ ઘટી ગઈ ત્યારે દેશની અંદર વેપાર ધણો જ વધ્યો અને પરિણામે રેલ્વેની આવકમાં અદ્ભુત વધારો થયો આવતે વર્ષે આ અસાધારણ સ્થિતિ કાયમ નહિ રહે એમ ધારી સર વીલીયમ મેયરે રેલ્વેની ઉપજ ઓછી આંકી છે.

ચાલુ વર્ષમાં ખર્ચનો જે વધારો જણાવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને લશ્કરના વધુ ખર્ચને લીધે છે, જે વખતે ઈંગ્લંડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બધા ભાગ યુદ્ધનો મહોટો ભાર ઉપાડવામા પોતાનો ભાગ લે છે તે વખતે હિન્દને જરા વધારે ખર્ચ કરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે

હવે, આવતા વર્ષના અંદાજપત્ર તરફ નજર કરતાં જણાયે કે ખર્ચનો આંકડો જરા વધારવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે કંઈ પણ

કરવામાં આવી નથી અને કોઈ પણ ખાતાનો ખર્ચ ઘટાડવામાં આવ્યો નથી. એવી છે કે બીજા ખાતામાં લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપિયાનો ઘટાડો કરી ૪ રકમનો છેવટના આંકડા પ્રમાણે આશરે પોણા ચાર કરોડનો વધારો ખાતાના ખર્ચમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ વધારા રકામે અમે વાંધો કઠાવવા માંગતા નથી કારણ કે અમે માનીએ છીએ કે આ અણીની ક્ષણમાં હિંદુ પ્રિટનને બંને તેટલી સહાય આપવી જોઈએ.

કરમાં વધારો.

આમ આશરે પોણી ચાર કરોડની કુલ ઘટ આવે છે જેમાંની હિંદી સરકારની ઘટ ત્રણ કરોડથી રહેજ વધારે છે. આ ઘટ ગયા વર્ષની માફક શીલીકની રકમમાંથી નહિ પણ નવા કરની ઉપજમાંથી પુરવાનો સરકારે જે નિશ્ચય કર્યો છે તે તરફ આપણે ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. નવા કર ત્રણ જાતના છે અને તેની ઉપજ નીચે પ્રમાણે આંકવામાં આવી છે:—

(૧) કસ્ટમ અને આંગકારી ખાતામાં ઘણી નવી વસ્તુઓ ઉપર કર નાંખવામાં આવ્યા છે અને જુના દર વધારવામાં આવ્યા છે. હિન્દમાં આવતી વસ્તુઓ ઉપર કિંમત ઉપર સેંકડે ૫ ટકાનો કર હવે ૭ ટકા કરવામાં આવ્યો છે અને લોડુ, યત્રો, અનાજ વગેરે કેટલીક વસ્તુઓ ઉપર ૨૬ ટકા લેખે કર નાંખવામાં આવ્યો છે. વિલાયતી તેમજ દેશી દારૂ ઉપર કર વધાર્યો છે. વધારાના કરમાંથી ૩ કરોડથી રહેજ ઉપજ થશે એમ ધારવામાં આવે છે.

(૨) ૫,૦૦૦ થી વધારે વાર્ષિક આવક ઉપરના કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. તેની વધુ ઉપજ આશરે એક કરોડ પાંચ લાખ થશે.

(૩) મીઠું—જે હિન્દની ગરીબમાં ગરીબ વસ્તી વાપરે છે—તે ઉપર મણે રૂપીયાના કરમાં ચાર આનાનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી ૯૦ લાખની વધુ ઉપજ થશે.

આ બધા કરની કુલ ઉપજ આશરે લગભગ સવાપાંચ કરોડ જેટલી થશે જે આશરે પોણીચાર કરોડની ઘટ પુરીને આશરે દોઢ કરોડની વધુ આવક આપશે.

ગરીબનો ભાર

હિન્દી સરકારની આ વ્યવસ્થા અમને આત્યંત વિપરીત અને હાનિકારક લાગે છે. અમે ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે નાણાંની ઘટ લગભગ સર્વાંશે વધુ લશ્કરી ખર્ચને લીધે છે. હવે અદાજપત્રની વિગતો જોતાં જણાયે છે કે ન્યારે કેટલાંક ખાતામાં કરકસર કરવામાં આવી છે ત્યારે બીજાં કેટલાંકનો ખર્ચ વધારવામાં આવ્યો છે. અમારી ખાત્રી છે કે આ વધારો ચોભાવીને અથવા ત્રણ કરોડ જેટલી વધારે કરકસર

ળીજાં ખાતામાં કરવામાં આવી હોત તો આ ઘટ ન આવત; પરંતુ ઇંગ્લંડમાં જ કરકસરના નિયમો હજી હમણાં અમલમાં મૂકાય છે તો પછી હિન્દના ઉડાઉપણા માટે હમેશાં પંકાએલા રાજતંત્રની તો વાતજ શી?

પરંતુ એમ ધારો કે ઘટ કોઈ રીતે ભુત્તાય એમ નથી તો શું વધુ કર શિનય તે પુરવાના ળીજા ઉપાય નથી? નાણાં પ્રધાને પહેલાં જણાવ્યું હતું હિન્દી સરકારની શીટીક રપર્ટ કરોડ રૂપીયાની છે અને પછી તેમણે દોઢ કરોડનો વધારો જણાવ્યો હતો. આ રકમમાંથી અથવા “ગોલ્ડ સ્ટેન્ડર્ડ રીઝર્વ,” “પેપર કરન્સી રીઝર્વ” વગેરે બ્રુદાં બ્રુદાં લાંઠાળમાંથી ત્રણ કરોડ જેટલી પ્રમાણમાં ન્હાની રકમ સહેલાઈથી પુરો પાડી શકાત, પરંતુ હિન્દી વજરને હસનક કરવાનાં આવેલી શીટીક લંડનના વેપારીઓના લાલ માટે વપરાય છે એટલે અણીને વળતે તે હિન્દને ઉપયોગી કેમ થઈ શકે? હજી પણ આગળ વધીને અમે કહીશું કે આ સૂચનાઓ ન સ્વીકારાય તોપણ આવી ન્હાની ઘટ પુરવાનો ળીજા રસ્તો છે. સુધરેલા બધા દેશોમાં આકૃતના અસાધારણ કામમાં વધારાના ખર્ચ માટે હમેશાં મોટી લોન લેવામાં આવે છે કારણ કે યુદ્ધનાં ફળ પછીના જમાનાની પ્રજા ભોગવે છે અને તે લોનના વ્યાજનો ભાર સહજ કરવા બધાયલી છે. ખુદ ઇંગ્લંડ હમેશા કરોડો અને અઞજ પાઉંડની લોન લઈ હાલ મહાભારત યુદ્ધ લડે છે અને ભૂતકાળમાં પણ તેણે તેજ પ્રમાણે કર્યું છે. હિન્દની ઘટ પણ લશ્કરી ખર્ચને લીધે છે તો લોનથી તે શા માટે ન પુરાવી નેમ્મએ એ સમજતું નથી. રેલ્વે વગેરે કામને માટે લેવામાં આવેલી લોન બાદ કરતાં બાકીનું હિન્દી રાજ્યનું ઘણું બુજ છે અને હાલની હાનિકારક પદ્ધતિ પ્રમાણે તે સારા કાળમાં ઓછું થતું જાય છે. આથી આ ઘટ માટે ૬ કરોડને બદલે નવ કરોડની લોન લેવાનો રસ્તો ખુલ્લો હતો અને ળીજા સર્વ દેશની રાજકીય રૂઢિથી સમત હતો. પણ આપણા રાજ્યકર્તાઓ હિન્દને સુધરેલા દેશોથી એવો બુદ્ધો—લગભગ વિપરીત ગણે છે કે જેથી તેમણે આ માર્ગનો વિચાર પણ કર્યો દેખાતો નથી.

પરંતુ ઘટ પુરતાં નાણાં લેવાની પણ લાલચ સરકારે રાખી હોત તો આપણે તેમને ઉપકાર માનત. કસ્ટમ, આણકારી અને ઇન્કમ ટેક્સમાંથી આ ઘટ પુરવી એટલુંજ નહિ પણ લગભગ ૬૦ લાખની શીટીક રહેત, પણ સરકારના હાપણ પ્રમાણે ઘટ પુરાય એટલું ગમત નથી; ઓછામાં ઓછી દોઢ કરોડની શીટીક રહેવી નેમ્મએ. આથી ૬૦ લાખ ઉપજવવા નેમ્મએ અને તે પણ મીડાના કરમાંથી; ને કોઈ કર રૂઢાગે પ્રજાએ હમેશાં વધારેમાં વધારે પોકાર કર્યો હોય તેમ જ ઉત્તમ દેશલક્ષ્મીએ રાષ્ટ્રમાં સખત વાંધો ઉઠાવ્યો હોય તો તે મીડાનો છે. શ્રીયુત ગોખલેએ સન ૧૯૦૨ થી ૧૯૦૬-૭ સુધી પોતાના આંકડા અને દલીલોનાં કેવો મજબૂત મારો આ કર રૂઢાગે ચલાવ્યો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. અને છતાં સરકારે ઘટ પુરવાને નહિ પણ શીટીક મેળવવાને આ કરનો નરત વિચાર

જોઈ. પહેલી માર્ચને દિને આ કરના વધારાની ખબર ફેલાતાં સમગ્ર પ્રજાના અંતઃકરણમાં કેવી ફાલ પડી અને જીવન તથા મરણની સીમાઓ ઉપર જીવતા લાગે અને કરોડો દેશીજનોને કેવી ગંભીર શિક્ષા થઈ?

મુંબાઈનું અંદાજપત્ર

૧૯૧૬-૧૭ નું મુંબાઈ ઇલાકાતું અંદાજપત્ર આશરે ૧ કરોડ અને ૩૯ લાખની ધીલીકથી ઉઘડે છે. તે ૬ વર્ષની આવક ખાતે આશરે ૭ કરોડ પર લાખ અને ખર્ચ ખાતે આશરે ૭ કરોડ ૫૪ લાખ આંકવામાં આવ્યા છે. પરિણામે વર્ષની આખરે ખરની શીલીકમાં આશરે અઢી લાખનો ઘટાડો થશે.

અંદાજપત્રની ચર્ચામાં જે ખાતાના ખર્ચ ઉપર વિશેષ ચર્ચા સ્વાભાવિક રીતે થઈ હતી. ઠંડેવાતી કરકસરના આ વર્ષમાં પણ પોલીસ ખાતામાં સુધારો વધારો કરવાને માગરે સવા જે લાખનો વિશેષ ખર્ચ કરવાનો સરકારે નિશ્ચય કર્યો છે. અમારી માતમી જો ખરી હોય તો પ્રીનેન્સ કમિટી—જેમાં અમુક અમલદારો અને ધારાસભાના મીજ સલાહદોને અંદાજપત્ર છેવટે પ્રકટ થતા પહેલાં તે વિષે મસલત કરવા નીમવામાં આવે છે—તે મંડળે લગભગ સર્વાનુમતે આ ખર્ચના વધારા રહામે પોતાનો મક્કમ મલિપ્રાય જણાવ્યો હતો. પણ કમિટીને ફક્ત સલાહ આપવાનીજ સત્તા છે; એટલે જેમાં અડધી સંખ્યા અમલદારોની હોવા છતાં સરકારે તેના મતને માન ન માપ્યું અને આ યુદ્ધના વખતમાં પોલીસ ખાતાનો ખર્ચ વધાર્યો. તે ખાતામાં આ રકમ કેવી રીતે વાપરવાની છે અને સુધારાની અગત્ય કેવી રીતે ઉપસ્થિત થઈ છે તે આપણને જણાવવામાં આવતું નથી. “પ્રીનેન્સ કમિટી” એ તે વિષે પોતાની ખસમંતિ જણાવી એ ઉપરથી તેની તાકીદની જરૂર વિષે ઘણી શંકા રહે છે.

સરકારના કરોળારી ખાતા ઉપર જ્યારે વધારે ખર્ચ મંજૂર થાય છે ત્યારે હમેશાં પ્રજાના અંતઃકરણમાં કંઈક શંકા અને કંઈક ધારતી ઉત્પન્ન થાય છે માટે સરકાર જ્યારે આ દિશામાં નવું પગલું ભરે ત્યારે તેનાં કારણો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાં જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ પ્રજાના મન તરફ અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સલાહ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. પણ જ્યારે યુદ્ધના સમયમાં અંતે તે પણ “પ્રીનેન્સ કમિટી”ના વેરફ પોલીસ ખાતાના ખર્ચમાં વધારો કરવામાં આવે ત્યારે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સેદલાવ વધવાનોજ સંભવ રહે છે.

ખીજી ટીકા કેળવણી અને સુખાકારીના ખાતાના ખર્ચ વિષે છે. જ્યારે ખર્ચનાં ખોટાં ખાતામાં નહિ જેવી કરકસર કરવામાં આવી છે અને પોલીસ જેવાં ખાતાનો ખર્ચ વધારવામાં આવ્યો છે ત્યારે પ્રજાને પ્રિય આ જે ખાતાના ખર્ચ ઉપર કુદ્રતર ફેરવવામાં આવી છે. સન ૧૯૧૪-૧૫ માં એક કરોડથી વધારે રૂપિયા કેળવણી ખાતા માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા પણ વર્ષને અંતે આશરે પોણા કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો; આથી સન ૧૯૧૫-૧૬ ના અંદાજપત્રમાં છેલ્લા વર્ષમાં થયેલા

ખર્ચ કરતાં જરા વધારે રકમ મંજુર કરવામાં આવી અને સન ૧૯૧૬-૧૭ માટે પણ એ જ નીચા ધોરણ ઉપર ખર્ચ આંકવામાં આવ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે સુખાકારીના સંબંધમાં પહેલાંના વર્ષમાં સામાન્ય રીતે એક લાખ રૂપિયા તંદુરસ્તીનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કામમાં વહેંચણી માટે સેનીટરી બોર્ડને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં, પણ આવતા વર્ષમાં આ કામ માટે ફક્ત ૫૦ હજાર રૂપિયા મંજુર કરવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીને તંદુરસ્તી માટે આપવામાં આવતાં નાણાંમાં મેડોટો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

આ હકીકત આપણાં અંતઃકરણ બાળવાને ઠસ છે અને અમને તે વિષે હવે ચર્ચા કરવી નિરર્થક લાગે છે. આપણા સર્વે પત્રોએ અને પ્રતિનિધિએ એકે અવાજે કહ્યું છે કે સરકારની આ અનીતિ અતિશય અવિચારી અને અન્યાયી છે. સરકારે સત્વર સમજાવું જોઈએ કે જગતની ઉચ્ચપાથલના આ સમયમાં હિન્દનો જાહેર મત વધારે સ્વતંત્ર અને તીવ્ર બન્યો છે અને રાજ્યતંત્રનો રથ આવે ઉધે માર્ગે ચલાવવાથી પ્રજા વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ બનશે.

ગુલામગીરીનું છેવટ.

ઓગણીસમા શતકમાં ઇંગ્લંડના ઉદાર પ્રયત્નથી ગુલામગીરી નાબુદ થયા પછી પણ એ સ્થિતિનાં વધારેમાં વધારે તત્વો જો બીજી કોઈ દશામાં સમાયેલાં હોય તો તે કરારનામાથી પરદેશ મોકલવામાં આવતા ગીરમીટોની હતી. આ પદ્ધતિથી ચીના લોકોને પહેલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજુર તરીકે મોકલવામાં આવતા હતા પણ ઇંગ્લંડમાં લેની સ્ક્રામિ ઘણો પોકાર થવાથી તે આ સંક્રાંતિ શરૂઆતમાં બંધ પાડવામાં આવી, અને છતાં નવાઈની વાત એ છે કે તે સમય પહેલાં અને પછી આજ સુધી દર વર્ષે સેંઠડો સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોને બુદ્ધાં બુદ્ધાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને સુરીક્ષમ ખાતે કરારનામાથી મોકલવામાં આવે છે. શ્રી. ગાંધીની અળવણે આપણા ગૌરવ અને આત્મમાન, આપણા ધર્મ અને નીતિને આથી પહોંચતી ગંભીર હાનિ તરફ આપણું મજબૂત ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મહુમ ગોખલેએ થોડાં વર્ષ ઉપર વડી ધારાસભામાં ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે ગીરમીટીઆની આ ગુલામગીરી બંધ કરવી. પણ વડી સરકારની તે વખતે આંખો ઉઘડી ન હતી અને પરિણામે તે ઠરાવ નપાસ થયો.

ગયા વર્ષમાં મીંઝે મેંકનેઇલ અને મીંઝે ચીમનલાલે બુદ્ધાં બુદ્ધાં સંસ્થાનોમાં ગીર-મીટીઆની સ્થિતિ વિષે પોતાનો રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો તેથી ફરી તે વિષે અળવણ શરૂ થઈ, અને મુખ્યત્વે કરીને શ્રી. ગાંધી અને મીંઝે એન્ડ્રુસના પ્રયત્નોથી છેલ્લા છ આઠ માસમાં આ સવાલ વારંવાર ચર્ચાયો છે. આ અવસર જોઈ શ્રી. મદનમોહન માલવીયાએ ગયા માસની વીસમી તારીખે વડી ધારાસભામાં એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે કરારનામાની પદ્ધતિ બંધ કરવાને સરકારે સત્વર પગલાં લેવાં. ટ્રાઈ હાર્ડિંગે આ ઠરાવને

સ્વીકારતાં જે ભાષણ કર્યું છે તે ઇતિહાસનાં અમર પાનાં ઉપર દીપશે એવી અમારી ખાત્રી છે. અનહદ સમભાવથી અને ઉદાર રાજ્યભુદ્ધિથી હેમણે જણાવ્યું કે સરકારની ખાત્રી થઈ છે કે હિન્દને એકંદર આ પદ્ધતી લાભદાયક નથી અને તેથી હિન્દી વજીરની સંમતિથી હિન્દી સરકારે હેનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તરતમાં તો કેટલાક સુધારા યોજવામાં આવશે; પણ સંસ્થાનો ધીજી મજૂરો મેળવવાને કંઈ વ્યવસ્થા કરશે તેમ હિન્દમાંથી સ્વતંત્ર રીતે પરદેશ જતા મજૂરો માટે કંઈ કાયદો યોજાય એટલે તરતજ આ ત્રાસજનક પદ્ધતિ પુરેપુરી નાબુદ કરવામાં આવશે.

પરંતુ, હિન્દના અસંખ્ય માણસોના ભોગે લાલ પામેલાં સંસ્થાનો તરફ જરા વધારે પડતો ભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. તેમ આ પદ્ધતિ બંધ કરવાના એકસ કાલની મર્યાદા દર્શાવવામાં આવી નથી એ પણ જરા શંકાજનક લાગે છે. યુદ્ધના વખતમાંજ ગીરમીટનો ત્રાસજનક કાયદો રદ કરવાની હિન્દી વજીરે રજા આપી હોત તો હિન્દમાં વધારે સંતોષ થાત.

ઉદ્યોગોની તપાસ માટે કમીશન.

હિન્દની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ વિષે તપાસ કરવાને માટે એક કમિટી નીમવાનો ઠરાવ સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લાએ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો તે પહેલાં પણ આપણને જણાઈ ચૂક્યું હતું કે આજ કાર્ય માટે રાયલ કમીશન નીમવાનું છે. છતાં ઠરાવની ચર્ચા આપણને ઘણી લાભદાયક થઈ છે, અને સરકારની યોજનાની એક ગેઝાળી ચૂક આપણને જણાઈ છે, સર ઇબ્રાહીમે પોતાના વ્યાવહારિક ભાષણમાં હિન્દની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ માટે હિન્દનાં પહારમાં પરદેશી માલ ઉપર કર નાંખવાની સ્વતંત્રતા ઉપર લંબાણથી વિવેચન કર્યું હતું. આ તકરારી સવાલની ચર્ચામાં ઉતર્ધા શિવાય અમે કહીશું કે ગેઝાટા ભાગના હિન્દીવાનોનો હુવે એવો અભિપ્રાય થયો છે કે પરદેશી માલ ઉપર કર નાંખ્યા શિવાય હિન્દમાં નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાનું લગભગ અશક્ય નીવરશે. આ મત સરકાર કબૂલ ન રાખે તોપણ આ પ્રશ્ન કમીશનના વિચાર માટે રજુ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. છતાં સરકારે આ સવાલ કમીશનના કાર્યપ્રદેશમાંથી બાતલ કર્યો છે. અને આપણી આશાઓને પહેલેથીજ નરમ કરી છે.

કમીશનમાં નીમાયેલા ગૃહરથો વિષે એક શબ્દ અમારે કહેવો જોઈએ. સર ફ્રાન્સિસ હાઈકરીમલાઈને કમીશન ઉપર નીમવામાં સરકાર શા હેતુથી પ્રેરાઈ છે એ આપણે જાણતા નથી. પણ અમે જરા પણ આનાકાની શિવાય કહીશું કે સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લાને હેમને જાહેર નીમવાથી સરકારને હિન્દના ખરા અભિપ્રાયનો વધારે લાભ મળત અને લોકોને એકંદર કમીશન ઉપર વધારે વિશ્વાસ એસત. ઉપરાંત આ ઠરાવ રજુ કરનાર હિન્દી આગેવાનનેજ હેના અમલમાં લાગ આપવામાં આવ્યો હોત, તો ઘણું ઘટીત અને સુયોગ્ય પગલું ભરવામાં આવત.

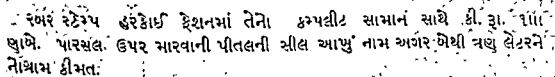
વાર્ધસંરંચને વિદાયગીરી.

સાડા પાંચ વર્ષ સુધી ઉદાર ભાવથી અને વિશાળ ગજદગ્ધિથી હિન્દની સેવા કરી તથા મર્વ હિન્દવાસીઓના ઉપકાર, પૂર્ણ અન્તઃકરણના ઓવારણા લઈ લેવા હાર્દિ જે આપણા દેશની ગતિ લીધી. બંગાળની પુનઃવ્યવસ્થા અને કાનપુરની મગીદત સંવાલનું નિરાકરણ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા દેશીઓ સાથે હિંમની સહાનુભૂતિ અને છેવટની સલાહમાં હિંમણે કરેલી અમૂલ્ય સહાય, લગભગ ગરુ થતાં હિન્દી લશ્કરને યૂરોપની ભૂમિ ઉપર મોકલવાનો ઠરાવ અને ઠરાવનામાનો કાયદો, રફ ઠરવાનું વચન, સ્વર્ગભયની આપણી ભાવનામાં હિંમની મમતિ અને પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યની ભાવનાનું જવલંત રેખાદર્શન-સર્વ આપણને આ દાયે યાદ આવે છે અને આપણા વકાદાર હૃદયને માન અને ઉપકારની આપણી લાગણીઓથી ઉભરાવે છે.

પરંતુ લૉર્ડ હાર્દિ જે વિષે ઉપજતા અનંક વિચારોમાં એક વિશેષ કરીને તરી આવતો હોય તો તે એજ કે હિન્દના પ્રિટિશ જમનામાં પહેલીજ વાર પ્રજના મતને પદ્ધતિસર માન આપવાની રાજનીતિ હિંમણે થોડા લૉર્ડ રીપને રાજતંત્રની લગામ હાથમાં લીધી ત્યારે હિન્દુસ્થાન મૂચું હતું, તેથી પ્રજાની રાજકીય ઉત્થાપિત કરવાને હિંમણે અનેક ઉપાયો લીધા. બોલ પાસ લૉર્ડ મોર્લી અને લૉર્ડ મીન્ટોના મુધાન હિન્દ અશાન્તિની પરાકાષ્ટામાં હતું તે વખતે આપવામાં આવ્યા તેથી અરકાર પામે તો તે જેથી લેવામાં આવ્યા હોય એવો ભાન થયો ઉપગત એ સુધારાની આગળ પાછળ એવા થોડાજ કૃત્યો નજરે પડે છે જે એકસ રીતે નહીં ધારવામાં આવેલી રાજનીતિનું ભાન ઠગવે. લૉર્ડ હાર્દિ જે હિન્દમાં આવ્યા ત્યારે અશાન્તિ ગમવા આવી હતી; તે છતાં બંગાળ—સમભાગ સમય હિન્દની પ્રજાનો કાયમનો પામર બંગાળમાં લાગલા સામે જોડેને રફ ઠરવાનો હિંમણે નિશ્ચય કર્યો, પણ તેઓ આટલેનીજ અટક્યા નથી. જે અનેક અંતિહાસિક બનાવોએ હિંમની કારકીર્દીને વિભૂષિત કરી છે. હિંમણે સુત્રરૂપે હિન્દીવાનો તર્ક માનની વૃત્તિ અને હિંમની ન્યાયી ભાગણીઓને સંતોષવાની સારી ઇચ્છા રહેલી છે આથી કેળવણીની વધારે ગ્રાન્ટ માટે કે બંગાળના લાગલા રફ ઠરવા માટે નહિ પણ પ્રજાના મતને માન આપવાના હિંમના મહાન મૂલ્ય માટેજ હિન્દીઓ હિંમના આભારી રહેશે.

બુના વાર્ધસંરંચને વિદાય આપતાં નવા વાર્ધસંરંચ-લૉર્ડ ચર્ચમન્ડને હિન્દે આવકારથી વધાવી લીધા છે. હિંમની નીગાહકે હિંમના શુભો વિષે હાલ કંઈજ ન કહેતા હાલની મુરકેલી ભરેલી સ્થિતિમાં હિંમને કૃતેહ છંછીને અમે વીરગીથું.

परब्रह्मदास नारब्रह्मदास सोनो १४८, अलखोदेवी रोड मुंजंघ.

પીતળનો રૂ. ૧૭ જરમનનો રૂ. ૧૧.

ॐ नमः शिवाय ।

भावेक—परब्रह्मस नारायणास सोनी.

५. डॉ. ऐन. हॉलनी - गतप्रसिद्ध दवाओं.

DR. N. HALL'S.
HEALTH TONER.

ଡାକ୍ତର. ଗୁଣ. ଡାକ୍ତର. ଡାକ୍ତର. ଡାକ୍ତର.

હરકોઈ કારણથી નીપજતી નબળાઈની જગત્પ્રસિદ્ધ રામબાણ
આ-શીવાય ડાઃ એન. હાલની કંપનીમાં દરેક કુટુંબમાં રાખવા લાયક
નુદી દવાઓ બને છે.

એન. હાંદસ સીરપ.

(સીરપ આંદ
હાઈપોડાસ્ટાઈડ
આંદ લાઈમ)

ક્રિ. ૩. ૫-૪-૦.

૨. ચૈન્દ્ર-મેલેગીયા.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

डि. व. ९.

३ : पेन—डब्लर.

કુરકેઈ જાતનો દુખાડો

વા માટે હિં.

3. 0-90-0.

The bottle should be kept well corked
and in a cool place.

DR. N. HALL'S HEALTH TONER.

TRADE MARK

DOSE.—For an Adult one Dessert spoonful
in half a wine glass of water after each meal
—Children in proportion.

PREPARED AT THE LABORATORY OF
Dr. N. HALL & Co.
NONE IS GENUINE UNLESS SIGNED

Allen's

For Particulars Apply to, DR. JAMNADASS, PREMCHUND,
Bhoolebwar, Bombay.

सीरप
लोही सुधारक

18. 3. 11

५-डॉलेरा डेभर.
डॉलेरा भाटे.

डि. ३, ०-४-

६. अतिरिक्त : २५
१. १००० : १००००

वाजर वाजर
दि. २०/१२/२०२०

૧૭ ધ્યેયોઃ ક્રિયાં

લેગ મટાડનાર

अष्टकावनाम संसार

३१-४-५४

મહાવાદના સે

અનુદાન:—મી.

नीलास भयास्य

“अरुभावाप्यु”

જાણે એમના પાંદે

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Arar and Collins (1971).

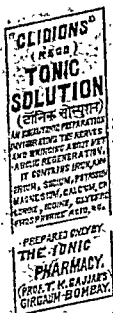
અણ હરેવાંતે અમદાવાદ

ਬੀਜ ਪ੍ਰੀਤ ਨੇਪਰੇ 'ਤੇ.

वधु विगत भाटे नीचिने भरनांगे लणो, अंधवा भणोः—

જાહેર-ડોક્ટર એન. હાલની કંપની, રીકરોડ-અમદાવાદ.

“ કિલડાયન્સ ”

ટોનિક સોલ્યુશન:—એના પદાર્થો “ જિલ્સરો કોસકેટ ” સહેલાઈથી લોહીમાં મળી જાય છે, અને તેથી જ જ્ઞાનત તુની નર્વજાઈ તેમજ ખીજ રોગો દુર કરવામાં ધેણી સારી છે. રૂ. ૨-૦-૦ અને ૧-૨-૦

દંતમંજન:—ફીનાઈલ જેવી તુલશાનકારક દવાઓથી નીરાળો અને કાયદાકારક જલદે પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) ઉત્પન્ન થવાથી રોગોનાં સંધળા જંતુઓ નાશ પામે છે અને દાંત ઉજળા થાય છે. રૂ. ૦-૬-૦ અને ૦-૪-૦

ધી આયોનિક ફાર્મસી.

૬ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીનું બીલ્ડીંગ, પહેલે માળે સેન્ડ હર્સ્ટ રોડ ગીરગામ—મુંબઈ

નેરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ જો અન્ય વીશીઓમાં, ભોજન ગૃહોમાં કે ભપકાદાર લોન્ગેમાં, અને ખુદ પોતાને ઘેર પણ, અહીંનાં જેવી સ્વાદિષ્ઠ અને ટેસ્ટયુલ રસોઈ જમવાની આદ્યા રાખશો તો જરૂર નેરાશ થવું પડશે.

એક વખત પધારો અને ખાત્રી કરો.

ધી સાબરકાંઠા બોર્ડીંગ હાઉસ

પ્રત્યેક કુટુંબને ઉપયોગી

વિચાર—પુસ્તક—માળા.

સાહિત્યની સંગીત પાયા ઉપર પ્રગતિ કરવાના હેતુથી વિદ્વાન લેખકોથી

‘લખાતી’ નવીન પુસ્તક-શ્રેણી.

નીચેનાં પુસ્તકો પહાર પડી ચુક્યાં છે—

પુ. ૧. ધર્મનો જ્ય, પુ. ૨. નવા શુભનાં જીવાનું સ્ત્રી, પુ. ૩. કાંઈક નહીં, અનુકરણ લેખક છગનલાલ હા પડ્યા

દર વર્ષે ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થશે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ સાથે માત્ર ૧૧ આના.

છુટક પુસ્તકોની કિંમત-દર પુસ્તકે ત્રણ આના

મળવાનું સ્થળ—નૃ ભ. વિલાકર, બેરીસ્ટર-એટ-લો.

વ્યવસ્થાપક, “વિચાર-પુસ્તક-માળા,” ગિરગામ-મુબદ્દ.

ગૃહસ્થોની ગૃહમંદિરોમા તથા કન્યાશાળાઓમા રાખવા લાયક, મેં પબ્લીક હસ્ટકશન

ડિરેક્ટર સાહેબે મુબદ્દ ઇલાકામાં શુભ કન્યાશાળાઓમાં ઇનામ માટે મંજૂર કરેલું.

શ્રીમંત વડોદરા સરકારે શાળા લાયકેરી તથા શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે મંજૂર કરેલું.

સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ

દરેક ઇમરની સીઓને અમત સાથે જ્ઞાન મળે એવી હેતુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે. જ્યોને પોતાનું કર્તવ્ય જાણવાની ખરી ધમ્મા છે એવી સીઓને અવકાશ વખતે તેહેંધરના દિવસોમાં આ સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ પુસ્તક વાંચી તેના રહસ્યનું મનન કરવું જોઈએ (૧) નીતિ (૨) સાસરે જતીને શીખામણ (૩) પતિવ્રત પતિપ્રેમ (૪) મુખદુખ (૫) વિવિધ-આવી રીતે પાંચ ભાગમા આ પુસ્તક પુસ્તક રીતે છપાવેલ છે કિંમત આના બાર પોસ્ટલ જુડું. (ખીજ આવૃત્તિ)

બુકસેલર બેચર મેધજી—રાજકોટ

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે.

ધી હિન્દુ લૉજ.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

પંદરેલી બીલ્ડીંગ,

મુબદ્દ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જુલું પુસ્તક ૫ મું.
નવું પુસ્તક ૧ લું.

મે ૧૯૧૬.

અંક ૧૨ એ.

ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ.

ગયા વર્ષના આગસ્ટ મહિનામાં ઇંગ્લંડમાં વસતા હિંદુસ્તાનના હિનેચ્છુ સ્ત્રીપુરુષો તરફથી આપણા દેશની સ્ત્રીકેળવણીની અધમ સ્થિતિ સુધારવા માટે સેક્રેટરી ઓફ રેટેટને એક અરજી કરવામાં આવી હતી. તેના જવાબમાં મિ ચેમ્બર્લેને કહ્યું હતું કે આ પ્રકારની માગણી હિંદુસ્તાનમાંથી ચલી જતી છે. જે લોકોને તેની દરકાર હોવી જોઈએ તેમના તરફથી ન્યારે માગણી ચલી નથી, ત્યારે જીન લોકને એમાં પડવાની જરૂર શી છે? આ ઉપરાંત આજ ચાલતા મહાન વિધ્વજન વખતે સરકાર નવો કાર્ય પદને નક્કી કરવાનું શક્ય નથી.

આ બંને રહીશના જવાબ મળેલા છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીકેળવણી સંબંધી જગતિ કંઈ નથી થઈ એ વાત અહીં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓના અસરને કીધે કહેવામાં આવી હતી. ઓ. કર્વેના આશ્રમો, વનિતા વિશ્વમો, મેવાસદતો, મલ્લિકા કન્યા મહાવિદ્યાલયો, પડોદરા, અને માધેસાઈની કન્યાશાળાઓ કલ્યાણ સંસ્થા જે ની ગયાપના સિદ્ધ કરી રહ્યા છે કે આપણા લોકને કેળવણીની હાકલો તો છે જ. બીજું હવે પુનઃ તો માત્ર

પ્રત્યેક કુટુંબને ઉપયોગી

વિચાર—પુસ્તક—માળા.

સાહિત્યની સંગીત પાયા ઉપર પ્રગતિ કરવાના હેતુથી વિદ્વાન લેખકોથી

લખાતી નવીન પુસ્તક-શ્રેણી.

નીચેના પુસ્તકો પૃથક પડી ચુક્યા છે—

પુ. ૧. ધર્મનો જય, પુ. ૨. નવા યુગના જીવાન સી, પુસ્તક, પુ. ૩.

કાંઈકરતુ અનુકરણ લેખક હર્મનલાલ હ. પંડ્યા.

દર વર્ષે ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થશે. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ સાથે માત્ર ૧૧ આના.

છુટક પુસ્તકોની કિંમત-દર પુસ્તકે ત્રણ આના.

મળવાનું સ્થળ:—ન. ભ. વિલાકર, બેરીસ્ટર-એટ-લો.

વ્યવસ્થાપક, "વિચાર-પુસ્તક-માળા" ગિરગમ-મુંબઈ.

ગૃહસ્થોનાં ગૃહમન્દિરોમાં તથા કન્યાશાળાઓમાં રાખવા લાયક, મેળ પળલાક છટકશન

ડિરેક્ટર સાહેબે મુંબઈ ઇલાકામાં ગૃહ કન્યાશાળાઓમાં ઇનામ માટે મંજુર કરેલું.

શ્રીમન્ત વડોદરા સરકારે શાળા લાયબ્રેરી તથા શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે મંજુર કરેલું.

સામાજ્ય સંગીત સંગ્રહ

દરેક ઇમ્મરની સીઓને ગમત સાથે જ્ઞાન મળે એવી હેતુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિ-પેતાનું કેતવ્ય જાણવાની ખરી ધુણ છે. એવી સીઓને અવકાશ વખતે તેહેવરિનાં દિવસોમાં

આ સામાજ્ય સંગીત સંગ્રહ પુસ્તક વાંચી તેના રહસ્યનું મનન કરવું જોઈએ. (૧) નીતિ, (૨) સાસરે

જતીને-શીખામણ (૩) પતિવ્રત પતિપ્રેમ (૪) મુખદુઃખ (૫) વિવિધ-આવી રીતે ખાંચ બાગમાં પાલુ

એકેજ પુસ્તક રીતે છપાવેલ છે. કિંમત આતા ખાર પોસ્ટાજ જુદું. (બીજી આવૃત્તિ.)

બુકસેલર બેચર મેથલ—રાજકોટ.

ESTABLISHED 1911.

રહેવાની તથા જમવાની

સગવડ સાથે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૫ મું.
પુસ્તક ૧ હું.

મે ૧૯૧૬.

અંક ૧૨ મો.

ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ.

અમા વર્ષના ઓગસ્ટ મહિનામાં ઇંગ્લંડમાં વસતાં હિંદુસ્તાનનાં હિનેચ્છુ સ્ત્રીપુરુષો
આપણા દેશની સ્ત્રીકેળવણીની અધમ સ્થિતિ સુધારવા માટે સેક્રેટરી ઓફ
એક અંરજી કરવામાં આવી હતી. તેના જવાબમાં મિ. અંગલેને કહ્યું હતું કે
આ પ્રકારની માગણી હિંદુસ્તાનમાંથી યવી નોંધાયે. જે લોકોને તેની દરકાર હોવી નોંધાયે
તરફથી અમારે માગણી થતી નથી, ત્યારે, ખીલ લોકોને એમાં પ
ઉપરાંત આજ સ્વાલતા મહાન વિગ્રહને વળતે સરકાર નવો કાળ

સ્વરાજ્યનાં સ્વરૂપ.

(૩).

રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય.

ગામ, જિલ્લો, પ્રાંત. દેશ એ એક સુવર્ણ માલા છે. અને જેમ રાષ્ટ્ર-તહેનો એક રીતે મોડ છે તેમ બીજી રીતે તે આખી માલાના સૂત્રરૂપે છે. ગામ અને પ્રાંતના સમત્વનો આધાર શા ઉપર રહેલો છે? એવી મૂળ લાવના—અથવા લાગણી છે કે જે-ગામનાં તેમજ પ્રાંતનાં-તળાવો નદીઓ, જમીન અને ડુંગરો, પશુ અને પ્રજા, ભાષા અને સંસ્કૃતિ, ધર્મ તત્વજ્ઞાન—એ સર્વને પ્રિય બનાવે છે? અંતઃકરણનું એવું ક્યું જરૂર છે આપણી સ્વાર્થત્યાગ અને પદોપકારની વૃત્તિઓને પોષે છે અને વિકસાવે છે કવચિત્ અપાર મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અને જીવનના જોખમે—આપણને અનેક મોટી પ્રવૃત્તિઓ કરાવે છે? પ્રેમ અને ધર્મનો પરમ સંયોગ શેમાં છે? પ્રશ્નોનો જવાબ એકજ છે—સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વદેશાભિમાન.

હિંદ—ખંડ કે દેશ ?

પણ હિંદ માટે પ્રેમ કે અભિમાન હોઈ શકે ? હિંદ એક દેશ છે કે એક ખંડ છે ? એક પછી એક અનેક ઈંગ્લેન્ડ-રાજપુરુષો તથા અમલદારો, લેખકો મુસાફરો અદ્ભુત હિંમતથી કહેતા આવ્યા છે અને હવે પહેલાંના કરતાં અવાજે કહે છે કે હિંદ એક દેશ નથી પણ એક ખંડ છે. શિવાયના યુરોપ જેટલો જેનો વિસ્તાર છે અને યુરોપના મોટા દેશો જેટલી તથા પણ વધારે વસ્તી જેના દરેક પ્રાંતની છે તેને દેશ કેમ કહી શકાય ? ઉકાશમીરથી કન્યાકુમારી સુધીમાં અને કલકત્તાથી કરાંચી સુધીમાં કેટલા રાજ્યો અને કેટલી જાતની પ્રજા વસે છે—મધ્યપ્રાંતના ગોંડવી અને દક્ષિણના ટોંગથી તિબેટથી બંગાળીઓ અને મુઘલવાસી વેપારીઓ સુધીમાં સુધારા અને જ

ખનાવોના પ્રવોહમાં એકદમ તણાઈ ન જનારને આ વાર્તામાં ઘણી સાધારણ વસ્તુઓનો અભાવ આશ્ચર્યકારક લાગશે. કુદરતી દેખાવોનાં કે ઐતિહાસિક સ્થળોનાં બારીક કે પ્રભાવશાળી વર્ણનો ત્હેમાં જણાતાં નથી. અને છતાં પણ વાચક આશ્ચર્ય સાથે ઈંગૂલ કરશે કે દરેકે દરેક સ્થલ અને દૃશ્યનું આમેલુણ ચિત્ર હોના અંતઃકરણમાં જડાયેલું છે. જે અનેક પાત્રોથી આ વાર્તા ભરચક જણાય છે ત્હેમના દેખાવ કે સ્વર્ભાવનાં-ત્હેમના વિચારની ઘટનાનાં કે લાગણીના વિકાસનાં થોડાંજ વર્ણન વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં-છે. અને છતાં પણ વાચકને આશ્ચર્ય સાથે જણાયે છે કે તે ન્હાનામાં ન્હાના ઠાકોરથી માડીને પરમ રાજપુરુષ મુંગલ સુધી સર્વનાં અંતઃકરણ અને આચરણને તે પૂરેપૂરાં પીછાની શકે છે. વાર્તાની ખાલ વિષે અને પાત્રોના સ્વભાવ વિષે લેખક બને તેટલું મૌન ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને થોડાંજ સૂચક વાક્યો કે અસરકારક શબ્દોમાં ત્હેમને પતાવી દે છે. ખીલ પાસ ખનાવો અને મંવાહોની રમઝટ લેખક પૂર જોમમાં જમાવે છે અને ત્હેમાંથી જ વાર્તાનો તંતુ સમજવાતું કામ વાચકને સોંપે છે. આથી વર્ણનો વગેરેનો અભાવ કોઈને ન્યુનતા રૂપે લાગે એ સમજી શકાય. પણ ત્હેમણે સમજવું જોઈએ કે આ પણ વાર્તાનો એક પ્રકાર છે જે હજી શુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતર્યો નથી અને જે ફ્રેંચ લેખક ડુમાસની નવલકથામાં લગભગ સંપૂર્ણ કલાએ નજરે પડે છે. ખાટ્રી, ડુમાસ જેવી ખનાવોની શુંથણી અને સ્વ ગોતર્ધનરામ જેવા વર્ણનો અને પૃથક્કરણનો સુંદર સંયોગ બંકિમ જેવા કોઈ વિરલ લેખકો જ કરી શકે.

વાર્તાનો મુખ્ય તંતુ સ્પષ્ટ છે. ઠણું રાજ મરણ પથારી ઉપર હોવાથી, દેવપ્રસાદની આગેવાની નીચે રજપૂત મંડલેશ્વરો અને અંદાવતીમાં સળલ બનેલા જૈનપક્ષ વચ્ચે ઠલક થવાની તૈયારીઓ જણાય છે. વર્ષોથી રાજ્યનું સુકાન ચલાવતા અને હસ્તામલકવત સર્વ સ્થિતિને નીહાળનાર મુંગલ મંત્રીનો રસ્તો ચોક્કસ હતો. જૈનો તેમજ મંડલેશ્વરોને પાટણથી દૂર રાખવા અને પ્રસંગ આવ્યે તામ્રચૂડાંવજ—શુજરાતની વિજયપતાકાની નીચે સર્વને ભેગા કરી માલવરાજ સાથે યુદ્ધ કરવું આ હોની યોજના હતી પરંતુ ત્હેવામાં અંદાવતીનો આનંદસૂર નામનો સાધુ મીનલદેવી—કર્ણદેવની રાણીને ખીલ સલાહ આપે છે કે જૈનોને સર્વ અધિકાર સોંપવો, અંદાવતીના લશ્કરથી રજપૂતોને દળાવવા અને જરૂર પડ્યે મમળાં નાંખવા અને જૈન ધર્મના છત્ર નીચે શુજરાતને એકત્ર કરવું. ગર્વવતી મીનલદેવીને આ રસ્તો પસંદ પડે છે અને કર્ણરાજનું મૃત્યુ થતાં પટિણના દંડનાયકની પદવી એક જૈન શેડીઆત્રો આપે છે, મુંગલને ખીલ સ્થલનો અધિકારી નીમે છે અને દેવપ્રસાદને કેદ કરવાની યોજના કરે છે પરંતુ પાટણનો કિલ્લો કુદાવી પ્રતાપી મંડલેશ્વર પોતાના લશ્કરને મળે છે એટલે મીનલદેવી પોતાના પુત્ર સિદ્ધગજ—જેને અહીં જયદેવ કુમારનું નામ આપવામાં આવ્યું છે—તેને લઈ, છુપી રીતે પાટણ છોડી જૈન લશ્કરને પોતાના કાળુમાં લેવા અને તે વડે દેવપ્રસાદને હરાવવા પ્રયત્ન કરે છે. બિનઅનુભવી રાણી ઉપરાઉપરી ભૂલો કરે છે અને છેવટે સત્તાના આવેશમાં મુંગલને મૂર્ખા પછે કેદ કરે છે. ખીલ પાસ, રાણીના કપટ વિષે ખબર મળતાં

(૩) કેળવણીના પ્રમાર અને સુધારાને અંગે ઉભા થતા જુદા જુદા સવાલો વિષે વિચાર કરવો (ખર્ચ, મકાનો, શિક્ષકો, કેળવણી ઉપર સત્તા વગેરેના સવાલો.)

(૪) બ્રિટિશ સરકાર તથા દેશી રાજ્યો કેળવણીની ખાળતમાં જે કામ કરે છે તેની વૃદ્ધિમાં લાકો સહકાર કેમ કરી શકે તેમજ પોતાની મેળે, સ્વતંત્ર રીતે લોકો શું શું કરી શકે તે વિષે યથાશક્તિ માર્ગો સૂચવવા અને યોજવા.

પરિપક્વના કાર્યકર્તાઓ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેના મંત્રીઓ તરીકે રા. હીરાલાલ ત્રિલોચનદાસ પારેખ બી. એ., અને રા. માવળકર બી. એ., એલએલ. બી. કામ કરશે.

અંતમાં આ પરિપક્વના સંબંધમાં કંઈ પણ શંકાઓ, પ્રશ્નો અથવા સૂચનાઓ પ્રહાસાથી ચર્ચવા હું આ પત્રના વાચકોને વિનંતિ કરું છું.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

પુસ્તક પરિચય.

પાઠશૂની પ્રભુતા—(એક ઐતિહાસિક નવલકથા) પ્રયોજક રા. ધનશ્યામ. ગુજરાતીની ૩૨ ગી લેટ, કિંમત રૂ. ૨-૦-૦, પાનાં ૨૪૦.

ગુર્જર ઇતિહાસના એક ચત્રાકારિક અને તેજસ્વી પ્રકરણને હૃદયવેધક નવલકથાના રૂપમાં ગુજરાતને સોંપવા માટે આપણે—પોતાનું ‘ખરૂં’ નામ છુપાવતા—રા. ધનશ્યામનો તેમજ ગુજરાતી પ્રેક્ષકો આભાર માનવો ઘટે છે. આ પ્રેક્ષકો ઉત્સાહી માલીકોએ અત્યાર સુધીના જે બીજા નવલકથાઓ લેટ તરીકે પહોર પાડી છે તેમાંની લગભગ એકેએક ભૂતકાલીની જહોજલાલીનાં ચિસ્તરખીય ચિત્રો તાદ્દશ કરીને પવિત્ર ભારત વર્ષને માટે આપણામાં અભિમાનની લાગણી જગાવે છે તો બીજી પાસ તેને માટે જીવન પર્યંત સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની ઉર્મિ—અને કવચિત્ નિશ્ચયને ઉપજાવે છે. મહા અમને ધાત્તી છે કે અત્યાર સુધીમાં ઘણી ખરી વાર્તાઓનાં પુસ્તકો રજપુતોની વીરતા અને મુસલમાનોનાં કપટ, ચેશ્વાની પડતી અને ધંધેજનો ઉદ્ધવ—જે વિષે જ લખાયાં છે અને ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક રત્નો લગભગ અણમૂલ્યાં જ રહ્યાં છે. એ રત્નોને વીજળીક પ્રભાથી દેહીપ્રમાન કરવા માટે તેમજ સ્વદેશાભિમાનનો વીર રમ પૂર ભેમમાં જગાવવા માટે આ વાર્તા “ગુજરાતી” ની લેટમાં તેમજ નવલકથાના સમગ્ર સાહિત્યમાં ઘણું ઉચું સ્થાન મેળવશે.

ખનાવોના પ્રવોહમાં એકદમ તણાઈ ન જનારને આ વાર્તામાં ઘણી સાધારણ વસ્તુઓનો અભાવ આશ્ચર્યકારક લાગશે. કુદરતી દેખાવોનાં કે ઐતિહાસિક સ્થળોનાં ખારીક કે પ્રભાવશાળી વર્ણનો તેમાં જણાતાં નથી. અને છતાં પણ વાચક આશ્ચર્ય સાથે ઠંભૂલ કરશે કે દરેકે દરેક સ્થલ અને દૃશ્યનું આખેહુણ ચિત્ર તેના અંતઃકરણમાં જઠાયેલું છે. જે અનેક પાત્રોથી આ વાર્તા ભરચક જણાય છે તેમના દેખાવ કે સ્વભાવનાં-તેમના વિચારની ઘટનાનાં કે લાગણીના વિકાસનાં થોડાંજ વર્ણન વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં-છે. અને છતાં પણ વાચકને આશ્ચર્ય સાથે જણાશે કે તે ન્હાનામાં ન્હાના ઠાકોરથી માંડીને પરમ રાજપુરુષ મુંબલ સુધી સર્વનાં અંતઃકરણ અને આચરણને તે પૂરેપૂરાં પીછાની શકે છે. વાર્તાની ગાંઠ વિષે અને પાત્રોના સ્વભાવ વિષે લેખક અને તેટલું મૌન ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને થોડાંજ સૂચક વાક્યો કે અસરકારક શબ્દોમાં તેમને પતાવી દે છે. ખીજા પાસે ખનાવો અને સંવાદોની રમઝટ લેખક પૂર જોમમા જમાવે છે અને તેમાંથી જ વાર્તાનો તંતુ સમજવાનું કામ વાચકને સોંપે છે. આથી વર્ણનો વગેરેનો અભાવ કોઈને ન્યુનતા રૂપે લાગે એ સમજી શકાય. પણ તેમણે સમજવું જોઈએ કે આ પણ વાર્તાનો એક પ્રકાર છે જે હજી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતર્યો નથી અને જે ફ્રેંચ લેખક ડુમાસની નવલકથામાં લગભગ સંપૂર્ણ કલાએ નજરે પડે છે. ગાક્રી, ડુમાસ જેવી ખનાવોની શુધ્ધી અને સ્વ ગોવર્ધનરામ જેવા વર્ણનો અને પૃથક્કરણનો સુંદર સંયોગ જાંકિમ જેવા કોઈ વિરલ લેખકો જ કરી શકે.

વાર્તાનો મુખ્ય તંતુ સ્પષ્ટ છે. ઠણું રાજા મરણ પથારી ઉપર હોવાથી, દેવપ્રસાદની આજેવાની નીચે રજપૂત મંડલેશ્વરે અને ચંદ્રાવતીમાં સબલ બનેલા જૈનપક્ષ વચ્ચે કલક થવાની તૈયારીઓ જણાય છે. વર્ષોથી રાજ્યનું સુકાન ચલાવતા અને હસ્તામલકવત્ સર્વ સ્થિતિને નીહાળનાર મુંબલ મંત્રીનો રસ્તો ચોક્કસ હતો. જૈનો તેમજ મંડલેશ્વરોને પાટણથી દૂર રાખવા અને પ્રસંગ આવ્યે તામ્રચૂડકવજ—ગુજરાતની વિજયપતાકાની નીચે સર્વને ભેગા કરી માલવરાજ સાથે યુદ્ધ કરવું આ તેની યોજના હતી પરંતુ તેવામાં ચંદ્રાવતીનો આનંદસૂરિ નામનો સાધુ મીનલદેવી—ઠણુંદેવની રાણીને ખીજા સલાહ આપે છે કે જૈનોને સર્વ અધિકાર સોંપવો, ચંદ્રાવતીના લશ્કરથી રજપૂતોને દબાવવા અને જરૂર પડ્યે મસજી નાંખવા અને જૈન ધર્મના છત્ર નીચે ગુજરાતને એકત્ર કરવું. જર્વવતી મીનલદેવીને આ રસ્તો પસંદ પડે છે અને ઠણુંરાજનું મૃત્યુ થતાં પશ્ચિમના દંડનાયકની પદવી એક જૈન શેડીઆને આપે છે, મુંબલને ખીજા સ્થલનો અધિકારી નીમે છે અને દેવપ્રસાદને કેદ કરવાની યોજના કરે છે. પરંતુ પાટણનો કિલ્લો કુદાવી પ્રતાપી મંડલેશ્વર પોતાના લશ્કરને મળે છે એટલે મીનલદેવી પોતાના મુત્ર સિદ્ધરાજ—જેને અહીં જયદેવ કુમારનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.—તેને લઈ, છુપી રીતે પાટણ છોડી જૈન લશ્કરને પોતાના કાળુમાં લેવા અને તે વડે દેવપ્રસાદને હરાવવા પ્રયત્ન કરે છે. બિનઅનુલવી રાણી ઉપરાઉપરી ભૂલો કરે છે અને છેવટે સત્તાના આવેશમાં મુંબલને મૂર્ખપણે કેદ કરે છે. ખીજા પાસે, રાણીના કપટ વિષે ખબર મળતાં

પાટણના શહેરીઓનો મોટો સંઘ ઉરકેરાઈ જઈ મંડલેશ્વરના પુત્ર ત્રિભુવનપાલની આગેવાની નીચે પાટણનો કિલ્લો પોતાના હાથમાં લે છે અને મીનલદેવીને અંદર ન પ્રવેશ કરવા દેવાનો નિશ્ચય કરે છે. આથી રાણી એક પાસ પાટણમાં આવી શક્તી નથી અને બીજી પાસ મંડલેશ્વરના લશ્કરને હરાવી શક્તી નથી. આ બેની વચ્ચે જ્યારે તે બરાબર સપડાય છે ત્યારે તે જૈન જતી આનંદસૂરિની યોજનાઓની અવગણના કરે છે અને મુંઝવણને ફરી સત્તા સોંપી જ્યારે સાથે પાટણમાં ફરીથી પ્રવેશ કરે છે. દરમિયાન આનંદસૂરિના પ્રપંચથી દેવપ્રસાદનું મૃત્યુ થયેલું હોવાથી રજપુત મંડલેશ્વરો પણ નરમ પડે છે.

આ મુખ્ય તનુ શિવાય બીજા નહાના તંતુ ઘણા છે અને તેમાં બીજા ઘણાં પાત્રો ભાગ લે છે. ત્રણ પ્રેમસંગઘ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. દેવપ્રસાદ અને હોસાનો—જે વર્ષોના વિયોગ પછી બંનેનાં હૃદયમાં અસાધારણ વેગથી ઉછળે છે અને જે આડકતરી રીતે બંનેના અકાળ મૃત્યુનું કારણ બને છે; ત્રિભુવનપાલ અને પ્રસન્નનો—જે કૌભાર અવસ્થાની નિર્દોષ મોહકતાથી રંગાયેલો છે અને જે ત્રિભુવનપાલની વીરતામાં ડહાપણ અને વ્યાવહારિકતાની પૂરવણી છે, અને છેવટનાં પ્રકરણમાં લગભગ આશ્ચિંતો દેખાઈ આવેલા મુંઝવણ અને મીનલદેવીનો—જે વર્ષો સુધી રાણીને મંત્રી ઉપર પરાધીન રાખ્યા પછી એકદમ તેને સાહસિક સ્વચ્છંદતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડે છે, અને જે છેવટના સમાધાન પછી મુંઝવણને પાટણ છોડતા રોકી રાજમહેલમાં વામે કરાવે છે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આખી વાર્તામાં અનેક પ્રસંગો કદપતનને સ્વપ્ન કરે અને અતઃકરણને ઉઠાળે એવા છે. તેમાંના કેટલાક રજપૂતો અને જૈનોના કડક સંબંધ છે તો કેટલાક ગુજરાત માટે અભિમાન ઉપજાવે એવા છે. આમાં આમને એક બનાવ આપણી પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિને એટલો ગૌરવભર્યો લાગે છે અને “પાટણની પ્રશ્નો” એ શીર્ષકને એટલું સાર્થક કરે છે કે તે વિષે અમે એ શબ્દ લખીશું. મીનલદેવી અને જ્યારે પાટણના દરવાજા છોડી પહાર ગયાં છે અને જૈન લશ્કર પાટણને પાદરે પડાવ નાંખવાનો સંભાર છે એ વાતની બગર પડતાં ઉઠા મારવાડી એટલી કલાથી પાટણના સવ શહેરીઓને તે વાત કહે છે અને પગિણાએ જ્વતજ્વતામાં વ્યસની ઠાકોરા, અને વ્હુના મંડલેશ્વરો, હિન્દુ વૈશ્ણવો અને જૈન વેપારીઓ—એ સર્વનું એવડું મોટું ટોણું પાટણનું ગૌરવ સાચવવાને એકઠું થાય છે કે જેથી રાજનગર માટે શહેરીઓમાં ઉછળતા અભિમાનનો આગેહુબ ખ્યાલ આપણને આવે છે. આ મોટો જનમમુદાય જ્યારે ગજગણના કીલ્લા આગળ આવી અંદર પ્રવેશ કરવા મથે છે ત્યારે લેખક નીચેના શબ્દોમાં સમાજ અને સાગર વચ્ચે સરખામણી કરે છે:—

‘આ પતીર દરબેદાર ગર્જના એક મહાશક્તિના જે સ્વરોજ કરી શકે છે એક સાગર અને બીજો સમાજ. તે સ્વરૂપો ધોળા અરો મળતા દેખાય છે તેના અંતેદ ઉંડામાં રહેલો ગાંગાઠ, વડવાનબની અવકર આગ, નાસદાયક મગતમ્બેલી લોહી વરસી રમાગી સમાવેલી છે, એમ કવિએ લખી ગયા

જે ગૌરવશીલ શાન્તિના સમયે આનંદના તરંગો બન્ને ઉપર આવે છે, આદ્યાદ્યનક સંગીતનો ધ્વનિ થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. પણમાં, વખત બદલાતાં, શાન્તિનો નાશ થાય છે; અજ્ઞાન અને મનમગ્નિનો પ્રભાવ પણ બૂધી નવાપ એટી બંધકર બળના શરૂ થાય છે, શક્તિ સંતોષના એ સંક્રિતિઓ આગળ વધે છે. જે પોતાની પાસે આવે તેને તે ગળી નાથ છે અને માણસની હૃદયે કંઈ કરેલી નાની મોટી રેતીની કમળીઓ એક વિષયમાં ઘેરાઈ નાથ છે.

કોમના રાજપરિવર્તનને સમે ઉછળેલા પંડિતના રાજ્યસંહારક લોકસમુદાયનું સ્મરણ અને કોને થતું નથી ?

ઐતિહાસિક તેમજ નવલકથાની દૃષ્ટિથી જે વસ્તુ અમને અત્યંત શંકારપદ લાગે છે. પ્રથમ તો જૈન ધર્મને લકાયક બનાવી તેનાથી ગુજરાતને લશ્કરી એકતા આપવાની આનંદસૂરિની યોજના ઐતિહાસિક છે એમ લેખકે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું નથી. આથી અનુમાન એમ જ થાય કે તે લેખકની કલ્પના છે. જો એમ હોય તો અમને તેમાં બહુ ઓચિત્ય જણાતું નથી. જૈનો અને હિન્દુઓ વચ્ચે વોદવિવાદ અને કલહ થયાના અનેક પ્રસંગો બન્યા છે, તમજ હિન્દુ ધર્મને નામે રજપૂત શૂરાઓ વારંવાર લકાયકની આપણને ખબર છે. પરંતુ જોરજુલમથી જૈન ધર્મની છાપ આપી રાજ્ય ઉપર પાંડી તેને એકતા આપવી એ તો મુસલમાન લાવનારું જૈન ધર્મ ઉપર આરોપણ કરવા બરાબર છે. અને તે જાવના મુજબ જેવો રાજપુરૂષ અશક્ય ગણી મૂખીઈ ભરેલી માને પણ અંદાવતીના જૈનોના પ્રતિનિધિ રૂપ એક જૈન સાધુ તે રાણીના મગજમાં મૂકે અને અનેક ઉત્પાત કરાવે એ તો અત્યંત વિચિત્ર અને અનુચિત લાગે છે. અહિંસાના આચારને હૃદયથી પૂજનાર જૈન સાધુને આવો વેધ આપવાથી જૈન કોમ પોતાના ઉપર મોટો આક્ષેપ મૂકાયો છે એમ સમજે તો અમે આશ્ચર્ય નહિ પામીએ.

બીજી શંકા અમને મુજબ અને મીનલદેવીના સંબંધ વિષે છે. તે પણ ઐતિહાસિક છે એમ લેખકે જણાવ્યું નથી. તો પછી આવી સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને અસત્ય અને બ્રમજનક રૂપમાં મૂકવાના નવલકથાકારના અધિકાર વિષે અમને શંકા રહે છે. ઉપરાંત રસની દૃષ્ટિથી પણ આ સંબંધ અમને બહુ આકર્ષક લાગતો નથી. પોતાના કાવાદાવામાં નિષ્કળ થયા પછી મીનલદેવીની લાગણી જે ઉછળેા મારે છે તે અમને અતિશય કૃત્રીમ લાગે છે. મુજબ પણ છેવટે તેની લાગણીનાં પૂરમાં તથાય છે એ અમારે મન બન્ને પાત્રોને વાચકો સમક્ષ ધણું હલકાં બનાવે છે. છેવટે સમજાન ક્યાં પછી પાટણ છોડી સંન્યાસ લેવાની મુજબની કલ્પા આપણને અતિશય સુંદર લાગે છે; પરંતુ તે પણ મીનલદેવીના કહેવાથી છોડી દઈ રાજનગરમાં ફરીથી રહે છે એ તેના નિશ્ચયબળની ઉણપ દેખાડે છે.

આ જિવાય કેટલીક બીજી પણ ન્હાની મોટી ન્યૂનતાઓ વાચકને લાગશે. દાખલા તરીકે, હંસા જેવી ચતુર સ્ત્રી દેવપ્રસાદ સાથે રહે તો રાજ્યને ઘણું નુકસાન થાય એમ મીનલદેવી તો શું પણ તેને સગો ભાઈ મુજબ પણ માને અને તેથી

તે સુંદરીને રાજમહેલમાં છુપી રીતે રાખી પતિપત્નીના કૂર વિયોગ કરાવે એ અમને ઘણું અસંભવિત લાગે છે. પરંતુ આ બધું વિચાર્યો પછી પણ વાર્તા ઘણી ગૌરવભરી, અમૃતકારિક, અને રસમય લાગે છે વાર્તાને પાને પાને અને શબ્દે શબ્દમાં ગુજરાત-તહેનાં સ્થળ, પ્રજા અને ધર્મ માટે અભિમાન સ્ફુરી આવે છે. અને જે કોઈ આ પુસ્તક વાંચશે તે પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક રસસરિતામાં તણાશે એટલું જ નહિ પણ તે વધારે દેશાભિમાની અને ગૌરવવાળો ગુજરાતી થશે.

આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન—ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો લેખક મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી; પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, કીંગ્મત ૦-૪-૦, પૃષ્ઠ ૧૩૬.

“ઇન્ડિયન ઓપીનિયન” પત્રમાં ક્રીયુત ગાંધીએ વર્ષો ઉપર આરોગ્ય વિષે જે બોધદાયક પ્રકરણો લખ્યાં હતાં તે અત્રે ફરીથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે તેઓ જોરાઈ વિષે ઘણા ઉત્તમ નિયમો પાળે છે એમ બહુનાર થોડાનાજ જ્યાલમાં હશે કે હેમણે આરોગ્ય સંબંધી દેશી ઉપચારોનો તેમજ અનેક ઇંગ્રેજી, જર્મન, અમેરિકન વગેરે પુસ્તકોનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. તેને પરિણામે જે થોડા મુદ્દા વિષે હેમણે નિશ્ચય થયો છે તે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે અને તે આચારમાં કેવી રીતે મૂકાય તે બેસુ હોય તેણે સાળરમતી નદીને કીનારે હેમણે સ્થાપેલા સત્યાગ્રહાશ્રમની સુલાકાત લેવી

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં શરીર, હવા, પાણી, જોરાઈ, કસરત, પોષાક, પ્રાણચર્ય વગેરે સામાન્ય વસ્તુઓની ચર્ચા કરી છે—અર્થાત્ રોગ થતા કેમ અટકાવાય એનો વિચાર કર્યો છે. બીજા ભાગમાં થોડા મુખ્ય રોગોનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યા છે. આદિથી અંત સુધી જે વિચારો જણાવવામાં આવ્યા છે તે અત્યંત નવીન અને આશ્ચર્યજનક છે. પણ તેથી જેમ તેની અવગણના કરવાની જરૂર નથી તેમ તેને વગર વિચાર્યો સ્વીકારવાની પણ જરૂર નથી. લેખક પોતે જ કહે છે કે વધારે વાંચવાથી વિચારો બદલી પણ શકાય; આથી સ્વાભાવિક રીતે મતભેદ માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે.

અમે આ વિષયનો જરા પણ ઉંડો અભ્યાસ નહિ કરેલો હોવાથી તે વિષે આત્મકુર્વક અમુક વિચારો દર્શાવવા અશક્ત છીએ. પરંતુ સામાન્ય વાચકની માફક અમને કેટલીક શંકાઓ થાય છે તે જ પ્રદર્શિત કરીશું. જોરાઈ વિષે ક્રિસ્તી વાંચી આપણને અનેક પ્રશ્નો થશે. જો દાડ અને વડા પીનારા અને માંસ વગેરે જોરાઈનું ભક્ષણ કરનારા હોય તો શરીરે નિર્બલ, બુદ્ધિમાં જડ અને સ્વભાવમાં તામસિક જ હોય તો યૂરોપના લોકો આપણા કરતાં બળવાન કેમ છે?—બુદ્ધા, બુદ્ધા જ્ઞાનના વિષયો વિષે અને વિવિધ હુન્નરો વિષે નવી નવી શોધો તે દેશોમાં કેમ થાય છે?—અને કૅન્ટ તથા હેગલ લેખનીઝ અને સ્પીનોઝા, મીલ અને સ્પેન્સર જેવા તત્ત્વજ્ઞો તે દેશોમાં

કેમ થયા? લેખક ક્લાહારને ઉપમ આહાર ગણે છે અને ત્હને માટે ઘણા લેખકોના અભિપ્રાય આપે છે. પણ પોતાનો અનુભવ વર્ણવતાં તેઓ લખે છે કે “જેટલું વળન હું પ્રથમ ઉપાડી શકતો તેટલું કઠાય ન ઉપડે પણ જેટલા કલાક હું મજુરી કરી શકતો તેના કરતાં વધારે વળત મુધી વગર થાક્યે કરી શકું છું” આનો અર્થ એવો નથી કે શરીરનું વળ તો કઠાય ઘટે પણ મન સાત્ત્વિક અને સ્ફુર્તિમાન હોવાથી વધારે કામ થઈ શકે અને આ અર્થ ખરો હોય તો ક્લાહારની લલામણ આગ્રહપૂર્વક કરી શકાય ખરી?

જે થોડા રોગોના ઉપચાર ત્હમણે બતાવ્યા છે તે ખરા હશે, પણ તેથી શું એમ ચુસ્તવાર થાય કે કોઈ પણ રોગને માટે ઇચ્છે છે કે દેશી દવા લેવાની જરૂર નથી? પરંતુ ત્હમના લખાણનો ધ્વનિ તો સર્વ દવાની સ્તુતિ છે

અમુક મહાને કે અમુક લેખકને કોઈ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી લાભ થયો માટે એ વસ્તુ હાનીકારક છે એમ કહી શકાય ખરું? બીજી પાસ એ વસ્તુ લેનારા હાનિરો અને લાભો માણસો અમાધારનું વંદુરની ભોગવતા હોય તો આપણે શું સમજીશું?

આ અને આવી અનેક શંકાઓ આ પુસ્તકના વાચકને થાય છે. પરંતુ ત્હમાં ઘણું સત્ય કંઈક છે અને યોગદાયક સલાહ છે એ પણ દેખીતું છે સાસારિક ઉપલોગ યથાગતિ ત્યજી શરીર અને મનને શુદ્ધ કરવાનો અને બંને ત્યા મુધી વધારા રોગના કુદરતી ઉપચાર કરવાના જે સિદ્ધાન્તો સ્થલે સ્થલે દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે ઘણું અમૂલ્ય છે આવા પુસ્તકનો ધ્યાનથી અભ્યાસ કરી આપણા પરમ દેશભક્તની લેખનપ્રસાદીનો લાભ લેવાની અમે સર્વને લલામણ કરીએ છીએ.

કીલ્ડ ટાપુઓમાં હિન્દીઓની સ્થિતિ (પડિત તોતારામના હિન્દી પુસ્તક ઉપરથી)
અનુવાદ-એરમાઈ ડેવિસ, પ્રગત ૦-૦-૦, ૫૦ ૧૩૧

નયા અકમાં મૂળ હિન્દી પુસ્તક અને ત્હના મરાઠી તરજુમાની નોંધ લેતા અમે આશા પ્રદર્શિત કરી છીએ કે ત્હને સુન્દરાનીમા અનુવાદ સત્વર કરવામા આવી આથી બીજા ૮૨ અકમા આ પુસ્તકને વધાવી લેતા અમને ધો. આનંદ થાય છે વીસમી માસે કરારનામાથી પરદેશ ગતા બીરમીગીઆ સ બધી પડિત માન બીઆનો ટાવ લોર્ડ હાર્ડિંગની સરકારે સ્વીકાર્યો તે બાબતની નોંધ રા. પટેલ ૪૮ ગમ્યા છે જે પણ સતોપની વાન છે

“નહારમા ગોખરે અને મહાત્મા ગાંધી જેવા સ્વાર્થત્યજી વીસમી સગીના આનંદ રૂપ સન્યાસીઓને આ મુદ્દાન-અર્થણ કરવામા આવ્યું છે એ પણ ચોખ્ખું છે ખરેખર, “જેઓના વિચારકાર રત્ન”થી નહિ પણ આત્માની પરમ સાન્નિદ્ય છે—દેહના નહિ પણ દેવી છે એવા આર્યાવર્તના આદિતીય માનવમુક્તિના આ પુસ્તકના અધિકારી છે”

આ માર્ગમા અનુવાદક મુખ્યત્વે મરીને લર્મ અને ન્યાયની દૃષ્ટિથી ખેંચાયા છે એ પણ સતોપની વાત છે “કીલ્ડ બેન્કની મુલાકાત હોવા માટે હિન્દને કીનારો હોવા પહેલાં મી એ હુંસે જાણ્યું હતું કે આ સવારમા પ્રજાપ્રીય આત્મગણ અને રાજકીય પ્રતિહાની દૃષ્ટિ રહેલી છે પણ છેવટે તો મ્હને નૈતિક અને મુદ્દાત્મક બાબતો જ રીંગ જવા પ્રેરે છે પ્રજાપ્રીય બાવનાના આ જમાનામા આ સનાતન તત્ત્વો આપણે નીચ રવાન નહીએ

આ વિષે કંઈ પણ વધારે ન કહેતા અને ત્રેકે ત્રેકે ગુજરાતીને આ નિર્દેશ ત્રાસ અને ડર પાપમે
હૃદયવેધક ઇતિહાસ વાંચવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

હિન્દુ રાજ્યતંત્ર—(ગુજરાત મહા વ્યાખ્યાન માળા) લેખક પુરુષોત્તમદાસ બવાનીદાસ ગોરડાવા
બી. એ., એલ.એલ. બી. કિંમત એક આનો, પૃષ્ઠ ૪૮.

આપણા સમસ્ત રાજ્યતંત્રનું આલું સ્પષ્ટ અને મુદ્દાસર સિંહાવલોકન લખવા માટે મી. ગોરડાવાને
તેમજ ત્હને વ્યાખ્યાનામાળાના પહેલા અંક તરીકે સંતર પ્રકટ કરવા માટે ગુજરાત સમાના ઉત્તમી કાર્યકર્તા
ઓને અમે અંતઃસ્થપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ અગીઆરમી એપ્રિલને દિવસે આ વ્યાખ્યાન ગુજરાત
સભા તરફથી એક જાહેર સભા સમક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું અને બીજે પ્રસંગે તે વિશે ચર્ચા પણ ચલાવવામાં
આવી હતી. રાજકીય ઉત્સાહનું જે પૂરે આવા દેશમાં ફેરી વળ્યું છે ત્હનું ગુજરાત તળમાં આ પહેલું
દર્શન છે. તે ઉત્કૃષ્ટ ન નહિ બને પણ અન્ય સ્પષ્ટ પ્રકટ કરવામાં આવેલી સમગ્ર વ્યાખ્યાનમાળા
નિર્ધારી પ્રમાણે અમલમાં મૂકશે એમ અમારી આશા છે.

લેખકે ગામડાના મુખીની સત્તા અને ફરજતી માણ, છાંસા, ખાંડ અને સમસ્ત દેશના બિન્ન
બિન્ન જાતના પરિચય કરાવી દિન્દી વડર અને પાર્લામેન્ટની સત્તા મુખી—સર્વ સુખ્ય પ્રદ
આપણી આગળ રજુ કર્યા છે. તે પછી સ્વરાજ્યના પ્રદપરને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની આપણી સંરચાઓનું—
લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીનું—અને પછીથી પ્રાન્તિક અને વડી ધારાસભાનું વર્ણન કર્યું છે.

આ ભાષાત્મક પુસ્તકમાં અમને એક ઉલ્લેખ લાગે છે તે અમારે જાણાવવી જોઈએ રાજ્યના કાર્ય-
સર બધારણ—Constitutional aspect—કર્તા ત્હમણે ખાવાઓ અને હોટાઓ Administrative
machinery—તરફ વધારે પડતું ધ્યાન આપ્યું છે દાખવા તરીકે ગામડાની પચાસતો કે આરોગ્ય
માટે નીમાવેલી કમિટીને બહેલે મુખી અને પટેલની લગાણી દહીકન આપી છે તેવી-ર રીને મ્યુનિસિપાલિટી
લોકલ બોર્ડ વગેરેનાં ચોક્કસ બધારણ અને જુજ સનાઓ કરતાં ત્હમણે ઉચ્ચતાના મુદ્દા જુદા અમલમાં
એને સંપૂર્ણ રંગમાં ચીતર્યા છે. પરિણામે લેખક બધારણના વિકાસ માટે કંઈ અષ્ટ સૂચનાઓ મેલ
નથી તેમ સ્વરાજ્ય વિષે દાલ ચાલતી ચર્ચામાં પણ કંઈ હીરમે આપતા નથી કવેકરમે અને બીજ
આમલદારને ન્યાં વારંવાર આપા અને પાછી આ આપવાની પદ્ધતિ પણ મદ દોષ ત્યા આવી ચર્ચા
કપોળી યદ પટે એમ અમે માનીએ છીએ.

આમ છતાં આજો લેખ અતિશય ભાષાત્મક છે અને તે પ્રજા સારી ગરાનાં લખાવેને હોવાથી
સામાન્ય માણસો પણ તે મહેલાઈથી સમજ શકશે.

પ્રો. પોંટો દેશવ કર્વેનું ચરિત્ર—(બિગની સમાજ ચરિત્ર પત્રિકા નં. ૨) લેખક શ્રી.
વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીવકુંડ બી. એ., પાનાં ૧૫

મિન્સિપાલ પરાંનપેએ પ્રો કર્વેનું જેવું સંક્ષિપ્ત ઇવન ચરિત્ર મેઘમા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ત્હનું તૈયારી પણ
ન્હાનું આ ચરિત્ર મેળવવા માટે સા. વિદ્યાનેરીનો તેમજ ત્હના પ્રમુખ બિગની મમાજનો આપણે આભાર
માનવા પટે છે “શ્રી ભતિની ઉન્નતિ યાય એવા પ્રયાસ કરવા અને શ્રી ભતિની ઉન્નતિ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી
સંરચાઓને ચયાશકિત સહાયમૂલ યતું” એ આ સમાજનો મુખ્ય હેતુ છે, અને ત્હની સિદ્ધિ માર્ગ આવા
ઇવન ચરિત્રના તેમજ બીજા કપોળી લેખો પ્રકટ કરવામાં આવે છે, બધાઓની યાચના કરવામાં આવે છે અને
બીજા ઘટતી પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે છે. પ્રો. કર્વેનું આ ચરિત્ર આ સમાજના કાર્ય માટે અતિશય કપોળી
નીવડી એ નિર્મળક છે.

આ લેખમાં પરમ કમચીમી પ્રીદેસરના જીવનના મુખ્ય બનાવો ટાંકવામાં આવ્યા છે તેમજ તેમણે રચાયેલી ચાર સંસ્થાઓની સામાન્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાઓ વિષે હોના સંસ્થાપકના પોતાના શબ્દો આપી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એથી તેમનું ઉદાર દૃષ્ટ્ય અને હોમના મન્ય ઉદ્દેશ પ્રાપ્તિ ધારી સારી રીતે સમજ શકીએ છીએ.

અંતના શબ્દો અતિશય બાવમય છે “શાત સૌમ્ય પ્રકૃતિવળા, અર્ધકાર રહિત, દૃઢતાપૂર્ણ પ્રીદેસી પુદેસી વાર ભેતા એમ ઉદ્દગાર સ્વાભાવિક રીતે થાય કે અહો, આપના આટલા ભારે કામ કરનાર, બાટયાનું દુનિયા ટાળનાર, આટલા નિરાધારના આધારવન પ્રીદેસર કવે દેટલા સાદા આવા સત પુરુષો હોયુ મન છે તેમના વટે ભરતપડ હજીઓ છે.”

આ છુ લેખમાં પ્રી કર્વેનું અને બીજા મળી ચાર ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે તેથી હોની કીમતમાં વધારો થાય છે.

સેલિકા (પૂર્વાર્ધ) લેખક કહાન ચકુ માધી, કિમત આઝ આના, પૃષ્ઠ ૧૧૮.

આ ૪૫ બના હવુ લેખકને હોમના પોતાના શબ્દોમાં કહેવા દઈશુ. “ધણી સમ્યાનિવવાન નવયુવાન હુદિનાવેા પવિત્ર દાપય યેમવાટિકામાં કુટુંબના પગલા ભરી ભરતી બાગ્યવશાત્ વૈધવા પામતા અકાચે રહ્યા અને છે, નિમત્ત બની હેતુશન્ય જીવન ગાળે છે પતિના વિયોગ દુઃખથી દુભાયેથી. . . બય ત્રાસ આદિ કુપ્રય બાવતાઓથી દનાઈ, ચિતાત્વરથી યેરાઈ સુકલ્પી નેમ કેવળ આમડે મહેવા હાડપિંજર જેવી કર છે એમ જરતા ફરતા વખતે ઘસાઈ ઘસાઈ મરણ પામે છે, કે વખતે ગભરાઈ આત્મધાતનું શરણ સ્વીકારે છે આવા દુર્વખર્ચા ફરે આ ત્રયની પીડિત બારી તેની હેતુશન્ય જીવન ગાળી ભારતદુહિતાઓ હેતપૂર્ણ જીવન માતી કેમ બની રાકે તે, એક તેની આત્મધાત કરતી વિધવા અને પાચતા સંવાદ દ્વારા બહુ વિસ્તારથી સમવનવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે રા. ભેરીપરા, રા પ્રશિક્ષકામ મહેતા વગેરે કેટલાક વિદ્વાનોના સારા અભિપ્રાયો આ પુસ્તકની રાજઆવતા ટાંકવામાં આવ્યા છે તેનાથી હ તેજન પામી વેખકે આ કાર્ય પ્રકટ કર્યું છે.

વિધવાના પારમાર્થિક ધર્મ વિષે વિવાદને સારી કવિતામાં મૂકવા માટે જે હ બી કવિત્વશક્તિ ભઈએ એ રૂપર રીને લેખકમાં નથી કોઈ કોઈ વજીનો રચિ- છે, કવચિત્ કવચિત્ વાક્યો અને શબ્દો ઉચિત અને મનોહર લાગે છે ત્યારે બીજા પાસ પાના ને પાના અતિશય શિથિલ અને રસહીન લાગે છે આમ પસંદ કરવામાં આવેથી વરતુ અત્યંત કહિન હોવાથી લેખક પોતાના કાર્યમાં સફળ થયા છે એમ કહી શકાય નહિ.

ઉપરાંત ઘણે સ્થળે ગિનજરી, કહિન, હાબા સરફત શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે જેથી અજ્ઞાન કે બોધુ મજેરી વિધવાઓ તો તે ન જ સમજી શકે. આ કાર્યનો ઉત્તરાર્ધ લખના લેખક વગરે સાદા શબ્દો વાપરવા પ્રયત્ન કરે એ જોવા અમે દીગીએ છીએ.

બીજી લેખકે દરારિજા હેતુ વિર કે આવી કવિતામાં વિધવાને સમવનવાને વાપરવામાં આવેથી યોગ્ય દલીલો વિષે જે મત હોવા સભવતા નથી કવિતાનો પ્રકાર પણ કંઈક મુત્તલ છે તો કંઈક નવીન પણ છે આવી કૌતુહલસિંક સજ્જનોને હોનુ યોગ્ય લાગે તેટલું નિરીક્ષણ કરવાની અમે બાકામણ કરીએ છીએ.

નાંધ.

સીવીલ સર્વિસનું રાજ્ય.

હિંદનું રાજ્યતંત્ર—જુદાં જુદાં ખાતાઓના અમલ તેમજ તેની રાજનીતિના નિશ્ચય—સીવીલ સર્વિસના અમલદારો કરે છે; જે કે તે નોકરીના મુખ્ય હેતુ તો ઉત્તમ રાજપુરુષો નહિ પણ હુંશીઆર અમલદારોજ તૈયાર કરવાનો છે. ઇંગ્લંડમાં પરીક્ષામાં પસાર થઈ આવેલો સીવીલીઅન પહેલો એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે નીમાય છે. ત્યાંથી તે યોગ્યતાનુસાર કલેક્ટર, કમીશનર, અને છેવટે મહેસુલ કે ધીજા કોઈ ખાતાનો ઉપરી બને એ આશ્ચર્યજનક નથી. પ્રાન્તિક કે વડી સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાના મંત્રી તરીકે તે નીમાય તે પણ ક્ષાંત્ય ગણાય. પરંતુ રાજ્યતંત્રનાં હજી પણ વધારે ઉંચાં શિખરો ઉપર તે ચઢી શકે છે.

કારોબારી સભાઓ ધંધાં ખાતાની રાજનીતિનો નિશ્ચય કરી તે અનુસરવા અધિકારીઓને હુકમ કરે છે; અને આપણે ધારીએ કે જે નોકરીના માણસો નીચા કે ઉંચા અમલદાર તરીકે સાંકડા વાતાવરણમાં રહ્યા હોય તેમને તો તે સભાઓના સભાસદ તરીકે ન નીમી શકાય.

પણ હિન્દમાં જે વ્યક્તિઓ સર્વજ્ઞ ગણાય છે. એક ઇશ્વર અને ધીજા સીવીલ સર્વન્ટ. અને તેથી વધે સુધી અનેક ખાતાનો અમલ કર્યા પછી તેને કારોબારી સભાના રાજપુરુષની પદવી આપવી એ યોગ્ય ગણાય છે. પણ આટલેથી જ એ નોકરીને માટે ફત્વલમ્ કરવામાં આવ્યું હોત તો પણ કિક ધાત. પણ, નહિ. જેઓ રહેઠા પ્રાંતોના રાજપુરુષની પદવી શોભાવે તેઓ ન્હાના પ્રાંતોના સર્વોપરી સત્તાધીશ શા માટે ન થઈ શકે? આથી મધ્યપ્રાંત, આસામ વગેરે જે દુર્ભાગી પ્રાંતોને પછાત ગણવામાં આવ્યા છે ત્યાં ચીફ કમીશનરની પદવી તેમને મળી શકે છે; અને સંયુક્ત પ્રાંત, બ્રહ્મદેશ વગેરે જે પ્રાંતોને અમુક ઐતિહાસિક કારણોથી જરા નીચી પદવી આપવામાં આવી છે તેના લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નરની જવાબદારી પદવી મેળવવી એ પણ તેમનો હક ગણાય છે. આથી મોર્લી-ગીન્ટોના જુદાસ ધયા તે પહેલાં ખરી રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દમાં જરા રાજપુરુષો ત્રણ જ હતા: હિન્દના વાઈસરોય અને મુંબાઈ તથા મદ્રાસના ગવર્નર. બંને તેમના બંગાળના ગવર્નરનો અને કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદોનો વધારો થયો છે. ખરેખર, એ આશ્ચર્ય નથી કે આટલા યોગ્ય રાજપુરુષો હિન્દમાં કેમ છે, પણ નવાઈ એટલીજ કે આટલી પણ જગ્યાઓ સીવીલ સર્વિસના સર્વ-આકર્ષક હકમાંથી કેમ બચી શકી છે.

આ અસાધારણ સ્થિતિનાં—અસાધારણ કારણકે ઇંગ્લેન્ડ અને બીજા કેટલાક દેશોમાં આવા અમલદારો નોકરોજ રહે છે અને શેઠ થતા નથી—તેનાં મુખ્ય પરિણામો બે છે. પ્રથમ તો હિન્દુસ્થાનની અનેક ન્યાતોમાં સીવીલ સર્વીસની એક સત્તાવાન અને મજબૂત ન્યાતનો વધારો થયો છે. આપણી ન્યાત હવે શિથિલ થતી જાય છે ત્યારે આ ન્યાતનો એક ઠાંકરો પણ ભાગ્યેજ ખર્યો છે. એમિસ્ટન્ટ કલેક્ટરથી માંડીને એક પાસ લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સુધી અને બીજા પાસ વાઇસરોયની કારોબારી સભાના ટ્રેઝર સલાહદ સુધી લગભગ બધી ઉચી પદવી જે એક નોકરીના હાથમાં હોય તે શું ન કરી શકે? શરૂઆતથી જ અતિશય મત્તા અને વિગતવાર વહીવટ હેમને મોંપવાથી હેમનું મન સ્વાભાવિક રીતે—મનુષ્ય સ્વાભાવના સામાન્ય નિયમ અનુસાર—કંઈક સ્વાર્થી અને કંઈક સાંકડું બને છે. પોતે અમલમાં મૂકેલા નિયમો ઉપર હેમને અણુઘટતો વિશ્વાસ બેસે છે અને બીજા પાસ નવા સુધારા વિષે તેઓ અતિશય શંકાશીલ બને છે. પોતાના અધિકારનો જરા પણ અણુ છોડવાને તેઓ રાજી રહેતા નથી અને પરિણામે રાજકીય કાર્યમાં સર્વ રીતે વધારે ભાગ લેવા ઇચ્છનાર અને વધારે હક અજમાવવા ચહાનાર કેળવાયેલા વર્ગ તરફ એક વિચિત્ર વિરોધ હેમનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. સમસ્ત રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર જે વર્ગની—જુજ અપવાદ શિવાય—દરેક વ્યક્તિ આવી હોય તેની પાસે હિન્દ શી આશા રાખી શકે? દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વેરાયેલાં હોવા છતાં તેઓ સર્વાંશે એક રહે છે અને પોતાના ભયંકર અજ્ઞાનને ઢાંકવાને હમેશાં થોડી ચોક્કસ વિગતો આગળ ધરે છે. પ્રભુકીય અશાન્તિની ખરેખરી ભીતિ લાગે તે શિવાય તેઓ કંઈ વિશાલ સુધારા સુચવવાને તૈયાર હોતા નથી, અને તેવા સુધારા ચેજવાને ઇંગ્લેન્ડથી અને સીમલાથી હુકમ થાય ત્યારે પણ હેમમાં કેમ વિલંબ કરવો અથવા હેમનું પરિણામ નિષ્ફળ કરવું એ તેઓ જાણે છે. દુઃકામાં હેમના પ્રતાપથી હિન્દનું રાજ્યતંત્ર મોટા નિર્જીવ યત્ર સમુ બની રહે છે—જેમાં નથી કંઈ ભય ઉદ્દેશ કે નથી કંઈ પ્રભુકીય ભાવ.

બીજું પરિણામ એ છે કે બ્યારે કોઈ ઉદારચિત્ત વાકુલરિય કે ગવર્નર ગબચનું નુકાન હાથ ધરે છે ત્યારે હેમની કારોબારી સભામાં સત્તા લોગવતા સીવીલીઅનો તદના માર્ગમાં વધારેમાં વધારે અડચણ નાંખે છે. લોર્ડ હાર્ડિંગની ફ્ટોહમંદ કારકીર્તિનું રહસ્ય સમજવતાં સર વિલિયમ વેડરબર્ને સીવીલીઅનો સાથે હેમને થયેલા મતભેદ ઉપર વિવેચન કર્યું તેથી આ દેશના કેટલાક ઍંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રો બળભૂમી ઉઠ્યાં હતા. અને છતાં કોણ નથી જાણતું કે—નવા સુધારાની વાત તો બાબુએ રહી—પણ સન ૧૯૦૯ ના કાઉન્સીલના કાયદા અનુસાર બ્યારે લોર્ડ હાર્ડિંગે સંયુક્ત પ્રાતોમાં કારોબારી સભા સ્થાપવાની દરખાસ્ત હિન્દી વજીર આગળ મૂકી ત્યારે હેમની કારોબારી સભાના ત્રણ અમલદારોએ પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો હતો? બીજું, સર અલી ઇમામે બ્યારે પોતાનો ઉચો હોદ્દો છોડ્યો ત્યારે પોતાના ભાષણમાં હેમને નહોતું જણાવ્યું કે કારોબારી સભામાં સીવીલીઅનોના લગભગ હમેશાના વિરોધને લીધે હેમને પોતાનો

માર્ગ કેટલો કઠિન અને નિરાશાભર્યો લાગે છે? આંધળાઓ પણ જોઈ શકશે કે આ સ્પષ્ટ કથનમાં હિન્દના હુલ્લોચનું ગંભીર સ્વરૂપ સમાયેલું છે.

આમ જો અમલદારો પોતે પ્રજાની ઉન્નતિમાં રસ લેવાને આશકત છે એટલું જ નહિ પણ યોગ્યતામાં આવતા સુધારાની સહાને પ્રયત્ન દીવાલ તરીકે ઉભા રહેવાને તૈયાર છે તેમના હક ઓછા કરવાથી જ હિન્દનું શ્રેય થઈ શકે. બીજા સવાલોને હાલ બાજુએ રાખીને એટલું તો કહી શકાય કે જ્યાં સુધી પ્રાંતોના સત્તાધીશની અને વડી તેમજ પ્રાંતિક કારોબારી સભાના સભાસદની પદવીઓ મેળવવાને હેતુને અયોગ્ય ગણવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી જો અનેક ન્યાના મોટા સુધારાની આપણને ઘણી જરૂર છે તે સિદ્ધ થશે નહિ આથી બધા પ્રાંતોમાં ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલની વ્યવસ્થા દાખલ કરવી અને કારોબારી સભામાંથી હેતુની સંજ્યા ધીમે ધીમે કમી કરવી—એ જો આપણી મુખ્ય માંગણીઓ છે.

વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ

આ દૃષ્ટિથી આપણે વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખની નવી નીમણૂકનો વિચાર કરીશું. પણ તે પહેલાં લોર્ડ હાર્ડિંગે પોતાના કારોબારી મંડળમાં સીવીલીઅનોનું તત્વ કેમ ઘટાડ્યું તે આપણે જોઈશું. તે સભાના સાત સભાસદોમાં એક, વાઈસરોય પોતે, બિનઅમલદારી સભાસદ પહેલેથી જ છે. સન ૧૯૦૬ ના સુધારાથી હેતુ એક હિન્દી સભાસદ દાખલ થતાં અમલદારોની સંજ્યા છ થી ઘટીને પાંચની થઈ. પરંતુ કાયદાનો સભાસદ પહેલાં સાધારણ રીતે બહારથી નીમાતો હોવાથી અને, સર સત્યેન્દ્ર સિંહને તેમજ સર અલી હમામને કાયદાનું ખાતું સોંપવામાં આવેલું હોવાથી બહુ દેખીતો સુધારો થયો નહિ. પરંતુ લોર્ડ હાર્ડિંગે એક પગલું આગળ ભર્યું. સર શંકર નાયરને કેળવણી અને આરોગ્યનું ખાતું આપવાથી આપણે ઘણું હર્ષ પામ્યા એ યોગ્ય જ હતું. પરંતુ તેથી આડકતરી રીતે આપણને જે મોટાટો ફાયદો થયો તે કદાચિન્ આપણા ધ્યાનમાં આવ્યો નથી. સર હાર્કોર્ટ બટલરની જગ્યા હિન્દી મલામતને મળી ત્યારે કાયદાની ખાતી રહેલી જગ્યા તો ગીવાજ મુજબ ઇંગ્લેન્ડના ગૅરિસ્ટને આપવી જ પડે. પરિણામે મી. લાઉન્ડેસ—એઓ. થોડાં વર્ષ પહેલાં મુંબઈની હાર્કોર્ટમાં વડીલાત કરતા હતા—હેતુને કાયદાનું ખાતું સોંપવામાં આવ્યું. આમ બિનઅમલદારી સભાસદો વાઈસરોય સુદ્ધાંતે જોને બદલે પણ થયા એટલે અમલદારો પાંચને બદલે ચાર થયા. સીમલોના સીવીલીઅનો આ પગલું લેવા માટે આપણા જુના વાઈસરોય ઉપર કેટલા બીનય. હશે હેતુ આપણે સહજ અનુમન કરી શકીએ.

હવે સર વિલિયમ ઠલાકને બદલે, થોડાજ માસ ઉપર નીમાયેલા મી. લાઉન્ડેસને વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ નીમીને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ આપણને સાનંદાશ્ચર્યમાં લીધે કર્યા છે અને સીવીલ સર્વિસનો એક હક રદ કર્યો છે. સામાન્ય શ્રીરત્નો એવો છે કે કારોબારી સભામાં નીમણૂક પ્રમાણે જ વધારેમાં વધારે વડો સભાસદ હોય તે ધાર-

સભાને ઉપપ્રમુખ નીમાય. આ નિયમનો ન્યાયી પ્રયોગ કરી સર અલી ઈમામને પણ લોર્ડ હાઉસને આ માનસરી અને જવાબદાર પદવી આપી હતી. આથી સર વિલિયમ ક્લાર્ક થયા પછી કોઈ પણ અમલદારેજ તહેની આશા રાખી હશે. પરંતુ કોણે ધાર્યું હશે કે થોડાજ માસથી પદવી ધારણ કરનાર મી. લાઉન્ડસને, ખીન્ન સર્વના વચનદાર હકને બાતુએ મૂકી ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવશે? વાઇસરોયનો હોદ્દો લઈ પહેલાજ માસમાં આવું હિંમતભર્યું અને જરૂરી પગલું ભરવા માટે આપણે લોર્ડ એમસ્ટર્ડેના આભારી છીએ.

વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખની પદવી કેવળ માનનીય નથી, કારણ કે વાઇસરોય સાધારણ રીતે ગેરહાજર રહેતા હોવાથી ઉપપ્રમુખને જ સભા ચલાવવાનું કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સભાપતિ તરીકે આવા બિન ગ્રીવીલીયન ઉદાર સભાસદ ઘણી વાર પ્રજના પ્રતિનિધિને મદદ કરી શકે. પણ તે શિવાય આમાં મોટા ફાયદા બે છે. એક તો ધારાસભામાં સીવીલ સર્વિસનું ગૌરવ અને સત્તા કમી થઈ; હવેથી હમેશાં કાયદા ખાતાના સભાસદને જ ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવે—અને અમે મુશ્કેલીએ છીએ કે આ શિરસ્તો હમેશને માટે કાયમ રહે—તો સીવીલીયન તે પદવીમાં હવે પછી ભાગ્યેજ શોભી શકશે. બીજું કાયદા અને કાનુનોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર સભાસદ સભાપતિ અને એ યોગ્ય છે—કારણ કે તેને વારંવાર અનેક નિયમોના અર્થ કરવાના અવસર આવે છે.

હિન્દી પ્રધાનની સભાના હિન્દી ઉપપ્રમુખ

હિન્દી વજીરની જે સભા મંગલોદથી વાઇસરોયના અમલ ઉપર અંકુશ ચલાવે છે તેના ઉપપ્રમુખ તરીકે સર અલી બેગ નીમાયા એ પણ ઘણું સંતોષકારક છે. હેમના પહેલાં એક ખીન્ન બાહોશ હિન્દીવાન, સર કૃષ્ણ ગુપ્તા—જેઓ હોદ્દો છોડ્યા પછી કાંગ્રેસના પક્ષમાં જોડાયા છે—તે સભાના ઉપપ્રમુખ નીમાયા હતા. સર અલી બેગ હેમના જેવી પ્રભુકીય વૃત્તિ ધરાવે છે કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી. પરંતુ આપણા દેશના એક વતનીને આવી ઉંચી અને જવાબદાર નીમણુક ખીજી વાર આપવામાં આવી એ ભ્રમ આપણને આનંદ થાય છે.

હુમીએ, હિન્દી વજીરની અને વાઇસરોયની સભાના ઉપપ્રમુખની જગ્યા ભતિએદની અવગણના કરી જેમ હિન્દીઓને આપવામાં આવી છે તેમ પ્રાન્તિક સભાઓના સંબંધમાં બન્યું નથી. જેમ પ્રાતના કરતા જીલ્લાને અમલ વધારે અનુદાર અને માંકડો હોય છે તેમ પ્રાન્તિક સરકાર આ સંબંધમાં તેનાથી વડી સત્તાઓ કરતાં વધારે ભતિએદ દાખવે છે. મઉ કોઈ જાણે છે કે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ પોતાનો હોદ્દો છોડ્યો તે પહેલાં થોડા માસ અગાઉ તેઓ ઉપપ્રમુખની પદવી માટે લાયક થયા હતા. અને છતાં પણ લોર્ડ વિલિંગ્ડનની સરકારે હેમનો હક ન સ્વીકાર્યો એથી ઘણું અસંતોષ થયો હતો. પ્રાન્તિક સરકારને હવે આવી નીમણુક કરવાના પ્રમંડ આવે ત્યારે હેમનાથી

વધારે જવાબદાર સત્તાધીશોએ જે ઉદાર પગલાં લેવાં છે તે ધ્યાનમાં રાખે એમ અને ધન્યછીએ છીએ.

જહાંગીરાબાદના રાજનો સુધારો.

સંયુક્ત પ્રાંતોની ધારાસભા ગયા માસમાં વીખરાઈ તે પહેલાં જે એક શોચનીય અને હાનિકારક ણનાવં બન્યો તેની નોંધ લેવી ઘટે છે. ધારાસભામાં મ્યુનિસિપલ ખીલ વિષે 'સીલેક્ટ કમિટી'ના રીપોર્ટની ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે ઓચિંતું, જહાંગીરાબાદના રાજ્યે મ્યુનિસિપાલિટીમાં મુસલમાન સભાસદોની ચલમ ચુટળી વિષે ચોક્કસ દરખાસ્ત રજુ કરી; અને નવાઇની વાત એ છે કે તેને વિષે પહેલાં કંઈ ખબર નહિ આપવામાં આવેલી હોવા છતાં તે ડા. તેજ બહાદુર સમ્રુ અને મોતીલાલ નેહરુ જેવા પ્રભાવના પ્રતિનિધિઓની સંમતિથી પસાર થઈ ગઈ. ધારાસભામાં મુસલમાનોને જુદી ચુટળીનો જે હક આપવામાં આવ્યો છે તેનો મ્યુનિસિપાલિટીના સંબંધમાં આ પહેલોજ પ્રયોગ હોવાથી તેનો ઇતિહાસ તપાસવો જોઈએ. જે વર્ષ પહેલાં સર હાર્કોર્ટ ગટલરે વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે સ્થાનિક મંરથાઓમાં મુસલમાનોની ચુટળી વિષે વિચાર ચલાવવામાં આવે છે, પણ તે વિચારનું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણા જણવામાં નથી. ગયા વર્ષના ગે માસમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે જે ઠરાવ પહાર પાડવામાં આવ્યો તેમાં તે વિષય ચર્ચામાં આવ્યો ન હતો. આથી આ વિષે વડી સરકારના અભિપ્રાયની આપણને ખબર પડી નથી. હવે સંયુક્ત પ્રાંતોના મ્યુનિસિપલ ખીલના મૂળ ખરડમાં પણ તે વિષે કંઈ નવી કલમ ન હતી, પરંતુ તેમાં પહેલાંની માફક પ્રાંતિક સરકારને કાનુનો કરવાની સત્તા આપવામાં આવેલી હોવાથી તે સંબંધી ઘડવામાં આવેલી કંઈ પણ ચોક્કસ દરખાસ્ત હોય તે પ્રકટ કરવાને લોકોએ સરકારને વિનંતિ કરી હતી. પરંતુ થોડા માસમાં સરકારના વડા મંત્રીએ જણાવ્યું કે વિગ્રહના અંત પછી સરકાર પોતાના નિર્ણય પહાર પાડશે.

પછી, સીલેક્ટ કમિટિએ મુસલમાનોને જુદી ચુટળીનો હક આપવા વિષે એક કલમ ઉમેરી હતી. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે યુરોપીયન અને મુસલમાન સભાસદોએ જ આ અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો અને ત્રણ હિંદુ સભાસદોએ તેની રહાસે મજબૂત વાધો ઉઠાવ્યો હતો. ઉપરાંત, સીલેક્ટ કમિટિ મર્વાનુ-મતે એવા નિશ્ચય ઉપર આવી હતી કે બંને કોમના અભિપ્રાય જાણ્યા શિવાય મુસલમાન સભાસદોની સંખ્યા વગેરેના સવાલોનો નિર્ણય કરવો નહિ. છેવટ સુધી આ વિષે કંઈ પણ દરખાસ્ત કોઈ પણ અભાસદ તરફથી બહાર નહિ કરવામાં આવેલી હોવાથી સર્વેએ એમ ધાર્યું કે ધારાસભામાં તે વિષે ચર્ચા થશે નહિ. પણ છેવટની ઘડીએ જહાંગીરાબાદના રાજ્યે મુસલમાનોની જુદી ચુટળી વિષે એક વિગતવાર દરખાસ્ત મૂકી તે પ્રમાણે જ્યાં મુસલમાન વસતી કુલના ચોથા ભાગ જેટલી કે તેથી પણ ઓછી હોય ત્યાં તે કોમની વસતીના ચોક્કસ ટકામાં જે નો વધારો ઉમેરી ધના

કુલટકા અનુસાર મ્યુનિસિપાલિટીમાં લેમની બેઠકો ગણવી. વળી, ત્યાં ૨૫ થી ૩૮.૭૫ ટકા જેટલી લેમની વસ્તી હોય ત્યાં ૩૮.૭૫ ટકા પ્રમાણે લેમને બેઠકો આપવી. આ ઠરાવનાં અનેક પ્રિચ્છામોમાં, ઉત્તર શિવાય એટલું તો તરતજ કહી શકાય તે અનુસાર મુસલમાનોને લેમની વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં પણ વધારે બેઠકો મળશે અને તેટલે અંશે હિન્દુઓને ગંભીર અન્યાય થશે.

પછીનો ઇતિહાસ આથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. આ ઠરાવની ખબર પહોંચેથી નહીં આપવામાં આવેલી હોવાથી સલાના પ્રમુખની રજા શિવાય લેના વિચાર થઇ શકે નહિ. પરંતુ આજકાલ સરકાર મુસલમાનો તરફ વધારે મમતા દર્શાવે છે, તે પ્રમાણે સલાના સામાન્ય નિયમોને તરતજ કોરે મૂકી આ કલમની ચર્ચા માટે સર જેમ્સ મેસ્ટને રજા આપી. અમલદારી સત્તાનો આ સ્પષ્ટ રીતે ગેરઉપયોગ હતો કારણ કે સીલેક્ટ કમિટિના અભિપ્રાય પ્રમાણે શાકકસ દરખાસ્ત ઉપર બહાર મત લેવાનું જે વચન આપવામાં આવ્યું હતું તે આથી રદ થયું. પરંતુ કેટલાક સલાસદોષ્ટે આ નવા સુધારાનો જે ઇતિહાસ વર્ણવ્યો એથી તો પ્રજા દિગ્મૂઢ બની ગઇ છે. મુસલમાનોની ચુંટણીના સલાતના નીચેના આણવાને થોડા અમલદારો, થોડા મુસલમાન અને થોડા હિન્દુ સલાસદોષ્ટો એક ખાનગી સભા ભરવામાં આવી હતી અને ત્યાં આ ઠરાવ સર્વની સંમતિથી ઘડવામાં આવ્યો હતો. અને તેથીજ સલાના નિયમોને રદ કરવામાં આવ્યા એટલુંજ નહિ પણ ડૉ. તેજ બહાદુર સમુ, મોતીલાલ નેહરુ વગેરે સલાસદોષ્ટો કંઈ પણ વાંધો ન ઉઠાવતાં આ ઠરાવને પૂરેપૂરી સંમતિ આપી.

અમને આ ઠરાવ ઘણાજ અન્યાયી અને હાનિકારક લાગે છે. પરંતુ અમારો આથી પણ વધારે મજબૂત વાંધો આ ઠરાવને ઘડવામાં હિન્દુ સલાસદોષ્ટો ખાનગી સહાયની રૂઢાંચે, છેવટની ઘડી સુધી તે બહારમાં ન પ્રકટ કરવાની રૂઢાંચે અને સામાન્ય કાયદાને રદ કરી તે પસાર કરવાની રૂઢાંચે છે. ઉપરાંત, હિન્દના ણીજ પ્રાંતોમાં પણ સ્થાનિક મંડલોમાં મુસલમાનોની ચુંટણીના સિદ્ધાન્ત હવે દાખલ કરવામાં આવે એવો મજબૂત ભય રહે છે. આથી અમે સંયુક્ત પ્રાંતોની હિન્દુ પ્રજાની સાથે વડી સરકારને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ આ ઠરાવને નવા કાયદામાંથી રદ કરે.

ધારાસભામાં નિરાશા.

ગયા માસમાં જે બે ધારાસભા—સંયુક્ત પ્રાંત અને મદ્રાસની—ત્રણ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં વીજરાઇ લેમાં અંદાજપત્રની ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં કેટલાક બિનઅમલદારી સલાસદોષ્ટો ધારાસભાના કાર્ય વિષે ઘણી નિરાશા દર્શાવી હતી. ણીજ પાસ અમલદારોએ લેમને દીલાસો આપવાનું સહેલું કાર્ય વિધિપૂર્વક બંધાવ્યું હતું. સંયુક્ત પ્રાંતની સભામાં ડૉ. તેજ બહાદુર સમુએ કહ્યું કે:—

વધારે જવાબદાર સત્તાધીશોએ જે ઉદાર પગલાં ભર્યાં છે તે ધ્યાનમાં રાખે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

જહાંગીરાબાદના રાજાનો સુધારો.

સંયુક્ત પ્રાંતોની ધારાસભા ગયા માસમાં વીખરાઈ તે પહેલાં જે એક શોચનીય અને હાનિકારક ળનાંવ જાન્યો ત્હેની નોંધ લેવી ઘટે છે. ધારાસભામાં ચુનિસિપલ ખીલ વિષે “સીલેક્ટ કમિટિ”ના રીપોર્ટની ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે એાચિંતું, જહાંગીરાબાદના રાજાએ ચુનિનિપાલીટીમાં મુસલમાન સભાસદોની અલગ ચુંટણી વિષે ચોક્કસ દરખાસ્ત રજુ કરી; અને નવાઇની વાત એ છે કે ત્હેને વિષે પહેલાં કંઈ ખબર નહિ આપવામાં આવેલી હોવા છતાં તે હા. તેજ ખહાદુર સમુ અને મોતીલાલ નેહરુ જેવા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંમતિથી પસાર થઈ ગઈ. ધારાસભામાં મુસલમાનોને જુદી ચુંટણીનો જે હક આપવામાં આવ્યો છે ત્હેનો ચુનિસિપાલીટીન સંબંધમાં આ પહેલોજ પ્રયોગ હોવાથી ત્હેનો ઇતિહાસ તપાસવો જોઈએ. બે વર્ષ પહેલાં સર હાકોર્ટ ગટલરે વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે સ્થાનિક મંસ્થાઓમાં મુસલમાનોની ચુંટણી વિષે વિચાર ચલાવવામાં આવે છે, પણ તે વિચારનું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણા જણવામાં નથી. ગયા વર્ષના મે માસમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે જે ઠરાવ ખહાર પાડવામાં આવ્યો ત્હેમાં તે વિષય ચર્ચામાં આવ્યો ન હતો. આથી આ વિષે વડી સરકારના અભિપ્રાયની આપણને ખબર પડી નથી. હવે સંયુક્ત પ્રાંતોના ચુનિનિપલ ખીલના મૂળ ખરડામાં પણ તે વિષે કંઈ નવી કલમ ન હતી, પરંતુ ત્હેમાં પહેલાંની માફક પ્રાતિક સરકારને કાનુનો કરવાની સત્તા આપવામાં આવેલી હોવાથી તે સંબંધી ઘડવામાં આવેલી કંઈ પણ ચોક્કસ દરખાસ્ત હોય તે પ્રકટ કરવાને લોકોએ સરકારને વિનંતિ કરી હતી પરંતુ થોડા માસમાં સરકારના વડા મંત્રીએ જણાવ્યું કે વિગ્રહના અંત પછી સરકાર પોતાના નિર્ણય ખહાર પાડશે.

પછી, સીલેક્ટ કમિટિએ મુસલમાનોને જુદી ચુંટણીનો હક આપવા વિષે એક કલમ ઉમેરી હતી. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે યુરોપીયન અને મુસલમાન સભાસદોએ જ આ અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો અને ત્રણ હિંદુ સભાસદોએ ત્હેની સહાએ મજબૂત વાંધા ઉઠાવ્યો હતો. ઉપરાંત, સીલેક્ટ કમિટિ સર્વાનુમતે એવા નિશ્ચય ઉપર આવી હતી કે જાને કોમના અભિપ્રાય લાંબા શિવાય મુસલમાન સભાસદોની સંખ્યા વગેરેના સવાલોનો નિર્ણય કરવો નહિ. છેવટ સુધી આ વિષે કંઈ પણ દરખાસ્ત કોઈ પણ સભાસદ તરફથી જાહેર નહિ કરવામાં આવેલી હોવાથી સર્વેએ એમ ધાર્યું કે ધારાસભામાં તે વિષે ચર્ચા થશે નહિ. પણ છેવટની ઘડીએ જહાંગીરાબાદના રાજાએ મુસલમાનોની જુદી ચુંટણી વિષે એક વિગતવાર દરખાસ્ત મૂકી તે પ્રમાણે જ્યાં મુસલમાન વસ્તી ફૂલના ચોથા ભાગ જેટલી કે તેથી પણ ઓછી હોય ત્યાં તે કોમની વસ્તીના ચોક્કસ ટકામાં ૧૦ નો વધારો ઉમેરી યા

કુલ ટકા અનુસાર મ્યુનિસિપાલિટીમાં લેમની જેડકો ગણવી. વળી, ત્યાં ૨૫ થી ૩૮.૭૫ ટકા જેટલી લેમની વસ્તી હોય ત્યાં ૩૮.૭૫ ટકા પ્રમાણે લેમને જેડકો આપવી. આ ઠરાવનાં અનેક પરિણામોમાં ઉત્તરમાં શિવાય એટલું તો તરતજ કહી શકાય તે અનુસાર મુસલમાનોને લેમની વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં પણ વધારે જેડકો મળશે અને તેટલે અંશે હિન્દુઓને ઓછીર અન્યાય થશે.

પછીનો ઇતિહાસ આથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. આ ઠરાવની ખબર પહેલેથી નહીં આપવામાં આવેલી હોવાથી સલાના પ્રમુખની રજા શિવાય લેમનાં વિચાર થઈ શકે નહિ. પરંતુ આજકાલ સરકાર મુસલમાનો તરફ વધારે મમતા દર્શાવે છે, તે પ્રમાણે સલાના સામાન્ય નિયમોને તરતજ કોરે મૂકી આ કલમની ચર્ચા માટે સર જેમ્સ મૅરટને રજા આપી. અમલદારી સત્તાનો આ સ્પષ્ટ રીતે ગેરઉપયોગ હતો કારણ કે સીલેક્ટ કમિટિના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચોક્કસ દરખાસ્ત ઉપર જાહેર મત લેવાનું જે વચન આપવામાં આવ્યું હતું તે આથી રદ થયું. પરંતુ કેટલાક સલાસદોષ્ટે આ નવા સુધારાનો જે ઇતિહાસ વર્ણવ્યો એથી તો પ્રજા દિગ્મુઢ બની ગઈ છે. મુસલમાનોની ચુંટણીના સવાલના નીચેડાં ચાલુવાને થોડા અમલદારો, થોડા મુસલમાન અને થોડા હિન્દુ સલાસદોષ્ટો એક ખાનગી સભા ભરવામાં આવી હતી અને ત્યાં આ ઠરાવ સર્વની સંમતિથી ઘડવામાં આવ્યો હતો. અને તેથીજ સલાના નિયમોને રદ કરવામાં આવ્યા એટલુંજ નહિ પણ તેજ બહાદુર સમુ, મોતીલાલ નેહરૂ વગેરે સલાસદોષ્ટો કંઈ પણ વાંધો ન ઉઠાવતાં આ ઠરાવને પૂરેપૂરી સંમતિ આપી.

અમને આ ઠરાવ ઘણાજ અન્યાયી અને હાનિકારક લાગે છે. પરંતુ અમારે આથી પણ વધારે મજબૂત વાંધો આ ઠરાવને ઘડવામાં હિન્દુ સલાસદોષ્ટો ખાનગી સહાયની રૂઢાંચે, છેવટની ઘડી સુધી તે બહુરમાં ન પ્રકટ કરવાની રૂઢાંચે અને સામાન્ય કાયદાને રદ કરી તે પસાર કરવાની રૂઢાંચે છે. ઉપરાંત, હિન્દુના ખીજ પ્રાંતોમાં પણ સ્થાનિક મંડલોમાં મુસલમાનોની ચુંટણીનો સિદ્ધાન્ત હવે દાખલ કરવામાં આવે એવો મજબૂત ભય રહે છે. આથી અમે સંયુક્ત પ્રાંતોની હિન્દુ પ્રજાની સાથે વડી સંસ્કારને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ આ ઠરાવને નવા કાયદામાંથી રદ કરે.

ધારાસભામાં નિરાશા.

ગયા માસમાં જે બે ધારાસભા—સંયુક્ત પ્રાંત અને મદ્રાસની—ત્રણ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં વીખરાઈ લેમોં અંદાજપત્રની ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં કેટલાક બિનઅમલદારી સલાસદોષ્ટો ધારાસભાના કાર્ય વિષે ઘણી નિરાશા દર્શાવી હતી. ખીજ પાસે અમલદારોએ લેમને દીલાસો આપવાનું સહેલું કાર્ય વિધિપૂર્વક બળવ્યું હતું. સંયુક્ત પ્રાંતની સભામાં ડૉ. તેજ બહાદુર સમુએ કહ્યું કે:—

અમારામાંના ધણા પોતાને એમ સ્વાસ્થ પૂછી શકે કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનાં અમે અમારા કાર્યમાં કેટલા સફલ થયા હતા. હું કંઈ નિરાશાના સ્વરમાં બોલતો નથી પણ મૂઢને કહેવાની જરૂર લાગે છે કે જ્યારે હું છેલ્લાં ત્રણ વર્ષના કાર્ય તેમજ હોના પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ કરું ત્યારે ધારાસભાના અમે જે ફોલ બેગવી છે તે માટે હું મને પોતાને અભિનંદન આપી શકતો નથી. રાજનીતિના મોટા સવલેલા સંબંધમાં તો અમે હમેશા હાર ખાધી છે.

મદ્રાસની ધારાસભામાં મી. રામાનુજાચારીના શબ્દો આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ હતા:—

જ્યારે હું ત્રણ વર્ષ પૂર્વે આ સભામાં એક સભાસદ તરીકે દાખલ થયો ત્યારે મદ્રાસ દેશીઓને તેમજ સરકારને સહાયકારક થવાની મૂઢને મોટી આરાજો હતી લોર્ડ મોર્લીના સુધારાની યોજનાથી મનેવા સલાહી પૂછવાના હક ઉપર મૂઢે ધણુ વજન મૂક્યું હતું. મૂઢે એમ સાંભળ્યું હતું કે વિધાયકની આમની સભા ત્રણ ભતનાં કાર્ય બાજરે છે; કાયદા ધડવાનું, નાણાંની વ્યવસ્થાનું અને રાજકીય હક મેળવી ટીકા કરવાનું; અને સલાહી પૂછવા એ ટીકા કરવાનું નહીં સાધન છે... સર હેન્રી ઝેનરમેન જ્યારે પ્રતિપક્ષો નેતા હતા ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે “આમની સભા કાયદા ઉત્પન્ન કરવાનું માત્ર કારખાનું નથી, પણ પ્રજાનું મહાન ન્યાયાસન છે.” દેખીતી રીતે લોર્ડ મોર્લીએ આ હક એવા ઉદ્દેશીય આપેલા કે રાજ્યકારભારના દરેકભાગ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષને વધારે ખરી અને અસરકારક રીતે ભેગાય. આ દૃષ્ટિથી મૂઢે મદારી રાજીત અનુસાર આ ધર્મ બળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને મૂઢને ખાતરી છે કે મદારા બિનઅભલદાર મિત્રોએ પણ એજ હેતુથી પોતાનું કાર્ય કર્યું છે પરંતુ સરકાર માહીતિ આપવાની દૃષ્ટિ ના પાડે છે, અને નજીવાં બંધાનોથી સલાહી અરે દરાવો નામંજુર કરે છે હાલના કાળને અનુસાર હેમના કાર્યોની સ્લામે વાંધો ઉઠાવવાની અમને સત્તા નથી તેમ હાલ હુકમ ચલાવતા અગવદારને તેણેજ બદલી આપવાની અમને તક નથી, કારણ કે હાલના સત્તાધારીઓ આવતી કાલે પ્રતિપક્ષીઓ થઈ શકતા નથી... ..

હું બના પૈસાને પૂરો કમળે ધરાવનાર કલુસ બાપની દેવમાંથી સરકાર હજી મુક્ત થઈ નથી. જ્યારે જ્યારે છોકરાને વ્યાજબી ખર્ચને માટે પૈસા ભેઈતા હોય છે ત્યારે બાપ ના પાડે છે અને કંકાસ થાય છે જ્યારે કોઈ અગત્યની બાબત ઉપર પ્રકાર નાખવાને અમે છવ્ઠા રાખીએ છીએ ત્યારે સરકાર માહીતિ નથી આપતી અને થોડાં સમય કથનની જરૂર પડે છે પરિણામ એકસ છે અને છોકરા છેવટે જીતે છે. છેલ્લા થોડા વર્ષથી ધારાસભાના કાર્યમાં લોકો ઘણે ઉઠે રસ લેતા થયા છે અને બંની ચર્ચાઓ ધણી આતુરતાથી વચાય છે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે અમારા તરફ જે સૌમ્ય કે હોની ન્યૂનતા દર્શાવવામાં આવશે તે, જે પ્રવ્રના અમે પ્રતિનિધિઓ છીએ તેમના પોતાના તરફ દેખાડેડું અણશે.

આ ગંભીર અને વજનહાર શબ્દો ઉપર ટીકા કરવાની કંઈ જરૂર નથી. અમે એટલુંજ જણાવીશું કે મી. રામાનુજાચારી પહેલાં મહેસુલ ખાતાના બોર્ડના મંત્રી હોવાથી વહીવટની વિગતોથી ઘણે ભાગે માહીતગાર છે. બીજી પાસ તેઓ ઇંગ્લેન્ડ વગેરે રાજકીય અભવળમાં ભાગ લેવા માટે તૈયારીતા નથી. આવા માણસો શુદ્ધ બુદ્ધિથી ધારાસભામાં દેશ અને રાજ્યની સેવા કરવાને આવે અને હેમને પણ આમ તીવ્ર નિરાશા થાય તો પછી રાજકીય ઉન્નતિ માટે જેમણે જીવનપર્યંત કામ કર્યું હોય તેવા દેશભક્તોને સરકારના વર્તનથી કેટલી બાબ લાગતી હશે અને વધુ સુધારાની કેટલી જરૂર લાગતી હશે? હવે, સરકાર વધારે ઉઠાર ભાવ નહિ દર્શાવે અને શીવલ કુંગરોની ઉંચી ટેલેથી ઉતરી પ્રજાનું અંતઃકરણ સમજવાને પ્રયત્ન નહિ કરે તો અમને

ખાસ્તી છે કે પહેલાંની બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ કે કેનેડાની રાજસભાની માફક અહીં આ વધારે ને વધારે ગરમ ચર્ચાઓ થશે.

ઑલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ

ત્રીશમી કોંગ્રેસે સ્વરાજ્ય વિષે સામાન્ય ઠરાવ પસાર કર્યો હતો અને સુધા રાની યોજના ઘડવાનું કામ તેણે ઑલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમિટિને સોંપ્યું હતું એ આપણે જાણીએ છીએ. ગયા માસની બાવીસમી તારીખે અલહાબાદમાં તે કમિટિની સભા ભરવાનું નિર્ધાર્યું હતું; પરંતુ તાપ ઘણું પડે છે અને અલહાબાદમાં મુસલમાનોની ચુંટણીના હક વિષે કોંગ્રેસ પક્ષમાં પણ તીવ્ર મતભેદ થયો છે તેથી તે સભાને મુલતવી રાખવી એવી દરખાસ્ત કેટલીક દિશામાં કરવામાં આવી હતી. સદ્ભાગ્યે દ્વીપચુન પત્રે આ દરખાસ્તની સ્થાને મજબૂત વાંધો ઉઠાવ્યો અને કલકત્તાના એક કોંગ્રેસ પત્ર શિવાય બીજા કોઈ દેશી પત્રે તેને ટેકો આપ્યો નહિ. પરિણામે નક્કી કર્યા મુજબ અલહાબાદમાં ૨૨ મી તારીખે સભા મળી અને તેણે કાર્ય ૨૪ મી તારીખે સંતોષકારક રીતે સમાપ્ત થયું એ જોઈ દરેક હિન્દવાસીને ઘણું આનંદ થશે.

જુદા જુદા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા જોવા જેવી છે. સંયુક્ત પ્રાંતના ૧૦, મદ્રાસના ૯, બંગાળના ૬, ગિરારના પાચ-જેમાંના એક મજહર-ઉલ-હક હતા-અને મુંબાઈ, પંજાબ, મધ્યપ્રાંત અને ગિરારથી એક એક સભાસદ આવ્યા હતા. સભા-સ્થાનના પ્રાંતને બાદ કરતાં મદ્રાસથી વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિ આવ્યા હતા એ તેણે જાહેરજીવનની ઉંચી કક્ષા દર્શાવે છે. બીજી પાસ મુંબાઈ-જેવા પ્રાંતે એકજ પ્રતિનિધિ મોકલ્યો એ જોઈ અમને ઘણું ખેદ થાય છે, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે પ્રાન્તિક કમિટિમાં ઑલ-ઇન્ડિયા-કમિટિ માટે પ્રતિનિધિઓની ફરીથી ચુંટણી કરવામાં આવે ત્યારે આ બાબતને વિચાર કરવામાં આવે આમ છતાં પંજાબ સુદ્ધાં બધા પ્રાંતોમાંથી સભાસદો આ સભામાં આવ્યા હતા એ તેણે સમસ્ત હિન્દની પ્રતિનિધિ સભાનું રૂપ આપે છે.

મુંબાઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની પ્રાન્તિક કમિટિએ સુધારાની જે યોજનાઓ ધડી હતી તેણે આધારે બધું વિવેચન થયું હતું. તા. ૨૨ મી ને દિવસે હિન્દી વજીરની સજા વિષે ચર્ચા થઈ હતી અને ૨૩ મી તારીખે તે ઉપરાંત વડી અને પ્રાન્તિક ધારાસભાને સુધારો વિચારવામાં આવ્યો હતો. ૨૪ મી તારીખે સુધારાના બધા ઠરાવો ૨૫૪ રૂપમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. અમને જે થોડી ખબર આ ઠરાવો વિષે મળી છે તે અનુસાર નીચેના સુધારા એકમતે માન્ય ગણવામાં આવ્યા છે.

(૧) હિન્દી વજીરની સભા રદ કરવી.

(૨) વડી અને પ્રાન્તિક ઠારોબારી સભાના અડધા સભાસદો હિન્દી હોવા જોઈએ.

(૩) વડી અને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં ફેલાયેલા સલાસદો પ્રજાના મતથી ચુંટવા જોઈએ.

(૪) તે જાનને ધારાસભાને અંદાજપત્રને પસાર કરવાની અને ખીછા આર્થિક સત્તા આપવી.

(૫) પ્રાંતોને વધુ સત્તા આપવી. હાલ પ્રાન્તિક અને વડી સરકાર વચ્ચે વહેંચાયેલાં બધાં ખાતાંની આવક પ્રાંતોને સોંપવી અને વડી સરકારના ખર્ચ ખાતે પ્રાંતોએ અમુક ચોક્કસ રકમ ખર્ચ પ્રાંતોએ આપવી.

આ વિષે વિગતવાર ચર્ચા કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. અમે એટલું જ કહીશું કે એકંદર આ યોજના સર્વ સુધારકોને પસંદ પડશે અને કંવચિત્ જણાતા ન્હાના ન્હાના મતભેદને સમગ્ર હિન્દના એક નિશ્ચયમાં વિલાવવામાં આવશે એમ અને ધારીએ છીએ. વધારામાં જણાવવું જોઈએ કે એ ઠરાવો તદ્દન છેવટના નહિ પણ કંઈક કાંચા છે એમ કમિટિએ નિશ્ચય કર્યો છે. ઍંગ્લેન્ડ માસની આખરમાં કલકત્તામાં ઍલ-ઈન્ડિયા-મોરલેમ કાઉન્સિલ અને ઍલ-ઈન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમિટિની સાથે સલાહ લેવી અને ત્યાં આ યોજનાનો વિચાર કરવો એવો પણ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સલાહ જે યોજના મંજૂર કરશે તે મુસ્લીમ લીગ અને કોંગ્રેસ નાતાલમાં પોતાની બુદ્ધિ બેઠકમાં પસાર કરશે એવી અમને આશા છે. આ પરિણામ આવશે ત્યારે જ ગયા વર્ષની ચળવળનું અને કોંગ્રેસની છેલ્લી બેઠકનું એક મોટું લક્ષ્ય મિલ્લ થશે.

સિંધની પ્રાન્તિક પરિપદ્ધતિ.

ગયા માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં સિંધની પ્રાન્તિક પરિપદ્ધતિ વૃત્તાન્ત વાંચી સર્વને ઘણા સતોષ થયો હશે. ગુજરાત કરતા પણ સિંધ સુખાઈ ધલાકાનો ઘણો અલગ લાગ છે. તેની ભાષા બુદ્ધિ છે, અને તે ચાર વિભાગમાંનો એક આખો વિભાગ છે એટલું જ નહિ પણ તે પ્રમાણમાં ખાદીના ધલાકાથી દૂર છે, જો કે પહેલાં રેલ્વેના અભાવે વધારે દૂર લાગતો હતો, અને હજી તેનો અમલ મુખ્યત્વે ઠરીને ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સિલ નહિ પણ એક સત્તાધારી કમીશનર ચલાવે છે. સન ૧૮૬૮ ના એક કાયદાથી ગવર્નરની કેટલીક સત્તાઓ તે કમીશનરને સોંપવામાં આવી છે અને અમલમાં તેને તેથી પણ વધુ સત્તાઓ મળેલી છે. પરિણામે એક મનુષ્યના હાથમાં જ ત્યાં બધી સત્તા મૂકવામાં આવી છે તેની રહાંમે આ પરિપદ્ધતિ મજબૂત વાંધો ઉઠાવેલા હોવા. પિ. એ. મિ. હરચંદરાએ એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો કે સન ૧૮૬૮ નો અનિષ્ટ કાયદો હવે રદ કરવો જોઈએ. અને ખીજા વિભાગની માફક સિંધનું રાજ્યતંત્ર પણ ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સિલ નીચે મૂકવું જોઈએ. ગમે તેવું સારા પણ એક અમલદારનું રાજ્ય આ સુધરેલા જમાનામાં આપણને બુરગી દેખ

એમ બાસે છે. ઉપરાંત મુંગાઈની ધારાસભાની ચર્ચાઓ જવર્નરની રાજનીતિ ઉપર જ કંઈ અસર કરી શકે—દૂર રહી અમાગાન્ય સત્તા ધારણ કરનાર કમીશનર ઉપર નહિ. સેક્રેટારીસનના સર્વ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ રચાયેલી આ અનિષ્ઠ વ્યવસ્થા હવે સરકાર સત્વર નિર્મૂલક કરે એ ભેલાં આપણે ઇતેજાર છીએ.

ખીજી એક બાબત ઉપર પરિષદની લાગણી ઘણીજ તીવ્ર બની હતી ધિ મેંમાન. મી. ભર્ગરીએ પ્રમુખ તરીકે પોતાના લાયલુમા, મોસ્લેમ લીગની ભંગાણુ વિષે પોલીમનો અને પોલીસ કમીશનરના વર્તનની તપાસ કરવા સરકારને વિનંતિ કરી હતી એ ભંગાણુથી હિન્દુ તેમજ મુસલમાન સર્વ પ્રભાજનોના મન ઉપર ઘણી ઉંડી અસર થઈ છે, અને મલામંડપના દ્વાર આગળ પોલીસ કમીશનર અને તેના અધિકારીઓને બેઠને હેમને મજબૂત શક પડે છે કે હેમની સંમતિ શિવાય આ ભંગાણુ પડી શકત નહિ. આવા મંચેગોમા આ બનાવની તપાસ માટે અમલદારો અને ણિનચુમલદારોની એક કમિટિ નીમવાનો અને તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવાની સરકારની સ્પષ્ટ ફરજ હતી. તેમ ન કરતાં ધારાસભામાં તે વિષે આણુવામા આવેલો ઠરાવ ચર્ચા માટે પણ નામંજૂર કરીને સરકારે અસ તોપમાં વધારો કર્યો છે

ઉપરાંત આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ખીજ ઘણા પ્રાંતની મોસ્લેમ લીગની સભાઓએ આ બનાવ ઉપર સખત ટીકાઓ કરીને તેની તપાસ માટે માગણી કરી છે. સિધમાં પણ મુસલમાનોની સખ્યા વધુ છે માટે હેમની લાગણીનો ધ્વનિ પ્રમુખના લાયલુમા થયો છે એમ યોગ્ય રીતે કહી શકાય. બન્ને કોમોએ જાતિ અને ધર્મના બેદ જૂલી જઈ ને માગણીનો ઘોષ કર્યો છે તેથી સરકાર જાગૃત થવી જોઈએ.

ચન્દ્રનગરના સ્વય સેવકો.

ચન્દ્રનગરના વીસ બગાળી યુવકો મિત્રરાજ્યોના વિજય અર્થે કે અ લશ્કરમા સ્વયસેવકો તરીકે જોડાયા એ બંગાળાને અને હિંદને ઘણું માનપ્રદ છે જ્યારે બખોની હારમાં “અમાર દેશ” નું હૃદયવેધક બંગાળી ગાયન ગાતા આ વીર યુવકો ચન્દ્રનગરના રમ્તામાથી પસાર થયા ત્યારે બાણુ ઉપર બમેલા લોકોના મ્હોટા અમૂઢે હેમને જયનાદથી વધાવ્યા અને અટારી ઉપર ચઢેલી ઓછોએ શંખના ધ્વનિ કર્યો અને હેમના ઉપર મગવ લાજ છાંતી તેઓ સ્ટેશન આગળ આવ્યા ત્યાં હેમના માનમાં ને મેળાવડો લરવામા આવ્યો હેમા બણુ મોતીલાલ રાય, મર સત્યેન્દ્ર સિંહ વગેરે કલકત્તાના ગૃહસ્થો હાજર હતા. વહે માતરમ્ના અવાજે વચ્ચે ચન્દ્રનગરથી હેમની ગાડી ઉપડી હાવરાના સ્ટેશને પહોચી ત્યારે સર દેવ પ્રસાદ સર્વોધિકારી, બાણુ મોતીલાલ ઘોશ વગેરે ગૃહસ્થોના મોટા સમૂઢે હેમના આવારણાં લીધા ત્યાથી તેઓ પોલીસેરી ગયા છે અને થોડા વખતમા હિન્દના તે વીર બાલકો યુરોપનું રણક્ષેત્ર શોલાવશે.

બ્રિટિશ લશ્કરમાં સ્વયંસેવકો તરીકે દાખલ થવાની આપણી માંગણીને આથી બે રીતે ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું છે. પ્રથમ તો જે દેશના વતનીઓમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી ફ્રેંચ રાજ્ય આ હક આપે તોને સુધરેલા બ્રિટને તે હક અવશ્યમેવ આપવોજ બંધાયે એમ આપણને લાગે છે. ચન્દ્રનગરના જાંગાળીઓ લકાઈમાં માનસેરં ઉતરી શકે અને તહેમનાથી થોડે જ દૂર વસતા તહેમના ભાઈઓના કપાળ ઉપર અપમાનની કાળી ટીકી લગાવાય એથી આપણો અસંતોષ વધારે ભલૂકે છે. ખીન્નું એક શહેરમાંથી ગાવીસ દેશીઓ યુદ્ધમાં લાગ લેવા માટે સીધાબ્યા, એટલે હવે હિન્દીઓને આ હક મળે તો પણ તેઓ લશ્કરમાં દાખલ ન થાય એમ સરકારથી કહી શકાયો નહિ. આ હક તરત આપવામાં આવે કે નહિ તો પણ એટલું તો દેખીતું છે કે ઍંગ્લોઇન્ડિયન કોર, ફ્રેંચ સ્વયંસેવકો, લશ્કરી દાકતરો-એ જુદી જુદી કોટીમાં હિન્દીવાનોએ દાખલ થઈ પોતામાં ઉછળતા વફાદાર લશ્કરી જુસ્સાનું પ્રમાણ સર્વને ખતાવી આપ્યું છે અને જેમ જેમ હયાત માર્ગોનો આપણે વધારે ને વધારે લાભ લઈશું તેમ આપણા હક છેવટે ન સ્વીકારવાનું સરકારને અશક્ય બનશે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જીવન પુસ્તક ૫મું
નવું પુસ્તક ૧૦મું.

જુન ૧૯૧૬.

અંક ૧૨ મા

જુદા જુદા દેશોની કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ. *

આપણો હિંદુસ્તાન દેશ નિરક્ષરતા રૂપી અ ધકારમા ડૂબેલો છે, અને તે સ્થિતિમાથી તેને બહાર લાવવાની ઘણી જરૂર છે, એ બાબત વિષે જે મત હોઈ ગકેજ નહિ, આ વિષયના સંબંધમાં પૃથ્વીના જુદા જુદા દેશોમા કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવું બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. તે દેશોની સ્થિતિની સાથે આપણા દેશની સ્થિતિની સરખામણી કરતાં આપણે કેટલે નીચે દરજ્જે છીએ તે જણાઈ આવશે.

૧. દક્ષિણ અમેરિકાના આર્જન્ટાઈન રીપબ્લિક દેશમા પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવામાં આવે છે અને છ થી ચૌદ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને ફરજિયાત કેળવવામાં આવે છે, પરંતુ આ ફરજિયાત કાયદાને અમલ સજ્જતાઈથી કરવામાં આવતો નથી. ૧૦૦ બાળકોએ ૪૫ બાળકો નિશાળે જાય છે. આપણા દેશમાં સો એ વીસ બાળકો પછી નિશાળે જતાં નથી.—

૨. ઑસ્ટ્રેલિયાના ન્યુ સાઉથ વેલ્સ પ્રાંતમા કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે, અને પ્રાથમિક તેમજ તેથી ઉપરના દરજ્જાની નિશાળોમાં ફી લેવાનો ધારો ૧૯૦૬ ની

* 'સીટર' નામના એ મેલ વર્તમાન પત્ર ઉપરથી આ જાણ લેવામા આવ્યું છે

સાલથી રદ કરવામાં આવ્યો છે. તે દેશમાં રાજ્યની ચોકખી ઉપજમાંથી સેંકડે સવા આઠ ટકા કેળવણી પાછળ રાજ્ય તરફથી ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

૩. ઑસ્ટ્રેલિયાના વિક્ટોરીયા નામના પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે, અને છ થી ચૌદ વર્ષ સુધીના તમામ બાળકોને ફરજિયાત કાયદો લાગુ પડે છે. ઉંચું શિક્ષણ ખાનગી ખાતાઓ તરફથી આપવામાં આવે છે.

૪. દક્ષિણ આસ્ટ્રેલીયા પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજ્ય તરફથી મફત અને ફરજિયાત આપવામાં આવે છે તથા તે ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે રાજ્યનો એક મોટા દરજ્જાનો કારભારી નીમેલો છે. આ શિક્ષણ પાછળ રાજ્યની ચોકખી ઉત્પન્નમાંથી સેંકડે પાંચ ટકા ખર્ચવામાં આવે છે. ઉંચું શિક્ષણ બધું ખાનગી ખાતાઓ તરફથી ચાલે છે. ક્વીન્સલેન્ડ, પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલીયા અને ટાસ્માનિયાનાં પ્રાંતોમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત આપવામાં આવે છે. પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલીયામાં રાજ્યની ઉપજમાંથી સેંકડે સવા છ ટકા આ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે.

૫. આસ્ટ્રીયામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે તથા છ થી ચૌદ વર્ષના તમામ બાળકોને ફરજિયાત છે. સેંકડે ૯૬ બાળકો નિશાળમાં શિક્ષણ લે છે તે દેશમાં હુન્નરઉદ્યોગની, વેપારની, સંગીતની તથા હુન્નરકળાની પુષ્કળ નિશાળો છે. વળી રાજ્ય તરફથી આઠ વિશ્વવિદ્યાલયો અને સાત કળાલવનો ચલાવવામાં આવે છે.

૬. હુંગેરી દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે. ત્યાં ત્રણથી છ વર્ષના બાળકોને માટે ઇન્ફન્ટ નિશાળો હોય છે, તથા તેમાં શિક્ષકોને બદલે નર્સો રાખવામાં આવે છે. છ થી બાર વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે પ્રાથમિક શાળાઓ હોય છે. તેથી ઉંચા શિક્ષણ માટે છોકરાઓને માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ હોય છે. અને છોકરીઓને માટે બે વર્ષનો અભ્યાસ હોય છે. એકંદરે સોમાંથી અઠાતેર બાળકો નિશાળમાં શિક્ષણ લે છે.

૭. બેલજીયમ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે.

૮. દક્ષિણ અમેરિકાની પશ્ચિમ તરફ આવેલા બોલીવિયા દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને નામનુંજ ફરજિયાત છે. ખરી રીતે જે જે શહેરોમાં ગ્યુનિસિપાલીટી છે ત્યાંજ ફરજિયાત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં તો મુંબાઈ, કલકત્તા જેવા મોટા શહેરમાં પણ ફરજિયાત નથી. ઉંચા શિક્ષણને માટે તે દેશમાં વિશ્વવિદ્યાલય, કોલેજ તથા હુન્નરઉદ્યોગની નિશાળો છે.

૯. બ્રાઝીલ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે પણ હજી સુધી ફરજિયાત કર્યું નથી. તે દેશમાં એવો કાયદો છે કે એકત્રીસ વર્ષની ઉંમર પહેલેલા જે પુરૂષને લખતા વાંચતા આવડતું ન હોય તેને રાજકીય બાળનમાં ભત આપવાનો અધિકાર નથી. આથી શિક્ષણનો પ્રચાર દિન પ્રતિદિન વધતો જાય છે.

૧૦. ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ તથા આયર્લેન્ડમાં પાંચથી ચૌદ વર્ષ સુધીના બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત આપવામાં આવે છે. ૧૯૧૨માં ૮૬ લાખ બાળકો શિક્ષણ લેતા હતા અને તેમની પાછળ બાવીશ કરોડ એકાદા લાખ રાજ્યની ત્રીજેરીમાંથી ખર્ચવામાં આવતા અને સ્થાનિક કરોમાંથી સત્તર કરોડ પીસ્તાળીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા હતા. હિસાબ કરતાં જલ્દીથી કે દરેક છોકરાં દીઠ પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ ૪૭ રૂપિયા આવે છે ત્યારે આપણા દેશમાં દરેક બાળક પાછળ ફક્ત પાંચ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવે છે.

૧૧. દક્ષિણ આફ્રિકાના ઓરેન્જી નામે અર્ધ સુધરેલા પ્રાંતમાં ચાર લાખની વસ્તીમાં સત્તર હજાર પાંચસે છોકરાંઓ નિશાળે જાય છે અને રાજ્યની ત્રીજેરીમાંથી કુલ ૭૫૪ના સેંકડે આઠ ટકા કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે

૧૨. બેંગ્લોરની દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને આઠથી બાર વર્ષનાં બાળકો માટે નામતું ફરજિયાત છે. શિક્ષણના કુલ ખર્ચનો હું લાગ રાજ્ય તરફથી અને હું સ્થાનિક કરોમાંથી આપવામાં આવે છે.

૧૩. કેનેડા દેશમાં બેત્તર લાખની વસ્તીસંખ્યા છે, તેમાંથી દશ લાખ બાળકો નિશાળમાં ભણે છે. તે દેશમાં સાઠ વિશ્વવિદ્યાલયો અને કૉલેજો છે અને તેમાં ચાળીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે

૧૪. દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલી નામે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં એવો કાયદો છે કે જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું હોય તે જ રાજકીય બાબતમાં મત આપી શકે. તે દેશમાં ચાળીસ લાખની વસ્તીમાં એક લાખ બાળકો હજાર બાળકો ૧૯૧૧ માં નિશાળમાં જતાં હતાં. તે દેશના પ્રજાકીય પુસ્તકાલયમાં એક લાખ ચાળીસ હજાર પુસ્તકો છે.

૧૫. ઉત્તર અમેરિકાના કોલંબીઆ પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે, પણ ફરજિયાત નથી. છતાં નિશાળોમાં સારી સંખ્યા ભરેલી રહે છે.

૧૬. મધ્ય અમેરિકાના કોસ્ટારીકા નામે પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે અને ત્યાંના વતનીઓમાં નિરક્ષર લોકોનું પ્રમાણ બહુ ઓછું થતું જાય છે.

૧૭. મધ્ય અમેરિકાના ક્યુબા નામે ટાપુમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત તથા ફરજિયાત છે અને સેંકડે બચાવી ટકા બાળકો નિશાળમાં હાજરી આપે છે.

૧૮. યુરોપના ડેન્માર્ક દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત તથા સાતથી ચૌદ વર્ષના બાળકોને ફરજિયાત આપવામાં આવે છે. નિશાળોમાં હાજરી ઘણી સારી રહે છે. અને તે દેશની કેળવણીની પદ્ધતિ નમુનેદાર તથા ઉંચા પ્રકારની ગણાય છે. તે દેશની રાજધાની કોપનહેગન વિશ્વવિદ્યાલયમાં બે હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અને ત્યાંની લાયબ્રેરીમાં બે લાખ પુસ્તકો છે.

૧૯. રકોટલોડથી ઇશાન દિશાએ આવેલા આઈસલેન્ડ (બરફનો પ્રદેશ) નામે બેટમાં કેળવણીનો સારો પ્રચાર થયેલો છે

૨૦. ફ્રાન્સ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને છ થી તેર વર્ષની ઉંમરના બાળકોને ફરજિયાત આપવામાં આવે છે. તે દેશમાં ઓગણીસ વિશ્વવિદ્યાલયો છે.

૨૧. જર્મનીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને છ થી ચૌદ વર્ષના બાળકો માટે ફરજિયાત છે. વળી નિશાળમાં એએ પંચાણની હાજરી હોય છે. જર્મનીની કેળવણીની પદ્ધતિની ખુબી એ છે કે બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્થિતિના માણસોને ગરની કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે તે દેશમાં આજે એક સૈકાથી કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવેલી છે અને લશ્કરમાં સિપાઈઓની ભરતી કરવામાં આવે છે તેનાં આંકડા ઉપરથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે, પાંચ હજાર સિપાઈમાં એક જ સિપાઈ અક્ષણ હોય છે. તે દેશમાં એકવીશ વિશ્વવિદ્યાલયો છે.

૨૨. ગ્રીસ દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત મળે છે અને પાંચથી બાર વર્ષના બાળક માટે નામનીજ ફરજિયાત છે.

૨૩. મધ્ય અમેરિકાના ગટેમાલા પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને નામનુંજ ફરજિયાત છે અને સેંકડે પંચોતેર લોકો ખીલકુલ અક્ષણ હોય છે; તેમ છતાં આપણા દેશના કરતાં તે નાનકડા દેશની સ્થિતિ ઘણી સારી ગણાય, કારણ કે આ દેશમાં તો સેંકડે ચોરાણુ ટકા લોકો અક્ષણ છે એમ ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી માલમ પડ્યું છે.

૨૪. આગળના હિંદુસ્તાન દેશમાં દર સો પુરૂષે દશ પુરૂષ લખી વાંચી જાણે છે અને દર સો સ્ત્રીઓમાં ફક્ત એક જ સ્ત્રી લખી વાંચી જાણે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવામાં આવતું નથી તેમજ ફરજિયાત નથી. સો બાળકોમાંથી ફક્ત વીશ બાળકો નિશાળે જાય છે.

૨૫. ઇટલી દેશમાં ૧૯૧૪માં એક કાયદો બાંધવામાં આવ્યો, જેથી અક્ષણ લોકોના કેટલાક હકો ખુલ્લવી લેવામાં આવ્યા, આથી કરીને કેળવણીને આડકતરું ઉત્તેજન મળ્યું છે. તે દેશમાં છ થી નવ વર્ષ સુધીના બાળકો માટે કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે. અને જે જે ઠેકાણે ઉચ્ચ ધોરણની નિશાળો છે ત્યાં ત્યાં નવ થી બાર વર્ષના બાળકોને માટે પણ ફરજિયાત છે. તે દેશમાં રાજ્ય તરફથી સત્તર વિશ્વવિદ્યાલયો છે, તે ઉપરાંત બીજાં ચાર ધર્મીય વિશ્વવિદ્યાલયો છે.

૨૬. જાપાન દેશમાં છ થી દશ વર્ષના બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે અને નેવું ટકા બાળકો નિશાળે હાજરી આપે છે. તે દેશમાં ચાર વિશ્વવિદ્યાલયો છે અને તેમાંથી એક તો ફક્ત વૈદિક તથા ઈજનેરી જ્ઞાનને માટે છે, વળી તે ઉપરાંત જાનગી વિશ્વવિદ્યાલયો છે.

૨૬ અમેરિકામાંથી ગુલામગીરીમાં ખુદા ધરેલા સીદીઓએ વસાવેલા આફ્રિકાના પશ્ચિમ કીનારા પર આવેલા લાઇબીરીઆના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં કેળવણીનો પ્રસાર બહુ સારો થતો જાય છે

૨૭ મધ્ય અમેરિકાના મેક્સિકો દેશમાં ત્યાંના મૂળ વતનીઓ જેને ૨૯ ઇન્ડિયન કહેવામાં આવે છે તે લોકોનો મોટો ભાગ નિરક્ષર છે અને તેને લીધે કુદ વસ્તીના એ મી ટકા જેટલા ભાગ પીલકુલ અલણુ છે પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો તેથી પણ વધારે પ્રમાણમાં એટલે એ ૬૩ ટકા લોકો નિરક્ષર છે મેક્સિકોના જ ગરીબ લોકો કરતા પણ આપણુ ઉતરતા છીએ તે દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને નામનુ કરજાયાત છે

૨૮ હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા નેપાળના વ્યત ન રાજ્યમાં તમામ શિક્ષણ રાજ્ય નક્કી મફત આપવામાં આવે છે નાનકડા નેપાળ પાસેથી પણ આપણી મહાન બ્રિટિશ સરકારે ઘડો લેવો જોઇએ છે

૨૯ જર્મની અને શ્વેડનમાંની સરહદ ઉપર આવેલા હોલેન્ડ નામે નાનકડા દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને સાત થી તેર વર્ષની ઉંમરના બાળકોને માટે કરજાયાત છે મોઝે પંચાણુ ટકા ગાળકો નિશાળમાં હાજરી આપે છે વળી હાઇ સ્કુલની કેળવણી પણ બહુ થોડે ગર્વે આપવામાં આવે છે તે દેશમાં છ વિશ્વવિદ્યાલયો છે

૩૦ આંગ્લોગાથી અગિન ખુણામાં આવેલા ન્યુઝીલેન્ડના ટાપુઓમાં કેળવણી મફત અને કરજાયાત છે.

૩૧ નોર્વે દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને સાત થી બેઠ વર્ષના બાળકોને માટે કરજાયાત છે, અને નિશાળમાં હાજરીનું પ્રમાણ ધણુ ઉચ્ચ આવે છે

૩૨ મધ્ય અમેરિકાના પનામાં દેશમાં પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને કરજાયાત છે.

૩૩ દક્ષિણ અમેરિકાના પેરુ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને કરજાયાત છે, છતાં સોઅ એટલીમ બાળકોજ નિશાળે જાય છે. તેમ છતાં આ પ્રમાણ આપણા દેશના કરતા વધારે આવે છે.

૩૪ પોર્ટુગલ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને સાત થી પંદર વર્ષ સુધીના બાળકો માટે નામનુ કરજાયાત છે. કરજાયાતનો કાયદો બરાબર અમલમાં લાવવામાં આવ્યો નથી, તેથી મેકડે પચોતેર માણસો નિરક્ષર રહે છે છતાં હિંદુસ્તાનના સેકડે એકાણુ નિરક્ષર કરતા ત્યાં થોડા અલણુ છે તે દેશમાં લશ્કરી આતાની વચ્ચે નોંઠા ખાનાનાં તાનીમ આપવાની ખાસ નિશાળો છે, જે જાતની નિશાળ આપા હિંદુસ્તાન દેશમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી

૩૫ રમાનીઆ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત તથા નામનુજ કરજાયાત છે નિશાળોની સંખ્યા પુરતી ન હોવાથી નાક ટકા લોકો અજ્ઞાન રહેલા છે

૩૭. યૂરોપના મહાન દેશ રશિયા કેળવણીની બાબતમાં સૌથી પછાત ગણાય છે. તે દેશમાં સૌએ પોણેસો લોકો ખેતીના ધંધા કરે છે અને તે વર્ગમાં પણ કેળવણી દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. સને ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી સેાળ કરોડની હતી અને તેમાંથી સાઠ લાખ બાળકો નિશાળે જતાં હતાં. પરંતુ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન જેની વસ્તી ત્રીસ કરોડની છે, એટલે રશિયાથી લગભગ બમણી છે, તેમાં સને ૧૯૧૩ માં સાઠ લાખ બાળકો નિશાળે જતાં હતાં. એનો અર્થ એટલો થાય કે, યૂરોપના સૌથી વધારે પછાત દેશના કરતાં આપણે બમણા પછાત છીએ.

૩૮. યૂરોપની ભયંકર જાહેવાર્યણી જે દેશમાં સળગી તે સર્જિયા દેશમાં પણ પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે. અગર જો ત્યાં સને ૧૯૧૦ની સાલમાં સેંકડે સત્તર માણસોજ લખી વાંચી જાણે એવાં હતાં. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં લણેલાનું જે પ્રમાણે આવે છે તેના કરતાં તો આ લગભગ ત્રણગણું છે.

૩૯. સિયામ દેશમાં ભાગ્યેજ કોઈ મોટી ઉમરનું માણસ અભણ જોવામાં આવે છે. તે દેશની રાજધાનીના શહેરમાં અગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ ઘણોજ કરવામાં આવે છે અને કેટલાક સિયામવાસીઓ તો યૂરોપના દેશોમાં કેળવણી લેવા જાય છે.

૪૦. સ્પેન દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘણે ભાગે મફત અને નામનું ફરજિયાત છે. તે દેશમાં નવ વિશ્વવિદ્યાલયો છે અને તેમાં લગભગ સોળ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

૪૧. સ્વીડન દેશ જ્યાંની દીવાસળીઓ પ્રખ્યાત છે તે દેશમાં નિરક્ષર પુરૂષ ઠવ-ચિતજ જોવામાં આવે છે. તે દેશમાં હાઇસ્કુલનું શિક્ષણ પણ બહુ પ્રસાર પામેલું છે અને ઔદ્યોગિક અને નૌકાખાતાની ખાસ નિશાળો ઘણી છે.

૪૨. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના નાનકડા દેશમાં, પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે અને નિરક્ષર માણસ શોધ્યું પણ જડતું નથી. તે નાના દેશમાં સાવ વિશ્વ-વિદ્યાલયો છે. આવડા મોટા હિંદુસ્તાન દેશમાં આજ સુધી પાંચજ વિશ્વવિદ્યાલયો હતી.

૪૩. યૂરોપના તુર્કિસ્તાન દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને નામનું ફરજિયાત છે. દરેક મસીદની સાથે ત્યાં નિશાળ હોય છે અને ત્યાં મુસલમાન લોકોને કેળવણી આપવામાં આવે છે. મુસલમાન શિવાય અન્ય ધર્મના બાળકો પાતા-પોતાના ધર્મની નિશાળમાં લણે છે.

૪૪. દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપ કોલોનીમાં શિક્ષણનું કામ એઠસો અઠાર સ્કુલ-બોર્ડ મારફત કરવામાં આવે છે. આ બોર્ડના સભાસદોનો હું ભાગ લોકો યુરી કોટે છે, અને હું સરકાર અથવા મ્યુનિસિપાલિટી નામે છે. તે દેશમાં ગોરા લોકોના બાળકોને માટે કેળવણી ફરજિયાત છે.

૪૫. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસને માટે મગફળી સાથે એમ કહેવામાં આવે છે કે, લોકોના ઘર ગમે ત્યાં જંગલમાં પણ હોય તો પણ તેને સગવડ પડતી નિશાળ હોયજ છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે તો છેકરાંઓને નિશાળે લાવવા લઈ જવાને માટે રાજ્યને ખર્ચે ગાડીઓ રાખવામાં આવે છે. તે દેશમાં છ થી પંદર વર્ષના બાળકોને માટે કેળવણી ફરજિયાત છે. તે દેશની વસ્તી દશ કરોડની છે એટલે હિંદુસ્તાન કરતાં ત્રીજા ભાગની છે, છતાં સને ૧૯૧૦ માં નિશાળે જતાં બાળકોની સંખ્યા એક કરોડ અઠાવીસ લાખની હતી એટલે કે આપણા નિશાળે જતાં બાળકો કરતાં અઢી ગણી હતી.

હુનિયાના તમામ સુધરેલા દેશોમાં જેવી રીતે પ્રગતિ થઈ છે, તેવીજ રીતે આપણા દેશમાં પણ થઈ શકે. આપણે નમ્રપણે પણ દૃઢતાથી હિંદુસ્તાનની સરકારને કહીએ કે ફરજિયાત કેળવણી શિવાય આ દેશનો ઉદ્ધાર નથી, તો તેથી કંઈ ગુન્હો કયો નહીં ગણાય. જેમ જેમ ફરજિયાત કેળવણીના દિવસ દૂર જતો જાય છે, તેમ તેમ આપણે હુનિયાના બીજા દેશોથી પાછળ પડતા જઈએ છીએ, તે નિર્વિવાદ છે. માટે દરેક દેશલક્ષ્ય પુરૂષની ફરજ છે કે આવો દિવસ જલદી આવે તેને માટે ચોતાનાથી બને તે પ્રયત્નો કરવા.

અ. વિ. ઠક્કર.

બેલજીયમ.

૧

યુરોપિયન પ્રભને માથે ફરતા કાળચક્ર જેવા આ ચાલુ વિશ્વે કંઈ ન સમજનાર મનુષ્યને પણ બેલજીયમનું નામ પરિચિત કર્યું છે. વિશ્વના પ્રારંભમાં યુરોપીયો હોમાઈ જતા આ દેશનું નામ જગતભરે થઈ ગયું છે. આ નાનકડા દેશે યુરોપના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પોતે સંપાદન કરેલો દરજ્જો બાળવવા માટે જર્મની જેની મહાન સત્તા સાથે કંદ-યુદ્ધ આરંભ્યું. જર્મન લશ્કરના વેગને અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો અને યુરોપના મહાન રાજ્યોએ સ્વીકારેલી તેની 'અલગતા' (Neutrality) માત્ર નામનીજ નથી તે સિદ્ધ કરવા વિનાશ પણ પહોંચી લીધો.

બેલજીયમનો આ નિશ્ચય ભેદ હિંદવાસીઓને પરિચિત મેવાડના શૂરા રજપુતો અને રાણા પ્રતાપનું સમઘ્ન સહજ થાય છે. શત્રુ જઈ રાજ્યસત્તા ભોગવવા કરતાં રાજ્યસુખનો ત્યાગ કરી અસહ્ય દુઃખ વેઠી ડુંગરે ડુંગરે નાસતા કર્ણુ એમાં રાણા પ્રતાપને પણ શ્રેયસ્ લાગ્યું. બેલજીયમે પણ કંઈક આજ પ્રકારની મનોવૃત્તિ દર્શાવી છે.

આવા દેશ વિષે કંઈક વધારે જાણવાની જાણ આપણને થાય છે. જે 'અલગતા' જાળવવાનું કાર્ય આટલું વમનું થઈ પડ્યું તે બેલજીવનને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ! બેલજીવનની પાછલી સ્થિતિ કેવી હતી અને તે સ્થિતિમાંથી તે શી રીતે અને ક્યારે સ્વતંત્ર થયું તે, ઇતિહાસના શોખ ન ધરાવનાર મનુષ્ય પણ ધ્રમ વિના વાંચી જકે, એવા રૂપમાં, દર્શાવવાનો આ પ્રયાસ છે. અસ્તુત લેખમાં જુદા જુદા નજરો માથેના બેલજીવનના સંબંધમાં કથન કરી શકાય એમ નથી. એ દેશનું વર્તમાન ધરાવતર મમનય અને તેના લવિષ્યને માટે કેવી આશા બાંધી શકાય તે એવા પૂરતી તેના પાછલા ઇતિહાસ ઉપર રહેજ નજર કરીશું. સ્વતંત્ર જીવન મેળવ્યા પછી બેલજીવન પોતાની આત્મર સુન્યવસ્થાને માટે પુ ક્યું, પોતાનો વ્યાપારવિદ્યોગ કરી રીને વધાર્યો, એ દેશનું નવિન સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું થયું, પોતાની પ્રજાના સુખને અર્થે શા શા પ્રયાસ યોજ્યા અને કેવા કેવા પ્રયોગો કર્યા તેમજ આ સર્વની સાથે પોતાની 'અલગતા' માત્ર નામની જ ન રહે પણ પ્રસંગ આવે જાળથી પણ તે જાળથી શકાય એવી સ્થિતિ લાવવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરી ઇત્યાદિ આકર્ષક અને ઉપયોગી પ્રશ્નો હવે પછીના લેખમાં ગણાશે.

ઈ. સ. ૮૦૦ માં મહાન શાર્લમાન્યના છત્ર નીચે જે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ હતા તેમાં બેલજીવન, ફ્રાન્સ અને જર્મનીના સમાવેશ થતો હતો. આ દેશોના વર્તમાન સમયના નામ તે વખતનાં નામથી તદ્દન જુદાંજ છે. વખતો વખત આ દેશોની મર્યાદામાં પણ ફેરફાર થયા છે. હાલ સામાન્ય રીતે આપણે આ દેશોની હદ ગણીએ છીએ તે દૂરના ભૂત કાળમાં નહોતી.

શાર્લમાન્યના પુત્રમાં તેના પિતા જેવું શૂરાતન નહોતું. આવા વિસ્તીર્ણ રાજ્ય ઉપર સર્વોપરી સત્તા રાખવાનું કાર્ય તેની શક્તિના પ્રમાણમાં બહુ બારે થઈ પડ્યું; અને તેના સમયમાં આ મહાન રાજ્યના ત્રણ વિભાગ પડ્યા. આ વિભાગમાંના એક વિભાગમાં બેલજીવનનો સમાવેશ થતો હતો. આ પ્રમાણે 'પરફુન'ના કારારથી એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે બેલજીવનનો પ્રથમ આરંભ થયો ઇ. સ. ૮૪૩.

આ નામન જ આરંભ પછી જુદે જુદે વખતે બેલજીવનને યુરોપના ભિન્ન ભિન્ન દેશોની સત્તા તળેના પ્રદેશ તરીકે રહેવાનો સમય આવ્યો. બેલજીવનની પ્રજા પોતાના વ્યાપારવિદ્યોગની વૃદ્ધિ ઉપર ધ્યાન આપતી આ વ્યાપારવિદ્યોગની ખીલવણી માટે સહકાર્યમાં જોડાતાં બેલજીવનની પ્રજાને પ્રજા જીવનનું લાન કંઈક થઈતું ગયું. દેશમાં ઐક્યતાની લાગણી વધારે પ્રજાળ થઈ. ખીજા રાજ્યોની ચઢતીપડતીના વેગમાં અનિચ્છાએ બેલજીવનને ઘસડાવું પડતું તેથી દેશના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય જીવનની લાવના પ્રતિષ્ઠા થઈ, થઈ; અને પરદેશી ગજથકર્તાની મૂર્ખાઈથી કરવામાં આવતી મજતાઈ સોકોને અમલ લાગવા માંડી એટલે આ લાવનાએ જ્વલંત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

આ સર્વ પ્રકારની તૈયારીથી બેલજીવનમાં ચેતન આવ્યું હતું. આ ચેતનનું પ્રથમ દર્શન 'ફ્રેડેરિક્સના' નગરવાળીઓએ ઇ. સ. ૧૭૮૯ ના રીએબાન્ડ માસમાં કર્યું.

તેઓ સમક્ષ ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાંતિનું દષ્ટાંત તાલુ હતું. ઓસ્ટ્રીઆએ રાજેલા લશ્કરની સામે હેડી નગરવાનીઓએ હુલ્લડ મચાવ્યું. ખુસેસનો પ્રેમ આખા દેશમાં ફેલાયો અને ઈ.સ. ૧૭૯૦ માં બેલજીયમના સંયુક્ત રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આ નવા રાજ્યનો - રાજ્યમંત્ર (‘L’ union Fautla Force) “ સપ ત્યાં જ પ ” એવો રાખવામાં આવ્યો.

ઓસ્ટ્રીઆના જોસફ બીજાના સમયમાં બેલજીયમ ઓસ્ટ્રીઆથી છૂટું પડ્યું. આ બનાવ પછી જોસફ વધારે વખત જીવ્યો નહિ. એની પછી લીઓપોલ્ડ બીજાએ સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યા. બેલજીયમને સ્વતંત્રતા મળી કેટલાક હક પડ્યા મોપવાની એણે ઇચ્છા જણાવી બેલજીયમની પ્રજાને આવું કોઈ પણ પ્રકારનું સમાધાન જોતું નહોતું. જે હક ઓસ્ટ્રીઆનો એમ્પરર આપવા તૈયાર થયો હતો તે બેલજીયમના પોતાનાજ હતા તેવું પ્રજાને લાગ હતું. જે પોતે બળથી લઈ શકે તે બક્ષીસ તરીકે સ્વીકારવા પ્રજાની ઇચ્છા નહોતી. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે આ પ્રકારના મતભેદને લીધે સમાધાનનો સંભવ રહ્યો નહિ.

લશ્કરને બેલજીયમમાં મોકલી એ દેશને તાળે ઠરવો એ જ ઓસ્ટ્રીઆનો હેતુ હોવાથી રહ્યો. લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું અને બેલજીયમની પૂરતી તૈયારી નહોતી તેથી ઉપર ઉપરની સલાહ થઈ, છતાં બેલજીયમને ફ્રાન્સની મદદની આશા હતી. આ મદદ કરવામાં ફ્રાન્સને લાલ હતો. બેલજીયમને મદદ કરવામાં ઓસ્ટ્રીઆ જેવા જુના દુશ્મન પર ઘા કરવાનો તેમજ બેલજીયમ જેવા મિત્રને પક્ષમાં લેવાનો ફ્રાન્સનો હેતુ હતો.

ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી ઓસ્ટ્રીઆના હાથમાંથી બેલજીયમ મુકન થયું, પણ આગળ ઉપર બેલજીયમને ફ્રાન્સમાં લેખી દેવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૭૯૭-૧૮૦૧ (ફ્રેન્ચ ફેરનીકો અને ટ્યુનેવીલની સલાહ). બેલજીયમને આ પ્રમાણે ફ્રાન્સ સાથે જોડી દેવાનો ગમે તે હેતુ હોય પણ તત્કાલિક લાલ તરીકે બેલજીયમને મહાન નેપોલિયનનો આશ્રય મળ્યો. આ લાલની સાથે બેલજીયમને કંઈક નુકશાન પણ થયું. ફ્રાન્સના નમીબ સાથે એનું નક્કી જોડાયું. વોટરલુની લડાઈમાં નેપોલિયનની હાર થઈ ત્યાર પછી બીએનાની ફોર્ગેસ જ્યારે યુરોપિયન વિગ્રહથી થયેલી ઉલ્લપાયલ દૂર કરી વ્યવસ્થા લાવવા માટે મળી ત્યારે ઓસ્ટ્રીઆએ આ તકનો લાલ લઈ જુની વ્યવસ્થા પાછી લાવવા બેલજીયમનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો.

ઓસ્ટ્રીઆને બેલજીયમ મોપવાનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો પણ આખરે એ વિચાર માંડી વાળી ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં હોલેંડ અને બેલજીયમનું સંયુક્ત રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યું. આ વ્યવસ્થા બેલજીયમને રૂચે એવી નહોતી આ એ દેશની પ્રજાની લાખા જુદી હતી. ધાર્મિક મતભેદ પણ પુષ્કળ હતો અને સંયુક્ત રાજ્ય છતાં હોલેંડની સત્તા વિશેષ રહે એવી વ્યવસ્થા થયેલી હોવાથી બેલજીયમ અસંતુષ્ટ રહ્યું.

બેલજીયમની દૃષ્ટિ દ્રઢ વ્યાપાર ઉપરજ હોત તો આ વ્યવસ્થા તેને ફાયદા; પણ તેમ નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૧૫ થી ૧૮૩૦ સુધી આ અસંતોષમાં કંઈ ઉમેરો જ થવા લાગ્યો. સાહિત્ય દ્વારા હોલેંડથી અલગ થવાની વાંછના જાગૃત રાજ્યવામાં આવતી. વર્તમાનપત્ર દ્વારા આ અસંતોષનો અગ્નિ સદા પ્રદિપ્ત રાખવામાં આવતો. લુઈ દે પોતર નામનો વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ પોતાના શક્તિના પ્રતાપે વધારે ને વધારે આગળ પડતો દેખાયો. તેના જ્વલંત લેખને લીધે તેને વારંવાર કેદખાનું સેવવું પડતું. પણ તેણે પ્રજાના સ્વ પર એટલી તો સત્તા સંપાદન કરી હતી કે તેને દંડાની પ્રયાસ થતાં લોકો તેને રાષ્ટ્રીય અગ્રેસર તરીકે નહિ પણ પ્રજાના ઉદ્ધારક તરીકે ગણવા લાગ્યા. કોઈપણ દેશ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી લોકમત દબાવી દેવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે; તે દિશામાં થતા પ્રયાસો નિષ્ફળ જાય છે. ધુંધવાઈ રહેલા અગ્નિને જવાળાનું રૂપ આપવા એક ચીજુગારીનીજ દ્રઢ જરૂર હતી; અને આ ચીજુગારી મૂકવાનું કાર્ય એક નાટક લખનારે કર્યું. તારીખ ૨૫ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૩૦ ને દિવસે લોકો બ્રુસેલ્સમાં ઓખરનું એક નાટક જોતા હતા એ નાટકમાં નીચેના ભાવાર્થની બે કડી હતી. “મારું જીવન મારા દેશને આધારે છે અને મારા દેશનું સ્વાતંત્ર્ય મારે હાથેજ મળશે.”

નાટક જોનારને ત્યાંજ ઝતુન વ્યાપી ગયું અને આ કડીઓ ગાતા ગાતા લોકો રસ્તામાં નીકળ્યા, ડચ પ્રધાનમંડળના મંત્રીને તોડી પાડવામાં આવ્યાં અને સ્વતંત્રતા માટે ગાંઠા થયેલાં લોકોના ટોળે ટોળાં રસ્તામાં નજરે પડ્યા.

હોલેંડના રાજાનું વર્તન બહુ શાન્તિભરેલું હતું. પ્રજાના દુઃખ જાણી એ દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે એણે આતુરતા દર્શાવી. કદાચ શરૂઆતમાં જ તેણે સખતાઈ કરી હોત તો બધું શાંત પડી જત, પરંતુ જ્યારે સમાધાનની વાત આવી ત્યારે લોકો કોઈપણ પ્રકારના સમાધાન વાસ્તે તૈયાર નહોતા. રાજ્યનગરમાંથી હીલચાલની શરૂઆત થઈને તે આખા દેશમાં ફેલાઈ અને બળવો દાખી દેવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ થયું. આ પ્રસંગે લીએન્ડ શહેર તરફથી દેશને સારી મદદ મળી. બધાં શહેરમાં એન્ટવર્પ માંથી છેલ્લું પ્રજાના હાથમા આવ્યું. આટલું થયા પછી દેશનું રાજ્યબંધારણ નક્કી કરી નવા રાજાની પસંદગી કરવાનું કાર્ય ફક્ત બાકી રહ્યું.

આખું યુરોપ આ એકાએક થયેલી રાજ્યક્રાન્તિ વિસ્મયથી જોઈ રહ્યું. બેલજીયમના જુના હુકમદારોને પોતાના હુકમ તાબા કરવા દેવાની કોઈ રાજ્યની ઇચ્છા નહોતી. બેલજીયમને બધા સત્તાવાન દેશોએ સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં એ દેશની અલગતા સર્વે કબૂલ રાખી દેશની આંતર વ્યવસ્થામાં બેલજીયમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાની છૂટ મળી.

હોલંડને આ વ્યવસ્થા સ્વીકારવા જેવી લાગી નહિ. પચાસ હજાર માણસો બેલજીયમ પાછું લેવા માટે ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. પણ ક્રાન્તિ પોતાના લશ્કરને એકત્ર

ઠરવાની બહેરાન બહાર પાડી અને ઈંગ્લેન્ડે ડચ કીનારાને ઘેરા ઘાલવાની ધમકી આપી. મહાન વિગ્રહ થવાનો સંભવ હતો પણ બીજા રાજ્યો વચમાં પડ્યા નહિ. ફ્રાન્સે એન્ટિ-વર્પને ઘેરા ઘાલી ડચ લોકો પાસેથી તે લીધું.

આ પ્રમાણે ઠંધક પોતાના પ્રયામથી તો ઠંધક અનુકૂળ સંજોગોના બળથી બેલજીયમ અલગ દેશ તરીકે પોતાની વ્યવસ્થા કરતું થયું. આણુ વિગ્રહની વાત સુવિદિત છે. એ વિગ્રહને અંતે બેલજીયમનું શું થાય છે તે લવિષ્યમાં જોવાનું છે.

ભૂતકાળના ઇતિહાસના પ્રસંગ ગમે તેવા આકર્ષક હોય તો પણ એક માસિકના આક્રમક દ્વારા તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું અશક્ય છે બીજા દેશોથી અલગ રહેનાર દેશના વર્તમાન સમયના ઇતિહાસમાં અવનવા બનાવો બનવાનો પ્રમગ નથી આવતો. આ કારણથી બેલજીયમનો વર્તમાન સમયનો ઇતિહાસ બીજા દેશોના ઇતિહાસ જેવો નહિ પરંતુ હુનિયાની ખટપટથી દૂર રહી પોતે પોતાની આંતર વ્યવસ્થા ઉપર પૂરતું લક્ષ બેલજીયમ આપી શક્યું છે અને તે માટેજ તેની વર્તમાન સમયની આંતર વ્યવસ્થા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ.

ટેટઝીલનું મરણ*

પાત્રો.

ટેટઝીલ—એક રાજકુમાર.

આગ્લોવાલે—રાજકુમારનો મિત્ર.

ધ્યેન } ટેટઝીલની પહેનો.

રાણીના ત્રણ નોકરો.

અંક પહેલો.

પ્રવેશ.

કિલ્લા ઉપર તજર નાખતી એક ટેકરીને મથાળે.

ધ્યેન ટેટઝીલનો હાથ ઝાલી આવે છે

ધ્યેન—તાની પહેની રાત હુ ખી જશે ટેટઝીલ જો સમુદ્રનો ઘુઘવાટ આપણી આસપાસ સલાળાવા માડ્યો છે, અને ઝાટો રડતા હોય એમ લાગે છે વગત થઇ ગયો છે મહેલને રૂઘો નાખતા પોપલરોની પાછળ અદ્ર અરત થાય છેઆપણે કદાચ, એકવાજ છીએ, પણ અહીં હમેશા સાવધ રહેવાની જરૂર છે સુખનું એક લીધું પણ પાસે ન આવે એની અખત ચોકી તેઓ રાખતા હોય એમ જણાય છે

* અખત લેખક મેગરવી કના ફ્રેન્ચ નાટક પરથી.

એક દિવસે મેં મને પોતાને કહ્યું, છેક હૃદયના બીતરમા—અને પ્રભુએ પણ તે લાગ્યેજ સાલગ્યું હશે—મેં કહ્યું કે આજે હું સુખી લાગું છું.....જસ, વધારેની જરૂર નહોતી, અને તરતજ પછી, આપણા વૃદ્ધ પિતા મરણ પામ્યા, આપણા બે લાઇઓ ગુમ થઇ ગયા, અને તેઓ ક્યાં છે તે કોઇ પણ કદી શકે એમ નથી. અહીં આ, મારા નાના ટેટગ્રીલ, તારી અને આપણી ગરીબ જીવન સાથે હું માવ એકલીજ છું, અને ભવિષ્યના મને વિશ્વાસ નથી ... મારી પાસે આવ, મારા જોગામાં તને લેવા દે. પ્રથમ મને એક જુઓ આપ, અને તારા નાના હાથ-આમ-જરાજર મારી ગરદન પર મૂક .. તેઓ તે કદી છૂટા કરી શકશે નહિં..... આગળ જ્યારે વખત આવ્યો ત્યારે હું તને સાજના લઈ ગઇ હતી તે તને યાદ છે? અને તે ગેલેરીઓ, એક પણ બારી વગરની તે લાખી ગેલેરીઓમા મારા દીવાના પડછાયાથી તું કેવો બીધો હતો? આજે સવારના, મેં તને એચિંતો પાછો જોયો ત્યારે મારું દીલ મારા હોઠ પર ધ્રુજતું લાગ્યું... હું ધારતી હતી કે તું ઘણે દૂર સહીમલોમત હતો ... તને અહિં કોણે જોલાવ્યો?

ટેન્—મને ખબર નથી, જાહેન

ઈન્—તેમણે શું કહ્યું તે તને યાદ છે?

ટેન્—તેમણે કહ્યું કે મારે જીવ જીવ્યો.

ઈન્—પણ શા માટે?

ટેન્—કારણકે રાણીની તેવી ઈચ્છા હતી.

ઈન્—પણ શા માટે તે તેમણે કહ્યું નહિ?—મારી ખાતરી છે કે તેઓ ઘણું બોલ્યા હોવા જોઈએ.

ટે—જાહેન, મને સંભળાતું નહોતું.

ઈન્—તેઓ માહે માહે વાત કરતા શું બોલ્યા હતા?

ટે—જાહેન, બોલતી વખતે તેઓ અવાજ ધીમો કરી નાંખતા.

ઈન્—બધી વખતે.

ટેન્—બધી વખતે, જાહેન સિવાય કે જ્યારે તેઓ મારી તરફ જોતા.

ઈન્—તેઓ રાણી વિષે કશું પણ બોલ્યા નહોતા?

ટેન્—જાહેન, એટલુંજ કે કોઈએ પણ તેને કદી જોઈ નથી.

ઈન્—અને વહાણ પર તારી સાથે હતા તે લોકો, શું તેઓ પણ કશું બોલતા નહોતા?

ટેન્—જાહેન ઈચેન, તેમનો મધળો વખત પવન અને મઠની પાછળ જતો.

ઈન્—હા !.....મારા બાળક, એમાં કંઈ નવાઈ નથી.....

ટેન્—જાહેન, તેઓ મને સાવ એકલોજ રાખતા.

ધ૦—સાંભળ, ટૅટઝીલ; હું જે કાંઈ જાનું છું તે તને કહીશ.....

ટૅટ૦—તું શું જાણે છે, ખડેન ?

ધ૦—ઘણુંજ ઘોડું, મારા બાળક.....અમારા જન્મથીજ અમે—હું અને આપણી ખડેન, કશું પણ સમજવાની હિંમત કર્યા વગર, અહીં રહ્યા છીએ.....આ ટાપુમાં હું લાંબો વખત રહી છું અને હું આંધળી હોતો તો પણ કાંઈ દિર પડતે નહિં; છતાંયે સઘળું મને સ્વાભાવિક લાગતું.....પશ્ચિનું ઉડવું, પાંદડાનું ધ્રુજવું, શુલાબનું ખીલવું.....આ મારા મનથી મોટા બનાવો હતા. અહા, હવેજ એટલી તો શાંતિ રહે છે કે એક પાકેલા ફળનું પડવું પણ લોડોને ખારી પાસે આકર્ષે.....અને મને સ્વેચ્છ સંશય માત્ર પણ નહોતો.....પણ એક રાત્રે મને ખબર પડી કે આ સવાય ખીલું ઘણું પણ હોવું જોઈએ.....મેં નાશી જવાનો વિચાર કીધો, પણ બની શક્યું નહીં.....હું તને કહું છું તે તું સમજ્યો ?

ટૅટ૦—હા, હા, નાની ખડેન; હું સમજી શકું છું

ધ૦—નો પાત્રી આ વિષે વધારે વાત નહિં કરીએ...કોણ જાણે...જે, તને દેખાય છે—પેલા મૃતપ્રાય ઘઘ પડેલા ઝાડોની પાછળ, ત્યાં, છેક ખીલુની અંદરનો કિલ્લો ?

ટૅટ૦—કાંઈક કાળું કાળું દેખાય છે—ખડેન, શું તે કિલ્લો છે ?

ધ૦—હા, તે અત્યંત કાળો છેતે એક ખડીયામણી ઝાડીની વચ્ચેવચ આવેલો છે...આપણે ત્યાંજ રહેવાનું છે...આ આમપાસ આવેલા કોઈ એક ડુંગરને મધ્યાળે બાંધ્યો હતો તો...આ ડુંગરે દિવસના આસમાની દેખાય છે...હવા પણ મળી શકતે. સમુદ્ર અને ટેકરીઓ પાછળનાં સપાટ પ્રદેશ પણ જોઈ શકાતે...પણ તેઓએ છેક ખીલુની ઉંડાણમાંજ બાંધવાનું પસંદ કર્યું; અને એટલું તો નીચે કે પવન પણ આવી શકતો નથી...તે સાવ ખંડીએ જેવો ઘઘ ગયો છે, અને કોઈને તેની દરકાર પણ નથી—તેની બીજો પડતો જાય છે. તે અંધકારમાં અદૃશ્ય પણ થઈ જાય...માત્ર તેનો એક જ મીનારો એવો છે કે જેને કાળ સ્પર્શતો નથી.....તે ગંભીર છે, અને તેનો આખો ઘર ઉપર તેનો પડછાયો હવેજ રહે છે.

ટૅટ૦—તેઓ કાંઈક સજગાવે છે, ખડેન, જો, જો, પેટ્રી લાલ મોટી 'ખારીઓ' ...

ધ૦—હા, તે મીનારાની ખારીઓ છે, આ ખારીઓ સિવાય ખીલે કશું હીવા કશું પણ દેખાતા નથી. ત્યાંજ રાણીનું તખ્ત છે.

ટૅટ૦—હું રાણીને જોઈશ નહિં ?

ધ૦—કોઈ પણ તેને જોઈ શકતું નથી.

ટૅટ૦—કેમ ?

ધ૦—હવે વધારે પાંચે આવ, ટૅટઝીલપક્ષી કે ઘાસના એક તણખલાથી પણ આપણી વાત સંભળાવી જોઈએ નહિં.

દેવ—પણ જાહેન, અહીં ધાસજ નથી..... (એક દાણ પછી) રાણી શું કરે છે ?

ઈવ—તે તો કોઈ પણ જાણતું નથી, મારા બાળક, તે કદી પણ નજરે પડતી નથી..... તે ત્યાં, પેલા મીનારામાં તદન એકલીજ રહે છે; અને તેના નોકરચાકરો દિવસના બહાર નિકળતાજ નથી..... તે ઘણી વૃદ્ધ છે; તે આપણી મા ની મા છે, અને એકલે હાથે રાજ્ય ચલાવવા ઇચ્છે છે.....તે વ્હેમી અને અદેખી છે, અને લોકો ઠટે છે કે તે ગાંડી છે.....રખે કોઈ તેની ગાદીને માટે દાવા કરે તેની તેને ઘણી ખીક છે, અને ઘણું કરીને આ ખીકને લીધેજ તને અહીં લાવવામાં આવ્યો છે.....તેની આજ્ઞા મુજબજ સઘળું થાય છે; પણ કેવી રીતે તે કોઈ જાણતું નથી.....તે કદી પણ મીનારા છોડી બહાર જતી નથી, અને સઘળા દરવાજા રાતદિવસ બંધ રહે છે.....મે તેને કદી પણ જોઈ નથી, પણ વરસો અગાઉ, જ્યારે તે તરૂણ હતી ત્યારે બીજાઓએ તેને જોઈ હોય એમ જણાય છે.

દેવ—શું તે ઘણી કદરૂપી છે ?

ઈવ—લોકો ઠટે છે કે તે ખુબસુરત નથી, અને તેની આકૃતિ કંઈક વિચિત્ર છેપણ જેઓએ તેને જોઈ છે તેઓ તેને વિષે વાત કરવાની હીંમત કરી શકતા નથીઅને તેઓએ પણ તેને જોઈ છે કે નહિ તે કોણ જાણે.....તેની સત્તા અજબ છે—અમે તે સમજી શકતા નથી, અને અમે અહીં રહીએ છીએ પણ અમારા દીલ પર તે એક ભયંકર ગોળ છે.....પણ તારે કોઈ પણ રીતે ખાસ ગભરાવાની જરૂર નથી; અમે તારી સંભાળ રાખશું, અને તને જરા પણ હરકત થવા દેશું નહિ; પણ હું, આપણી જાહેન બેલાંઝર અને આપણા વૃદ્ધ મિત્ર આલોવાલ, અમારામાંના કોઈ એકની પાસેથી તું દૂર કશે જતો નહિં.

દેવ—આલોવાલ પણ, જાહેન ?

ઈવ—હા, આલોવાલ પણ.....પણ તે આપણને આડે છે

દેવ—તે કેટલો વૃદ્ધ છે, જાહેન !

ઈવ—વૃદ્ધ પણ ઘણો ડાહ્યા છે.....આપણે-માટે કોઈ લાગણી ધરાવનાર રહ્યો હોય તો તે એકલોજ છે; અને તે ઘણી વાતો જાણે છે.....અજબ છે; તને અહીં રાણીએ બોલાવી મંગાવ્યો, અને તે વિષે કોઈને કંઈ ખબર પણ નહિં.....મારા દીલમાં શું થાય છે તે હું જાણતી નથી.....સમુદ્રની પેલી પાર દૂર ઘણે દૂર હતો એમ જાણી હું ઉદાસ છતાં સુખી હતી...અને હવે ખરેખર હું અજાયબ થઈ...આજે સજરના સૂર્યને ઉગતો જોવા હું ડુંગર ઉપર જતી હતી; અને તનેજ મેં ઉમરા ઉપર જોયો. મેં તને તરતજ ઓળખ્યો.

દેવ—ના,ના, જાહેન; એ તો હુંજ પહેલાં હર્યો.....

ઈવ—હા, તે વખતે તો હું હસી રહી નહિં...તું પછી સમજ્યો...હવે વંધન થયો છે, દેવડીલ; જા, સમુદ્ર પરના વાદળો ઘેરાં થતાં જાય છે...મને ઉદાસ પહેલાં,

એક બુચી આપ; ફરીથી, ફરીથી, મને જોઈથી બુચી દે...તું મને કેટલો બહાલો છે તે જાણતો નથી...મને તારો નાતો હાથ આપ...હું તે આંત્રી રાખીશ, અને પછી આપણે તે જુના ખંડીએમાં પાછા જઈએ.

(તેઓ જાય છે.)

અંક બીજો.

કિલ્લાના એક ચોરશમાં આગલોવાલ અને ઇંગ્લેન્ડ એકા છે. બેલાંજર આવે છે.

બે૦—ક્યાં છે ટૅટઝીલ ?

ઇ૦—આહીંજ છે; બહુ મોટે સાદે બોલ નહિ. તે બીજા ચોરશમાં ઉંઘે છે. તે સ્ટેજ ફીકકો પડી ગયો હતો, તેનું શરીર ઠીક હોય એમ લાગતું નથી. મુસાફરીથી તે ઠંડાળી ગયો હતો—તે લાંબો વખત સસદ્ર પર હતો. અથવા કદાચ કિલ્લાની હવાથી તેનો ન્હાનકડો જીવ ગભરાયો હોય. તે રહ્યો હતો, અને શા માટે તે જાણતો નહોતો. મેં તેને મારા ખોળામાં સુવાડ્યો; આવ, જો..... ને આપણા બીજાનામાં ઉંઘે છે.....ઉંઘમાં તે અત્યંત ગંભીર દેખાય છે, તેનો એક હાથ ઠપાલપર છે જાણે કે એક ન્હાનો દુઃખી રાજા હોય તેમ.....

બે૦—(એકદમ ડચકાં ખાતાં રડી પડીને)—જ્હેન ! જ્હેન !.....મારી ગરીબ જ્હેન.....

ઇ૦—તું શા માટે રડે છે ?

બે૦—હું જે જાણું છું તે તને કહેવાને મારી હીંમત ચાલતી નથી.....અને હું કાંઈ જાણું છું તેની પણ મને ખાતરી નથી..... પણ છતાં મેં સાંભળ્યું છે—કોઈ પણ સાંભળી નહીં શકે તેવું.....

ઇ૦—શું સાંભળ્યું છે ?

બે૦—હું તે મીનારાની ગેલેરીઓ પાસેથી જતી હતી.....

ઇ૦—હા !.....

બે૦—એક બારણું સ્ટેજ ઉઘાડું હતું. મેં તેને ધીમેથી હસેદ્યું.....હું અંદર ગયું.....

ઇ૦—ક્યાં ?

બે૦—મેં તે ભાગ કદી પણ જોયો નહોતો.....ત્યાં બીજી ગેલેરીઓ હતી, તેમાં દીવા હતા; અને પછી નીચી સાંકડી ગેલેરીઓ કે જેનો કોઈ અંતજ નહોતો.....વધુ આગળ જવાની મનાઈ છે તે હું જાણતી હતી.....હું બીધી અને પાછી ફરવા જતી હતી પણ તેટલામાં માણસોનો સાદ કાને પડ્યો.....જે કે સાચેજ કશું સાંભળી શકાતું હતું.....

ઇ૦—એ તો રાણીના નોકરો હોવા જોઈએ; તેઓ મીનારાની

બેઠા—ત્યાં કેાણ હતું તે હું જાણતી નથી.....વગ્ને એક ઠરતાં વધારે ખારણ હોવાં જોઈએ; અને જે અવાજ આવતો તે ગુણગાવી નાખવામાં આવતાં માણસન અવાજ જેવો ધીમો હતો.....હું જને તેટલી પાસે ગયું.....હું કશું ખાત્રીથી કહી શકું નહિં; પણ હું ધારું છું કે તે તેઓ આજે આવેલા એક જાણકને માટે સોનેરી તાજ વિષે જોલતા હતા.....તેઓ હસ્તો હોય એમ મને લાગ્યું.....

ધૃ—તેઓ હસ્તા હતા ?

બેઠા—હા, હું ધારું છું કે તેઓ હસ્તા હતા.....કે પછી તેઓ કદાચ રહતા હોય અને હું સમજી નહિં હોઈ; કારણકે ત્યાં ખરાબર સંભાળતું નહોતું, અને તેમનો અવાજ પણ જહું ધીમો હતો .. . ત્યાં લોંચરામાં ઘણાએક માણસો આવતા હોય એમ લાગતુંતે રાણી જે જાણકને જોવા ઈચ્છતી હતી તે જાણક વિષે તેઓ જોલતા હતા..... તેઓ કદાચ આજે સાંજના અહિં આવશે.

ધૃ—શું ?... ..આજે સાંજના ?.....

બેઠા—હા.....હા.....હું ધારું છું.....હા.....

ધૃ—તેઓએ જીજ્ઞાં કોઈનું નામ લીધું નહોતું ?

બેઠા—તેઓ એક જાણક વિષે જોલતા હતા—એક નાનું નાનું જાણક.....

ધૃ—અહિં કેાજી જીજ્ઞાં જાણક નથી.....

બેઠા—તે જ વખતે તેમનો અવાજ રહેજ મોટો હતો, કારણકે તે વખતે આવી પહોંચ્યો છે કે નહિં તે વિષે તેમનામાંના એકે સંશય દર્શાવ્યો હતો.....

ધૃ—એ મધ્યમું હું સારી રીતે સમજું છું, એ લોકો કાંઈ આ પહેલીજ વખત મીનારા છોડી બહાર જતા નથી.....તેણીએ શા માટે તેને અહિં જોલાવ્યો તે હું ખરાબર જાણું છું..... પણ તે આટલી બધી અધારાઈ બનવાવશે એમ હું ધારી શકી નહીં !આપણે ત્રણ જણા જોઈ લઈશું.....આપણે ત્રણ જણાં છીએ, અને હજી વખત પણ છે.. ..

બેઠા—તું શું કરવા માંગે છે ?

ધૃ—હું શું કરીશ તે તો હું હજી જાણતી નથી, પણ હું એને તો અગત્યનીમાં નાંખીશ.....તમે કોઈ સમજી શકો છો, કે માત્ર મુત્તયાજ કરશો?હું તમને કહું.....

બેઠા—શું ?

ધૃ—તેણી તેને રહેલાંધથી લઈ શકશે નહિ.....

બેઠા—જેન, આપણે એકલાં છીએ.....

ધૃ—હા ! ખરે ! આપણે એકલાં છીએ !.....માત્ર એકજ રસ્તો છે, અને તે તો આપણે લઈ શકશું !.....આપણે આગળની માફક તેને પગે પડીએ.....કદાચ તે દયા

હાથો !..... આપણાં આંસુની તેના પર કંઈ પણ અસર થયો.....તે માંગે તે મધ્યુ
આપણે આપણું; કદાચ ને ખુશીથી હા કહેશે, શબ્દ આવેલાને તો તે ઉગારે છે.....
આટલાં વરસો થયાં, તે ગંજવર મીનારામાં જેમી આપણાં બહાલાઓનો નાશ કરાવતી
રહી છે, અને હવે કોઈએ પણ તેની સામે થવાની હિંમત કરી નથી.....આપણા દીલ
ઉપર તે એક કોરના પથર મમાન પડેલી છે, અને કોઈ એક આગળા પણ ઉંચી કર-
વાની હિંમત કરતું નથી.....અહીં ખેલાં કિંવામાં જ્યારે પુરૂષો હતા ત્યારે તેઓ પણ
બહીતા હતા, અને નીચું મૂકા કરી બેસી રહેતાઆજે એક સ્ત્રીની વારી છે.....
"આપણે એક લક્ષ્યું.....બહુ થયું—હવે તો કોઈએ પણ સામે થવાની હિંમત કરવીજ
જોઈએ—એની સત્તાનો આધાર શું છે તે તો કોઈ બહુતું નથી, પણ હું હવે વધુ વખત
તેના મીનારાના પડછાયામાં પડી રહેવા માંગતી નથી.....જે તમે આમ મુન્થાજ કર-
વાના હો તો બંધો તમે બંને અહિંથી ચાલી બંધો, અને મને હવે વધારે એકલી
રહેવા દોહું એને માટે વાટ જોતી બેસીશ

એ-બહેન, શું કરવું જોઈએ તે હું જાણતી નથી, પણ હું તારી સામે વાટ જોતી
બેસીશ.

આ-અને હું પણ.મારા હૃદયને લાભો વખત થયા નિરાંત નથી.....આજે
તું તારાથી બનતું કર.....અમે ઘણી વખત કરી જોયું છે.....

હ-તમે, તમે પણ ?

આ-તેઓ સર્વેએ.....પણ છેલ્લી ઘડીએ તેમનું બળ તૂટી જતું.....આજે
તું પણ જોયો.....જે તે આજેજ માંજના તેની પામે જવાને મને હુકમ કરે, તો હું હાથ
એડી સાંભળી ગુડું, કંથ્રું પણ જોતું નહિ; અને મારા થાકી ગયેલા પગ તથા વગર,
હમેશની ચાલે દાઢરો ચઢીને જાય, જે કે, હું સારીરીતે બાળું છું કે એક વાર ત્યાં ગયા પછી
કોઈ પણ માણસ હવતો પાછો ફરે નહિં.... તેની સામે થવાની મારા માં હિંમત રહી
નથી.....અમારા હાથ નળળા પડી ગયેલા છે, અને કોઈને અહીં પણ શકે એમ
નથી.....ખીજા હાથની જરૂર છે. જોકે એ સઘળું નકામું છે.....પણ તું આશાવંત છે,
અને હું નને મદદ કરીશ..... બારણાં બંધ કર, મારા બાપટેંટજીલને જગાડી તારા
નાના હાથ ખુલ્લા કરી તેની આસપાસ નાંખ, અને એને તારા બોળામા લે.....ખીજે
કોઈ બચાવ નથી.

(અપૂર્ણ)

શ્રી કોળી યુવક મંડળ.

નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રિય, વાણીયા, લોહાણા વગેરે કોમોના જોડિંગો, કોન્ફરન્સો અથવા સમાજો સંબંધી આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ. પણ કોળી, કાળીપરજ, ધારાણા, લીલ, રણારી, ભરવાડ, ઢેડ, ભંગી, કુંભાર અને બીજી એવીજ પછાત પટેલી કોમોની ઉત્તતિ માટે સ્થપાયેલી સંસ્થા સંબંધી કવચિતજ વાંચવામાં આવે છે. સુસ્ત હૃદયના ચીખડી તથા જલાલપોર તાલુકાના કોળી જ્ઞાતિના કેટલાક ગૃહસ્થોએ કોળી યુવક મંડળ નામે એક સંસ્થા ઉભી કરી છે. તે મંડળના ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જ્ઞાતિમાંથી પૈમા ઉઘરાવી તે પૈસામાંથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપી હુન્નરઉદ્યોગની તથા બીજી કેળવણીમાં આગળ વધારવા

(૨) વખતો વખત સારા વક્તાઓ દ્વારા ગામે ગામ લોકોને ભાષણોનો લાભ આપવો, જેથી ધીમે ધીમે કેળવણી તરફ તથા બીજા હિતના કામો તરફ લોકોનું લક્ષ્ય દોરાય.

(૩) જ્ઞાતિને ફાયદો થાય તેવા વિષયોની ચર્ચાવાળું માસિક ચલાવવું

તા. ૯ મી એપ્રિલે ચીખડી તાલુકામાં નોગામા ગામે આ મંડળે સદરહુ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થોનો મેળાવડો કર્યો હતો. કેળવણીના ફાયદા સંબંધી ભાષણો થયા પછી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ફંડ એકઠું કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. બીજા મેળાવડો તા. ૨૩ મી એપ્રિલે કરવામાં આવ્યો હતો. ફંડ એકઠું કરવાનું કામ સારી રીતે આગળ વધે છે. એપ્રિલની આખર સુધી રૂ. ૨૫૦) અઢીસે લરાઈ ચૂક્યા છે.

તે મંડળના સેક્રેટરી લખે છે કે “ગામડાઓમાં વમતી કોમો પૈકી કોળી તથા કાળીપરજ આ બે-કોમ એટલી બધી કેળવણીમાં પાછળ છે કે તેઓમાંથી સેંકડે બે કે ત્રણ પણ લલેલા નીકળવા મુશ્કેલ છે. કોળીઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. તેઓ ખેતીવાડીમાં કમાય છે, પણ અલગ હોવાથી પૈસા અવળે માર્ગે ખર્ચે છે. ધુતારા લોકો અલગ લોકોને છેતરી એટલા બધા પૈસા લઈ જાય છે કે તેટલાજ પૈસા એકઠા કરે તો હરેક ગામ પોતાની એક એક નિશાળ ચલાવી શકે” વળી તેઓ લખે છે કે “હાલમાં કેટલીક પ્રાથમિક નિશાળોમાંથી ધોરણ કમી કરીને ફક્ત ત્રણજ રાખ્યાં છે, જે ધણે ગામડાવાળાઓને મોટો લાભ છે. કંઈક નવજીતિ લોકોમાં આવવા માંડી હતી, તે આ નવી રાજ્યનીતિથી દબાઈ ગઈ છે.”

૧૯૧૧ના વસિતપત્રક ઉપરથી કોળી જ્ઞાતિની સંખ્યા મુજબ ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાં નીચે પ્રમાણે છે.

	લાખ	હજાર
અમદાવાદ જિલ્લો	૨	૦
ભરૂચ જિલ્લો	૦	૫૨
ખેડ જિલ્લો	૨	૬૭
પંચમહાલ જિલ્લો	૧	૬
સુરત જિલ્લો	૦	૯૨
થાણા જિલ્લો	૧	૧
ઠાકીઆવાડ	૩	૨
મહીકાંઠા એજન્સી	૧	૧૧
પાલણપુર ,,	૧	૧૨
ત્રેવાકાંઠા ,,	૨	૪૯
	૧૫	૯૨

આવડી મોટી એક કોમ જ્યાં અલગ છે ત્યાં દેશનો ભાગ ઉત્પત્તિએ પહોંચ્યો છે એમ શી રીતે કહેવાય ? આવી પછાત પડેલી મોટી કોમોને અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર-માંથી બહાર કાઢવાને ઉંચી કોમો ક્યારે બહાર પડશે ? અંત્યજ્ઞેની સહાયને માટે જેમ આપણા મિશનો કામ કરે છે તેજ પ્રમાણે કોળી, લીલ, ઠાળીપરજ એવી અતિ પછાત અને અતિ વિશાળ કોમોની મદદ માટે આપણે ક્યારે મિશનો સ્થાપીશું ? આપણા ધનિકો, આપણા ધર્મીઓ, આપણા સાક્ષરો અને વકતાઓ આવી અજ્ઞાન કોમોને માટે ક્યારે પોતાનો હાથ લંબાવશે ? પ્રભુ તે દિવસ જલદી લાવો.

અ. વિ. ઠક્કર.

ગુજરાતની તક.

ગુજરાતનું એક મોટું હિસાબ છે કે વીર નર્મદના અવસાન પછી તેના ઉત્તમ પુત્રોએ બહાર જવના તોડાની સાગરમાં અપલાવવાને બદલે સાહિત્યના સુંદર ઉદાહરણો સેવન કર્યું છે. કવિ દલપતરામે દુનિયાનું ડહાપણ કવિતામાં ઉતાર્યું અને નવલરામે પુસ્તકોનું સૂક્ષ્મ અને નિષ્પક્ષપાતી વિવેચન કરી ગુજરાતની સેવા કરી; મણિલાલે આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પોતાની અદ્ભુત-પ્રતિભાનો અને આર્ય ઉત્સાહનો જ્વલંત પ્રકાશ પાડ્યો અને શ્રીયુત્ત ગોવર્ધનરામે પ્રાચીન આર્ય-વર્ત અને આધુનિક હિન્દુ સમાજના બંધારણને વિચાર અને અદ્ભુત

-ર ગોમાં ચીતર્યું. શીલ પાસ સુધારે અને કેળવણી, આર્થિક ઉન્નતિ અને રાજકીય જાગૃતિ-એ વિષયો તરફ કવચિત્ જ કોઈ મંડલમાં વ્યાવહારિક ધ્યાન આપતું અને થોડી વારમાં સૌ શુભશુભાકાર બની જતું.

આ સર્વ એવે વખતે જન્મુ' કે ન્યારે બીજા પ્રાંતોમાં તેમજ આપણા પોતાના ઇલાકામાં અનેક મ્હોટી હીલચાલો ઉભી થઈ અને અનેક મહાપુરુષોએ દેશમેવામાં પોતાનું જીવન સમર્પ્યું. જંગાલામાં રાજ ગમમોહન રાય અને દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, ઇન્દિરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર અને સ્વામી વિવેકાનંદ થયા, અને આપણે પડો આવેલા દક્ષિણમાં વિશ્વુ શાસ્ત્રી ચીપલુનકર, અગારકર અને નામજેશી, રાનડે અને તેલંગ થયા ત્યારે ગુજરાતમાં કોણે દેશસેવાને પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવ્યો? નામ થોડાં જ છે અને તે પણ બીજા પ્રાંતોનાં પ્રમાણમાં તેમજ ગુજરાતના બીજાં ઉત્તમ રત્નોનાં પ્રમાણમાં બહુ તેજસ્વી નથી. ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે એક પ્રતાપી કર્મવીર ઉત્પન્ન કર્યો કે જેનો પ્રભાવશાલી ઉપદેશ અને મહાનીલંકૃત જીવન સમગ્ર હિન્દમાં પૂજ્ય છે—દયાનંદ સરસ્વતી; પરંતુ તે મહાત્મા પણ ગુજરાતમાં તો અણપૂજ્યાજ રહ્યા. ગુજરાતની ખૂબાર આર્યસમાજ અને થીઓસોફિકલ સોમાયટી, કૉંગ્રેસ અને સંસારસુધારા સમાજ' વગેરે અનેક મહાન મંદ્યાઓ પ્રજામાં પરિવર્તન ઉપજાવતી ઉત્પન્ન થઈ અને તેહનું જ્ઞાન પણ ગુજરાતમાં કેટલેક અંશે પ્રસર્યું. પણ મ્હોટાં ભાગે ગુજરાતીની નાડી ધબકી નહિ કે ગુજરાતનો આત્મા જાગ્યો નહિ—ગુજરાતના સાક્ષરો અને આગેવાનો ફક્ત નીચું જોઈને પોતાની બુદ્ધિનો લંડાર કાગળ ઉપર ઉતારતા ગયા.

કૉંગ્રેસનો સૂર્ય જેમ ઉંચે ચઢતો ગયો તેમ ગુજરાતના કેટલાક બુદ્ધિ-શાળી પુરુષોએ જાહેરજીવનમાં એકરસ ચવા' માંડ્યું. સ્વ. ઝવેરલાલ ઉમીઆ-શંકર યાજ્ઞિક અને ગોકુલદાસ કહાનદાસ પાદેજે ધારાસભામાં તેમજ કૉંગ્રેસમાં ગુજરાતનું પ્રતિનિધિપણું કર્યું. અમદાવાદ, ભરૂચ જેવાં કોઈ શહેરોમાં રાજકીય મંડળો સ્થપાયાં; અને જો કે તે મ્હોટાં ભાગે વર્ષની આખરે કૉંગ્રેસ માટે થોડા દેલીગેટો નીમીને સંતોષ પામતાં તોપણ કોઈ મ્હોટાં પ્રમંગે કંઈક સંગીન પ્રવૃત્તિ પણ આદરતા. આગળના જમાનામાં શરૂ થયેલી સુધારાની પ્રવૃત્તિ ન્યારે ક્ષીણ અને અસ્થિર થઈ ત્યારે રાજકીય હીલચાલ ધીમે ધીમે પણ દૃઢ રીતે ઉચી કલાએ પહોંચવા લાગી. મન ૧૯૦૨ માં અમદાવાદમાં કૉંગ્રેસ ભરાઈ ત્યારે ગુજરાતમાં રાજકીય ઉત્સાહ જગ્મી ટોચે પહોંચ્યો.

પરંતુ હવે આ એકમતે સ્વીકારશે કે મન ૧૯૦૫ પછી તો ગુજરાતના જાહેર-જીવનમાં એક નવો યુગ આવ્યો. તે વર્ષમાં જંગાળના ભાગલા થતાં રાજકીય હકુમત અને પ્રજાકીય લાગણી વચ્ચે મજબૂત ઘસારો થયો અને તેમાંથી દેશાભિમાન અને દેશબંધિતની જે તેજસ્વી વીજળી ચમકી તેથી સમગ્ર દેશ અને

ત્હેની સાથે ગુજરાત પણ ચેતનમય બન્યું. આના પહેલા પરિણામ રૂપે સ્વાભા-
વિક રીતે સમતા અને સ્વાતંત્ર્ય, હિંદનું જૌરવ અને દેશની સેવા-એ લાવેા ગીતોમાં,
લાખણોમાં અને લખાણોમાં ઉલરાવા લાગ્યા. તે ગાનમાં અનેક રાષ્ટ્રીય પત્રો
પ્રકટ થયા-જેની કદપના હજી પણ આપણને સતેજ કરે છે, અનેક ધુધવતી ગાન-
વર સંભાઓ થઈ કે જેનાં ચિત્ર હજી આપણી આખ આગળ કવચિત
રમે છે. પરંતુ આથી પણ વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે સ્વદેશી અને
સ્વાશ્રયની જે લાવનાઓ તે અરસામાં ઉત્પન્ન થઈ ત્હેને પરિણામે કેળવણી, સ્ત્રી-
શિક્ષણ, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ, સાહિત્ય અને રાજ્ય સંબંધી કેટલીક નવી અસ્થાઓ
ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ વિશાળ પાયા ઉપર પ્રબળું હિંત સાચવતી સસ્થાઓ
જ જેમ દેશને આતે લાભદાયક છે તેમ એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ત્હેના નિભાવ
માટે કેવલ લાગણીના ઉલારાની નહિ પણ દૃઢ કર્મબલની જરૂર પડે છે. આથી
જ્યારે સરકારના દબાણથી તેમજ બીજાં અનેક કારણોથી બીજાં પ્રાન્તોની માફક ગુજ-
રાતમાં પણ ઉત્સાહના પૂર શરૂ થયે ત્યારે કેટલીક સસ્થાઓ તો વિસ્મૃતિના કૂપમાં
ધસડાઈ ગઈ. પરંતુ જે પુસ્તકશાળાઓ અને અનાથાશ્રમો, પૈસાકુંડના લંડોળ
અને સમાજસેવાનાં કાર્યો હાલ પણ પૂર જોમમાં કાયમ છે તે હમેશને માટે નવયુગના
આરંભનું આપણને સ્મરણ કરાવશે.

સાગરમાં તેમજ અમાજમાં તોફાન પછી શાન્તિ આવે છે. ૧૯૦૮-૯
પછી ગુજરાતમાં પણ શાન્તિ-મંદતા આવી. જે થોડા ઉત્સાહી દેશલોકતો પોતાનું
કાર્ય ચલાવી, રહ્યા-તેઓ વિસારે પડ્યા અને ગુજરાત મંદ બન્યું માટે હમેશાં મંદ-
જ રહેશે—થણી બહાર પ્રવૃત્તિ શાન્ત થઈ માટે હવે બગૃતિ શક્ય જ નથી—એવો
મત ફેલાવા લાગ્યો. સમગ્ર દેશમાં સર્વત્ર પ્રબળીય સત્તાના કંઈક પાછાં વળતા
પૂરે આ મતને વજન આપ્યું. આ નિરાશાની વૃત્તિ હાલ સમૂળ નાશ પામી છે
એમ કહેવાને અમે ઘણા ખુશી થાત. પરંતુ હજી પણ ગુજરાતના મ્હોટાં શહેરોમાં ફરતાં
ધારંધાર ઉગતાં યુવકો અને ઉમદા આગેવાનોને આપણે નિઃશયપૂર્વક એમ કહેતા સાંભ
ળીએ છીએ કે “સુળાઈ, પૂનામાં જેથાય તે ખરૂં, પણ અહીં આં કુંધજ થઈ શકશે
નહિ” આવાં વચનોમાં જેટલી નિરાશા રહેલી છે તેટલી આતમવંચના પણ છે. પોતાની
મંદ પ્રવૃત્તિને વશ થઈ ત્હેનો એક સિદ્ધાન્તને નામે બચાવ કરવો એ કર્તવ્ય-
હીનતાની પરાકાષ્ઠા છે.

૧ પરંતુ કોઈ અજ્ઞાત નિયમ અનુસાર યૂરોપમાં મહાન વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો
ત્યારથી હિન્દમાં ફરીથી ઉન્નતિની આશા આવવા માડી છે હિન્દ સામ્રાજ્યને ચત્તુ મનુષ્ય
અને ધનનો મ્હોટો ભોગ મંપૂર્ણ ઐક્યલાવથી આપ્યો છે, અને છતાં—કદાચિત
તેથી જ ફરીને—ત્હેના અન્તરમાં એવી ઉડી આશાનો જન્મ થયો છે કે આ
વિગ્રહ સમાપ્ત થતાં ત્હેની સ્થિતિમાં મ્હોટો સુધારો થશે. આશા આવતાં હિન્દ
વધારે કર્તવ્યપરાયણ અને બગૃત થવા લાગ્યું છે. અને હાલના વર્તમાન-

પત્ર વાંચનાર કોઈ પણ માણસ દેશના જુદા જુદા ભાગની હિલચાલોમાં જાગૃતિનાં અનેક ચિહ્નો જોઈ શકે. સન ૧૯૦૭ માં કૉંગ્રેસ તુટી પડ્યો ત્યાર પછી સન ૧૯૧૪ માં મદ્રાસની બેઠકમાં શ્રીયુત ભુપેન્દ્રનાથ ધાસના આવેશમય ભાષણથી અને સ્વરાજ્યના ઠરાવથી નવું તેજ આંચું. ગયા વર્ષમાં વિચિત્ર ચાલુ હોવા છતાં વર્તમાનપત્રોએ રાજકીય ચર્ચાઓ પૂર જણાવી ચલાવી અને મુંબાઈની છેલ્લી કૉંગ્રેસ રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહની એવી અવર્ણનીય પ્રભાવી ઝળહળિત ઘંટ કે દૂર દેશાવરથી આપણા પરમ દેશભક્ત લાલા લજપતરાયે પણ તેમાં નવા જમાનાનું ઉદયચિહ્ન નીહાળ્યું. મૅસલેમ લીગ-ને સુમલમાનોની જુદી રાજકીય સંસ્થા છે-તે પણ મુંબાઈમાં કૉંગ્રેસની સાથે મળી અને આમ જનનેએ રાજકીય ચળવળમાં પહેલી વાર હાથ મેળવ્યા. આ પછી અને પહેલાં જે અનેક પ્રાંતિક, જિલ્લાની અને અન્ય પરિપક્વ લરાઈ છે તે દેશમાં ઉછળતા ઉત્સાહની આશી પૂરે છે.

આ અરસામાં ગુજરાતે જાગૃતિના ચિહ્નો દર્શાવ્યાં છે. ઘણે વર્ષે કૉંગ્રેસ પક્ષની પ્રાંતિક પરિપક્વ પુનામાં મળી તેણે દેખીતી રીતે તેમજ આડકતરી રીતે ગુજરાતની રાજકીય પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો. તે પરિપક્વ ઘણા ગુજરાતી ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી અને તેમાંના ઘણાએ લેગા મળી “ગુજરાતમાં જાહેરજીવન” એ વિષયની ચર્ચા કરી હતી એ તેને પ્રત્યક્ષ લાભ ઉપરાંત પરિપક્વ કાર્યવાહકોને જણાયું કે, આપણા ઇલાકાના ખીલ કેટલાક ભાગની માઠક ગુજરાતના પણ બે જિલ્લામાં—ખેડા અને પંચમહાલમાં—રાજકીય મંડલો ન હતાં. આથી પરિપક્વ મળી તે પહેલાં નડીઆદમાં ખેડા જિલ્લાસભા સ્થાપવામાં આવી-જેના ઘોડા ઘોડા પ્રતિનિધિઓ પ્રાંતિક પરિપક્વમાં હાજર રહ્યા હતા. કૉંગ્રેસ મળી તે પહેલાં પંચમહાલમાં પણ કંઈ ચળવળ કરવામાં આવી અને પરિણામે ગોધરામાં પંચમહાલ જિલ્લા કૉંગ્રેસ કમિટી સ્થપાઈ. નાતાલમાં મળેલી કૉંગ્રેસ અને બીજી સભાઓમાં ગુજરાતીઓ ઘણી સારી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા એ જોઈને ઘણાને અતોષ થયો હતો.

નવાં તેમજ જુનાં રાજકીય મંડલો પૂર ઉત્સાહથી કામ કરે છે એમ કહેવાને અમે અશકત છીએ છતાં અમને જોઈને આનંદ થાય છે કે ગુજરાત મહાએ—કદાચિનું તેના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર-રાજકીય ભાષણોનો એક સુંદર ક્રમ યોજાયો છે અને તેની ગરુઆત તરીકે “હિંદનું રાજતંત્ર” એ વિષય ઉપર એક જાહેર ભાષણ ઘોડાજ માસ ઉપર ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. ખીજું, “હિન્દ-સ્વરાજ્ય-વિચાર-પ્રચારક” કટુના મુંબાઈના તંત્રી મંડલ તરફથી સ્વરાજ્ય લેખમાલા પ્રકટ થવા માડી છે અને તેને આંગે બે લેખો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. સન ૧૯૦૭-૮ પછી આ ૧૧ રાજકીય પ્રવૃત્તિનું પહેલી વાર હવે દર્શન થાય છે અને અમારી ખાતરી છે કે તે વધારે દૃઢ અને સ્થાયી રહેશે.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઊડીને એક બીજી દિશામાં નજર કરીએ-કેળવણીની, અને આહીંગાં પણ આપણને વિકાસ અને સ્ફુર્તિનાં ચિહ્નો નજરે પડે છે. ગુજરાત ધિમા કુંડ પ્રણાં વધોયી અનેક સુકેલીઓ વચ્ચે થોડો રાત્રિશાળાઓ અવાયે છે ત હવે પંતોના

જુદાં જુદાં સ્થળોમાં કાર્યનો વિસ્તાર કરવા મજબૂત પ્રયત્નો કરે છે. ગુજરાતમાં જાવનગર, અમરેલી વગેરે સ્થળે સેવામંડલો કેળવણીનાં કામ ન્હાનાં પણ સંગીન પાયા ઉપર કર્યે જાય છે. આ સર્વેમાં આપણું ખાસ ધ્યાન રૂકન એજ્યુકેશન સોસાયટીના ધોરણ ઉપર સ્થાપેલી ગુરતની માર્વાજનિક સોસાયટી અને તેણે હાથ ધરેલી નંદી કૌલેજની યોજના છે. થોડાંજ અઠવાડીયાં ઉપર પેટલાદમાં પણ એક કેળવણી મંડલ મારા પાયા ઉપર સ્થાપવામાં આવ્યું છે કે જે વિશેષ કરીને પાટીદાર કોમમાં માધ્યમિક કેળવણીનો પ્રસાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અને છેવટે અમદાવાદની ગોખલે સોસાયટીએ ગુજરાત કેળવણી પરિષદ ભરવાનું નક્કી કરીને કેળવણીના સવાલની મહાન અગત્ય તરફ સમગ્ર ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

અહીં વર્ષમાં ભરાતી પરિષદોનો જ વિચાર કરતાં ગુજરાતમાં જાગતા ઉત્સાહનું માપ જણાશે. એ માસની ૨૧ મી તારીખે જ્ઞાતિપત્રતંત્રી પરિષદની બીજી બેઠક ભરૂચમાં ભરાઈ અને નાતજાતનાં મંડલોની નવી પરિષદ આ માસની શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં મળશે. આવતા સપ્ટેમ્બરમાં—અને કદાચિત તેમ નક્કી થાય તો ઓકટોબરમાં—અમદાવાદમાં નિર્ધાર્ય પ્રમાણે ત્રણ પરિષદો ભરાવી જોઈએ (૧) પ્રાન્તિક રાજકીય પરિષદ (૨) સમાજ સુધારાની પરિષદ અને (૩) ગુજરાત કેળવણી પરિષદ. ત્રીજી જુને સૂરતમાં આરોગ્યનું પ્રદર્શન ઉદ્દેશ્યે એ પણ આપણી સર્વદેશીય જાગૃતિનો પ્રેરણા છે.

આ સિંહાવલોકન મેળામાં મેળાટા નિરાશાવાદીને મમજાવવાને બસ થશે કે સમગ્ર દેશમાં, પ્રતીત થતી જાગૃતિનું દર્શન ગુજરાતમાં પણ થાય છે. જુની સંસ્થાઓને વિકસાવવાનો અને નવી સંસ્થાઓને ઉપજાવવાનો, એક નહિ પણ અનેક દિશામાં દેશહિત સાધવાનો અને ધીમે પણ દૃઢ પગલે આગળ વધવાનો વિચાર-ભાવ ગુજરાતમાં નજરે પડે છે. આ ખરેખર અતિશય આશાજનક છે. પરંતુ તેના સ્વરૂપ વિશે આપણને જરા પણ શ્રમ ન રહે એ માટે તેમાં જરા ઉંડા ઉતરવાની જરૂર છે. ગુજરાતીઓ તેમના પાટોશી દક્ષણીઓને મુકાબલે ઘણાજ ભાવમય છે—વિચાર કે નિશ્ચય કરતાં લાગણીથી વધારે દોરાય છે. જંગાલનો ખુલ્લો સૂર માંભળી આપણે ૧૯૧૫-૭ માં દેશભક્તિની લાગણીથી પ્રેરતા હતા અને હાલ પણ દેશના બીજા ભાગોની માફક દેશસેવા કરવાનો ભાવ આપણને પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરે છે. પણ લાગણીઓ હુમેશાં ઉંચામાં ઉંચી કોર્ટિએ રહેતી નથી-રહી શકતી નથી; તે શમી જાય છે અને પછી આપણે પેહેલા હતા તેવાજ “આજસુ ગુજરાતી” બની જઈએ છીએ. આમ ન બને તે માટે હુમેશાં જરૂર છે કે તાત્કાલિક ભાવનું રૂપાન્તર સ્થિર ભાવનામાં થવું જોઈએ અને સ્વતંત્ર લાગણીએ સ્થિર નિશ્ચયને જન્મ આપવો જોઈએ. ધગકતા હૃદયે જોઈને જીવનના માર્ગ ઉપર આપણે સંકેતથી ચાલીએ છીએ તેને બદલે દેસરી સમાં નીડર પગલાંથી ચાલવું જોઈએ. રહેજ જણાતી જનસેવાની પગથીઓ સ્પષ્ટ રીતે અંતર્યમીત દેખાવી જોઈએ અને સ્થિર વિશ્વાસથી રમતની માફક આપણે મેળામાં મેળાટી પ્રવૃત્તિઓ સફલ કરવી જોઈએ. આપણે જે અનિશ્ચિતતાથી

નહાની સંસ્થાઓ શરૂ કરીએ છીએ અને પ્રો. કર્વે જે શાન્ત-દૃઢતાથી સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની યોજના મિદ્ધ કર્યે લય છે તેની વચ્ચે જે અંતર છે તે વર્તમાન અને ભાવિ ગુજરાત વચ્ચેનું અંતર છે. એ અંતરને 'કાપવું' અને જોડેરજીવનને મોટા ધોરી સ્તર ઉપર મૂકી દેવું એ ગુજરાતની મોટામાં મોટી તક.

આ કાર્યમાં બે સિદ્ધાંતો રહેલા છે.

(૧) પ્રથમ તો આપણા હૃદયમાં દેશસેવાની-લોકોત્તર હિત સાધવાની ઉર્મિ આવે છે તેને જેમ એક પાસથી સ્વાધી ભાવનાનું સ્વરૂપ આપવું તેમ બીજી પાસથી તેને સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપવું. ઘણાને કંઈક પરોપકાર કરવાનો વેગ જોટલી ત્વરાથી આવે છે તેટલીજ ત્વરાથી તે શાંત થાય છે. ઘણાને કંઈક સાડું કરવાની વૃત્તિ થાય છે પણ તેઓ સાડું કરવાના સ્પષ્ટ માર્ગ જોઈ શકતા નથી. આ જેમ વ્યક્તિને તેમ એકંદર ગુર્જર સમાજને લાગુ પડે છે દેશભક્તિ એ લલુકતો અગ્નિ મટી સ્થિર દીપ રૂપે ગુજરાતમાં પ્રકાશવો જોઈએ તેમ બુદ્ધિએ દેશસેવાના સ્પષ્ટ માર્ગ દ્રષ્ટિ મમીપ રજુ કરવા જોઈએ. આથી દેશસેવા કોઈ દૂરની અણુદીકી અમકારિક વસ્તુ મટી એક પવિત્ર સ્પષ્ટ પ્રકાશિત માર્ગ રૂપે જણાશે. અર્થાત્ હૃદયના તટ ઉપર ઉછળતી, લલુકતી, વિલાસ કરતી લાગણી અંતરમાં ઉઠી ઉતરવી જોઈએ અને જીવન સાથે પૂરેપૂરી વલ્લુધ ભાવના રૂપે સ્થિર થવી જોઈએ. આમ યતાં બુદ્ધિ સાથે તેનો સહકાર વધારે પાડો થશે અને દેશસેવાના તેમજ જોડેરજીવનના વિશાલ માર્ગ નજર આગળ રમશે.

જોડેરજીવનના વિકાસમાં આ એક આવશ્યક ક્રમ છે કે જે આપણે સત્વર સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. દક્ષિણે વર્ષો પહેલાં આ દગા વટાવી છે અને તેથી જ દેશમેવા અને દેશભક્તિ ત્યાં ઘરગથુ શબ્દ બની ગયા છે. હાલ ગુજરાતમાં જોડેર પ્રવૃત્તિઓનું પૂર આપ્યું છે તો તેનો પ્રવાહ ઉઠા અને સ્થિર કરવાનો ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) ભાવ કે ભાવના ગમે તેટલી મજબૂત હોય પણ તે કર્તવ્યબલ શિવાય નિર્ધર છે; માટે ગુજરાતના કર્તવ્યબલને વિકસાવવાનો બીજો ધર્મ પણ આપણે શિર છે. હવે કર્તવ્યબલને અંગે જોઈતી માનસિક શક્તિઓ તો આપણમાં થોડા પ્રમાણમાં છે એમ જરા પણ અહંકાર શિવાય કહી શકાય. પણ તે સાથે આપણે કબૂત્ર કરવું જોઈએ કે જે નિશ્ચયબલ અને તેના મૂળ રૂપ—જે આત્મવિશ્વાસ વડે મર્વ મોટાં કાર્ય સધાય છે તેની લયકર ન્યૂનતા ગુજરાતમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. દક્ષિણે રતાં પણ આપણી પ્રજાના સેંકડે વધારે ટકા લખી વાંચી શકે છે, કેળવણીમાં પણ આપણે તેમના ક્રાંતિ કંઈક અડીઆતા છીએ, પૈસો આપણી કામ પાસે વધારે છે તેમ આશ્રિત પણ આપણે ઠિક રચ્યું છે; અને છતાં પણ જોડેર કામમાં તેમના કરતાં આટલા પછાત ગ્રહીએ છીએ તેનું મોટું કારણ એ છે કે આપણે નિશ્ચયબલ અને આત્મવિશ્વાસને કેળવતા નથી. આપણને આપણા પોતામાં તેમજ એક બીજામાં

શ્રદ્ધા નથી અને તેથીજ આપણે મ્હોટાં કામ પાર પાડી શકતા નથી. આપણી ક્ષમના ન્હાની મુશ્કેલીઓને મેફ રૂપ ગણે છે અને પછી તે મેફ ચઢવાની અશક્તિને લીધે આપણે એક પગલું આગળ નીકળતા નથી.

ગુજરાતમાં શક્તિ અને સાધન છે પણ તેમાં આત્મવિશ્વાસ નથી—જ્યારે મર્વ કાર્યનો આત્મા તો આત્મવિશ્વાસ જ છે—જે સર્વ શક્તિઓ અને સાધનાનો મ પૂર્ણ ઉપયોગ કરી ઇષ્ટ કાર્ય મફલ કરે છે. આ આત્મવિશ્વાસ ગુજરાતમાં આવશે ત્યારેજ 'હેતુ' જાહેરજીવન હાલના મ કોચ અને અસ્થિરતામાંથી મુક્ત થઈ ઉજ્જવલ ભવિષ્યનાં દ્વાર ઉઘાડશે.

હવે પ્રશ્ન એકજ રહ્યો. દેશભક્તિ અને દેશસેવાની ભાવનાઓ સ્થિર અને ઉંડી કેમ બનાવવી અને નિશ્ચયબલ અને આત્મવિશ્વાસને કેમ વધારવા? એક રીતે ઉત્તર અપ્પ છે કે હાલની પ્રવૃત્તિઓનેજ સ્થિર અને વિશાળ બનાવો અને તે મફળ બનાવી પ્રજાને પોતામાં વિશ્વાસ સ્પુગવો. ખરેખર, વ્યાવહારિક માર્ગ તો આ જ છે અને તે અનુમચ્યા અમે ગુજરાતના મર્વ માચ્યા પુત્રોને વિજિત કરીએ છીએ. પરંતુ હાલની પ્રવૃત્તિમાં આજ મીચીને કેવળ મચ્યા રહેવાથી મોનાનો સૂર્ય કટી પણ ઉગશે નહિ. જાહેર કાર્યોમાં વ્યાવહારિક સંહાય આપતા કાર્યકર્તાઓના નેમજ મમત્ર પ્રજાનો મન ઉપર દેશભક્તિની સ્થિર ભાવનાના અને અનંત આત્મ-વિશ્વાસના ઉપદેશ દઢ કરવાની જરૂર છે આમ જ્યારે જાહેરજીવનના વ્યાવહારિક તેમજ નૈતિક સત્વોનો મયોગ થશે ત્યારે તે ગુજરાતની ભમિમા સ્થિર વામો કરશે.

કોઇ પ્રજાને એકની એક તક વારંવાર પ્રાપ્ત થતી નથી. મમત્ર હિન્દ અને ગુજરાત ગયાં ૬૦, ૭૫ વર્ષમાં કેટલી વાર આશા અને નિરાશાના ચક્ર ઉપર ચઢ્યું—કેટલી વાર તેનાં મોનાનાં સ્વપ્નો અચાનક ભાંગી ગયા અને કેટલી વાર નિશ્ચિતન અને સુષુપ્તિના ઘોર વાઢળ તેનાં જીવન ઉપર છવાઈ ગયા! આ વિચાર કરતાજ સમજાશે કે હાલ લગભગ દશ વર્ષે ઉત્ત્રાહ અને જાગૃતિનું જે પૂર આવ્યું છે તે કેટલું કીમતી છે અને તેનો પૂરેપૂરો લાભ નહિ લેવાય તો પહેલાની માફક કેવી વીજળીક ત્વરાથી તે આપણને 'છેતરી આડ્યું જશે' જે લાગણી જામે છે તે અંતરમાં ઉંડી ભાવના રૂપે સ્થિર થવી જોઈએ અને આત્મવિશ્વાસ અને નિશ્ચય વડે તે કર્મ રૂપે પ્રકાશવી જોઈએ આમ થશે તો જાહેરજીવનના જે વિશાલ માર્ગ ઉપર દક્ષિણ ઘણા વર્ષથી વિરાટ પગલે ચાલે છે તે ઉપર આપણા પગ મડાશે—જાહેરજીવનના જે 'સ્થિર અને પ્રતાપી યુગ માટે આપણે જાણીએ છીએ અને આજ સુધીની પ્રવૃત્તિ જેને માટે તૈયારી રૂપ છે તે આપણી દષ્ટિ મમીપ તરશે.

ગુજરાતના ભૂતકાલમાં ક ઇક મહત્વ-ક'ઈક તેજ હતું. ગુજરાતની ભૂમિએ ઇતિહાસના ઘણા ચિરમરણીય પ્રકરણો નીહાળ્યાં છે અને ઘણાએ નરરત્નોને જન્મ

આપ્યો છે. વર્તમાન કાળમાં પણ જેણે નર્મદ અને નવલરામ, ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ, ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને અંબાલાલ આકરલાલને જન્મ આપ્યો છે તેને વધ્યા કેમ કહેવાય? તો તેનું ભવિષ્ય શા માટે ઉજળું અને ભવ્ય ન બને? બનશે જ; પણ જ્યારે ગુજરાતના પુત્રો ઉત્પત્તિનાં કાર્યમાં હૃદયનો રમ લઈ અને ગુર્જર પ્રજાના હૃદયમાં આશા અને આત્મવિશ્વાસ સ્ત્રીથી જાહેરજીવનના માર્ગને પાકા અને વિશાળ બનાવશે ત્યારેજ આ માટે કયો આત્મલોગ મોકલે છે—કયો માર્ગ વિકટ કે અમાધ્ય છે? ગુજરાત! તેને સોનાની તક મળી છે. તું જેમ તેનો ઉપયોગ કરશે તેમ ત્હારા ભવિષ્યની રેખાઓ મંડાશે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

ગુજરાતમાં જાહેરજીવન.

અમદાવાદ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા.

તા ૨૫-૫-૧૬.

આ સભા તરફથી રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવે “વિમાનશાસ્ત્ર” એ નિષય પર રા. ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાષ હાલમાં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. દર વર્ષે આ સભા તરફથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા કેળવણી અને જીવનચરિત્રો વગેરેને લગતા ૨૫-૩૦ ભાષણો તૈયાર થાય છે અને તેમાંના ઘણા ખર્ચ વખત, બુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે મામિકોમાં છપાય છે.

આ વર્ષની વ્યાખ્યાનેમાળા એના ઉમંગી અને ખંતીલા મંત્રીઓ તરફથી ગોઠવાઈ છે. ગઈ સાલ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કલાનું એક પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું અને, એ દર વર્ષની દીવાળીમાં હવેથી ભરવાનું હોય એમ જણાય છે. એમાં સ્વદેશી ઉદ્યોગદુત્તર અને આદ્યને લગતી વસ્તુઓ જો ભરવાય તો સભાના એક વાર્ષિક ધર્મકાર્ય તરીકે એ બહુ ઉપયોગી સંસ્થા થઈ પડશે.

કેળવણી ખાતા તરફથી રુકુલોને માટે મંજુર થયેલાં અમુક પુસ્તકો પર રીપોર્ટ કરવા સભાની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ ઠરાવ કર્યો હતો. પણ એ કાર્ય હજી મલે વખત થયાં આરંભાયું નથી. આશા છે કે “કેળવણી પરિષદ” પહેલાં તો એ કાર્ય જરૂર

આટોપારોઃ એમ થશે તો એ પરિપક્વ આગળ બહુ ઉપયોગી માહિતી આપવા સલા શક્તિમાન થશે.

સાહિત્ય સલાનું એક ખાસ અગત્યન લક્ષણ એ જણાય છે કે એમાં રાજકીય વિષયની ગંધ પણ ના પેસી જાય એવી ચોકસાઈ બહુ બારીકીથી રોખવામાં આવે છે. અને નવું લોહી દાખલ કરવાની કે સાહિત્ય દેશોદ્ધારમાં કેવી રીતે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે એવી ખાસ તજવીજ નહીં કરાતી હોવાથી જાણે એ સભા કેવલ “વિદ્યા વિલાસ” માં પડી હોય એમ લાગે છે. આમ છતાં સાહિત્ય સભામાં જીવન બળ છે, વિદ્વતા છે, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કહાપણ તથા લોકોપયોગી થવાની આલિસાપા પણ પુષ્કળ છે. આ બધાથી (ઘણીવાર અસંતોષ થવા છતાં) વિશ્વાસ રહે છે કે એના કાર્યક્રમમાં રહેતી શિથિલતા તથા કંઈક જડતા દૂર થઈ એની રંગરંગમાં નવજીવનનો સંચાર થશે. પાંચે વર્ષે ગુજરાત વનીકયુલર સોસાયટીનો કોષ “ધ” સુધી આવ્યો એટલી બધી ધીમાશ આ યુગ સહી શકે એમ નથી.

થીઓસોફિકલ સોસાયટી.

તા. ૭ મી મે ને રોજ, સનાતન ધર્મ અને નીતિ પ્રવર્તક કર્મિટિ તરફથી લેવાયડી પરીક્ષાઓમાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો તથા સર્ટીફિકેટસ આપવાનો મેળાવડો રા. મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખપદ નીચે થયો હતો. અને તા. ૮ મી મે ને રોજ મેડમ જેલેટસ્કીની જ્યંતી ઉજવવામાં આવી હતી. અનેનીજ થીઓસોફિકલ સોસાયટી તરફથી ગુજરાતના થીઓસોફિકલ સનું ફિઝ-રેશન (સંમેલન) પણ ગયા બે મહિનાપર અત્રે મેળવવામાં આવ્યું હતું. એનું કાર્ય બહુ સંતોષકારક અને ફત્તેહમંદ થયું હતું. વ્યાખ્યાનો, ઉપદેશો અને ખાનગી મીટીંગો ઉપરાંત એ પ્રસંગે રેશન પર આવેલી સ્વ. શેઠ મણીલાલ રજુછોડદાસની ધર્મશાળાની વિશાળ અગાશીમાં, પૂર્ણીમાની અઠ્યક્ષિત રૂપેરી રાત્રે, ઉત્તમ પ્રકારના સંજત સાથનું સુંદર હર્ષ કિર્તન કરાવવામાં આવ્યું હતું. હિન્દુ, પારસી સીપુરૂષ વગેરેના લેગો મેળાવડો દેશના નવિન ધાર્મિક જીવન માટે બહુ સંતોષ અને આશાઓને ઉત્પન્ન કરતો હતો.

સોસાયટીને માટે પોતાનું મકાન બંધાવવાની ગોઠવણ નકકો થઈ છે. અને હાલમાં વિદ્યાર્થી એને માટે અઠવાડીક ઠલાસો, રવિવારની મીટીંગો વગેરે કાર્યક્રમ બહુ લાગણીથી અને મ'પૂર્ણ સેવા બુદ્ધિથી ચલાવવામાં આવે છે.

વેદ સનાતન ધર્મોત્તેજક સમાજ.

આ સમાજે શ્રી શંકરાચાર્ય નો જયન્તીનો પ્રસંગ તા. ૭-૮ મે ના દિવસોએ ઉજવ્યો હતો. શ્રીયુત્ શંકરપ્રસાદ મીશ્ર, હીરાલાલ ત્રીજબૂખણદાસ શ્રાદ્ધ અને જગન્નાથના શંકરાચાર્યે પ્રસંગને અનુસરતાં વ્યાખ્યાનો ઠયાં હતાં. આ મંડળ પણ માત્ર શંકર જ્યંતી ઉપરાંત, વેદાંત, તત્ત્વજ્ઞાન તથા સનાતન હિન્દુ ધર્મના અન્ય આચાર્યોના સિદ્ધાન્ત

તથા જીવનચરિત્ર ઉપર વ્યાખ્યાનમોળાઓ તથા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા ધારે છે. જમાનાની જરૂરીયાતો વિચારી, બુનો આચારવિચાર તથા રૂઢીઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરી, મહાન હિંદુ પ્રજાના નામને શોભે એવી પ્રગતિમાન અમારી દરેક સમાજો થાય એવું જોવાની અમારી અસિલાવા છે. આ સભામાં ઘણા ઉત્સાહી કાર્યવાહકો હોવાથી અમને અપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે ઉપાદી સૂચનાનો જરૂર અમલ થશે.

મહિલા મંડળ.

મહોદી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થાય તથા એમનામાં જ્ઞાન વધે અને સ્ત્રીઓ વખતના સુદુષયોગ કરી શકે એવા ઉદ્દેશથી ઉપરનું મંડળ રાયપુર ટયુટોરિયલ હાઈસ્કૂલના મકાનમાં સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એના વાર્ષિક મેળાવડો ગયા માસમાં થયો હતો. ત્યાર બાદ સ્વ. જમનાબાઈ સકકર્ષના મરણનો શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શિત કરવાની એક સભા, પ્રો. કર્વેની કન્યા મહાવિદ્યાલય ખાળત વિવેચન અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ ખાળત સો. શારદા મહેતાનું જાહેર ભાષણ—અટલી પ્રવૃત્તિ થઇ હતી. છોકરીઓને માટે શીવજીનો કલોસે, સંગીતનો એક કલાસ, સામાન્ય વાંચન, જ્ઞાનચર્યા વગેરે પ્રસંગોપાત ત્યાં કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની ૮૦-૧૦૦ જેટલી સંખ્યા ભાષણ વખતે હાજર રહે છે અને ગ. સ્વ. મહાલક્ષ્મી ખેડેન, અને ખેડેન વિદ્યા તથા શારદાની આગેવાની નીચે આ સમાજ ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ કરશે એવી આશા છે.

વનિતા વિશ્રામની લગિની સમાજ.

વનિતા વિશ્રામ તરફથી ખેડેન પગા (મહુડું મ પ્રાણલાલ મજરાયની વિધવા) એ જ્ઞાની ઉમ્મરની છોકરીઓને માટે એક “ડીગ્રેઈટીંગ સેનાયટી” કાઢાડી છે. એમાં ૬૦ સભાસદો છે. ૩૦-૩૧ ભાષણો તથા ચર્ચાઓ ગઈ સાલ ત્યાં થઈ હતી અને ગરળા અડવાડીઓમાં એક વખત ગવડાવવામાં આવે છે. એનો વાર્ષિક સમારંભ સો. શારદાખેડેનના પ્રમુખપદ નીચે ગયા અડવાડીઓમાં થયો હતો. તે વખતે સંસ્કૃત, ગુજરાતી તથા ંગ્રેજી સંવાદો, ગીતો, ગરળા વગેરે બહુ સારી રીતે કરવામાં આવ્યા હતા—આવી સમાજો શહેરમાં મહોદલે મહોદલે થવાની અગત્ય પ્રમુખે જણાવી હતી.

મહિલા વિદ્યાલય.

જણાવતાં અતિશય હર્ષ થાય છે કે અમદાવાદની ખરી જરૂરીયાત વિચારી અને ગુર્જર સમાજની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ અત્રેના વનિતા વિશ્રામે કન્યા હાઈસ્કૂલ કાઢાડવાનું નક્કી કર્યું છે. એની પૈસા સંબંધી ગંધી જોષમદારી વનિતા વિશ્રામે માથે લીધી છે અને આંતરરી લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે સો. શારદા સુમન્ત મહેતા ની. એ. એ પાંચ વર્ષને માટે કામ કરવા સ્વીકાર્યું છે. હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષમાં મેટ્રીક્યુલેશન સુધી પહોંચે એમ જોડાયો છે. શિક્ષણ ગુજરાતી મારફતે અને ંગ્રેજીશ ખીજી ભાષા તરીકે શીખવાશે. વિજ્ઞાન, ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કૃત, ગણિત ઇતિહાસ, ભુગોળ, શૃંગ્યવસ્થા, આરોગ્ય વિદ્યા, ખાળકોની ઉછેર, પાકશાસ્ત્ર, શીવજી,

વિષયો શીખાડવાના છે અને ૧૮-૧૭ વર્ષ માં કન્યાઓ ઇંગ્લેન્ડ ભાષા સાથે માધ્યમિક શિક્ષણ પુર્ણ કરે અને જ્ઞાન માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તથા વાચના લખવામાં, ન્યુસ પેપર્સમાં અને ઠાવ્યકલામાં રસ લે એટલી યોજના હાલ જાહેર શાળાઓમાં ધારી છે. બનશે તો આવતા જીલ્લાઈથી આ સંસ્થા શરૂ થશે.

નાતજાતનાં મંડળોની પરિપદ.

તા. ૪ થી જીનને રોજ આ પરિપદ મળવાનું નક્કી થયું છે એમાં રજીસ્ટરવાના ઠરાવો નીચે પ્રમાણે છે:—

નાતોના વસ્તીપત્રકની અગત્ય, નાનોની પરિપદોના ફાયદા, કેળવણી, બાળલગ્ન, અસ્થાન લગ્નો, કન્યાવિકૃત્ય, વરવિકૃત્ય, જમણવાગે, રોવાકુટવાનો રિવાજ, લોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહારની અગત્ય, ધર્મચાર્યોની ફરજો, નાતના નિરાધાર અને વિધવાઓને મદદ, કન્યાકેળવણી, એક પરિવ્રત, બાળમરણ તથા સ્ત્રીઓના શરીરની નળગાઈ, પુરુષોમાં ચાલતા ક્ષય વગેરે રોગો એ વિષયો પર ઠરાવો ઘડાયા છે. ૨૧ ઉત્તમલાલ દેશવલાલ ત્રિવેદીએ આ પરિપદનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે અને શ્રીયુત્ત ગાંધી, આપરિપદમાં હાજર રહી આખા સમાજસુધારાના વિષયપર એક ભાષણ આપવાના છે અને દરેક ઠરાવપર બંને ત્રણ ત્રણ ભાષણો થશે. ડૉન્ટરનસને અંગે એક મિત્ર-મેળાપનો પ્રયત્ન રાખ્યો છે અને અમદાવાદના નાતજાતના મંડળોના પ્રતિનિધિઓની એક સલાહ કાયમના સ્થાપી એ દ્વારા પરિપદમાં અચાચેલા વિચારોને વ્યવહારમાં મૂકવાની હીલચાલ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પરિપદનું કામ જોવાની શહેરમાં બહુ આતુરતા થી રાહ જોવાય છે.

ગુજરાત કેળવણી પરિપદ.

તા ૨૦ મી શનીવારે ગોખલે સોસાયટીની એક સલાહ કેળવણી પરિપદ માટે વધુ વિચાર કરવા મળી હતી. તેમાં સરવન્ટ આંક ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા મિ અમૃત લાલ ઠક્કર અને મિ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકને તથા રા. ઇશ્વરલાલ હીરાલાલ દેસાઈ બી એ, એલએલ બી ને એ પરિપદના મત્રીઓ નીમવામાં આવ્યા છે. પરિપદને માટે પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીને લગતા અનેક પ્રશ્નો તારવવામાં આવ્યા છે. અમુક હકીકતો તથા આકડા એકઠા કર્યા બાદ એ ઉપર નિર્ણયો મળાવવામાં આવશે. ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલ બોર્ડ વગેરે મંડળોને અમુક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવનાર છે. પ્રથમ દિવસની એક અભ્યંતર મીટીંગમાં એ બધાની તારવણી કરી પરિપદ આગળ શુ શુ રજૂ કરવું તે નક્કી થશે અને એ મીટીંગમાં પરિપદ આગળ મૂકવાનો ઠરાવો પણ ઘડાશે. આંતિક કેળવણી પરિપદ બનાવવાની હરખાસ્ત પણ રજૂ થયેલી છતાં એ વિચાર પડતો મૂકી ગુજરાત કેળવણી પરિપદ જ રાખવાનો વિચાર નક્કી થયો છે.

સુરત

હેલ્થ એક્ઝીબિશન.

- ૨૪-૫-૧૬.

લોકોમાં આરોગ્યતા અને સુખશાન્તિના નિયમોનું શિક્ષણ ફેલાવી, તેમને વધારે તંદુરસ્ત અને સુખી બનાવવાના હેતુથી, મુંબાઈ ઇલાકાના કેટલાક શહેરોમાં 'સેનીટરી એસોસિએશન' નામના મહાળો થોડાંક વર્ષ થયાં હુસ્તીમાં આવ્યાં છે. આવી સંસ્થાની જરૂર સુરતના કેટલાક તબીબોને જણાયાથી, તે સ્થાપવાની હીલચાલ તેઓ તરફથી ઉપાધી લેવામાં આવી છે, અને તેની શુભ શરૂઆત તરીકે શહેરમાં હેલ્થ એક્ઝીબિશન યાને આરોગ્યતાના વિષયોનું પ્રદર્શન ભરવાની ગોઠવણ થઈ છે. આ પ્રદર્શન જુનની ત્રીજી તારીખે અહીંના કલેક્ટર ખુલ્લું મૂકશે. આ પ્રદર્શનમાં બેબીજ શો (Baby's show) પણ કરવાના છે અને સ્ત્રીઓ માટે પણ એક દિવસ ઇલાયદો કાઢવાની ગોઠવણ થઈ છે.

આવા પ્રદર્શનોની ઉપયોગિતા વિષે એ મત હોઈ શકેજ નહિ. કેળવણીના અભાવને લીધે અને આરોગ્યતા નિયમોના અજ્ઞાનને લીધે, જે ગંદકી અને ગળીય શહેરોમાં જોવામાં આવે છે, તે જોઈ કયા શહેરોનું મન હુઃખ પામતું નથી ? અને આ રીધતિ સુધારવાને માટે શહેરની સામાન્ય પ્રજાને પોતાના ઘરો, મહોલ્લાઓ, અને આંગણાઓ બહારથી તેમજ અંદરથી કેવી રીતે સ્વચ્છ રાખવા, મેલેરીયા, કોલેરા, ફાગ વગેરે ભયંકર રોગો કાઢી નીકળે ત્યારે કેવી રીતની સાવચેતી રાખવી-એ વિષે સમગ્રુત આપવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આવા જ્ઞાનના પ્રસારથી શહેરની સુખાકાશીમાં તેમજ મરજીના પ્રમાણમાં મોટાટો ફેરફાર થયા વગર રહે નહિ.

આ વિષય ઉપર વિચાર કરતા ખાસ અગત્યનો ફકત એકજ પ્રશ્ન ઉઠે છે અને તે એ છે કે આવા પ્રદર્શનોની જરૂર શહેરોમાં વધારે છે કે નહીંના નહીંના ગામડાઓમાં ? આવા પ્રદર્શનોની જરૂર શહેરો કરતાં ગામડાઓમાં વધારે છે એમ કયારેય લાગે છે.

રટ્ટાન્ટસ પ્રધરહુડની સ્થાપના

મુંબાઈ, પુના, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે શહેરોમાં રટ્ટાન્ટસ પ્રધરહુડ (વિદ્યાર્થી સમેલન) નામની સંસ્થા છે તેનો હેતુ જુદી જુદી નિશાળોમાં અથવા વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરી, તેઓની માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. સુરતમાં પણ આવી એક સંસ્થાની જરૂર હતી અને તે લાંબા વખત પછી પૂરી પડાઈ છે. આ સંસ્થાએ પોતાનું કાર્ય પૂરે જોસથી કરવા માંડ્યું છે અને નીચેના ભાષણો એ સંસ્થા તરફથી. આર્યગ્રામજના ભવ્ય મંદીરમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

- ૧ રા રા કનૈયાલાલ માળેકલાલ મુનશી,
બી એ, એલએન બી, એડવોકેટ
- ૨ પ્રેમીસર કે નાયક, એમ એ, બી એસસી
- ૩ રા રા રાજ્યતરામ વાવાભાઈ, બી એ
- ૪ રા રા લેંગેન્ડ્ર - બી ટીવાનજી

- પૂર્વ અને પશ્ચિમ (અમેરિકા)
નક્ષા અને મુગાઈની રજવાણી પ્રણાલી (અમેરિકા)
ગદેરીપત્ર (ગુજરાતીમાં)
કોલેજ-નાઇટ ગેન્ડ આક્ટર (અમેરિકા)
(વિદ્યાલય જીવન અને પછી)

સુરત એગ્રમ્સ ઓફ મર્ચન્ટ્સ

સુરત શહેરની પ્રખ્યાત વિકુલવાડીમાં, સરદાર ઈશ્વરદાસ સ્ટોરના પ્રમુખપણા નીચે ઉપલા નામની વેપારીઓની એક મંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર કરવા એક મહા તારીખ એકઠીશમીએ મળી હતી આવી મંસ્થા સ્થાપવાનું નક્કી થઈ ગયું છે અને તેના સેક્રેટરીઓ તરીકે નીચેના એ ગૃહસ્થોને નીમવામાં આવ્યા છે

૧. મનન્ત કૃષ્ણમુખરામ મહેતા, બી એ

૨. નાથાભાઈ લટ્ટુભાઈ વકીલ

શ્રીમંત્ર

સુબાઈના ગુજરાતી હિંદુ શ્રીમંડળ જેવા આ સમાજ સુરતમાં ત્રણેક મહિના થયા સ્થાપવામાં આવી છે તેના હેતુ શ્રીઓની શારીરિક, માનસિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવાનો છે આ સમાજમાં આશરે ૬૨ નલામદો છે. અત્યાર સુધી નીચેના અગત્યનાં બાવણો તે મંસ્થાના કાર્યવાહકો તરફથી ગોઠવવામાં આવ્યા હતા

૧ ડૉ. સુમન્ત બટુકરામ મહેતા

શ્રી સમાજનું કર્તવ્ય

૨ તેા વિદ્યાવતરી રમણભાઈ

શ્રી ધર્મ

૩ રા રા કનૈયાલાલ માળેકલાલ મુનશી

શ્રીકેળવણી

બી એ, એલએન બી, એડવોકેટ

૪ રા રા મોહનલાલ પાર્વતીરા કર દવે

સનાજની ઉન્નતિમાં શ્રીગોનો ફાયો

એમ એ, એલએવ બી

૫ રા રા રાજ્યતરામ વાવાભાઈ, બી એ

નવીન પ્રકાશ

ધાર્મિક વિચારોના પ્રમાર અર્થો, અને ધર્મના હોલવઈ જતા હીપકને પાછો શમાન કરવાને માટે, ભારતભાગિની બાજુગારી ગીતાના વર્ગ લે છે

શારીરિક ઉન્નતિ માટે અગીયારમ થા શિવગત્રીના દિવસે એ સમાજના સભામદો તરફથી ગરબાઓ ગાવામાં આવે છે આપણી શ્રીઓના જીવનની આ એક પ્રવૃત્તિને સજીવન કરવાની ખામ જરૂર છે કારણ કે દિવસે દિવસે ભણેલી શ્રીઓ આ ગરબા ગાવાની ચાલ તરફ વધારે ને વધારે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે.

શ્રીસમાજ તરફથી ફરતી લાયબ્રેરીઓને માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે આશરે દોઢસો પુસ્તકો એ સંસ્થાને મળી ગયા છે અને થોડાજ વખતમાં આ કામ શરૂ થઈ જશે.

મર્યે ઓફ ઈન્ડિયન

બધા દેશી ઉદ્યોગોની તપખીલ કરવાનું નામ સુરતના સમાજસેવા સંઘ તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. સુરતમાં હાલમાં ચાલતા અન્તઃ ધર્મ ગયેલા અને અન્તઃ ધર્મ જતા ઉદ્યોગો અને કળાઓનો ઇતિહાસ ભેગો કરવામાં આવે છે. આ ઇતિહાસ અને એ વિષે મળેલી સઘળી વિગતો, યોગ્ય હોલિંગના પ્રમુખપણે નીચે નીમવાલા ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ઈમીશનને મોકલવામાં આવશે. પ્રોફેસર કાલેની સૂચનાને અનુસરી આ કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સુખડતુ, કેલ્કાત-કામ, મીનાતુ કામ (Chameliapat), ગળીતુ કામ (Indigo dyeing) અને કસળ, ઝીક, ટીકીતુ કામ, આ સર્વ વિષયો ઉપર હકીકત મળી ગઈ છે.

આવું કાર્ય શુભગતના દરેક શહેરમાં જલદીથી ઉપાડી લેવાની જરૂરીયાત છે.

ફરતી લાઈબ્રેરીઓની યોજના

આ યોજના પણ સમાજસેવા સંઘ તરફથી જ ઉપાડી લેવામાં આવી છે અને તેને અમલમાં મૂકવા ધીમે ધીમે પ્રયત્નો થાય છે. અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૧૫૦) પુસ્તકો ભેગા થઈ ગયા છે. આ યોજના - જેમ અને તેમ જલદીથી અમલમાં મૂકાય તેમ પ્રયત્નો થવા નેહ્યે તરણકે એ યોજના ઘણીજ અગત્યની છે.

અંત્યજ સુધારો.

પાંચક મહિના થયા મગરામ તરામાં એક અંત્યજશાળા ખોલવામાં આવી છે. એ શાળા ઘણીજ સારી રીતે ચાલે છે અને દિવસે ચાલતા વર્ગોમાં લગભગ ત્રીસ બાળકો હાજરી આપે છે. રાત્રિશાળા પણ ખોલવામાં આવી છે. પહેલા રાત્રે લગભગ બાવીસેક બાળકો આ શાળાનો લાભ લેતા હતા. પરંતુ હાલ તો ફક્ત દશેક બાળકોજ અભ્યાસ કરવા આવે છે.

મીલમાં કામ કરતા મજૂર વર્ગ તથા કારીગર વર્ગને માટે પણ શહેરમાં ત્રણ રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે અને તેનો લાભ લગભગ ત્રણસે હાજરો તથા પુરૂષો એ છે. મી. એલ્ફાન્સિયો નામના એક અતિ મળી ગૃહસ્થ પણ એક રાત્રિશાળા ચલાવે છે.

અખાડાંઆનું ડગલ

“અખાડા” એ આ જ દેશની વણી જુની સ્થાત એક વખત સુરત ગામે તેને માટે પ્રખ્યાત હતું. જે સમયે દેશમાં અખાડાઓ પૂર જોશમાં ચાલતા હતા તે સમયે એક રીવાજ એવો હતો - અખાડાના ઉસ્તાદો દેશના જુના જુના ભાગોમાં ફરતી કરવા નીકળતા. ઘણે કંઠાણે ફરતીમાં જીતી આવેલા ઉસ્તાદો ત્યારે સુરતમાં આવતા ત્યારે સુરત તેમને દરની પાતની કીર્તિની ધન ફરકાવતું હતું. તે વખતે શહેરના તમામ વર્ગના લોકો પોતાની ગાર્દરિક ખીલવણી માટે અખાડામાં જતા હતા. પ્રાણક્રમે અનેક કારણોથી અખાડા તરફ લોકોનો ઝંખાવ થવા માડ્યો, આની કમલા લોકોપયોગી સંસ્થામાંથી લોકોનો રક્ષ થઈ ગયો અને શહેરને દુર્ભાગ્યે

એવી સ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે શહેરમાં જો કે હાલ અખાડા ઘણા છે છતાં લોકો મોટે ભાગે તેમાં રસ લેતા નથી અને લોકોને આશીર્વાદ રૂપ આ અખાડાઓ મોટે ભાગે નિહાવળ્યા છે. ઉછરતી પ્રજામાં શારીરિક દુર્બળતા, નિર્માત્ય અને નિર્ભય જીવન, અકાળ મરણો વગેરે દેશના જીવનને પ્રાણધાતક પરિણામોથી લોકોનું એ હાનિકારક વલણ હવે બદલાયું છે, શારીરિક ઉન્નતિ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવાની લોકોએ બૂલ નોંધ છે અને તે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવી માન્યતા સર્વત્ર પ્રસરી છે. એ હેતુ પર પાડવાનો સોંપો અને સારો, ગરીબ અને તવગર સર્વને ફાવે એવો એક જ રસ્તો છે તે એ કે ઘણાજ લાંબા વખતથી આવી આવેલી આપણી સ્વદેશી અખાડાની સરથાને સજીવન કરવી. આપણી અસલી પદ્ધતિએ કમરત કરવામાં શરીર ઘણજ સારી રીતે ખીલી શકે છે તેના પ્રત્યક્ષ પૂરાવા સુરતની પ્રજા સમક્ષ આપવાને એક 'ડંગલ' એટલે શહેરના તમામ અખાડાનું સમ્મેલન, સુરતના કેટલાક નેતાઓ તરફથી ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. આ ડંગલમાં પચીશ ત્રીશ અખાડાના ઉત્તાહો આવ્યા હતા. કુસ્તી, લાકડી, પટા, ગનેટી, મલખલા વગેરે દેશી કસરતો કરી બતાવવામાં આવી હતી આ ડંગલ જોયા પછી એકજ વિચાર આવે છે અને તે એ કે આ અતિ ઉપયોગી પ્રાચીન સરથાને પાછી સજીવન કરવી એ જ આપણને આપણુ 'ખોયેલું' સ્વાતંત્ર્ય અપાવશે એ જ સમસ્ત હિંદને રાજકીય ગોક્ષ અપાવશે.

જીલ્લા કૌન્સિલ કમિટી.

જીલ્લા કૌન્સિલ કમિટીમાં નવજીવન રેડવાનો પ્રયત્ન લગભગ નિષ્ફળ ગયો છે. મોટે હવે આહીનો યુવાન વર્ગ એક નવું રાજકીય મંડળ સ્થાપી તે તરફથી, ખીજા પ્રાન્તોમાં થતું રાજકીય જાગૃતિનું કાર્ય કરવાનો વિચાર રાખે છે. જે વૃદ્ધ પુરૂષો, આ યુવાન વર્ગનો ઉત્સાહ તોડી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે, જેમની સહામે વિરોધની લાગણી ઉભી થતી જોવામાં આવે છે. કયા સુધી હજી આ વર્ગ, આપણી રાજકીય ઉન્નતિનો માર્ગમાં વચ્ચે આવશે?

કે અનલાવ મગનલાલ ખાંડવાળા.

ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પ્રાથમિક કેળવણી.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો આપણા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે, અને એક લાભિયના ઉદ્યોગ કે અસ્તનો આધાર તેમના વહીવટ અને વ્યવસ્થા ઉપર છે. આધાર રાખશે એમ કહેવું અઘટીત નહિ કહેવાય. મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેટલા દીવાને ગઢલે કીટસન લાઈટ બાળે, તેમ લાઈટ બાળે કે વિખળી હોઈ જાય ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાશે નહિ ત્યાં સુધી આખા દેશમાં સર્વત્ર જ્ઞાન ફેલાશે નહિ.

શહેરનું આરોગ્ય સાચવવા ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીનું મુખ્ય કાર્ય એક કેળવણીનું છે. આ દિશામાં આપણી ગુજરાતની મ્યુનિસિપલિટીઓ અને એક

હોંશીલા પ્રતિનિધિઓ શી સેવા જાળવે છે તે તપાસીએ. ૧૯૧૪-૧૫ ના વર્ષ ઉપર લઠાઈની અસર થયેલી હોવાથી આપણે આ સંબંધમાં, ૧૯૧૩-૧૪ ના આંકડા તપાસીશું.

જોડેના કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે કે ગુજરાતમાં લગભગ ત્રણ હજારની વસ્તીથી માંડીને બે લાખ પચીસ હજારની વસ્તી સુધીના ૨૭ શહેર છે. આ શહેરોની વસ્તી અને તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં ઘણો ધ્યાન ખેંચે એવો તફાવત છે અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટનગર અને સામાન્ય લોકોમાં કેળવણીમાં આગળ પડતું ગણાય છે અને તેમાં ૬૨ ચુંટણી વખતે ઘણા ઉમેદવારો બહાર પડે છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદ તરીકે બેસવાને ઘણી હોંસાતોંસી થાય છે. છતાં તેમાં કેળવણીનું પ્રમાણ વસ્તીના ચેંકડે ૩૪ ટકા જ છે, જ્યારે ન્હાનાં અને કેળવણીમાં પછાત ગણાતાં નરિયાદ (૯૫ ટકા), ધંધુકા (૯૩ ટકા), જંજીર (૯૨ ટકા), અને ઉમરેઠ (૯ ટકા) જેવા શહેરોમાં એ પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે એટલે ભણી શકે એવી ઉમરના છોકરાઓના ૬૦ ટકાથી ઉપર છે. આવાં શહેરોમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત કરવામાં આવે તો તેમ કરતાં જરા પણ મુશ્કેલી નડે નહિં.

ખર્ચમાં પણ અમદાવાદે અમદાવાદીપણું દેખાડ્યું છે. તેનું કેળવણીનું ખર્ચ કુલ આવકના ૫૨ ટકાજ છે અને તે રીતે બધા કરતાં ઓછું છે. જ્યારે સાણંદનું અને મોડાસાનું ખર્ચ કુલ આવકના ૪૪.૪ ટકા હોઈ મોટી વધારે છે. આ રીતે ખર્ચના પ્રમાણમાં પણ દરેક મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઘણો તફાવત છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર સરકારનો વધારે અંકુશ આવે તે ઇચ્છવા યોગ્ય હોય કે ન હોય પણ જો મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો પોતાની ઇચ્છાથી કેળવણીના કામમાં નજીવી જેવીજ રકમ ખર્ચતા હોય તો કર ભરનારાઓએ વચ્ચે પડવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તેમને મરકારે કેળવણીના કામમાં ઓછામાં ઓછા અમુક ટકા ખર્ચ કરવું જ જોઈએ એમ ફરજ પાડે તો પણ વાધો નથી

કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરના ૧૯૧૪-૧૫ ના રિપોર્ટ પરથી માલમ પડે છે કે “ઉમરેઠ અને મહેમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ પ્રાથમિક કેળવણીના ખર્ચમાં વધારે કરવાને અશક્તિમાન છે એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું જીજ્ઞાસુ ખર્ચ વધ્યા હોવાથી હાલનું ખર્ચ પણ ઠગી કરવા પ્રયત્ન કરે છે”.

મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં વધારેમાં કેટલી સંખ્યા હોવી જોઈએ તે પણ નક્કી નથી. તેથી એક નિશાળમાં બાણુતા છોકરાઓની સંખ્યામાં પણ જુદી જુદી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ઘણાજ તફાવત છે અને તેની અસર કેળવણી ઉપર થાય છે કે નહિ એ વિચારવ જેવું છે ઓછામાં ઓછી સંદેશની નિશાળોમાં સંદેશ સંખ્યા ૮૬ છે જ્યારે વધારેના વધારે આણંદમાં ૩૫૬ છે.

ભુલ્લાઓમાં ખેડ જીવેલો મોટી આગળ અને પંચમહાલ મોટી પાછળ છે.

ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પ્રાથમિક કેળવણી.

તા. ૩૧-૩-૧૯૧૪ ને રાજની સ્થિતિ.

સંદર્ભ નામ	વસ્તી	મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શાળાઓ	મુ. પ્રા. શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ	વસ્તીના કેટલા ટકા બેઠે છે	મ્યુનિસિપાલિટીની વાર્ષિક આવક	પ્રા. કેળવણી પાછળ મ્યુનિસિપાલિટીની વાર્ષિક ખર્ચ	પ્રા. આવકની કેટલા ટકા કેળવણી પાછળ ખર્ચ થાય છે
અમદાવાદ	૨,૨૫,૫૩૬	૪૨	૭૭૩૧	૩૪	૧૩,૦૮,૨૧૩	૬૮,૮૮૩	૫૨
વોરમ સામ	૨૦,૭૧૬	૧૦	૧,૦૭૧	૪૬	૪૮,૭૦૬	૮,૨૭૧	૧૬૮
સેળકા	૧૩,૬૦૩	૪	૭૧૬	૫૨	૨૫,૪૫૫	૪,૭૦૨	૧૮૫
ધંધુકા	૮,૦૪૦	૫	૭૪૮	૬૩	૧૬,૦૧૪	૫,૫૪૫	૨૪૫
મોડાસા	૬,૧૮	૩	૧૧૫	૮૮	૬,૦૨૮	૩,૬૮૨	૬૪૫
સાલુદ	૬,૮૭૧	૩	૫૦૭	૭૧	૧૦,૪૬૩	૪,૫૬૭	૪૪૫
ગોપેશ	૬,૦૫૦	૩	૪૧૪	૬૮	૧૦,૮૦૬	૩,૬૫૮	૩૩૬
સાલુપુર	૫,૭૫૫	૩	૪૪૩	૭૭	૧૦,૫૧૭	૩,૬૭૦	૩૭૫
પ્રાંતિજ	૫,૫૭૭	૩	૪૫૫	૮૧	૧૧,૪૮૬	૩,૮૨૨	૩૩૬
સોના	૨,૬૫૮	૧	૨૧	૮૧	૭,૧૩૩	૧,૭૫૬	૨૪૬
નડિયાદ	૭૭,૧૪૫	૧૨	૭,૫૧૫	૮૫	૭૪,૫૧૬	૧૮,૮૭૪	૨૪૨
કમરેઠ	૧૩,૬૫૧	૦	૧,૨૩૧	૬૦	૧૭,૭૦૫	૧૭,૨૦૫	૩૦૭
કપડવાડ	૧૩,૧૦૬	૭	૮૬૪	૬૬	૨૧,૦૨૦	૬,૧૨૮	૨૬૬
ધોરસા	૧૧,૧૬૦	૬	૬૩૪	૭૮	૧૪,૩૩૩	૫,૬૧૮	૩૪૪
આણંદ	૧૦,૧૮૬	૨	૭૧૮	૭૧	૧૮,૧૪૩	૪,૧૭૭	૨૭૫
હાલોર	૭૭,૮૫	૫	૮૧	૮૫	૩૧,૮૭૧	૩,૮૭૪	૧૬૩
ગેડા	૭,૩૮૮	૪	૫૧૦	૬૮	૨૩,૫૨૮	૪,૧૮૦	૧૮૫
અનુપા	૬,૮૧૫	૪	૫૫૧	૮૨	૬,૨૫૮	૩,૬૫૬	૮૨૭
ગેડમહાનંદ	૬,૭૩૦	૪	૪૧	૮૬	૧૧,૧૦૩	૩,૮૮૦	૩૫૪
ગોધરા	૨૭,૧૪૪	૫	૧,૧૧૧	૮૫	૩૩,૭૦૫	૬,૬૬૬	૧૬૮
હાલોદ	૬,૦૩	૦	૧૦૨	૮૪	૧૫,૮૭૩	૪,૧૪૦	૨૮૧
બડચ	૪૩,૪૦૩	૧૬	૩,૮૫૬	૬૧	૧૧,૫૬૦	૨૬,૮૩૩	૧૬૮
અ. કલેશ્વર	૧૧,૫૪૪	૭	૭૭૩	૮૭	૨૬,૧૭૩	૬,૭૭૦	૨૫૨

મ્યુનિસિપલ શાળાઓના પહીવટ સંબંધી વિચાર કરીએ તો ફક્ત સુરતની જ સ્કુલો સારી માલમ પડી છે. અમદાવાદમાં તો ગયા વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ સલાસદ સાહેબને એક પણ શાળા જોવાની પુરસદ મળી નથી. એટલું જ નહિ પણ મગરદાર સુપરવાઇઝરો પણ તેમની ફરજમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે (રિપોર્ટને આધારે). શું આ ખીના ચોકાવનારી અને આપણને નીચું જોવાવનારી નથી ?

કામદાર વર્ગને માટે રાત્રિશાળાઓ અગર તે વર્ગનાં બાળકોને માટે અડધી વખતની શાળાઓ કાઢવાનું હજી મ્યુનિસિપાલીટીઓની ધ્યાનમાં ધરાવર આવ્યું નથી. જો મ્યુનિસિપાલીટીના સલાસદ સાહેબો પ્રાથમિક કેળવણી જેવા વિષયમાં તદ્દન જોદરકાર રહેશે તો આપણને સરકારે આપેલી સ્વરાજ્યની તકનો લાલ લેતાં ચૂકીશું એટલું જ નહિ પણ આપણી નાલાયકી આપણે આપણા હાથે જ સાબીત કરી આપીશું. આશા છે કે આ વાત ઉપર સલાસદ સાહેબો અને મત આપનારા ધ્યાન આપશે.

પ્રીતમરાય મજરાય દેરાઈ

પુસ્તક પરિચય.

ફીજી ટાપુમાં કરારનામાની મંજૂરી વિષે રીપોર્ટ (એક સ્વતંત્ર તપાસ), લેખક સી. એફ. એટુસ અને ડગલ્યુ. ડગલ્યુ. પીઅર્સન, પૃષ્ઠ ૬૨, ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬.

ઝુંગાઈની ઈંગ્લીશ્વલ સીટીઝનશીપ એસોસીએશન તરફથી મી. એટુસ અને મી. પીઅર્સન ફીજીમાં વસતા હિન્દી ગીરમીટીઆની સ્થિતિ વિષે તપાસ કરવા ગયા હતા, તેના પરિણામ રૂપે તેમણે આ રીપોર્ટ જાહેર પાડ્યો છે. આપણને સરમાવે એવી ધર્મવૃત્તિથી તેમણે આ પ્રવાસ ગયે વર્ષે આદર્યો ત્યારથી કરારનામાનો સવાલ વધારે ને વધારે ચર્ચાિત ગયો છે, અને છેવટે તે બંધ કરવાનો પરિત માલવીયાનો દરખાસ્વીકારીને હિન્દી સરકારે આપણી લાગણીને કંઈક શાન્ત કરી છે. આ દરમિયાન અને પછી કરારનામાના પ્રશ્ન વિષે જે કંઈ જોલાયું છે અને લખાયું છે તે પૈકી આ રીપોર્ટ જેમ વધારેમાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર તેમ તે વધારેમાં વધારે વજનદાર છે એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. હિન્દ અને હિન્દીવાનો માટે નિઃસીમ સ્નેહ જેમ આખા રીપોર્ટમાંથી ઉલ્લાસ આવે છે તેમ વિવેકયુક્ત ચર્ચા અને વિચારપૂર્ણ સૂચનાઓ પણ તેને અતિશય ઉપયોગી બનાવે છે.

હિન્દમાં લખન કરાવી મજુરો મેળવવાની રીત, તથા મેંજેસ્ટ્રેટ અને ખીલ અમલ-
દારો આગળ થતી અધુરી તપાસ, હિન્દની ડીપોમાં અને પછી વહાણમાં લેખને રાખવાની
ત્રાસદાયક પદ્ધતિ; શ્રીલમાં લેખને રહેવાની તજેલા જેવી “લાઇન્સ” અને લેખમાં પ્રવર્તતી
ઘોર અનીતિ, સો પુરૂપે આડીસ ગ્રીઓલુ’ માપ અને પરિણામે સ્ત્રી સંબંધી નીપજતા
કલહથી આત્મઘાત અને ખુનતું અસાધારણ પ્રમાણ; લાઇન્સના એવરમીયરોનો અને
ધંધાના ઉપરીઓનો ત્રાસદાયક ભુલમ, અને એકંદર ગીરમીટીઆ તેમજ સ્વતંત્ર હિન્દીઓની
સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ અને લેખમાં આવશ્યક સુધારાના માર્ગ—આ બાબતોની વિસ્તારપૂર્વક
અર્થા કરવામાં આવી છે અને સ્થળે સ્થળે હૃદયલેદક દૃષ્ટાન્તો ટાંકવામાં આવ્યાં છે. આ
ગદ્યનો સાર અત્ર આપવાતું અશક્ય હોવાથી અમે લેખની મુખ્ય સૂચનાઓ જણાવીશું
અને લેખને અંગે લેખના કેટલાક અભિપ્રાય નોંધીશું.

(૧) હિન્દુસ્થાનમાંથી મજુરો મેળવવાની હાલની રીત બંધ કરવી જોઈએ અને
કલકત્તા અને મદ્રાસ શિવાય ખીલે સ્થળે આવેલા મજુરોનાં મથક પણ બંધ કરવા
જોઈએ. હાલ એજન્ટો લોળા પુરૂપે અને સ્ત્રીઓને પ્રમત્તા નાંખી તેમજ લય પમાડી
કેમ કરારનામાંમાં સહી કરાવે છે અને પછી દર દેશમાં લેખની જીદગી કેટલી દુ:ખી
અને નિરાશામય બને છે લેખનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો તોતારામ મનાઢયના પુસ્તકમાંથી આપ-
શુંને મળે છે. લેખમાં આ રીપોર્ટથી ઘણા તાજા દાખલા ઉમેરાયા છે:

૧ સારી ન્યાતની અને કીન ટટ બની એક હિન્દુસ્થાની જામીને લેખા બાપતા ઘરમાંથી એક પાડોશી
સ્ત્રી જનમને લઈ ગઈ હતી બહાનુ એ હત કે લેખા પતિનો તાર આવેલો હતો કે તે ધણે ન મરે છે અને
લેખે એકદમ ખોલાવે છે ધણીને જોઈ લેખે ખબર પડી કે લેખે જેતરવામાં આવી છે વહાણની મુસાફરીમાં તેની
નીતિ કંપર હંમતે કરવામાં પણ આવ્યો હતો પોતાની હાનની જ દગીની અધોગતિથી લેખે એથી સારમ આવે
છે કે તે પોતાના દેકાણા વિષે પોતાના માતપિતાને ખબર આપવાને પણ ઇચ્છી નથી, અને હવે લેખે
એકનોજ દીવારો છે કે લેખા કદેખીઓ લેખે મરી ગયેલી ધારતા હશે

૨ ઇમેજ કૃષ્ણવણી પામેલો દીવ્હીનો એક કુળો જોકરે ત્યા જોવામાં આવ્યો હતો—જે ઇમેજ વાની ન
જામી જોવી શકે છે એજન્ટ લેખે કારકુનતું કામ સોંપવાતુ વચન આપ્યું હતું, અને લેખે શીલમાં રહેવાની
“લાઇન્સ” વગેરે વિષે કંઈ જ કહેવામાં આવ્યું ન હતું રિપોર્ટના લેખકોએ જ્યારે લેખે જોયો ત્યારે તે
ધણે ન દુ:ખી લાગતો હતો અને જોકે લેખે નવા એકા કામ આપવામાં આવે છે તો પણ “લાઇન્સ” મા
રહેવાની ફરજ પડવાથી લેખું મન ધણી નિરાશામાં રહે છે

૩ એક કબીરપંથી—જેતુ કરારનામું હવે પૂરૂ થયું છે—લેખે ખામીને ઘેર કામ સોંપવામાં આવ્યું
હતું લેખે આ કામ કરવાની ધણી વાર ના પાડી અને તેથી લેખે વાર વાર કેદખાતામાં નાખવામાં આવ્યો
હતો. કેવેદે ફરજને તામે થવામાં લેખની નીતિ એથી કતરી ગઈ છે કે લેખે સ્વતંત્ર થયા પછી પણ વાર વાર
જુદા કર્યા છે

૪ લકરી કુલના એક રજપુતને એવી સરત કંપર એજન્ટ સહી કરાવી હતી કે તે શીજ નયો તોતરને
લકરમાં દાખલ કરવામાં આવશે. જ્યારે તે શીજ આવ્યો ત્યારે લેખે “લાઇન્સ” મા રહેવાતુ દેવામાં
આવ્યું. એવી ફરજાત અગતિમાં—લેખા અભિપ્રાય પ્રમાણે—લેખની નીતિનો નાશ થયો. એક દુઃખી
સ્ત્રી વિષે એક મુસલમાન સાથે લેખે તકરાર થઈ અને આવેશમાં લેખે તે સીતું ખુન કર્યું તેથી નેજા
વેખને તે તુરંતમાં હતો.

જે એજ'ટોએ થોડા પૈસાની કુદ્ર લાલચથી અનેક જીવન પાયમાલ કર્યા અને અનેક કુટુંબો લંગાવ્યા હોમના ધંધાનું નામનીશાન હિન્દમાંથી જવું જોઈએ અને ભય તથા ત્રાસના સ્થલ રૂપ મજૂરોનાં મથકો હિન્દના ભીતરમાંથી સાફ થવાં જોઈએ.

(૨) મજૂરો સાથે કરારનામું માત્ર દીવાની ઢળવું જ હોવું જોઈએ અને હોમાંથી દંડ, કેદ વગેરે શિક્ષા સંબંધી સરતો ખાતલ કરવી જોઈએ. આમ થાય તો દેખીતી રીતે પરદેશમાં મજૂરીનું આણું રૂપ ફરી જાય હોમાંથી ઘણા હિન્દીવાનો કાયદા મેળવી શકે પરદેશમાં કવચિત્ સંસ્થાન રચી શકે અને ખીલ પાસથી હોનો ત્રાસ અને જીલમ નાબુદ થાય. ઇંગ્લંડ વગેરે દેશથી જે કરારનામાંથી મજૂરો કેટલેક સ્થળે મોકલવામાં આવે છે તે આવી જ ઢળનાં જ હોય છે અને તેથી જ હોની રહામે વાંધો લેવામાં આવતો નથી.

(૩) જે વર્ષથી વધારે વખત માટે કરવામાં આવેલું કરારનામું ગેરકાયદેસર ગણાવું જોઈએ. હાલ ઘણા મજૂરો છે કે જેમને શ્રીજીમાં ગયા પછી ત્યાં જરા પણ ગમતુ નથી અને ઘણી અણધારી હરકતો નડે છે. કરારનામાનો કાયદો ખીલ ખાખતોમાં ઘણી રીતે સુધરશે ત્યારે પણ શ્રીજીમાં ગયા પછી ઘણાને મુંઝવણ લાગશે આથી હોમનું જીવન નિરાશામય ન થાય તે માટે જરૂરનું છે કે કરારનો સમય બને તેટલો ટુંકો હોવો જોઈએ. ઇંગ્લંડથી જતા મજૂરો જેથી વધારે વર્ષ માટે કરાર કરતા નથી તેથી આ માગણી પણ અયોગ્ય ન ગણી શકાય.

(૪) હિન્દથી મજૂરનાં આખાં કુટુંબોજ લેવાં જોઈએ; જુદી વ્યક્તિઓ સાથે કરારનામું ન કરવું જોઈએ. આથી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની સંખ્યાનો અને હોની સાથે હિન્દમાં લાંગી જતા કુટુંબોનો અને શ્રીજીમાં ચાલતી ઘોર અનીતિના સવાલોનું સીધું નિરાકરણ થશે. આને અંગે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે આ બધાં કુટુંબોને હાલની 'લાઈ-સ'માં ન રાખવાં પણ દરેકને એક ન્હાની ઝુપડીમાં વાસો આપવો. સાથે જમીનનો ન્હાનો કટકો આપવામાં આવે તો તેથી છેવટે બને જાણુને લાલ થવાનો સંભવ છે.

(૫) પરણેલી સ્ત્રીઓને હોમની સંમતિ શિવાય ખેતર ઉપર કામ કરવાની ફરજ પાડવી નહિ. આથી વિશેષે કરીને પ્રસવના પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ઉપર થતો જીલમ અટકે.

(૬) આખા સંસ્થાનમાં હિન્દુ અને મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણે થતાં લગ્નને મરકાદે કાયદેસર ગણવાં શ્રીજીમાં સ્વતંત્ર ધર્મો કરતા હિન્દીઓની વસ્તી પણ ગોઠી છે પરંતુ હોમનામાં પણ ધાર્મિક લગ્નનાં બંધનને અભાવે નીતિ અત્યંત શિથિલ છે. માટે મરકાદે આજ સુધી કરેલી ગોઠી ભૂલ સુધારીને ધાર્મિક લગ્નને મંજૂર કરવાં જોઈએ. તેથી લગ્ન એક વેપારી વ્યવહાર મટી જઈ પવિત્ર જીવનના ખરા આધારરૂપ થશે.

(૭) બધા હિન્દીઓને નિશાળો અને ઇસ્પીતાલો પૂરી પાડવી જોઈએ.

છેવટે એક ખાગત તરફ અમે વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચીશું. આખા રીપોર્ટમાં અને તે પછી આપેલી નોંધમાં જે હોના લેખકોએ કોમ્પેલિશન વિશેષ સેવન ક્યું હોય તો તે ધાર્મિક

અને નૈતિક છે. રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ લેખના લક્ષની બહાર નથી; પરંતુ કસરનામાની હાલની પદ્ધતિ બાંધ કરવામાં અને ઉપરના સુધારા સૂચવવામાં જો કોઈ વસ્તુ લેખને વધારે પ્રેરતી હોય તો તે કીજીના હિન્દીવાનોની ધોર અનીતિ અને અધર્મ જાહેર છે. અને આપણે પણ જો ધ્યાનમાં રાખીશું કે હર ટાપુમાં વસતા આપણાં લાઈબ્રેરો સખત મંજૂરી કરે છે અને આપમાનકારક શિક્ષાઓ ખગે છે એટલું જ નહિ પણ લખનાં બાંધન શિવાય કેવલ પાશવ જીવન ગાળે છે તો આપણે લેખની રિયતિ સુધારવાને વધારે પ્રયત્ન કરીશું.

ચિત્રાંગદા (શ્રી સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુર પ્રણીત) લાપાંતર કર્તા રા. મહાદેવ હરિશ્ચંદ્ર દેસાઈ તથા રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ ખરીબ કી મત આઠ ગાના, પૃષ્ઠ ૭૦.

અર્જુનના ચિત્રાંગદા સાથે પ્રસંગ વિષે મહાભારતમાં જે ન્હાની વાત છે તેને શ્રીયુત્ સ્વીન્ડ્રનાથે એક ન્હાનકડા મનોહર નાટકમાં ઉતાર્યું છે. બાર વર્ષનું મત લઈ અટન કરતો અર્જુન ન્યારે મણિપુર આવે છે ત્યારે તેને ભેઈ રાજપુત્રી ચિત્રાંગદા મોહિત થાય છે. પરંતુ તે પોતે સુંદર ન હોવાથી અને કેવલ મૃગયા, શસ્ત્રનો ઉપયોગ વગેરે ગ્રાહ્ય કલામાંજ પ્રવીણ હોવાથી અર્જુન 'મે' અક્ષર્યમત ધારણ કર્યું છે, પતિયોગ્ય નથી હું વસાંગને' એ શબ્દો કહી તેના પ્રેમનો અસ્વીકાર કરે છે. પછી મદન અને વસંત—એ અમૂર્ત પાત્રો તરીકે નાટકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે—તે ચિત્રાંગદાને સર્વ મંજૂર થનાવે છે ત્યારે અર્જુન મતભગ થઈ પ્રેમવશ બને છે. એક વર્ષના મુખે પછેઃ પછી ન્યારે ચિત્રાંગદાનું રૂપ પહેલાના જેવું બને છે, ત્યારે બંને મોહનિદ્રામાંથી જાગી મુંઝ સાત્વિક પ્રેમનું પાન કરે છે 'હું હવે આપને બીજું તો શું આપી શકું' પણ આપી શકું એક અમર રમણીહૃદય' અને પછી 'આપના કંઠિન મનમાં મંડાવ દર મૂને અનુમતિ આપો, આપના સુખદુઃખની મૂને સાથી થનાવો, ત્યારે ર. ર. મહાર પરિચય થશે'—એમ ચિત્રાંગદા કહે છે. 'પ્રિયે, આજ હું મન્ય થઈ' એ સંદેહથી અર્જુન આ ભાવને ઝીલે છે

કલ્પ લેખ મંત્રાલ્પ ભાગ ૨. (૧. જર્મન જાસુમની આત્મ કથા, ૨. શ્રીહદીપમાં ૨૧ વર્ષ અને ૩. દેટલાંક મહાન યુદ્ધ.) અનુવાદક કચ્છાણુલુ વિકૃતભાષા મહેતા અને રતન-શિંહ દીપસિંહ પરમાર, પ્રકાશક-સરતુ આશ્રિત્ય વર્ધક કાર્યાલય પૃષ્ઠ ૩૨૭.

આ પુસ્તકમાળામાં અમને વધારેમાં વધારે અગત્યનું પુસ્તક બીજું—અર્થાત “ શ્રીજીમાં એકવીસ વર્ષ ” એ લાગે છે અમે આ પુસ્તકના બીજા ગુજરાતી અનુવાદની નોંધ લીધી હતી ત્યારે અમે આ વિષયનું ગંભીર મહત્વ સૂચવ્યું હતું. આટલા થોડા વખતમાં તે પુસ્તક ફરીથી ગુજરાતી પ્રજાને મળ્યું—અને તે મધ્ય સરતા સાહિત્ય જેવી લોકપ્રિય સંસ્થા મારફત—એ અત્યંત સંતોષની બાબત છે. અમારી ખાતરી છે કે આ બંને પુસ્તકો ગુજરાતના ગામેગામે વંચાશે અને તે જુદા જુદા અર્થની અર્થના એક ઘોર પ્રકરણ તરફ ગુજરાતી પ્રજાનું ખાતરીકે ધ્યાન એકાગ્ર થશે. અમે ધન્ય છે છીએ કે સરતા સાહિત્યના પ્રકાશકે આ પુસ્તકને બીજાં બે પુસ્તકોથી—જરા વધારે ખર્ચ કરીને પણ—જુદાં પાડ્યું હોત

કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્ય સેવા-ચેષ્ટક ઊદાત્તાય કહાનહાસ પટેલ, કી મત આના ૪, પૃષ્ઠ ૮૨.

છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદે આ વિષય ઉપર હત્તમ નિબંધ લખનાર માર્ટે ઇનામો બહેર કર્યા હતાં અને આ લેખકનો નિમંત્રણ ઇનામ કમિટિએ પહેલે નબરે પસાર કર્યો હતો. સંપૂર્ણ રૂબરૂ નર્મકથાકરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિશે થોડાં ઉપોદ્ધાત રૂપ વચનો લખીને લેખના બુદ્ધિ બુદ્ધિ પુસ્તકો—નર્મકથા, નર્મકથાકર, નર્મકથા, નર્મકથાના વગેરે પુસ્તકો ઉપર કંઈ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. કવિના સમગ્ર જીવનના પરિપાક રૂપ વિચારપૂર્ણ પુસ્તક નર્મકથાકર વિશે કંઈ કેમ લખવામાં નથી આવ્યું એ અમે સમજી શકતા નથી આ પ્રયાસ આવકારદાયક છે.

હરિયશાગીત (અથવા ગ. રવ નસુમાએ રચેલા પદોનો સંગ્રહ) સપાટક જ્યેન્દ્રરાવ ભગવાનવાલ
એમ. એ કિંમત ૧-૪-૦ પૃષ્ઠ ૧૧૦.

પોતાના માનુશીના આ પક્ષે પ્રકટ કરતા જે જુદા ઉપોદ્ગત સંપાદકે બાળકોથી તેમજ સુગમની લીપીમાં પ્રકટ કર્યા છે તે આપણે ખાસ ધ્યાન એવે છે વિજ્ઞાન અને વેપારના આ જમાનામાં ધાર્મિક રૂઢિતી જે સવિશેષ અન્ય હર્ષાની છે તે ધણુ કનવ કરશે. પરંતુ તેમણે પોતાના મુદ્દા ધાર્મીય આદેશથી કિલ્લ બાપમાં મૂક્યા છે તેથી હેની ઘટલી કદર નહિ થાય એમ અમને લાગે છે. વળી ધર્મની કદર કરતા સાસારિક, રાજકીય, આર્થિક વગેરે સર્વ પ્રવૃત્તિના અનાદર કર્યા છે એ સ્દામે આપણી પ્રભ મજબુત વારો હાલવશે આદેશી સંતો ન પામીને તેમણે તત્વજ્ઞાન અને રસિક કવિઓના કેટલાક વાક્યો વૃન્ને ઉપર ઉતરના વિરલ હર્ષાવીને અને કેટલાક અત્યંત સુંદર વાક્યો ઉપર અવિવેચી મદાર જકારીને જુના એકદેશીય શાસ્ત્રીઓની હારમાં પોતાને મૂક્યા છે.

સુન્દરાનમાં—અને ખાસ કરીને સુન્દરાલિ સ્ત્રીઓમાં એ ધાર્મિક, જન વિશ્વે છે તેના પ્રમાણમાં એક સારા અંશનો આધારિત આ પક્ષોમાં માન્ય થયે છે તેમાં એની ધારી ભવનથી અને ગતિઓ છે કે તેની રૂઢિએ અને વાંધો લઈ ગઈએ, છતાં પણ આ દિગ્દેશીની ધાર્મિક દૃષ્ટિને અને સ્વાભાવ આપીએ છીએ.

આત્મોદ્ધતિ લેખક વિહારી, કિંમત ૦-૪-૦, પૃષ્ઠ ૮૦

કેતવ્યબોધ, દુષ્ટિ, ઇશ્વરતત્ત્વ, રાજબક્તિ, ઉત્તરિન વગેરે વિષયો ઉપર લેખકે ઘણાં કાવ્યો અને પદ્યો લખ્યા છે. અમને જણાવતાં દીક્ષમીરી યાચ છે કે આ કાવ્યો બાપા તેમજ વિચારપરત્વે ધણી હલકી કૌશલિયાં છે અને વિચારો તથા ભાવો ઘણા કૃત્રિમ અને સાધારણ છે.

દ્રોપદિની ફરિયાદ અથવા શું દ્રોપદિને પાંચ પતિ હતા ? લેખક મગનલાલ માલોડવાલે જવેરી કિંમત આના ૮, પૃષ્ઠ ૧૧૨.

આ વિષય સંબંધી લાલા મુખરામદાસના પુસ્તકથી પ્રેરિત થઈને લેખકે આ કૃતિ બહાર પાડી છે. શ્રી કૃષ્ણમંદ્રના પ્રખ્યાત પુસ્તકમાં બંકિમચંદ્રે ચોક્કસ કરેલાં કેટલાંક ઐતિહાસિક ધોરણને આધારે લેખકે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે અને તેઓ અનેક દલીલોને બુદ્ધિપૂર્વક યોગ્યને એવા સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરે છે કે દ્રોપદિને પાંચ પતિ ન હતા. આવા પ્રશ્નોની સર્વદેશીય ચર્ચા આપણી ભાષામાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે અને આ દિશામાં આવો હિંમતભર્યો પ્રયાસ કરવા માટે લેખકને ધન્યવાદ ધોઈ છે. વિશેષ કરીને એટલા માટે કે પાંચ પતિની વાત જોડી કરે તો આપણી પ્રજા ઉપર મૂકાએલા એક આરોપનો નીવેડો ચાલે.

નહિયાદ હિંદુ અનાયાશ્રમનો વાર્ષિક રીપોર્ટ (૧૯૧૪-૧૫) પ્રકાશક બહુશર રામચંદ્રજી મહેતા મંત્રી પૃષ્ઠ ૨૦૦.

હજાર ધનિકોના દાનથી નહિ પણ સામાન્ય જનોના આશ્રયથી ચાલતી કોઈ પરિપાકી સંસ્થા ગુજરાતમાં હોય તો તે આજ છે. અને પ્રજાએ આ સંસ્થા માટે જે વિશાલ હમેશાં ભરખે છે તે સફલ કરવાને લેના કાર્યકર્તાઓ નિરંતર પ્રયત્ન કરે છે એ પણ આ રીપોર્ટ સ્પષ્ટ રીતે પુરેવાર દર્શાવે છે. જ્યાં અનાયાશ્રમોની પરિપદ આ આશ્રમે જોવાની હતી અને જો કે તે પરિપદોનો રીપોર્ટ કેટલો જલ્દી બહાર પાડી શક્યો નથી તો પણ તે ઘણી ફતેહમંદ થઈ હતી એ આપણે ભૂલેને શ્રેય આપીએ. કક્ષાસ, શોધવાનું અને વળવાનું શિક્ષણ, ઈંગ્રેડીંગ કલગ અને લાયકેરી તથા એકાદ બાઈબેરી—આ કેટલીક આકર્ષક પ્રવૃત્તિઓ આશ્રમને અંગે ચલાવવામાં આવે છે. વર્ષ ૧૯૧૪-૧૫માં ૮૨ અનાથો હતાં—તેમાં ૫ પુરુષો, ૭૨ છોકરાઓ અને ૬ છોકરીઓ હતી. હાલ આ સંસ્થાએ તેમજ વિદ્યાર્થી ધર્મો છે અને આશ્રમના કાર્યકર્તાઓ લેહોના ધણી દિશામાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કાર આપવાનું કાર્ય દિલથી આ આશ્રમને મદદ કરવા અને સર્વને વિનંતિ કરીએ છીએ.

શ્રીમદ્ ભાગવત પુષ્પાંજલિ-લેખક વિહારી, કિંમત આના ૨, પૃષ્ઠ ૨૨૨.

આ પુસ્તકમાં પહેલા ભાગમાં ભાગવતમાંથી એક જાણવા ૧૦૦ સુધી સ્તોત્રો, મંત્રો, કરવામાં આવ્યું છે—તે સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. બીજા ભાગમાં ૧૦૦ સુધી સ્તોત્રો, મંત્રો, કરવામાં આવ્યાં છે. ત્રીજા ભાગમાં ૧૦૦ સુધી સ્તોત્રો, મંત્રો, કરવામાં આવ્યાં છે. લેખકનું વસ્તુ તેમજ લેખની સ્તુતિ અને મંત્રોની સ્તુતિ.

નાંધ.

ઈન્ડીઅન કોન્સોલીડેશન બીલ

પરતંત્ર રાજ્યોનો રાજકીય વિકાસ અનિશ્ચિત અને અનિયમિત હોય છે. રાજકીય અળવળથી કે રાજ્યકર્તાની કૃપાથી જો થોડાં પગલાં આગળ ભરવામાં આવે છે તો ક્વચિત્ વધારે પગલાં પાછળ હઠવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જો એક પાસે કેળવણી માટે વધારે ખર્ચ કરવામાં આવે તો બીજી પાસે જમીન ઉપર મહેસુલ અસાધારણ પ્રમાણમાં વધારવામાં આવે છે. ન્યાય મેળવવાના અને સ્વતંત્રતા ભોગવવાના ઘણા હક આપણને મળે છે ત્યારે બીજી પાસે પોલીસ અને સી. આઈ ડી. (ખાનગી પોલીસ) ની સંખ્યા વધારવામાં આવે છે તથા છાપખાનાં સભાઓ વગેરે ઉપર અંકુશ વધારે મજબુત કરવામાં આવે છે. જો એક બાજુથી યુનિવર્સિટી અને લોકલ બોર્ડને વધારે પ્રત્યક્ષ અને સત્તાવાન બનાવવાને પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તો બીજી બાજુએ તહેમાં સરકારી અમલદારોને અધિકારીઓ તરીકે નીમી ક્વચિત્ વધારે પરતંત્ર કરવામાં આવે છે. છેવટે ધારાસભાઓના વિકાસ માટે પાર્લામેન્ટ એક ઉદાર કાયદો કરે તો તેના હેતુ ઘણે અંશ નિષ્ફળ થાય એવાં પગલાં લેવા હિન્દી સરકાર તત્પર રહે છે.

છેલ્લા બે ત્રણ વર્ષમાં આપણી રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી થોડાં અગત્યનાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે પરંતુ આપણને નીચે નમાવવાના પ્રયત્નોનો પણ કદી અભાવ ન હોય; અને લોર્ડ આઇલીંગટને હિન્દી સરકાર સંબંધી અમીરોની સભામાં દાખલ કચેલું બીલ તેનો છેલ્લો અને તાદૃશ પુરાવો છે.

સરકાર સ્કામે દાવાનો હક

તે બીલની જે બે કલમોથી આપણા દેશમાં ઘણો અસંતોષ વ્યાપી રહેલો છે તે મુજબ (૧) દીવાની કોર્ટની સત્તામાંથી સરકાર સ્કામે મંડાતા કોઈ પણ વર્ગના દાવા ખાતલ કરવાની અને (૨) દેશી રાજ્યના રાજા અને પ્રજાને બ્રીટીશ નોકરી આપવાની સત્તા, હિન્દી સરકારને આપવામાં આવી છે. આમાં પહેલી કલમનો ઇનિફ્લુઅન્સ જરા તપાસવાની જરૂર છે. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને સન ૧૮૫૮ પછી બ્રીટીશ સરકાર સ્કામે બંધી જતંના દાવા માંડવાનો હક પાર્લામેન્ટના કાયદાથી ખુદ હિન્દી પ્રજાને આપવામાં આવ્યો હતો. છતાં મુબાર્ક, મદ્રાસ અને બીજા પ્રાંતોમાં મહેસુલને લગતી કેટલીક બાબતોમાં સરકાર સ્કામે દાવા માંડવાનો હક કાપવામાં આવ્યો. છેવટે સન ૧૮૯૮માં બ્રહ્મદેશની સરકારે એવો કાયદો પસાર કર્યો કે “જમીનના મંબંધમાં કોઈ પણ હક વિશે કોઈ પણ દાવો ચુકવવાની સત્તા દીવાની કોર્ટને નથી.” આથી પાર્લામેન્ટના અપેક્ષાવાદી અવગણનાની.

પરિસીમાં આવી. સહુલાગ્યે બ્રહ્મદેશના આ કાયદાને ગેરકાયદેમર ઠરાવવાના હેતુથી એક મોટો દાવો લઘુકામાં આવ્યો અને-ગ્રીટીશ ન્યાયના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા ધોરણ અનુમાર-ગ્રીવી કાઉન્સિલે એવો ચુકાદો આપ્યો કે તે કાયદો ગેરકાયદેસર છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે તેજ પ્રકારના બીજા કાયદાઓ ઉપર પણ શંકાનું વાદળ બમ્બુ છે—જે કે તે હાલ સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે આ વાદળ વીએરીને હાલની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવાનો નવા કાયદાનો દેખીતો હેતુ છે પરંતુ ખરી રીતે તેથી હિન્દી સરકારને એવી વિશાળ સત્તા મળશે કે જેના ઉપયોગથી પ્રજાના હક ઉપર મોટી કાતર મૂકાયો.

બ્રહ્મદેશનો કાયદો નાણુત થયો છે અને હવે કાયદો ફરીથી સ્થાય એવો ઉદ્દેશ મરકારનો હોય તો આપણને તે માન્ય નથી. હિન્દના બીજા કાયદાને દૃઢ પાયા ઉપર મૂકવાની જરૂર નથી કારણ કે તેની ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ તેનો પ્રયોગ સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રીવીકાઉન્સિલે પણ કરેલો છે તો પછી નવા બીલનો હેતુ શો હોઈ શકે? હિન્દ એકે અવાળે કંદે છે કે સરકાર સ્કામે દાવા માંડવાના આપણા ઈર્મતી હકને મરણ મુજબ ઓછા કરવાનો હેતુ હેતુ છે અને તે ખરેખર ન્યાયની આપણી બધી લાવનાઓથી વિરુદ્ધ છે. અનેક પ્રકારના આપણા હક—અને વિશેષ કરીને જમીન સંબંધી આપણા કેટલાક હક જ્યારે કારોણારી સત્તા સ્વીકારતી નથી ત્યારે આપણે જે માસની નોટીસ આપીને હાલ સરકાર સ્કામે દાવો માંડી શકીએ છીએ. આજ સુધીમાં આવા ઘણા દાવા સફળ થયા છે અને જ્યારે તે વ્યર્થ ગયા છે ત્યારે પણ વાલીને એવું આશ્વાસન રહે છે કે નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયાધિકારીઓએ બધી બાબત કેવળ ન્યાયની દૃષ્ટિથી તપાસીને નીવડે આપ્યો છે. અત્યારે પણ મહેસુલને લગતી કેટલીક બાબતોમાં ન્યાય ખાતાના દ્વાર આપણી સ્કામે બંધ કરવામાં આવ્યાં છે તે વિષે મજબૂત વાધો ઉઠાવવામાં આવે છે તો પછી આ નવા બીલની રૂએ જે સરકાર સ્કામે ન્યાયપુરઃસર પગલા લેવાનો હક વધારે કાપવામાં આવશે તો આપણને ખામ કરીને જમીનની તકરારોમાં બુદ્ધિમત્ત બાન થશે અલબત્ત, આ અનિષ્ટ પરિણામોના આધાર આ સત્તાના ઉપયોગ ઉપર છે પરંતુ જે સત્તા આપવાની હવે કંઈ જરૂર નથી—જે આખા શિવાય ઘણું સ્થળે લેવામાં આવી છે—અને જેના હરપયોગથી પ્રજાને ઘણું નુકશાન થવાનો સંભવ છે તે પાલીમેન્ટના કાયદાથી ન અપાવી જોઈએ એવો આપણો મજબૂત અભિપ્રાય છે.

ગીજ કલમ દેશી રાજ્યોની પ્રજાને મરકારી નોકરી આપવા વિષે છે અને આ વિષે અમે એકદમ કંઈ અભિપ્રાય આપવાને અશક્ત છીએ મરકારનું આજ સુધીનું વર્તન સ્પષ્ટ મિદાન્તોને અનુસર્યું નથી તેમ નવા કાયદાની યોક્ત સ કલમ અને હેતુ સ્પષ્ટીકરણ આપણા બંધુવામાં નથી. એક પાસ દેશી રાજ્યોના વતની—એને ગ્રીટીશ પ્રજાનાં વધારે ગાઢ અને સમાન સંબંધમાં લાવવાથી કાયદો છે એમ કહી શકાય. બીજી તરફ દેશી રાજ્યના માલીકોને અમલદાર નીમવાથી હેમનું ગૌરવ કમી થાય અને વાંધા ભરેલી નીમણુકોથી ગ્રીટીશ રાજ્યતંત્રને નુકશાન થાય એવી

કંઈપના પણ કરી શકાય ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ બંને કલમોથી—અને તે ઉપરાંત બીજી કલમોથી પણ—જે દેરફાર કરવામાં આવનાર છે તે ઘણા વિવાદાસ્પદ અને મહત્વના છે. અને તે ઉપર વિચાર કરવાની હિન્દી પ્રજાને જરા પણ તક આપ્યા શિવાય વિચરના સમયમાં તે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટન અને હેમના સલાહકારોએ ગંભીર ચક્ર કરી છે. હવે, હિન્દીઓ અને ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રતિનિધિ રૂપ ઘણાં મંડળોએ હેની રફારે મજબૂત વિરોધ દર્શાવ્યો છે તેથી તે બીજાને અટકાવવામાં આવશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

મદ્રાસ પ્રાન્તિક પરિષદ.

ન્દાના ગામડાથી માંડી સમગ્ર પ્રાંત અને દેશને લગતા બધા સવાલોની ખારીકે ચર્ચા અને કાયદેસર ચળવળને ધોરણે મદ્રાસ ઇલાકાતું બહેરજીવન સમગ્ર હિન્દમાં ઉંચામાં ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે. ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ ઘણાં જ જાગૃત છે અને ત્યાંની ધારાસભામાં રજુ થતા કાર્યો અને હેની ચર્ચાઓ વિશાળ જ્ઞાન અને શાન્ત સ્વતંત્રતાથી દીપી નીકળે છે. આનું કારણ તે ઇલાકાતની પ્રજાકીય હીલચાલોમાં રહ્યું છે. દરેક જિલ્લામાં કોંગ્રેસ કમીટી છે એટલું જ નહિં હેને આગે દર વર્ષે લગભગ બધે સ્થળે જિલ્લા પરિષદ ભરવામાં આવે છે. મહાજન સભા—જે જુનામાં જુની પ્રાન્તિક સંસ્થા છે—અને પ્રાન્તિક કોંગ્રેસ કમીટી રાજકીય પ્રવૃત્તિને સંગીન માર્ગ ઉપર દોરે છે અને પ્રાન્તિક પરિષદ પણ સંગીન રાજ્યબુદ્ધિ અને ગંભીર ઉત્સાહની પ્રેરાય છે. મદ્રાસનાં આ સર્વ બહેર મંડલો વિષે હમેશાં બનતી માહિતી મેળવવા સર્વ વાચકોને અમે વિજ્ઞાપિત કરીએ છીએ.

ગયા માસની ૧૫ મી તારીખે ધી. આ. મી. કેશવ પીલાઈના પ્રમુખપણા નીચે મદુરામાં જે પ્રાન્તિક પરિષદ મળી તે અનેક દૃષ્ટિથી બોધકાયક હતી. પ્રથમ તો સામ્રાજ્યમાં હિન્દના સ્થાન વિષે પ્રમુખે જે લંગાણુથી વિવેચન કર્યું હતું તે અત્યંત આકર્ષક હતું અને હેમાં ચોજવામાં આવેલું દૃષ્ટિગિન્દુ હમેશાં સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. હિન્દની આન્તર વ્યવસ્થામાં ઘણા મોટા સુધારા થવાની જરૂર છે અને તે વિષે આપણે ઘણી હીલચાલ કરવી પડશે. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે વિચર પૂરે થતાં સામ્રાજ્યમાં હિન્દના સ્થાન વિષે અનેક રાજકીય તેમજ આર્થિક પ્રયોગ પદો લાંબા કરતાં ઘણું જ વધારે મહત્વ ધરાવશે અને હેના નિરાકરણ ઉપર આપણા અવિધ્યના વિકાસનો આધાર ઘણે અંશે રહેશે. ગયે વર્ષે સામ્રાજ્યસભામાં હિન્દી પ્રતિનિધિ મોકલવા વિષે કશવ વડી સરકારે કબૂલ કર્યો ત્યારથી આખણને એવી આશા પડી છે કે હિન્દને હવે વધારે ઉંચું—કંઈક વધારે સમાન સ્થાન મળશે. કેટલાંક સંસ્થાનોના પત્રોએ તે વિષે જે ટીકાઓ કરી તેથી એ આશાને ચેપણ મળ્યું હતું. પરંતુ તે પહેલાં અને પછી એવા ઘણાં વચનો ક્રીટીશ રાજપુરોએ કહ્યાં છે અને એવાં પગલાં હેમણે લીધાં છે કે જે એ આશાને નિર્મૂલ બતાવે.

વિનહને અંતે જે નવી વ્યવસ્થા થાય તેમાં ૧ પાચ પ્રત્યક્ષોને દૃઢ રીતે એક કરવાની, અને હિન્દને તેમાંથી બાતલ કરવાની જે વાત આવી રહી છે તે તરફ ગી કેશવ પીલાઈએ ખાસ ધ્યાન જો રચુ હતું.

સામાજિક નીતિના અને પ્રેમાનુભાવ રાજપુરોના પ્રેમાનુભાવનો એમ સુચવે છે કે હિન્દીઓ કેવળ એ જાગૃતી નહીં પણ તમામ સામાજિક જોડી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હિન્દ જોડાયા જાય તો જાગૃતી મનનાને મિકકારે છે તેમ તે આ પુરોચન જેવી દેખાતી બાવના રૂપે આવેરાખરી પોકાર કરે છે. મનુ યત્વ અને દનતિના સર્વ હિમાયતીઓ આરામ રાખશે સ્વયં ય વિધે બાવતા હોમો જાય હુ કે પોતાનામાં વધારે શ્રદ્ધા રાખના અને રાજ્યવતીનના વધાર રસ લેવા પ્રવૃત્તિ હપદેરાવા મટિ મુ કે, નં અને પ્રમણિક કાર્ય કરવાનો નરર છે

આમ, “હિન્દુ કુટુમ્બા વિધવા વહુ” જેવી પરાધોન નિયતિ હિન્દની થાય એ ધારતી ટેવળ તાર્કિક નથી પણ ખરી છે પરંતુ તે છેવટે ખરી ન પડે અથવા ઓછામાં ઓછી નડે તે માટે આપણે આગ્રહભરી ચાલના કરવાની જરૂર છે

સ્વરાજ્યનો ઠરાવ

કૉંગ્રેસની માફક આ પ્રાતિક પરિપદની ‘સબજેક્ટ કમીટી’ માં સ્વરાજ્યના ઠરાવ વિષે ઘણા વિવાદ થયે હતા અને તેને પરીણામે સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના પ્રમુખ ધી ઓ શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જે ઠરાવ રચ્યુ કર્યો હતો તેમાં નીચેના મુદ્દા હતા —

(૧) પ્રાન્તિક ધારાસભાના સભાસદો પૈકી ૧ ભાગ પ્રજાના મતથી ચુટેલા હોવા જોઈએ.

(૨) પ્રાન્તિક કારોબારી સભા પૈકી અડધા સભાસદો હિન્દીઓ હોવા જોઈએ

(૩) તે સભાસદો ધારાસભાના વધુ મતથી ચુ ટાવા જોઈએ

(૪) ધારાસભાને નાણા મળ ધી સ પૂર્ણ અધિકાર આપવો જોઈએ અને તેના ઠરાવોથી કારોબારી સત્તા બંધાવી જોઈએ

વાચકો જોઈ શકશે કે આ યોજનામાં અને આંલ-ઈન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમીટીએ અલાહાબાદમાં પસાર કરેલા ઠરાવોમાં મહોટો ભેદ એક જ છે જ્યાં તે કમીટીની યોજના અનુસાર કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદો સરકાર તરફથી નીમાવા જોઈએ ત્યાં આ પરિપદના ઠરાવ મુજબ તે સભાસદો ધારાસભાના મતથી ચુ ટાવા જોઈએ કમીટીના ઠરાવ છતાં મદ્રાસના રાજપુરો મહાજન સભા તરફથી ગયે વધે જહાર પાટેલી યોજનાને આ બાબતમાં દૃઢ રીતે વળગી રહ્યા હોય એમ લાગે છે અલબત્ત, કમીટીના ઠરાવો છેવટના નથી અને આવતી કોંગ્રેસમાં પાઠા થાય તે પહેલાં બધા પ્રાન્તે ને પોતાની દરખાસ્તો મૂકવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ

પરિષદના આ ઠરાવની રૂઢાંમે ઘણી દલીલો સ્વાભાવિક રીતે લાવવામાં આવી છે અને તે સર્વનો સંપૂર્ણ વિચાર કૌંચેમના હિમાયતીઓને કરવો પડશે પરંતુ તે નવી છે અને ઘણી આગળ પડતી છે—લગભગ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યનો હેમાં મિદ્ધાન્ત છે તેથી હેની રૂઢાંમે થવાની જરૂર નથી. —ગઇ કૌંચેસનો ઠરાવ પસાર કરી મર્વ દેશબંકતો હવે એકમત થયા છે કે પહેલાંના કરતા ઘણી જ વધારે હિંમતભરી અને આગળ પડતી સુધારાની યોજના આપણે પ્રીટીશ પ્રજા આગળ મૂકવી જોઈએ. કઈ માગણી સરકાર કબૂલ કરશે એ વિચારથી નહિ પણ કઈ માગણી આપણી રાજકીય ઉન્નતિ માટે હાલ આવશ્યક છે એ વિચારથી જ આપણે પ્રેરાવું જોઈએ. આથી કારોબારી સત્તા ઉપર ધારાસભાનો અકુશ ચોક્કસ ઠરાવને જો હિન્દી સભાસદોની ચુંટણી માગવામાં આવે તો હેમાં કોઈ અસ્વાભાવિક નથી. પરંતુ હેની રૂઢાંમે એ દલીલ લાવવામાં આવી છે કે હિન્દી અને ઇંગ્લેન્ડ સભાસદો વચ્ચે મતભેદ પડશે તો શું થશે? આ પ્રશ્ન વિશાળ દૃષ્ટિથી કેવળ હાસ્યજનક લાગશે સામાન્ય રીતે તો વધુ મને જાણી અમલ ચલાવવામાં આવશે. પરંતુ જો હિન્દીઓને પોતાની સ્થિતિ અસહ્ય લાગશે તો કદાચ તેઓ રાજીનામું આપશે અને પછી ધારાસભા હેમના શિવાય બીજાને ન ચુંટે તો ખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય—કદાચિત્ રાજતંત્ર થોડો વખત વખત સ્થિતિ પણ થાય પણ શું આવું કોઈ દેશમાં—ખુદ ઇંગ્લેન્ડ અને કેનેડામાં બન્યું નથી? અને હેનું પરિણામ હંમેશાં શું આવ્યું છે? એજ કે પ્રજાને વધારે ને વધારે હક આપવાની સરકારને ફરજ પડી છે. છેવટે કેવું પ્રતીક્રિયા બધારણ હિન્દને મળશે—અથવા મળવું જોઈએ એ પણ હાલ કહી શકાય નહિ. પણ રાજતંત્રમાં આથી કોઈ દિવસ પણ તુટ પડવાનો સંભવ છે માટે મદ્રાસની દરખાસ્ત કબૂલ ન કરવી એ વિચાર તો રાજકીય વિકાસના સિદ્ધાન્તોનું અજ્ઞાનજ સુચવે.

ધારાસભાનું બંધારણ.

પરિષદની ખુદ બેઠકમાં જે મુદ્દા વિષે વધારેમાં વધારે ચર્ચા થઈ હતી તે ધારાસભાના બંધારણ વિષે હતો. ઓ. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જે ઠરાવ રજૂ કર્યો તેથી મતોપ ન પામતાં ત્રીસીસ એના બેસન્ટે એવો સુધારો મૂક્યો કે ધારાસભાના બધા મલાસદો પ્રજાના મતથી ચુંટાએલા હોવા જોઈએ. ત્રીસ શાસ્ત્રીએ પે તાના લાવણ્યમાં જણાવ્યું હતું કે તેઓ વધારેમાં વધારે આગળ પડતી યોજના મૂકવાને તૈયાર હતા; છતાં ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની માફક અહીં આ ધારાસભાની બીજી શાખા ન હોવાથી કોઈ સાહસિક કાર્ય અટકાવવાને હેમાં સરકારની નીમણૂક માટે થોડો અવકાશ રાખવાની જરૂર છે આ દૃષ્ટિથી જ રાજાના મલાસદોની ચુંટણી અને તે ભાગની સરકારી નીમણૂકની માગણી હેમના ઠરાવમાં કરવામાં આવી હતી. બીજી પાસ ત્રીસીસ બેસન્ટે કેવળ સ્વરાજ્યના સિદ્ધાન્તને આધારે પૂરેપૂરી ચુંટણીનો સુધારો પરિષદ આગળ મૂક્યો અને હેને ઘણા વક્તાઓ તરફથી ટેકો મળ્યો. ઘણી ગરમ ચર્ચા પછી ઠરાવ ઉપર મત લેવામાં આવ્યા અને ૫૫, વિરૂધ્ધ ૫૩ મતે મૂલ ઠરાવ કાયમ રાખવામાં આવ્યો હતો.

જીજ્ઞ સવાલની માફક આનો પણ હેલ્થો નિશ્ચય આવતી કાંઠેસ કરશે અને તે દરમ્યાન સંપૂર્ણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઓલ-ઈન્ડીયા—કાંઠેસ કમીટીના ફાવ ૬ લાગના સલામતોની જ ચુંટણી માગે છે અને તેથી તે કાંઠેસમાં પસાર થવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ થાય પણ મદ્રાસની પરિવહની ચર્ચા જે વાત આપણા મન ઉપર વધારેમાં વધારે ઠેસાવે છે તે એ જ છે કે ત્યાંના લોકો રાજકીય સવાલોમાં ઘણા જ ઉંડા અને સગીન રસ લે છે અને ત્યાંની પરિવહ, અમુક ચોક્કસ કાર્યોને પસાર કરવાનું યત્ર ધનંતી નથી પણ સ્વતંત્ર વિચારવાળા રાજપુરુષોની સલામત છે. હિન્દમાં હાલ સરાતી ઘણી પરિવહ આટલી જીવંત ધનંતે તો આપણા રાજકીય વિકાસ વધારે ઉચી કક્ષાએ પહોંચે.

મુંબાઈની ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ.

ગયા માસમાં મુંબાઈની સરકારે જદાર પાડેલા જે ફાવ માટે આપણે હેમનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. ઓ. મી. ચોખલને ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા છે એ જાણીને સર્વને ઘણો સંતોષ થયો હશે. વી. કૃષ્ણસ્વામી અધ્યક્ષ કે સર અદ્વી ઇમામ જેવા દેશભક્ત તરફ મી. ચોખલ જાણીતા નથી તેમ ધારાસભામાં હેમની કારકીર્દી પણ આપણને ઉચી આશાઓ આપે એમ નથી. છતાં પણ સરકારના એક હિન્દી સલામતો વ્યાજળી હક મંજૂર થયો એજ હર્ષની ખીના છે. રાજનીતિના જીજ્ઞ વિષયોની માફક આમા પણ મુંબાઈની સરકારે ઘણી જ સક્રિય દૃષ્ટિ આજ સુધીમા દર્શાવી છે એ આપણે ગયા અંકમાં જોયું હતું. પરંતુ છેવટે—કદાચ હિન્દી વજરની સલામતો ઉપપ્રમુખની નીમણૂકથી અમક પામી આપણી સરકારે જે ઉદાર પગલું લયું છે હેમની યોગ્ય કદર સર્વે કરશે.

લોકલ બોર્ડનું બંધારણ.

જીજ્ઞ એક ફાવથી જીવંત લોકલ બોર્ડના બંધારણ નીચે પ્રમાણે સુધારવામાં આવ્યાં છે.

લોકલ બોર્ડ.	પહેલાંનું બંધારણ			નવું બંધારણ.		
	અમલદારી અને નીમેલા	ચુટેલા	કુલ.	નીમેલા.	ચુટેલા.	કુલ.
કોલાબા ..	૬	૮	૧૭	૫	૮	૧૩
કેનેસ ..	૧૦	૬	૧૬	૫	૬	૧૧
બેલેગામ ...	૧૧	૧૦	૨૧	૬	૧૦	૧૬
પૂર્વ ખાનદેશ ..	૧૩	૧૨	૨૫	૭	૧૨	૧૯
પશ્ચિમ ખાનદેશ	૧૦	૬	૧૬	૫	૬	૧૧
અહમદનગર ..	૧૪	૧૩	૨૭	૭	૧૨	૧૯
અમદાવાદ ...	૧૩	૧૨	૨૫	૭	૧૨	૧૯
સુરત ..	૧૧	૧૦	૨૧	૬	૧૦	૧૬

આ કેસ ઉપરથી જણાશે કે ઉપરના જીલ્લા લોકલ બોર્ડના સભાસદ પૈકી આશરે ૬ લાગ પ્રજાના મતથી ચુંટાશે અને બાકીના ૬ લાગ સરકારથી નીમશે. આમ ચુંટાએલા સભાસદોના વધુ મતનો સિદ્ધાન્ત લોકલ બોર્ડના સંબંધમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો. એ સંતોષની ખીના છે. પરંતુ આ વ્યવસ્થામાં અમને જે મોટા દોષ લાગે છે. પ્રથમ તો આટલે વધે જ્યારે લોકલ બોર્ડના જંધારણમાં સુધારો થોડાવામાં આવ્યો ત્યારે તે ક્રૂર આડ જીલ્લા બોર્ડને લાગુ પાડવામાં આવ્યો અને તાલુકા બોર્ડને ત્હેનો લાભ ન આપવામાં આવ્યો. સુધારાના સંગીન સિદ્ધાન્તનો વધારે હિંમત ભર્યો પ્રયોગ કરવાથી શો ઉત્પાત થઈ જાય તે અમે સમજી શકતા નથી. બીજું બોર્ડના સભાસદોની કુલ સંખ્યા પહેલાંના કરતાં પણ ઘટાડવામાં આવી છે એ આ વ્યવસ્થાનો ખીન્નો દોષ છે. જ્યારે સર્વત્ર તે સંખ્યાનો વધારો કરવાની સૂચના કરવામાં આવે છે તે વખતે સંખ્યા ઘટાડવામાં સરકારે જરા પાછળ પગલું ભર્યું છે.

લોકલ બોર્ડ કમીટીનો રીપોર્ટ.

લોકલ બોર્ડના જંધારણ અને વહીવટ વિષે તપાસ કરવાને જે કમીટી ગયા વર્ષમાં નીમવામાં આવી હતી ત્હેનો રીપોર્ટ છેવટે બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. અમારે એકદમ જણાવવું જોઈએ કે રીપોર્ટ કમીટીના વધુ સભાસદોનો જ મત જણાવે છે. કારણ કે ધી અંગ. મી. પટેલ અને અંગ. રાવ બડાદુર સાહેબે કમીટીના ઘણા અભિપ્રાય સંબંધમાં પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો છે અને ત્હેમણે તથા બીજા ચોડા સભાસદોએ જુદી નોંધ પણ લખી છે. આ પ્રમાણે જે મતભેદ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે ઘણા મહત્વના પ્રશ્નો વિષે છે અને તેથી ઘણી વિવાદની બાબતોમાં કમીટીનો રીપોર્ટ જવાબદાર પ્રજામત જણાવતો નથી એમ લાગે છે.

રીપોર્ટમાં એટલા બધા પ્રશ્નો વિષે એટલા લંગાણુથી અભિપ્રાયો આપવામાં આવ્યા છે કે તે બધા વિષે અમે ચર્ચા કરવી શક્ય નથી. અમે ક્રૂર જંધારણ અને પ્રજા પતા જ પ્રશ્ન ઉપર વિવેચન કરીશું અને બાકીના વિષયોને જુદા લેખમાં ન્યાય આપીશું. જીલ્લા અને તાલુકા લોકલ બોર્ડના ૬ લાગના સભાસદો ચુંટાવા જોઈએ એ ઉદાર અભિપ્રાય સાથે સર્વ સમત થયે તેમ એકદમ બોર્ડના સભાસદો વધારવાની દરખાસ્ત પણ ઈષ્ટ લાગશે. પરંતુ નવા જંધારણનો જે નમુનો રીપોર્ટમાં આપવામાં આવ્યો છે તે અતિશય અસંતોષકારક છે. ચુંટાએલા સભાસદોનો અર્ધ લાગ તાલુકા બોર્ડ અને યુનિમિખાલીટી તરફથી ચુંટાય અને બોર્ડના અમુક ખાસ વર્ગ તરફથી ચુંટાય એ વ્યવસ્થા ઘણી અનિષ્ટ છે. ખાસ વર્ગોના પ્રતિનિધિ ઘણા ઓછા હોવા જોઈએ અને તાલુકા બોર્ડના વધારે પ્રતિનિધિ જીલ્લા બોર્ડમાં હોવા જોઈએ. ઉપરાંત જે ખાસ વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વને માટે કમીટી બલામણુ કરે છે તે ઈનામદારો અને બગીરદારો યુનિવર્સિટીના પદવીધારીઓ, દરનારીઓ અને આનંદરી એલ્ટરેટો, કેમ્પોપરેટીવ ક્રેડીટ સોસાયટી, જીલ્લા આરોગ્ય સભા જેનીસભા વગેરે

સંસ્થાઓ અને મુસલમાન કોમ—એ છે. મુળાઈ સરકારનો ઠરાવ કોમની બુદ્ધિ ચુંટણીનો સિદ્ધાન્ત નાપસંદ કરે છે એટલે મુસલમાન પ્રતિનિધિ વિષે કંઈ લખવાની જરૂર નથી. પરંતુ દરબારીઓ, અને ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટના પ્રતિનિધિ જુદા જોડામાં ન હોવા નેધએ એવો અમારો મક્કમ અભિપ્રાય છે. સરકારની કૃપાથી જ તેમનો ઉદય સુર્ય ઊગે છે અને તેથી તેમણે ચુંટેલા સલાસદો સરકારે નીચેલા મલામદો જેવાજ ગણાય. જુદાની મોટી સલાઓને સલાસદો મોકલવાનો હક આપવા સહારે ચોક્કસ વાંધો કાઢી શકાય નહિ. પરંતુ હાલના સંયોગોમાં તેના પ્રતિનિધિ પણ સરકારી સલામત જેવુંજ વર્તન ચલાવશે એવી ધારતી રહે છે.

કમીટીની સૂચનાઓ ઘણી વ્યાપક હોવા છતાં તેને ફક્ત જુદા જોડાને જ લાભ આપવાનો જે નિશ્ચય મુળાઈની સરકારના ઠરાવમાં જણાય છે તે અત્યંત અસંતોષકારક છે. ડિસેન્ડેન્ટીઝેશન કમીશન આગળ તેમજ આ કમીટી આગળ અનેક સાક્ષીઓએ જણાવ્યું છે કે જુદાનો ઘણો વિશાલ પ્રદેશ હોવાથી તાલુકા જોડાને જ વધારે મહત્વ આપવું જોઈએ. આ વાત મમજીને કમીટીએ તેવું જાંધારણ સુધારવાને પણ સૂચનાઓ કરી છે, પણ તેનો સત્વર પ્રયોગ કરવાને સરકાર તૈયાર નથી. આવે પ્રસંગે આપણી ધીરજ અને સહનશીલતા ખુટી જાય છે અને આપણે કોઘના આવેશમાં પૂછીએ છીએ કે વર્ષો પછી જ્યારે આ સવાલ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે—અને હવે કદાચ વર્ષો સુધી તે હાથમાં લેવામા નહિ આવે—ત્યારે પણ આવા અપૂર્ણ સુધારા કરીને જ સરકાર સંતોષ પામશે? જુદા જોડાના જેટલી જ—જટકે તેથી પણ વધારે અગત્ય તાલુકા જોડાને અમે આપીએ છીએ અને જો તાલુકા જોડા હાલની માફક એક સરકારનું યંત્ર રહેશે તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસની આશા ઓછી જ રહે છે.

જો જાંધારણ વિષે કમીટીની સૂચના સંતોષકારક છે તો પ્રમુખની ચુંટણી વિષે તેની ભલામણ અતિશય અર્હદગ્ધ અને અસંતોષકારક છે. જહુજ થોડા જુદામાં બિનઅમલદારી પ્રમુખ જોડા મારફત પસંદ કરાવવાનો નહિ પણ નીમવાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ અને ત્યાં પણ જોડાનો મુખ્ય અમલદાર સરકારી ખાતામાંથી નીમાવો જોઈએ એવો કમીટીનો અભિપ્રાય છે. તાલુકા જોડા સંબંધમાં હાલની વ્યવસ્થા કાયમ રાખવા કમીટી કહે છે અને મરકાર તેને સહેલાઈથી કબૂલ કરે છે જુદા જોડાના સંબંધમાં કમીટીની સૂચનાનો પ્રયોગ સરકાર કરવા ઇચ્છે છે. અમને આ સૂચના કરતાં પણ જે રીતે આ સવાલની ચર્ચા કમીટીએ કરેલી છે તે ઘણીજ વાંધાભરેલી અને અપમાનકારક લાગે છે. કલેક્ટર પ્રમુખ ન હોય તો જાણે જોડાની આખી ધમારત એક ક્ષણમાં પડી ભાંગવાની હોય અને પોતાના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ જોડાની કંઈ ચોજના કલેક્ટરને મંજૂર કરવી પડે તો તેના ગૌરવમાં મોટી ન્યૂનતા આવી જાય એવી અણસમજ અને અયોગ્ય બીક રીપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવી છે. કમીટીના મહાત્મ મલાસદોને ખગર દોવી જોઈએ કે મધ્ય પ્રાંતના જેવા સ્પષ્ટ રીતે પછાત પ્રાંતમાં

ગાંધી-જીવલે અને તાલુકા-લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ સરકારથી નીમાતા નથી પણ વધુ મતે પસંદ કરવામાં આવે છે અને આથી ત્યાં લોકલ બોર્ડના ચુરા થયા નથી એટલું જ નહિ પણ એકંદરે હોના કાર્યમાં અહીંના કરતાં વધારે રસ લેવામાં આવે છે. હિંદીમાં થોડા જીવલે બોર્ડને પણ પ્રમુખ પસંદ કરવાનો હક્ક આપવા કમીટી કે સરકાર ખુશી નથી—ફક્ત હોમના બિનઅમલદારી પ્રમુખ નીમવાની જ મગ્નતા છે. અને તે લાલ પણ તાલુકા બોર્ડને ન આપવામાં મંકારે અતિશય કંલુસાઈ અને સંકુચિત દષ્ટિ દર્શાવી છે.

જ્ઞાતિ સમૂહ પરિપદ.

ગયા માસમાં ભરૂચમાં જ્ઞાતિ પત્રત્રી પરિપદ ભરાઈ અને નાત જાતનાં મંડલોની પરિપદ તરતજ અમદાવાદમાં ભરાઈ એ જ્ઞાતિદ્વારા ઉન્નતિ કરવાની કાર્યપદ્ધતિનો એક નવો પ્રકાર સૂચવે છે. ઘણા વખતથી કેટલીક જ્ઞાતિઓ પોતાના મંડલો અને મામિકો ચલાવે છે અને તે વડે પોતાના જ્ઞાતિજનોનું હિત સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ હવે જાતિનાજ કાર્ય-કર્તાઓ—જેમને કેવળ રાષ્ટ્રીય કાર્યનું જ વલંત દર્શન થયું નથી—હોમને જ જ્ઞાતિની સીમાઓ સાંકડી લાગતી લાગે છે, અને પોતાની જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે બીજી જ્ઞાતિના કાર્યકર્તાઓ સાથે કામ કરવા તેઓ હિતુક બને છે. સર્વ જ્ઞાતિ માટે એક માસિક કાઢવું અને સર્વેમાં સરખા સામાજિક સુધારા યોજવા એ જ્ઞાતિજનો તરીકે સર્વેને ઉન્નતિના એક માગ ઉપર ચઢાવવાના પ્રયાસ છે. આ હીલચાલો કદાચ નિષ્ફળ થશે કારણ કે રૂઢીપૂજક જ્ઞાતિજનો કે રાષ્ટ્રીય સુધારકો હોમાં જોડાશે નહિ; કદાચ તે વધારે મજબૂત અને વજનદાર બને કારણ કે અમજ સુધાર પરિપદ જે હેતુ ઘોટેજ અંશે સફળ કરી શકી છે તે સત્વર સિધ્ધ કરવાનું મજબૂત સાધન તે કેટલાકને લાગે ગમે તેમ બને પણ આ હીલચાલની દિશા હાલ તો સ્પષ્ટ છે—જે કે તે સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરવાની ઘણા આનાકાની કરશે. તે એજ છે કે જમાનાના પ્રવાહથી રંગાતા કાર્યકર્તાઓને જ્ઞાતિના ભેદ કંઈક ફિક લાગતા નથી અને બીજી જ્ઞાતિ સાથે કંઈક વધારે સહકાર કરવાનો—વધારે સહજીવન ગાળવાનો અભિલાષ થયો છે એવો આવા જ્ઞાતિસંમેલનમાં બળી તેઓ સર્વનો સંપૂર્ણ ભાતુભાવ અને એકતા નિધધ કરે—પોતાની જ્ઞાતિને વિસારે નાંખી સર્વે એક જ્ઞાતિના—એકજ હિંદુસ્તાનનાં અંગ છે એમ પ્રકટ કરે તો અમે આશ્ચર્ય પામીશું નહિ.

શુદ્ધિ કેળવણી પરિપદ

આ મંદ્યાના હેતુ વિષે અગે ગયા આંકમાં એક લેખ પ્રકટ કર્યો ત્યાર પછી હોના કાર્યનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. પરિપદ જેમ કેળવણી મંજી સરકારની કાર્યપદ્ધતિની વિગતવાર ચર્ચા કરશે તેમ તે—વિશેષ કરીને શુદ્ધિ કેળવણી મંજી ચાલતી બધી મંકારી તેજા જાનગી મંદ્યાઓ વિષે માહિતી પામી લેશે કરશે. મ્યુનિસિપાલ્ટી લોકલ બોર્ડ અને સરકારને હસ્તક નિશાળો અને કોલેજો

Wiederholungsfragen

15

—

7

2

13

૩ તમારી નિશાળોના ૨૫ (પચીસ) વિદ્યાર્થીઓ દી. એક શિક્ષક છે? ન હોય તો આ બોરણે તમારે કેટલા વધારે શિક્ષકો જોઈએ? તેનો વાર્ષિક વડુ ખર્ચ કેટલો પડે?

૪ તમારી નિશાળોમાં કેટલા ટેન્ડ અને કેટલા અનટેન્ડ શિક્ષકો છે?

૫ તમારી નિશાળો માટે મકાન સુધરૂં, સનવડવાળા અને હવા-અવવાળાવાળા છે? જો તેમ ન હોય તો તેમાં સુધારા વધારા કરવાને અથવા જરૂર હોય તો નવા મકાન બાંધવા અથવા બંધાવવા કેટલા ખર્ચની જરૂર છે?

૬ તમારા જામમાં કેટલી વધારે નિશાળો કાઢવાની જરૂર છે? તેમના નિર્માણ માટે દરવર્ષે કેટલા ખર્ચની જરૂર છે?

૭ તમારા શિક્ષકોના પગાર તમને સંતોષકારક લાગે છે? એમાં ઓછામાં ઓછા કેટલો વધારો થવાની જરૂર છે?

૮ તમારા તામામાં કન્યાશાળાઓ કેટલી છે? તેમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષિકાઓ અને અનટેન્ડ શિક્ષિકાઓ કેટલી છે?

૯ અસ્પર્શી વર્ગો માટે કેટલી નિશાળો ચલાવે છે?

૧૦ ઉપર ચૂંચવેલા સુધારાઓ અમલમાં મૂકના જે વડુ પૈસા જોઈએ તે મેળવવા તમે શા માર્ગ ચૂંચવે છે? તમારા મહેનુનમાંથી અને અરકામી માલગાથી જે પૈસા કરવા બાબમાં મળી શકે?

૧૧ મ્યુનિસિપલ આનકના ઓછામાં ઓછા દસ ટકા પ્રાથમિક કેળવણી માટે ખર્ચવા જોઈએ એવો નિયમ તમને યોગ્ય લાગે છે?

૧૨ આ હાનુપત્ર (બજેટ) ઘડવાની તમારી સખા ઉપર શ્વા પ્રતિ મધ્ય તમને અવહાલુ રીતે નડે છે? તમારા અંગિમત્ર પ્રમાણે તે કેટલે અશે અને કેવી રીતે ઓગ કરી શકાય?

૧૩ તમારી નિશાળોમાં ફી માટે જે રકમ લેવામાં આવે છે તે તમે મફત કરી શકો એમ છે?

૧૪ વિદ્યાર્થીઓની મારીટિક તપાસ અને કેળવણી માટે જાન શી વ્યવસ્થા ચાલે છે?

૧૫ તમે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ કોઈ પણ રૂપમાં તમારી નિશાળોમાં આપો છો?

૧૬ ધર્મા દુષ્ટત્વ શિક્ષણ માટે, અને અપભોગ શિક્ષણ માટે નિશાળો તમારા તરફથી આવે છે અથવા નહીં મારી શકો એમ છે?

૧૭ ત્હમની નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે તે વિધે ત્હમને સો અંગિમત્ર છે?

૧૮ એક દર મધ્ય પીના સત્તર પ્રસાર અને સુધારા માટે ત્હમે ની ચૂંચવણો કરો છો?

છલ્લા લોકલ બોર્ડને પ્રશ્નો.

૧ ત્હને નિશાળો ઉપર કેટલા ખર્ચ કરે છે?

૨ ત્હને ત્હમાં છલ્લાના દરેક ગામમાં એક નિર્જન અથવા એક માટે દર વર્ષે કેટલી વધારે નિશાળો ચલાવવી જોઈએ? અને ત્હને દર વર્ષે વડુ ખર્ચ કેટલો થાય?

૩ ત્હમની નિશાળોમાં કેટલા શિક્ષકો ટ્રેન્ડ અને કેટલા અનટેન્ડ છે?

૩. તદ્મારી કેટલી નિશાળોના મકાન બાંહે લેવામાં આવ્યાં છે અને કેટલી નિશાળો માટે નવા મકાન બાંધવાની કામી બંધર છે ? એકંદરે સારાં મકાનો યોગ્ય રીતે પાડવા માટે કેટલો ખર્ચ થાય ?

૪. શિક્ષકોના પગાર તમને સતોષકારક લાગે છે ? સારા શિક્ષકો મેળવવા માટે લેખના પગારમાં કેટલો વધારો કરવો જોઈએ અને તે માટે કેટલો વધુ ખર્ચ થાય ?

૫. આ જુદા જુદા ખર્ચ માટે જે ફલ રકમ જોઈએ તે કેટલે હિસ્સે તદ્મારા મહેસુલ અને સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી મળી શકે ?

૬. આ માટે બોર્ડની મહેસુલમાં જે વધારો થવો જોઈએ તે કેવી રીતે થઈ શકે ?

૭. સરકારની પરવાનગીથી અમુક મુદ્દર કરેલા કર નાંખવાની સત્તા ગુનિસિપાલ્ટીટીની માફક બોર્ડને આપવી જોઈએ ?

૮. અંદાજપત્ર (બજેટ) થડવાની તદ્મારી સત્તા ઉપર કેવા પ્રતિબંધ તદ્માને વ્યાવહારિક રીતે નીડ છે ? તદ્મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે કેવી રીતે અને કેટલે અંશે ઓછા કરી શકાય ?

૯. નિશાળોની વ્યવસ્થામાં સરકારનું કૅળવણી ખાતું અને મહેસુલ ખાતાના અમલકારો સી ભાગ લે છે ? તે વ્યવસ્થા તદ્માને વધારે સ્વતંત્ર કરી શકે તે માટે કેવા સુધારા તદ્માને યોગ્ય લાગે ?

૧૦. તદ્મારી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે તે વિશે તદ્મારો સી અભિપ્રાય છે ?

૧૧. એકંદરે કૅળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે તદ્મા સી સૂચનાઓ કરે છે ?

તાલુકા બોર્ડને પ્રશ્નો.

૧. તદ્મારા તાલુકામાં જ્યાં મળીને કેટલાં ગામ છે ?

૨. આ ગામો પૈકી કેટલાં ગામોમાં લોકલ બોર્ડ કે ગુનિસિપલ નિશાળ નથી ?

૩. નિશાળ નથી એવા ગામોના કેટલા ગામના લોકો પોતાના ગામમાં નિશાળ લાવવા જઈ શકે ?

૪. જે લોકો પોતાના ગામમાં નિશાળ લાવવા જુદાં જે સ્વતંત્ર કેટલાં સ્વતંત્ર હોય નિશાળને માટે વજર બાંહે મકાન પુરું પાડવા જુદાં છે ?

૫. એવાં કેટલાં ગામમાં છે કે ત્યાંના લોકો નિશાળ લાવવા જુદાં છે પણ વજર બાંહે સત્તો આપવા નાં પાડે છે.

૬. તદ્મારા તાલુકાનાં કેટલાં ગામોમાં માત્ર ત્રણ મેસલની કામચલાવળો (mural schools) છે ?

૭. કામચલાવળોના કેટલાં ગામોએ પોતાની નિશાળોમાં વધારે થોડાં બોર્ડના સરકારને માત્ર સી કરી છે ?

૮. અત્યારે કેટલાની અરજીઓ પુરંપુરી સ્વીકારવા છે, કેટલાની સ્વીકારવા સ્વીકારવા છે અને કેટલાની બીજાકુલ સ્વીકારવા નથી ?

૯. તદ્મારા તાલુકામાં કેટલાં ગામોમાં કામચલાવળો છે ?

૧૦. કામચલાવળો નથી એ પોતાનાં કેટલાં ગામોમાં કામચલાવળો મેળવી છે ?

૧૧. જે ગામોમાં કામચલાવળો છે તેમાંથી કેટલાં જે લોકો વજર કરવા વધારે થોડાં સ્વીકારવા માગે છે ?

બાંહે છે? આવા આમવાળાઓ પૌતાની જીવિતી ન્યાયાશાળાઓ મકાનો આપીને કે મકાન આપ્યા વગર મટાવવા પ્રુશી છે ?

૧૨ કયા નામોમા સરકારે અલ્પ વર્ગની નિશાળો કાઢી છે ?

૧૩. પ્રાથમિક કક્ષવળી ઉપર તદ્દમે કેટલો ખર્ચ કરે છે ?

૧૪ તદ્દનો કેટલો ભાગ,

(ક) ફી

(ખ) ધર્મીદા દાન

(ગ) બોર્ડિંગ મહેસુલ અને

(ઘ) સરકારી ગ્રાન્ટમાથી

આવે છે ?

૧૫ છેવટે દરેક ગામમા એક નિશાળ સ્થપાય એ હેતુથી દર વર્ષે કેટલી વધાર નિશાળો સ્થાપવી જોઈએ ? અને તદ્દનો વાર્ષિક ખર્ચ કેટલો થાય ?

૧૬ સરકારી કેળવણી ખાતાના અમલદારો ફક્ત દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે કે શિક્ષકોનો ફંડ કરવાની, તદ્દમને પ્રમોશન આપવાની, તદ્દમની ખદતી કરવાની, નિશાળો ખદ કરવાની વગેરે સનાઓ અનુભાવે છે ? એ સનાઓ કેટલો અશે કરી કરવી જોઈએ ?

૧૭ તદ્દમારી નિશાળોમા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અકુસ મુકવામા આવે છે તે વિગત તદ્દમારો શો અભિપ્રાય છે ?

૧૮ એક દર કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે તદ્દમે શી સૂચનાઓ કરે છે ?

ખાનગી પ્રાથમિક નિશાળોને સવાલો.

૧ તમારી નિશાળનું પ્રુર નામ શું ?

૨ તેની વ્યવસ્થા એક વ્યક્તિને કે મટાગને દરેતર છે ?

૩ તેની સ્થાપના કયારે થઈ ?

૪ તેને સરકાર તરફથી કાંઈ ગ્રાન્ટ મળે છે કે નહીં ?

૫ નિશાળમા કેટલા ધોરણો શીખવવામા આવે છે ? અને તે દરેકમા કયા વર્ગો છે ?

૬ બોલ ધોરણો હોય તો વધારે ધોરણો કરવાની સ્થાનિક જરૂરિયાત લાગે છે ?

૭ નિશાળમા કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે ? દરક વર્ગમા કેટલા ? વર્ગના દરેક વિભાગમા કેટલા ?

૮ છેલ્લી પરીક્ષાઓમા બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓમાથી કેટલાને ઉપલા ધોરણમા વ્યકાવનામા આવ્યા હતા ? મેટ્રિક્યુલેશન અને સ્કુલ કાઉન્સિલના ધોરણો તમારે ત્યાં હોય તો કેટલામાથી મેટ્રિક ગ્રાન્ટ પરીક્ષામા ખસ મુકા હતા ?

૯ છેલ્લા પાંચ વર્ષમા વિદ્યાર્થીઓના પ્રમોશનની સરેરાશ કેટલી છે ?

૧૦ તમારી નિશાળનો વાર્ષિક ખર્ચ શો છે ? તે ખર્ચનો દરેક ભાગ

(ક) ફી

(ખ) ખાનગી મદદ અને

(ગ) સરકારી અથવા મ્યુનિસિપલ ગ્રાન્ટ માંથી મળે છે ?

૧૧ તારીક તમને મળતી રમ વિષે તમારો મો મત છે?

૧૨ તમારું નિરાશામાં કેવા શિક્ષકો છે? તેમાં કેટલા ટ્રેન્ડ અને કેટલા અનટ્રેન્ડ છે? તેમણે બગવત ક્યા લાગે છે? ના પણ ર કેવા અને પ્રેરણાકર કેવા છે?

૧૩ ટ્રેન્ડ અને અનટ્રેન્ડ કેવા શિક્ષકો તમને કાંઈ ફેર લાગે છે?

૧૪ તમારા વિદ્યાર્થીઓમાં કયા સરકારી કેળવણીખાતુ કેવા પ્રમાણની કેળવણી અને અકુશ રાખે છે?

૧૫ નીચેની બાબતોના સબધમાં કેળવણી ખાતાના નિયમ નમો વ્યાખ્યાનિ રીતે કેટલે અરો નરે છે?

(ક) ફરે વર્ગ અને આખી નિરાશામાં રાખવાના વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા

(ખ) પરીક્ષાની પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણનાની મખ્યા

(ગ) શીખવવાના વિધો અને તેમની ટકસ્ટ બુકોની પસંદગી

(ઘ) શિક્ષકોની યોગ્યતા અને પગાર

(ડ) મકાન, પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) સગવડ, કુનીચર રમવાની જગ્યા વગેરે

૧૬ શિક્ષકના ધોરણને હાનિ કર્યા સિવાય આમાના કોઈ નિયમોમાં ફેરફાર થઈ શકે અરો?

૧૭ તમારી નિરાશામાં કાંઈ નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે? આપવામાં આવતુ હો તો તે ફરજિયાત છે? ક્યા પુસ્તકો શીખવે છે? એના પરિણામ કેવા લાગ્યા છે?

૧૮ સ્કોલર શેવી અથવા ધધાની કોઈ કેળવણીની હાલતુ શિક્ષણ વધારે સાર કરવા તમને વરે લાગે છે?

૧૯ વિદ્યાર્થી એ ની શારીરિક તપાસ અરો કેળવણી માટે તમારે ત્યા શી વ્યવસ્થા છે? બધા વિદ્યાર્થીઓ એના હોસપી લાભ લે છે? તમારે ત્યા આવતા વિદ્યાર્થી એના શરીર અને તબિયત તમને કેવા લાગે છે? સારા ન હોય તો તેના કારણે ત્યા લાગે છે? શરીર સારા ન રહેવામાં ગરીબાઈ અને અવ્યાસ કેરો અરો જોખમદાર છે? શરીર સબળ અને તકુરત કરવા શા ઉપાગો સૂચવે છે?

૨૦ નનમબાધાદ્વારા શિક્ષણ આપવા બાબત તમારો મો મત છે?

૨૧ હાલ કેટલા વિધયો શીખવાય છે તેમના સબધમાં સૂચના કરવાની છે? સાયન્સના અવ્યાસ કમ વિરે કાઠ ફરીઆદ છે? ઇતિહાસ બુલોળના પુસ્તકો સારા નથી એની ફરીઆદમાં કાંઈ વનુદ છે?

૨૨ માધ્યમિક કેળવણી ખરચ હિવરો હિવરો વધતુ નય છે? વધતુ હોય તો તે વાળી છે? હોકોની આર્થિક સ્થિતિ લક્ષમાં રાખતા વધારા પોનાય એરો છે એપી શિક્ષકના પ્રસારણને ધકકા પકોને છે? ખરચ વોધ કરવાનો રસ્તો છે?

૨૩ નમે મોહી સ્કોનર્સશ અને સોશીય આગો છે?

૨૪ માધ્યમિક કેળવણીની કાલ ની સ્થિતિ વિશે સૂચના કરવા એની છે?

૨૫ નિરાશોમાં નવા વિદ્યાર્થીઓ કાખલ કરવા વિષે શા નિયમો છે? ખસ કરીને ખાનગી શાળા એનામી તેમ ખાલી શિક્ષક લઈ આવનાર વિદ્યાર્થીઓને કશી મીતે કાખલ કરો છે? કેળવણી ખાતાની નકુરી આ સબધમાં લેની પડે છે? આ અને બીજા આવા નિયમોમાં લકો શા સુધારા સૂચવે છે?

૨૬ હામારી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અકુશ મૂલ્યાંકન આપે તે તે હામારી શો અભિપ્રાય છે ?

૨૭. એક દર કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે હામે શી સૂચનાઓ કરે છે ?

દેશી સંસ્થાને પૂછવાના પ્રશ્નો

- ૧ તમારે ત્યાં ગામડા કેટલા છે ?
- ૨ કેટલા ગામડામાં નિઃશાળી છે ?
- ૩ કેટલા ગામડામાં અણાહિતી સંસ્થાઓ છે ?
- ૪ કેટલા ગામડામાં હામારી નવી નિશાળો ઉઘાડવાની યત્ન છે ?
- ૫ નવી નિશાળો ઉઘાડતી વખતે ગામમાં લોકોને મદદ કરવાની કુશળતા પાડવામાં આવે છે ?
- ૬ તમારે ત્યાં શિક્ષકોનો ખર્ચ કેટલો છે ? કેટલે લગી વધારેમાં વધારે તે વધી રાફે છે ?
- ૭ ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ? અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૮ અંગ્રેજી શિક્ષકોની નિશાળો કેટલી છે ?
- ૯ ગુજરાતી તાલુકા સ્કૂલોમાં અંગ્રેજી શિક્ષકો નાખવ યઈ રાફે એમ છે ?
- ૧૦ હામારી અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી કેટલી સ્કોલરશિપો અપાય છે ?
- ૧૧ પરદેશ વિદ્યાર્થીઓ મોકલવા રાજ્ય તરફથી સ્કોલરશિપો અપાય છે ?
- ૧૨ ખાસ જાતના શિક્ષકો માટે કામ વ્યવસ્થા છે ?
- ૧૩ કેળવણીનો વિશેષ ફેલાવો કરવા રાજ્ય તરફથી કામ કાપાય લેવાય છે અથવા તેના વિષય છે ? કેટલી વધારે નિશાળો દર વર્ષે - હાથ મુકે એમ છે ?
- ૧૪ હામારી નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર જે અકુશ મૂલ્યાંકન આપે છે તે વિષે હામારી શો અભિપ્રાય છે ?
- ૧૫ એક દર કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે હામે શી સૂચનાઓ કરે છે ?

હાદાલાઈ નવચંપન લાયબ્રેરી

અમદાવાદ

તા - ૨૭-૫-૧૯૧૬

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર,

ઈન્દરલાલ હિ. કેસાઈ,

ઈન્દુલાલ કે. પાણિક,

મંત્રીઓ

અનુક્રમશિકા.

તવજીવન અને સત્ય.

૧૯૧૫-૧૬

બીજું પુસ્તક વર્ષ ૫ મું

ત્રીજું પુસ્તક વર્ષ ૧ લું.

વિષય	લેખક	પાનું.
અમદાવાદમાં જાહેરજીવન	રા. ગુજરાતી	૨૮૧
"	"	૩૩૬
"	"	૪૮૮
અરવરથી વર્ગીનો સવાન	રા. અમૃતલાલ વિ. હક્કર, એલ. સી. ઈ,	૪૧૫
શ્યામ/કાશીનું ગુજરાતી સાહિત્ય	સ્વામી આમદાસ	૨૫૬
આપણી નિર્ણયતા	રા. ધનરાયભાઈ વ્યાસ	૪૧૨
આપણો એકુંત વર્ગ	રા. P	૪૧૮
ઈતિહાસની અવગણનાનો વારસો અને આધુનિક શિક્ષણ	રા. હરિનાથ મૈત્રેયનાથ દેસાઈ, બી. એ	૩૦૯
જીવંતિ,	રા. હાસમ હોશીયારખાન	૨૦૪
કવિ દયારામ	રા. રાકેશભાઈ જાનકીલાલ રાવળ	૧૮૭
,	"	૨૧૨
કસરત	રા. કનૈયાલાલ જીરધરલાલ કોઠારી, બી. એ	૫૧૮
શ્રી કોળી શુભક મંડળ	રા. અ. વિ. હક્કર, એલ. સી. ઈ	૫૭૪
કોંગ્રેસ હંધર એન્ડ ગાંધેય	રા. ઈન્દુલાલ મૈત્રેયાવાળા ચાર્લિસ, બી. એ, એલ. એલ. બી.	૩૨૬
કોંગ્રેસના કાર્ય	રા. M. M.	૩૮૦
કોંગ્રેસનો નય	રા. ઈન્દુલાલ મૈત્રેયાવાળા ચાર્લિસ બી. એ, એલ. એલ. બી.	૨૯૯
જીનીનું શિક્ષણ	"	૪૨૬
ગુજરાત અનભી પરિવર્ત	"	૫૩૪
ગુજરાત રીપોર્ટ	"	૬૦૭
ગુજરાત દેવ ગ્રંથ ગુજરાતી જરૂર છે	"	૫૭૫
"	રા. અન્નદાસ નર્મદાલાલ ૫૬૫, બી. એ, એન. એલ. બી.	૧૨૧

વિષય.

લેખક.

પાનું.

ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ કવિવર	કવિઓના ચરણની રત્ન	૨૩૩
ગુજરાતમાં જાહેરજીવન	રા. ગુજરાતી અને રા. કંચનલાલ મનનલાલ ખાંડવાળા	૫૨૬
"	"	૫૮૨
ગુજરાતની યુનિસિપાલિટીઓ અને પ્રાથમિક કેળવણી	રા. પ્રીતમરાય મૂળરાય દેસાઈ બી. એ.	૫૮૬
ગુજરાતમાં નવજીવન	રા. ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.	૨૫
શ્રી ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનો જીવનસંદેશ	રા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	૪૪૭
ચાલીસું નસીબ	રા. મનુ મર્યાન્ટ	૨૬૩
જીવન અને તાલુકા લોકલ બોર્ડ (મિત્રાવલી)	તાંત્રી	૧૭૬
જીવન અને તાલુકા લોકલ બોર્ડ સંબંધી પ્રશ્નાવલી	રા. કમલવાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, બી. એ., એલએલ. બી.	૧૬૬
જીદા જીદા હેરોની કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ	રા. અમૃતલાલ વિ. કચ્છર, એમ. સી. ઇ.	૫૫૭
જાલીદેની લગ્નકથા	રા. મનુ મર્યાન્ટ	૧૩૪
"	"	૧૮૨
દેંટીલતું મરણ	"	૫૬૭
ત્રીજી આન્ધ્ર પરિવટ	રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ બી. એ.	૪૬૧
નવજીવન	રા. X.	૫૧
નોંધ	તાંત્રી	૪૩
"	"	૬૩
"	"	૧૪૩
"	"	૧૯૨
"	"	૨૪૪
"	"	૨૬૧
"	"	૩૩૮
"	"	૩૬૭
"	"	૪૩૭
"	"	૪૬૩
"	"	૫૪૬
"	"	૫૬૬
પદમંત્ર ઉરાડનાર	રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એલ. ઇ. ઇ.	૧૬૪
પાશ્વર્ય સુધારાનાં કેટલાંક તરંગો	રા. પ્રાણુલાલ શ્રીપતરામ દેસાઈ, બી. એ.	૨૫૧
પ્રાથમિક કેળવણી	રા. અમૃતલાલ વિ. કચ્છર, એલ. સી. ઇ.	૨૭૭
પ્રિયંવદા અને પોષકાર્થ	રા. પરીખ	૧૦૮
પુસ્તક પરિચય	રા. ક.	૪૧
"	રા. ક. વગેરે	૮૮
"	તાંત્રી	૧૩૬

મેનજર-ડાક્ટર એન. હાલની કંપની, રીડરોડ-અમદાવાદ